A. VIIRES

EESTI RAHVAPÄRANE PUUTÖÖNDUS

2/50436

A. VIIRES

*

EESTI RAHVAPÄRANE PUUTÖÖNDUS

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

A. VIIRES

EESTI rahvapärane puutööndus

AJALOOLINE ÜLEVAADE

Tartu Riiklik Kool
Raamatukogu
35432

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1960

Вийрес, Антс Оскарович
ЭСТОНСКОЕ НАРОДНОЕ ДЕРЕВООБДЕЛОЧНОЕ РЕМЕСЛО
На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja A. Moora
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektorid M. Amon ja S. Aron

Ladumisele antud 30. XII 1959. Trükkimisele antud 30. IV 1960. Paber 54 × 84, 1/8. Trükipoognaid 42,0 + 2 kleebist. Formaadile 60 × 92 kohaldatud trükipoognaid 34,71. Arvutuspoognaid 37,92. Trükiarv 4000. MB-02481. Tellimise nr. 6652. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind rbl. 22.30 (rbl. 2.23)

7—7

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
50436

ARHIIVKOGU

EESSÕNA

Talurahva majanduselu vanade vormide ning nende arengu uurimisel on eesti etnograafias seni peamist tähelepanu osutatud põllundusele ja kalastusele, mis tõepoolest moodustavadki kaks selle kõige olulisemat sektorit. Põhjalikult on valgustatud ka mesinduse vanemat ajalugu. Hoopis vähe on jälgitud seevastu rahvapärase käsitöö arengut. Kapitalismieelsetel epohhidel aga moodustas käsitöö talurahva tootmistegevuses üsnagi olulise lõigu, mille tundmiseta meie ettekujutus tootmise arengust eesti külas paratamatult jääb ühekülgseks ja puudulikuks.

Kõnesoleva tühiku tunnetamine eesti etnograafilises uurimistöös suunaski autori huvi juba alates 1946. a. puutööndusele kui talurahva käsitöö ühele kesksemale valdkonnale. Uurimise tulemuseks oli Tartu Riiklikus Ülikoolis 1955. a. kaitstud kandidaadiväitekiri, mis nüüd mitmeti täiendatult ja viimistletult avaldamisele tuleb. Autor loodab, et käesolev töö saab alguseks ka teiste meie etnograafias veel esinevate lünkade peatsele likvideerimisele, eeskätt muude rahvapärase käsitöö alade läbitöötamisele.

Töö käigus olen saanud mitmelt poolt lahket abi ja nõu, mida ei saa jätta tänuga meenutamata. Hoole ja huviga on töö valmimist jälginud ENSV Teaduste Akadeemia akadeemik H. Moora, aidates ja suunates eriti metoodilist laadi küsimustes. Väärtuslikke näpunäiteid andsid ka väitekirja oponendid akadeemik P. Ariste, dots. E. Laugaste ja ajalooteaduse kandidaat N. Šlõgina. Mitmeid raskesti leitavaid andmeid arhiividest juhatasid lahkesti kätte ENSV TA Ajaloo Instituudi sektorijuhataja A. Vassar ning ajaloolased V. Miller ja L. Lamp. Novgorodi kaevamistel leitud hulgaliste puuesemete kohta saadud asjatundliku informatsiooni eest võlgnen tänu NSVL TA Arheoloogia Instituudi vanemale teaduslikule töötajale B. Koltšinile. Töö välisele õnnestumisele on tublisti kaasa aidanud rohkearvuliste jooniste hoolikas teostamine kunstnik V. Pilteri poolt. Mõningad joonised pärinevad kunstnik L. Kalvolt. Registri koostamisel tegi peamise töö E. Karu. Lõpuks ei saa unustada neid paljusid ENSV TA Etnograafia Muuseumi korrespondente, kes oma vastustega autori koostatud küsimuslehtedele on aidanud kokku kanda väärtuslikku materjali töö koostamiseks. Eriti tõsiseks abiks on olnud A. Toomessalu asjatundlikud kirjeldused puutööst Saaremaal.

AUTOR

SISSEJUHATUS

1. KIRJANDUS, ALLIKAD, METOODILISED LÄHTEKOHAD

Eesti rahvapärase käsitöö ajaloo kohta pole seni avaldatud ühtki eriuurimust, kui mitte arvestada paari lühemat artiklit, milles jälgitakse naiste käsitööde kitsaste eriharude (pitsivalmistamine ja vöökudumine) tehnikat. Selle vastu ei tundnud nimetamisväärset huvi ei balti-saksa ega eesti kodanlik ajalooteadus. Küll aga on eestlastega põhijoontes samasugust ajaloolist arenguteed omanud lätlaste puutööonduse valgustamiseks juba XIX saj. lõpul teinud suure töö A. Bielenstein, kelle mahukas uurimus «Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten» avaldati Vene Teaduste Akadeemia väljaandel 1907—1918. Selles teoses, mis on paisunud sisult pealkirjas määratud piiridest hoopis laiemaks ja taotleb anda ulatuslikku etnograafilist läbilõiget läti talupoegade elustolust XIX saj. keskel, kirjeldatakse ka selleaegset puutöötehnikat. Seejuures aga jäetakse töö ühiskondliku organisatsiooni, eriti käsitöö eristumise jälgimine külaühiskonnas kahjuks peaaegu täiesti kõrvale. Hoolimata vananenud metodoloogiast ja mitmetest ekslikest seisukohtadest on Bielensteini uurimusel materjalikoguna püsiv väärtus.

Otseselt eesti puutööonduse historiograafiast aga ei saa õigupoolest olla juttugi. Ometi on eriti paikkondlikku kodutööndust mõningais trükistes suuremal või vähemal määral puudutatud. Iseloomulikult on siin teenekamaks osutunud mitte-ajaloolased.

1878. a. ilmus Riia tehnikaprofessori M. Schoenfliesi sulest 56-leheküljeline brošüür «Bericht über eine Reise zur Untersuchung der gewerblichen Verhältnisse Livlands». See raamatuke on reformijärgsel Venemaal kaubamajanduse laiendamise eesmärgil talurahva kodutööonduse uurimise ja arendamise vastu tärganud huvi tagasihoidlikuks näitajaks Baltimaades. Muu hulgas antakse siin ka üldjooneline ülevaade Liivimaa puukodutööonduse olukorrast, kusjuures Eesti osas peatutakse pisut pikemalt Haanja kodutööonduskeskusel.

Siitpeale võib eesti ajakirjanduses aegajalt leida lühemaid kirjeldusi ja ülevaateid üksikuist kodutööndusrajoonidest, eriti Avinurmest. Viimane on kodanliku diktatuuri päevil pälvinud ka eesti metsateadlaste tähelepanu, mille märkimisväärseimaks tulemuseks on E. Kasesalu-Hindi pikem artikkel «Avinurme puutööstus» (ajakirjas «Eesti Mets» 1932). Selles annab autor, kes käis isiklikult kohapeal kodutööndusega tutvumas, deskriptiivse ülevaate kohalikust töötehnikast ning turustamisoludest, taotlematagi küsimusele läheneda ajaloolisest aspektist. Töö iseseisvat väärtust kahandab tunduvalt asjaolu, et Avinurme peamiste toodete, puunõude ja sarjade valmistustehnika käsitlus on peaaegu sõna-sõnalt võetud (allikat viitamata!) G. Vilbergi matkakirjeldusest «Kodumaal rännates» I (1923). Väga puudulikult on valgustatud kodutööndajate majanduslikku olukorda, ülesostjate osa kodutööonduses jm. seda laadi küsimusi. Sellelt seisukohalt on Kasesalu-Hindi tööst hoopis tähelepandavam O. Toominga puht-populaarne lühiülevaade «Jännimeistrite kuningriik — Avinurme Tartumaal» (ajakirjas «Nädal Pildis» 1939, nr. 21), kus üsna ilmekalt on esile tõstetud Avinurme kodutööonduse

ummikusse jooksmine kodanlikul perioodil ning selle olulisemad põhjused.

Nimetatud kodutööndus-ülevaadetega õieti piirdubki eesti talurahva puutööndus vähegi lähem käsitlus trükisõnas.

Käesolev uurimus on niisiis esimeseks katseks anda ulatuslikumat kokkuvõtlikku ülevaadet puutööndus arenemisest eesti külas. Arvestatavate eeltööde puudumise tõttu on osutunud vajalikuks seda väga laialdast teemat oluliselt piirata. Kõigepealt on vaatlusest välja jäetud ehitustööd, mis moodustavad omaette suure valdkonna ja mida on kõige loomulikum jälgida seoses ehitiste uurimisega. Käsitlemisele tuleb niisiis eeskätt puust tööriistade ja tarbeesemete valmistamine, seejuures üksnes puutööndus sõna otseses mõttes, s. o. puu puitosa kasutamine. Kõrvale jäävad puukoore rakendamine ning juurja vitskorvide punumine oma sootuks erinevate tehnikatega. Otsesest puutöödusest ei tule vaatlusele veel paadi- ja laevaehitus, mis seostub spetsiaalselt kalastuse ning meresõiduga ega oma nimetamisväärset osa talurahva suure enamiku elus. Lõpuks on jäetud lähemalt jälgimata ka rahvapärane puutöökunst, mis vajab omaette, käsitöö uurimisest metodoloogiliselt mitmeti erinevat käsitlust. Sisuliselt on käsitöötehnika ajaloo üksikasjalisem selgitamine üheks oluliseks eelduseks kunstiprobleemide sügavamale mõistmisele. Töö terviklikkuse huvides on mitmel juhul üldise arengujoone jälgimisel siiski osutunud otstarbekaks mõningal määral puudutada ka üht või teist kõrvalejäetud küsimust.

Ajaliselt haarab uurimus kogu feodalismi ja kapitalismi ajajärku (X—XX saj.), kusjuures käsitlus, mis tugineb esmajoones etnograafilisele ainesele, on kõige tihedam XIX—XX saj. osas. On püütud silmas pidada ka küla puutööndusе arengutendentse tänapäeva sotsialistlikus ühiskonnas. Varasemasse ürgkogukondliku korra perioodi on tehtud üksnes viiteid, mis osutusid vajalikuks taseme selgitamisel, millelt lähtus feodalismiaegne eesti talurahva puutööndus.

Pearõhk on käsitluses asetatud ühelt poolt puutöötehnika, teiselt poolt kodutööndusе jälgimisele, milles puutööndus on asunud keskse kohal. Hoopis lühemalt on peatutud puutööndusе alal töötavatel käsitöölistel, kelle seisund oluliselt ei erine muude külakäsitööliste omast. Nende süvenenum jälgimine eriti arhiivimaterjalide laialdase läbitöötamise kaudu on otstarbekam siduda külakäsitööliste probleemi üldise uurimisega.

Tehnika ajaloo süstemaatilise selgitamise vajadus tuleneb ajaloolise materialismi põhiteesist, mille kohaselt ühiskonna arengus on peamiseks edasiviivaks jõuks materiaalsete hüvede tootmise viis. «Majanduslikud epohhid,» ütleb K. Marx, «ei erine üksteisest sellega, mida toodetakse, vaid kuidas ja missuguste töövahenditega toodetakse. Töövahendid on mitte ainult inimtöö jõu arengu mõõt, vaid ka nende ühiskondlike suhete näitaja, milledes töö toimub.»[1]

Nõukogude arheoloogide töötulemused vana-vene käsitöö ajaloo alal näitavad ilmekalt tehnika uurimise suurt tähtsust tootlike jõudude arengu selgitamisel, millega heidetakse olulist lisavalgust ühiskonna ajaloolisele arenemisprotsessile. Eeskätt tuleb sel alal nimetada B. A. Rõbakovi teedrajavat kapitaalset teost «Ремесло древней Руси» (1948) ja B. A. Koltšini spetsiaalsemat uurimust «Черная металлургия и металлообработка в древней Руси» (1953), mis on mitmeti süvendanud Vana-Vene ajaloo mõistmist.

Paraku on rahvapärase käsitöötehnika hilisem areng seni olulises osas veel teaduslikult läbi töötamata. Vähest huvi selle vastu on osalt põhjustanud üldlevinud ja põhiliselt ka õigustatud seisukoht, mille kohaselt tehnikat peetakse kõige rahvusvahelisemaks osaks teatud rahva kultuuris, mistõttu tal vastava rahva kultuurilise omapära selgitamisel on suhteliselt vähe tähtsust. Ometi peaksid nõukogude arheoloogide saavutused ja ka käesoleva töö mõningad tulemused näitama, et detailidesse tungimine võimaldab selgi alal välja selgitada mitmeid iseärasusi ja kultuurilisi sidemeid, aidates nii lisaks tootlike jõudude arengu valgustamisele omalt poolt kaasa üksikute kultuurivaldkondade kindlaksmääramisele ja iseloomustamisele, aga ka otseselt etniliste probleemide lahendamisele. Kui need tulemused on siin jäänud võrdlemisi tagasihoidlikuks, siis eeskätt selle tõttu, et tihti on puudunud kõrvutamiseks küllaldane materjal naaberrahvaste osas.

Tehnika jälgimisel on meie uurimuses kõigepealt ulatuslikumalt vaadeldud tähtsamaid tööriistu. Seejuures on lisaks tehnoloogilise

[1] K. Marx, Kapital I, lk. 161.

arengu vaatlemisele püütud silmas pidada eriti tööriistade teisejärgulisi, tööprotsessis kõrvalisi või hoopis tähtsusetuid detaile, mille varal tihti osutubki võimalikuks kindlaks määrata kultuurilisi valdkondi ja etnilisi suhteid.

Tehnilistest menetlustest on teistest üksikasjalisemalt käsitletud laudnõude, painutatud kerega riistade ja veokite valmistamist. Seda on tinginud eeskätt asjaolu, et nimetatud esemete valmistamine on olnud kesksel kohal eesti kodutööndu ses. Teiseks on seni olnud levinud peamiselt keelelistele andmetele (laensõnade uurimisele) toetuv vaade, mille järgi eestlased õppisid laudnõude valmistamise alles sakslastelt pärast XIII sajandit. Kogu asjaomane materjal tervikuna lükkab selle seisukoha otsustavalt ümber. Hoopis lühidalt on seevastu peatutud tisleritöö tehnikal, mis maal levis oluliselt alles XIX sajandil. Selle kohta võib saada ülevaate igast kaasaegsest vastava ala käsiraamatust.

Kodutööndu se vaatlemisel on pearõhk asetatud kodutööndusrajoonide konkreetsele ajaloole, kuivõrd seda osutus võimalikuks selgitada. Eesti kodutööndu se üldise arenemiskäigu valgustamisel juhindus autor V. I. Lenini teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» esitatud üksikasjaliselt põhjendatud seisukohtadest kodutööndu se arenemise küsimustes.

Tuleb tähendada, et eesti kodutööndu se ajaloo selgitamine on seotud suurte raskustega. Kui näiteks Venemaal XIX saj. teisel poolel ja käesoleva sajandi algul avaldati trükis rikkalikult materjali, mis võimaldab vene kodutööndust igakülgselt valgustada, siis Eestis on taolist materjali üsna napilt. Nimetasime sellest eespool mõned tähtsamad tiitlid, mis aga ei pääse põhjalikkuselt ligilähedalegi vene vastavatele ülevaadetele. XIX saj. keskpaigast kaugemale minevikku on allikaines selles küsimuses äärmiselt napp ja väga juhusliku ilmega. Peamiste allikatena tulevad siin arvesse talurahva revisjonid alates XVI saj. lõpust, kuid seal on kodutööndu se algmetele nende vähese tähtsuse tõttu mõisamajanduses pühendatud ilmselt vähem tähelepanu, kui nad väärisid. Üsna häid andmeid kodutööndu se kohta võib juhuslikult leiduda mitmesuguses muuski arhiiviaineses, mille läbitöötamine aga üksnes kodutööndu se uurimise eesmärgil oleks liiga ebaproduktiivne. Muu ajaloolise uurimistöö kõrval on nii leitud küllaltki huvitavat materjali, nagu näiteks Hiiumaa kodutööndu se kohta.

Töö koostamisel on püütud kasutada võimalikult mitmekesist allikainestikku ja mitme teadusharu, esmajoones etnograafia, arheoloogia ja keeleteaduse saavutusi. Ainult niisugune kompleksne lähenemine võimaldab ükskõik millist etnograafilist probleemi vajalikul määral valgustada.

Pearõhk ainestikus langeb loomulikult e t n o g r a a f i l i s e l e materjalile. Olulises osas, eriti tööriistade vaatlemisel, tugineb käsitlus eeskätt ENSV TA Etnograafia Muuseumi esemekogudele ning etnograafilisele teatmematerjalile, millele huvitavat lisa pakuvad mitmete koduloomuuseumide fondid. Head andmestikku tehnika valgustamiseks leidub ka Emakeele Seltsi korrespondentide töödes. Täiendavate teadete kogumiseks Etnograafia Muuseumi korrespondentide võrgu kaudu avaldas autor 1947. a. ja 1948. a. küsimuslehed «Puutöö» I—III (EM-i küsimuslehed nr. 44, 45, 47). Mitmesugust pärimusmaterjali (eriti puutööndusega seotud uskumuste osas) on saadud veel ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kogudest.

Peamine etnograafiline ainestik aga on kogutud vastavatel uurimisreisidel, millest pikemad, 1—4 nädalat vältavad, teostati Saare- ja Muhumaale (1946) ning kodutööndu skeskustesse Avinurmes (Jõgeva raj.) (1947 ja 1949), Haanjas (Võru raj.) ja Hiiumaal (1948). Lühemaid, mõnepäevaseid kontrollretki on tehtud mitmesugustesse väiksematesse kodutööndu spiirkondadesse: 1947. a. Välgi külla (Tartu raj.), 1948. a. Assikvere külla (Tartu raj.), Nõvale (Haapsalu raj.) ja Koongasse (Lihula raj.), 1954. a. Valtusse (Rapla raj.), 1955. a. Kärlale (Kingissepa raj.) ja Laiksaarde (Abja raj.).

Asjassepuutuvat etnograafilist ainestikku naaberrahvaste alalt on lisaks kirjanduses leiduvale saadud ka lühiajalisel tutvumisel muuseumifondidega Leningradis, Riias, Vilniuses, Kaunases ja Šiauliais. Samuti oli autoril võimalik hankida mõningaid meie teemaga seotud materjale NSVL Teaduste Akadeemia Balti ühendatud kompleksse ekspeditsiooni koosseisus 1956. a. paari nädala vältel Karjala ANSV-s, 1957. a. vadja ja

isuri, osalt ka vene alal Leningradi oblasti lääneosas ning 1958. a. Pihkva oblastis.[2]

Enamik etnograafilisest ainestikust ulatub ajaliselt tagasi maksimaalselt XIX saj. keskpaika. Üksnes ENSV TA Etnograafia Muuseumi esemekogud võimaldavad osalt tungida ka XVIII sajandisse ja mõnel juhul veelgi kaugemale.

Kaugema mineviku ulatuslikumaks valgustamiseks, ühtlasi aga ka kogutud etnograafilise andmestiku avardamiseks ning täpsustamiseks ongi olnud vajalik tugineda mitmesugustele muudele allikatele. Tähtsal kohal on siin arhiivimaterjalid, mille osale kodutööndusе ajaloo valgustamisel me juba osutasime. Peale väheste publikatsioonide on läbi töötatud arhivaale peamiselt endises Avinurme vallaarhiivis Avinurmes (1947) ja Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus. Kõige rohkem ainestikku on pakkunud revisjoniraamatud, XIX saj. vallakohtute protokollid (eriti päranduseloendite osas) ja mõnede mõisate (peamiselt Sagadi) arhiivid.

Töötehnikat feodalismi kujunemise perioodil ja enne seda aitab mõnevõrra valgustada arheoloogiline aines, millest peale trükis avaldatu on kasutatud ka ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia muuseumi kogusid. Väärtuslikke lisaandmeid andsid 1953. aasta arheoloogilised kaevamised Tallinnas, kus avastati hulk XII—XIII saj. kuuluvate puunõude jäänuseid. Eesti seisukohalt eriti olulisel Loode-Vene alal on viimase aastakümne kaevamised Novgorodis ja Staraja-Ladogas samuti esile toonud hulgaliselt vanu puuesemeid, mis võimaldavad lähemalt valgustada vana-vene puutöötehnikat. Kahjuks ei ole nende kaevamiste tulemusi käesolevas uurimuses olnud võimalik soovitaval määral arvestada, sest käsikirja koostamise ajal oli hiiglaslik leiumaterjal alles läbitöötamisel ja sellest oli publitseeritud ainult esialgseid ülevaateid.

Kultuurisuhete selgitamise seisukohalt sisaldab väärtuslikke teatmeid ka keeleline materjal. Kuna keel areneb tihedas seoses rahva ajalooga, säilitab ta eneses suuremal või vähemal määral jälgi läbikäidud ajaloolistest etappidest. Sellest seisukohast on eriti oluline olnud jälgida puutööndusega seotud terminoloogia etümoloogilist koostist. Ainestikku on siin lisaks etnograafilisele teatmematerjalile andnud ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnavarakogud ja vanad sõnaraamatud. Eesti terminoloogia kõrval on esitatud ka eriti läti vastavaid termineid, sest eesti ja läti rahva ajalooline saatus on vaadeldaval perioodil oluliselt sammunud ühist rada.

Üldtuntud tõsiasja, et eesti ja läti käsitööterminoloogias on rohkesti saksa laensõnu, on põhiliselt õigesti valgustatud juba «Läti NSV ajaloo» I köites, kus näidatakse, et põhjuseks on siin valdava osa linnakäsitöö kujunemine saksa käsitööliste monopoliks feodalismi ajajärgul alates XIII saj., millega seoses käsitöölistekeelde tungis eriti rohkesti saksa elemente. Seetõttu ei tähenda sõnalaen tihti sugugi veel eseme või töövõtte laenu sakslastelt.[3] Käesoleva uurimuse tulemused peaksid seda seisukohta olulises osas kinnitama. Ühtlasi aga ei ole kahtlust, et mitmed peamiselt alles feodalismi hilisemas järgus levinud tööriistad ja tehnilised võtted on eesti külas antud ajaloolistes tingimustes tuttavaks saanud kohalike saksa käsitööliste kaudu.

Hoopis sügavamad ja ürgsemad kultuurisuhted aga avanevad eesti puutöötehnika vanemates kihistustes, millest suur osa visalt püsis kuni XIX sajandini. Ilmneb hulk põliseid ühisjooni rahvaliku puutöötehnikaga Ida-Euroopa metsavööndis, aga ka Balti mere põhjapoolsetes rannikumaades.

On selge, et olenevalt töö koostamisel kasutada olnud materjali lünklikkusest jäävad mitmed küsimused, eriti ajajärgust enne XIX sajandit, lahtiseks või on lahendatud ainult esialgselt ning vajavad täpsustamist edasises uurimistöös.

[2] 1959. a. suvel tutvus autor ka koduloomuuseumide kogudega Läti NSV-s Cēsises, Madonas, Jēkabpilsis ja Ludzas. Nimetatud muuseumide materjalid on ära kasutatud levikukaartide joon. 27, 35 ja 144 koostamisel.

[3] Vt. История Латвийской ССР I, lk. 61, 219 jj.

Üheks ühiskondliku tööjaotuse kujunemise varaseimaks ja tähtsaimaks etapiks on teatavasti käsitöö eraldumine põllutööst, mida Engels nimetab teiseks suureks tööjaotuseks, mis algab klassiühiskonna tekke lävel ja tähendab ühtlasi ka kaubamajanduse sündi.[1]

Vastavalt ilmusid ka Eesti alal esimesed käsitöö eraldumise algmed ürgkogukondliku korra lagunemise järgus. Feodaalsuhete tärkamise perioodil X—XII saj. oli Eestis käsitöö mitmetel erialadel, eriti metallitöötluse ja pottsepise alal, juba eraldumas ja koondumas peamiselt linnuste juurde tekkivaisse asulaisse.[2] Tootlike jõudude arenedes seostus kujunev käsitöö kõigepealt spetsiaaloskust nõudvate keerukamate tööprotsessidega, teenindades sellisena kogu ühiskonda. Teiselt poolt aga arenes ka üksnes tekkivat feodaalide klassi ja linnakodanlust teenindav käsitöö. Suur hulk aja jooksul järjest kitsamail erialadel spetsialiseeruvaid käsitöölisi koondus arenenud feodalismi ajal linnadesse ja nende osa talurahva, s. o. rahva määratu enamiku teenindamisel oli minimaalne.

Nii läks käsitöö arenemine maal ja linnas kahte eri rada. Talurahva elus ei mänginud käsitöö eraldumine kaugeltki sellist osa nagu linnade elus. Kogu feodalismiaja jooksul jäi talurahvas edasi elama naturaalmajanduse tingimustesse, kus käsitööliste osatähtsus oli väike. Et Baltimaade rahvastel feodalismi orgaanilise arengu katkestas võõraste vallutajate sissetung XIII saj. algul, kujunes siinseis feodaalseis-koloniaalseis oludes lõhe linna- ja maakäsitöö vahel veelgi teravamaks kui mujal Euroopas. Kohapealsete rahvaste käsitöö oli vallutuse ajaks vähem eristunud kui täisfeodaalseil saksa aladel. Pealegi rüüstati ja laastati vallutussõjas maa põhjalikult, kusjuures eriti kannatasid linnused ja nende juures asuvad linnalised asulad, kuhu peamiselt koonduski arenenum käsitöö. See kõik tingis tugeva käsitööliste voolu Saksamaalt Baltimaadesse, mis jätkus peaaegu kogu feodalismi ajajärgu vältel. Kohalike rahvaste käsitööharrastusele olid sellega tõmmatud piirid. Eriti selgesti ilmnes see suuremates linnades alates XIV saj. teisest poolest kehtestatud tsunftikorrastuses, millega tulukamad tööalad püüti haarata üksnes saksa käsitööliste eesõiguseks.[3]

Nõnda tõkestus tugevasti kohaliku käsitöö orgaaniline areng. Saksa tsunftid valvasid kadedalt selle järele, et nende töövõtted ja -vahendid ei satuks väljapoole tsunftipiiri «vusserite» kätte. Kui eesti käsitöölised ja tavalisedki talupojad — nagu edaspidi näeme — sajandite vältel siiski oma oskusi täiendasid ja mõningaid uusi tööriistu tarvitusele võtsid, siis ei sündinud see igatahes mitte saksa tsunftimeistrite armust, vaid just võitluses nende vastu, kus eesti talupoegade tehniline mõte tihti tegi iseseisvalt edusamme. Osalt olid uute oskuste levitamisel vahendajaiks ka deklasseerunud linnakäsitöölised, kes töötasid väljaspool tsunfte «jänestena» nii linnas kui maal mõisate juures. Eriti paaril viimasel sajandil, aga ka juba varem, oli mitmete tehniliste uuenduste tutvustajaina oluline osa vene rändkäsitöölistel, kel oli rahvaga hoopis tihedam side kui «mittesakslasi» enamasti ikkagi teatud määral halvustavail saksa tsunftijänestel.[4]

Käsitöö olukorda maal XVIII saj. teisel poolel iseloomustab ilmekalt A. W. Hupel: «Ükski saksa käsitööline ei tohi pärustalupoega õppima võtta: igaüks valvab koguni hoolega, et temalt keegi ta kutseala paremusi ära ei näppaks, sest kogemusest on teada, et mõisad ei näe midagi meelsamini, kui et nende pärusinimesed küllalt võimelised oleksid neile mõningaid väljaminekuid säästma. Ja peab tõepoolest rahva, eriti eestlaste geeniust imestama: ilma õpetuseta, ainult salajase tähelepanemisega ja omaenda järelemõtlemisega, on mõned neist väga kaugele jõudnud, nii et nende töö vähe sakslaste omast erineb. Kus puuduvad saksa käsitöölised, seal aidatakse end paljudes asjades väga hästi osavate talupoegade tööga.»[5]

Põhilisteks külakäsitöölisteks, kelleta talupoeg läbi ei saanud, olid eeskätt sepad, kuid ka siin näeme näiteks Saaremaal XIX saj.

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn 1958, lk. 150. Vt. ka Косвен, lk. 205.

[2] ENSV ajalugu I, lk. 76—79; Moora, Linnuste uurimise tulemustest, lk. 80, 82.

[3] Lähemalt vt. V. Niitemaa, Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. (Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, sarja B, nide 64.) Helsinki 1949, lk. 62—65, 192—201.

[4] Näit. rõhutab Hupel, TN II, lk. 6, et saksa käsitöölistest maal «igaüks, olgu ta kuitahes vaene ja vilets, osutab talupoja vastu, kes teda peab härraks nimetama, naeruväärset uhkust».

[5] Hupel, TN I, lk. 557—558.

veel päris laialdaselt ja osalt isegi XX saj. koduseid sepapajasid ja kodust sepistamist oma tarbeks. Üldiselt aga valmistati feodalismiaegses külas suur osa endale vajalikest esemeist ise oma majapidamise piirides.

Selline kodune käsitöö oma tarvete rahuldamiseks on põllutööst veel täiesti eraldumata: «Patriarhaalne (naturaalne) põllumajandus liitub koduste tööndustega (s. o. tooraine töötlemisega oma tarbeks) ja teoorjusega maaomanikule.

See talurahva «tööndusté» põllumajandusega ühendamise liik on kõige tüübilisem keskaegsele majanduslikule režiimile, olles selle režiimi lahutamatu osa.» Selles patriarhaalses majanduses «pole veel üldse ei kapitalismi, ei kaubatootmist ega kaubaringlust». [6]

Venemaal «üsna kuni XIX sajandini ehitas peaaegu iga talupojaperekond oma jõuga maja, valmistas harkadra, äkke, seadis üles kangaspuud, rookis lambanahad, ketras ja kudus lina, valmistas puust toakraami ja tarbeesemed». [7] Sama kehtib üldjoontes ka Eesti kohta kuni XIX saj. keskpaigani. Näiteid kodukäsitöö täielikust domineerimisest eesti talurahva hulgas võib leida külluses XVIII ja XIX saj. autoreil, kes eestlaste kaasaegsetele elutingimustele on tähelepanu pühendanud. Esitame ainult ühe juhuslikult väljanopitud tsitaadi Chr. H. J. Schlegeli 1807. a. reisikirjeldusest Eestist, mis on väga lähedane eeltoodud Vene olude iseloomustusele: «Eestlane ehitab ise oma maja, valmistab endale kõik majariistad, vankri, reed, jalatsid ise, tema naine koob endale, oma mehele ja lastele vajaliku riide ja majas tarvismineva lõuendi.» [8]

Tähtsamateks kodusteks töödeks olid niisiis naistel lõnga- ja riidevalmistamine, kuna meeste töös seisid kesksel kohal puutööd. Mitte põhjuseta pole kapitalismieelset ajastut talupoja tarberiistade seisukohalt nimetatud «puuajastuks». Kaugelt suurem osa talu tarbvarast valmistati puust. Et seejuures peamiste tööriistadena kasutati põliseid universaalriistu kirvest ja nuga, siis oli puutöö alal kodukäsitöö eriti laialdane valitsemine täiesti loomulik. Kõik muud meeste kodused tööd — nahatöötlus, nööri- ja kõievalmistamine, tohu- ja niinetööd jms. — nõudsid puutöö kõrval hoopis vähem aega.

Talupoegade kodukäsitööl oli hooajaline iseloom. Talurahva aastane töökalender jaguneb teatavasti kaheks loomulikuks pooleks — suve- ja talveperioodiks, mille vahel vanadeks piiripunktideks olid sügisel mardipäev (10. nov.) ja kevadel jüripäev (23. apr.). Suveperioodil tehti käsitööd põllutöö kõrval ainult sedavõrd, kuivõrd see oli hädavajalik esemete parandamiseks või seda võimaldasid vihmased ilmad. Paratamatult langesid peamiselt suveperioodi siiski sellised suured välised tööd, nagu majaehitus ja aedade tegemine. Talvekuudel aga olid rehetoas pikkadel õhtutel tehtavad kodused puutööd meeste peamisi töid. Selline olukord ei valitsenud mitte üksi põhilistes põllundusrajoonides, vaid ka näiteks Lääne-Eesti saarestikus, kus põllutööde pearaskus lasus naise õlgadel.[9]

Kodukäsitöö igandlikud jooned püsivad veel kaua ka kapitalistliku korra tingimustes, nagu seda on selgesti esile tõstnud Lenin oma uurimuses kapitalismi arenemisest Venemaal: «Kodutööndused on naturaalmajanduse vältimatu päraldis, mille jäänused säilivad peaaegu alati seal, kus on olemas väiketalunikud. Seepärast on loomulik, et vene majandusteaduslikus kirjanduses leidub korduvaid viiteid sellele tööstuse liigile (kodune toodete valmistamine linast, kanepist, puust jne. oma tarbeks). Siiski võib kodutööstuse vähegi laiaulatuslikumat levikut tänapäeval konstateerida ainult mõnes üksikus kõige kõrvalisemas maakolkas: nende hulka kuulus kuni viimase ajani näiteks Siber.» [10] Lenin iseloomustab siin olukorda XIX saj. lõpul.

Ka tähelepandavad osad Eestist kuulusid XIX ja XX saj. vahetusel veel selgesti Lenini poolt mainitud «kõige kõrvalisemate maakolgaste» hulka, kuigi ei ole kahtlust, et areneva kapitalismi tingimustes XIX saj. teise poole vältel käsitööalane eristumine maal tegi eriti jõudsaid edusamme ja naturaalmajandusliku koduse tööstuse ring tõmbus kiiresti aina koomale. Käsitöö kiiret arengut kajastas ka iganenud tsunftiõiguste kaotamine 1866. a. Selle suhteliselt järsku toimunud murrangu kohta leidub XIX saj. lõppkümnendite eesti ajakirjanduses rohkesti tõestusmaterjali. Nii näiteks kirjutab M. Veske 1886. a.: «Puu töö

---

[6] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 314.

[7] Рыбаков, lk. 182.

[8] [Chr. H. J. Schlegel,] Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815. Fünftes Bändchen. Meiningen 1830, lk. 101.

[9] Vrd. Гронав, lk. 93 — ülevaade talupoja aastastest töödest Saaremaal XVIII saj. 3. veerandil.

[10] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 273.

poolest mõistsivad Eesti mehed enne (mõne kümne aasta eest tagasi) üksnes oma koguni lihtsaid maja pidamise riistu teha, näituseks vana moodi atru, sõnniku veu vankreid, regesid ja n. ed. Nüid aga on neid palju, kes kauniid sõidu vankreid, kenasid kappisid ja n. ed. valmistada oskavad.»[11] «Postimehe» juhtkirjas «Käsitöö maal» märgitakse 1892. a., et uuemal ajal hakkavat käsitöö põllutöö kõrval enam õitsema kui enne. Varem «oli peremehi, kes kõik oma tarvitused, ise ärategivad: Peremees oli oma raudsepp, vaadi-, püti- ja puusepp ning rauutas oma hobused ja vankrid, adrad ja äkked ise, tegi niisama kõik majariistad, lusikad, liuad, kapad, kannud, kastid ja kapid, ehitas hooned ning ahjud jne. jne. Nüüd on seda juba harva leida, et kõiki töösid üks mees võib teha. Maal hakkavad iseäralised ametmehed veel rohkem kui enne asuma . . .»[12] Jne.

Sellised iseloomustused aga peavad ilmselt silmas peamiselt maa majanduslikult edenenumaid mandriosasid. Mahajäänumates ja kehvemates rajoonides, eriti saartel, säilitas kodukäsitöö veel kaua oma olulise koha külaelus, kuigi siingi kapitalistlik kaubamajandus aina enam pinda võitis. Nii kirjutab näit. «Saarlane» a. 1886: «Töö ja käsitöö poolest on meil Saarlastel natuke teist moodi omadused, kui Suuremaalistel ja suurema osal teistel rahvastel maailmas. Suuremaal ja mujal enam haritud rahvastel on oma ringkondades, mitmesugused ametmehed, meil Saarlastel pole see mitte üsna nenda. Iga ameti töö pääle on Saarlane ise meister. Ei ta lähe puutöö pärast kellegi teise palvele, ka on neid palju, kes ise oma raudsepa töö nokitsevad ja oma perekonnale jalavarjud teeb. Kui sellel tööl ka mitte oma meistri-töö nägu ei ole, ja veel paljugi senna juurde soovida oleks, aga siiski ta aitab, ta täidab oma augu.» Käsitöölistest olevat siiski rätsepad suures aus.[13] Paar aastakümmet hiljem iseloomustatakse olusid Hiiumaal järgmiselt: «O m a a m e t i p o o l e s t ei või hiidlasi kindlatesse liikidesse jaotada. Nad on enamasti niisugused inimesed, kes kõiki töösid tunnevad. Siin ei ole niisugust viisi, et üks puusepp oleks, teine müürisepp, kolmas kingsepp ehk rättsepp; siin tunneb igaüks neid töösid nii palju, et oma koduses elus läbi saab. Viimasel ajal hakkavad ainult rättsepad natuke rohkem tööd saama, sest et enam moodsamaid riideid soovitakse, mida lihtsad pereemad teha ei oska.»[14]

Tänini mäletab vanem põlvkond Saare- ja Hiiumaal, aga ka mitmel pool mandril (eriti Loode- ja Kagu-Eestis), et nende lapsepõlves valitses veel selline naturaalmajanduslik isevarustamine. Saaremaal, kust paljud mehed suviti käisid mandril tööl, tulid nad tavaliselt mihklipäevaks koju tagasi ja pärast mihklipäeva *«akkas jälle uus töö aeg. Siis akati tegema kodust käsitööd. Enne tehti jo köik asjad ja riistad ekka kodu, nee olid siis köik puust ja neid akkatigid siis sügise tegema . . . Nende kallal siis nokitseti köik sügisesed ja talised öhtad.»*[15] Üksikutel väiksematel saartel säilis universaalne käsitööoskus nende isoleerituse tõttu ka veel käesoleval sajandil. Ruhnus ei leidunud 1920-ndate aastate algul meest, kes poleks osanud teha oma tarbeks mööblit, laudnõusid, vankreid ja paate, sepistada, nahka parkida, tõrva põletada, nööri teha, võrku punuda jne.[16] Samasugust olukorda võis täheldada 1930-ndail aastail Pakri rootslaste juures.[17] Ja veel 1948. a. ekspeditsiooni tähelepanekutes Kihnu saarelt märgitakse: *«Kihnus teevad kõik mehed ise oma koduse puutöö. Väga vähe neid, kes ei oska oma tarbeks puutööd teha. Enne olid enamasti kõik mehed tublid puutöölised, nüüd mõned nooremad enam ei tea kõiki töid.»*[18]

Muidugi säilis kapitalismi perioodil kodune käsitööharrastus vähemal määral üle kogu maa, peamiselt lihtsamate puutööde, kudumise, õmblemise jne. alal, kuid selle osa ühiskondlikus tootmises oli tühine. Selline kodukäsitöö igandite visa püsimine on, nagu nägime, väikepõllunduse tingimustes täiesti loomulik. Sõjaperioodide raskemates majandusoludes need mõnevõrra elustuvadki. Seetõttu võib täheldada nende püsimist ka esimestel aastatel pärast nõukogude võimu lõplikku kehtestamist Eestis. Alles seoses meie talurahva massilise üleminekuga sotsialistlikule kolhoosikorrale 1949. a. kujunesid eeldused iganenud naturaalmajandusliku kodukäsitöö viimaste jäänuste likvideerumiseks.

Kõigest eelnevast ei tohi ometi järeldada,

---

[11] V e s k e, Kuidas võib edeneda. *Valgus* 1886, nr. 8.
[12] *Postimees* 1892, nr. 267.
[13] *Saarlane* 1886, nr. 6 (Saarlaste käsitöö).
[14] *Postimees* 1906, nr. 131 (P. L a u r, Hiiumaast ja rahvast).
[15] KT 34, 23 Jaani.
[16] K l e i n, lk. 306.
[17] S ö d e r b ä c k, lk. 119 jj.
[18] EA 47, 427.

nagu oleksid puutööga tegelevad käsitöölised Eesti külas ilmunud alles kapitalismi tingimustes. Kõigis ühiskondlikes formatsioonides võib leida üksikuil tööaladel, ka puutöös, teistest suurema tööosavusega inimesi, kelle abi kasutatakse vähemas või laiemas ulatuses. Näiteks Kaug-Põhja primitiivseis oludes Taimõri poolsaare nganassaanidel on täheldatud tunnustatud põdrasaanitegijate olemasolu, kuigi seda tööd oskab iga mees.[19] Neid ei saa veel pidada käsitöölisteks selle sõna tavalises mõttes, sest nende elatusviis jääb üldjoontes samasuguseks nagu kõigil teistelgi, käsitöö aga kõrvaliseks lisatuluallikaks. Igal juhul on siin aga tegemist juba esimeste käsitöö eristumise algmetega.

Eestis tuleb puutööonduse alal sellelaadseid käsitöö eristumise algmeid eeldada hiljemalt ürgkogukondliku korra lõppjärgus. Ühes kindlalt piiratud ühiskondlikus rühmas on selline kõrvaline käsitööharrastus Eestis üldiselt täheldatav veel XIX saj. Need on k ü l a k a r j a s e d, keda keegi ei pidanud käsitöölisteks, kuid kes ometi karja juures *«tegid nuaga koa kõiksugu aśśu»*.[20] Küla kehvemasse kihistusse kuuluvad karjased nokitsesid karjas olles väga mitmesuguseid pisemaid puust ja puukoorest esemeid — luudi, vihte, korve, lusikaid, kulpe, või- ja silgukarpe, pudrumände, mänguasju, viiske, tohtkarpe jne., osalt tellimise peale, osalt müügiks, teenides endale nõnda väheseid lisakopikaid karjasepalga kõrval. Koos küla ühiskarjamaa kadumisega, mis suurelt osalt toimus XIX saj. teisel poolel, kadusid ka vanad täiskasvanud külakarjased oma kõrvaltööga.

Karjaste suhteliselt vähese tähtsusega tööharrastusest oli aga hoopis olulisem osa juba enam-vähem kutseliste käsitööliste tööl. Meie tänapäeva perekonnanimedest moodustavad tähelepandava rühma eesti- ja muukeelsed käsitööliste nimed, mis enamikus pärinevad talupoegadele perekonnanimede panemise ajast 1820-ndail aastail, nagu: Sepp, Raudsepp, Schmidt, Eisenschmidt, Rätsep, Schneider, Umblia (= õmbleja, rätsep), Kingissepp, Kangur, Weber, Kübarsepp, Nahkur, Müürsepp jt., meid huvitavalt puutööonduse alalt Puusepp, Timmermann, Zimmermann, Plotnik, Pütsep, Aamissepp, Ratassepp, Tõldsepp, Treial, Treier, Tiisler, Tischler jt. Need nimed räägivad selget keelt, et XIX saj. algul leidus eesti külas juba märkimisväärne arv käsitöölisi, nende hulgas ka puutöömeistreid. Hüüdnimedena on sellelaadsed nimed juba sajandeid varem vastavate käsitöölistega kaasas käinud, mis võimaldab neid muude andmete puudusel ära tunda näiteks vanimates vakuraamatutes.

Tuleb tähendada, et üldiselt annavad allikad feodalismiaegseist maakäsitöölistest korralikuma ülevaate alles alates XVI sajandist, millal näeme külas muude käsitööliste kõrval kohe ka mitmeid puuseppi jt. puutööonduse alal tegelejaid. Teatud tõenäosusega lubab see oletada nende esinemist ka vähemalt sajandpaar varem. On usutav, et mõningaid spetsialiste-puutöömeistreid leidus juba X—XII saj., eriti tol ajal rannikul arenenud laevaehituse alal. Tallinna kaevamiste tulemused 1953. a. räägivad ka väikeste puuesemete tootmise mõningast spetsialiseerumisest.[21]

Kõigepealt langes üsna suures ulatuses vastava vilumusega meistrite hooleks just mitmesuguste kaunistatud esemete (veimevakkade, õllekannude, rangipuude, riidekirstude jne.) valmistamine. Näiteks saartel, kus kodukäsitöö visalt püsis veel käesoleva sajandi algul, oli pidulikumate esemete valmistamine ikkagi peamiselt meistrite tööks. Nii mäletatakse Kaarmal, et lihtsamaid asju tegi iga mees ise kodus, aga *«kannud, tanu karbid ja vakad, siis kerstud ka, nee olid ikka seikste puu meistrite teha, ega mees pole neid ühti saand valmis»*.[22]

Feodalismiaja lõpupoolel kujunes Eestis puutöö alal juba ka mitmeid väikekaubatootmisega tegelevaid k o d u t ö ö n d u s k e s k u s i, näiteks Avinurmes, Hiiumaal jm. Need arenesid peamiselt metsarajoonides ja kehva põllumaaga aladel talupoegade kodukäsitöö baasil lisaelatusharuna põllutöö kõrval.

Niisiis — puutöö oli kesksel kohal meeste koduses käsitöös, mis säilitas eesti talurahva elus domineeriva seisundi alates ürgkogukondlikust korrast läbi kogu feodalismiaja, maa majanduslikult mahajäänumates rajoonides osalt veel kapitalistlikus formatsiooniski. Feodalismi tärgates kujunes Eestis kodukäsitöö kõrval mitmetes keerukamates ja suuremat oskust nõudvates puutöö eriharudes ka kutsekäsitöö, mille arengut talu-

[19] П о п о в, Нганасаны, lk. 71. Vrd. К о с в е н, lk. 61.
[20] KT 49, 5—6 Keila.
[21] T a r a k a n o v a - S a a r d e, lk. 28.
[22] KV 79, 151.

rahva hulgas aga sajandeiks pidurdas maa vallutamine sakslaste poolt XIII saj. algul. Ometi toimus ka feodalismiperioodil külas aeglane käsitöö arenemine ning hilise feodalismi ajal hakkas juuri ajama paikkondlik väikekaubatootmine, nn. kodutööndus. Edasisel tööriistade ja tehnika jälgimisel peame tõsiselt silmas pidama seda kodukäsitöö, kutselise käsitöö ja kodutööndus kõrvuti esinemist eesti feodaalses külas, mis lubab eeldada ka töötehnikas mõningate eri kihistuste üsna põlist kõrvuti esinemist.

Nii käsitöö kui kodutööndus arenesid eriti jõudsalt seoses kapitalismi võidulepääsuga eesti külas. See õitsengujärk oli aga suhteliselt lühike, sest arenev suurtööstus hakkas peagi üha rohkem välja tõrjuma ka küla puutööndust.

I. PUUTÖÖTEHNIKA

1. TARBEPUU

Põhilisteks tootmisvahenditeks puutööndu-ses on iseenesest mõista tooraine — tarbe-puu (murdeti tavaliselt *tarvispuu,* ka *nõu-* või *riistapuu)* — ja tootmisriistad mitmesu-guste käsitööriistade näol. Käesolevas pea-tükis tutvume lühidalt Eesti tähtsamate tar-bepuudega, nende omaduste, kasutamise ja hankimisega.

Sajanditepikkuste kogemuste najal õppisid eesti talupojad suurepäraselt tundma kõigi puuliikide omadusi, millega tagati igaks eri otstarbeks kõige sobivama puu kasutamine.

Loomulikult oleneb tarbepuu valik eelkõige teatava puuliigi esinemissagedusest ja tehni-listest omadustest. Sama liigi piirides erista-takse veel erisugusel pinnasel, samuti met-sas ja lagedal kasvanud puid (metsas sile-dama süüga, lagedal okslikumad). Eriti roh-kesti on leidnud kasutamist Eesti metsades ülekaalukalt esinevad okaspuud mänd (umbes 40% metsade koosseisust) ja kuusk (31%) ning lehtpuudest nende tavalisemad esinda-jad kask (15%) ja haab (10%). Ülejäänud tühise vähemiku (4%) hulka kuuluvaid tar-bepuudena eriti väärtuslikke liike tamme, saart jt. on saadud kasutada peamiselt vaid kitsamaks eriotstarbeks.

M ä n d *(Pinus silvestris)* on oma kõrgest vaigusisaldusest tingitud pika kestvus-ea tõttu alati olnud peamiseks ehituspuuks. Nii on juba Lõhavere linnuse puuehitustes (XIII saj. algult) männipalgid sagedased.[1] Noored lopsaka kasvuga *maltsmännid* ei kõlba tar-bepuuks (on vett täis, kuivavad siniseks, mädanevad ruttu). Head tarbepuud aga an-navad tiheda ja kuiva süüga ning vaigurik-kad *lüli-* e. *kõrepuud,* eriti vanad suured *hõngamännid* (Avinurme). Männilauad ja -plangud on peamiseks uste, sängide, pin-kide, laudade, kirstude, kangaspuude raamis-tiku jms. materjaliks. Loode-Eestis on kulu-nud palju männitüvest lõhestatud laudu pukk-veskite seinte katmiseks. Mänd on ka eelis-tatud paadi- ja laevaehituspuu. Edasi oli mänd tavaline peerupuu, millest lõhestati peerud nii põletamiseks kui korvipunumiseks. Ka katusepilbaste kiskumisel on peamiseks materjaliks mänd. Vanad sea-, kaevu- ja pe-sukünad, samuti viljakummid, pakktarud jne. on väga tihti õõnestatud männitüvest. Män-nioksad ja ladvad on kulunud enamasti aia-postideks ja -hirteks.

K u u s k *(Picea excelsa)* on hoopis väik-sema säilivusega ning nõrgem puu kui mänd, seevastu aga ei pakata ega kõmmelda nii kergesti. Ka kuuse puhul eristatakse *malts-* ja *kõrepuud,* kuigi siin vahe pole nii terav kui männil. Parimaks tarbepuuks peetakse tihedasüülist sookuuske. Nagu mänd, nii on ka kuusk leidnud laialdast rakendamist ehi-tustöödel (palkide ja laudadena) ja osalt ka mööbliesemete valmistamisel. Noori kuuski on palju kasutatud katuselattideks ja -roigas-teks ning aiahirteks, samuti on need peami-seks rehavarrepuuks. Asendamatu on kuusk laudnõude valmistamisel, kus eriti veenõud valmistatakse kõik kuuselaudadest. Ka suure-mate nõude vitsteks on kulunud peamiselt kuuseoksad või noored kuused. Üldtuntud on kuusepuu hea kõla, mistõttu kuusest valmis-tatakse muusikariistu. *«Vanadest seisnd kuuse laudest tehti ka kandlid ja viiulid,*

[1] M o o r a, Linnuste uurimise tulemustest, lk 75.

nee andasid ee eli pillile. Lülisest kuusest tehti ka törved, jälle olid eed valjud üüdama.»[2] Kuusest õõnestati samal põhjusel tavaliselt ka lehmakrapid.

K a s k — arukask *(Betula verrucosa)*, ka sookask *(Betula pubescens)* — on meil ainus laiemalt levinud tiheda, kõva ja painduva puiduga puuliik, mistõttu tema tähtsus tarbepuuna on väga suur. Seejuures on tal aga ka mitmeid olulisi puudusi — ta on halvasti lõhastuv, muutub seistes hapraks ja pehkib ruttu niiskuse käes. Reegliks on kasest rattarummude ja -pöidade tegemine; enamasti tehakse ka vankrikere ja suurem osa reeosasid kasest. Peamiselt kasest on valmistatud ka aisad, rangipuud, härjaikked, äkkepakud, adra rauapuud, koodid, vardad, kangaspuude pakud, lusikad, kulbid jpt. tarbeesemed, mis kardavad kulumist. Treitoodetest on eriti vokk valmistatud tavaliselt läbini kasest. Kase kasutamisel on oluline jälgida kasvukohta: *«Suures metsas ja liivasel maal kasund kased on lahked ja siled sihest, aga lagel ja sauesel maal kasund kask on sitke just kut undi liha, meni on sihest veel söuke kiri ja kisuline puhas, söukesest tehti noa peasi ja pöikli peasi.»*[3] Viimati mainitud kaski tuntakse meil tavaliselt *maarjakase* nime all ja see on otsitav puu tisleritöödes. Kasutamist on leidnud ka k a s e p a h k, eriti kausside ja piipude tegemiseks.

H a a b *(Populus tremula)* on kerge, pehme, hästi lõhestatav, painduvam kui kask, kuid vähese kestvusega. *«Haavast saab palki, kui ta saab suureks kasvada, ehk ta küll kuuse ja männi vastane pole. Elumaja palgiks haava ei panda, heinaküüni palgiks aitavad küll.»*[4] Ka lõhestatakse haavast männi kõrval katusepilpaid. Haavapuu höövlilaastu kasutatakse korvipunumiseks. Pehme ja painduva puidu tõttu sobib haab eriti painutus- ja õõnestustööks. Tüüpilisimad haavast esemed vanas talupoja tarbvaras olidki painutatud vaka-, karbi-, sõela- ja sarjakered. Vanad painutatud külgedega ühest puust vened Kasari, Pärnu ja Ahja jõel õõnestati ikka haavapuust. Ka enamik pakktarusid õõnestati mäda südamega haavast. Haaba kasutati veel viljavaatideks, puukausside treimiseks jne. Vanade painutus- ja õõnestustööde ärajäämisega on haab viimase sajandi jooksul palju kaotanud oma tähtsusest talurahva tarbepuuna.

T a m m *(Quercus robur)* on Eestis tarbepuuna kõige enam hinnatud oma suure tugevuse, kõvaduse ja kestvuse tõttu. Temagi väärtus sõltub kasvukohast: *«Liiva maa tammed on aprad ja sihest punased, aga saue maa tamm on sinine kut tina ja köva kut raud.»*[5] Mandril leidub tammesid vähe, sagedamad on nad Saaremaal, kus ka vastavalt nende kasutamine on laialdasem.

Saaremaal *«Tammest pandi tuulingu sammas, söömer* [= pukkveskit kandev sambale toetuv risttala] *ja völv* [= tiibade telg], *kui seiksi käde sai, neid oli nii vähe saaja ka. Siis oli ka tuulingu tiivaroo tammest, kui see öhtlasi läbi völvi keis. Völvipaar, see oli ikka tamm. Ka olid pölvepakud ja änd vahest tammest. Siis ratta iged* [=vankriteljed], *kodarad, röugud ja ark jälle olid tammest, ka pölved olid tammest. Samuti olid ree puud jälle puhas tammest peele jalaste. Kus siis olid veel ree, äge, saha ja rulli aisad keik tammest koolutud päradega.*

Ka rullid tehti tammest. Ka tehti tammest reejalase ja looga painepuud. Levalöimed [= leivakünad] *jälle raiuti välja ilma tamme jurakatest. Tammest pandi ka kajuark ja kui oli, ka roo* [= kaevusammas ja -vinn]. *Tammest olid värava sambad ja mulgu postid, ka luhuti neist aja teibud. Tammest tehti ka lina lõugutamese lõugud . . .*

Tammest tehti keik puude luhkumese vaiad [= kiilud], *ja naad ja nakid* [= salapulgad], *mis kaksi pidi laude ja puude sisse löödi, jälle olid tammest. Tamme naad ja nakid täitsid ennistel aegadel naelde aset.»* Tingimata pidid tammest olema veel õllevaadid, tavaliselt ka äkkepulgad, rehapiid jne.[6] Peamiselt Saaremaa lääneosas painutati õhukesest tammelaastust ka veimevakkade kered.

Mandril on tamme kasutamine hoopis piiratum. Siin on tammest valmistatud õllevaate, ratta- ja reekodaraid, vankri puutelgi, salapulki jm. vastupidavust nõudvaid pisiosi. Tamme omadust toorelt vees seistes mustaks muutuda kasutati Loode-Eestis vöödiliste õllekannude, nn. küütkannude valmistamisel, kus mustad tammelauad paigutati vaheldumisi kuuselaudadega.

S a a r *(Fraxinus excelsior)* on tamme kõr-

[2] KT 95, 30 Kaarma.
[3] KV 81, 66 Pöide.
[4] Endis-eesti, lk. 146, Märjamaa.
[5] KV 81, 66 Pöide.
[6] KT 95, 57—59 Kaarma.

val teine hinnatuim puu. Omadustelt on ta tammele lähedane, sellest aga painduvam ja sitkem. *«Saarepuu on nagu sarv — tee soojaks ja painuta kuidas tahad»* (Mihkli). Võimaluse korral painutatakse saarest reejalased, samuti loogad ja ratta vitspöiad, niivõrd kui viimaseid kasutatakse. *«Loomakaela pannad said puhas saarest koolutud, olid kenad vedrujad.»*[7] Sage on saare kasutamine ka ratta- ja reekodaraiks, aisteks, rehapulkadeks, haamri- ja kirvevarteks jne.

Ülejäänud puude osatähtsus tarbepuuna on juba hoopis väiksem, kuigi vähe leidub puuliike, mida üldse ei kasutata. Kõvemaist puudest kasvavad Eestis veel vaher, pihlakas, jalakas, õunapuu, toomingas.

V a h e r *(Acer platanoides)* sobib eriti tööriistade varteks, höövlipakkudeks ja muudeks libedust ja vastupidavust nõudvaiks pisiesemeiks. Et vaher ka õhukeste sugadena on väga tugev, kasutati vahtrasugasid laialt sarjapõhjadeks ja puust kangasoa piideks.

P i h l a k a s t *(Sorbus aucuparia)* tehakse samuti tööriistavarsi ning ka ratta- ja reekodaraid. Võimaluse korral valmistati pihlakast veel vankri puutelgi, mis oma libeduse tõttu ei olevat vajanud määrimist.

Õ u n a p u u *(Malus silvestris)*. *«Nad on ise pealt näha küll seiksed kärnased puud, aga on ise eieti tarblised ka. Nendest said keik tuulingu rattaambad tehtud, ta on ee libe ja kõva puu. Ökski teine puu äi ole seike kut see metsõumbo* [= metsõunapuu]. *Tuulingu ammaste taaris sai neid vahest õhe teise käest ostetud, kui eesel* [= enesel] *polnud.»*[8] Oma kõva ja libeda puidu tõttu on õunapuu otsitud puu mitmeiks pisemaiks tööriistadeks, eriti kangasüstikuiks ja höövlipakkudeks.

J a l a k a s *(Ulmus montana)* ja k ü n n a p u u *(Ulmus effusa)* esinevad Eestis väga harva. Viimast peetakse suure sitkuse tõttu heaks vankriosade, eriti rataste, samuti reepainardite materjaliks, noori 10—15-aastasi künnapuid aga parimaks loogapuuks.

T o o m i n g a s *(Padus racemosa)* on samuti hea kerge ja kõva loogapuu. Temast saab ka nõuvitsu ja sarjapõhju.

L e p p a d e s t tuleb tarbepuuna arvesse s a n g l e p p e. must lepp *(Alnus glutinosa)*, kuna valge lepp *(Alnus incana)* annab ainult hagu ja küttepuid. Sangleppa on tema pehmuse tõttu kasutatud eriti ummiknõude õõnestamiseks ja puukausside treimiseks. Tavaliselt tehti lepalaudadest ka piima- ja võipütid, lähkrid jne., sest lepp ei anna kõrvalmaitset.

P ä r n *(Tilia cordata) «on kena valge ja pehme puu. Toorelt ta on nii pehme leigata just kut kaapsu ronk* [= kapsajuurikas].»[9] Kasutati teda peamiselt kausitreimiseks, ka meenõude õõnestamiseks.

Rohkearvulistest p a j u d e s t leiavad kasutamist vaid mõned liigid loogapuudena ja reepainarditena ning korvi- või nõuvitstena. Loogapuuna tulevad arvesse eeskätt v e s i - e. l o o g a p a j u *(Salix triandra)*, r a u d p a j u *(Salix pentandra)* ja h õ b e p a j u *(Salix alba)*. Parimaid vitsu annab põõsana kasvav v i t s - e. k o r v i p a j u *(Salix viminalis)*.

Väiksematest põõsaspuudest ja põõsastest väärib eelkõige märkimist tiheda ja sitke puiduga k a d a k a s *(Juniperus communis)*, mis tarbepuuna on küllalt tähtis Loode-Eestis ja eriti saartel, kus ta kasvab rohkearvuliselt, seejuures sageli üsna suureks. *«Kadakast tehakse n õ u l a u d u, eriti armastatud olid kadakapuust p i i m a p ü t i d ja õ l l e k a n n u d ja k a p a d. Kadakapuu on sellepoolest hea toidunõuks: ta ei anna midagi puu maitset toidu sisse nagu mõni teine puu, piim on eriti õrn kõrvalmaitsesid sisse võtma. Kadaka k e p i d olid ka väga lugupeetud... Kadakatest saab ka head a i a t e i v a d: nad peavad mädanemise vastu kauem kui kuuseteivad. Kadakad annavad ka k o r v i v õ r u d e k s koolutada ja on seal hästi vastupidavad.»*[10] Ka puulusikaid, sirbilüsi, vikatilõe karkusid ja pulki jms. on tihti tehtud kadakast.

Hiiumaal ja Saaremaal peamiselt põõsana kasvav j u g a p u u *(Taxus baccata)* on oma suure kõvaduse ja ilusa tekstuuri tõttu samuti üsna hinnatud tarbepuu väiksemate detailide valmistamisel. Jugapuust on tehtud reha- ja äkkepulki, rattakodaraid jms. P. Ariste andmeil kasutasid hiidlased jugapuu-lauakesi vaheldumisi tammelaudadega vöödiliste *küütkannude* tegemisel.

S a r a p u u d *(Corylus avellana)* kasutatakse eriti Saaremaal nõuvitsteks ja tarjadeks, ka korvivõrudeks. Hea vitsapuu on veel p a a k s p u u *(Rhamnus frangula)*. *«Paas-*

[7] Seals., lk. 63.
[8] Seals., lk. 72. Õunapuu kõrgelt hindamist veskiratta hambapuuna on märkinud juba L u c e, lk. 162.
[9] KT 95, 69 Kaarma.
[10] Endis-eesti, lk. 145—146, Märjamaa.

boost said esiti keik piima püttide vitsad tehtud, ka kannud ja putkud [= kirnud] *said paasbooga vitsutud, ta on seike kena peenike ja sile, oksad on ladvas. Ja on kena valge vitsaks.»* [11] Lisaks sellele sobib paakspuu veel pisiesemete (piibupeade jne.) tegemiseks.

K u s l a p u u, ka *kuusman, kukepuu* jne., Saaremaal *takispuu (Lonicera xylosteum)*, oli hinnatavaim ja tavalisim soapii-puu. *«Kukepuu on väga kõva, tehakse reha p u l k i ja muid pulki nagu salapulgad laudade kokkulöömiseks. Kui leidus mõni nii suur, mis ulatus k e p i k s teha, siis seda juhtumit sai kohe kasutatud. Kangasugade tegijad tegid kukepuust s u a p i i d, olid niisama head kui pilliroo-suad.»* [12]

Head rehapulga-puud on veel s i r e l *(Syringa vulgaris)* ja eriti saartel esinev v e r e v k o n t p u u e. *kukerkuusk (Cornus sanguinea)*. Kontpuud iseloomustab Saaremaa taat järgmiselt: *«Toorelt on ösna pehme leigata, aga oh ee, kui on äe kuivand, just kut sari* [= sarv], *et öks puu võib nii köva olla. Ta on kangest suure südamega puu. Mehed tegid sest vahest piibupitsisi, see oli kerge sihest tühaks ajada. Vösad nee olid nii suure pehme südamega, et kas pista pulgaga sihest tühaks.»* [13] Piibuvarre-puuna on tuntud veel l o d j a p u u e. *(koer)õispuu (Viburnum opulus)*, millest olevat vahel tehtud ka soapiisid.

Nii tarbe- kui küttepuu muretsemine on alati toimunud peamiselt talvel. Vajaduse korral ja eriotstarveteks, millede juures peatume hiljem eraldi, võidakse puid lõigata ka muudel aastaaegadel. Talvine puulõikus on tingitud nii puu enda omadustest kui ka aastasest tööjaotusest põllumajanduses. Tööks on eelistatud üldiselt eriti detsembrit ja jaanuari, osalt ka veebruari, millal puu on *surnud* ja seetõttu kuivema puiduga. Baltimaade varaseimas põllumajanduse käsiraamatus XVII saj. keskelt piiratakse puuraiumise aega ainult detsembri ja jaanuariga. Veebruaris ja märtsis on ette nähtud metsaveod. Juba Fabiani ja Sebastiani päeval (19. jaan.) hakkavat mahl puudes liikuma, mistõttu pärast seda langetatud puud polevat nii vastupidavad.[14] Hiljem, XVIII sajandil, näeme otseselt ametlikke eeskirju, mis puude langetamise määravad varatalvele, sest pärastpoole jäävat sügava lume tõttu väga pikad kännud.[15] Koju on tarbepuu veetud harilikult kohe pärast langetamist. Siin jäetakse nad esialgu koore alla kuivama, et vältida pakatamist. Kevadel kooritakse ja lõhutakse resp. saetakse puud ära. Suveks jäävad nad välja, sügisel paigutatakse varju alla, väiksemad tükid enamasti aida või toa peale. Enne töötlemisele asumist antakse puule tavaliselt veel mõni nädal toasooja ahju peal või õrtel lae all.

Puude langetamisel pole feodalismiaegses külas olnud tähtis aga mitte üksi aastaaeg, vaid puu kvaliteedi huvides on hoolega silmas peetud kuu faase, tuule suunda jms., nagu seda tehti ka paljude teiste tööde puhul. Vastavad eeskirjad tulenesid vanast üldlevinud, juurtega kaugele ürgkogukondliku korra aega ulatuvast kujutelmast, et kasvava kuu (noorkuu) ajal ka maine elu kasvab ja areneb, kahaneva kuu (vanakuu) ajal aga kõik vananeb, kuivab, sureb. Umbes samalaadseid tõlgitsusi anti ka tuultele. Oma olemuselt õigete tähelepanekute alusel looduses eristati *kõvu* (s. o. põhja- ja idakaare) ja *pehmeid* (s. o. lõuna- ja läänekaare) tuuli. Kõva tuul külmetab, toob kuiva, suretab; pehme tuul toob niiskust ja sooja, edendab elu.

Kõik sellelaadsed arusaamad tulenesid inimeste püüdest fantaasia abil seletada loodusnähtusi, mille olemus jäi neile selgusetuks. Alljärgnevalt iseloomustame lühidalt mõningaid nendega seostuvaid kõige olulisemaid kombeid puutöö alal. Kuigi neil polnud sisuliselt mingit praktilist väärtust, jääks selleta pilt eesti küla feodalismiaegsest puutööndusest ometi mõnevõrra poolikuks, sest taolistel maagilistel menetlustel oli ikkagi täita oma kujuteldav «tehniline» osa, millega püüti mõjutada puust valmistatud esemete kvaliteeti.

Laseme asja selgitada kõigepealt vanal puutöömehel Andrei Metsal (sünd. 1873) Kaarmalt (Kingissepa raj.):

«Ja kus siis vanad mehed vaatasid veel puude maha võttamese aega. Aga pole sedasi taarispuid [= tarvispuid] *maha vöötud kut paergus. Oli seiksi mehi sedasi, kessel oli aas-*

---

[11] KT 95, 88 Kaarma.
[12] Endis-eesti, lk. 152, Märjamaa.
[13] KT 95, 98 Kaarma. Vrd. ka L u c e, lk. 38.
[14] G u b e r t, lk. 9—11, 32.
[15] Forst-Instruction, lk. 7.

tas just paar päeva, millal aitas taarispuid maha võtta. Keisid ennem juba mütu päeva metsas vaatamas, ja kui siis paras aeg käe oli, aketi võttama maha.

Puude maha võttamesest seisis ka puude iga ja vastu pidamene. Mis näätsa [= näed sa], *kus majad seisid sajad aastad, kes nägi sääl seindes koisi või vammi. Nüüd vöötakse puu kevade maha, juba sügiseks on koid läbi ajand kut söela pöha, mis paistab läbi keik.*

Lehtpuid sai ikka vöötud vanas kuus ja pindadega [= okastega] *puid, nagu männid, kuused, nee jälle noores kuus. Ja siis keik puud lasti maha. ikka köva tuule sisse, kas pöha või oomikumaa tuule sisse, siis olid puud terved ja kövad kut raud.*

Mened seiksed vanad mehed pidavad paergus sest puude maha võttamese ajast veel kinni. Aga änamast on ikka kadunud keik seiksed vanad eed asjad.

Mina olen ikka seda äe märkind, et keige param aeg on seiksi taarispuid võtta ikka süda talve ja laskeda ikka köva tuule sisse, siis seisab ta ikka terve, äi koid lähe siis öhti sisse.

Pöletispuid neid vöis egal ajal maha võtta. Sest polnd miski. Nendega läks keik tulese.» [16]

Teine näide Eesti teisest servast, Räpinast:

«Anumapuud raiuti talvel nii umbes detsembri- ja jaanuarikuul, ka võidi veel veebruarikuu alguses raiuda. Alati raiuti anuma- ja riistapuud vanakuu kuivaga, siis pidas anum kaua vastu ja ei tursunud märjaga nii väga ära. Pehme ajaga raiutud anumapuu lauad tursusid märjaga otsekohe kõveraks ja kui siis kevadine ja suvine tuul ja päike nad ära kuivatas, siis olid anumad nagu sarjapõhjad. Mõni pidas ka veel sellest kinni, et põhjatuulega mahalõigatud anumapuud pidavat kauem vastu. Mina ja mu isa ei vaadanud küll sellest midagi, kustpoolt tuul oli. Mina vaatasin ja mu kadunud isa vaatas ka varem, kui oli nii kesktalv ja vanakuu kuiv aeg, siis läksime metsast anumapuid otsima.

Vanakuu kuiv on kolm päeva enne noorkuu loomist. Pehme aeg algab kuu loomisega ja on kaks-kolm päeva. Mida päev edasi, seda kaledamaks aeg läheb. Noorkuu kuiv on paar päeva enne kuu täissaamist.» [17]

Maa mandriosas üldlevinud vaateks oligi arvamus, et puu kiire ja korraliku, pakatamata kuivamise ja kauase säilivuse tagamiseks tuleb okaspuu raiuda noorkuu, lehtpuu vanakuu ajal. XVII saj. põllumajanduse käsiraamatute autorid Gubert ja Herman väljendavad samu seisukohti.[18] Seejuures tuli eelistada nii noor- kui vanakuu kuiva aega, mille määramisel aga rahvamälestused pole üksmeelel. Kõige sagedamini paigutatakse vanakuu kuiv kuu viimase veerandi, noorkuu kuiv kuu esimese veerandi lõppu.

Lahkuminekud ei piirdu mitte üksnes kuiva aja määramisega. Eriti saartel valitseb puude langetamisaja suhtes mandri tavalisele hoopis vastupidine nõue — siin tulid okaspuud raiuda vanakuu, lehtpuud noorkuu ajal.[19] Selline nõue pole täiesti võõras ka maa mandriosas, eriti Lõuna-Eestis, kus seda võib sageli kohata kõrvuti risti vastupidise nõudega. Olgu märgitud, et ka Põhja-Lätist (Vidzemest) on olemas andmeid okaspuude raiumisest vanakuu ja lehtpuude raiumisest noorkuu ajal[20], samal ajal kui Kuramaal Liivi rannas on kehtinud vastupidine kord.[21]

Vääral ajal raiutud puudest arvati, et need lähevad kergesti koitama, imevad niiskust sisse ja pehkivad, omandavad inetu värvuse, pakatavad kuivamisel jne. Vanakuuga ja kuival ajal maharaiumine aga pidi tõkestama uue metsa pealekasvu. Sellest tingitult peeti üldiselt soovitavaks raiuda lehtpuid küttepuuks, mille säilivusel pole tähtsust, võimalikult noorkuu ajal, et soodustada kändude võsumist ja üldse noore metsa kasvu.

Kuu faaside silmaspidamise kõrval piiras puude langetamisaja valikut ka õige t u u l e s u u n a valimise vajadus: *«Kõik puud, millest veepidavat riista tahetakse teha, raiutagu kõva, s. o. loode, põhja, ida, maaka(a)re tuulega. Kui niisugust puud tahetakse saada, mis mitte ei pakataks, siis raiutagu pehme, s. o. lõuna, lääne, vesika(a)re tuulega.»* [22] *Kõva tuule* eelistamine näib olevat olnud võrdlemisi üldine. See pidi andma puule erilise tugevuse ja kestvuse, samuti hoidma koitamise eest. Kui aga taheti saavutada puu suuremat painduvust ja ära hoida pakatamist,

[16] KT 95, 106—108.

[17] KT 101, 12—13 (Joosep Hermann, sünd. 1866). Tekst on siin algupärandi lõuna-eesti murdest tõlgitud kirjakeelde.

[18] G u b e r t, lk. 9; J. H e r m a n von Neidenburg, Liefländischer Landman, Riga 1662, lk. 3—4, 6.

[19] Vt. ülevaatlikku kaarti eesti puuraiumisnõuetest: Endis-eesti, pilt 15 (lk. 125).

[20] Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge, I Bd., 3 H., Dorpat 1838, lk. 104 (Dzērbene khk. Cēsise mk-s).

[21] LE, lk. 111, 170—171.

[22] KM RO : EKnS C 150/1 Reigi.

siis tuli raiuda *pehme tuulega.* Pehme tuul soodustas ka metsa pealekasvu, kuna kõva tuul seda tõkestas. Pehme tuulega on langetatud peamiselt lehtpuid.

Tihti peeti oluliseks ka puu langetamise suunda, mille valikuga jälle püüti mõjutada tarbepuu tehnilisi omadusi. Selgi puhul tuli silmas pidada tuule suunda, edasi ilmakaari üldse ja ka päikese asukohta taevas. Et puu saaks täisväärtuslik, eriti pakatamise vältimiseks ja kõva puu saamiseks, peeti enamasti soovitavaks lasta tal langeda *vastu kõva tuult,* s. o. põhja, kirdesse või itta. *Pehme tuule* puhul tuli vastavalt ka latv suunata lõunasse, edelasse või läände, et saada pehme painduv puu. Edasi räägivad mitmed teated sellest, et tarbepuud on kasulik langetada *päeva ette,* s. o. päikesest läände. Seegi pidi aitama pakatamise vastu. Et *päeva ette* langetamine tavaliselt iseendast suunab puuladva «pehmesse» lõuna- või läänekaarde, siis sel puhul oli enamasti tegemist lehtpuudega.

Tuule suuna arvestamisel on vahel piirdutud üksnes maagilise kirvelöögi andmisega, misjärel puu langetamise suund polnud enam tähtis: *«Kui mõnda tarbepuud raijutakse, siis lüijakse kõige vähemalt üks pauk laast kirvega päält tuule, siis ei kuiva puu päikese ega tuule käes lõhki; muidu raijutakse puu nõnda, kuda ta paremide maha langeb.»* [23] Vähemalt Lääne-Eestis on kirvelöögi suhtes olnud tuntud ka reegel: *«Tarbepuud maha raiudes ei tohi mitte palja käega puud enne katsuda, kui pole veel kirvega puu pihta löödud, kui seda tehakse, siis söövad ussid seda puud.»* [24]

Üldiselt võime märkida, et igasuguseid langetamiseeskirju on olnud väga palju ja sageli on need üksteisele risti vastukäivad. Näib, et üksikutel meistrimeestel on nii mõnigi kord olnud erilisi üldpruugist mitmeti erinevaid «oma» võtteid. Eeskirjade segadikust väljasõelutavaks vanaks üldreegliks tuleb tõenäoliselt (mandril) pidada järgmist: tarbepuud tuli langetada kuival ajal kõva tuule sisse, okaspuud noorkuu, lehtpuud vanakuu ajal. Saartel oli kuu faaside valik enamasti vastupidine. Erandid sellest reeglist, mis olid sagedased eriti lehtpuude osas, olid tingitud mitmesugustest erinevatest nõuetest, mis tarbepuule üksikpuhkudel seati. Mitmeteks eriotstarveteks minevate puude langetamiseks ongi kujunenud rohkesti omaette maagilisi eeskirju.

Loogapuud peeti näiteks soovitavaks raiuda noorkuu ajal, kuigi lehtpuu raiumisaeg oli muidu vanakuu. Sellega pidi tagatama puule vajalik sitkus. Painutada aga oli looka kasulik vanakuu ajal, sest sellega loodeti tõkestada looga õigumist.[25]

Rummupuud peeti samuti soovitavaks raiuda noorkuu ajal: *«Ratta rummu puid peab noore kuu ajal metsast raiduma, sest siis ei lähe rumm lõhki. Aga ratta pöiapuid peab vana kuu ajal raiduma, siis on rattad hästi kerged.»* [26] Siingi siis ühelt poolt rummu sitkuse, teiselt poolt pöidade korraliku kuivamise taotlus. Rummu sitkust püüti tagada ka rummupuu langetamisega lõunasse, s. o. pehmesse ilmakaarde.[27] Edasi — *«kui vankre ratta rummu puud minti raima, siis ei tohtind kiigi vilistada, siis saava karjuja vanker»*[28].

Rangi- ja ikkepuude muretsemisel tuli hoolitseda eriti selle eest, et puu ei hõõruks loomal kaela resp. kukalt veriseks. On loomulik, et siingi tihti nähti ette raiumist noorkuu ajal, mis pidi andma puule suurema pehmuse, ühtlasi aga ka sitkuse. Lisaks on jälgitud veel mitmeid muidki eeskirju. Endiselt Valgamaalt pärineb näiteks järgmine retsept: *«Tauslaua puuraiumine. Ümber puu kolm korda vastu päiva kõndi ja igakorra aegu hammastega puud saluda, ja siis maha lõigata. (Siis ei õeru hobuse kaela veriseks.)»* [29] Märjamaal *«Rangi puude otsimine oli vanal ajal raske töö, ei leitud parast, mis sünniks hobuse rangiks teha. Kui oli paras rangi puu leitud, siis pidi see niimoodi maha võetama, et ükski osa katki ei lähe, kui puu maha kukub; käidud vahel terve perega rangi puid maha võtmas, et puu tervelt maha saadud; kui mõni oks pidi katki minema, siis rangid teevad hobuse kaela katki. Kõnekäänus öeldakse naise võtmise kohta: Naist otsi nagu rangipuud.»* [30]

Hiiumaalt on veel teateid vaagna-

[23] KM RO: H II 51, 457 (11) Rõuge.
[24] KM RO: H III 31, 575 (68) Jämaja. Vrd. KV 25, 269 Martna, KM RO: E 74576 (66) Martna.

[25] KM RO: H II 21, 899 (26) Tori; ERA II 202, 447(9) Kolga-Jaani; ERA II 201, 196(43) Mustjala.
[26] KM RO: H IV 5, 189(2) Tarvastu; ka H II 27, 715(7) Laiuse; H IV 2, 293 (31) Kärla; H II 30, 707(24) Rõngu (kuude vahes).
[27] KM RO: H III 27, 653(10) Halliste; E 32629 Halliste.
[28] KM RO: H II 26, 1117(2) Kolga-Jaani.
[29] KM RO: H III 10, 684 (1) Valga.
[30] KM RO: ERA II 148, 290/1 (34).

puude raiumisest noorkuuga (*«kui kuu kolme päävane on»*) ja langetamisest vastu pehmet tuult, et takistada vaagnate pakatamist.[31]

Vanadest tähtpäevadest tuli puutöö seisukohalt silmas pidada eeskätt madise- e. matsipäeva (24. veebr.), mil puuraiumine ja eriti puude metsast kojutoomine oli keelatud. Nii need kui rohkearvulised muud madisepäevaga seotud töökeelud olid tingitud sellest, et vanade uskumuste järgi pidid loomad sel päeval ärkama talveunest. Puuraiumise keeluga taotleti kaitsta kariloomi suvel karude ja huntide eest, kojutoomise keeluga aga loodeti hoida õu ussidest puhas.

Et just töö algusmoment vanade uskumuste kohaselt oli töö tulemustele otsustava tähtsusega, siis on ka mõistetav, miks puutöönduses vastavad tavad ja uskumused koondusid puude langetamise ümber. Sellega loodeti olevat tagatud tarbepuu ja vastavalt ka sellest valmistatud tarbeesemete kvaliteet. Hilisemas tööprotsessis (välja arvatud ehitustööd) on sellelaadseid käske-keelde olnud hoopis vähe. Eespool juba märkisime, et loogapainutamist on peetud soovitavaks toimetada vanakuu ajal. Ka muude painutustööde puhul on üksikuid andmeid vanakuu eelistamisest.[32] Vähemalt mandril laialt levinud komme, et puulõhkumisel ei tohtinud kunagi jätta talba paku sisse, ei ole enam seoses töö kvaliteediga, vaid peab kaitsma töötegijat ennast: kes jätab talva pakusse, sel jääb surres keel hammaste vahele.

Kirjeldatud arusaamad püsisid visalt läbi kogu feodalismiaja. XIX saj. teisel poolel hakkasid nad leviva koolihariduse mõjul taanduma. Mõningal määral säilisid nad aga ka veel kodanlikul ajal, millal äritsejad aitasid ebausku levitada trükisõnagi kaudu (mitmesuguste unenäoseletajate jms. abil). Alles eesrindliku sotsialistliku teaduse ja tehnika rakendamine ja populariseerimine kustutab kiiresti selliste uskumuste viimasedki jäänused. Tänapäeval on need iganditena säilinud veel ainult mõnede üksikute mahajäänud vanemate inimeste teadvuses.

Tarbepuu hankimisel polnud talupoegadel kaua mingeid nimetamisväärseid takistusi. Metsa kasutamine püsis kuni XVII sajandini vana tavaõiguse kohaselt suhteliselt vaba ja kindlamalt reguleerimata.[33] XVII saj. lõpupoolel hakkasid Rootsi valitsusvõimud Baltimaades kroonumetsade kasutamist mitmesuguste määrustega reguleerima ja kitsendama. Nõuti aedade ehitamist võimalikult kivist; mõisarentnikud ja talupojad võisid kroonumetsast saada ehitus- ja küttepuud ainult asehalduri loal; eriliselt keelati tammede raiumine jne.[34] Need määrused olid aga lühiajalised ja likvideerusid koos Rootsi võimuga. Alles XVIII saj. lõpul kerkis metsakaitse küsimus uuesti päevakorda. 1782. a. antud instruktsiooniga (Forst-Instruction) pandi alus pidevale hoolekandele riigimetsade eest. Eramõisate omanikud aga hakkasid metsakasutamist tõsisemalt reguleerima alles 1820-ndail aastail. Talupoegade puutarvitust hakati piirama kindlate normidega.

Nii näiteks on Virumaa rannamõisa Sagadi 1847.—1874. a. inventariraamatu järgi talupoegadele lubatud anda *vene* ehitamiseks 3 kolmesüllast palki, *haabju* (*abio,* väike paat) ehitamiseks 1 kolmesüllane, *varbeteks* (paadi liigpardad) 1 neljasüllane, kangaspuudeks 1 kolmesüllane ja mitmesuguste tarbeesemete tegemiseks 1 kolmesüllane palk. Lisaks on raamatus valmis trükitud eraldi lahtrid igale talupojale põrandate ja seinte, samuti uste ja väravate parandamiseks ning künade tegemiseks antud puude äramärkimiseks.[35] Sama mõisa 1859. a. rendilepingud keelavad üldse puuaedade ehitamise ja isegi vanade aedade lagunemisel tuleb tükk aeda lammutada ja asendada kiviaiaga, vabanenud roigastega aga parandada teised lagunenud kohad. Uute taluhoonete ehitamine toimub ainult mõisavalitsuse korraldusel.[36] Nii üksikasjalised polnud eeskirjad kaugeltki kõikjal, kuid metsakasutamise piiramine kujunes ikkagi üldiseks.

Siit sai alguse metsavargus, mis XIX saj. jooksul seoses metsakasutamise järjest suureneva kitsendamisega aina ulatuslikumaks muutus. Eriti raskes olukorras olid vabadikud, kelle puudega varustamise vastu

---

[31] KM RO:H III 5, 198(17) Käina; ERA II 29, 707(9) Käina.

[32] Näit. õllevaadi laudade painutamisel — KM RO: H II 41, 426(36) Anseküla.

[33] Metsakasutuse kohta feodaalse killustumuse perioodil vt. lähemalt G. Vilberg, Metsaolud ja metsatülid Eestis ordu-ajal. — Eesti Metsanduse Aastaraamat VI, Tartu 1932, lk. 9—36.

[34] Liiv, Wirtsch. Lage, lk. 54—60.

[35] SM, s.-ü. 233.

[36] SM, s.-ü. 239 (Saggadi mõisa tallo numa maa pohja ramat).

mõis ei tundnud mingit huvi. Metsavargust soodustas põline vaade metsale kui ühisvarale, mida iga kogukonna liige võib vabalt kasutada. Metsatarvituse piiramised sattusid selle vana õigustavaga vastuollu ja talupojad pidasid neid põhjendatult oma õiguste järjekordseks röövimiseks mõisniku poolt. Seetõttu ei vaadatud metsavargusele üldse kui vargusele. «Ega mets mõisale üksi ole kasvanud» — see oli tüüpiline talurahva seisukoht. «*Puuvargust mõisa metsast peeti loomulikuks. Talupoja metsast, kui kellelgi seda oli, mõistlik inimene ei varastanud.*» [37] Seega võime metsavargust pidada analoogiliseks mõisavargusega üldse ja sellisena üheks küla ja mõisa vahel toimuva klassivõitluse avaldusvormiks. Metsavahti, kes tavaliselt pärines külakehvikute hulgast, näeme metsavargusega seotud mälestusteadete valgusel sageli vaatavat vargusele läbi sõrmede.

Kavatsemata metsavarguse küsimust laiemalt valgustada, esitame järgnevalt veel illustratsiooniks paar iseloomulikku mälestusteadet:

1. «*Ah kus enne puud selle käsitöö jauks võeti. Põld* [= polnud] *kedagist, iga tikk oli mõesa oma. Pidi mõesa kääst küsima. Mõis siis andis ku armuandi. Piirupuudega oli samuti. Ku korralik metsavaht oli, eks see siis andis ühe männapuu. Sial s a u a g u taga raba ääres oli piirumets. Kis kangemad olid, eks need varastasid kah, ega mets mõesale üksi pole kasvand. Vata ega muud tohtind raiuda ku va vindund lepavõsa. Einamoa pialt tohtind mitte kaske koa raiuda. Ku suurt puud salaja tooma mindi, siis saeti ästi madalast ja kanti sammalt piale. Kavalamad mehed tõid koguni sipelgapesa. Ega metsavaht voadand koa suurt.*» [38]

2. «*Mõisa ja roonu metstest oli küll puude võttamene kõvast keeltud ja kui öles tuli, sai tüki materdamist jälle mõisast, aga või vanad mehed sest pidasid. Ööse mindi ärgega metsa, raiuti puu maha, nenda madalast maa vastust vööti äe. Püüga vissati kannule sammelt ja rüga* [= prügi, prahti] *peele. Puud aeti keige okstega reele ja kargutas* [= kihutati] *koju. Kodu oli aega toimeta küll. Ikka seikste öödega keidi, kui sadas ja tuiskas, siis mattas oort* [= kohe] *jäljed kinni.*» [39]

Tavaliseks karistuseks metsavarguse eest oli XIX saj. esimesel poolel vitsanuhtlus. Sajandi teisel poolel asendus see rahatrahviga. Sagadi mõisas olid metsavarguse kohta käivad eeskirjad niisama üksikasjalised nagu metsa kasutamisegi alal. Mõisa 1846. a. rendilepingute p. 6 ütleb: «Nende sinnaste perremehhedelle on kovvaste ärra keletud, puid, palkid ehk puuriistad müa, saagu need puid omma einamade pealt ehk mojalt. Teevad nemmad selle keeldo vasto, ehk eksivad nemmad nende kässode vasta, mis üllepea metsa hoidamisse pärast pärris herra on andnud, siis pärris herra nuhtleb nemmad tööga, mis neile peale panda, ehk, kui nemmad sellest ei oli, ajab nemmad aseme pealt ärra, kui ka se rentaasta ei polle veel mitte loppenud. Strafi tööd arvatakse, ühhe pu ette, mis on ilma lubbata mahha raiotud, mis känno pealt on nelli tolli paks; üks seitsme jalgane süld puid halguks raiuda; kui se känd on paksemb, siis lissatakse veel sedda straafi nenda, et need süllad viakse sinna randa, kus moisa padid laatitakse. Savad agga palkid lubbamatta mahha raiotud, siis saab igga palki ette kaks sülda puid raiutud ja randa veetud.» [40] Mõis kasutas niisiis talupoegade puupuuduse ära oma majanduslikes huvides, karistades juba paraja aisapuu raiumise eest sülla põletuspuude (mida Sagadist veeti paatidega Tallinna müügile) ülestöötamisega ja ähvardades vastuhakkamise korral kohalt väljatõstmisega.

Metsavarguse juurde tuleme tagapool, Avinurme puutööndusekeskuse käsitlemisel, veel korraks tagasi.

2. TÄHTSAMAD TÖÖRIISTAD

Baltimaades maal puutöö alal kasutatud tööriistadest enne XIX sajandit on otseseid kirjalikke andmeid vähe.

XVII saj. keskel loetleb Liivimaa Läti-osa pastor Gubert oma põllumajanduslikus käsiraamatus puutööriistu, mis peaksid leiduma igas korralikus m õ i s a s. Esitame tema vastava tekstiosa siin enam-vähem täielikult:

[37] EA 5, 389 Vigala.
[38] KT 49, 59—60 Keila.
[39] KT 95, 11—12 Kaarma. Metsavarguse kohta vt. veel näiteid Endis-eesti, lk. 120—125.
[40] SM, s.-ü. 238.

«Es ist auch nöthig / dass er allerley Zimmermans-Instrumenten halte / damit er sie nicht in der Nachbarschaft mit Hin- und Wiederschicken suchen dörffte /...: nehmlich ein Holtz und breit Beil, *Szuillex* [1], eine starcke Hand-sage / Norkken- und Balkensage [2] / dreykantichte Pfeile / die Sagen zu schärffen / mit vierkantichten oder plat Feilen kan man sie nicht schärffen. Aber zur Balkkensage dienen die Platfeilen / ein grosser Bohr zu den Treppen oder Leitern nöhtig. Item ein Bohr eines Daumens dikk / ein kleiner Bohr den Harkken / ein Zwingbohr / ein Schneidemesser / ein *Lizing* [3] wie die Bötcher gebrauchen / zu den Trögen nöhtig / eine *Zerpe* [4], damit man Bakk-Viehe-Tröge und Mulden machet / eine gute sharffe und stumpffe Kniepzange / Hammer und Durchschläge.» [5]

Nagu näeme, kuuluvad loendisse mitut liiki kirved, käsi-, nurga- ja lauasaag, saeviilid, mitmes suuruses puurid, liimeister, voolmed, künakirves jne. Tähelepanu äratab ühelt poolt höövlite puudumine (arvatavasti juhuslik), teiselt poolt suurte saagide esinemine. Talurahva hulgas tulid nii ühed kui teised üldisemale tarvitusele hoopis hiljem.

Järgmine täielikum tööriistade loend, juba otse Eesti alalt ja mitte enam mõisa, vaid talu kohta käiv, pärineb Pärnu ümbruse talupojalt A. Holterilt aastast 1818: «Ühhe nisugguse tallopoial, kes ka ammeti tööd moistab tehha, on üks kolm head sagi, ja kolm ehk nelli övelt, ja kaks lükkepakko [= pikkhöövlit], ning monned peikled ja ohherdid ning tükki kaks kolm head ammetinugga, ja kaks kolm penki, kus peäl ta omma tööd voib tehha. Ühhed oolmed ja üks limeister on temmal ka, kellega ta omma keik noud voib tehhes seest ja peält libbedaks tehha.» [6] Tekst juba ise osutab, et tegemist on puutöömeistriga, kelle tööriistadevaru oli hoopis täielikum kui tavalisel talupojal, seda eriti höövlite ja saagide osas. Nähtavasti seetõttu ongi märkimata jäetud kirved kui liiga tavalised ja üldised tööriistad. Samas kirjutises teises ühenduses on tähendatud, et igal talupojal on 6—7 kirvest.[7]

Toome lõpuks veel ühe mälestusteate XIX saj. teisest poolest Saaremaalt, kus vanapärasemad olud teatavasti säilisid suuremast osast mandri-Eestist kauemini: *«Mis puutöö riistu sii muiste oli, kerves, nuga, üks või kaks pöikelt, käsi öövel, puksvants saag* [= vuksaag] *ja kui oli meni uherd ka, see oli köik. See oli juba meister, kessel puusepa pink ja mened öövlid olid, ja veel mened pisiksed saed ka.»* [8]

Niisiis olid eesti feodaalses külas peamisteks puutööriistadeks kirved, noad, voolmed, liimeistrid, puurid, peitlid, saed ja höövlid, neist viimased eeskätt käsitöölistel. Käesolevas peatükis annamegi ajaloolise ülevaate mainitud põhilistest esemerühmadest, peatudes lõpuks lühidalt ka mõnedel üldisematel abivahenditel ning tööruumil. Mitmesugusteks eri töödeks kasutatud spetsiaalriistu vaatleme tagapool eraldi koos vastavate tehniliste menetluste jälgimisega.

a) Kirved

Kirve tähtsus universaaltööriistana püsis talurahva puutöös määratu suurena läbi kogu feodalismiaja. Eestis piirasid kirve ülesandeid tugevasti alles areneva kapitalismi tingimustes XIX saj. teisel poolel vabrikutoodetena turule ilmuvad rohked spetsiaaltööriistad. Enne suursae laialdasemat rakendamist metsatöödel XIX saj. kolmandal veerandil toimus puude langetamine ja tükeldamine kirve abil. Umbes samal ajal ilmunud lauasaag lõpetas olulises osas palkide lõhestamise kisklaudadeks kirve ja kiiludega. Höövlite laialdane levik kitsendas tunduvalt ka senist kirvega pindade silumist (tahumist, vestmist), mis hoolika teostamise puhul

---

[1] Lt *zuleksts* 'puusepakirves'. Sõna on kasutatud läti keeles peamiselt XVII saj. (Sehwers, lk. 217).

[2] Bsks *Norkensage* 'nurgasaag, kahemehesaag' (bsks *Norke* < e *nurk*, vt. Kiparsky, lk. 57).

[3] Lt *lizenis* 'voolmed' (Bielenstein, lk. 340).

[4] Lt *zērtnis*, *zērknis* 'künakirves' (Bielenstein, lk. 322).

[5] Gubert, lk. 7—8. Tõlge: «On ka vajalik, et ta peaks igasuguseid puusepa-tööriistu, nii et tal ei oleks tarvis lasta neid ümbruskonnast ikka ja jälle otsida...: nimelt puuraiumise ja lai kirves, puusepakirves, tugev käsisaag, nurga- ja lauasaag, kolmnurksed viilid saagide teritamiseks — nelinurksete või lamedate viilidega ei saa neid teritada. Aga lauasae juurde kuuluvad laiemad viilid. Suur puur, mis on vajalik treppide ehk redelite jaoks. Samuti üks pöidlajämedune puur, väike rehapuur, vikerpuur (?), liimeister, voolmed, nagu kasutavad püttsepad (vajalikud künade jaoks), künakirves, millega tehakse leiva- ja loomakünasid ja molde, head teravad ja tömbid tangid, haamer ja augurauad (? peitlid).»

[6] Beiträge XI, 1818, lk. 33.

[7] Seals., lk. 28.

[8] KV 34, 532 Pöide.

ei andnud höövlitööst palju halvemaid tulemusi.

Nagu tööriistade areng üldse, nii on ka kirvetüüpide areng toimunud ajaloo vältel järjest suureneva eri otstarveteks diferentseerumise teed. Kirve juures saavutas see diferentseerumine oma haritipu feodalismi lõppjärgus. Siitpeale hakkasid mitmesugused uued töövahendid ja -võtted kirve tüüpiderohkust jälle piirama. See areng on arusaadavalt toimunud eeskätt käsitöölisringides, kuna tavalise talupoja kasutuses on alati olnud suhteliselt vähesed kirveliigid.

Kui feodalismieelse aja kirvetüüpide ajalugu on arheoloogilise uurimise poolt suhteliselt hästi valgustatud, siis seda puudulikumaks on seni jäänud ülevaade kirve edasisest arengust. Etnograafid ja arheoloogid on küsimust seni tavaliselt ainult möödaminnes riivanud. Tõsisemat tööd on sel alal teinud üksnes vene nõukogude arheoloogid. Eesti feodalismiaegsete kirveste kogus ENSV TA Etnograafia Muuseumis leidub küll üle 100 maaleiu, kuid need on valdavas enamikus juhuleiud ilma umbkaudsegi otsese dateeringuta. Kõige selle tõttu on eesti töökirve arenguloo suhtes võimalik teha ainult kõige üldisemaid ja rõhutatult esialgseid tõenäosusjäreldusi.

Enne eesti kirvetüüpide jälgimisele asumist on otstarbekas tutvuda kirve osade nimetustega, mis on üle maa võrdlemisi ühtlase ilmega ja ilmselt valdavalt eesti omal pinnal kujunenud. Nimetus *kirves* ise kuulub teatavasti kõigi läänemeresoome ja balti keelte põlise ühissõnavara hulka (vrd. lt *cirvis*, ld *kiŕvis* 'kirves'). Kirves (vt. joon. 1) jaguneb kaheks peamiseks osaks: silmaks (I) ja labaks (II). Silma läbistab tavaliselt kolmnurkse ristlõikega silmaauk (ka *silm*, *varreauk*) (1), kuhu kinnitub puust vars (lõuna-eesti *kuvvas*, gen. *kuuda*). Silma pealmist pinda, mida kasutatakse tihti haamri funktsioonis, nimetatakse põhi (ka *kand* või lihtsalt *silm*) (2). Kida (*kisa*, *näsa*, *nipp*, *keel*, *nokk* jne.) (3) võib paljudel kirvestel puududa. Veel harvemini esineb põhjakand (4), millel rahvakeeles tavaliselt polegi erinimetust. Laba külge (5) nimetatakse pale (ka *põsk*), tera nurka ees (6) nina (*nurk*), taga (7) kand (*tagumine nina*, mulgi murdes *kärk*, võru murdes *kadsa* jne.). Silma ja laba kuju järgi jagunevad kirved mitmesse eri rühma. Võime näiteks eristada ühelt poolt lühikese silmaga, teiselt poolt tahapoole pikeneva putksilmaga kirveid, laba kuju järgi taas lõuata ja lõuaga kirveid. Viimastel laieneb laba allosa enam-vähem järsult tahapoole pikemaks või lühemaks lõuaks, mida silmaga ühendab kitsas kael. Eesti tänapäeva töökirves (joon. 1) kuulub lühikese silmaga lõuata kirveste liiki.

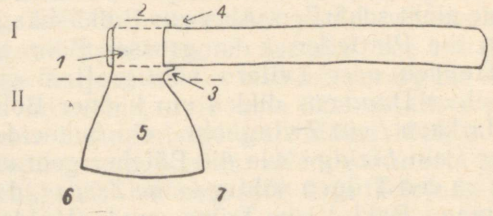

Joon. 1. Kirve osad.

Feodalismi tärgates X—XI saj. kodunes Baltimaades kaks põhilist, alates IX sajandist ka Venemaal, Soomes ja teisteski naabermaades mitmetes variantides laialt levinud kirvetüüpi, mis oma laiema teraga võimaldasid varasematest kirvestest suuremat tööjõudlust.[9] Mõlemad olid lühikese silmaga, kuid silmaaugu külgedel asuvate silmalappidega. Üks neist oli lõuaga ja tugeva, kiilukujuliselt kitseneva labaga (joon. 2). Teine oli lõuata, sektorikujulise õhukese labaga, laia kaarja tera ning nõgusalt kaarduvate servadega (joon. 3). Esimest võiks pidada esmajoones metsa- ja ehitustöökirveks, teist kergeks tahumiskirveks. Mõlemaid võidi kasutada ka relvana, millele osutab selgesti asjaolu, et neist pärineb varafeodaalsest perioodist mitmeid kaunistatud uhkuseksemplare. Venemaal oli kirves keskajal tüüpiliseks lihtrahva sõjarelvaks [10]. Arvatavasti mälestusena eestlaste-venelaste ühistest sõjaretkedest IX—XIII saj. on eesti keeles tänini kasutusel vana vene laensõna *tapper* (*taper*, *taprik*) (< vn *топор*) [11], mis tänapäeval murretes tavaliselt

[9] Vt. näit. ENSV ajalugu I, lk. 77; Tallgren, lk. 129—130; Колчин, Черная металлургия, lk. 103; Левашева, lk. 40—48; Kivikoski II, joon. 821—826, 1115—1117.

[10] Vene sõjakirveste kohta vt. Рабинович, Из истории оружия, lk. 85—89; История культуры I, lk. 433 jj.; Колчин, Черная металлургия, lk. 103. Nende teoste valgusel on peamiseks vene sõjakirveks olnud lõuata kirves.

[11] Kalima, Slaavil. san., lk. 169. Tõenäoliselt tähistas *топор* tolle aja vene keeles just sõjakirvest, töökirvest aga nimetati *секира* (Рыбаков, lk. 183; История культуры I, lk. 147).

tähendab väikest kerget kirvest, vanades rahvalauludes aga veel otseselt sõjakirvest. Ka relvana on tapper ilmselt olnud suhteliselt väike ja kerge. Veel XVII sajandil oli tema kasutamine eesti talurahva hulgas nähtavasti võrdlemisi tavaline, nagu selgub Ayrmanni reisikirjeldusest sajandi keskelt, kus öeldakse Liivimaa talupoegade kohta: «Neil ripuvad ka alati vööl nuga ning väike kirves, mida

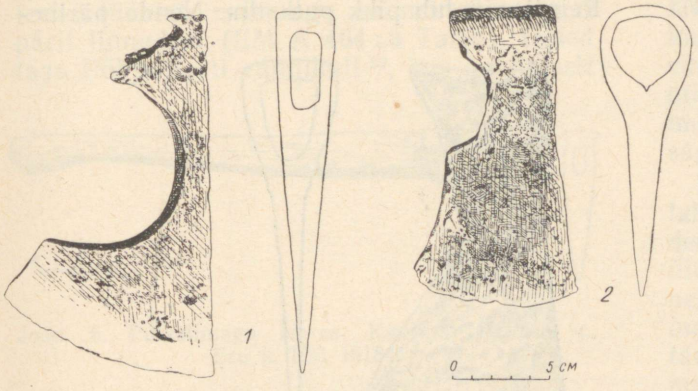

Joon. 2. Varafeodaalse aja lõuaga kirveid. 1 — Nissi (tüüpiline XI saj. kirves). AI 2569 : 1. 2 — Lõhavere (XIII saj.). AI 3578 : 1166.

nad niivõrd kindlalt oskavad visata, et nad 30 ja enam sammu kauguselt sellega käelaiust kohta tabavad ja harva mööda heidavad; ja kirves on alati niisama terav kui nuga, mida nad samuti küljel kannavad ainult kaitseks karude ja huntide vastu ja mitte töötamiseks.» [12] Märgitagu veel, et ka sõnavaralistes ülestähendustes XVII saj. lõpult ja XVIII saj. algult esineb *tapper* tähenduses 'väike kirves'.[13]

L õ u a g a k i r v e s muutus keskajal, kombineerudes aja vältel järjest pikemaks kasvava putksilmaga, eriti lääne- ja lõunapoolses Euroopas tavalisimaks töökirveks, millest arenes mitu spetsiaalset puusepakirvest. Ka Eestis sai ta arenenud feodalismi ajal valitsevaks kirvetüübiks. Erinevalt vanast kitsa kaelaga ja tihti ettekaarduva ninaga universaalsest töö- ja sõjakirvest oli hilisem lõuaga töökirves (joon. 4 : 1) tunduvalt massiivsem, laiema kaelaga, enam-vähem sirge eesservaga. Tera oli tal kumer ja suhteliselt kitsas (8—11 cm), varrega paralleelne või kerge nurga all. Kaela ja lõua vahekord oli kõikuv

[12] A y r m a n n, lk. 18.
[13] H o r n u n g, lk. 59; V e s t r i n g, lk. 161.

(osal eksemplaridel on kael väga lühike, osal lõua kõrgusest pikem), laba õhuke, silma kohalt võrdlemisi järsult paksenev. Sellised töökirved ilmusid Eestis hiljemalt XIII sajandil (vrd. joon. 2 : 2) ja olid suurema osa feodalismisajandeist täiesti valitsevad. Maaleidudes on nad kõige tavalisemaks tüübiks. Üle kolmandiku (peaaegu kõik neist kindlad maaleiud) ENSV TA Etnograafia Muu-

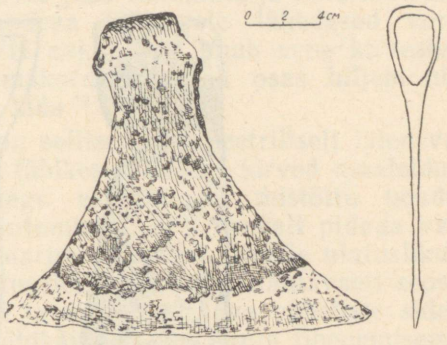

Joon. 3. Lõuata kirves varafeodaalsest ajast. Kihelkonna, Kalmu k. AI 3822 : 203.

seumi umbes 150-eksemplarilisest kirvestekogust kuulub just sellesse liiki. Enamiku maaleideksemplaride puhul näib tegemist olevat

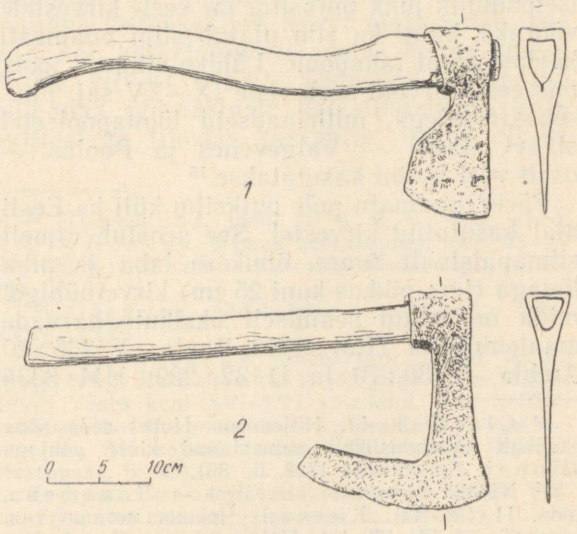

Joon. 4. 1 — Lõuaga kirves. Maaleid. Kose, Pikva k. EM 12811. 2 — Pika lõuaga kirves. Pakri. EM vv.-akt 249 : 189.

universaalkirvega, mis sobib hästi nii raiumiseks kui tahumiseks, võrdlemisi õhukese laba tõttu halvemini lõhkumiseks.

Üldisemalt kasutuselt on lõuaga kirves Eestis kadunud tõenäoliselt XVII—XVIII saj. Veel XVIII saj. algul esitab Clare oma lõunaeesti sõnastikus kirve osade loendis just selle kirveliigi juurde kuuluva nimetuse *kaal* 'kael', mis hilisematest sõnastikkudest kaob.[14] XIX sajandil on lõuaga kirveid kasutatud veel vaid üksikjuhtudel (näit. EM A 55 : 26 Tori). Haapsalu). Siin on tegemist suurte spetsiaalsete pinnatahumiskirvestega, mida keskaja Lääne-Euroopa puusepad laialt kasutasid. Rootsi vahendusel on sellised kirved muutunud muide ka Soome puuseppadel täiesti tavaliseks (sm *piilu*). Eestis jäid need kirved ilmselt rahvale võõraks ja neid kasutasid arvatavasti vaid üksikud puusepad. Vähestel veel hiljuti rahva hulgas kasutatud pika lõuaga kirvestel (joon. 4 : 2 ja EM 5555 Reigi) puudub pikk putksilm. Nende pärine-

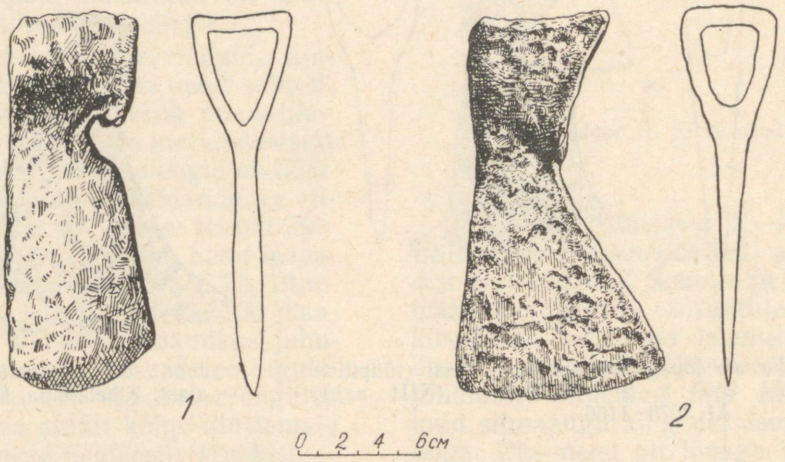

Joon. 5. 1 — Kitsa labaga kirves. Maaleid. Suure-Jaani, Vastemõisa v. EM A 212 : 14. 2 — Kanna suunas laieneva labaga kirves. Maaleid. Kursi, Puurmani v. EM A 46 : 6.

Lääne-Euroopa keskaegsele lõuaga kirvele iseloomulik pikk putksilm jäi eesti kirvestele võõraks, kuigi ka siin ulatub silm enamasti kaelast pisut tahapoole. Lühike silm on joon, mis eesti kirveid seob vene IX—XV saj. puusepakirvestega, millelaadseid lõunapoolsetel slaavi aladel — Valgevenes ja Poolas — osalt veel tänini kasutatakse.[15]

Päris tundmatu pole putksilm küll ka Eesti alal kasutatud kirvestel. See seostub nimelt silmapaistvalt suure, õhukese laba ja pika lõuaga (tera pikkus kuni 25 cm) kirvetüübiga, mida on leitud peamiselt üksikute harvade maaleidudena (EM : 9943 Rapla, A 265 : 20 Ambla, D 30 : 70 ja D 32 : 229; HM 3335 mine rootsi asustusalalt Loode-Eesti saartel (Põhja-Hiiumaa, Pakri) osutab ilmsele rootsi (või soome) mõjule.[16] Seda tähelepandavam on mainitud kirvestele Soomes-Rootsis nii tüüpilise putksilma puudumine.

Nähtavasti lõuaga kirveste lõhkumiseks ja raiumiseks kohaldatud erivormiks on kitsa laba ja kiilutaolise ristlõikega kirved (joon. 5 : 1). Tera on neil kergelt kumer, umbes sama lai kui silm (ca 6,5—7,5 cm). Silma all laba tagaservas on väike õnar, mis annabki kirvele lõuaga kirve ilme, millel on väga lühike ja lai kael. Neid kirveid leidub Etnograafia Muuseumi kogus 14 eksemplari, enamikus maaleiud, kahjuks igasuguse kindlama dateerimisvõimaluseta. Küllalt sagedase maaleidudena esinemise tõttu võiks selliste kirveste vanust arvestada vähemalt 2—3 sajandile, võib-olla suuremakski. Otseseid vasteid

[14] Clare, lk. 57. Hiljem on Hupel seda sõna ekslikult tähenduslikult samastanud kirve põhjaga (Hupel, Sprachlehre 1818, lk. 86).

[15] Näiteid vana-vene kirvestest — Левашева, joon. 11 (lk. 43); Колчин, Черная металлургия, joon. 65—67 (lk. 103 jj.); Valgevenest — Сержпутовский, joon. 7 a; Лебедева, Жилище, joon. 81 (lk. 76); Никифоровский, lk. 345; Poolast — Moszyński, joon. 247 : 3 (lk. 283).

[16] Mandri põhjarannikult Jõelähtmest ülestähendatud murdesõna *piilukirves* (*«piilukirvega tahuta valmis tehtud seina palkeid, teise kirvega ei saa»* — KKI) on samuti ilmne laen Soomest (< sm *piilu*).

kõnesolevale kirveliigile väljaspool Eestit leidub etnograafilistes trükimaterjalides ainult Poolast.[17]

Lõuata kirvestel on keskaegne läänepärane putksilm Eestis jäänud samuti võõraks. Seevastu Soome (eriti Lääne-Soome) talurahva hulgas on lõuata kitsa teraga putksilmalised kirved kujunenud tänapäeva valitsevaks töökirveks.[18] Eestis leidub väheseid harvu kirveid (enamikus maaleiud) küll sellestki tüübist, neist aga on mõned otseselt pärit linnadest (EM A 464 : 3 Tartu), teised taas Põhja-Eesti rannikult[19], kus on ilmselt

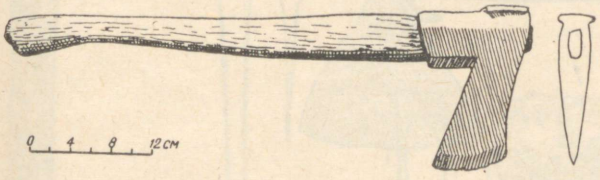

Joon. 6. Putksilmaga kirves. Kadrina, Palmse v., Eru k. EM 16184.

tegemist soome kirvestega (joon. 6). Ka isuri alal Leningradi oblastis on samasugused kirved tavaliste vene kirveste kõrval soome kirvestena mõnevõrra tuntud.

Suhteliselt sagedasti aga on maaleidude hulgas esindatud liik lõuata lühikese silmaga kirveid (joon. 5 : 2), mis on lähedased meie tänapäeva töökirvele. Neid iseloomustab kanna suunas kergelt laienev võrdlemisi õhuke laba, mille eesserv on enam-vähem risti varrega. Laba kaelaosa kitseneb sedavõrd, et silma on sellele suurema tugevuse andmiseks tulnud tahapoole pisut pikendada nagu lõuaga kirvestelgi. Kumera tera laius Etnograafia Muuseumi enamasti tugevasti kulunud kirvestel on 8—13,5 cm. Näib, et siin on tegemist teatud vahevormiga X—XIII saj. kasutatud lõuaga ja lõuata kirvetüübi vahel. Peamiselt on sellised kirved olnud tuntud slaavi aladel. Venes võib neid selgesti jälgida juba X—XIII saj. leidudes, vanades vene miniatuurides veel XVI sajandil.[20] Poolas (Sileesias) kasutatakse neid veel käesoleval sajandil üsna laialt.[21]

Üldse on vene töökirves oma arengus varakult läinud teist teed kui Lääne-Euroopa kirves ja siin on arenenud välja lühikese silmaga ning kolmnurkselt laieneva labaga tüüp, mis ka Eestis vähemalt viimasel paaril sajandil on olnud täiesti valitsev (joon. 7). A. V. Artsihhovski andmeil on vene XV—XVII saj. miniatuurides ja maaleidudes lõuaga kirves juba tundmatu ja seda asendavad tänapäeva töökirvele lähedased vormid.[22] XVII saj. algul ilmub vene kirvestel muide esmakordselt silma osas hiljem nii sagedane kida.[23]

Eestis on sellised sümmeetriliselt laieneva labaga ja lühikese silmaga kirved maaleidudes peaaegu esindamata, mistõttu nende üldist kasutamist saabki vaevalt pidada vanemaks paarist sajandist. Nende ulatuslikumat kasutuseletulekut tuleb nähtavasti seostada eesti ja vene talurahva vaheliste sidemete ja läbikäimise uue suure tihenemisega pärast Eesti ala liitmist Vene impeeriumi koosseisu XVIII saj. algul. Kuid juba Rootsi valitsuse ajal XVII sajandil olid vene kirved Eestis müügil. 1641. a. Tartu linna kaubandusmääruse järgi on vene kaubitsejate (Russische Krämer) tavaliste kaupade hulka kuulunud «lihtsad vene ja leedu kingad ja saapad (aga ka kirved)».[24] Vene talupoegade kodutööndusliku kirveste tootmise Baltimaadele lähimad keskused asusid Tveri kubermangus Ostaškovi ja Rževi maakonnas, kus XIX saj. keskel toodeti aastas kokku umbes 85 000 kirvest.[25] Eriti Ostaškovi talupojad olid oma iga-aastaste kalastusretkede tõttu eestlastega tihedas kontaktis. Tähtis oli ka

[17] Gładysz, Zdobnictwo metalowe, rida näiteid tahv. XXVI—XXXIII; Moszyński, joon. 247 : 6 (lk. 283), lk. 281 andmeil on neid hakanud hulgaliselt tootma Saksa vabrikud, mis lubab oletada nende võimalikku varasemat rahvapära ka Saksamaal.

[18] Sirelius, SKK II, lk. 16; Karrakoski, lk. 149 jj.

[19] Katalog der Ausstellung in Riga, tahv. 22 : 11 Lüganuse; HM 204 ja 205 Noarootsi.

[20] Левашева, joon. 10 : 4, 8, 9, joon. 11 : 1, 2, 9, 16; Колчин, Черная металлургия, joon. 65—67 (lk. 103 jj.); Арциховский, Миниатюры, lk. 82, 184 jj.

[21] Gładysz, Zdobnictwo metalowe, tahv. XXVI—XXX.

[22] Арциховский, Миниатюры, lk. 23, 82 jj., 184 jj., 199 jj. Левашева, lk. 42 järgi esines lõuaga kirves Venes kuni XV—XVI sajandini. B. A. Koltšini publitseeritud Novgorodi materjalides kaob lõuaga kirves juba XII sajandi jooksul (Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 25).

[23] Арциховский, Миниатюры, lk. 199 jj. Vrd. ka Арциховский, Находки, lk. 134—135.

[24] Seeberg-Elverfeldt, lk. 117.

[25] Мещерский-Модзалевский, lk. 544 jj.; Корсак, lk. 189 (üksnes Ostaškovi mk-s 70 000 kirvest aastas).

rändavate vene puuseppade-plotnikute eeskuju ja vahendamine. Väärib märkimist, et ka Ida-Soomes on levinud samasugused kirved, tihti varustatud sisselöödud vene kirja või vene tehase pitseriga.[26]

Sellesse liiki kuuluvad eesti töökirved jagunevad kaheks põhirühmaks, mille vahel leidub rida üleminekuvorme. Lõhkumiskirved (joon. 7 : 2) on tavaliselt kitsama teraga (10—12 cm), kiilutaoliselt kitseneva sed vene plotnikukirved. Seda laadi kirved on tihti kaunistatud paledele sisselöödud kirjadega, kuna kõik teised eesti töökirve liigid on ornamenteerimata. Mitmetel eri maanurkadest pärit olevail eksemplaridel on kirjad ja meistrimärgid ühesugused, mis ilmselt osutab päritolule ühest keskusest. Nii leiame näiteks joon. 7 : 1 kujutatud Osmussaare kirvele paariku Jõelähtmest (Harju raj.) (EM A 426 : 814) ning Laiuse (Jõgeva raj.) kirvele

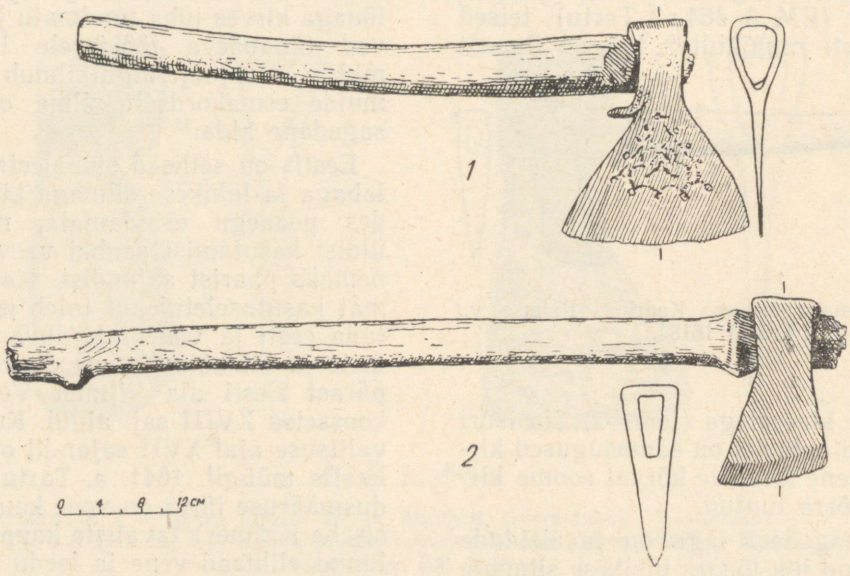

Joon. 7. 1 — Puusepakirves, dat. 1861. Osmussaar. EM A 493 : 112.
2 — Puulõhkumiskirves. Teadmata päritolu. EM A 426 : 594.

paksu labaga, lihtsa, kidata silmaga. Eesti ala idaserval nimetatakse selliseid kirveid *kalun* (setu, Lutsi), *kolon* (Vaivara) (~ vdj *калипа,* is *калип* < vn *колун* 'дровосечный топор, секира, узкий, тяжелый, на долгом топорище').[27] Tahumiskirved (puusepakirved) (joon. 7 : 1) on õhukese laia labaga, tera laius 15—20 cm, silm harilikult varustatud kidaga, tihti ka põhjakannaga. Osa neist — eriti laia ja sirge teraga — on üldiselt tuntud nimetuse all *vene kirves,* osalt ka *plotniku kirves.*[28] Need ongi olnud tüüpili- (EM A 476 : 37) Raplast (EM 9643). Et kirve selline kaunistamine väljaspool slaavi alasid näib olevat võõras, slaavlaste juures aga on nähtavasti üsna tavaline[29], siis tuleb tähendatud Eesti eksemplare pidada vene toodeteks, osalt ehk ka kohapealseiks vene eeskujude jäljendusteks.

Nimetatud kahe kirveliigi vahevormid on eesti talurahva hulgas leidnud üsna universaalset kasutamist nii raiumiseks, lõhkumiseks kui ka tahumiseks. Raskemaid kirveid kasutati sealjuures eeskätt metsatöödel, kergemaid käsitöökirvena. Pisikesed koldeesised haoraiumiskirved on kogu Eestis tuntud meile juba tuttava nimetusega *tapper, taprik.* Läänepoolses Eestis on selle vana nimetuse

[26] Sirelius, SKK II, lk. 14. Vene nimetusega *topor* on niisugused kirved levinud muide ka Ungaris, kuna lõuaga ja putksilmaga kirved kannavad seal saksapärast nimetust *bard* (Bátky, joon. 825—837, lk. 313).

[27] Must, lk. 47; Даль II, lk. 142.

[28] Kohati nimetatakse laia puusepakirvest ka *laidukirves* (Kuusalu, Juuru) või *laedus* (Helme).

[29] Vrd. näit. Gładysz, Zdobnictwo metalowe, tahv. XXVI—XXXIII.

kõrvale tõrjunud *äks* (< kasks *exe* 'Axt' [30]), mida tavaliselt kasutatakse liitsõnas *kirveäks,* vahel ka rahvaetümoloogilisel kujul *näks.* Niisugust väikest kirvest on osalt kasutatud ka vestmiseks, tavaliselt aga on vestmiskirved mõnevõrra suuremad.

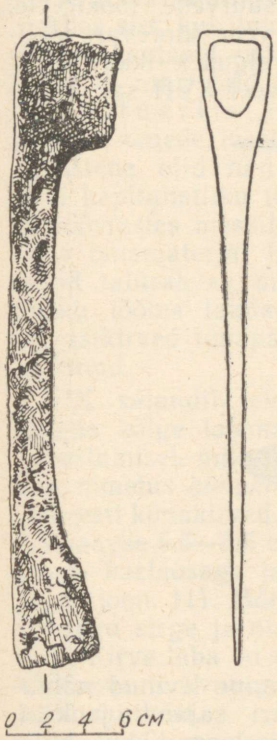

Joon. 8. Tulbakirves. Maaleid. Kuusalu, Kolga v., Uuri k. EM A 426 : 818.

raiutakse Karjalas kohati tänini aukusid väravapostidesse.[31]

Nähtavasti alles XIX saj. teisel poolel on Eestis mõnevõrra tuttavaks saanud ka üks putksilmaline lõuaga kirveliik, nn. *lutt,* mida iseloomustab väga lühike lai kael ja kaugele ette ulatuv terav nina (joon. 9). Kirve tera on 30—40 cm pikk ning ainult ühepoolse (parempoolse) terituspinnaga *(vaasiga).* Lutt on väga raske — kaalub keskmiselt 12 naela. Eestis on seda kirvest rakendatud peamiselt liiprite tahumisel. Seega seostub tema levimine siin alles raudteede ehitamisega. Liiprite tahumise kirve ilmumise ja kasutamise kohta olgu esitatud järgmine kirjeldus Märjamaalt:

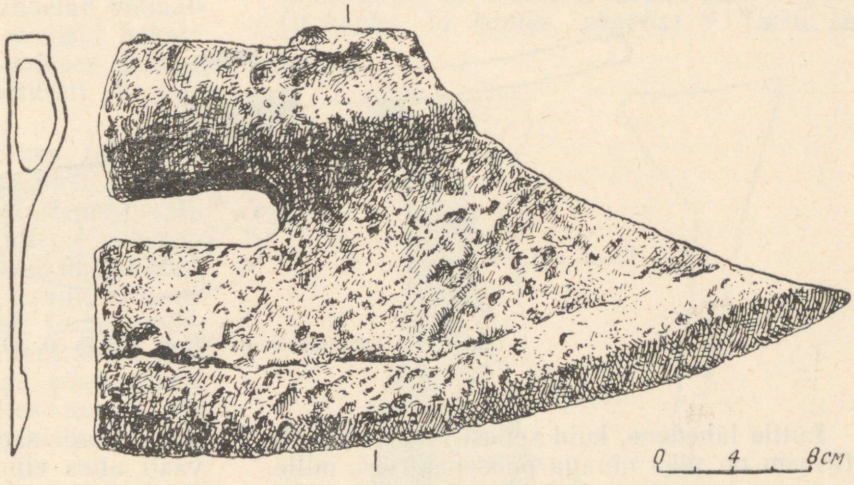

Joon. 9. Lutt. Nõo, Tõravere k. EM vv.-akt 557.

Edasi peatume veel paari spetsiaalkirve juures. ENSV TA Etnograafia Muuseumi kogus leidub kaks kitsa ja ülipika labaga kirvest, mõlemad maaleiud. Laba kujult meenutavad mõlemad lõuaga kirveid, üks lühikese kaelaga (EM A 265 : 19 Ambla), teine pika kaelaga (joon. 8). Esimesel on kirve kõrgus 33,5 cm, tera laius 6,5 cm, teisel vastavalt 34 ja 4,5 cm. Nende puhul on tegemist nähtavasti puusse suuremate aukude raiumiseks kasutatud kirvestega, mida H u p e l ja W i e d e m a n n tunnevad nimetusega *tulbakirves* «schmales Beil um Löcher in Pfosten zu hauen». Taoliste kitsa labaga kirvestega

«Talurahval oli üheks talviseks rahateenimiseks liiprite vedu. Mõisad lasksid oma metsadest teha raudteeliipreid; hiljem lasid ka taluperemehed, kellel oli jämedaid puid, liipreid tahuda. Esimesteks liipritahujateks olid l ä t l a s e d, pärast õppisid seda tööd ka oma mehed. Liiprite tahumiseks olid erilised k i r v e d, suure laia teraga, millega liiprilaiune laast korraga paku küllest ära lõödi; kirvest nimetati p l u t t. Kes ei mõistnud selle plutiga

[30] A r i s t e, Asks laensõnu, lk. 139.

[31] Autori ülestähendused Karjala ANSV Medvežjegorski rajoonist 1956. Samalaadseid kitsaid kirveid on kasutatud ehitustöödel ka Skandinaavias (G. B o ë t h i u s, Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten från vikingatiden till 1800-talet. Stockholm 1927, fig. 39 D. Esitatud kirve kõrgus on ca 24 cm, tera laius 5 cm).

raiuda, ei saanud liipert valmis, — sellega raiuti liipri külled siledaks nagu saetud.» [32]

Lätlastelt ongi ilmselt tundma õpitud nii tööriist ise kui selle nimetus *lutt, slutt, plutt* (< lt *šļute* 'das Plattbeil') [33], millel on kaugemal lõunas leedu ja valgevene aladel laiemgi tagapõhi (ld *skliutas* [34], valgevene *шклюд* [35]). Valgevenes on lutti kasutatud elumaja siseseinte tahumiseks (ГМЭ 795—79) ja see on Euroopas laiemaltki tuntud vanema palgi- ja lauatahumiskirvena.[36]

tamme jt. kõvemaid puuliike. Lõhkumiskirveste varred on sirged ja pikad (60—80 cm) (vrd. joon. 7 : 2). Puutöökirved on üldiselt lühema varrega (olenevalt kirve suurusest tavaliselt 45—60 cm), kusjuures sirge varre kõrval esineb küllalt sageli ka iselaadne kõver vars (joon. 4 : 1). Selline kõver vars on eriti iseloomulik tänapäeva suurvene töökirvele, seejuures on aga vana-vene kirvevars Želigovski jt. uurimuste valguses ikka olnud sirge ja seda kindlasti veel XVII saj. [38] Nii

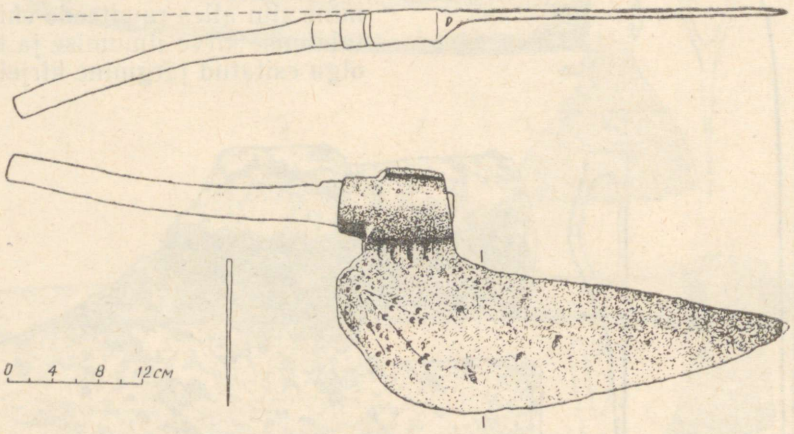

Joon. 10. Tahumiskirves. Pärnu. EM D 30 : 69.

Lutile lähedane, kuid sellest mõneti primitiivsem on pika ninaga puusepakirves, mille peaaegu kogu tera ulatub silmast ettepoole. Eestis on selliseid täheldatud seni ainult üks eksemplar Pärnust (joon. 10), kus see on võinud olla kasutusel laevapuusepa tööriistana. Igatahes on selle täpseid vasteid kasutanud vanad laevameistrid näiteks Ungari madalikul. [37]

Mis puutub kirve varresse, siis selleks eelistatakse saarepuud, ka kaske, pihlakat, on kõvera varre kasutamine levinud nähtavasti alles viimase paari sajandi jooksul. Tahumiskirvestele tihti iseloomulikku, külje suunas pisut kõverduvat vart (vt. joon 10), mis on vajalik sõrmede säästmiseks seinapalkide jm. laiemate pindade tahumisel, tuleb aga igal juhul pidada põlisemaks nähtuseks.

Oma käsitluses pole me seni veel puudutanud r i s t k i r v e i d, mille tera on varrega risti. Ristkirves on väga vana tööriist. Kiviaja puutehnikas kasutati valdavas enamikus just kõplalaadseid ristkirveid. Kaasaja mahajäänud rahvad mitmetes maailma nurkades kasutavad neid osalt tänini ja ka arenenumates rajoonides on nad metalltööriistade tarvituselevõtmise järel puu töötlemisel veel kaua olnud tähtsal kohal. [39] Kuni metallkirved

[32] Endis-eesti, lk. 111. Luti eel kasutati liiprite tahumisel suure laastu löömiseks kitsa teraga raiumiskirvest, mida nimetati *lutipoiss* (Varbla), *kaba* (Varbla), *eeslahkja* (Hargla), *ausleendri* (Rõuge).

[33] Virittäjä 1936, lk. 310 (P. A r u m a a). Vrd. ka LVM 13632 — lutt end. Liepaja mk-st.

[34] Gimtasai Kraštas 1938, lk. 190, joon. I : 7 (A. V i t a u s k a s); DM E 778.

[35] ГМЭ 795—79; 2107—125; 5632—55, 56 (Valgevene kirved).

[36] Vrd. näit. B á t k y, joon. 845, lk. 315 (Ungari); Plankehugging, joon. 9 c, lk. 12 (Norra).

[37] B á t k y, joon. 836 (lk. 314). Teatud vahevormi selle ja luti vahel tarvitati Norras mastipuude kantimisel ja siseseinte ning laudade tahumisel (Plankehugging, joon. 9 a, b ja lk. 10, alamärkus).

[38] Желиговский, lk. 141—142; Левашева, lk. 44—46; Арциховский, Находки, lk. 135—136; Арциховский, Миниатюры, lk. 83; Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 27, joon. 11.

[39] Тан-Богораз, lk. 89; P ä l s i, Puutekniikasta, lk. 96 jj. Tšuktšid, kes on juba mitu sajandit kasutanud metallkirveid, ei osanud veel XIX saj. algul

püsisid kitsa teraga, oli ristkirves pindade tahumiseks ja silumiseks jõudsam tööriist kui pikiteraline kirves.[40] Nagu näitavad etnograafilised paralleelid[41], võidi ka Eestis m. a. I aastatuhande algupoolel üldisi putkkirveid (kelte) rakendada osalt ristkirvena, osalt tavalise kirvena, käänates neid oksvarre otsas vajalikku suunda.

Alles siis, kui ilmusid laiema teraga raudkirved, kaotasid ristkirved oma universaalse tähtsuse ning jäid kasutusele spetsiaalsete õõnestusriistadena ühest puust künade, venede, mesipuude jms. õõnestamisel. Sellistena olid nad vajalikuks tarberiistaks kuni kapitalistliku tööstuse arenemiseni, mil saetööstustes massiliselt toodetav suhteliselt odav lauamaterjal ja vabrikunaelad võimaldasid talurahval mainitud esemeid hakata kokku lööma laudadest. Ühenduses sellega on ristkirved tänapäeval tarvituselt peaaegu kadunud.

XIX sajandil leidis ristkirves talurahva hulgas kõige laiemat rakendamist künade õõnestamisel, millest tuleneb ka tema tavalisim nimetus *künakirves*. Kujult on selleaegsed eesti künakirved enam-vähem ühelaadsed, konkaavse 5,5—8,5 cm laiuse teraga, kitsama paksu kaelaosaga ja tavaliselt kumera põhjaga (joon. 11). Mõnikord on tera kaare põhi peaaegu sirge ja otsad sellega enam-vähem risti. Kirve laba on varre suhtes suurema või väiksema teravnurga all, mis hõlbustab piki süüd raiumist.

Konkaavse teraga ristkirved on feodalismisajandeil eriti Euroopa põhjapoolseil metsaaladel olnud võrdlemisi laialdaselt kasutusel. Nende ilmumise aeg näib ulatuvat m. a. II aastatuhande algsajandeisse, mil nad Vene aladel juba esinevad.[42] Silmaga ristkirveste hulgas domineeris sel ajal veel mittekonkaavne tüüp kergelt allapoole kaarduva teraga, mis on väga lähedane aleteol ja uudismaa rajamisel mätaste ja puujuurte purustamiseks tarvitatud maakirvele e. kõplale. Taolisi silmaga kõplaid maaharimiseks kasutati Läti NSV territooriumil juba alates m. a. III sajandist, samal ajal kui nad Eesti I aastatuhande leidudes peaaegu puuduvad.[43] Võib arvata, et nad Eestis levisid läti eeskujul, nagu osutab ka lõuna-eesti murdes

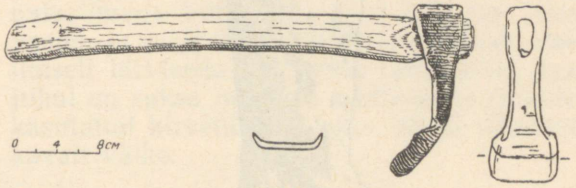

Joon. 11. *Künakerves*. Reigi, Kalana k. EM A 492 : 42.

üldtuntud maakirve nimetus *kõblas*, *kõbli*, *kabli*, millel on otseseid vasteid balti keeltes (lt *kaplis*, ld *kaplỹs*, *skaplis*).[44] Tartu ja

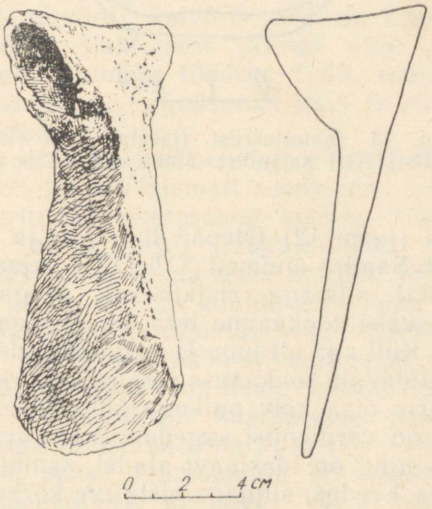

Joon. 12. Ristkirves (kõblas) XII—XIII sajandist. Otepää. AI 4036 : I 416.

Võru murdes kasutatakse samu sõnu sageli ka künakirve tähenduses (vt. joon. 23), mis osutab mõlema riista lähedasele sugulusele. Vanimaid kõplalaadseid künakirveid on leitud Novgorodist X sajandi 70—80-ndate aastate kihist.[45] Eestist pärineb üks niisugune

hästi käsitseda tavalist töökirvest, eelistades puutöödes ristkirveid (Bogoras, lk. 210).

[40] Vt. lähemalt Семенов, lk. 208 jj.

[41] Pälsi, tsit. kohas; Moszyński, lk. 285; Sirelius, Handarbeiten, lk. 58.

[42] Рыбаков, lk. 183; Колчин, Черная металлургия, lk. 111; История культуры I, joon. 101 : 1 (lk. 146).

[43] Moora, Eisenzeit I, tahv. XXXVI : 2,4; II, lk. 529 jj.

[44] Kalima, Balttil. lainasanat, lk. 120. Vrd. ka Eesti Keel 1936, lk. 185 (J. Mägiste) ja Virittäjä 1940, lk. 379 (E. Nieminen).

[45] Колчин, Топография, joon. 49 : 3 (lk. 121); vrd. Монгайт, joon. 72 : 5,6 (lk. 107). Ka soome XII—XIII saj. ristkirved on samasugused (Kivikoski II, joon. 1173).

Joon. 13. Õõnestusriist (tarutuur või ristkirveke) XIII sajandist. Muhu. AI K 30 : 51.

kirves (joon. 12) Otepää linnuselt ja dateerub O. Saadre andmeil XII—XIII sajandisse.

Millal silmaga ristkirveste hulgas sai valitsevaks konkaavne tera, on esialgu teadmata. Küll aga oli juba II aastatuhande alguses valdavalt konkaavse teraga keldi kombel oksvarre otsa käiv putkega künakirves. Viimane on võrdlemisi sagedane vana-vene leidudes ning on idaslaavi aladel, samuti Soomes ja Leedus, silmaga ristkirve kõrval tuntud viimase ajani.[46] Putkega künakirveste hulka võiks ehk kuuluda ka Eestist Muhu linnuselt leitud ja arvatavasti XIII sajandist pärinev õõnestusriist (joon. 13), mida on peetud tarutuuraks.[47] Tähendatud riista rakendamine on igatahes mõeldav nii tuurana-peitlina kui ka ristkirvena oksaharulise varre otsas.

Seega on kumerateralised künakirved tulnud Ida-Euroopas kasutusele varase feodalismi perioodil. Keelelised andmed lubavad oletada, et läänemeresoomlased õppisid neid tundma kokkupuudetes slaavi ja balti rahvastega.[48] Nii näiteks pärineb soome tavaline künakirve nimetus *telso* arvatavasti vene keelest (< vn *тесло*).[49] Tartu ja võru murde nimetuse *kõblas*, *kõbli*, *kabli* läti ja leedu vastetest oli juba juttu. Ometi leidub läänemeresoome keeltes ka nähtavasti küllalt vana omapärane künakirve nimetus. See on võru murdes kõplast hoopis tavalisem *vessim* (gen. *vesime*), mille vasteid kasutatakse ka soome idamurretes (*vesu*, *vesun* jt.)[50] ja vadja keeles (*vezü*, *vözü*). P. Ariste arvamuse kohaselt on siin tõenäoliselt tegemist vana tuletisega *vestma*-tüvest. Ilmselt suhteliselt hilised on seevastu põhja-eesti murdes üldkasutatav liitsõnaline *künakirves* (*mollikirves*), nagu ka mulgi murdes *ruhvekirves*.

Nagu selgus, on sirgeteralised ristkirved konkaavsetest tüübilt vanemad. Eestis aga on vähemalt XIX sajandil rahvapärased olnud ainult viimased. Üksnes laevameistrite erikirvena on peamiselt Lääne-Eesti randadel tuntud ka sirge teraga ristkirves (joon. 14). See riist, nagu näitab tema Saareja Hiiumaal ning kohati mandri läänerannikul (Varbla, Häädemeeste) tuntud nimetus *tessel*, *tässel* (< asks *dessel* 'Dechsel, Queraxt')[51], on nähtavasti suhteliselt hilja omandatud saksa käsitööliste vahendusel. Teslit kasutati laevaehitusel esmajoones kaarte siledaks tahumiseks e. *tesseldamiseks* enne plankude kinnitamist nende külge. Õõnestustöödeks oli konkaavse teraga künakirves teslist palju sobivam.

Eelnevas nägime, et kirve arenguloos on varafeodaalsel perioodil (m. a. II aastatuhande algul) Eestis ja naabermaades tehtud märgatav samm edasi, mis tunduvalt tõstis töö tootlikkust. Just sel ajal tulid seniste kitsateraliste kirveste asemel tarvitusele laiad kirved, olgu lõuaga või sektorikujulise

---

[46] Колчин, Черная металлургия, joon. 73 (lk. 111); Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 29, joon. 16, 17; Сержпутовский, joon. 7b; Промыслы Вятской губ. I, lk. 120 ja joon. 6 (lk. 132/133); Moszyński, lk. 284 jj.; Sirelius, SKK II, joon. 23e (lk. 23); IEM 2742 (Leedu).

[47] Linnus, lk. 358—359. Сержпутовский, joon. 7 esitatud valgevene putkega ristkirve ja tarutuura sarnasus on joonise skemaatilisusest hoolimata ilmne.

[48] Huvitaval kombel ei tunne künakirvest karjalased ja vepslased, kes õõnestustöödel kasutavad tavalist kirvest ja peitlit (Ruoppila, lk. 332; samuti autori tähelepanekud 1956. a. Karjala ANSV Medvežjegorski rajoonis).

[49] Kalima, Slaavil. san., lk. 170—171. Hiljuti on sellele seisukohale esitatud küll kaalukaid vastuväiteid (Ruoppila, lk. 326—330).

[50] Ruoppila, lk. 331—333.

[51] Ariste, Etüm. märkm., lk. 21. Vrd. ka lv *tessil* 'Dexel' (Kettunen, lk. 413).

labaga, ning hakati kasutama ka spetsiaalset kumerateralist künakirvest. Missugust osa neis edusammudes on etendanud sidemed vana-vene keskuste ja balti rahvastega, vajab edasises uurimises täpsemat selgitamist. Et siit tõsiseid impulsse saadi, sellele osutab lisaks kirvetüüpide ühtlusele ka nimetuste *tapper* ja *kõblas*, *kabli* laenamine.

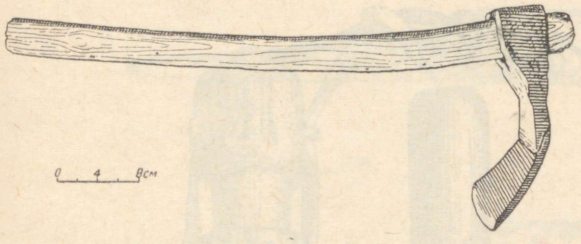

Joon. 14. *Tässel.* Reigi, Kalana k. EM A 492 : 38.

Kuni umbes XVII sajandini jäi Eestis valitsevaks kirveliigiks lõuaga kirves, mis oma tüübis ilmutas edaspidigi ühisjooni eeskätt lähedaste slaavi aladega. Paari viimase sajandi vältel sai täiesti üldiseks teine tüüp, mille eelvormid olid ka varasematel sajanditel mõnevõrra kasutusel. Tema levitamisel oli jällegi tähtis osa vene eeskujudel, eriti alates XVIII sajandist. Osalt levisid sellised kirved Eestis nähtavasti otseselt vene kodutööndustoodetena, tõenäoliselt Tveri kubermangu valmistuskeskustest. Vene kirved ei tunginud aga meie talurahva hulka sugugi massiliselt, vaid peamisteks kirvetootjateks jäid ikkagi kodumaised sepad. Alles kapitalistlike suhete arenemine külas XIX sajandil lõi eeldused kodutööndustoodete ulatuslikumaks levimiseks eesti talurahva hulgas. Eriti hakati nüüd ehitustöödel kasutama vene puuseppade laia õhukese labaga tahumiskirvest, mida rahvas nimetabki *vene kirveks*. Üldiselt aga tõrjuti peagi nii sepakirved kui ka kodutööndustooted turult kõrvale vabrikukirveste poolt, mis jätkasid juba varem väljakujunenud trapetsilaadse labaga lõuata tüüpe. Käesoleval sajandil on need eesti külas juba täiesti üldised.

On tähelepandav fakt, et Lääne-Euroopale omased kirvetüübid, mis näiteks kauaaegses Rootsi provintsis Soomes laialdaselt levisid, jäid Baltimaade rahvastele võõraks, kuigi siia valgus pidevalt sisse saksa käsitööliste ja nendega koos loomulikult ka tööriistu. Just eeskätt käsitööliste hulgas kasutatigi vähesel määral üksikuid läänepäraseid spetsiaalkirveid (näiteks pika lõuaga tahumiskirvest ja teslit).

Tuntuim lääne päritoluga eritüüp, lõua ja putksilmaga lutt, ilmus alles XIX saj. teisel poolel, ja sealjuures mitte otse läänest, vaid ilmselt läti-leedu-valgevene vahendusel. Igal juhul on saksa mõju ka käsitööliste ringides kasutatud kirvetüüpide osas olnud silmatorkavalt väike.

b) Noad ja nende erivormid

Kui kirves on hädavajalikuks tööriistaks eeskätt jämedamas puutöös, siis nuga ja selle mitmesugused erivormid on asendamatud väiksemates vestmis-, lõikumis- ja nikerdustöödes. Alljärgnevalt vaatleme eesti nuge ainult niivõrd, kuivõrd neid on kasutatud puutöödes. Vaatlusest jäävad välja spetsiaalnoad muudeks töödeks (näit. nahanoad, tubakanoad, seatapmisnoad jne.) ja väikesed naistenoad.

Osa noa nimetusi on väga põlised. Mitmed neist on tuntud laiemalt soome-ugri keelkonnas, eriti läänemeresoome keeltes. Siia kuuluvad harva eesti rahvalauludes esinev *kurask* [52] ning lõuna-eesti murdes üldtarvitatav *väits*, millega kuulub ühte vana lõikumist ja tahumist tähistav verb *vestma*, *vestama*. Nähtavasti üksnes eesti omal pinnal on kujunenud Põhja-Eesti üldine nimetus *nuga*. Üle-eestiliselt kasutatava, peamiselt tupenuga tähistava sõna *puss* (ka *pussnuga*, *pussak*, *pusu*) etümoloogia on selgitamata, kuid tõenäoliselt on seegi välja kasvanud eesti oma keeleainesest. Lõpuks on Lõuna-Eestis ja Lääne-Saaremaal (Jämaja, Kihelkonna) puupeaga noa nimetusena mõnevõrra levinud läti laensõna *tuuts*, *tunts* (< lt *dūcis*, *duncis* 'pussnuga', siit ka lv *duńtš* id.). Kõige sagedamini kasutatakse seda suure seatapmisnoa tähistamiseks.

Saare- ja Hiiumaal, osalt ka Loode-Eestis eristatakse puutöönuga teistest noaliikidest nimetusega *puunuga*. Mandril ei näi sellist puutöönoa erinimetusega tähistamist üldiselt esinevat.

Universaalsele noale, mis sobib ka puutööks, on iidsest ajast omane torkerelvale ja nikerdusriistale hädavajalik terav noaots. Noa tera algupärast kuju on eriti vanematel

[52] Selle ja järgmiste noanimetuste etümoloogilist käsitlust vt. S a a r e s t e, lk. 209 jj.

nugadel tugeva kulumise (maaleidudes ka roostetamise) tõttu raske määrata. Üldiselt aga iseloomustab enamikku nugasid noaotsa suunas kergelt ülespoole kaarduv tera. Tavalise töönoa tera pikkus kõigub sealjuures 8—15 cm piirides. Peaaegu kõiki vanemaid nugasid iseloomustab puutöönoale obligatoorne kiilukujuline ristlõige, mis on vajalik harilikult vask- või raud-, harvemini sarvrõngas, nn. *kolju* e. *koli*, ka *lukk*.[53]

Varieeruv on noaselja kuju, mille alusel Eestis XIX sajandil ja osalt veel tänini kasutatavate sepanugade hulgas võib eristada kolme peamist tüüpi. Need on noad sirge seljaga, mis küll vahel päris noaotsa juures veidi allapoole kaldub, kumera

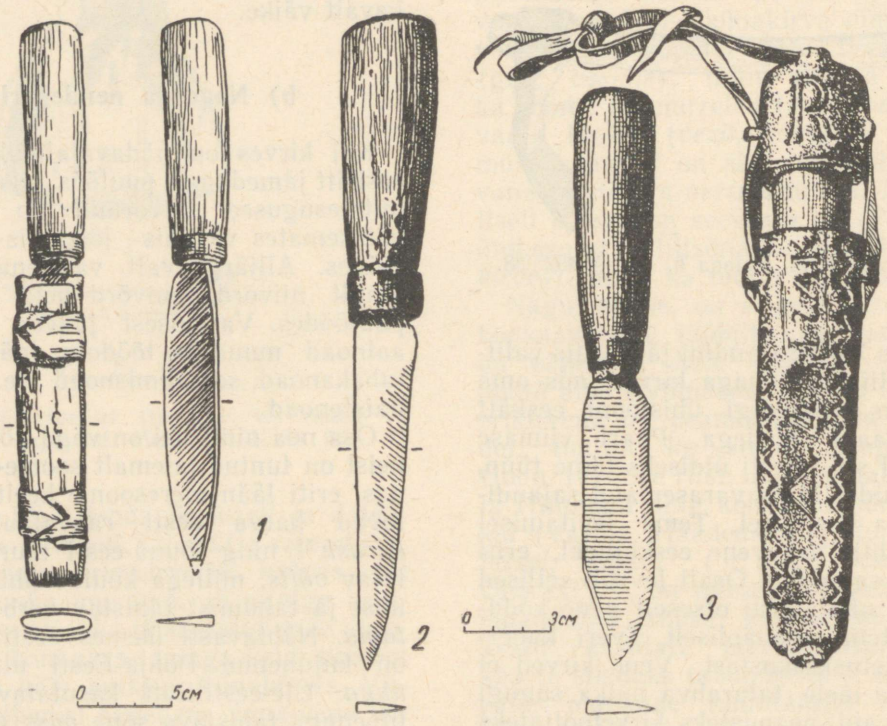

Joon. 15. Peamised eesti noatüübid XIX sajandil. 1 — Kumera seljaga nuga koos tohttupega. Märjamaa. EM A 277 : 24. 2 — Sirge seljaga nuga. Torma, Võtikvere. EM 3874. 3 — Nurkseljaga nuga koos nahktupega. Ruhnu. EM A 300 : 109.

eriti voolimisel laastu lahtikiilumiseks. Õhukese teraga nuga jääb kergesti puusse kinni ning lõikab tihti liiga sügavalt sisse. Enamikule nugadest on ühine ka teraosast tunduvalt kitsam, oralaadselt ahenev rood, mis käib noapea sisse. Teraosa üleminek rooks toimub enamasti nii tera kui ka noaselja suunast umbes 45° nurga all.

Noapea on tehtud enamasti kasest, võimaluse korral maarjakasest. Tema normaalkuju on eesotsa suunas pisut ahenev (harvemini mõlema otsa poole sümmeetriliselt kitsenev), ristlõikes kergelt ovaalne, pikkuselt paras mehele pihku võtta (umb. 10 cm). Lõhenemise takistamiseks on pea eesotsa ümber seljaga ja nurkseljaga, mille selg käändub teraviku suunas järsult allapoole (joon. 15). Kõik need noatüübid on esindatud juba arheoloogilises materjalis. Eriti vanad on kumera ja sirge seljaga noad, mis Eestis-Lätis ilmuvad m. a. I aastatuhande algupoolel.[54] IX—XIII saj. leiumaterjalis moodustavad sirge seljaga noad selgesti domineeriva rühma, kuid nende kõrval esineb

[53] Metallkolju ilmub Eestis suurtel (sõja)nugadel juba III—IV saj. m. a. j. (Шмидехельм, lk. 103, joon. 26 : 1).

[54] Moora, Eisenzeit I, tahv. XXXI : 4—7; II, lk. 539—544; Шмидехельм, lk. 103, 118, 120, joon. 26 : 5,6 (lk. 104), 28 : 6,7 (lk. 117), 55 (lk. 199).

ka mitmeid kumeraseljaliste nugade variante (joon. 16). A. Popov on juhtinud tähelepanu asjaolule, et sirgeseljalised noad matkivad oma kujult luunugasid, jätkates nii juba kiviaja traditsiooni.[55] Ka mõningates Eesti noaleidudes, kus noaselg teraviku suunas kergelt ülespoole kaardub, võib märgata luu- ja raudnoa hämmastavat sarnasust.[56]

ka umbes samalaadset nuga A 426 : 1813 V.-Jaagupi). Need noad on kujult lähedased tänapäeva lauanugadele, eriti oma laia lameda roo tõttu, mille külge vaskneetide abil (Varbola nugadel pronks- ja tinaneetidega) on kinnitatud kaheks lõhestatud puupea. Tömp ots ja õhuke tera näitavad, et neid vaevalt kasutati spetsiaalselt puutööks.

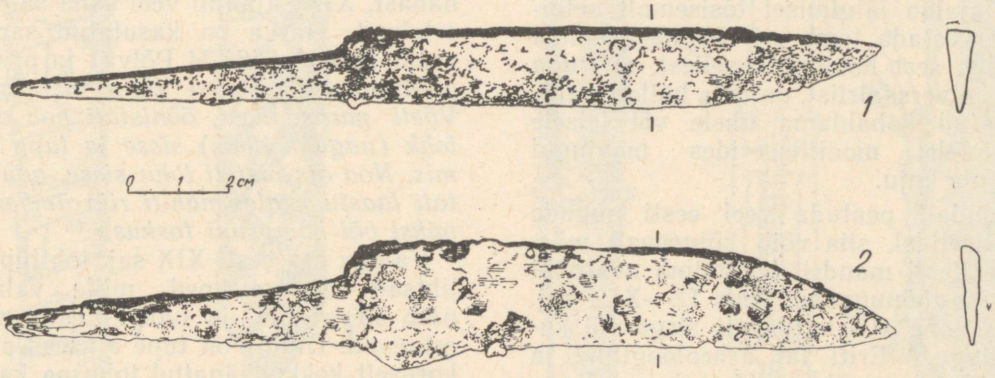

Joon. 16. Nugasid XII—XIII sajandist. 1 — Lõhavere. AI 3578 : 1133. 2 — Varbola. AI 3720 : 107.

Joon. 17. Nuga varafeodaalsest ajast. Kärla, Sauvere. AI K 13 : 24.

Vanemate noatüüpide kõrvale ilmuvad Eestis varafeodaalsel perioodil ka nurkseljaga noad (joon. 17). Nende levikuala kõnesoleval perioodil näib piirduvat saartega ja mandri lääneosaga, kus üks kõige idapoolsemaid leide pärineb Naanu linnamäelt Viljandi lähedal.[57]

Nimetatud kolme tavalise noatüübi kõrval märgitagu veel seni peamiselt Loode-Eestis täheldatud tömbi otsaga nuga, mille tera on sirge ja selg pöördub noaotsa juures järsu kaarega ca 45° all tera suunas (joon. 18). Selliste nugade hulka kuuluvad neli arvatavasti XVI—XVII sajandist pärinevat maaleidu Varbola maalinnast (EM A 484 : 104, 110, 115, 118) ja paar Osmussaare rootslastelt saadud eksemplari (EM A 493 : 263; vrd.

Kahjuks ei võimalda olemasolevad materjalid praegu anda täiesti kindlat ülevaadet eesti rahvapäraste noatüüpide levikusuhetest XIX sajandil, sest suur osa Etnograafia Muuseumi nugadekogust jäi muuseumihoone hävimisel 1944. a. tulle ega ole hiljem väljakaevatuna enam identifitseeritavad muuseumi peakataloogi numbritega. Esialgu võib säilinud muuseumimaterjali, väliuurimisel tehtud tähelepanekute ja muude juhuslikumate allikate najal vaid üldjoontes märkida, et kumera seljaga noad on tuntud kogu Eestis, sirgeseljaliste peamine kasutamine näib

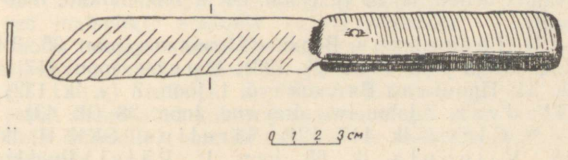

Joon. 18. Nuga. Osmussaar. EM A 493 : 263.

[55] Попов, Техника, lk. 132.
[56] Vt. Linnused, joon. 53 : 5,6 (lk. 87).
[57] Moora, Linnuste uurimise tulemustest, joon. 24 : 8 (lk. 78).

aga koonduvat mandri idaosasse (selline on ka tavaline Avinurme puutöönuga), kuna nurkseljaliste pealevikualaks on endiselt saared ja mandri lääneosa.

Taotlemata siin eesti põhiliste noatüüpide vastastikuseid vahekordi üksikasjalisemalt valgustada — selleks on materjal esialgu üleliia lünklik — juhime tähelepanu vajadusele noa ajaloo jälgimisel tõsisemalt selgitada ja arvestada tema eri tüüpide peamisi funktsioone, sest hoolimata sellest, et nuga on olnud universaalriist, on teda küllalt varakult hakatud kohaldama ühele või teisele põhiülesandele, modifitseerides mõningal määral tema kuju.

Kui lühidalt peatuda veel eesti nugade välisparalleelidel, siis võib kõigepealt märkida kahe Eesti mandril levinuima noatüübi ühtlust vene töönugadega, mis IX—XIII saj. olid kogu Vene alal valdavalt sirge või kumera seljaga.[58] Eriti lai arheoloogiline ja etnograafiline tagapõhi on idas sirge seljaga nugadel. Neid võib täheldada juba muistse Altai kuulsais Pazõrõki leidudes V—IV saj. e. m. a.[59] ja nad on üldvalitsevad kogu Siberi rahvaste etnograafilises inventaris.[60] Volgamail (nii ülem- kui keskjooksul) oli see noatüüp valitsev juba m. a. I aastatuhande keskel ja veel XIX ja XX saj. vene ja poola käsitööliste juures on ta tavaline.[61] Samast noatüübist, mis Soomes levis alates VII sajandist, on lähtunud ka tuntud soome pussid, mille kõrval Soomes töönoana on küll kuni viimase ajani mõningal määral kasutatud ka kumera seljaga nugasid.[62] Lääne pool on kumer selg võrdlemisi sagedane, näiteks X—XII saj. lääneslaavi nugadel (Opole) ning rootsi etnograafilistel nugadel.[63] Selgesti läände orienteeruvad nurkseljalised noad, mida samuti võib leida rootsi etnograafilises materjalis (ka Eesti rootslastel, vrd. joon. 15 : 3); Kesk-Euroopas, Oderi ja Visla jõgikonnas, esinevad nad juba alates m. a. esimestest sajanditest.[64]

Noatuped on Eestis tavaliselt olnud nahast, XIX sajandil veel üsna sageli ka kasetohust. Harva on kasutatud sarvest tuppesid (EM A 256 : 34 Põlva) ja primitiivseid puutuppesid: *«Puust tupp oli õige lihtne. Võeti paras laast, õõnistati noa otsa jaoks lohk (nagu koobas) sisse ja tupp oligi valmis. Noa ots pisteti lohu sisse, noa tera asetati laastu peale, mähiti riie ümber ja kanti püksi või kampsuni taskus.»* [65]

Valdav osa eesti XIX saj. tohttuppedest on lihtsad noatera-tuped, mille valmistusviis näib olevat Ida- ja Lääne-Eestis mõnevõrra erinenud. Üldine on tupe aluseks pika neljakordselt kokkukäänatud tohusoa kasutamine, mille otsad jäävad sisse tupe põhja. Tupe edasine kinnitusviis on aga olnud erinev. Ida-Eestis, kus tohttuppesid on viimati kasutatud peamiselt Alutaguses, mähiti kitsas tohuriba (kuderiba) tipust ava suunas spiraalina ümber tupe, vaheldumisi üks keerd tupe seina moodustava tohusoa pealt, teine tema harude vahelt (joon. 19 : 1). Taoline tohttuppede valmistusviis oli tavaline ka Soomes.[66] Mandri lääneosades (Vigala, Haapsalu, Märjamaa, Hageri, Vändra, Suure-Jaani, Halliste, aga ka Simuna) käänati pika tohusoa sisemiste harude ümber lai tohupalakas, kuna väljastpoolt kinnitati tupp kahest-kolmest kohast tohuribadega (Vändras *pannal)*, mille otsad ühendati tavalise tohtlukuga (joon. 15 : 1). Harva on Eestis kasutatud diagonaalpunutises avaramaid tohttuppi, mis haaravad endasse ka osa noapeast (joon. 19 : 2). Tohust noatupp kuulub tüüpilisse Põhja-Euroopa metsavöötme tohtesemete inventari ja on tuntud läänes veel Kesk-Rootsi metsaaladel ning Norrlandi rannikul, kus selle kasutamist peetakse

---

[58] Колчин, Черная металлургия, lk. 71—72, joon. 33—34. Vrd. ka Воронин, joon. 16 : 18—20 (lk. 43); Монгайт, joon. 69 : 8—12 (lk. 103); Колчин, Ремесло Новгорода, joon. 34, 43.

[59] Руденко, Горный Алтай, joon. 149 (lk. 240).

[60] Näit. Bogoras, lk. 213 (joon. 134; tavaline Kirde-Aasia rahvaste töönuga); Народы Сибири, lk. 621, joon. 3 (neenetsid), lk. 956, joon. 5 (korjakid); Попов, Техника, lk. 100 ja joon. 1a (dolgaanid); Попов, Нганасаны, lk. 70 (nganassaanid); Серошевский, joon. 85 (lk. 384; jakuudid); Sirelius, Handarbeiten, lk. 55 jj. (joon. 84 ja 100; handid, mansid).

[61] Третьяков, Верхнее Поволжье, joon. 35 : 3,4 (lk. 63) ja joon. 70 : 1 (lk. 133); Рыков, joon. 117 ja lk. 34; Промыслы Вятской губ. I, joon. 7 (v. lk. 132); Gładysz, Zdobnictwo drzewne, joon. 38 (lk. 43).

[62] Cleve, lk. 117, 121; Sirelius, SKK II, lk. 18; Vilppula, lk. 68, joon. 1; Pälsi, Puukko, lk. 29 jj.

[63] Hołubowicz, joon. 58 (lk. 154); Lundqvist, joon. 10.

[64] Lundqvist, joon. 3, 6, 13; Третьяков, Восточно-славянские племена, joon. 34 (lk. 133); Hołubowicz, joon. 58 : 2. Laiemat tausta kõnesoleva noatüübi leviku kohta Lääne-Euroopa arheoloogilises materjalis, kus selle lähtevormid ulatuvad Vahemeremaades hilise pronksiajani, vt. Petrie, lk. 25 jj.

[65] EA 2, 711 Peetri.

[66] Valonen, lk. 160—161.

soome, s. o. idapoolseks mõjuks. Iseäranis põlised ja laialt levinud on diagonaalpunutises tuped, kuna primitiivsemaist noatuppedest on andmeid peamiselt vaid Soomest.[67]

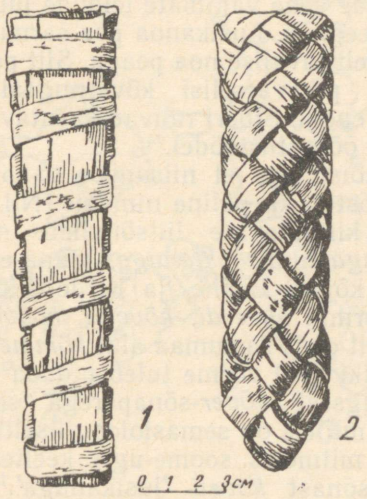

Joon. 19. Tohttuppesid. 1 — Noateratupp. Viru-Jaagupi, Alavere k. EM A 276 : 3. 2 — Noatupp. Avinurme, Kõveriku k. EM A 285 : 8.

Nahktuped olid XIX sajandil eriti tüüpilised saarte ja ranniku talupoegade juures. Tavalisimad nahktuped vastavad väliskujult pussiterale; õmblus on neil kehapoolsel küljel, mõnel juhul ka piki noaselga (joon. 20 : 1). Sellised tuped on Eestis tuntud üle maa. Metallkaunistused, mis olid eesti varafeodaalse aja noatuppedel eriti rikkalikud[68], on nahktuppedel viimastel sajanditel puudunud.

Eesti läänepoolsetel saartel kasutati XIX sajandil veel paari, nähtavasti teiselt poolt Balti merd tundma õpitud eri tupetüüpi, mis sageli olid kaunistatud sissevajutatud kirjadega. Niisugused olid noa kaotsimineku vältimiseks rihma peal liikuva «mütsiga» varustatud tuped, millest on olemas näiteid Ruhnust (joon. 15 : 3) ja Kihnust (EM A 175 : 33) ning üks teadmata päritoluga eksemplar (EM A 460 : 6). Lääne-Saaremaal ja Hiiumaal olid tarvitusel paksust nahast kaheruumilised tuped (joon. 20 : 2), mida kasutati *«kahe noa jaoks, kuna üks leivalõikamise, teine aga puu nuga olnud. Meremehed pidanud teises tuppes malspiiki.»*[69] Kahe noa tuppede üldisem kasutamine saartel lõppes juba möödunud sajandi 60—70-

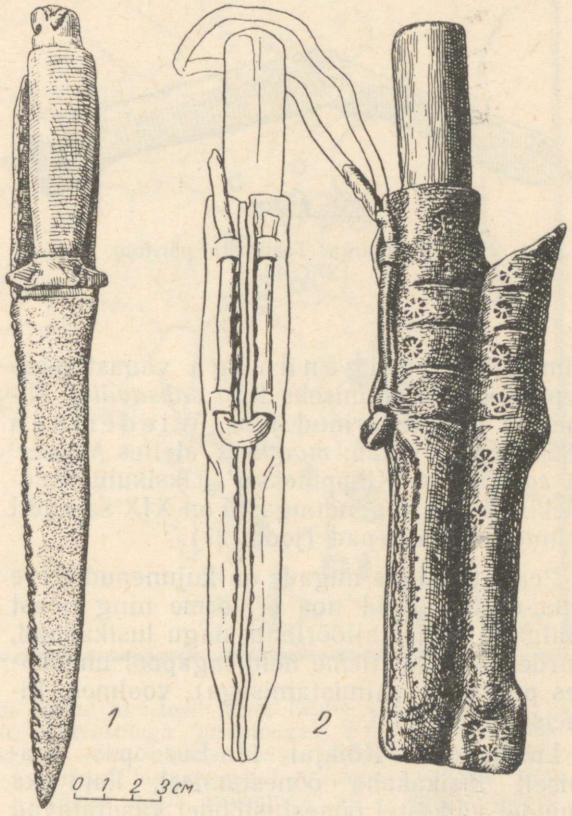

Joon. 20. Nahktuppesid. 1 — Pussnuga tupega. Iisaku, Pootsiku k. EM 238. 2 — *Kahe noa tupp.* Kihelkonna, Tohku k. EM A 327 : 1.

ndail aastail.[70] Nii «mütsiga» kui ka mitmeruumilised tuped on tuntud enam-vähem samadel aladel Kesk-Rootsis, kus Lundqvist nende lähtekeskuseks peab Siljani piirkonda Dalarnas, ja Lääne-Soomes (Lõuna-Pohjanmaa, Satakunta, Häme), kus kahe noa tuped

---

[67] Valonen, lk. 160—164; Lundqvist, lk. 50 ja joon. 6.

[68] Tallgren, lk. 113—115.

[69] EM A 426 : 2812 Reigi. Vrd. ka EM 5722 Reigi (*«Väiksem leivanuga, suurem puulõikamiseks»*), EM A 426 : 1791 Pühalepa (meremeestel ühes tupes nuga, teises malspiik). *Malspiik* (< rts *malspik*) — terava voolja otsaga raudpolt, millega meremehed kõieotsi plessivad (kokku punuvad) ja sõlmi lahti kangutavad (Ariste, Eesti-rts., lk. 78). — EM-is leidub ka üks puust õõnestatud kolme pesaga noatupp (EM A 290 : 1163 Anseküla), mis ilmselt matkib nahast mitme noa tuppesid.

[70] EM A 292 : 92 Mustjala, A 426 : 1791 Pühalepa.

on soome pussile kohandatult mõnevõrra teisenenud.[71]

Vanad kaasaskantavad tupenoad tõrjuti kapitalismi arenedes kõrvale liigendiga vabriku-taskunugade poolt. Lõuna-eesti murdes

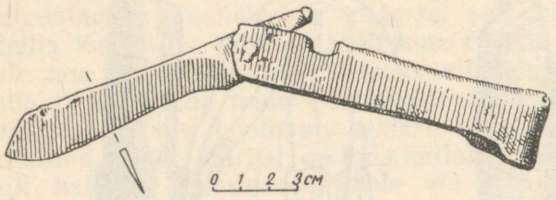

Joon. 21. Liigendnuga. Teadmata päritolu. EM A 273 : 43.

nimetati uut liigendnuga vanast maasepa noast eristamiseks tihti *saksaväits*. Nimetuse on fikseerinud juba Wiedemann 1869, kes kõrvutab: *maaväits* 'steifes Messer' ja *saksaväits* 'Klappmesser'. Üksikuid raudplekist peaga liigendnugasid on XIX sajandil teinud ka maasepad (joon. 21).

Peale tavaliste nugade on kujunenud terve rida spetsiaalseid noa erivorme ning noast lähtunud spetsiaaltööriistu, nagu lusikanoad, uurdenoad (käsitleme neid tagapool ühenduses puunõude valmistamisega), voolmed, liimeistrid ja kiinid.

Lusikanoad. Kõikjal Ida-Euroopas peamiselt lusikakaha õõnestamisel, kuid ka muudel väikestel õõnestustöödel kasutatavad kõverateralised spetsiaalnoad ilmusid praegusel Nõukogude Liidu alal, sealhulgas ka Eestis, meie ajaarvamise I aastatuhande algupoolel.[72] Sellest kaugest minevikust pärineva tüüpilise kuju säilitasid lusikanoad nii meil kui mujal kuni viimase ajani.[73] Eesti XIX saj. lusikanugade tera moodustab tavaliselt 3—4 cm laiuse läbimõõduga madalama või sügavama kaare ja on kas spetsiaalselt sellisena valmistatud (joon. 22 : 1) või siis taotud kõveraks tavalise noa otsapoolsest osast (joon. 22 : 2). Nagu näitavad Etnograafia Muuseumi kogud, on viimast moodust kasutatud üsna sageli. Harva on lusikanuga Eestis olnud kaheteraline (vrd. joon. 22 : 1), mis muide vene vanimate leidude juures näib olevat reegliks. Lusikanoa pea sarnaneb Eestis üldiselt tavalise noa peaga. Siit pole teada selliseid pikavarrelisi kõvernugasid, mida Põhja-Vene ja Siberi rahvad kasutavad sügavamatel õõnestustöödel.[74]

On mõistetav, et niisuguse vana tööriistaga seostub ka põline nimetus. Nii ongi tavaliste kirjeldavate liitsõnaliste nimetuste *lusikanuga,* hiiu *koostanuga,* lõuna-eesti *luitsaväits* kõrval Lääne- ja Kirde-Eestis kasutusel vormid *kõverdi, kõveldi, kööveldi* jne., peamiselt end. Tartumaa alal *kõmmeld* (joon. 23). Kõiki neid vorme tuleb pidada variantideks algsest *kõver*-sõnaperega seostuvast lähtest, millele on semasioloogiliselt lähedasi vasteid mitmetes soome-ugri keeltes, alates soome sõnast *koveli* 'lusikanuga'.[75] Kagu-Eestis kasutatakse paiguti lusikanoa kohta suurema õõnestusriista künakirve nimetust

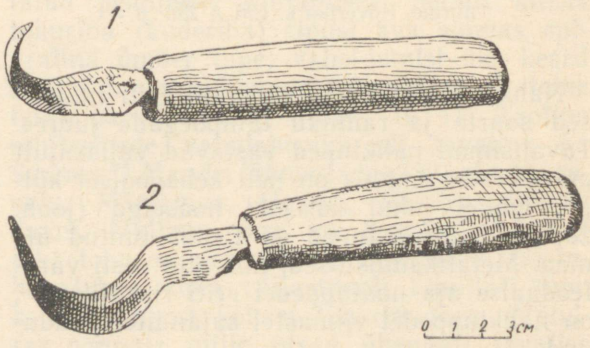

Joon 22. Lusikanuge. 1 — *Koostanuga* kahe teraga. Reigi. EM A 426 : 454. 2 — *Lusikanuga*. Kose, Maardu k. EM 17133.

kõblas, kõbli. Juhuslikuma hilislaenuna on Lätist Häädemeeste murrakusse tunginud nimetus *krebi* (< lt *grebis* 'lusikanuga').[76]

---

[71] Lundqvist, lk. 52, joon. 9—11; Vilppula, lk. 71, 74, joon. 3; Pälsi, Puukko, lk. 48—49.

[72] Третьяков, Верхнее Поволжье, lk. 64 (Volga ülemjooksul); Рыков joon. 132 (end. Saraatovi kub.); Шмидехельм, lk. 103 ja joon. 26 : 10 (Kirde-Eesti). Manninen, lk. 169 andmeil on lusikanuga Kesk- ja Lääne-Euroopas tundmatu.

[73] Vrd. Рыбаков, lk. 183 jj. Nagu A. Popov on näidanud, ulatuvad selle tööriista juured tegelikult veelgi kaugemale: tema eelkäijateks tuleb pidada juba neoliitilisi kõverateralisi kivist ja luust puuvestmise riistu (Попов, Техника, lk. 134).

[74] End. Vladimiri kubermangus on selliseid umb. 1/2 m pikkuse varrega kõvernugasid kasutatud näiteks puukühvlite tegemisel (ГЭМ: fototeek 2729—16). Vrd. Попов, Техника, joon. 5 (lk. 101) (dolgaanid).

[75] Vt. Virittäjä 1909, lk. 25—26 (H. Ojansuu); 1915, lk. 112—113 (Y. Wichmann). Vrd. ka vastavat verbi *kõm(m)eldama, kööveldama* '(lusikat) õõnestama'. Üldisemalt tähendab *kõmmeldama* '(kuivamisel) kõveraks kiskuma' (eriti laudade kohta).

[76] Eesti Keel 1937, lk. 44 (P. Arumaa).

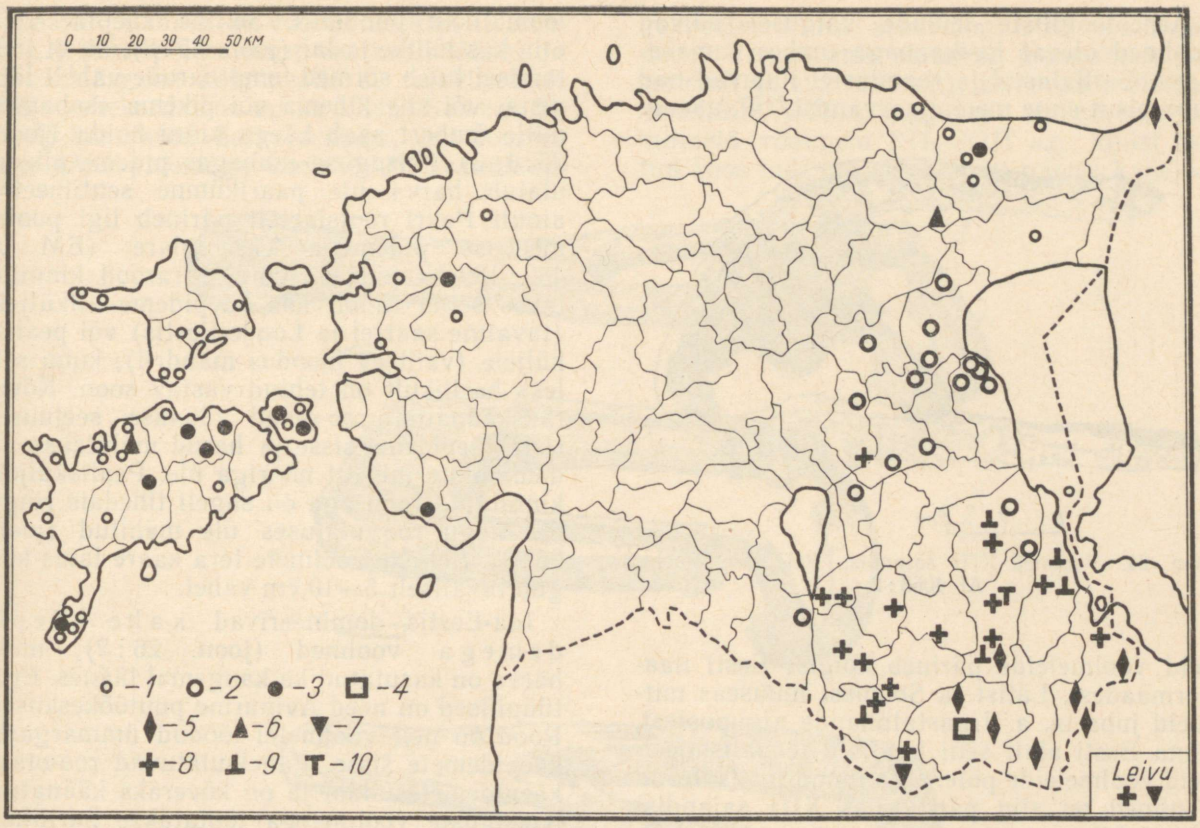

Joon. 23. Mitmesuguste noa erivormide ja õõnestusriistade ühiste nimetuste levik Eestis (KKI, EM, HM ja autori materjalide põhjal). 1 — *kõverdi, kõveldi, kööveldi, kõverdisnuga* 'lusikanuga'; 2 — *kõmmeld* 'lusikanuga'; 3 — *kõverdi, kõveldi, köövelt, köömlid* 'voolmed'; 4 — *luitsaväits* 'rõngasvoolmed'; 5 — *voolim, voolmed, vooliraud, vooliväits, vuulmeistri* 'liimeister'; 6 — *voolmed* 'lusikanuga'; 7 — *hoolmas, oolmad* 'künakirves, maakirves'; 8 — *kõblas, kõbli, kabli* 'künakirves'; 9 — *kõblas, kõbli* 'lusikanuga'; 10 — *kõbu* 'voolmed'.

Vähesel määral on lusikanoad üksikute puulusikategijate käes kasutusel tänini. Üldtarvituselt kadusid nad käesoleva sajandi algul, mil metall-lusikate üldise levimise tõttu lõppes puulusikate massiline kasutamine. Juba 1912. a. peetakse lusikanuga veel peamiselt üksikute vanemate meeste käes leiduvaks tööriistaks.[77]

Voolmed. Voolmete lähedane sugulus lusikanugadega on väljaspool kahtlust. Mõlemad on õõnestusriistadena kasutatavad kõvernoad, voolmed ainult tunduvalt suuremad ja tavaliselt rooga kummaski otsas. Rakendatud on neid peamiselt suuremate nõguspindade voolimiseks (ummiknõude õõnestamisel, laudnõude sisesilumisel, sarja- ja vakakerede ning kumerate kirstu-kaanelaudade sisekülgede silumisel jne.). Üldiselt tarvituselt tõrjuti nad kõrvale alles viimase saja aasta jooksul, mil neid asendas kumerateraline rupphöövel. Avinurme puunõude tegijad aga kasutavad voolmeid nõude sisesilumisel tänini. Voolimisfunktsioonist on tuletunud ka tööriista kogu Eestis tuntud nimetus *voolmed, vuulme(d)* (Lääne-Eestis *oolmed*). Lähedasele kokkupuutele lusikanugadega osutab muide ka Lääne- ja Kirde-Eestis voolmete kohta kasutatav nimetus *kööveldi, köömlid, kõverdi* jne. (joon. 23), mis, nagu eespool nägime, on vana lusikanoa nimetus. Üks Rõugest pärinev väike voolmete eksemplar (EM A 291 : 98) kannab koguni nimetust *luitsa väits*, samal ajal kui sõna *voolmed* kasutatakse harva ka lusikanoa kohta.[78]

[77] EM 7671 Helme, EM 7647 Rõngu.

[78] Analoogilisi paralleelnimetusi leiame mujalgi. Näit. Ida-Soomes on lusikanoa nimetuseks *lusikkavuolin* (sm *vuolin* ~ e *voolmed*), voolmete nimetusena taas

Arheoloogiliste leidude valgusel näivad voolmed olevat lusikanoaga umbes samaealised. Gallialastel ja roomlastel ilmuvad nad juba pisut enne meie ajaarvamist.[79] Rauaaeg-

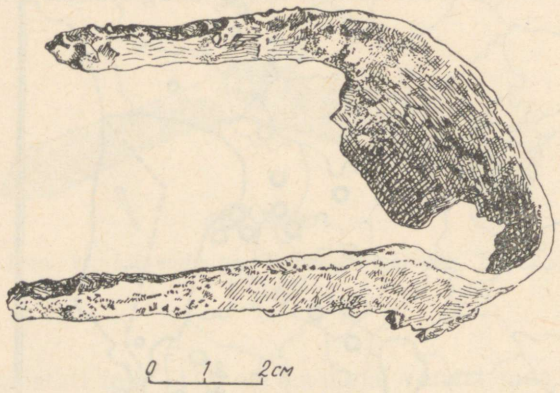

Joon. 24. Voolmed XIII sajandist. Palamuse, Roela. AI 4068 : 2.

seid voolmeleide pärineb kõigist Eesti naabermaadest, Lätist ja Soomest muuseas mitmeid juba m. a. I aastatuhande algupoolest, kuna Eesti alalt seni kindlaid feodalismieelseid voolmeleide pole.[80] Vanimad teadaolevad voolmed on siin pärit alles XIII sajandist (joon. 24).

Eesti voolmed jagunevad peamiselt käepideme iseloomust olenevalt kolme eri rühma. Levinuim on harkpidemega tüüp (joon. 25), millega töötatakse ühe käega. Ainult maa kõige idapoolsemates rajoonides on see haruldane või puudub üldse (vt. joon. 27). Tavaliselt on kaheharuline käepide puust välja voolitud, suhteliselt harva kasutatakse loomulikku puuharki. Selline käepide võib olla kas lühike ja lai (joon. 25 : 2), nii et töötamisel tuleb sõrmed tema harude vahelt läbi pista, või siis lühema või pikema «sabaga», mille ümbert saab käega kinni hoida (joon. 25 : 1, 3). Niisuguse «sabaga» pideme pikkus ulatub harva üle paarikümne sentimeetri, ainult Pakri rootslastelt pärineb ligi poolemeetrise pidemega eksemplare (EM A 489 : 189 — pide 43 cm). Terarood kinnitatakse sellel tüübil kas käepideme allküljele (tavaline saartel ja Loode-Eestis) või pealisküljele (valitsev moodus mandril), kuhu selleks harilikult on tehtud vastav soon. Kõverakskäänatud roo-otsad lüüakse seejuures risti käepideme sisse ja harud mähitakse pideme otste juurest nööriga üle. Pealisküljele kinnitatud rood aga on sageli tihedais ringides kogu roo ulatuses üle mähitud (joon. 25 : 3). Selliste voolmete tera kaare laius kõigub tavaliselt 5—10 cm vahel.

Ida-Eestis domineerivad kahe käepidemega voolmed (joon. 26 : 2), mida harva on kasutatud ka kaugemal läänes. Eriti tüüpilised on need Avinurme puutöökeskuses. Rood on neil voolmetel löödud ümmarguste käepidemete sisse. Vahel ulatuvad roo-otsad käepidemetest läbi ja on kõveraks käänatud. Niisuguste voolmetega töötatakse harilikult kahe käega. Tera laiust käepideme iseloom siin ei piira, nagu eelmise tüübi juures, kuigi see ka siin tavaliselt palju üle 10 cm ei ulatu. Suurim teada olev eksemplar, terakaare laiusega 15,5 cm, pärineb setu alalt (EM A 291 : 84).

Kolmandal voolmetüübil, rõngasvoolmetel (joon. 26 : 1), on tera käänatud 3—6 cm läbimõõduga rõngaks, mõlemad rood taotud kokku ja kinnitatud ümmarguse pideme sisse nagu teiselgi tüübil. Neidki voolmeid esineb sagedamini Eesti idaosades. Nad on ilmselt kujunenud kahe pidemega voolmete erivormina, kus väikesemõõtmelise tera tõttu polnud enam võimalik kasutada kahte pidet. Rõngasvoolmeid kasutati väiksemate esemete õõnestamisel, millesse kaks kätt sisse ei mahtunud, samuti sügavamatel õõnestustöödel, eriti pakktarude (ja kasvavate tarupuude) õõnestamisel, mida samuti ei saanud teha kahe käega.[81]

---

kasutatakse kohati *kaksipäinen koveli* 'kahe peaga kõveldi' (Sirelius, SKK II, lk. 23 jj.).

[79] Арциховский, Курганы, lk. 79; Petrie, lk. 39.

[80] Moora, Eisenzeit II, lk. 548. Samas voolmeteks arvatud I aastatuhande algupoole leid Eestist Jürist ENSV TA Ajaloomuuseumis (EmKÜ 9 : 66) näib joonise järgi otsustades (ese ise on kahjuks kadunud) olevat sirgeteraline väikese liimeistri taoline riist, mille tera on suunatud mitte käepidemete poole, vaid neist eemale. Niisiis toimus sellega töötamine lükates, mitte aga tõmmates, nagu voolmetega. Sellisena seda riista on vaevalt kasutatud puutöödes, vaid pigemini nahatöötlusel karvaajamiseks või nahaaluste kudede eemaldamiseks (vrd. näit. Bátky, lk. 333, joon. 974/986 : 12 — umbes samalaadne köösnerinuga Ungarist). Salmo, lk. 30, osutab, et Edela-Soomest Sauvost Finskilä IV saj. kalmistult leitud voolmed jm. puutööriistad põlvnevad tõenäoliselt Eestist, kuhu viitab kalmistu muu inventar.

[81] Valgevenes näiteks on nad olnud asendamatud mesipuude õõnestamisel (Никифоровский, lk. 347 jj.; vrd. ka Сержпутовский, joon. 7). Samas funktsioonis kohtame neid ka kaugemal idas baškiiride juures (Руденко, Башкиры, joon. 59).

Lääne- ja Ida-Eesti voolmetüüpidel on nähtavasti juba põline taust vastavalt läänes ja idas. Märgime kõigepealt, et samalaadselt Eesti vahekordadele on ka Lääne-Soomes üldiselt kasutatud harkpidemega, Ida-Soomes aga kahe pidemega voolmeid.[82] Skandinaagasvoolmed. Ka arheoloogilistes voolmeleidudes Venest, mis ulatuvad mongolieelsesse perioodi (alates IX saj.), esinevad mõlemad nimetatud tüübid, kusjuures Novgorodis on mitmeid voolmeid XII—XIII saj. kihist leitud koos pidemetega; samuti näeme kahe pi-

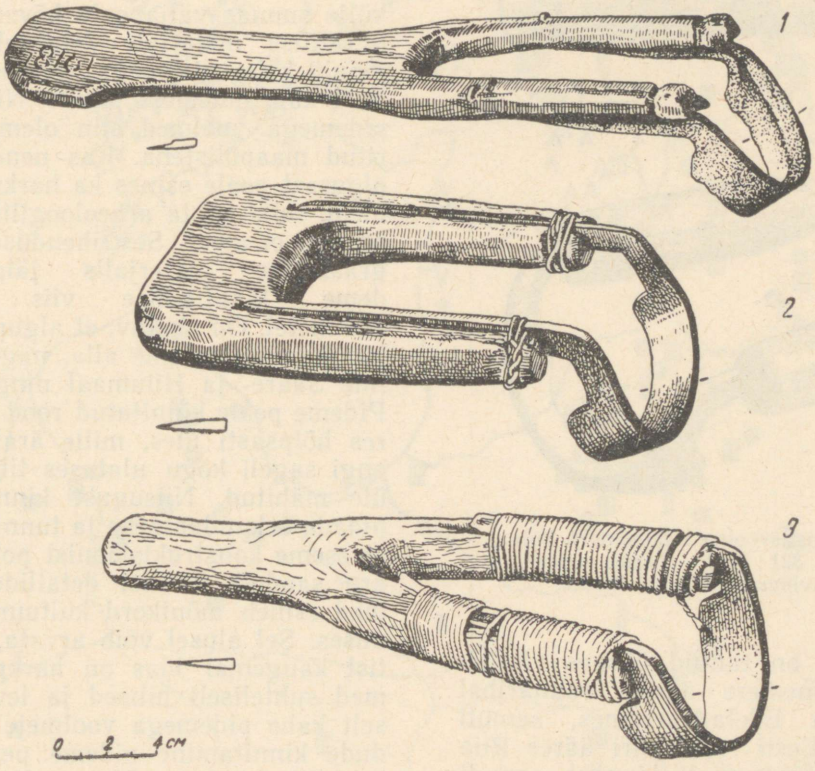

Joon. 25. Harkpidemega voolmeid. 1 — *Hoolmed,* dat. 1801. Käina. EM A 426 : 334. 2 — *Voolmed.* Äksi, Elistvere v. EM 6939. 3 — *Voolmed.* Rõngu, Aakre v. EM 13923.

viamaades on harkpidemega voolmed ja nende mitmesugused hilisemad modifikatsioonid valitsevad; nende maapõlisust siin tõendab ka arheoloogiline leiumaterjal m. a. I aastatuhande algupoolelt.[83] Idaslaavi aladel seevastu on Leningradi Riikliku NSV Liidu Rahvaste Etnograafia Muuseumi kogude valgusel tuntud ainult kahe pidemega ja rõndemega voolmete kasutamist palgi vestmisel XVI saj. vene miniatuuril.[84] Samasugused voolmed on levinud, tõenäoliselt venelaste vahendusel, ka Siberi rahvaste hulgas.[85]

Eestist lõunas on tähendatud voolmetüüpide levikusuhteid mõningal määral võimalik jälgida Läti ja Leedu NSV muuseumikogude najal (joon. 27). Selgub, et siingi on domineerivaks tüübiks kahe pidemega voolmed, mille kõrval kasutatakse ka rõngas-

[82] Sirelius, SKK II, lk. 24. Vrd. ka Karrakoski, lk. 135 (eriti pika harkpidemega voolmed Edela-Soomest, lähedased meie Pakri rootslaste omadele, terarood kinnitatud pideme alla, nagu on tavaline Lääne-Eestis); EM B 20 : 68 — kahe pidemega voolmed Karjalast. Ka vadja ja isuri alal on tavalised kahe pidemega voolmed (vrd. EM vv.-akt 108 : 34 — vadja voolmed).

[83] Erixon, Skultuna, lk. 515; Trotzig, lk. 356.

[84] Колчин, Черная металлургия, lk. 112—114, joon. 75—77 (seal on viidatud ka varasem asjaomane kirjandus); Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 39—41, joon. 22, 23; Монгайт, lk. 108; Арциховский, Миниатюры, lk. 186 ja joon. 49.

[85] Попов, Техника, joon. 5 ja 6 (lk. 101).

voolmeid. Lisaks nendele esineb idapoolses Lätis-Leedus samuti ilmselt kahe pidemega voolmetest lähtunud omapärane, ainult ühel küljel asuva roo ja pidemega tüüp.[86] Harkpi-

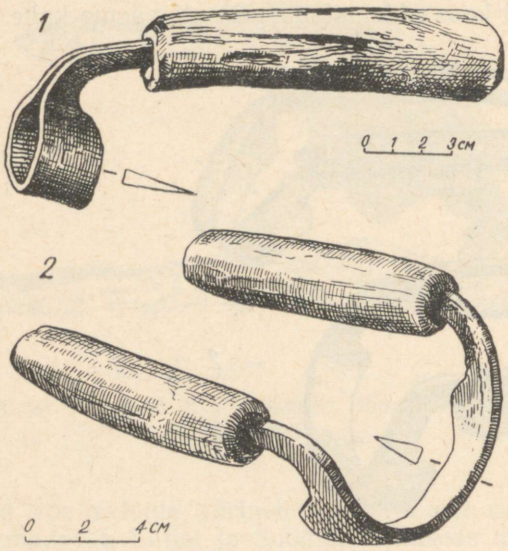

Joon. 26. 1 — Rõngasvoolmed *(vuulme?)*. Põlva, Tsolgo k. EM A 321 : 6. 2 — Kahe pidemega *voolmed*. Avinurme. EM A 466 : 3.

demega voolmed on tuntud üksnes võrdlemisi kitsal Läänemere äärsel rannaribal Lääne-Leedus ja Edela-Kurzemes, samuti Kirde-Vidzemes Eesti NSV piiri ääres Riia lahe rannikul.[87] Kaugemalt lõunast, samuti Lääne-Euroopast, on teada vaid kahe pidemega voolmeid.[88] Seega on tõenäoline, et harkpidemega voolmete levikuala piirdub ainult Skandinaaviaga ja Läänemere idapoolsete rannikumaadega.

Kahe peamise voolmetüübi vanusesuhete selgitamiseks Baltimaades pakub arheoloogiline aines seni vähe pidepunkte. Puupidemeid pole ühelgi juhul säilinud. Ka roodude kuju ei võimalda enamasti teha mingeid kindlamaid järeldusi käepideme iseloomu kohta. Siiski võib arvata, et mitmeil m. a. I aastatuhande algupoolelt balti rahvaste asualadelt pärinevail voolmetel on olnud kaks pidet. Nimelt on neil roodude otsad käänatud külje suunas väljapoole kõveraks, mis etnograafilise materjali valgusel on võimalik ainult kahe pidemega voolmete puhul, kus rood käib pidemest läbi.[88a] Nii peaksid kahe pidemega voolmed siin olema dokumenteeritud maapõlistena. Kas nende kõrval juba algusest peale esines ka harkpidemega voolmeid, selle kohta arheoloogilised leiud meile selgust ei anna. Ses ühenduses väärib etnograafilises materjalis jälgimist käepideme kinnitamise viis harkpidemega voolmetel. On usutav, et algupärasem on roo kinnitamine pideme alla, nagu see on tavaline Saare- ja Hiiumaal ning Loode-Eestis. Pideme peale kinnitatud rood kerkib töö juures hõlpsasti üles, mille ärahoidmiseks see ongi sageli kogu ulatuses tihedasti nööriga üle mähitud. Niisugust kinnitusviisi võiks pidada sekundaarseks ja tunnistuseks sellest, et eseme konstruktsioonist pole päris õigesti aru saadud. Taolisi detailide vääritirakendusi esineb mõnikord kultuurilaenude ühenduses. Sel alusel võib arvata, et Loode-Eestist kaugemal idas on harkpidemega voolmed suhteliselt hilised ja levinud tõenäoliselt kahe pidemega voolmete arvel. Et roodude kinnitamine pideme peale domineerib ka Lätis-Leedus, võiks sealgi harkpidemega voolmeid pidada hilisemaks sissetungijaks teise tüübi kõrval. Niisiis jääks Baltimaades nende kasutamise ainsaks põliseks alaks Lääne-Eesti. Küsimuse sellist lahendust ei saa aga pidada lõplikuks seni, kuni puudub ülevaade käepideme kinnitusviisist Skandinaavias ja Lääne-Soomes.

Liimeistrid. Liimeister on välimuselt ja kasutusviisilt lähedane kahe pidemega voolmetele. Mõlemaga töötatakse enda poole tõmmates ja mõlemad on puu silumisel

[86] Nagu Bielenstein, joon. 317 (lk. 340). Samalaadsed ühe pika raudse rooga voolmed esinevad ka prantsuse XVIII saj. püttsepatööriistade hulgas (Bandaroy, tahv. I : 14, seletus lk. 63).

[87] Lätis: LVM 13604 ja 13605 (end. Liepāja mk., Kaleti v.), 17455 (end. Valmiera mk., Svētciema v.), 17445 (teadmata päritolu); Leedus: IEM 2754 (teadm. päritolu); DM fototeek 3952 (Plunge raj.); «Aušra» 3429 (Salantai raj.), 7234 (Silale raj.). Vrd. ka Gimtasai Kraštas 1938, lk. 326, joon. 8, 9 ja Vitauskas, lk. 387, joon. 2.

[88] Hensel, lk. 211 (varakeskaegne maaleid Gdańskist); Bátky, lk. 326 (joon. 902/913 : 11, savivoolmed Ungarist); Legros, lk. 179 (püttsepavoolmed Belgiast).

[88a] H. Moora, Ein Hügelgrab der römischen Eisenzeit in Ile, Kreis Jelgava, Lettland. — Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII. 1930. Rigae 1931, lk. 450, joon. 7; W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg 1929, lk. 251, joon. 194c (Nikutowen); A. Bezzenberger, Litauische Gräberfelder. 1. Das Gräberfeld bei Schernen (Kr. Memel). — Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia für das siebenundvierzigste Vereinsjahr (1891/92), Königsberg 1892, tahv. XV : 4.

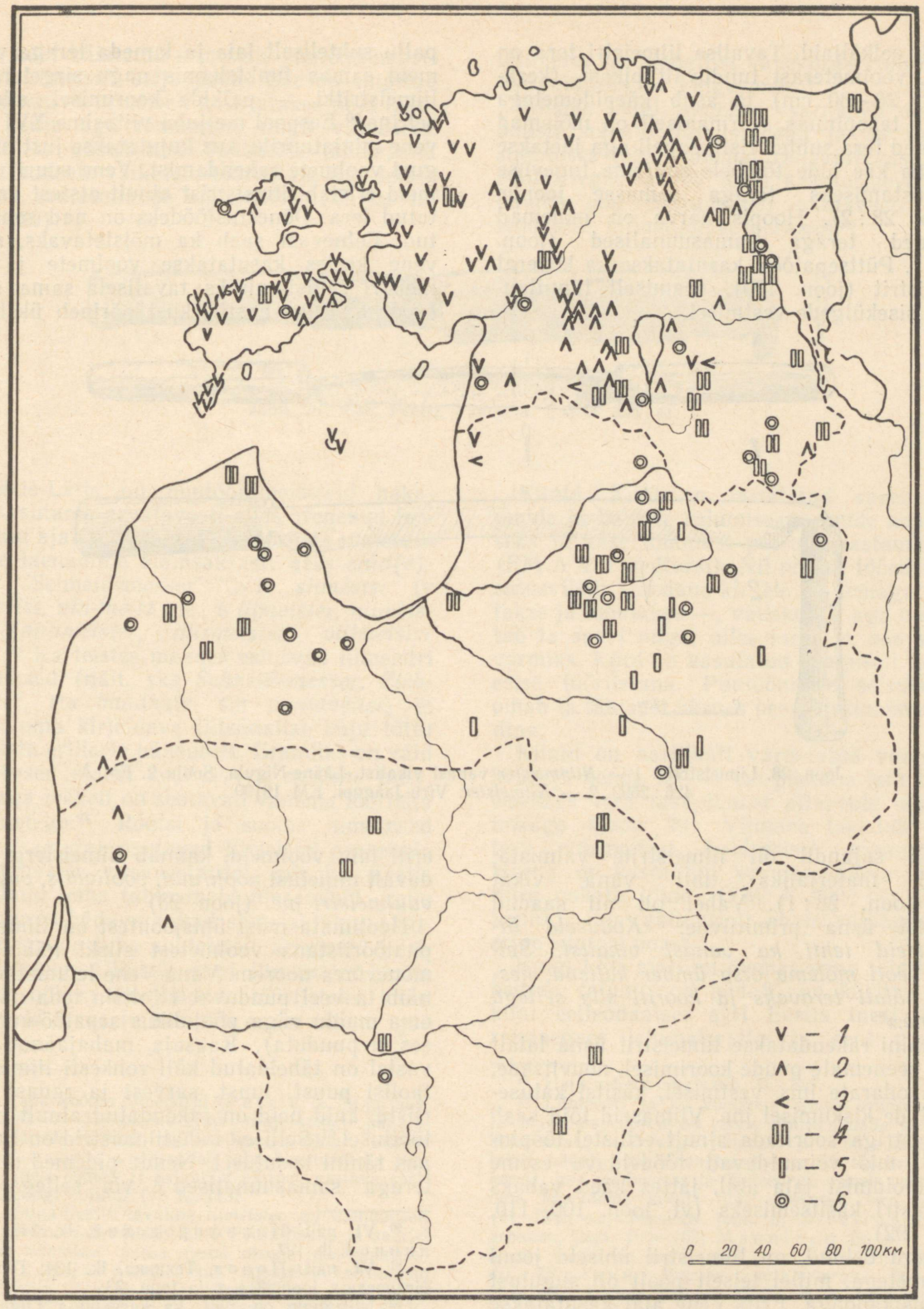

Joon. 27. Voolmetüüpide levik Baltimaades. 1—3 — harkpidemega voolmed (1 — rood pideme all, 2 — rood pideme peal, 3 — rood pideme sees); 4 — kahe pidemega voolmed; 5 — voolmed pidemega ühel küljel; 6 — rõngasvoolmed.

höövli eelkäijaid. Tavalise liimeistri tera on sirge, voolmeterast tunduvalt pikem (keskmiselt 20—30 cm) ja asub käepidemetega samas tasapinnas. Normaalselt on mõlemad pidemed tera suhtes risti, sageli aga jäetakse parema käe pide tõmbele suurema tugevuse kindlustamiseks teraga samasse joonde (joon. 28 : 2). Hoopis harva on mõlemad pidemed teraga samasuunalised (joon. 28 : 1). Püttsepatöös kasutatakse ka kõverat liimeistrit (joon. 109), peamiselt tünnilaudade sisekülgede vestmisel.

palju suhteliselt laia ja lameda teraga voolmeid samas funktsioonis nagu sirgeteralist liimeistritki — palkide koorimisel, silumisel jne.[90] Eespool me juba viitasime XVI saj. vene miniatuurile, kus kujutatakse just niisugust voolmete rakendamist. Vene suuri voolmeid eristab liimeistrist ainult otstest painutatud tera. Õõnestustöödeks on nad sobimatud. Eelnevast saab ka mõistetavaks, miks vene keeles kasutatakse voolmete ja liimeistri tähistamiseks tavaliselt sama sõna *скобель*. Kagu-Eestis, kust pärineb üksikuid

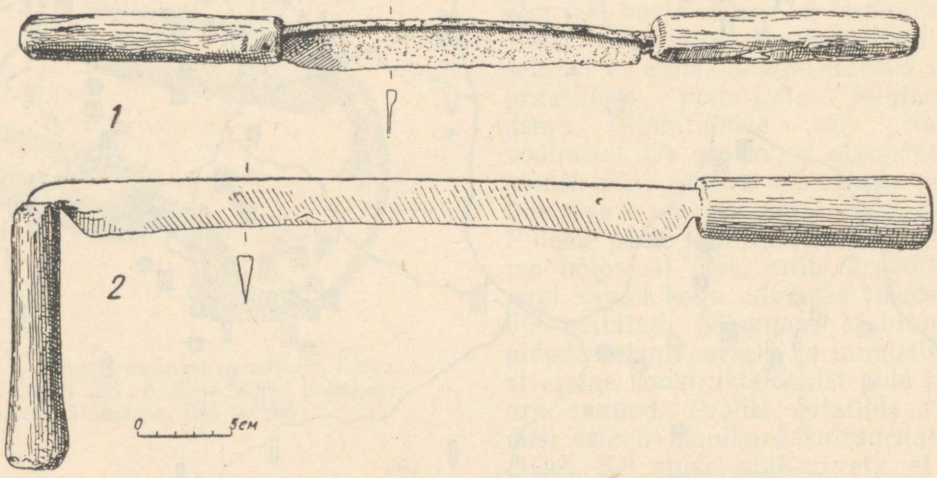

Joon. 28. Liimeistreid. 1 — *Niinmeister* vanast vikatist. Lääne-Nigula, Soolu k. EM A 426 : 2599. 2 — *Niimeister*. Viru-Jaagupi. EM 19190.

XIX sajandil oli liimeistrite valmistamisel materjaliks tihti vana vikat (vt. joon. 28 : 1). Vahel oli nii saadud tööriist üsna primitiivne: *«Koduseid liimeistreid tehti ka vanast vikatist. Selleks seoti mõlema otsa ümber kaltsud, keskelt käiati teravaks ja kooriti siis sellega lõmme.»*[89]

Tänini rakendatakse liimeistrit üsna laialt veel peenemate puude koorimisel, nõuvitsade, rattakodarate jms. vestmisel, käsitsi katuselaastude kiskumisel jne. Viimaseid töid saab liimeistriga sooritada ainult erilistel tööpinkidel, mis võimaldavad töödeldava eseme kinnihoidmist jala abil, jättes käed vabaks liimeistri käsitsemiseks (vt. joon. 100, 110, 166, 192).

Nagu öeldud, on liimeistril ühiseid jooni voolmetega, millel teiselt poolt oli sugulust ka lusikanoaga. Eriti Vene alal kasutatakse eriti laiu voolmeid, kannab liimeistergi valdavalt nimetust *vooliraud, vooliväits, vuulme, vuulmeistri* jne. (joon. 23).

Hoolimata neist ühisjoontest on liimeister puutööriistana voolmetest siiski nähtavasti mõnevõrra noorem. Vana-Vene leiumaterjalis näib ta veel puuduvat (Koltšin teda näiteks oma muidu väga põhjalikus sepatöö-uurimuses ei puuduta). Kaasaja mahajäänud rahvastel on täheldatud küll rohkesti liimeistritaolisi puust, luust, sarvest ja rauast tööriistu, kuid neid on rakendatud ainult nahatöötlusel.[91] Sellised nahaliimeistrid on Euroopas tänini kasutusel. Nende pidemed on kas teraga samasuunalised[92] või sellega küll

[89] EA 5, 433 Vigala.

[90] Vt. näit. Никифоровский, lk. 347; Филиппов, lk. 197.

[91] Vt. näit. Попов, Техника, lk. 134; Попов, Нганасаны, joon. 31a, г ja joon. 33.

[92] Niisugune on näit. ka karvanuga Lüganuselt (EM 17727). Vrd. Bátky, lk. 333, joon. 974—986 esitatud nahatöötlusriistade näiteid Ungarist. Pompejist

risti, kuid käänatud erinevalt puutööliimeistritest liimeistri selja poole. See on tingitud asjaolust, et tavaliselt kasutatakse neid lükates, mitte aga tõmmates, nagu viimaseid. Voolmete käsitlemisel juhtisime tähelepanu samalaadsele väikesele tööriistale Rae leiust juba I aastatuhande algupoolest (vt. lk. 42, viide 80).

taluperes. Analoogilist vahekorda võib täheldada näiteks ka Valgevenes.[95]

Niisiis, kuigi liimeister sarnaneb otseselt põliste nahatöötlusriistadega ja on ilmselt suguluses juba vanemal rauaajal kasutatud voolmetega, langeb tema kasutuselevõtmine puutöö alal Baltimaades nähtavasti alles feodaalse killustumuse perioodi.[96]

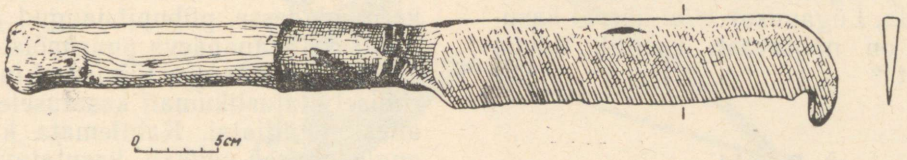

Joon. 29. Kiin. Peetri, Tamse k. EM A 326 : 41.

Eestis-Lätis on puutööliimeistreid hakatud kasutama arvatavasti alles arenenud feodalismi ajal, millele osutab tööriista nimetuse ühine laenamine alamsaksast: asks *snīd(e)mest* 'Schneidemesser' > lt *slīmests*; lv *slī-meist, nīn-meist* jne., e *liimeister, niimeister (niinmeister, niirmeister, viilmeister* jne.) [93] Ka teistes maades esinevad liimeistri nimetused (näit. sks *Schneidemesser, Ziehmesser*, rts *bandkniv*, sm *pantaveitsi*) ei osuta oma kirjeldava liitsõnalise kuju tõttu tööriista erilisele põlisusele. Erandiks on vaid nimetused slaavi keeltes (vn *скобель* jne.), mis aga tekkelt on seotavad vanema tööriista voolmetega.[94] Rootsi ja soome nimetused (= vitsanuga) osutavad liimeistri peamisele kasutamisele vitsavestmisel, mis ka Eestis on olnud tema tähtsamaid ülesandeid. Selle töö juures hädavajalikud spetsiaalpingid viitavad muide juba suhteliselt arenenud käsitöö-astmele. Üldiselt ongi liimeister Eestis olnud rohkem ametimeeste tööriistaks, kuna voolmeid seevastu kasutati enam-vähem igas

Kiinid. Kiini on tarvitatud «peenemate puude ja hagude raiumiseks, puude koorimiseks ja kase lõmmust peeru lõhastamiseks» (EM A 47 : 50 Kursi). Nii on see tööriist kasutusviisilt lähedane kirvele — temaga raiutakse ja lõhutakse —, väliskujult aga meenutab ta suurt nuga, olles kirve ja noa vahevormiks. Kiini on kasutatud peamiselt koldeesise tööriistana. Puutöönduse seisukohalt omab ta tähtsust üksnes peerukiskumisvahendina.

Kiinid on harilikult varustatud varreputkega ja nende 15—30 cm pikkune tera lõpeb eesotsas tera tasapinnast allapoole ulatuva nokaga (joon. 29). Viimane takistab kiini tera nürinemist koldeesisel lõmmukivil. Harva on kasutatud varresse käiva rooga ning nokata kiine (EM A 490 : 14 Kihelkonna), mis välimuselt enam millegagi ei erine suurest noast.

Kuigi Läti alalt on olemas vanu kiinile lähedase raiumisnoa leide[97], on küsitav, kas kiini eelfeodaalsel ajal Eestis tunti. Meie rauaaegses leiumaterjalis ta seni puudub

leitud Vana-Rooma liimeistrid (Petrie, lk. 39 ja tahv. XLIII, M 32—33) meenutavad kujult samuti nahaliimeistreid. Ometi näib, et liimeister on olnud Roomas meie ajaarvamise algsajandeil juba kasutusel ka puutöös, millele osutab II sajandist pärinev vastava spetsiaaltööpingi kujutus (vt. lk. 113).

[93] Lõuna-Eestis tavaline *liimeister* on tõenäoliselt laenatud läti vahendusel, kuna Põhja-Eestis ja saartel üldisem *niimeister* peaks olema otsene laen alamsaksast. Vt. Ojansuu, Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin. (Suomi. Neljäs jakso. 20 osa. I.) Helsinki 1921, lk. 22; Kettunen, lk. 249, 374. Vrd. Sehwers, lk. 111.

[94] Vrd. Арциховский, Курганы, lk. 79.

[95] Никифоровский, lk. 347.

[96] Liimeistri ja ka voolmete ajaloo selgitamiseks laiemas perspektiivis on tarvis silmas pidada veel üht kolmandat, neile väga lähedast ja Põhja-Euraasias laialt höövli funktsioonides kasutatud tööriista (sm *kava)*, mis voolmetest ja liimeistrist erineb peamiselt oma käepideme kujult ning asetuselt tera suhtes (vt. Попов, Техника, joon. 6; Sirelius, Handarbeiten, joon. 100—102; Manninen, lk. 169). Idaslaavi aladel on see tuntud juba Vana-Vene perioodil (Колчин, Черная металлургия, lk. 114, joon. 80), Soomes VII saj. (Cleve, lk. 148). Et seni puuduvad andmed selle tööriista kasutamise kohta Baltimaades, on ta siin käsitlusest välja jäetud.

[97] Katalog der Ausstellung in Riga, tahv. 23 : 10.

ning samuti on tema nimetused eesti keeles suhteliselt hilised. Mandril tavaline *kiin, kiim* on ilmselt läti laen (< lt *šķinis* id.), kuna saartel ja mandri lääneranniku (Lihula raj.) kasutatava nimetuse *lets, pläts, lätse* jne. etümoloogia on selgusetu. Maa loodeosas (Haapsalu ja Lihula raj.) tuntud nimetus *piirunuga* tuleneb riista peamisest kasutamisest peergude kiskumisel. Kirdemurdes (V.-Nigula, Lüganuse) *kiini* kõrval kasutatav *vestu* on nähtavasti kohalik tuletis *vestma*-tüvest.[98]

c) Puurid

Kirve ja noa kõrval kuuluvad vanimate puutööriistade hulka ka augutegemisvahendid. Kuigi primitiivsel arenguastmel püütakse puuesemeid valmistada võimalikult ühest tükist, ei pääseta siiski mööda ka eri tükkide ühendamise vajadusest, mille juures on hädavajalik puusse uuristada auke, olgu siis õmblemiseks nahariba või juurega, olgu kinnitamiseks puunakkidega või lihtsate tappühenduste valmistamiseks.

Universaalriista nuga oli võimalik kasutada ka aukude tegemisel. Veel hilise ajani on näiteks mitmeil Siberi rahvastel olnud heaks augupuurimisvahendiks nende pika kitsa teraga nuga.[99] Suuremaid auke võidi raiuda kirvega, milleks Eestis oli olemas kitsa labaga tulbakirves (joon. 8). Vanad, juba kiviaega ulatuvad spetsiaalsemad abinõud aukude tegemiseks on peitlid ja naasklid. Naaskel oli pisemate ümaraukude tegemisel hädavajalik uuristamisriist, millega meil seostub ka põline puurinimetus *ora*.[100] Metalli kasutuselevõtmine võimaldas selle riista tõhusust tunduvalt suurendada: tules kuumutatud mitmesuguses jämeduses oradega hakati nüüd puusse aukusid põletama. *Põletusora* e. *tuliorgi* abil tehakse väiksemaid auke osalt tänini, eriti juhtudel, kus tavalise puuriga puurimisel on karta puu lõhenemist. XIX sajandil oli põletusora kasutamine veel üldine — sellega põletati nakiaugud vaka- ja karbipõhjadesse ning -külgedesse nende omavaheliseks kinnitamiseks, sangaaugud ämbrikõrvadesse, pulgaaugud kerilaudadesse, piibupitsiaugud jne.

Otseselt tänapäeva puurimõistele vastavad keerleva lõiketeraga tööriistad tulid puu puurimisel ulatuslikumalt kasutusele tõenäoliselt alles metalliajal. Kahtlemata katsetati kivi augustamisel edukalt kasutatavat keerlevat puuri juba kiviajal ka puutöödes. Kiirest keerlemisest tekkiv hõõrdekuumus viis puud kuivalt puurides aga paratamatult tuletegemiseni. Vastavalt ongi puurimismenetlus puust hõõrdetule saamiseks maailmas äärmiselt levinud. Tulepuurimisviise on kiviajal pidevalt täiustatud ja nii jõutud vibunööriga ringiveetava vibupuuri, hiljem ka hookedraga vurrpuuri leiutamiseni. Metallist puuriteravikkude kasutuselevõtmine võimaldas neid puure hakata rakendama otseselt augutegemisel. Nii on ka mõistetav, miks just need suhteliselt keeruka konstruktsiooniga tööriistad on puu puurimisel vanemad ja levinumad mõnedest lihtsamatest puuriliikidest.

Vurrpuuri rakendatakse tulehõõrumise kõrval siiski peamiselt vaid luu, kivi ja metalli puurimiseks. Eestis on seda puuri kasutatud eriti malmpadade ja savikausside parandamisel aukude puurimiseks ning võrgukivide augustamiseks. Puutööriistana ei tule ta üldse arvesse. Seevastu vibupuur on olnud tüüpiline puu puurimise riist juba Vana-Egiptuse kultuuris, samuti ka kogu Põhja-Euraasias ja Põhja-Ameerikas. Mitmetel Siberi rahvastel oli ta kuni viimase ajani ainsaks puuriliigiks.[101] Keskaegses Euroopas piirdus vibupuuri kasutamine spetsiaalsemate ülesannetega. Katoliku usu piirkonnas rakendati teda eriti puust roosikrantsihelmeste väljapuurimiseks.[102] Eestis leiame teda XIX sajandil ainult piibumeistritel piibulipsusse augu puurimise vahendina, konstruktsioonilt mõnevõrra keerukamana Siberi (ja Karjala) vibupuuridest (joon. 30).

---

[98] Lähemalt kiini nimetuste kohta vt. Saareste, lk. 212—213. Seal kiiniga seotud Kagu-Eesti nimetuse *võssai* tavaline tähendus on 'võsavikat' ning see on ainult harva kandunud ka kiinile. Sõna *lets* kohta vrd. ka W. Wiget, Herkunft und Verbreitung der neueren germanischen Lehnwörter im Estnischen. — Sb GEG 1927, Tartu 1928, lk. 272.

[99] Попов, Нганасаны, lk. 70.

[100] Vrd. Palmeos, lk. 144. Raudnaaskleid on Eestis kasutatud juba m. a. algsajandeil (Шмидехельм, lk 35—36). Veel XVII saj. oli naaskliga puusse pisiaukude tegemine Eestis sedavõrd tavaline, et seda peeti vajalikuks registreerida ka tolleaegses sõnaraamatus: «mit dem Pfriemen bohren / orra kaas aucko laskma», «bohren / (mit dem Pfriemen) urristama» (Göseken, lk. 97, 144).

[101] Попов, Техника, joon. 4 (lk. 99) (dolgaanid); Попов, Нганасаны, lk. 70 (nganassaanid); Bogoras, lk. 211 (tšuktšid); Sirelius, Handarbeiten, lk. 61 (handid, mansid).

[102] Feldhaus, vg. 114.

Vastavalt kannab vibupuur rahvasuus nimetust *piibupuur, piibuora, piibulipsu puur.* Piibupuuri terarauaks on peenike traat, sageli sukavarras, mille ots on löödud umbes paari millimeetri laiuseks lapikuks teraks.

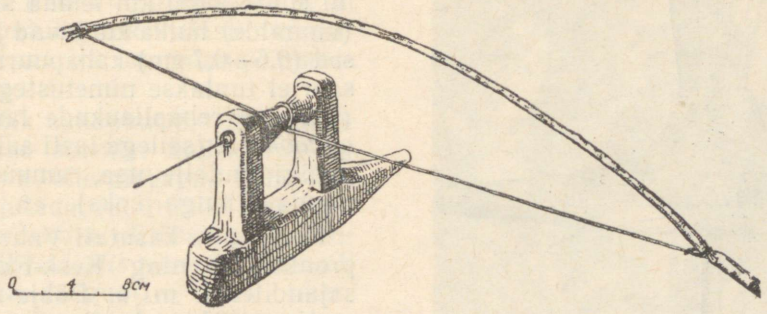

Joon. 30. Piibupuur. Reigi, Kidaste k. EM A 366 : 15.

Piibupuur on noor nähtus, mis võis ilmuda alles seoses piipude endiga. Tubaka suitsetamine hakkas talurahva hulgas levima XVII saj., muutudes massiliseks alles XVIII saj. Vanemaks ei saa pidada ka piibu ega piibupuuri kasutamist. Et rahvakeeles vibupuuril vanem nimetus puudub, siis tuleb arvata, et kui vibupuuri Eestis ürgkogukondliku korra perioodil kasutati, mis on igati usutav, siis hiljem tõrjuti ta teiste puuriliikide poolt kõrvale ja alles XVII saj. ilmus ta uuesti hilistulnukana üksikute piibumeistrite käes.

Eesti talupoegade poolt feodalismiajal kasutatud puuriliike ei saa me otseselt jälgida kuigi kaugele minevikku, sest rauaaja arheoloogilistes leidudes Eesti alalt puurirauad seni puuduvad. Esimesi andmeid eesti puuride kohta leiame XVII saj. sõnaraamatutest, millest eriti täieliku puuride nimestiku esitab Göseken 1660, lk. 144:

«Bohrer / ohherdim
bossenbohr / molli
gros bohr / Rattaste
mitteelmessig / Regge } ohherdim
klein bohr / windel
Schwickbohr / wiggal
Bohren / (mit dem bohr) ohherdama / ohherdimme ka laskma.»

Loetletud nimetustega seostuvad vanad puuriliigid on osalt tänini kasutusel, eriti mahajäänud maanurkades, ehkki viimase saja aasta jooksul poekaubana levinud vabrikupuurid nad üha enam kõrvale on tõrjunud. Uusi puure eristabki rahvas vanadest tavaliselt üldnimega *puur* (< sks *Bohr*, asks *bōr*; siit ka lt *boris* 'väike puur'), mis muutus rahvapäraseks alles XIX sajandil. Kõrvuti sellega võeti kasutusele ka tegusõna *puurima*, kuna varasemad vastavad sõnad olid *auku laskma* (tänini laialt kasutatav), *uuristama* ~ *uurama*, *oherdama* ja *möllima*.[103]

Vanad talurahva hulgas kasutatud puurid jagunesid kolme suurde rühma: oherdid, vindlad ja käämrid.

Oherdid (joon. 31—34) on olnud eriti laialt kasutusel. Kogu Eestis tuntud nimetus *oherdi* (*oherd*, *uherd*) on vana sõna, mis esineb ka teistes läänemeresoome keeltes (sm *uhari*, *uhersin* 'oherdi, väike puur', vdj *uhõrti*, is *uheri* 'oherdi, puur'). Juba XVII saj. sõnastikkude (Stahl, Göseken, Gutslaff) andmeil on *oherdi* olnud eesti tavalisim puurinimetus, millest on tuletatud ka vastav verb *oherdama*. Viimasel ajal on see nimetus vanade oherdite kadumise tõttu sageli üle kandunud mõnele teisele puuriliigile, eriti moodsale spiraalteraga puusepakäämrile.

Nagu kõik puurid, nii koosneb ka oherdi kahest osast — rauast ja peast (käänamisseadisest). Oherdirauda nimetatakse enamasti lihtsalt *oherdi*, pead — *oherdi pea*, ~ *pära*, saartel *uherdi käsivarred*, ~ *tiivad* (*tiivased*).

---

[103] Veel 1823. a. kirjutatakse: «*purima*, bohren. Kuulub nende paljude sõnade hulka, mida kasutavad ainult sakslased kõneluses eestlastega ja väga harva viimased ise» (Beiträge XVI, lk. 117). Tänapäeva vanima põlvkonna mälestuses «*puuri tul'le üten saagige*», s. o. XIX saj. keskel (EA 35, 781 Sangaste). Eestist on sõna *puur* levinud ka vadja ja isuri keelde (KKI: vdj, is *puuri*).

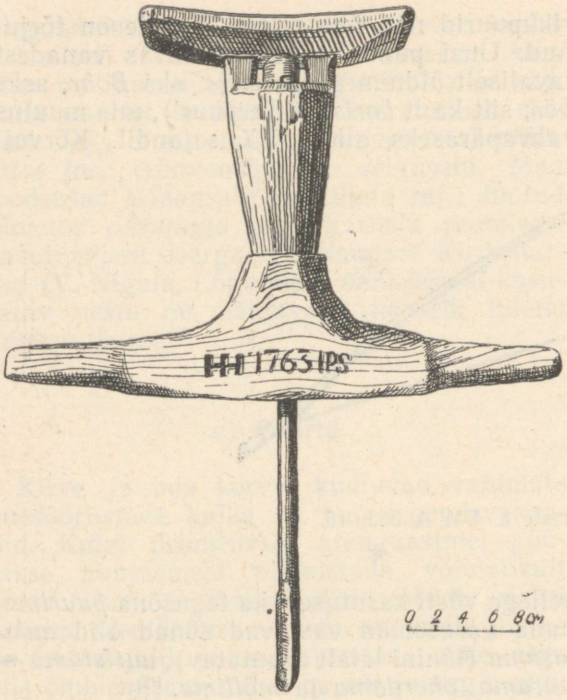

Joon. 31. Okspäraga oherdi (*oherde vänt*), dat. 1763. Hiiumaa > Vormsi. EM A 426 : 327

Vanad maaseppade tehtud oherdirauad kuuluvad kahapuuride (e. lusikpuuride) hulka, mida iseloomustab mõlemas suunas lõikamist võimaldav lusikakaha-kujuline servadelt teritatud õõnes puuriteravik, nn. *kaha* (*kahv*).[104] Oherdiraua vart nimetatakse *oherdi säär* e. *rood*. Tulenevalt peamiselt kasutamisfunktsioonist on meil üle maa eristatud kahte peamist eri suuruses oherdirauda: suur *rataste oherdi* ja väiksem *regede oherdi* (*regiuherd*). Nagu nägime, on see eristamine fikseeritud juba XVII sajandil Gösekeni poolt. Esimene, kaha laiusega 1 toll (2,5 cm), oli vajalik peamiselt rattategemisel rummuaugu ja pöidadesse kodaraaukude puurimiseks. Regede oherdi lõikelaiust arvestatakse $^5/_8$—$^3/_4$ tolli (ca 1,6—2 cm). Sellega puuriti reejalastesse kodaraaugud. Nende kõige tavalisemate oherdite kõrval kasutati harva ka suuremaid, $1\,^1/_4$—$1\,^1/_2$-tolliseid (umb. 3—4 cm), millega puuriti tapiaukusid seinapalkidesse, aiapostidesse jm. Hiiumaal kutsuti sellist suurt oherdirauda *lehmasilmaoherdiks*, sest see teinud nii suure augu kui lehma silm. Väikepuuride (vinnalde) hulka kuuluvad juba umb. $^1/_4$-tollised (0,6—0,7 cm) kahapuurid, mida peamiselt saartel tuntakse nimetustega *reha(pii)oherdi* (kasutati rehapiiaukude laskmiseks) ja *igenukaoherdi* (sellega lasti auke *ige nukka*, s. o. vankri puutelje otsa, rummu ja juhevitsa ette pandava pulga jaoks).

Kahapuure kasutati Vahemeremaades juba pronksiajal ning Kesk-Euroopas viimaseil sajanditel e. m. a. Põhja-Euroopas ilmusid nad m. a. I aastatuhande algupoolel. Üldse tuleb neid pidada valitsevaks puuritüübiks kogu keskaegses Euroopas. Eestis viitavad kahapuuri märkimisväärsele vanusele kõigepealt tema põline nimetus *oherdi*, samuti tema osade oluliselt eestilised nimetused.

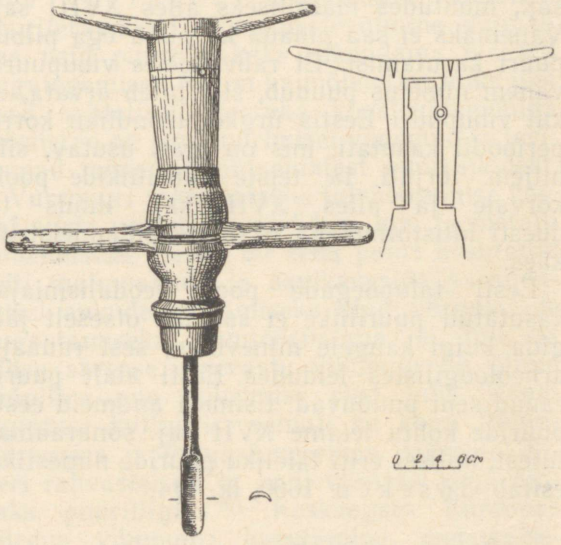

Joon. 32. Eraldi käänamispulgaga oherdi. Kõpu. EM A 243 : 17.

Lisaks sellele lubavad kahapuuride leiud Soomest m. a. I aastatuhande keskelt, Novgorodist alates X sajandist ning Lätist Riia lähedalt Daugmale linnuselt XI—XII sajandist[105] eeldada nende samaaegset tundmist ka Ees-

[104] Selle tavalise põhjaeestilise nimetuse kõrval esineb veel rida teisi: samas Põhja-Eestis *kaba, mokk*, Loode-Eestis *iva (iba, üa)*, Ida- ja Lõuna-Eestis *käbi*, Saaremaal *muńt*. Viimase kahe sõna puhul vrd. nende paralleeltähendust 'kuuse-, männikäbi', mis on üle kandunud ka kujult kuusekäbi piirjooni meenutavale oherdikahale.

[105] Leppäaho-Valonen, lk. 232 jj.; Колчин, Топография, joon. 49 : 7 (lk. 121); Колчин,

tis. Omalt poolt kinnitab seda Lõhavere linnuse kaevust leitud ja oletatavasti XIII sajandisse kuuluv redel [106], mille peeltesse pulkade kinnitamiseks tehtud ümaraid auke oli võimalik teha ainult suurema puuriga. Lõpuks on raske ette kujutada Eestis kindlasti juba m. a. I aastatuhandel tuntud vankrirataste valmistamist ilma suure puurita rummuaugu puurimiseks.

Oherdi, nagu kõik kahapuurid, tuli puurija enda jõuga puusse suruda. Selleks oli ta varustatud vastava oherdipeaga, kuhu sai rinnaga peale vajutada (puurimist oherdiga vt. joon. 33). Oherdamine oli üsna raske töö: *«Kui tükk aega lõikasid, siis rinnakondid andsid tuld»* (Pärnu-Jaagupi). Pidev oherdiga töötamine võis lõpuks «võtta rinna ära», soodustada haigestumist *kopsutõppe* (tiisikusse). Kui oherdiga puurimisel rõhumine ära väsitas, siis pandud väike poiss kaksiti selja peale raskuseks — *«vähed poisid käisid abude pääle»* (Käina, Kaigutsi k.).[107]

Vana oherdipea, mis on tavaliselt kasepuust, koosneb kahest peaosast, pärast ja kabast. Oherdi päras olevasse pessa kinnitatakse oherdiraud, mille ülaots on selleks kolmnurkselt lapikuks löödud. Päraga risti on käänamispulk (*pulk, käsivarred, tiivased*). Pära ülaots lõpeb peenema nabaga, mille ümber keerleb kaba (*kabi, rindealune*). Kaba on tehtud vahel ühest puutükist, sagedamini aga liidetud kahest osast — laiast lamedast rinnaalusest, millele puurimisel rinnaga rõhutakse, ja kaba kaelast, mis keerleb ümber naba. Harilikult on kael kahe tapi abil tapitud rinnaalusesse.

Eestis on kasutatud põhiliselt kahte tüüpi oherdipeasid. Nimetame ühte neist okspäraga oherdiks, sest sellel on pära ja käänamispulk ühest oksaharulisest puust (üsna sageli tammest). Käänamispulgaks on seejuures puu tüveosa, päraks-nabaks sellega risti olev oks (joon. 31). Kaba on sellistel oherditel enamasti harkkaelaga, s. t. kael

Joon. 33. Oherdiga puurimine. Nissi, Kibuna k. Autori foto 1957.

hargneb ülalt kaheks haruks, mille otsad on tapitud rinnaalusesse. Nende harude vahel jääb kaela ja rinnaaluse vahele mõne sentimeetri laiune vaheruum. Naba on sel puhul tavaliselt ikka nii pikk, et ulatub läbi kogu kaela üles harude vahele. Naba ülaotsast on risti läbi puuritud auk, millesse torgatud pulgake takistab kaba pära küljest äralangemist (nabapulk-kinnitus). Harvemini kasutatakse taolistel oherditel kinnisi kabasid, ilma avata kaela ja rinnaaluse vahel. Need kinnitatakse pära külge teisel viisil: nabasse lõigatakse ringsoon, kaba kaelast lüüakse aga soone kohalt läbi pulk (vt. joon. 32); soon jookseb oherdi käänamisel kogu aeg mööda pulka ning sama pulk takistab ka kaba äralangemist (soonkinnitus). Üldiselt on okspäraga oherdid võrdlemisi hoolikalt töödeldud. Eriti nende kabaosa on meeldivate kontuuridega ning mõnel puhul tagasihoidlike geomeetriliste lõikkirjadega kaunistatud.

Ремесло Новгорода, lk. 38—39; V. Ginters, Daugmales pilskalna 1935. g. izrakumi. — Senatne un māksla I, Riga 1936, lk. 54, joon. 15 : 5. Vrd. ka Колчин, Черная металлургия, lk. 118 jj.

[106] Vt. Moora, Linnuste uurimise tulemustest, tahv. XIII : 6.

[107] Vrd. EA 5, 411 Vigala: *«Kui üks mees auku laskis, pidi teine kaksiti seljas olema, et tugevamini pääle rõhuda.»*

TRÜ Raamatukogu

Enamasti on oherdipead ka värvitud. Okspäraga oherdite kasutamise alaks on saared ja Loode-Eesti (joon. 35).

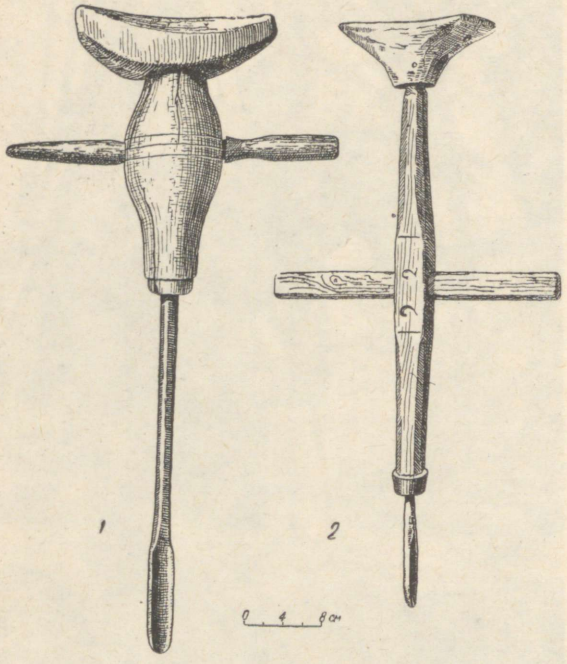

Joon. 34. 1 — Kaelata kabaga oherdi *(uherd)*. Vaivara, Kirikuküla. EM 15616. 2 — Pika päraga oherdi *(ohert)*. Kihelkonna, Leetsi k. EM A 426 : 52.

Maa mandriosas valitsevad pära keskelt risti läbilöödud eraldi käänamispulgaga oherdipead (joon. 32, 34 : 1). Pära allserv, kuhu on õõnestatud pesa oherdiraua jaoks, on harilikult lõhkemise vastu kindlustatud raudrõngaga. Tihti on neil oherditel nii pära kui kabakael treitud (vrd. joon. 32). Oherdikabad on suures enamikus kinnised, mistõttu on rakendatud soonkinnitust. Eriti Põhja-Eestis on sellised kabad sageli hoopis kinnituseta. Alutaguses on mõnedel võrdlemisi primitiivse ilmega oherdipeadel kasutatud üksnes rinnaalusest koosnevat kaelata kaba ilma igasuguse kinnituseta (joon. 34 : 1). Harva on kaelata kaba kinnitatud nupp-kinnitusega: ülaotsas nupuks laienev nabapulk on eraldi läbi kaba pärasse löödud ja takistab niiviisi kaba eraldumist. See on tavalisemaid vindlakabade kinnitamise viise (vt. joon. 38 : 1). Lõpuks leidub ka sellel oherditüübil küllalt sageli harkkaelaga kabasid nabapulk-kinnitusega. Neid on kasutatud peamiselt end. Harjumaa lääneosas ja Lõuna-Eestis. Ka saartelt pärinevad vähesed eraldi käänamispulgaga oherdid on enamasti harkkaelaga.

Omapärase rühma moodustavad veel üksikud peamiselt rannarootsi endistelt asustusaladelt Hiiumaal ja Lääne-Saaremaal või otseselt Eesti rootslastelt (Pakrilt) pärit oherdid, mis on ka eraldi käänamispulgaga, kuid erinevad mitmeti tavalistest mandri oherditest (joon. 34 : 2). Neid iseloomustab väga pikk ja võrdlemisi peenike pära, millest on läbi löödud lai lapik käänamispulk. Kasutatakse ühest tükist kaba-rinnaalust nupp- või soonkinnitusega. Paaril juhul (EM A 426 : 322 Pühalepa, A 489 : 196 Suur-Pakri) aga moodustab naba kabaga ühise terviku ja keerleb ringi pära sees, kuhu ta on kinnitatud läbi pära käiva pulga abil tavalise soonkinnitusega.

Materjali vähesuse tõttu on vaadeldud oherdipea-tüüpidele väljaspool Baltimaid esialgu raske anda laiemat tausta. Oherdi tüüpi puuripeade kasutamist on oletatud juba antiikajal seoses kahapuuride ilmumisega, mille tõhusaks puusse surumiseks nad olid kahtlemata kõige sobivamad. Allikais näeme oherdit esmakordselt laevaehituse kujutusel Bayeux' vaibal XI saj., edasi soome talupojapitsatis a-st 1381.[108] Ka Novgorodi X—XVI saj. materjalis näivad oherdipead olevat tuntud.[108a]

Viimastel sajanditel on oherdid Lääne-Euroopas, välja arvatud Skandinaavia, olnud teiste puuritüüpide kõrval nähtavasti üsna harvad ja nende levikust seal puudub lähem ülevaade.[109] Läänemerest ida pool on nad suhteliselt kitsal alal XIX sajandil olnud veel tavalisimaid puure. Soomes tuntakse oherdit ainult maa lõunaosas, mida on seletatud oherdi kuulumisega keskajal peamiselt

---

[108] Leppäaho-Valonen, lk. 228 jj., joon. 1, 6.

[108a] Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 39 on vana Novgorodi puuripeana esitatud T-kujuline oksaharuline puu, millel küll puur olevat kinnitatud pidemest risti allapoole suunduva oksaharu otsa. Oma kujult vastab see pide eesti oherdi okspärale ja pole võimatu, et seda siiski ka samal viisil kasutati, seda enam, et B. A. Koltšinilt saadud suulise teate kohaselt on Novgorodi XIV saj. kihist leitud kolm puueset, mis võiksid olla kaelata oherdikabad.

[109] Näiteks kasutasid saksa käsitöölised XVIII saj. peamiselt käämreid ja vindlaid. Krünitz esitab oherdeid üksnes rattategija tööriistana (Krünitz VI, 1775, lk. 169 ja tahv. VIII : 330—331). Petrie, lk. 38 jj. ei tunne käämri ja vindla kõrval oherdit üldse.

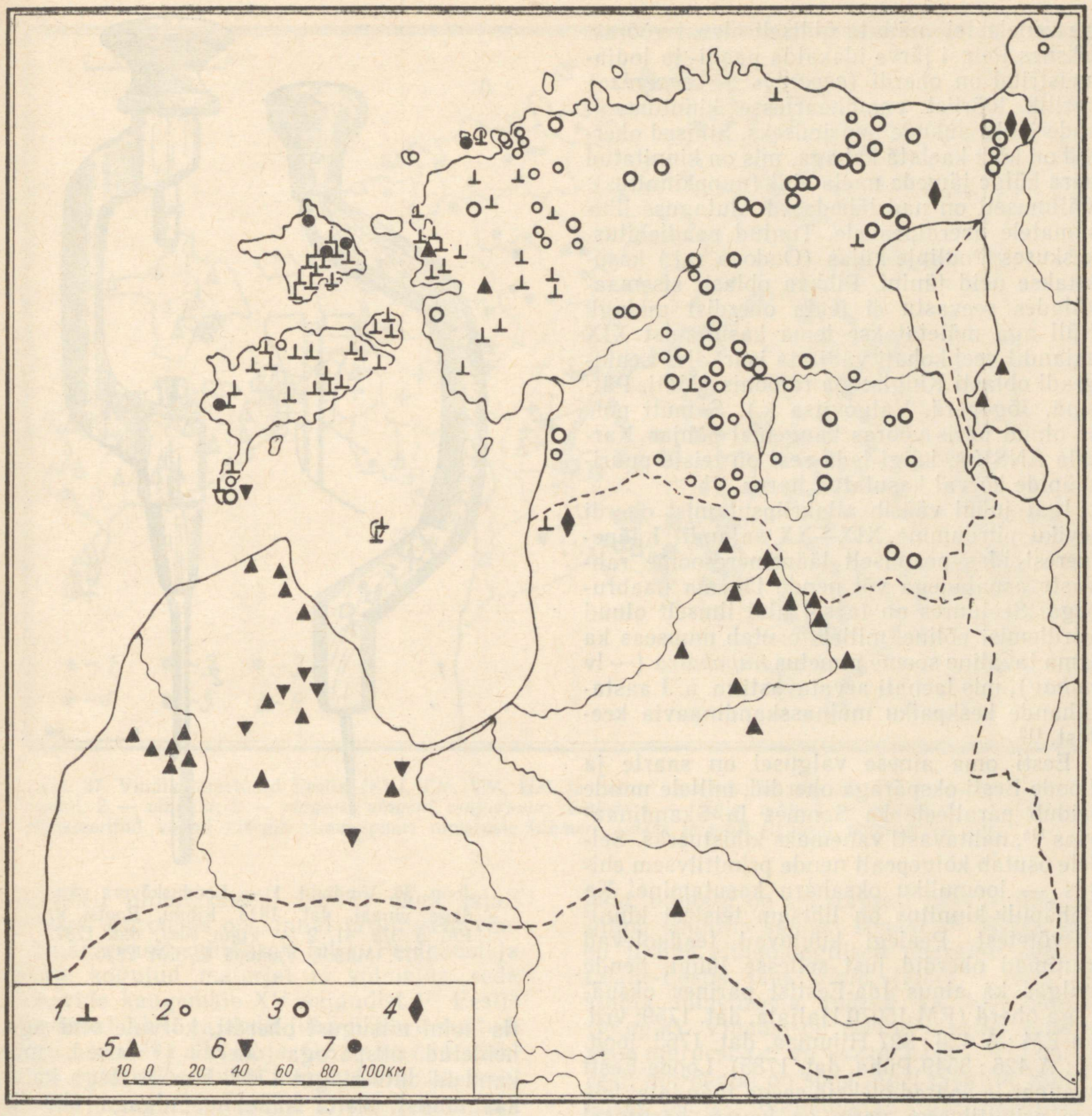

Joon. 35. Oherditüüpide levik Eestis ja Lätis. 1 — okspäraga oherdid; 2—7 — eraldi käänamispulgaga oherdid, neist 2 — harkkabaga, 3 — kinnise kabaga, 4 — lahtise, kaelata kabaga, 5 — nuppkinnituses kaelata kabaga, 6 — soonkinnituses kaelata kabaga, 7 — pika päraga.

Lõuna-Soome põlisele asustusalale koondunud käsitööliste tööriistadekomplekti.[110] Baltimaades on oherdi tavaline ainult Eestis ja Põhja-Lätis Vidzemes ning Kurzemes (joon. 35). Seejuures on Läti oherdipead oma konstruktsioonilt eesti omadest suurelt osalt erinevad. Nende hulgas valitseb nuppkinnituses kaba-rinnaalusega tüüp, mis Eestis on haruldane. Leedus ja Ida-Lätis oherdit ei tunta.

[110] Leppäaho-Valonen, lk. 242 (vrd. joon. 15, 16).

Ka venelastele näib ta üldiselt olevat võõras. Üksnes Peipsi järve idakalda paadi- ja lodjameistritel on oherdi (*веретéль* ~ *свереτéль*) harilik tööriist paadikaartesse kinnituspulkade jaoks aukude puurimiseks. Siinsed oherdid on kõik kaelata kabaga, mis on kinnitatud pära külge jämeda naela abil (nuppkinnitus). Välimuselt on nad lähedased Alutaguse lihtsamatele oherdipeadele. Tuntud paadiehituskeskuses Podlipje külas (Oudova raj.) kasutatakse neid tänini. Pihkva oblasti sisemaaküladesseevastu ei teata oherdist midagi. Küll aga mäletatakse tema kasutamist XIX sajandil veel kohati vadja ja isuri alal Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis (Mati, Pätsinä, Jõgõperä, Valgovitsa k.). Samuti pole ta olnud päris võõras kaugemal põhjas Karjala ANSV-s, kuigi teda seal on teiste puuritüüpide kõrval kasutatud harva.[111]

Igal juhul väärib allakriipsutamist oherdi leviku piirdumine XIX—XX sajandil Läänemerest idas peamiselt läänemeresoome rahvaste asualadega või nende lähema naabrusega. Seejuures on ta sel alal ilmselt olnud võrdlemisi põline, millele osutab muuseas ka tema tavaline soome nimetus *napakaira* (~ lv *nabag*), mis laenati arvatavasti m. a. I aastatuhande keskpaiku muinasskandinaavia keelest.[112]

Eesti oma ainese valgusel on saarte ja Loode-Eesti okspäraga oherdid, millele muide leidub paralleele ka Soomes ja Skandinaavias[113], nähtavasti vanemaks kihistuseks. Sellele osutab kõigepealt nende primitiivsem ehitus — loomuliku oksaharu kasutamine. Ka nabapulk-kinnitus on lihtsam teistest kinnitusvõtetest. Pealegi kuuluvad teadaolevad vanimad oherdid just sellesse tüüpi, nende hulgas ka ainus Ida-Eestist pärinev okspäraga oherd (EM 15070 Haljala, dat. 1759; vrd. ka EM : A 426 : 327 Hiiumaa, dat. 1763, joon. 31; A 426 : 3549 Püha, dat. 1785). Loode-Eesti manner ja saared oleksid seega taandala, kus see primitiivsem vorm on kauem kasutusel püsinud. Eraldi käänamispulgaga oherdid on siia tunginud hiljem. Näiteks leidus 1948. a. Hiiumaal Emmastes Muda k. vankrimeistri Madis Muda (sünd. 1871) tööriistadekomplektis kolm niisugust oherdit, kõrvale olid aga heidetud okspäraga oherdi jäänused, mis kandsid dateeringut 1783. Harkkaelaga kaba kasutamist eraldi käänamispulgaga oherdil võib vana oherditüübi levikuala naabruses pidada viimaseks jäljeks kunagisest vana tüübi kasutamisest.

Endise rootsi asustusala pika päraga oherdid on tõenäoliselt rootsipärasus, mis muide on levinud ka Soomes.[114]

Vindlad (joon. 36, 38). Kõvera vända kujuline vinnal, mida kasutatakse väiksemate puuride peana, on talurahva hulgas viimaseil

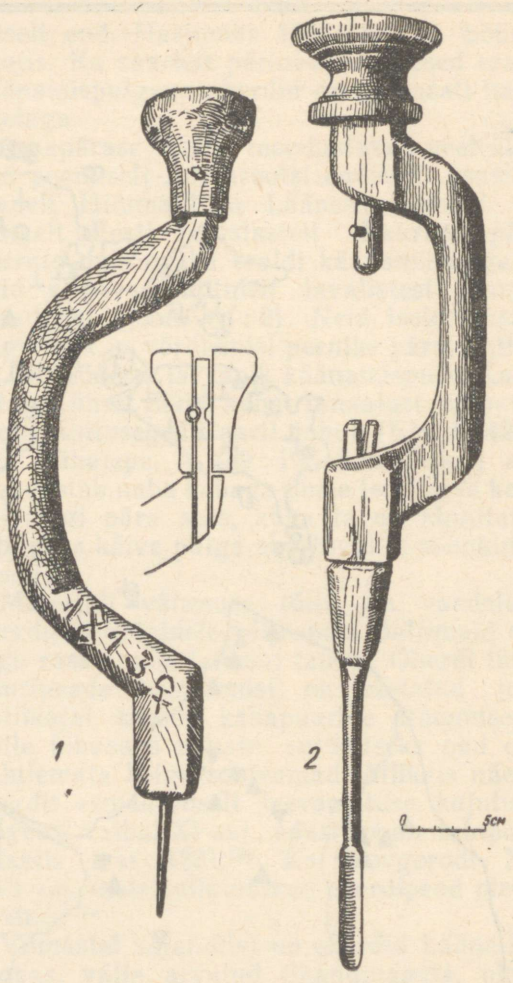

Joon. 36. Vindlaid. 1 — Looduskõvera vändaga vinnal, dat. 1813. Kihnu, Rootsi k. EM A 318 : 41. 2 — *Vigla vänt*, dat. 1787, 1877. Mihkli, Vastupä k. EM 2836.

[111] Näiteks leidub Petrozavodski Riikliku Ajalooja Koduloomuuseumi väljapanekutes üks harkkabaga ja nabapulk-kinnitusega oherdi; ka mäletatakse oherdi tüüpi puuripead veel Petrovski rajoonis.

[112] Leppäaho-Valonen, lk. 244 jj.

[113] Seals., joon. 2, 17; Sirelius, SKK II, tahv. II : 12 ja lk. 26; Levander, joon. 124, 126.

[114] Vt. Hough, tahv. 18 : 9; Leppäaho-Valonen, joon. 2 (lk. 226).

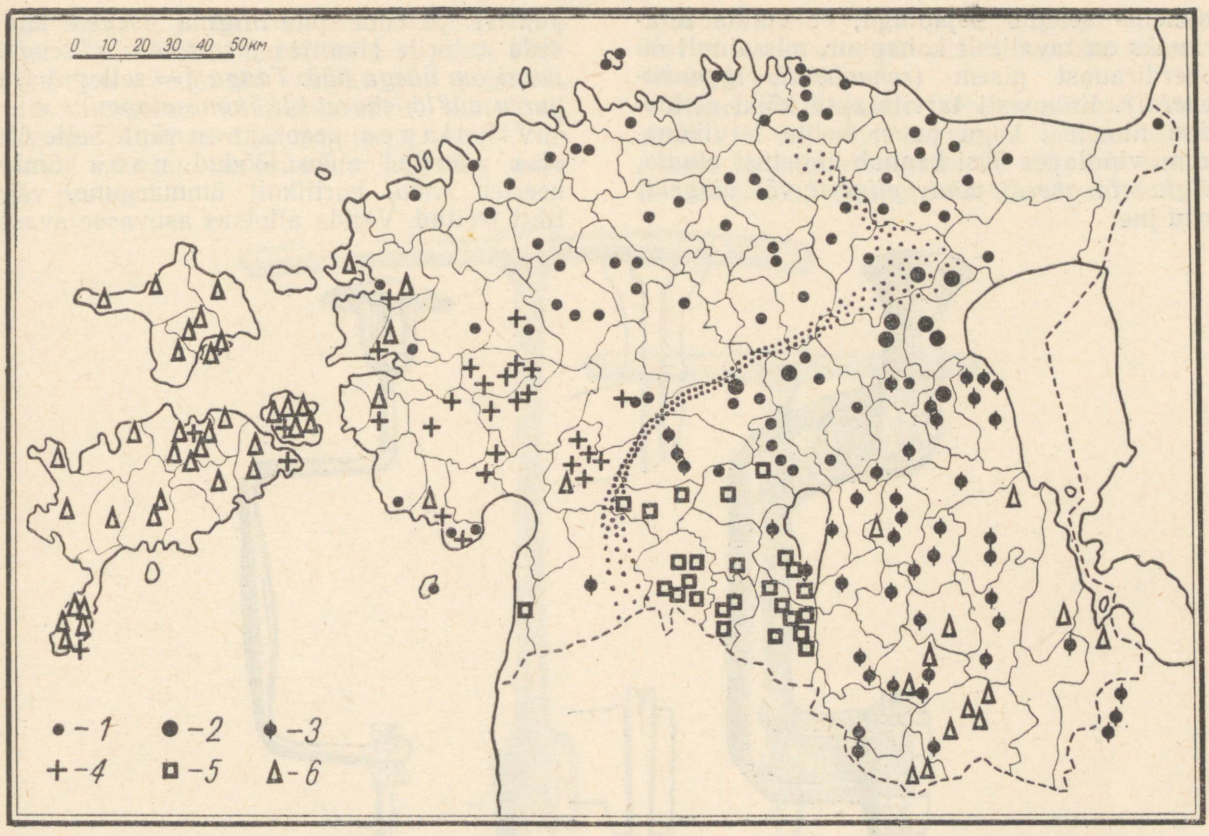

Joon. 37. Vindla nimetused Eestis (KKI, EM, VM, HM ja autori materjalide põhjal). 1 — *vinnal, viinal, vindel;* 2 — *vinnald;* 3 — *vingerd, vingeld, vingerpuur, vinkel;* 4 — *vigla, vikl;* 5 — *piigert;* 6 — *oherd(i).* Punkteeritud vöönd märgib rummupuuri nimetuste *käämer* (idas) ja *möll* (läänes) umbkaudset piiri.

sajandeil olnud oherdi kõrval väga laialt levinud. Euroopas on vinnal tarvitusele võetud nähtavasti suhteliselt hilja. Feldhausi ja Petrie kogutud materjal ei võimalda seda dateerida kaugemale XV sajandist.[115] Eestis oli vinnal XVII sajandil juba üldiselt tuntud, nagu näitab Stahlil ja Gösekenil väiksema puuri tähenduses esitatud nimetus *windel* (~ lt *vindelis*, lv *vīndâl* 'Drillbohrer' < sks *Windelbohrer*[116]), mis sama sajandi lõpul on fikseeritud tänapäeva tavalisel kujul *vinnal*, gen. *vindla.*[117] Vindlal on terve rida paikkonniti erinevaid nimetusi (joon. 37). Nimetus *vinnal* on kasutusel peamiselt end. Eestimaa kubermangu mandriosas. End. Tartumaal ja osalt ka Võrumaal kasutatav *vingeld, vingerd* on arvatavasti rahvaetümoloogiline sünnitis samast sõnast.[118] Mulgi alal on üldine etümoloogiliselt ebaselge *piigert*, Lääne-Eestis taas *vigla* (*vikl*)[119], mis on vindla nimetusena tuntud ka liivi keeles (*vi'ggâl*). Viimast on peetud laenuks pihkva vene murdest (< vn *вигла* 'hark').[120] Lõuna-eesti murdealal on sõna *vigel* tavaline tähenduses 'heina-, sõnnikuhark'. Puurinimetusena peaks sõna olema sekundaarne. Lõpuks kasutatakse saartel täiesti üldiselt, harvemini mandri läänerannikul ning osalt ka Kagu-Eestis vindlagi kohta nimetust *oherd(i)*. See

[115] Feldhaus, vg. 114; Petrie, lk. 38 jj.

[116] Sehwers, lk. 158. Vrd. sm *vintele* < rts *vindelborr* < sks (Bibl. verz., lk. 472). Samast tüvest ka ld *vinda, vinde* 'vinnal' («Aušra» 6690, 6701, 7290).

[117] Hornung, lk. 14.

[118] Sõnad on lõuna-eesti murdes fikseeritud juba XVIII saj. algul (Svenske, lk. 21: *Wingelt;* Clare, lk. 157: *wingert* 'ein Zwickbohr').

[119] Registreerinud Göseken 1660 *(wiggal)*, samuti Vestring XVIII saj. algul (lk. 195: *Wiggel ~ Sea wiggel* 'Ein Schwick bohrer').

[120] Kettunen, lk. 486. Vrd. Eesti Keel 1938, lk. 164—167 (M. Vasmer).

nimetus seletub asjaoluga, et vindla terarauaks on tavaliselt kahapuur, mis ainult on oherdirauast pisem (*rehaoherdi*, *igenukaoherdi*). Enamasti tarvitatakse kõiki eeltoodud nimetusi kogu puuri kohta tervikuna, kuna vindlapea üksi kannab nimetust *vindla*, *vigla* või *oherdi vänt*; *piigerti* või *vingeldi pää* jne.

puurist parema puuriliigina iseloomustati seda autorile Haanjas järgmiselt: «*Tsenderpuuri om väega hää. Taaga* [= sellega] *lase purru väl'lä, taa ei ole inimesetapmine.*»

Vindlapea peaosaks on vänt. Selle ülaotsa puuritud auku löödud naba ümber keerleb *kaba*, harilikult ümmargune, väga tihti treitud. Vända allotsas asuvasse avasse

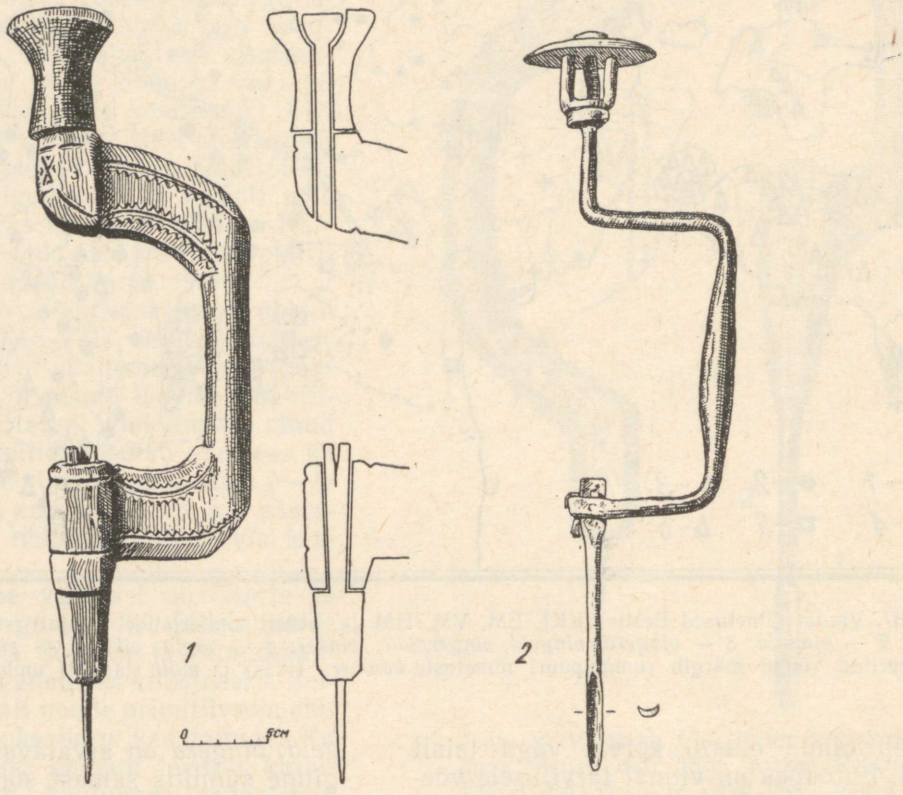

Joon. 38. Vindlaid. 1 — *Oherdipää*. Karja, Roobaka. EM 17051.
2 — Raudvändaga *ohert*. Rõuge, Haanja v. EM 7193.

Kahapuuride kõrval on vindlavändaga tihti kasutatud ka lihtsat orataolist ümmargust või neljakandilist terarauda (vt. joon. 36 : 1; 38 : 1), mida Saaremaal nimetati *naelaoherd*. Sellega lasti auke ette eriti sepanaeltele, et need laudu lõhki ei ajaks. Suurematest puuriraudadest on vindlaga rakendatud eriti nn. *senterpuuri* (ka *sender-*, *seter-*, *setel-*, lõuna-eesti *tsenderpuur*), mis, nagu tema hiline nimetuski (< sks *Zentrumbohrer*) lubab oletada, on levinud alles kapitalismi tingimustes poekaubana, kuigi tüüp ise oli tuntud juba antiigis.[121] Uue, vanast kahakinnitub puuripära koos terarauaga. Lihtsamad vormid on ilma puuripärata. Teraraud kinnitatakse neil otseselt vända allotsas olevasse pesasse (joon. 36 : 1). Primitiivseid, loomulikult kõveraks kasvanud puust vindlavänti on Eestis viimaseil sajandeil kasutatud

[121] Neuburger, joon. 114 (lk. 77); Petrie, lk. 39. Eestis on nimetuse *setelpuur* registreerinud esmakordselt Wiedemann, 1. tr., vg. 999. Maapoodidest on näiteks Tori poes 1865. a. leidunud rohkesti puuriraudu, neist 12 «Centrumbohrer» à $8^1/_2$ kop. ja 8 «Zentrumbohrer» à $6^1/_2$ kop.; peale nende 63 «Bohrer (Wigla)» hinnaga à $4—6^1/_2$ kop. (RAKA, fond 929, s.-ü. S-104, leht 4). Viimaste puhul peaks olema tegemist väikeste kahapuuridega, mida tänapäeva ametlik puusepaterminoloogia muide nimetabki *vinnal* (Veski, lk. 55).

väga harva. Enamikus on vindlavändad välja lõigatud suuremast puutükist piki puud. Välimuselt on niisugused vindlad küll nägusad, kuid murduvad käänukohtadelt suhteliselt kergesti. Murdunud ja rautusega uuesti kinnitatud väntasid on muuseumikogudes üsna suur protsent.

harude vahele väike puukiil (joon. 38 : 1). Harva on kasutatud pessa kruvitavat puuvindiga puuripära.

Puust vindlapeade kõrval pärineb Eesti alalt XIX sajandist ka üksikuid sepa tehtud rauast eksemplare (joon. 38 : 2), mis muide üksikasjadeni sarnanevad Euroopa käsitöös

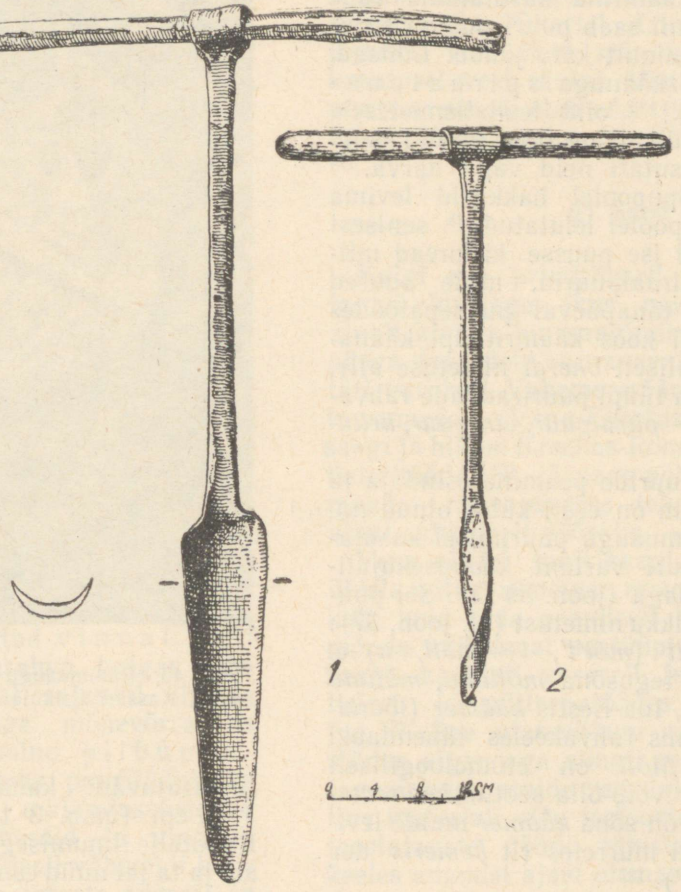

Joon. 39. 1 — Möll (*ratta rummu käämer*). Kursi, Puurmani v. EM A 47 : 15. 2 — Spiraalteraga käämer («vanaaegne puur»). Harju-Jaani, Kiviloo k. EM A 426 : 51.

Vindlakabade kinnitamine vända külge on toimunud peamiselt soon- või nuppkinnitusega (joon. 36 : 1; 38 : 1), mis on olnud tavaline ka Lätis. Harvemini esineb kinnitusviis, kus kaba külge kinnitatud naba keerleb vändas, ulatudes sellest läbi ja olles allotsas varustatud nabapulgaga (joon. 36 : 2).

Eraldi puuripära võimaldab sama vindlavändaga hõlpsasti kasutada mitmesuguse suurusega raudu. Harilikult on puuripära kinnitusava vändas nelinurkne. Puuripära ülaots on hargikujuline ja tema väljalangemise takistamiseks pannakse ülaltpoolt

XVIII saj. tavalistele vormidele.[122] XIX saj. lõpupoolel hakkasid koos vabrikupuuridega levima juba moodsad rauast puurivändad, vana vindlavända otsesed järglased, mis tänapäeval on üldiselt tarvitusel.

Käämrid (joon. 39). Selle nimetusega ühendame sarja mitmesuguseid ja mitmes suuruses puure, mille kõigi ühisjooneks on puuripead asendav põigitine käepide teraraua otsas. Sellisena on käämrid lihtsaima käänamisseadisega puurid, mis tõenäoliselt on

[122] Vt. Krünitz VI, 1775, tahv. VII : 317, 318.

millalgi olnud lähtepunktiks keerukama oherdi tekkel. Keskajast säilinud käsitöölisi kujutavail joonistel on nad kõige tavalisemaks puuritüübiks. Ometi on eesti talurahvas seda tüüpi puure XIX sajandil kasutanud hoopis harvemini kui oherdeid ja vindlaid. Seni kui puuriraudadest oli valitsevaks kahapuur, oli tema käämrina kasutamine vähe otstarbekas, sest nii saab puuri puusse surumisel rakendada ainult käte jõudu. Lihtsad, enamasti ühe täiskäänuga spiraalpuurid (joon. 39 : 2)[123] olid feodalismieelsele eesti talupojale küll mõnevõrra tuntud, kuid veel XIX saj. kasutati neid väga harva.[124] Alles sajandi lõpupoolel hakkasid levima XVIII saj. teisel poolel leiutatud[125] senisest hoopis tõhusamad ise puusse kiskuvad mitmekäänulised spiraalpuurid, mille suured eksemplarid on tänapäeval puusepatöödes üldiselt kasutusel koos käämritüüpi käänamispulgaga (tavaliselt *oherdi* nimetuse all). Hilised on ka seda tüüpi puuriraudade rahvalikud nimetused — *piiralpuur, vintpuur, kruuoherdi.*

Käämri tüüpi puuride peamine esindaja ja ühtlasi neist vanim on eesti külas olnud nn. möll, ratta rummuaugu puurimisel kasutatud suur lusikpuuri variant koonusekujuliselt kitseneva kahaga (joon. 39 : 1). Sel puuril on kaks rahvalikku nimetust (vt. joon. 37): Lääne-Eestis *möll* (*möl'l'*, *-i* ~ *möll*, *-u*) e. *möli*, millest ka tegusõna *möllima*, *mölima* 'mölliga puurima', Ida-Eestis *käämer* (lõuna-eesti *käämbri*), mis rahvakeeles tähendabki rummupuuri.[126] *Möll* on etümoloogiliselt selgusetu, *käämer* võib-olla seotud *käänama*-verbiga. Laenuna on sõna *käämer* muide levinud ka Põhja-Läti murretes (lt *ķemeris* 'der grosse Radbohrer').[127]

Rummust puuriti algul rataste oherdiga pikuti läbi auk, mida pärast mölliga avardati (joon. 40). Puutelgedega vankrite kasutamise ajal olid mölli mõõtmed üsna aukartustäratavad: kaha laius laiemast osast 7—8 cm (umb. 3 tolli), pikkus 20—30 cm. Raudtelje ilmumisega mölli mõõtmed kahanesid ja ta jäi nüüd esmajoones sepa tööriistaks, kes sellega enne pussi sissepanekut rummuaugu parajaks käänas. Väiksemaid möllisid on kasutatud aukude avardamiseks ka muude tööde juures (näiteks voki valmistamisel).

Möll on ratta rummuaugu puurimise riistana tuntud üle Euroopa. Vankrirataste valmistamisel pidi ta kindlasti üsna varakult tarvitusele tulema. Seejuures jäi möll eeskätt ratasseppade töövahendiks. Iga talupoeg seda ei kasutanud: «*Uherdi käsivarred ja vänt, need olid ikka egas talus olemas. Möllu, see oli ja on ikka meistri tööriist.*»[128]

Suurimate puuride, möllide kõrval on kuulunud käämrite hulka ka ühte pihku mahtuvad pisipuurid mitte üle $^1/_4$ tolli jämeduse

Joon. 40. Rummuaugu *möliga* suuremaks ajamine. Käina, Kassari Esiküla. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 8.

[123] Sellised spiraalpuurid olid tuntud juba antiikajal ja esinevad ka keskaegses linnakäsitöös Venemaal (Каргер, joon. 10, lk. 12; Рыбаков, joon. 114, lk. 410; История культуры I, joon. 101 : 11; Колчин, Черная металлургия, lk. 118, joon. 87) ja mujal Euroopas.

[124] Seevastu Leedu etnograafilises materjalis on spiraalotsaga käämrid üsna sagedased, mis ehk seletabki seal oherdipea puudumise.

[125] Feldhaus, vg. 118.

[126] Vrd. Göseken 1660: *molli* 'bossenbohr'; Clare, lk. 40: *Käämbre* 'Ein groß Bohr, das Rad durchzubohren'.

[127] Vrd. Aben, lk. 205.

[128] KV 81, 48 Põide.

spiraalteraga, nn. *vikerpuurid* (< sks *Zwickelbohrer*), mida Lõuna-Eestis kohati, nähtavasti rahvaetümoloogiliselt, nimetatakse ka *vingerd*, *vingerpuur* (vrd. eespool vindla nimetusi).[129] Selle, talurahva hulgas suhteliselt vähe levinud puuri iseloomulikumaid kasutamisotstarbeid XIX sajandil ei olnud puutööga üldse seotud: «*Sis ku vanast mõisast obestega viinavoori veeti, sis ollu selle vingerpuuriga õige ää viina vaadist väl'la võtta. Koputet vaadi vitsa raasik alla, last vingerpuurige auk läbi, pistet ani sulg sisse, tõmmat viin jooskme, ja last pudel täus, lööd puu pulk auku ja vits uuest tagasi.*» [130]

Niipalju kui lünklik materjal seda võimaldab, võime puuride ajaloo Eestis esialgu kokku võtta järgmiselt.

Käesoleva aastatuhande algussajandeil kasutati tõenäoliselt juba mitut liiki puure. Neist primitiivseim oli o r a, olgu lihtsa naasklina, põletusorana või v i i b u p u u r i terana. Laialdast rakendamist leidsid k a h a - p u u r i d oletatavasti k ä ä m r i ja o h e r d i tüüpi puuripeadega. Usutav on ka suure rummupuuri m ö l l i olemasolu juba sel ajal. Edasistel feodalismisajanditel kadus tarvituselt vibupuur, mida tõenäoliselt asendas saksa käsitöölistelt tundma õpitud v i n n a l. XVII sajandiks oli vinnal talurahva hulgas juba täiesti kodunenud. Samal sajandil elustus seoses piibusuitsetamisega mõnevõrra ka vana vibupuuri kasutamine p i i b u p u u - r i n a. Talurahva tavalisteks puuritüüpideks jäid kuni kapitalistliku majandussüsteemi võidulepääsuni külas oherdid ja vindlad. Igas taluperes leidus tavaliselt vähemalt kaks oherdit (regede oherdi ja rataste oherdi) ja vindlavänt (tihti vahetatavate puuripäradega). Harilik oli ka põletusora. Muud puurid olid peamiselt mitmesuguste ametimeeste tööriistadeks.

Kapitalistliku siseturu kujunemisega ilmusid massiliselt müügile mitmesugused vabrikupuurid: teraraudadena juba hiljemalt XIX saj. keskel s e n t e r p u u r i d, puuripeadena metallist p u u r i v ä n d a d (vana puuvindla parandatud vorm), t r i l l p u u r i d jne. Väga sagedaseks muutusid nüüd k ä ä m r i d (spiraalteraga). Ühenduses nende uute tööriistade ilmumisega said üldkasutatavaks nimetus *puur* ja verb *puurima*. Käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel muutusid oherdid ja vindlad maa arenenumates osades juba muuseumivaraks. Saartel, Loode-Eestis ja Alutaguses võib neid mõningal määral leida kasutusel veel tänini. Vana tavaline puurinimetus *oherdi* elab edasi tänapäevalgi, peamiselt ülekantuna uutele puuritüüpidele.

d) Saed

Kuigi sae primitiivsed vormid ulatuvad tagasi kiviaega (kus neid rakendati küll ainult kivi ja luu saagimisel) ja kuigi tänapäeva saagidele sarnanevaid saetüüpe kasutati varakult Vahemere-äärseis vanades kultuurmaades (Vana-Egiptuses väikest vukssaagi ja hiljem Kreekas-Roomas ka raamsaagi tisleritöödel)[131], jäi saag põhjapoolse Euroopa maade rahvapärases tehnikas kuni hilise ajani suhteliselt võõraks.

Vene aladel tunti saagi, otsustades tema üldslaavilise nimetuse *пила* järgi, küll varakult, kuid seda peamiselt linnakäsitöös, kus mõnda väiksemat saetüüpi (raam- ja vukssaag) kasutati varaseil feodalismisajandeil tisleri- ja püttsepatöödes, luu töötlemisel jne.[132] Sae ulatuslikum rakendamine puutöödes algas aga siingi paar-kolm sajandit tagasi, nagu muide veenvalt näitab ka keeleline materjal: «On iseloomulik, et kirve abil teostatavate tööde tähistamiseks on vene keeles ammust ajast olemas iseseisvaist tüvedest verbid — *рубить*, *сечь*, *тесать*, kuna saetööd väljendatakse sõnaga, mis on tuletatud riista enda nimetusest — *пилить*, ning seegi verb on keeles teatud määral uusmoodustis, mis ilmselt tuli kasutusele alles siis, kui saagi hakati laiemalt tarvitama..., sõnad *пилить*, *пиловать* polnud üldkasutatavad isegi veel Peetri ajal.»[133] Analoogiline

---

[129] Vrd. siiski ka sks *Wringelbohr* 'ein kleiner Bohr, der verschieden sehr enge Schraubengange hat, er dient in den Fässern das Loch zu bohren, worinn die Zapfen kommen' (= pisike käämer) (B a n d a - r o y, tahv. II : 18, tekst lk. 67).

[130] KV 81, 96 Karksi. Samaks otstarbeks on pisikäämrit kasutatud näit. ka Rootsis (E r i x o n, Skultuna, lk. 517).

[131] E r m a n - R a n k e, lk. 541 (joon. 227) jj.; P e t r i e, lk. 43 jj.; Эллинистическая техника, lk. 40 jj.

[132] Р ы б а к о в, lk. 411 jj.; История культуры I, joon. 73 (lk. 112) ja joon. 101 : 3 (lk. 146); К о л ч и н, Черная металлургия, lk. 115 jj., joon. 82—83; М о н г а й т, lk. 108.

[133] Л ю б о м и р о в, lk. 222. Sama autori andmeil ilmub *пилить* dokumentides esmakordselt 1630. a.,

on olukord ka eesti keeles (vrd. *raiuma*, *tahuma*, aga *saagima*).

Feodalismieelses Eestis saagi arvatavasti ei tuntud. Igatahes puudub seni igasugune arheoloogiline ja keeleline tõestusmaterjal sae nii varase esinemise kohta Eesti alal. Ka feodalismiperioodil ei levinud saag kaua nimetamisväärselt talurahva hulgas, kuigi saksa linnakäsitöölised teda kahtlemata juba varakult kasutasid. Sakslastelt omandasid nii eestlased kui lätlased ka sae nimetuse — e *saag*, lt *zāģis* (< kasks *sage*).[134] XVII vis on.»[135] Niisiis kasutati orasaagi suuremate või erilise kujuga aukude lõikamiseks (toobri kõrvaaugud, võtmeaugud jms.) ning muuks ümarsaagimiseks.

Orasae leht on harilikult paks (1,5—2 mm), hambad räsamata, löödud kaldnurgi. Nimetused *orasaag* ja *tikksaag* (< kasks *sticksage*) on tuntud kogu Eestis. Juhuslikumalt kasutatakse ka teisi nimetusi, nagu *punnsaag* (< sks *Spundsäge*), *vargasaag* jm. Viimane on eriti hiline ja seostub kapitalismiaegsete aidalõhkumistega. Nimelt kasutasid vargad

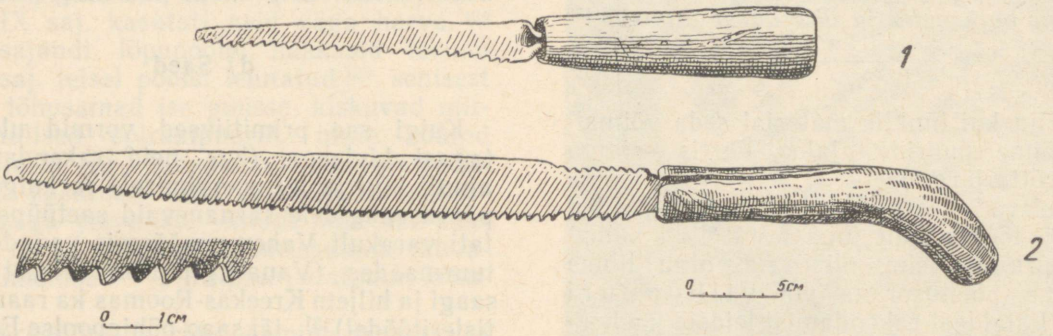

Joon. 41. 1 — Orasaag. Kihelkonna. EM 16580. 2 — Puss-saag. Jaani, Suure-Pahila k. EM A 426 : 648.

saj. oli saag eestlaste hulgas juba võrdlemisi tuttav, nagu võib järeldada tolleaegseist eesti keele sõnastikkudest: Stahl — *sai*, Göseken — *saïj* (vrd. tänini murdeti nom. *sae*). Tuntud oli juba ka verb *saïjema* ja spetsiaalne saemeistri nimetus *Say Sepp* (Göseken).

Nagu naabermaades, nii levisid ka eesti talurahva hulgas kõige varem väikesaed — spetsiaalne uurdesaag (vrd. joon. 80, 81 : 1; käsitleme seda tagapool, ummiknõude valmistamisele pühendatud peatükis) ja noakujuline kitsa lehega ora- e. tikksaag (joon. 41 : 1). Viimase kohta kirjutatakse 1815. a.: «Orra-saag ehk punnisaag, see on sedda modi kui nugga; temmal on nendasammo pea tagga, kui noa pea, agga temma on issi paljo pitkem kui nugga. Tedda prukitakse selle ammeti peäl, kui ohherdiga lauale auk sisse lastakse, siis pistetakse temma seält august sisse, ja saetakse nenda kui tarorasaagi aida ukse eest luku väljasaagimiseks.[136]

Peamiselt saartelt pärineb mõningaid suuremaid noakujulisi saagisid suhteliselt laia (kuni 3 cm) saelehega, mis ei võimalda enam ümarsaagimist (joon. 41 : 2). Neid nn. puss-saagisid kasutati mitmesugustel väiksematel saagimistöödel, nagu näiteks puunõude tegemisel, rattategemisel pöidade ligilaskmiseks jne. Neid tuleb pidada raam- ja vukssae primitiivseteks eelkäijateks. Otseseid vasteid on neil Rootsis.[136a]

Vanade väikesaagide hulka kuulub ka põõnakraadide lõikamisel kasutatud põõnasaag (joon. 42), millel saelehe selg on kinnitatud käepideme sisse ja mille lõikesügavus kõigub enamasti 1—2 cm piirides. Käepide on põõnasaagidel kujundatud väga mitmesuguselt. Joon. 42 esitatud Rapla eksemplaril on selle ühele otsale antud hobusepea kuju, motiiv, mis Lääne-Eesti puukunstis on üldse väga armastatud. Üldtuntud nimetuse *põõna-*

kuna varem saagimist tähistati hõõrumist tähendava sõnaga *теретъ*.

[134] Kobolt, lk. 167 (edasises on kõik eesti saeliikide nimetuste etümoloogiad, kui pole eraldi viidet, antud sama töö lk. 168—171 alusel); Sehwers, lk. 162.

[135] Beiträge IV, 1815, lk. 170.

[136] Vrd. KT 49, 44 Keila: *«Tikksoag oli aidalõhkujate soag. Puuri neli auku ja sae tükk uksest välja.»*

[136a] Levander, joon. 127—129.

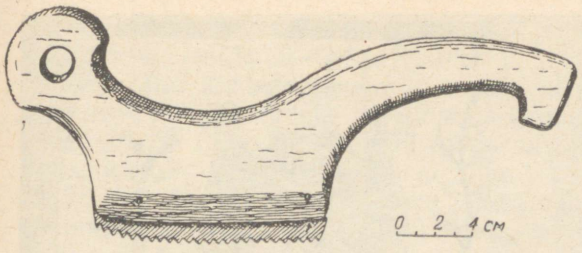

Joon. 42. *Põõnasaag*. Rapla, Kehtna v., Kalbu k. EM 15198.

saag kõrval esineb harvemini *(k)raadsaag* (< sks *Gratsäge* [137]).

Raamsaag (e *raamsaag* < sks *Rahmsäge*) oli tüüpiliseks tislerisaeks juba antiigis ja keskaegses Euroopas. Külaühiskonnale jäi see saeliik Eestis feodalismiajal siiski oluliselt võõraks. Ta kodunes siin tõsisemalt alles tisleritöö arenemisega maal XIX saj. teisel poolel, levides nüüd ka väljaspool käsitöölisringe. Veel Wiedemann ei too selle sae jaoks mingit eestikeelset spetsiaalnimetust, rääkimata tema mitmetest alaliikidest. Viimaste tänapäeva käsitööliste keeles esinevate nimetuste hulgas leiab väga hiliseid laensõnu, mis linnakäsitööliste kõrval ka maakäsitöölisringides on tuttavaks saanud: *(s)veihvsaag* 'kitsa lehega raamsaag ümarsaagimiseks ja väljalõigete tegemiseks' (< sks *Schweifsäge* [138]), *vuhtsaag* ~ *(v)uhtimise, vuhkimise saag* 'suur laia lehe ja kaldhammastusega raamsaag laudade pikisaagimiseks' (vrd. *vuhtima, vuhkima* 'laudu lõhki saagima' ~ ? sks *fuchteln* 'mit Etwas in rascher Bewegung hin u. her fahren, es hin u. her bewegen') jmt. [139]

Väiksemate käsisaagide hulka kuulub ka tänapäeval üldkasutatav vukssaag (tavaline nimetus mandril) e. *puksvants, pukssaag* (Saaremaal ja Hiiumaal). Mõlemad nimetused on pärit ühisest allikast — sks *Fuchsschwanz* id., kusjuures vorm *puksvants* saartel on tõenäoliselt omandatud läti keele vahendusel [140] (töölkäimiselt Riias?). Kuigi sedagi saagi on muuseumikogudes olemas mõned lihtsad sepatöö-eksemplarid (joon. 43), on see talurahva hulgas hakanud üldisemalt levima väga hilja, alles XIX saj. lõppkümnendeil. Ka nimetus *vukssaag* ilmub esmakordselt alles Wiedemanni sõnaraamatu 2. trükis 1891. a. Saare- ja Hiiumaa suhtes on iseloomulik vana puutöömehe Priidu Metsa (Emmaste, Valgu k.) jutustus, et tema poisikesepõlves (umbes 1880) olla isa saanud esimese vukssae ranna lähedale kinni jooks-

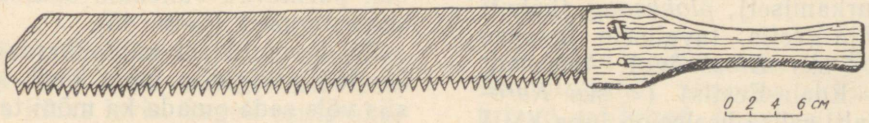

Joon. 43. Vukssaag. Anseküla, Abruka v. EM A 426 : 646.

nud välismaa laevalt, tasuks seal vahis käimise eest. Igal juhul ilmus vukssaag külasse mõnevõrra hiljem kui suursaag. [141]

Kirjeldatud väikestest käsisaagidest on puutöönduse ajaloo seisukohalt hoopis olulisemad suured palgilõikamise saed — suurssaag palgi ristisaagimiseks ja lauasaag pikisaagimiseks. Nende saagide ilmumine tegi lõpu vanale kirvetehnikale. Enne suursae kasutuselevõtmist toimus puude langetamine ja tükeldamine, samuti palkide nurkamine majaseintes üksnes kirve abil. Lauasaag omakorda tõrjus kõrvale palgilõhestamistehnika kirve ja kiilude abil. Nii on need tööriistad olnud oluliseks eelduseks kapitalistliku

[137] Krünitz CLVIII, 1844, lk. 249.

[138] Seals.

[139] Vrd. KT 49, 43/44 Keila (Juhan Kaseoks, sünd. 1866): *«Linna ehitusmeistred tegid roomsaega... Egas moal koa roamsoagi põld. Noh illem tuli vuhtsoag vuhtimese jauks; laua sõrvast liistu või sedasi lõegata, see üiti vuhtimene. Lihtimese soag. Ku tapp põle ia, siis soab vahelt saetud. See siis jälle lihtimene».*

Vuhtsae kõrval kasutatakse laudade ja plankude pikisaagimisel ka juba antiikajal tuntud (vt. Эллинистическая техника, joon. 3, lk. 41) pingutamisnöörita raamsaagi keset raami selle tasapinna suhtes risti asuva saelehega, millega töötatakse kahe mehega. Sellegi nimetus eesti keeles on hilislaenuline: *kloppsaag, kluppsaag, loopsaag* (< sks *Klobsäge*, vrd. Krünitz CLVIII, lk. 248).

[140] Ariste, Etüm. märkm., lk. 8.

[141] Vrd. näit. KV 81, 92 Karksi: *«Neid* [= vukssaagisid] *hakasive sepä tegeme katik lännu suurest saest, müvvä oli iki kah»*; KT 49, 43 Keila: *«Ennevanaste vukssoagi põldki. Üks viiekümne oasta eest* [= ca 1890] *tuli... Veel ennemalt põld suuri soagisi koa... Seitsmekümne oasta eest tuli* [= ca 1870].» Vrd. ka EA 5, 435 Vigala (suursaag umb. 1860, vukssaag 1890—1900).

metsatööstuse tekkele. Laiemale tarvitusele tulevadki nad kapitalismi kujunemise perioodil. Saksa puusepatööriistade komplektis võime suursaagi näha küll juba XV saj. lõpul [142], kuid metsatöödel hakkab ta Saksamaal tõsisemalt kodunema alles XVIII sajandil, kusjuures veel sajandi lõpul kaevatakse, et paljudes kohtades talupojad ei taha kuidagi harjuda uue tööriistaga ja eelistavad puude langetamisel kirvest [143]. Vene allikais esineb üksikuid suursaagisid hiljemalt XVI saj. lõpul (1581), kuid siingi hakatakse neid ulatuslikumalt kasutama hoopis hiljem. [144] Valgevene talupojad näiteks hakkasid suursaagi tõsisemalt kasutama alles XIX saj. teisel poolel. [145]

Eestis kannab suursaag mitmesuguseid nimetusi: *suur saag ~ suursaag*, *kahemehesaag*, *põikpuusaag* (peamiselt Saare- ja Hiiumaal), *ristsaag*, *nurgasaag* (kasutamisest seinapalkide nurkamisel), *plokksaag* (kohati saartel ja Põhja-Eestis, tavalisem lauasae nimetusena) (< sks *Blocksäge*), *kärpsaag* (Saaremaal ja Edela-Eestis) (< sks *Kerbsäge*) jne. [146] Balti-saksa keeles on juba XVII saj. keskel fikseeritud mitmel puhul saenimetus *Norkensäge,* mille esikomponent on laen eesti keelest (< e *nurk*). Et aga sõna *Norke* on balti-saksa keeles iseseisvalt peamiselt maja ristnurga tähenduses üldtuntud [147], ei ütle see saenimetus suursae esinemise kohta talurahva hulgas midagi, küll aga näitab, et XVII sajandil Baltimaades linna- ja mõisa-ehitustöödel suursaagi juba kasutati (vrd. lk. 25 toodud tsitaati Gubertilt).

XVIII sajandil näeme suursaagi juba eestlase ametitunnusena talupoeg Marten Sae vapil, mis on lastud maalida Palmse mõisniku poolt 1729. a. Ilumäe kiriku (praeg. Rakvere raj.) aknale (joon. 44). Klaasimaalil kujutatud tänapäeva kumerateralisest suursaest erinev sirge teraga saag on tavaline juba keskaegseil joonistel. Ka XIX sajandist pärinevad vanemad suursaed on Eestis samasugused (joon. 45).

Joon. 44. Talupoeg Marten Sae vapp 1729. a. Koopia klaasimaalilt Ilumäe kiriku (Kadrina khk.) aknal. Tallinna Riiklik Kunstimuuseum G 672.

On loomulik, et kui suursaag Baltimaade käsitöölisringides juba kord kasutusel oli, siis võis seda omada ka mõni talupojast puusepp. Et seda juhtus siiski üsna harva, kinnitavad kõige paremini rahva üksmeelsed mälestusteated, mis suursae kasutuselevõtmise talurahva hulgas paigutavad XIX saj. keskele, 1840—1870-ndaisse aastaisse. [148] Kaarel Koppel (sünd. 1869) Avinurme puutöörajoonist Maetsma külast jutustab: *«Suurt kahemehe saage minu isa (sünd. 1838) ütles, et kui tema noor olnud, seda polnud olnudki. Vanasti mõisa teol olles tuli palja kervega süld puid päevas valmis teha, arssin pikad. Kui mina poisike olin, siis nägi veel vanu rehemaju, mille nukad olid kervega raiutud, ei olnud saega veel neid nukkegi maha lõigatud.»* Kooskõlas sellega ilmub *nucka saag* Avinurme talupoegade pärandiloendeis esmakordselt 1865. a. [149]

Suursaagi rakendatigi esialgu eeskätt ehitustöödel, kuna metsatöödel kodunes ta hoopis visamalt. Sellele osutab eriti asjaolu, et nimetus *nurgasaag* on olnud laialt kasutusel just XIX saj. teisel poolel, käesoleval sajandil aga on sagedasemad teised nimetused. [150]

---

[142] Mummenhoff, lk. 19, joon. 16 (Veit Stossi vaselõige).

[143] Krünitz XXIV, 1781, lk. 596 jj.

[144] Соболев, lk. 14, 48—49. Teated esimeste suursaagide kohta pärinevad Valge mere rajoonist, kus sellal arenes juba ulatuslik eksport-metsatööndus.

[145] Лебедева, Жилище, lk. 76; vrd. ka Косич, lk. 85, 88. Ukraina metsarajoonides toimus puulangetamine veel XX saj. algul sageli kirvega (Волков, lk. 487).

[146] Mõlema esitatud etümoloogia puhul vrd. Krünitz CXXX, 1822, lk. 454, kus esitatud nimetused *Block-* ja *Kerbsäge* tähistavad küll lauasaagi.

[147] Kiparsky, lk. 57.

[148] Rohkearvulised teated KV 34, KV 81 jm.

[149] AV, fond B, seeria I, nr. 3, lk. 83.

[150] Näiteks võime Tartumaa vallakohtutes 1860—70-ndail a-il koostatud varanduseloendeis kohata peamiselt kolme saenimetust: *saag*, *käsisaag*, *nurgasaag*. Neist esimene on üldnimetuseks, teine tähendab ühe inimese poolt kasutatavat väikesaagi, kolmas suursaagi. Sõna *nurgasaag (nukka saag)* esinemisi — RAKA: fond 3261 (Haaslava), nim.

Saaremaal Kuressaare metskonnas langetati kohaliku metsaülema andmeil 1860. a. puud üldiselt alles kirvega ja ainult kohati kasutati nende küttepuudeks tükeldamisel põikpuusaagi.[150a] Emmastes tulnud *plokksae* tarvitusele küll varem kui *vukssae,* kuid veel 1885. a. paiku raiutud metsas puid maha enamasti ikka kirvega (Priidu Mets, sünd. 1870).

saagisid kaasa toonud. Mandrilgi on esimesed saed toodud tihti linnast, tavaliselt mõisavooris käijate poolt. Kagu-Eestis toodud saed Riiast või Pihkvast, Põhja-Eestis Tallinnast. Samuti olid saelehed juba müügil varasemates maapoodides, nagu näitab 1865. a. Pärnumaal Tori poes tehtud kaubainventuur, kus loendatakse 47 mitut liiki saelehte, hinnaga 11—35 kop. tükk [153].

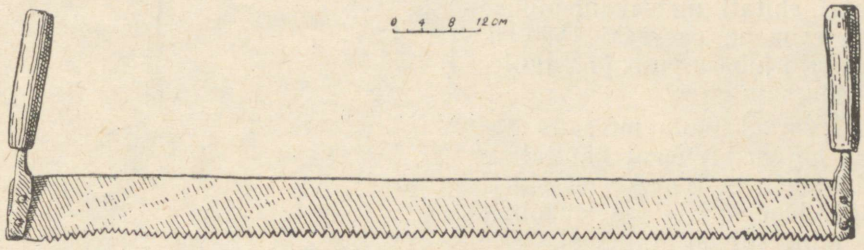

Joon. 45. Suursaag. Haljala, Liiguste k. EM A 426 : 205.

Suursae hilise ilmumise tõttu on tänapäeval veel jälgitavad need konkreetsed teed, mida mööda ta külas levis. Sageli osutatakse mälestusteadetes mõisale ja mõisapuuseppadele kui esimestele suursae kasutajatele ja levitajatele. See on täiesti mõistetav, sest kapitalistlik majandamine hakkas mõisas arenema varem kui külas. Pealegi nägime, et mõisates oli suursaag mõningal määral kasutusel juba XVII sajandil. Iseloomulik on näiteks teade Äksist (Tartu raj.): *«Saed võttis tarvitusele mõis u. 80 a. tagasi, s. o. 1860. a. paigu. Müütas neid algul talumeestelegi. Äksi kihelkonnas Saadjärve mõisas on tollal peetud asjatundjat-lätlast (Lätist), kes talviti juhatanud mõisa laualõikamist, teritanud ja pinninud saagesid ning suvel lõiganud mõisale kraave.»* [151]

Saartel seovad mälestusteated esimeste saagide saamise ranna lähedal hukkunud laevadega [152], selle kõrval aga ka Riias ehitustöödel käijatega, kes tagasi tulles olevat

Saagisid saadi ka vene rändkäsitöölistelt ja -kaubitsejatelt. Simunas (Väike-Maarja raj.) tulnud *põiksaed* kasutusele 1880. a. paiku. *«Mõisnikud müünud venelastele metsa ja siis tulnud sarnaste saagedega metsa maha lõikama.»* [154] Peetris (Paide raj.) toodud saed tavaliselt Tallinnast või silguvahetamiselt Pärnust. *«Peale selle käisid maal ringi saeteritajad venelased. Ka nende käest saadi vahel saag. Räägiti, et sae eest anti kaks või kolm Tallinna-vakka rukkeid, kui saeteritaja oli hobusega.»* [155]

Need ja teised juhuslikumad suursae levimisviisid külades annavad aga peagi kapitalismi arenedes aset saagide regulaarsele levimisele kaubandusvõrgu kaudu.

Käsitsi kasutatav lauasaag on paralleelnähtus saeveskitele. Baltimaades oli juba 1422. a. Riia linnal oma saeveski.[156] Alates XVI saj. lõpust on olemas andmeid terve rea mõisa-saeveskite kohta, esmajoones Põhja-Eesti rannamõisatest (Kolga, Purtse).[157] Kõik need olid jõgedel asuvad primitiivsed väikese toodanguvõimega vesiveskid, mis rahuldasid peamiselt mõisa enda vajadusi

1, s.-ü. 2, l. 57 (1868); fond 1131 (Valguta), nim. 2, s.-ü. 5, l. 22 p. (1879), nim. 1, s.-ü. 6, lk. 147 (1884). XIX saj. algupoolel on loendeis sae esinemist seni kohatud vaid kord — RAKA, fond 3202 (Aakre), nim. 1, s.-ü. 1, l. 52 (1 *sae*; 1829). Wiedemann, l. tr. ei tunne küll *nurgasaagi,* seevastu aga vrd. *palgisaag, ristsaag* 'Säge zum sägen der *ristnurgad* an Blockhäusern' (vg. 1118).

[150a] Eesti Mets 1939, lk. 83 (B. A. Tuiskvere, Eesti metsadest möödunud sajandeil).

[151] KV 34, 375.

[152] Näitena toome Juhan Aksli (sünd. 1865, Käina, Kaigutsi k.) seletuse: *«Põikpuusaed tulid siis, kui Kõppu läks üks laev Näkmani peale kinni. Sealt saadi esimesed saed. Seda rääkis isa, see olnud tema poisikesepõlves (XIX saj. keskel).»* Vrd. samalaadseid teateid KV 34, 205 Põide, 237 Jämaja, 259 Anseküla, 266 Muhu.

[153] RAKA, fond 929, s.-ü. S-104, lk. 6.

[154] EA 40, 279.

[155] KV 34, 143.

[156] Hellwag, lk. 302; vrd. Holmberg, lk. 214 (Riias 1423 registreeritud *zagemöller*).

[157] Soom, Herrenhof, lk. 166—169.

hoonete ehitamise ja remondi alal. Samuti andsid nad saematerjali veopargaste ehitamiseks, millega rannamõisad vedasid linnadesse küttepuid, lupja, põllumajandussaadusi jms. Alles hiljem, kui XVII—XVIII saj. Euroopas võeti üldiselt kasutusele õhukesed hollandi saelehed, suurenes saeveskite toodanguvõime ning nende osatähtsus kujunes metsatööstuses üle-euroopaliselt määravaks.[158] Eesti alal ehitati metsakaubanduse keskuses Narvas esimene saeveski 1650. a. XVIII saj. töötas siin juba 5 vesi- ja 2 tuuleveskit kokku 30 saeraamiga.[159]

Teenindades varem üksikute mõisate majandust ja linnu, hiljem arenevat kapitalistlikku metsakaubandust, ei olnud saeveskitel talurahva puutöönduse arengu seisukohalt kaua peaaegu mingisugust tähtsust. See vähene laua- ja plangumaterjal, mida talupoeg vajas oma ehitustes (uksed) ja tarberiistadeks (lauad, pingid, kirstud, nõulauad jms.), saadi hõlpsasti vana lõhestamismeetodi abil. Tavaliselt sai nõnda ühest palgist ainult kaks lauda, mis tähendas suurt aja- ja materjalikulu. XVIII saj. teisel poolel kaebab Hupel: «Kõik lauad oma tarbeks ja müügiks raiub talupoeg, mitte kunagi rohkem kui 2 ühest puust: milline metsahävitus!» [160]

Alles XIX saj. viimasel veerandil, mil konsolideeruv külakodanlus aina enam hakkas ehitama puhtaid elukambreid ja rehest lahus elumaju ning mil randadel arenes hoogne laevaehitus, tärkas külas suurem vajadus laudade järele. Järjest rajatavad uued vesi- ja auru-saeveskid hakkasid nüüd osa oma toodangust suunama ka talurahva hulka. Nii teatab «Perno Postimees» 1874. a. (nr. 43, lk. 339), et kui seni talumehed olevat kaevanud, et kunagi ei saa saeveskitest valmissaetud laudu, siis nüüd on Pärnus Simmo auru-jahuveskis alustatud ka laudade saagimist, kust neid võib saada igal ajal odava raha eest.

Esialgu oli maarahva varustamisel laudadega siiski esikohal käsitsi lauasaagimine. Baltimaade linnades ilmus see ilmselt üsna vara. Riia ürikutes esineb alates XIV saj. lõpust sageli saagijaid; 1554. a. võeti Tartu kodanikeks vastu 8 saagijat (Säger), tõenäoliselt sakslased.[161] Arvatavasti oli lauasaagija ka XVI saj. algupoolel Tõstamaalt Pootsi mõisa alalt registreeritud üksjalg *Caupi Laueseppe* (= lauasepp) [162], kes siis

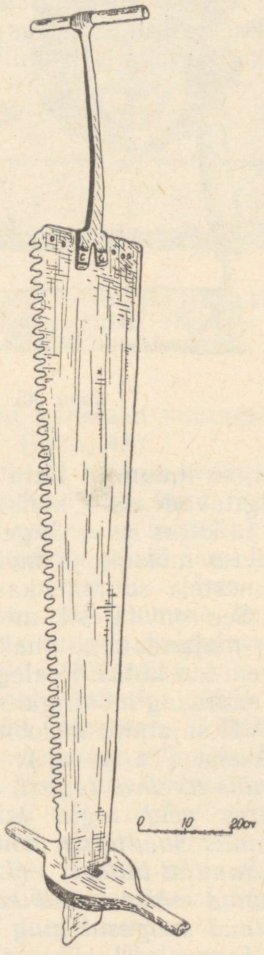

Joon. 46. Lauasaag. Viljandi, Uue-Võidu v. VM 3105.

kahtlemata töötas mõisa tarbeks. XVII sajandil nimetab Gubert mõisatele soovitatud tööriistade hulgas ka lauasaagi (vrd. lk. 25).

Laiemale kasutusele tulid *lauasaed* e. *plokksaed* (joon. 46) maal siiski alles XIX sajandil, ja — nagu näitavad mälestusteated — mõned aastakümned hiljem suursaest, nimelt 70—80-ndail aastail. Juba enne Esi-

[158] Любомиров, lk. 227; Etixon, Skultuna, lk. 535; Vilkuna, Vars.-suom., lk. 195.

[159] ENSV ajalugu I, lk. 344, 464; A. Soom, Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul. — Ajalooline Ajakiri 1940, lk. 68 jj.

[160] Hupel, TN II, lk. 487.

[161] Holmberg, lk. 215; Seeberg-Elverfeldt, lk. 103.

[162] Stackelberg, lk. 178.

Joon. 47. Muhulased laudu saagimas. Foto J. Pääsuke 1913. Fk. 214 : 154.

mest maailmasõda on nad taas kadumas, seekord väljatõrjutuna eeskätt rändavate aurusaekaatrite poolt. Nii jutustab Riho Randla (sünd. 1884) Järva-Jaanist, kes alates 1903. a. töötas Järvamaa mõisates ehitustöödel: *«Kui mina algasin ehitustööd, siis oli saekaatreid väga vähe. Ehitustöödel vajalikud lauad saeti ja tahuti kõik enamasti käsitsi. Need lauasaagijad olid tihti saarlased, vahel ka kohapealsed. Enne ilmasõda aga oli juba pea igas mõisas saekaater.»* Lääne-Saaremaal jätkus saeveskite ja -kaatrite puudusel käsitsi lauasaagimine veel 1930-ndail aastail. Kihelkonnal lasti esimene saekaater käiku alles 1930-ndate aastate lõpul.

Lauasaag, nagu teisedki puu pikisaagimisel kasutatavad saed, on kaldhammastusega. Saagimine toimus tavaliselt kõrgetel pukkjalgadel, kuhu palgid vinnati erilise vinna abil (joon. 47 vasakul). Sae omanik töötas harilikult ülal, abiline all. Saagimisjoon märgiti palgile tahmase või kriidise nööri abil. Selleks tõmmati vastu palki sirgu venitatud nöör käega pingule ja lasti siis järsku lõdvaks, mille tulemusena ta jättis palgile kogu ulatuses tahmajoone. Tasu arvestamisel oligi tihti mõõduühikuks *nöör*, s. o. tahmanööri märgi järgi läbisaetud palgi pikkus. Olenevalt palgi pikkusest ja jämedusest oli tasu nööri pealt üsna kõikuv. Ka kasutati mõõduühikuks jalga. Hiiumaal maksti sajandite vahetuse paiku kopik jalalt; päeva teenistus olnud 1. 40 — 1. 50 rbl. (päevas saeti seega läbi 140—150 jalga ehk kuni 50 jooksvat meetrit).

Saagimine toimunud varem kolme mehega, nagu jutustab Priidu Mets (sünd. 1870) Emmastest Valgu külast, kes 15 aastat (1893—1908) saagis laudu Hiiumaal *«Suuremõisa krahvile ja Vaemla mõisale, samuti laevameestele, kes siin laevu ehitasid»: «Vanad mehed enne mind saagisid kaks meest all, üks ülal. Minu ajal saeti juba kahekesi. Varem hoiti saagimisel saag kogu aeg vastu puud, seetõttu oli saagimine raskem. Minu ajal saeti niiviisi, et üles tõmmates saag ei lõiganud, alla tõmmates lükati hooga vastu puud. Nii oli palju kergem saagida. Me viilisime saehammastele veel p i t s i d otsa — teravad ettepoole kõverad küüned* [vrd. joon. 46], *mis hööveldasid lauda suurema hooga, tõmbasid umbes kruubisuurused tükid koraga välja.»* Samuti mäletab Kusta Sinijärv (sünd. 1866) Karjast: *«Esimestel lauasaagidel tõmbas kaks meest all, üks ülal. Siis polnud*

veel sael titsisid, hambaotsad olid õiged, oli raskem saagida.»

Lauasaagimistöödel maal kuulus tähtis koht ja algatajaosa rändtöölistele. Varasemaid maal liikuvaid lauasaagijaid olid venelased. Vene lauasaagijatele viitab juba 1825. a. «Marahva Näddala-Leht» (nr. 32, lk. 252): «Pernost kirjutati 16. Aprilil Näddalalehhe väljaandjale nenda: «Antke õmmetige ommas Näddalalehhes meie rahvale nõu, et need, kes kui jõude innimesed töed õtsivad, kravi-leikamise, teiliskivviteggemise ja lauasagimise peäle katsuksid hakkata, et selle visiga sedda rahha ennesele tenida, mis vennelased aastati tuhhande kaupa meie maalt ärravivad.»» Veel tänapäevagi mälestusteated meenutavad esimeste lauasaagijatena sageli venelasi. Toome mõned näited: *«Lauasaag — blokksaag — hakkas levinema siis, kui mõisad hakkasid ehitama kivipostidega viljakyüne ja vanu ümber ehitama. Tarvis oli palgid lõhki saagida... See oli nii 1880. aasta ümbruses ja jällegi olid venelased esimesed algatajad. Varsti aga võtsid eestlased venelastelt nende töö üle. Mõned eesti poisid paaristikku ei teinudki muud kui käisid saega ühest mõisast teise.»* [163] Märjamaal *«venelased olid esimesed lauasaagijad. Rahvas nimetas neid: saevenelased.»* [164]

Üldiselt kujunes lauasaagimine eeskätt kehvikute teenistusallikaks. Eriti haaras sellest kui ühest rahateenimisvahendist kinni põllumajanduslikult vähearenenud Saaremaa kehvtalurahvas. Nii moodustasidki saarlased venelaste kõrval teise tuntud rändtööliste rühma saagimistöö alal. Viru-Nigulas leidus kohapealseid saagijaid harva, *«enamasti olid nad rändurid-spetsialistid, meie poole tulnud Muhu ja Kuressaare saarlased».* [165]

Lõpuks mõningaid märkmeid veel saagide korrashoiu ja teritamise kohta. Eesti talurahva hulgas XIX sajandil kasutatud saed on üldiselt lihthammastusega, harilikult sarikhammastega, harvemini kaldhammastega (lauasaed). Vanade väikesaagide hambad on enamikus räsamata, kuigi hammaste räsamine käsitöölisringides on vana oskus, mis näiteks vene linnakäsitöös on tuntud juba XI sajandil.[166] Talurahva hulgas levis räsamise *(murdmise, jagamise, käänamise)* oskus Eestis alles suursaagide ilmumisega. Nii jutustatakse näiteks Märjamaal: *«Üks vana mees Hans Kuuskberg elab Pühatus, ta mäletab veel, kui ei osatud sae hambaid murda ja saag läks puud saagides tuliseks, siis jahutasid saagi lume sees.»* [167] Just oskamatus hambaid räsada on esialgu mõnevõrra pidurdanud suursae levimist. Analoogilist kuuleb muide ka Valgevenest XIX saj. kolmandast veerandist.[168] Algul leidus külas ainult väheseid otsitud mehi, kes oskasid saagi korras hoida.

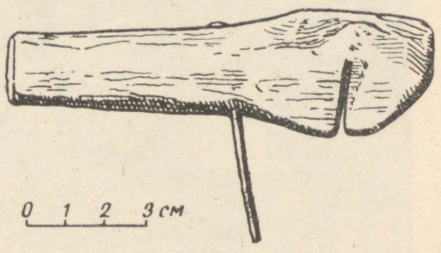

Joon. 48. Puust räsamisvõti. Võnnu. EM A 131 : 15.

Esimeseks räsamisvõtmeks oli lihtne puupulgake sisselõigatud sälguga. Hamba õige kallaku määramiseks oli sellest vahel poolviltu läbi löödud nael (joon. 48). Hädakorral kasutatakse sellist vahendit veel tänapäevalgi. Räsamiseks on kõlvanud aga ka lihtsalt kirvenina, aidavõtme keel või mõni muu juhuslikum vahend. Metallist räsamisvõtmed ja -tangid hakkasid levima alles käesoleval sajandil.

Ka saeviilid, mida Gubert juba XVII sajandil nimetab mõisa tööriistade hulgas, tulid talurahva hulgas kasutusele alles XIX saj. lõpul. Varem teritati saehambaid tahatüki abil. Tahuga saadi hambaid teritada ainult tippudest, kuna hambavahed jäid nüriks. Et hambad niiviisi kiiresti lühikeseks kulusid, tuli neid sagedasti uuendada, millega tegelesid rändavad *(sae)hambalööjad.* Selgi alal on tegutsenud eriti vene (vahel ka juudi) rändtöölised, vähem eestlased. Märjamaal kutsutud vene hambalööjaid *saagipraavitajateks* [169] (vrd. vn *править* 'parandama, teritama'). Karksis *«venelise ollive*

[163] KV 34, 143 jj. Peetri (Paide raj.).
[164] Seals., lk. 153. Vrd. ka seals., lk. 509, Mereväe v. (Vastseliina raj.).
[165] KV 81, 14. Vrd. ka teadet Järvamaalt lk. 65.
[166] Колчин, Черная металлургия, lk. 116.
[167] KV 34, 157 (1937).
[168] Никифоровский, lk. 350.
[169] KV 81, 26.

käünü sae ambid löömän, saanu üte kopigu amba päält.» [170] Oma retkedel on venelastest hambalööjad jõudnud ka saartele.[171] Muidugi korrastasid hambalööjad saagi ka muus osas (teritasid ja räsasid hambaid). Neid liikus mõnikord maal ringi veel käesoleva sajandi 20—30-ndail aastail.

Sae kasutamise alal ilmneb eriti selgesti see oluline murrang, mille tõi käsitöötehnikasse kaasa kujunev kapitalism. See tehniline murrang omakorda kiirendas kapitalistliku majandussüsteemi arenemist.

Kui kogu feodalismiaja vältel olid talurahva puutöönduses valitsevaiks tööriistadeks mitmesugused kirve- ja noaliigid ning leidus ainult mõningaid külaseppade tehtud väikesaagisid, siis XIX saj. teise poole jooksul muutus olukord kardinaalselt. Määravat osa nii ehitus- kui metsatöödel hakkas etendama vabrikutootena massiliselt leviv suursaag, mis sajandi lõpuks oli kasutusel juba enam-vähem igas peres. See muutis töö tunduvalt produktiivsemaks. Ehitustöödel tõusis mõneks ajaks (umbes a. 1870—1910) tähtsale kohale ka lauasaag. Nii suur- kui lauasae kasutamisele tasandasid Eestis teed vene rändtöölised kui esimesed lauasaega saagijad, suursae töökorda seadjad, hambalööjad ja teritajad, vahel ühtlasi ka müütajad.

Ka küla kutseliste käsitööliste tööriistade hulgas omandasid saed (eeskätt mitut liiki raamsaed) nüüd tähtsa koha. Seevastu mehhaniseeritud käsitöösaed jäid kogu kapitalismiperioodi vältel kättesaadavaks ainult üksikutele linna kapitalistlikele käsitööettevõtetele, küla väikekäsitöölistele aga käis nende omandamine üle jõu. Ainult harvadel juhtudel jõudis käesoleval sajandil mõni lintsaag ka maatislerite kätte.

Kui lauasaag juba XX saj. algul tõrjuti kõrvale mehhaniseeritud laualõikuse poolt, siis suursaag püsis metsatöödel valitseval kohal kogu kapitalismiperioodil. Alles nüüd, nõukogude ajal, on ta kiiresti areneva metsatööde mehhaniseerimise käigus sunnitud juhtpositsiooni loovutama mootorsaele.

[170] Никифоровский, lk. 92. Vrd. ka lk. 63 (viide 155).

[171] KV 81, 69 Muhu; KV 34, 536 Pöide.

e) Höövlid ja höövlipingid

Höövel on tööriist, mille alusel eristatakse arenenud tisleritööd teistest puutöödest. Seostudes nõnda juba selgesti kujunenud kutsekäsitööga, ilmub höövel alles klassiühiskonnas, ja seda küllalt varakult. Juba Kreekas-Roomas kasutati tänapäeva höövlitega oluliselt sarnanevaid höövleid (leiud Pompejist jm.) [172], mis kandusid üle ka Euroopa keskaegsesse linnakäsitöösse. Nii esineb höövliraudu arheoloogilises leiumaterjalis Kiievist ajavahemikust IX—XIII saj., höövlit võib näha hispaania miniatuuril XIII saj. lõpust ja sajand hiljem saksa allikais.[173]

Olles tüüpiline tööriist linnakäsitöös, kodunes höövel talurahva hulgas väga aeglaselt. Silumisriistadena jäid eesti talupoegadel kogu feodalismiajaks hoopis tähtsamaks kirves, nuga, voolmed ja liimeister.[174] Tisleritöö monopoliseerisid linnades sisserännanud saksa käsitöölised. Kaua peeti höövli kasutamist üksnes tislerite eesõiguseks. Saksamaal näiteks said ehituspuusepad tislerite kõrval ametlikult höövli kasutamise loa alles XVI sajandil. Kohati aga püsis seal höövli kasutamise keeld puuseppadele veel XVIII sajandilgi.[175] Samalaadseid piiramisi esines kindlasti ka Baltimaades. Siiski jõudsid lihtsamad höövlivormid küllalt varakult ka eesti (mõisa) puuseppade kätesse.

Kui me muuseumikogude valgusel ei saa eesti talurahva hulgas kasutatud höövleid otseselt jälgida kaugemale XVIII sajandist, siis mõnevõrra edasi aitab meid siin keeleline aines. XVII saj. eesti keele sõnastikkudes tunti juba mitte üksnes sõna *höövel* (kujul *höfel, höfli, höwel*) (~ lv *ēvil'*, lt *ēvele* <

[172] Petrie, lk. 39 jj.; Эллинистическая техника, lk. 198; Feldhaus, vg. 527.

[173] Рыбаков, lk. 413; vrd. ka История культуры I, joon. 101 (lk. 146), kus esitatud höövliraud oma kujult mõnevõrra erineb tänapäevasest; Орбели-Тревер, tahv. 6 ja lk. 93 (Hispaania); Hellwag, Anhang, joon. 8, lk. 11 (Saksa).

[174] Põhja-Venes ja Siberi rahvaste juures silumisvahendina laialt tuntud nõgusapõhjalise noapaku (vt. Народы Сибири, lk. 168, joon. 2; lk. 745, joon. 10, 11) kasutamise kohta peente keppide silumisel puuduvad Eestist seni kindlad teated. ENSV TA Etnograafia Muuseumi teatmematerjalis leidub vaid paar napisõnalist ebamäärast märget, mis võivad kergesti olla inspireeritud küsitleja poolt (EA 4, 353 Kose; EA 31, 183 Lutsi). Et noapakk oli eelkõige spetsiaalne tööriist nooltе silumiseks, siis võis ta kasutuselt kõrvale jääda koos vibu ja nooltega.

[175] Hellwag, lk. 103 jj.

kasks *hovel*[176]), vaid ka sellest tuletatud verbi *höövlima* (Göseken: *höhwlima),* mis XVIII saj. lõpust on registreeritud ka juba tänapäeva kujul *hööveldama* (Hupel, Sprachlehre). Laensõna kõrval kasutatakse hööveldamistegevuse märkimiseks tänini üle maa verbi *lükkama, siledaks lükkama, höövliga lükkama* (vrd. Göseken: *höhwli kaas lückama),* mis otseselt tuleneb höövliga töötamise viisist.

Tõenäoliselt vanimaid eesti külas laiemalt levinud höövliliike on pikkhöövel (joon. 49 : 1, 2), mis on eriti vajalik abivahend nõulaudade servade silumisel ja sellisena tavaline laudnõude valmistaja tööriist. Euroopa käsitöös on pikkhöövlid tõestatavad hiljemalt XVI saj.[177], kuid ühenduses püttsepisega on nad arvatavasti veelgi vanemad.

Nõumeistrite pikkhöövlid (joon. 49 : 1), mis on kasutusel näiteks ka Avinurmes, on käepidemeta pikad pakud, mille pikkus tavaliselt kõigub 1—1,4 m piirides, laius 10—15 cm vahel. Neid kasutatakse kummuli asendis, lükates lauda serviti piki talda (vt. joon. 94). Laudsepa- ja tisleritöös tarvitatavad pikkhöövlid on nõumeistri omast väiksemad, tavaliselt pikkusega 60—80 cm, ja varustatud tagaosas käepidemega. Selliste pikkhöövlite hulka kuulub ka teadaolev vanima dateeringuga höövel (dat. 1748, pärit Kolga-Jaanist) (joon. 49 : 2), mis oma suuruselt (54 × 5,5 × 5,5 cm) vastab umbes tänapäeva poolpikkhöövlile.

Nimetus *pikkhöövel,* ka *pikkpakk,* on tavaline kogu Eesti NSV mandriosas, välja arvatud selle lääneserv. Harva esineb selle kõrval ka *lihthöövel* (< sks *Schlichthobel).*[178] Saartel ja mandril umbkaudu Paldiski—Pärnu joonest läänes, kohati aga ka kaugemal idas on pikkhöövli tavaliseks nimetuseks eestiline *lüke, lüki, lükkepakk* (vrd. *lükkama* 'hööveldama'). Seda sõna tunneb nähtavasti juba Göseken, lk. 240 : «Grosserhobel / Schrubbehobel / lucka hend». XIX saj. algul on see märgitud põhjarannikult Kadrinast (Ilumäelt) kujul *lükki* 'Fughobel' ja Pärnu ümbrusest kujul *lükkipak* 'Fughobel'.[179] Nii näeme vana kindlat vahetegemist *lükke* 'pikkhöövel, millel lükatakse sirgeks lauaservi' ja *höövli* 'höövel, mida ennast hööveldamisel lükatakse' vahel (vrd. Beiträge XI, 1818, lk. 33, kus märgitakse, et igal «ameti tööga» tegeleval talupojal on «kolm ehk neli öwelt, ja kaks lükke-pakko»), vahetegemist, mis vastavail murdealadel on püsinud tänini. On tähelepandav, et eriti Lääne-Eestis käepidemega tisleri-pikkhöövlit sageli tähistatakse nõumeistri käepidemeta lükkest erinevalt linna käsitööliste keelest laenatud nimetusega *troupakk, roupakk, ruupakk, kruupang* jne. (vrd. sks *Rauhbank,* rts *rubank* id.[180]). Igal juhul väärib allakriipsutamist, et eestiline höövlinimetus *lüke* seostub just ainsa põliselt laudnõude valmistamisega seotud höövliliigiga, pikkhöövliga.

Varasemaid eesti külameistrite kätte jõudnud höövleid on kahtlemata ka tavalised lihthöövlid (joon. 49 : 3) ja kumerateralised rupphöövlid (vrd. EM A 492 : 132 Reigi, dat. 1794). Mõlemad on Etnograafia Muuseumi höövlitekollektsioonis rohkearvulisemaid höövliliike. Järjekindlalt on need höövlid varustatud eesotsas *sarvega,* mis harilikult on kalasabakraadis kinnitatud paku eespõnna väljalõikesse, vahel aga ka tapitud otsapidi paku sisse. Lihthöövli nimetuseks on enamasti lihtsalt *höövel,* mille kõrval aga esineb ka eristavaid nimetusi — *käsihöövel* ja *lihthöövel.* Rupphöövlid on sageli ka kumera tallaga (joon. 49 : 4), mistõttu nad sobivad eriti kumerate laudade sisekülje silumiseks (nõulauad, kirstukaaned jne.), asendades vanu voolmeid. Üldtarvitatavaks said nad voolmete asemel alles XIX saj. teisel poolel, Avinurme nõumeistrite juures XX saj. algul. Nimetusi on sel höövliliigil rahvasuus terve hulk, peaaegu kõik hilised laenud saksa linnakäsitööliste keelest: *(k)ruuphöövel, kruuvhöövel, (k)rubihöövel, (k)rupphöövel, kropphöövel* (peam. Kagu-Eestis), *(k)rohvhöövel* (peam. Lääne-Eestis) jmt.[181]

Suhteliselt varasesse aega on dateeritav ka

---

[176] Kobolt, lk. 171 jj. (edasises on höövli eriliikide nimetuste etümoloogiad, kui puudub eraldi viide, antud sama töö lk. 172—178 alusel); Sehwers, lk. 34, 179.

[177] Trotzig, lk. 348.

[178] Vrd. *lihtima* (< sks *schlichten*) 'lauaservi kokkusobitamiseks siledaks hööveldama'.

[179] Beiträge V, 1816, lk. 106.

[180] Krünitz XXIV, 1781, lk. 35; Erixon, Skultuna, lk. 519. Karja Linnuse k. vana puutöömeister Kusta Sinijärv (sünd. 1866), kes on õppinud Tallinnas ehitustisleritööd, rõhutas, et pikkhöövlit nimetatakse Tallinnas *troupakk,* Saaremaal *lüke.* Vrd. ka lv *rōbank* id. (LE, lk. 958). Ida-Eestis kannab pikkhöövel kohati ka nimetust *vugaöövli* (Otepää), *vuglar* (Torma) (< vn *фуганок* id. < sks).

[181] Vrd. asks *schruphüwel, schrubbehövel,* sks *Schrupphobel, Schropphobel* (Krünitz XXIV, 1781, lk. 34), *Schrofhobel* id.

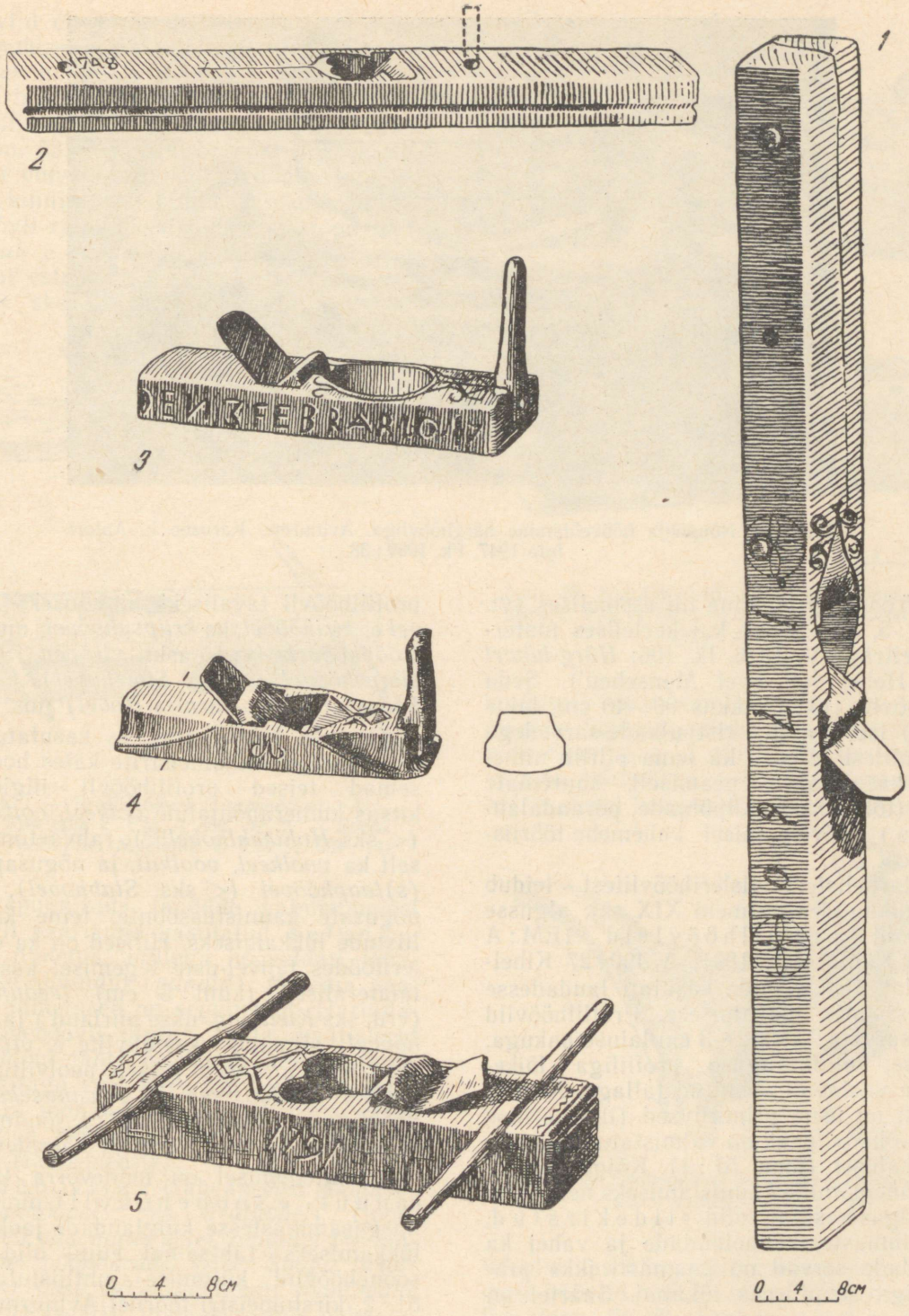

Joon. 49. Vanemaid höövliliike. 1 — Pikkhöövel, dat. 1760, 1861. Ruhnu. EM A 426 : 1706. 2 — Pikkhöövel, dat. 1748. Kolga-Jaani, Võisiku v. EM 5064. 3 — Lihthöövel. Teadmata päritolu. EM A 426 : 4059. 4 — Rupphöövel *(voolhöövel)*. Lüganuse, Aidu k. EM 17655. 5 — *Härghöövel.* Valjala, Siiksaare k. EM 11429.

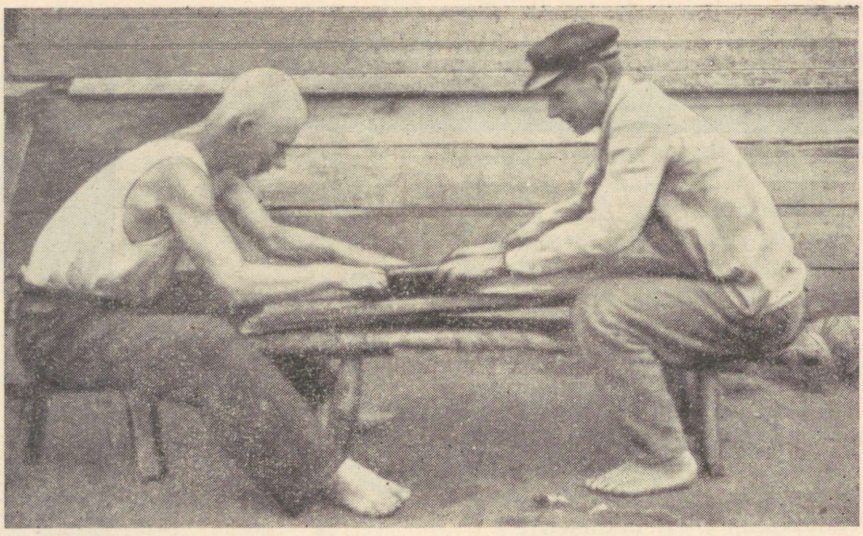

Joon. 50. Nõupõhja hööveldamine härghöövliga. Avinurme, Karusoo k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 38.

härghöövli esinemine nii esemelises (vt. joon. 49 : 5, dat. 1791) kui keelelises materjalis (Beiträge V, 1816, lk. 106: *Härg-höwel* 'grosse Hobel für zwei Menschen'). Seda suurt höövlit (paku pikkus 30—40 cm, laius 7—9 cm) iseloomulike ristpulkade-sarvedega otstes, millest tuleneb ka tema piltlik nimetus [182], kasutatakse peamiselt suuremate esemete (tõrre- ja vaadipõhjade, põrandalaudade jms.) hööveldamisel kahemehe-tööriistana (joon. 50).

Eriotstarbelistest tislerihöövlitest leidub muuseumikogudes mitmeid XIX saj. algusse dateeruvaid profiilhöövleid (EM : A 426 : 125 Käina, dat. 1801; A 490 : 27 Kihelkonna, dat. 1806), mida kasutati laudadesse kaunistussoonte lükkamiseks. Profiilhöövlid on ilma sarveta, kitsa 2—3 cm laiuse pakuga, hambulise, mitmesuguse profiiliga lõiketeraga ja vastavalt soonitud tallaga. Mõningad neist on üsna primitiivsed (ilma erilise töötluseta höövlipakk on valmistatud lõhestatud puuhalust) (joon. 51 : 1). Kõige varasemaid esemeid, mille kaunistamiseks neid talurahva hulgas kasutati, olid riidekirstud, mille sammaste, kaanelaudade ja vahel ka küljelaudade servad on enamasti ikka profiilhöövliga sooniliseks lükatud. Saartel on profiilhöövli tavaliseks nimetuseks *kirjahöövel* e. *kirihöövel*, ka *kriipsuhöövel*, mujal *triiptrööphöövel* (vrd. asks *ströpen* 'Streifen'), *simpshöövel* (< sks *Simshobel*), *karniis(i)höövel* (< sks *Karnies-Hobel*) jms.

Kirstude kaunistamiseks kasutatud kirjahöövlitest on külameistrite kätes hoopis hilisemad teised profiilhöövli liigid, nagu kitsas kumerapõhjaline *oolkeel, oolkeilhöövel* (< sks *Hohlkehlhobel*[183]), rahvaetümoloogiliselt ka *voolkeel, voolkiil,* ja nõgusapõhjaline *(s)taaphöövel* (< sks *Stabhobel*), esimene nõgusate kaunistussoonte, teine kaunistusliistude lükkamiseks. Hilised on ka ehitustisleritöödes tahvel-uste tegemisel kasutatavad laiateralised (kuni 5 cm) *leedungihöövel* (vrd. sks *Kleidung* 'ukse piirlaud') ja *viilungihöövel,* viimane uksetahvlite e. *vi(i)lungite* (vrd. sks *Füllung* id.) äärte poolviltu õhendamiseks (*keilimiseks* e. *vaasimiseks*). Need höövlid on talurahva hulka jõudnud alles möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul.

Kirstutegemisel on mõnevõrra kasutatud kanuut- e. soonehöövlit, nimelt kirstu nurgasammastesse külglaudade jaoks soonte lükkamiseks. Lihtsamal kujul olid sellised soonehöövlid külgmise juhtliistuta (joon. 51 : 2, kirstumeistri tööriist Avinurmest). Tavalised nuuthöövlid aga on juhtliistuga, mis jookseb mööda hööveldatava laua äärt. Selli-

[182] Esineb ka liivi keeles (*ärga-ēvil'*, Kettunen, lk. 516). Vrd. Lutsi eestlaste sama höövli nimetust *oonäs* 'oinas' (EA 31, 185) ja asks *bulle* id. (Kobolt, lk. 175).

[183] Krünitz XXIV, 1781, lk. 39.

sed höövlid ei seostu harilikult enam vana kirstutegemisega, vaid jällegi alles XIX saj. lõpupoolel maal leviva tisleritööga. Juhtliist võib olla höövlipakuga samast tükist või tellitav. Tellimine toimub tavaliselt puukruvide abil (joon. 52 : 1), primitiivsemail eksemplaridel aga võivad kruvisid asendada puupulgad, mis kinnitatakse kiiludega (joon. 52 : 2). Selle höövli rahvalikest nimetustest on levinuim *nuut-* e. *noothöövel* (< sks *Nuthobel*), harvemini esinevad *soon(e)höövel* ja *punnhöövel* (< sks *Spundhobel*). Viimane on te-

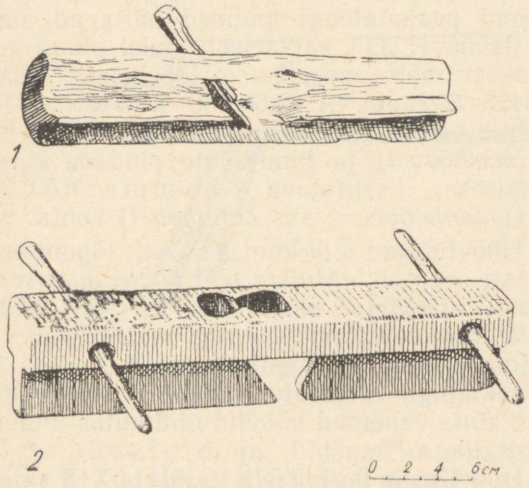

Joon. 51. 1 — Profiilhöövel (*simpshöövel*). Avinurme, Maetsma k. EM A 366 : 32. 2 — *Soonhöövel*. Avinurme, Maetsma k. EM A 531 : 14.

gelikult «punnitud» laudade valmistamisel nuuthöövli paarikuna kasutatud sulundihöövli nimetus, millega hööveldati lauaservadesse sulundid (*punnid*). Mõlema paarikhöövli nimetused on segunenud. Haruldasema soonehöövli liigina, mida maatislerid XIX saj. lõpul nähtavasti ka mõnevõrra tundsid, märgitagu veel kõverhööveldusekс sobivat höövlit joon. 53 (puust pidemega; teine samasugune eksemplar luust pidemega — EM 2968 Häädemeeste).

Põhjahöövliga (rahvakeeles *põõnhöövel, kraadhöövel* < sks *Grathobel*) (joon. 54 : 1) *«aeti vanematel ustel, rendidel* [= laudadel] *jne. põõnakraad sisse. Saega lükati kaks soont sisse, höövliga lükati soontevahe puhtaks»* (Kassari). Põõnakraadide puhastamiseks kasutatakse seda höövlit ka tänapäeval.

Peamiselt XIX saj. teisel poolel levisid külakäsitööliste hulgas üsna laialt eri liiki

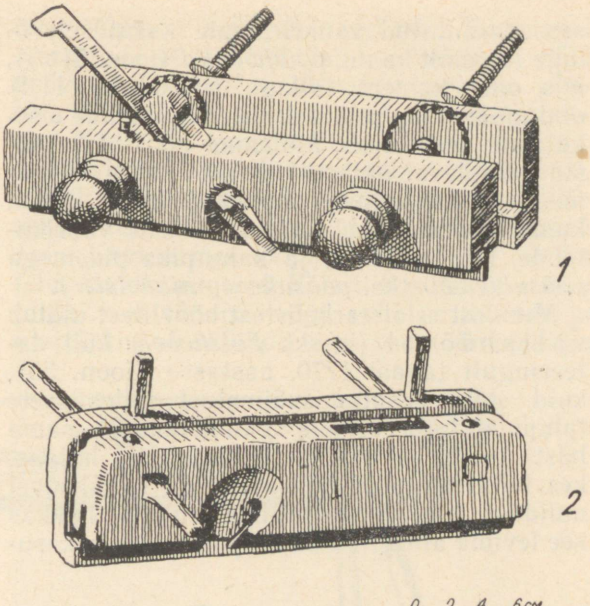

Joon. 52. Nuuthöövleid. 1 — *Noothöövel*. Vändra, Käru v. EM 14719. 2 — *Punnhöövel*. Nissi, Polli k. EM A 426 : 122.

kuuluvad soonehöövlid, mida kasutati linamasina hammasrullide (nn. *võlvid*) soonte hööveldamiseks ja nimetatigi vastavalt *linamasina höövel*, ka *võlvihöövel, hammashöövel*.[184] Need kolmnurkse tallaprofiiliga höövlid olid kas härghöövli rakendusega kaheinimese-höövlid või tavalised üheinimese-höövlid (joon. 54 : 2). Umbes samal ajal levisid

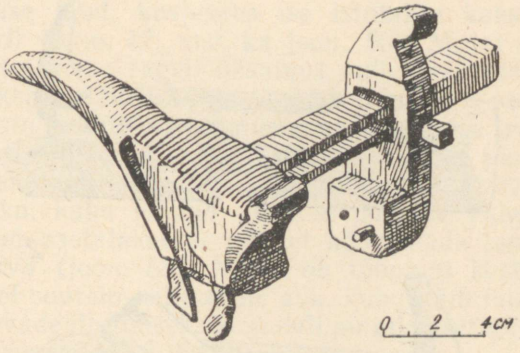

Joon. 53. Soonehöövel kõverhööveldusekс. Rõngu, Valguta v. EM 11940.

[184] Linamasinad tulid eesti talurahva hulgas tarvitusele XIX saj. keskpaiku. Varasemaid kasutuselevõtu daatumeid on umb. 1844 Uusna v. Viljandimaal (Viires, Veske tegevusest, lk. 303).

seoses rautatud vankrirataste kasutuselevõtuga laiemalt ka nn. *pöiahöövlid* (joon. 54 : 3), mis oma kumera tallaga (nõohöövlid) olid määratud spetsiaalselt rattapöidade sisekülgede silumiseks. Mõlemad höövlid kaotasid käesoleval sajandil oma tähtsuse — esimesed linamasinate kõrvalejäämise tõttu, kuna pöiahöövleid asendas rauast vabrikutoode, lühikese talla ja kahe pika pidemega *pääsuhöövel* (ka *pääsukene, niimeister)*.

Muudest eriotstarbelistest höövlitest ulatub valtshöövel (< sks *Falzhobel)* küll dateeringult tagasi 1770. aastasse (joon. 55), kuid selle kasutamisvõimalust tolleaegsete talupoja tarbeesemete valmistamisel sama hästi kui ei esinenudki. Maatislerite hulgas, kes tollal töötasid mõisatele, oli valtshöövel muidugi tuntud. Talurahva hulgas hakkas see levima alles XIX saj. lõpul, mil teda kasutati ehitustisleritöödel ukse- ja aknavaltside hööveldamiseks. Nagu Etnograafia Muuseumi peakataloogi andmed näitavad, ongi valtshöövel XIX saj. teisel poolel olnud veel eeskätt mõisapuuseppade tööriistaks (EM : 15425 S.-Jaani, A 426 : 130 Ridala). Üldu kehtib ehk veelgi enam süvishöövli (*simsshöövel*) ja liimitavate pindade karestamiseks kasutatava hammashöövli (*[t]saanhöövel* < sks *Zahnhobel*) kohta.

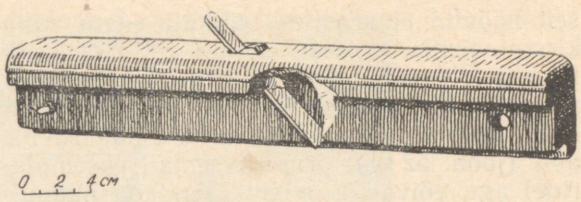

Joon. 55. Valtshöövel (*soonehöövel*), dat. 1770. Käina, Selja k. EM A 317 : 46.

Höövlirauad olid kuni XIX saj. lõpuni enamasti sepatöö: «*Muiste tegi öövlirauad sepp. Aasta viiekümne eest* [umb. a. 1900] *akkas juba linna poodidest vabriku raudi saama.*» [185] Samast ajast hakkasid laiemalt levima ka rauaklapiga varustatud *klapp-* e. *topelthöövlid*, kuna vanemad höövlid olid külas üldiselt lihtrauaga. [186]

Höövlipaku tegi höövli kasutaja XIX sajandil tavaliselt ise. Eelistati kõvemaid ja raskemaid puuliike, nagu vaher, õunapuu (tänini parimaks peetavad höövlipakupuud), saar, tamm (ENSV TA Etnograafia Muuseumi kogudes on tammepakkusid tähelepandavalt suur protsent), ka kask jmt. Sagedasti on kinnitatud halvemast puust paku alla höövlisuu ette libedamast ja kõvemast puust eraldi tallalapp. Lääne-Eestis, kus puuesemete kaunistamine on üldse levinum, on höövlipakud sageli ilustatud lõikkirjadega, kusjuures erilist tähelepanu on pühendatud laastuava kujundamisele. Eriti vanemail, XVIII sajandist ja XIX saj. esimesest poolest pärinevail höövlitel on laastuava tehtud pealtvaates ümmargune, hobusekabja- (joon. 49 : 3) või südamekujuline (joon. 49 : 2,5). Kuid leidub ka teistsuguseid kujundusi (joon. 49 : 1,4). Sarv käändub vanadel Lääne-Eesti höövlitel sageli ülaotsaga ettepoole, kusjuures sellele mõnel puhul on antud linnupead meenutav kuju.

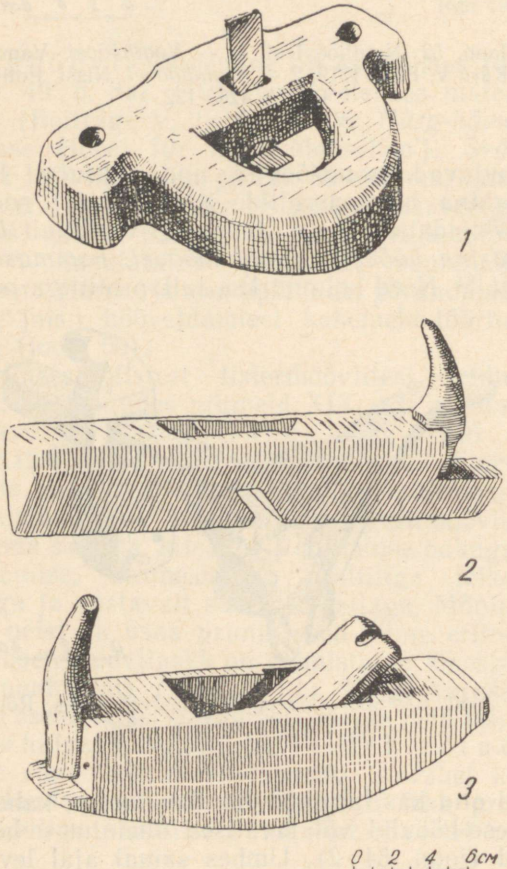

Joon. 54. 1 — Põhjahöövel. Kaarma, Hakjala k. EM A 426 : 2617. 2 — *Lina käsimasina höövel.* Helme, Helme v. EM 3300. 3 — *Rattapöia höövel.* Türi, Väätsa v. EM 13308.

[185] KV 81, 47 Pöide.

[186] Topelthöövli kasutamisest linnakäsitöös on Tallinnast ürikuline teade juba 1531. a-st (Kobolt, lk. 176).

Eelnenud ülevaates nägime, et ainult väheste höövliliikide kasutamine ulatub talurahva hulgas kaugemale minevikku. Ka muuseumikogudes talletatud puuesemete analüüs valmistustehnika seisukohalt kinnitab, et vajadus höövlite järele oli külas kuni kapitalismi arenemiseni äärmiselt väike. XVII ja XVIII sajandil olid laiemalt levinud pikkhöövel e. lüke ja võib-olla ka käsihöövel. XVIII saj. võis üksikute külapuuseppade käes näha ka rupphöövlit, härghöövlit ning riidekirstu tegemisel kasutatavaid kirjahöövleid ja lihtsamaid soonehöövleid. Mõisatisleritel oli höövlite valik kindlasti laiem. XIX saj. iseloomustuseks esitame mõned tänapäeva vanema põlvkonna mälestusteated, mis näitavad, et enne üleminekut kapitalismile ei toimunud siin võrreldes XVIII sajandiga olulist muudatust. Põidel mäletatakse: *«Kus ikka mehed majas olid, sääl oli siis lüke ja pisike käsi öövel ka. Puuseppadel oli veel punn öövel* [= rupphöövel] *ja mitmed pisiksed kirja öövlid.»* [187] Hiiumaal Käinas: *«Oli kolm höövlit: üks pikk höövel — lüki — lauaservi õigeks lükata, teine käsihöövel, kolmas koluhöövel* [= rupphöövel] *— see oli nõulaua seest kõveraks lükata (kumera põhjaga)»* (Joh. Mäns, sünd. 1879).

Ülejäänud höövliliigid ilmusid külaühiskonda suuremal hulgal alles XIX saj. teisel poolel ja käesoleva algul seoses laudpõrandate ja -lagede, linlike uste-akende ning mööbliesemete (kapid, kummutid, lauad, sängid jne.) kasutuselevõtuga taluelamuis. Eriotstarbe tõttu hakkasid külakäsitöölised juba XIX saj. keskel laialt tarvitama pöia- ja linamasinahöövlit, mis XX saj. algul oma tähtsuse aga juba kaotasid. Olgu veel märgitud, et saartel ja Loode-Eestis näib höövlite kasutamine olevat mõnevõrra põlisem ning rahvapärasem (vrd. eestilist nimetust *lüke*!) kui muudes Eesti NSV osades.

Höövlipink. Höövli kasutamine eeldab alust, millele kinnitatakse hööveldatav ese. Selliseks aluseks oli kaua lihtne madal *tööpink* (*pink*, Avinurmes *tööjärg*) (joon. 56), millel tehti muidki puutöid. Kohati kasutatakse neid pinke veel tänapäevalgi, eriti Avinurmes ja mujal, kus on säilinud vana kodutööndusliikku

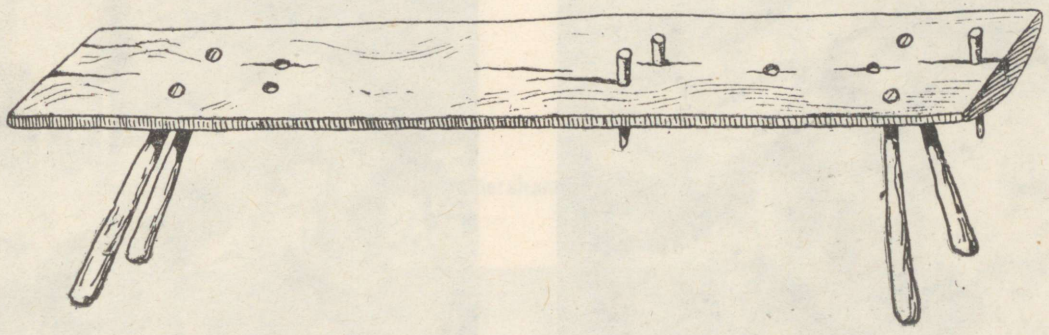

Joon. 56. «Muistne puutöö pink». Karja. A. Toomessalu joonise järgi. KV 78, 64.

puutööd. Vanem põlvkond mäletab hööveldamist lihtsal pingil veel üle maa. Ühepilisel Avinurme tööjäril on otsas kaks auku, kuhu löödud pulkade vastu hööveldamisel toetatakse laud, kusjuures ise istutakse kaksiti järil (joon. 57, vrd. ka joon. 50). Mujal on pingi otsas sageli üksainus pulk (joon. 56). Pikemat lauda võidakse hööveldada ka seda vastu pulki toetamata, istudes kaksiratsa laua peal (vt. joon. 131). Enamasti on ka pingi keskpaiga lähedal kaks kõrvuti asetsevat auku, kuhu löödud pikkade pulkade vahele laud asetatakse serviti, et hööveldada lauaserva (joon. 58). Vahel on tööpingi keskel veel suurem nelinurkne ava, kuhu käib lauaservade lihtimiseks kummuli pingile asetatava lükke raud (vt. joon. 94).

Niisugused lihtsad tööpingid on veel käesoleva sajandi algul olnud tavalised ka vene kodutööndajail. [188] Kaua on neid tarvitanud linnatisleridki. Saksa vanimail tisleritöö kujutustel Nürnbergist a. 1398 ja 1444 näeme just selliseid pinke. [189] Alles XVI saj. joonistel

[187] KV 81, 47.

[188] Филиппов, lk. 202; ГМЭ fototeek 2728-12 (Rjazani kub. 1912). Veel 1957. a. võis taolist pinki näha tarvitusel isurite juures Leningradi oblastis (Kingissepa raj. Pätsinä k.).

[189] Hellwag, Anhang, joon. 8 ja 10.

Joon. 57. Nõu põhjalaua hööveldamine tööjäril. Avinurme, Maetsma k. Autori foto 1949. Fk. 1127 : 13.

Joon. 58. Lauaserva hööveldamine tööjäril. Avinurme, Maetsma k. Autori foto 1949. Fk. 1127 : 14.

ilmuvad saksa käsitöölistel kõrgemad ja laiemad tööpingid [190], ometi veel hoopis lihtsamad tänapäeva tavalisest höövlipingist. XVIII saj. tööriistadekujutustes on aga viimane juba täiesti valitsev. [191]

Seega ei ole höövlipink (ka *kruupink, tisleripink, puusepa pink*) oma tänapäevasel kujul nähtavasti mitte vanem kui 2—3 sajandit. Külla ilmus ta hoopis hiljem ja tema ulatuslikum kasutuselevõtmine on toimunud alles praeguse vanema põlvkonna eluajal, möödunud sajandi lõpul. Üksikuil mõisatislereil võis höövlipinke olla muidugi juba sajand või enamgi varem. Talurahvast teenindava tisleritöö kiire arenemisega XIX saj. teisel poolel algas ka höövlipingi levimine maal. Sajandi lõpul ja käesoleva algul võttis selle käsitööliste kõrval üsna laialt tarvitusele ka muu talurahvas. Iseloomulik on näiteks puusepp Juhan Kaseoksa (sünd. 1866) jutustus Keilast: *«Kruupenki põld enne. Üks kolmekümne oasta eest* [= 1910] *juba oli natuke rohkem. Ikmelt Joani isa, selle nimi oli Prits, see tegi esimese. Tema isa oli na kõva puutöö mees. Tema akkas teisi müitama kah. Peremed ise ostsid. Ma olin siis mõesa tööl, mul oli muedugi. Minu äi tegi Maerus seda tööd, no tal oli kah. A ega peredes põld. Selle asemel oli penk.»* [192]

Tisleripinkide eeskujul hakati maal kohati tegema esialgu lihtsamaid tööpinke. Nii näiteks mäletatakse mõnel pool vana tavalise madala tööpingi varustamist otskruviga. [193] Kruupingi eeskujul on valminud ka selline vanapärase puutehnika toode, nagu seda on Etnograafia Muuseumi kogudes säilitatav

[190] Seals., joon. 4 — 1505; joon. 11 — 1556-71; joon. 12 — 1669-79.

[191] Seals., joon. 5 — 1764; Krünitz XXIV, 1781, fig. 1369 a; Mummenhoff, joon. 135 ja 136 (Chodowiecki vaselõiked).

[192] KT 49, 41—42.

[193] KV 78, 124 jj. Jõhvi; samuti Käinas.

höövlipink (joon. 60), kus puukruvi funktsioonides on osavalt rakendatud puu loomulikke juureharusid. Ka kruvidega höövlipink ise on läbi teinud teatava arengu. Nii mäletab Kusta Sinijärv (sünd. 1866) Karjast:

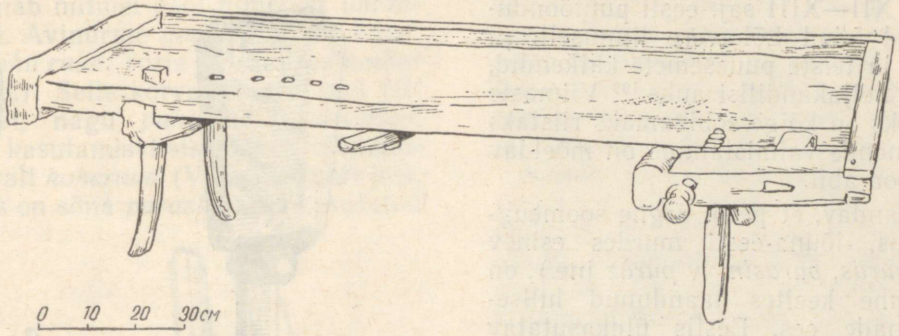

Joon. 59. Puusepa pink. Püha. J. Võerahansu joonise järgi. EJ 61 : 70.

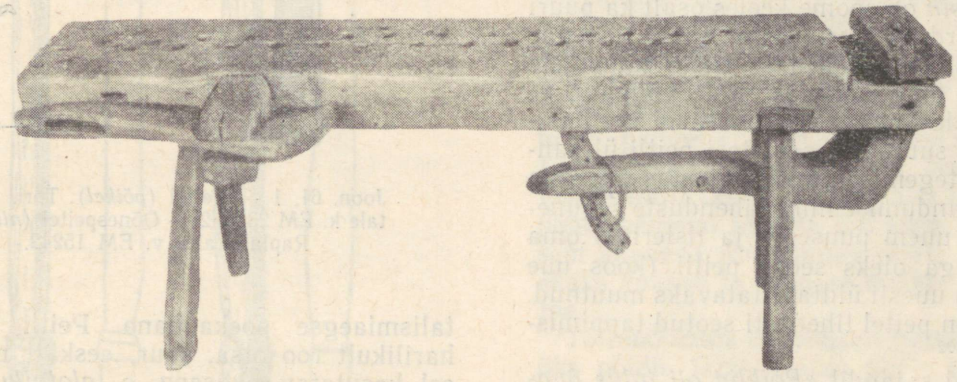

Joon. 60. Puusepa pink. Teadmata päritolu. EM A 386 : 236.

«Mo lapse põlves akkas juba see päris ruidega puusepa pink. Esiti oli see ühe ruiga, otsas oli üksi rui. Aga niid on pink kahe ruiga, küljel on ka rui. See külje rui tuli sii nenda viie kümne aasta eest [= ca 1900].» [194] Üks vanem höövlipink (küll külgkruviga) ilma allsahtlita on esitatud joon. 59.

Tänapäeval on höövlipink talurahvale üldiselt obligatoorseks puutöövahendiks, mis ei puudu üheski kolhoosis. Üksnes Avinurme puunõudemeistrid töötavad siiamaani vanadel lihtsatel tööpinkidel. Höövlipinke leidub Avinurmes peamiselt vaid peredes, kus tegeldakse toolitegemisega, seega siis puhtakujulise tisleritööga.

[194] KV 79, 70.

f) Peitlid. Mõõdu- ja märkeriistad ning muud abivahendid. Tööruum

Peitlid. Peitli ajalugu pole veel täiesti selge. Kaasaja mahajäänud rahvastel ta sagedasti puudub, kuigi kivist peitlilaadsed tööriistad on olnud tähtsal kohal juba kiviaja inventaris. Näiteks dolgaanid, kui on vaja teha saanijalasesse kodara jaoks piklikku auku, puurivad vibupuuriga kaks auku üksteise kõrvale ja puhastavad vahe noaga, kasutamata peitlit. [195] Puuri rakendamine piklike tapi- jm. aukude tegemisel on laialt levinud menetlus ja üldtuntud ka Eestis.

Baltimaade arheoloogilises materjalis leidub Läti alalt juba m. a. I aastatuhande algupoolelt üksikuid peitlikatkendeid. [196] Eestist võib täheldada üht väikest peitlilaadset,

[195] Попов, Техника, lk. 105.
[196] Moora, Eisenzeit II, lk. 547.

umbes $^1/_2$ cm laiuse kaarja teraga riista I aastatuhande teisest poolest Iru linnuselt.[197] Nii seda kui eelmisi on kasutatud ilma puust peata, mistõttu osalt võib olla tegemist ka mitte puutööpeitlitega, vaid raieraudade e. meislitega.[198] Kindlamini osutavad peitli kasutamisele XII—XIII saj. eesti puutööndu-ses mõningad leiud Lõhavere linnuselt, ja nimelt redeli ja teiste puuesemete katkendid, milles leidub neljakandilisi auke.[199] Viimaste sisseraiumiseks on kõige sobivamaks riistaks peitel, kuigi nende valmistamine on mõeldav ka puuri ja noa abil.

On tähelepandav, et peitli ürgne soomeugriline nimetus, lõuna-eesti murdes esinev *purask* (sm *puras*, *purasin*, lv *puràz* jne.), on läänemeresoome keeltes taandunud hilisemate laensõnade ees. Eestis üldkasutatav *peitel* (*peikel*, *pöikel* jne.) on alamsaksa laensõna (< kasks *beitel* id.[200]), soome *taltta* taas laen vene keelest (< vn *долото*[201]). Sõnadel *puras*, *purasin* on soome keeles osalt ka puuri tähendus (vrd. ka isuri *puras* 'vinnal'). Nende kahe funktsioonilt lähedase riista nimetuste segunemine on arusaadav. Pole võimatu, et metallpuuride ilmumisega haarasid need esialgu endale suure osa senistest peitli ülesannetest augutegemisel, mis põhjustas ka vana nimetuse taandumise ning tähenduste segunemise. Alles uuem puusepa- ja tisleritöö oma tappseotistega oleks seega peitli (koos uue nimetusega) uuesti üldtarvitatavaks muutnud. Igal juhul on peitel tihedasti seotud tappimistehnikaga.[202]

Möödunud sajandil «*Pöiklid oli talus änamast kaks, pisike poole tolline ja suur tolline adra aukude raiumiseks.*»[203] Vanemad peitlid olid enamasti faasimata, kahepoolselt õhukeseks taotud teraga (joon. 61 : 1). Faasitud teraga peitlid on levinud peamiselt alles kapi-

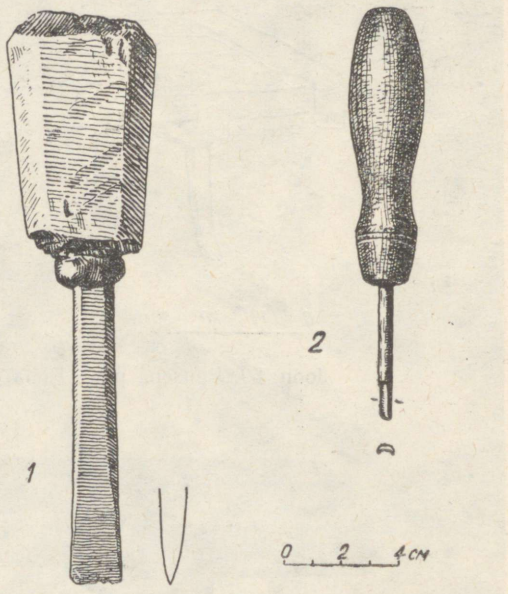

Joon. 61. 1 — Peitel (*pöikel*). Tori, Paastale k. EM 2355. 2 — Õõnespeitel (*niidsu*). Rapla, Valtu v. EM 15242.

talismiaegse poekaubana. Peitli pea käib harilikult roo otsa, suur, eeskätt majaehitusel kasutatav *puusepa-* e. *plotnikupeitel* on aga enamasti putkega, mis takistab pea lõhkemist tagumisel. Just see peitel kannabki Lõuna-Eestis tavaliselt nimetust *purask*. Putkega suured peitlid on tuntud juba vana-vene puusepainventaris.[204]

Kirstumeistrid kasutasid juba feodalismiajal ka väiksemaid õõnespeitleid (joon. 61 : 2) kirstudele iseloomulike kaunistussoonte puusse lükkamiseks. Treipeitleil ja puunõude tegemisel kasutataval uurdepeitlil peatume vastavate tööde käsitlemisel.

Rakendusviisilt kuuluvad peitlite hulka ka need suured pika putkesse käiva varrega ja õõnesteraga tööriistad (joon. 62), mis etnograafilises kirjanduses on saanud tuttavaks

---

[197] Linnused, joon. 53 : 4 (lk. 87). Samasuguseid pisipeitleid, mille otstarvet on raske määrata, on leitud ka Soomest IX—XI saj. (Kivikoski II, joon. 935—937).

[198] Valgevene talupoegadel on raudkangist tehtud puupärata peitlid olnud üldkasutusel küll veel XIX sajandil (Никифоровский, lk. 346). Samalaadseid peitleid on vene linnakäsitöös kasutatud juba X—XIII saj. (История культуры I, joon. 101 : 4, lk. 146; Колчин, Черная металлургия, joon. 70—71, lk 108; Монгайт, lk. 107; Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 36—38).

[199] Vt. Moora, Linnuste uurimise tulemustest, tahv. XIII : 6,8.

[200] Vt. Schiller-Lübben I, lk. 297. Sõna esinemise kohta balti-saksa keeles vrd. W. von Gutzeit, Wörterschatz der Deutschen Sprache Livlands. Nachträge zu A—F. Riga 1886, lk. 123.

[201] Kalima, Slaavil. san., lk. 169.

[202] Väärib märkimist, et kuigi peitel oli vene linnakäsitöös IX—XIII saj. laialt kasutusel, on tema kasutamine tolleaegses maakäsitöös kaheldav. Vt. Рыбаков, lk. 183, 409.

[203] KV 81, 48 Pöide.

[204] История культуры I, joon. 101 : 4 (lk. 140); Колчин, Черная металлургия, joon. 70—71 (lk. 108—109).

tarutuura nime all. Neid kasutati eriti kasvavate tarupuude ja pakktarude õõnestamiseks, millises funktsioonis nad on tuntud kogu Ida-Euroopas.[205] Peale selle rakendati tuura vanemal ajal üldse ühest puust silindriliste nõude, nn. *ummikute* õõnestamisel, mistõttu ta kannab mitmel pool nimetust *ummikuraud* (näit. Avinurme *umku* e. *umpu raud*, Saardes *uumiku raud*, Toris ja Vändras *umbse puu raud* jne.). Selle kõrval esineb veel teisigi nimetusi, nagu *puhiraud* (Avinurme, Lüganuse), kasutamisviisist (otse lükkamisest) tulenevalt *koheraud* (Viru-Jaagupi) jms. Lõuna-Eestis on sõna *purask* vahel kasutatud

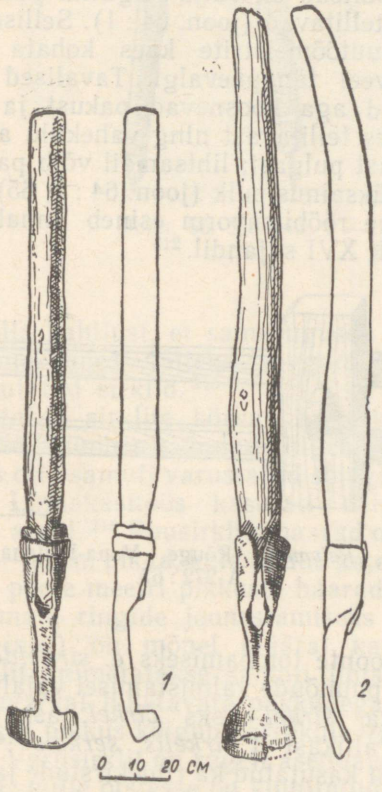

Joon. 62. Tarutuurasid. 1 — *Umbse puu raud.* Tori, Puista k. EM A 331 : 45. 2 — *Mesipuu raud.* Kaarma, Kukka k. EM 16648.

sellegi riista kohta.[206] Ummikurauad olid mõnikord õõnestatava nõu suurusest sõltuvalt tarutuurast mõnevõrra väiksemad. Väiksemaid ummikuid, näiteks lähkreid, õõnestati juba tavalise peitli abil.

Tarutuur resp. ummikuraud on ilmselt võrdlemisi vana tööriist. Tema tõenäolisele ulatumisele Eestis vähemalt feodaalsuhete tärkamise aega ja lähedasele sugulusele künakirvega me juba viitasime (vt. lk. 34, joon. 13). Lõuna-Eestis kasutatakse kohati mõlema riista kohta ühist nimetustki — *vessim.*[207] Koos ummikute ja pakktarudega on see riist tänapäevaks rahva hulgast peaaegu kadunud ja mälestuski temast kustumas.

Mõõdu- ja märkeriistad. *«Mis tööriistu sul tarvis on, eks silm ole sirkel ja nina vinkel, vanaste tehti kõik silma mõõdu järel»*[208] — nõnda iseloomustab kõnekäänd vanu mõõtmisviise. Töötamine silmamõõdu järgi oli küla puutöönduses kuni XIX saj. lõpuni üsna tavaline, kusjuures mõnevõrra täpsemal mõõtmisel oli loomulikuks abivahendiks käsi. Avinurme nõumeistrid teavad osalt veel tänapäevalgi üksikute nõude mõõtusid just vaksades (*vaaks*), nukkides (*nükk* — keskmise sõrme üksikute lülide pikkus) ja kämmaldes (käelaius). Näit. on keskmisel toobril põhja ja külje pikkus ikka 2 vaksa (= 17 tolli), pangel «üks vaaks ja keskmise nükki» (= 12 tolli), kapsatõrs on igati 3 vaksa (= 26 tolli), kusjuures vanasti olevat tehtud põhi «kämmal pikem» kui külg, *jänni* (väiksem kaanega tõrs kolmel jalal) mõõduks on «kaks vaaksa ja viimase nükki» (= 22 tolli) jne.

Tollimõõduna oli üldiselt tuntud pöial — üks pöidla laius vastas ühele tollile. Puust *mõõtpulkade* (*mõõdupuude*) tegemisel *«tollid leigati pöila esimise liikme järge puu pulga pääle».*[209] Mõõdupulki kasutasid peamiselt käsitöölised, kusjuures pulgale tavaliselt märgiti teatud esemeosade kindlad mõõtmed. Näiteks oli reemeistril tihti ühele pulgale märgitud ree laius, kodara kõrgus, kodarakaela pikkus jne. Alles XIX saj. lõpul levisid poekaubana kokkukäänatavad tollipulgad, mis muutsid käe kasutamise mõõtmisvahendina kõrvaliseks.

Nurgikud nurkade mõõtmiseks ja kontrollimiseks on tarvitusel peamiselt vaid tisleritöös. Neist oli maal XIX sajandil tavalisim täisnurkne *vinkel* (~ lt *vinkelis* < sks[210])

---

[205] Linnus, lk. 357—363.
[206] Seals., lk. 98 (Rõuge).
[207] KV 12, 913 Otepää; EA 19, 55 Kambja (*mollikirves*, aga *taruvesim*, s. o. tarutuur).
[208] KV 81, 27 Märjamaa.
[209] KV 81, 51 Pöide.
[210] Sehwers, lk. 158.

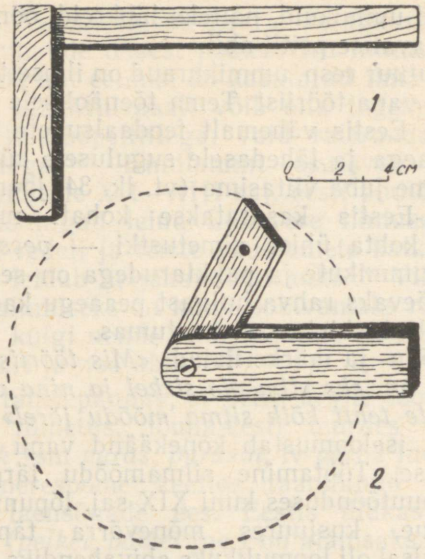

Joon. 63. Nurgikuid. 1 — Vinkel. Valjala. EM A 494 : 33. 2 — Miiuvinkel. Väike-Maarja, Assamalla k. EM 12992.

paksema pea ja sellesse tapitud keelega, vanemad eksemplarid vahel ka ühest tükist välja lõigatud (joon. 63 : 1). Selle kõrval kasutati mõnevõrra ka nürinurkset (keel peaga 135° all) *tiide-* e. *(j)eerungivinklit* (vrd. sks *Gehrung* 'laudade nurkseotis 45° all') ja käänatava keelega *miiuvinklit* (ka *mii*, *miigu*, *miius*, vrd. sks *Schmiege* > lt *šmīga*; rts *smyg* id.[211]) (joon. 63 : 2).

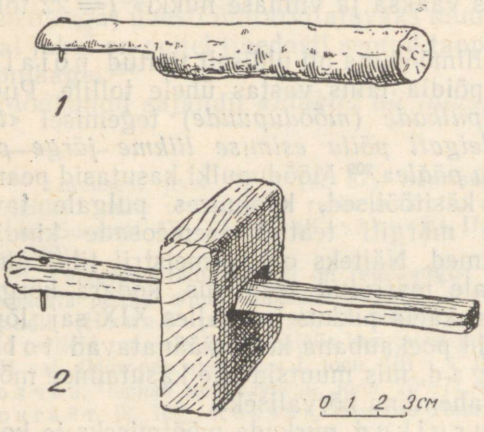

Joon. 64. Rööbitsaid. 1 — *Kriipsmõõt*. Kodavere, Assikvere k. 2 — *Kriipspark*. Valjala, Kalju k. EM A 494 : 20.

[211] Sehwers, lk. 136; Erixon, Skultuna, lk. 514.

Kriipsutõmbamisvahendeid vajatakse mitmesuguste tööde juures. Neist üks vanemaid on kahtlemata palkseinte varamisel kasutatav *vara* e. *seinakass*. Lauaservaga rööbikute joonte tõmbamiseks, mis on vajalik eriti tappide ja tapiaukude tegemisel, kasutatavad mitmesugused rööbitsad kuuluvad jälle peamiselt tisleri tööriistade hulka. Rööbitsa rahvalikud nimetused — *reismaat*, *reismaaker*, *reismeiser*, *trehmas*, *kriipsmaat*, *kriipsmõõt*, *kriipsmaaker* jms. — lähtuvad alamsaksa ja saksa käsitööterminoloogiast (vrd. kasks *strikmate*[212], sks *Reissmass*, *Streichmass* jne.). Kõige lihtsamad rööbitsad on välja lõigatud puupulgast ega ole tellitavad (joon. 64 : 1). Selliseid võib maal puutöömeistrite käes kohata küllalt sageli veel tänapäevalgi. Tavalised tisleri-rööbitsad aga koosnevad pakust ja kahest selle sees tellitavast ning vahekiilu abil kinnitatavast pulgast; lihtsamail võib paku sees olla ka üksainus pulk (joon. 64 : 2; 65). Kahepulgaline rööbitsavorm esineb linnakäsitöös hiljemalt XVI sajandil.[213]

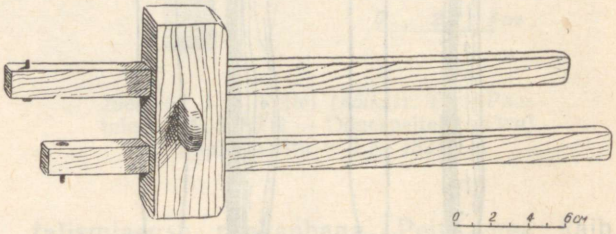

Joon. 65. *Reismõõt*. Rõuge, Vana-Laitsna v. EM A 272 : 67.

Ringjoonte tõmbamiseks e. *sirgeldamiseks* on eriti puunõude valmistamisel vajalik sirkel (ka *tsirkel* < sks *Zirkel*, asks *serkel*; samast allikast lt *cirkelis*, *serkele*[214]). Tihti on sirklit kasutatud ka riidekirstude ja veimevakkade ornamenteerimisel kontsentriliste ringide jm. joonestamiseks. Puust sirklid on Avinurme nõumeistritel tänini kasutusel nende kõige lihtsamal kujul — sirklihaarad (*sääred*) on painutatud samast puukepikesest, tõmmatava ringi raadiust saab reguleerida mõlemast haarast läbikäiva peenest varvast kõvera sõle abil (joon. 66 : 1). XIX sajandil olid sellised sirklid üle maa tavalised. Ei

[212] Schiller-Lübben IV, lk. 437.
[213] Amman, joon. lk. 89 (1558).
[214] Sehwers, lk. 24, 105.

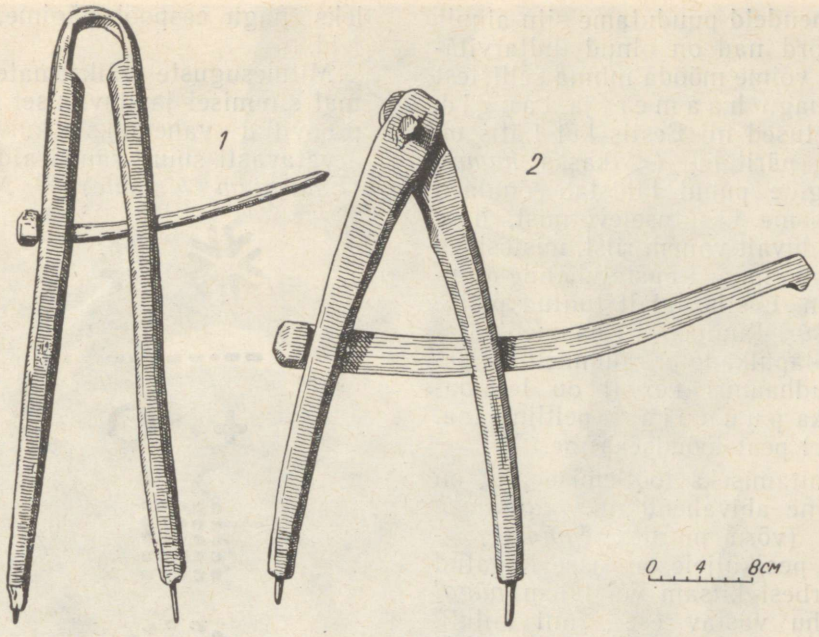

Joon. 66. Sirkleid. 1 — Muhu. EM A 290 : 228. 2 — Pärnu-Jaagupi, Tühjasmaa k. EM A 119 : 134.

tohiks olla kahtlust, et samasugused olid ka juba Vana-Venes, näiteks Novgorodis, üldiselt kasutatud sirklid.[215]

Painutatud sirklite kõrval tunti ka puu- või raudtelje ümber käänduva liigendiga sirkleid, mis olid samuti varustatud sõlega (joon. 66 : 2). Linnakäsitöös kasutati neid juba XVI saj. algul.[216] Puusirklite haarad on tavaliselt 20—30 cm pikad, kuid leidub ka eksemplare üle poole meetri pikkuste haaradega.

Suuremate ringide joonestamiseks (tõrrepõhjad jms.) on mõnel määral kasutatud varbsirklit (nimetatakse samuti lihtsalt *sirkel*) puuvarval lükatavate pakkudega (joon. 67). Varva pikkus kõigub harilikult $^1/_2$—$^3/_4$ m piirides. Varbsirklit on sageli asendanud lihtsalt nöör, mille otstesse on kinnitatud naelad — võte, mis on hädavahendina tänapäevalgi tuntud.

Lõpuks on kasutatud veel mõningaid v o r m l a u d u valmistatavate esemete standardse kuju ja suuruse määramiseks. Neid nimetatakse tavaliselt linnakäsitööst laenatud nimetusega *sablon* e. *saplon* (< sks *Schablone*). Vormlaudade juures peatume tagapool, seoses vastavate töödega. Siin märgime vaid, et neist vanim ja vajalikem on rattapõia mudel, mis on tuntud ka eestipärase nimetusega *ratta piirelaud* (*piirilaud*). Peale selle on kasutatud veel rangipuu sablonit (enamasti asendas seda vana rangipuu) ja peamiselt Lääne-Eestis mõningal määral ka nõulaua sabloneid puunõude külglaudade kumeruse määramiseks.

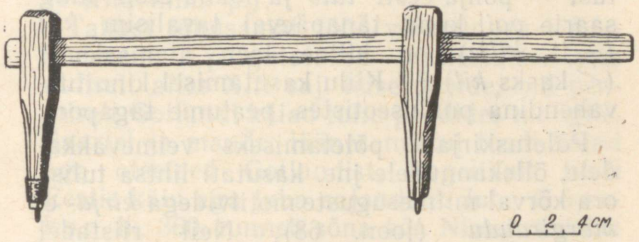

Joon. 67. Varbsirkel. Ambla, Lehtse v., Nahe k. EM A 426 : 985.

Nagu nägime, on mõõdu- ja märkeriistad eesti külas peaaegu kõik üsna hilised. Vanimaid neist on püttsepatöödes vajalik sirkel (sõna *tsirkel* esitab muide juba G ö s e k e n 1660). Rööbitsad, nurgikud ja šabloonid (välja arvatud ratta piirelaud) said talurahva hulgas laiemalt tuttavaks aga alles külatisleri te ilmumisega XIX sajandil.

[215] А р ц и х о в с к и й, Новгород, lk. 54.
[216] M u m m e n h o f f, joon. 30.

Muid abivahendeid puudutame siin ainult sedavõrd, kuivõrd nad on olnud üldtarvitatavad. Lühidalt võime mööda minna sellistest tööriistadest, nagu haamer ja tangid. Mõlemate nimetused nii Eestis kui Lätis on keskalamsaksa päritolu (< kasks *hamer*, *tange*).[217] Tangide puhul tähistab sõnalaen võib-olla ka eseme kasutuselevõtmist, haamer aga on tunduvalt vanem riist, mis esineb Läti leidudes juba m. a. I aastatuhande alguspoolel[218] ja on Eestis laialt tuntud põlise nimetusega *vasar*. Puutöös oli haamer vajalik peamiselt salapulkade ja raudnaelte sisselöömiseks. Raudhaamri kõrval on laialdaselt kasutatud ka puununia — peitlinuiana, lõhestamistöödel pealelöömiseks jne.

Esemete kinnitamiseks töötlemise ajal on nähtavasti põline abivahend nn. *pügalpakk* e. *hammaspuu* (võru murdes *sammas*) — puupakk, mille pealküljele on sisse lõigatud olenevalt otstarbest kitsam või laiem *pügal* e. *hammas*, kuhu vastav ese kinni kiiluti. Pügalpakk on tavaline abiriist reetegemisel jalaste kinnitamiseks, selle vahele on kiilutud lõhestatud laudu külgede tahumiseks ja redelipeeli pulgaaukude laskmiseks, siin on lauaplaatidele pandud otsa otspõõnad jne. Laudsepatöödel on pügalpakk (liimimisklamber) tänini laialt kasutusel laudade serviti kokkuliimimisel.

Põliseks puutöövahendiks tuleb pidada lihtsat kiilu, milleta pole mõeldav eriti kirve abil palkidest laudade lõhestamine. Vastavalt sellele on tal ka mitu ürgset nimetust — põhja-eesti *talb* ja lõuna-eesti ning saarte *vai*, kuna tänapäeval tavalisim *kiil* (~ lt *ķīlis*) on hiline laen alamsaksast (< kasks *kil*).[219] Kiilu kasutamisel kinnitusvahendina puiduseotistes peatume tagapool.

Põletuskirjade põletamiseks veimevakkadele, õllekannudele jne. kasutati lihtsa tulise ora kõrval mitmesuguste motiividega *kirja-* e. *märgiraudu* (joon. 68). Neil riistadel on sugulust toht- ja savinõudele mustrite sissevajutamiseks kasutatud puutemplitega, mis Vene alal on tavalised. Rauaga märkide põletamisele viitab juba Göseken, lk. 147: «bren Eysen / mercke raud». Lõikkirjad teostati harilikult noaga; peitlitest kasutati selleks, nagu eespool nägime, eriti õõnespeitleid.

Mitmesuguste väiksemate esemete peenemal silumisel ja lihvimisel on olnud vanaks proovitud vahendiks kuivatatud osjad, arvatavasti suure ränisisaldusega raudosjad (*Equisetum hiemale*).[220] Murdeti nimetati

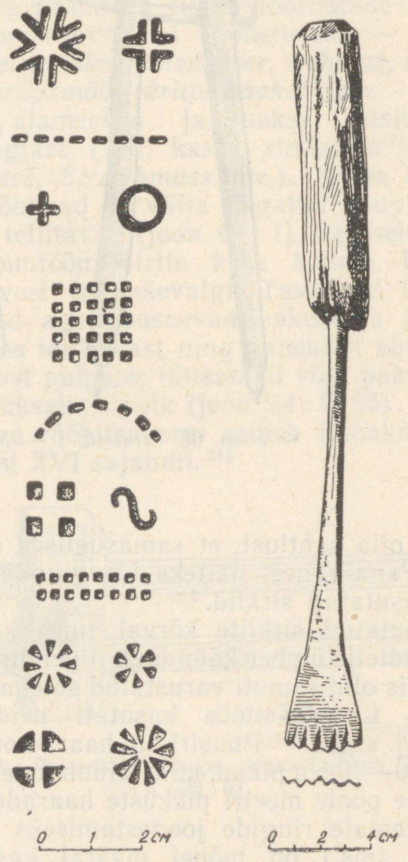

Joon. 68. Tavalisemaid kirjarauamotiive ja *kirjaraud* (Juuru, Lauküla; EM 15932—2).

neid enamasti *kidiosjad* (*kided*). Tislerid, treialid jt. on Euroopas osje seks otstarbeks kasutanud nähtavasti juba antiikajast alates.[221] Venemaal müüdi neid selleks kohati veel XX saj. algul 50-osjalistes kimpudes, 20—30 kopikat kimp.[222] Eesti külas lihvisid näiteks Haanja piibumeistrid osjadega üle oma piibud. Hiiumaal «*Treialid hõõrusid puu*

[217] Saareste, lk. 206 jj.; Sehwers, lk. 6, 141.
[218] Moora, Eisenzeit II, lk. 546.
[219] Saareste, lk. 207 jj.; Ariste, Eesti-rts., lk. 28; Sehwers, lk. 67. Sõna *kiil* on Eestis registreeritud alles XVIII saj. lõpul (Hupel, Sprachlehre).

[220] Vt. Eesti NSV floora I, Tallinn 1953, lk. 63—64.
[221] Bátky, lk. 312; Krünitz CXXXVIII, 1824, lk. 486.
[222] Филиппов, lk. 214.

Joon. 69. Kirvest ihumas. Lutsi eestlased. Läti NSV, Ludza mk., Pilda v. Foto A. Sang 1937. Fk. 813 : 33.

siledaks vaseussidega. Vaseussid on liik osje, mis on õige sinkjad ja mustade lülikohtadega... Vaseussidega hõõruti läikima ka rõhkusid ja muid vaskasju. Vaseussid olnud palju paremad kui nüüdne liivapaber.» [223] Klaasi laiema levimisega XIX sajandil muutus silumisel sagedaseks ka klaasikillu kasutamine. Vajadus osjade järele kadus liivapaberi müügile ilmumisega viimasel sajandivahetusel.

Vana terariistade teritamise vahend oli kivist *tahk* e. *kõvasi* (mõlemad vanad, ka teistes läänemeresoome keeltes tuntud nimetused), millel kirves, nuga, peitel, höövliraud jne. teravaks hõõruti. Raplas näiteks mäletatakse veel, et «*möödunud sajandi esimesel poolel siin pool käiasid pole olnud. Suured tahud täitnud nende aset. Poole meetri pikkune tahk olnud pingi peal, ja nende peal nühitud kirves või nuga teravaks.*» [224] Kuigi tahuks kõlbas hädapärast ka tavaline raudkivi (vt. joon. 69), kasutati selleks peamiselt eriti kõva liivakivi, mis oli «*pehmem paest, hall nagu puulõhandik*». [225] Tahukive käidi harilikult rannast toomas, kuid leiti ka metsast jm. Igas rannas head tahukivi ei leidunud — põhjarannikul olid *tahurandadena* tuntud Viimsi (Harju raj.), Selja (Rakvere raj.), Purtse ja Saka rand (Kohtla-Järve linna piirkond), Edela-Eestis Tahkuranna (Pärnu linna p.).

Tahust tõhusamat tööd võimaldava käia ilmumine paigutatakse mälestusteadetes üldiselt alles XIX saj. teise poolde, mil peamiselt Gotlandi käiad tulid poodides müügile. Saartel ja mandri läänerannikul toodi käiad aga otseteed Gotlandist. Tegelikult tunti Eestis käiu aga juba sajandeid. Juba Göseken, lk. 360, tunneb sõna *käi*. Nimetused *käi* ja lõuna-eesti *pöör* omavad vasteid liivis, viimane ka vadjas, ja näivad olevat küllalt vanad, [226] kuigi kaugeltki mitte nii põlised kui *tahk* ja *kõvasi*. Vana-Vene inventaris esinevad käiakivid juba IX—XIII saj. [227]

[223] EA 18, 226 Kassari. Vrd. seals., lk. 115: *vaseussе* kasutatud eriti treitud vaagnate siledaks hõõrumiseks.

[224] KV 34, 456.

[225] EA 41, 439 Lüganuse. Peetris «*Suuremalt jäolt tarvitati pruune nelinurkseid prisma kujulisi tahukive. Enamasti olid need jalg pikuti, 10 tolli kõrged ja 8 tolli laiad; neid enam ei ole*» (KV 34, 145).

[226] Saareste, lk. 225.

[227] Колчин, Черная металлургия, lk. 179 ja joon. 152.

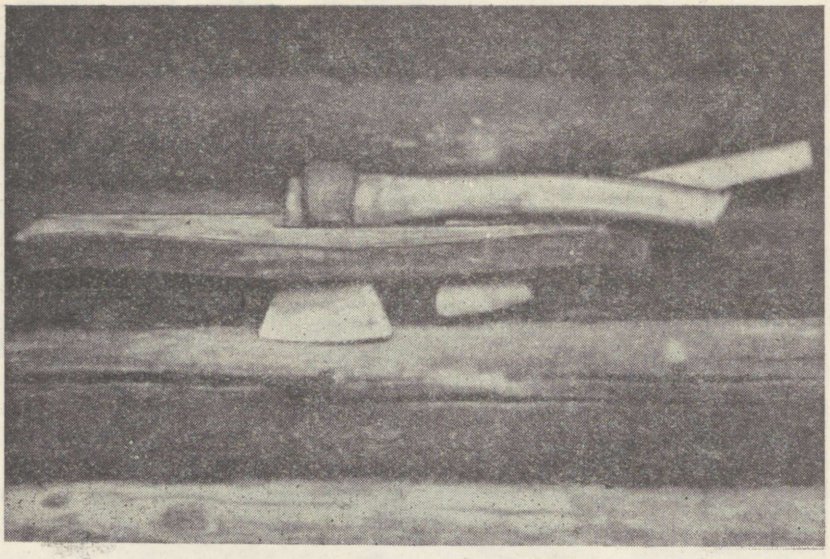

Joon. 70. *Kirvevarn* rehetoa välisseinal ulu all. Avinurme, Maetsma k. Autori foto 1949. Fk. 1127 : 7.

Vanemaid käiu kasutati aga kindlasti suhteliselt vähe, sest need valmistati peamiselt raudkivist, mis nõudis vaevarikast tööd, teritamine neil aga polnud palju jõudsam tahul ihumisest. Paremaid käiu võis varasemail sajandeil olla peamiselt linnakäsitöölistel ja tõenäoliselt ka Gotlandiga otseses ühenduses seisvail saarte talupoegadel. Gotlandi käiade vedamisest Saaremaale kirjutab juba Hupel 1782.[228]

Tööriistade h o i u k o h a k s oli piki seina löödud *varn* (läänemurdes *põõn*) väljalõikega keskel (hammaspuu), kuhu vahele sai riistu torgata. Eriti üldine on olnud *kirvevarn*, mida võib tänini maal sageli kohata (joon. 70). Väiksemad tööriistad torgati tihti seinapragudesse, kuid nendegi jaoks polnud varnad haruldased. Meistrid, kellel on palju tööriistu, kasutavad selliseid varnu tänini, kui neil just ei ole eraldi tööriistadekappi (vt. joon. 205).

Tööruum. Rehielamus toimus puutöö nagu muugi käsitöö tegemine talvel r e h e t o a s, s. t. ainsas vanema aja talve-eluruumis. Näiteks kuuleme mälestustes 1860-ndailt aastailt Läänemaalt: «Reed-rattad ja kõik tarbeasjad valmistati siin [= rehetoas] hakatusest kuni lõpuni. Vahest oli laastuhunik nagu kuhelas keset tuba. Juhtus, et kaks kuni kolm meest korraga raiusivad. Reed ja vankrid ehitati siin valmis, ainult rautada viidi nad sepa juurde. Adrad, äkkepakud ja -pulgad raiuti ja teritati siin.»[229] Saaremaal «*Rehetoas selle akna all, kos kõige valgem oli, seal oli meeste töö pink, säst puu tööd tehes läks ekka valgost taris. Pingi kohta seina külge oli löödud pitkoti seina sõhuke puu, messe vahel siis meeste puutöö riistad olid.*»[230] Valdav osa talvisest puutööst toimus peeruvalgusel. Täpsemate tööde, nagu näiteks treimise puhul pidi mõni laps, peerg käes, juures seisma.

Puutööruumi ülesandeid täidavad vanad rehetoad, kus need veel olemas, tihtipeale tänini. Seoses rehehoonete kadumisega on puutööruumina hakatud kasutama kööki, harvemini elutuba. Omaette p u u t ö ö k u u r i tuntakse peamiselt Saaremaal, kus see näib olevat üsna levinud ja ka küllalt vana nähtus. Vahel on see ruum ehitatud rehealuse otsa, vahel ühendatud mõne muu õuehoonega. Suveperioodil tehti puutöid enamasti rehalas või õues, ulu all. Jalased, loogad jm. on alati painutatud väljas.

[228] H u p e l, TN III, lk. 364.

[229] M a r t n a, lk. 30 (Mihkli). Vrd. ka M e t s a n u r k, lk. 34 (Äksi).

[230] KT 34, 117 Jaani.

3. TERVIKPUU KASUTAMINE. ÕÕNESTUSTÖÖD JA UMMIKNÕUD

Eesti talupoegade koduses käsitöös püsis kuni XIX saj. lõpupooleni üsna mitmeid primitiivseid ja vanu jooni, mille juured ulatusid kaugele ürgkogukondliku korra aega. Alles kapitalismi arenemisega kaasuv majanduslik ja tehniline murrang, eriti sae laialdane kasutuselevõtmine, tõi siin muutusi.

Niisugustest algelisele tehnikale omastest joontest väärib eelkõige nimetamist tervikpuu kasutamine tarbeesemete valmistamiseks. Puu looduslikud vormid, igasugused oksa- ja juureharud, leidsid oskuslikku rakendamist väga mitmesuguseks otstarbeks. Eespool näiteks nägime oksaharulise puu kasutamist oherdipärana (vt. joon. 31). Igasuguste haraliste esemete tegemine looduslikest harkidest oli XIX saj. täiesti tavaline. Sel viisil valmisid heinahangud ja sõnnikuhargid, viipsikud, lasipuud, võrguhargid, nöörikonksud, seinakonksud jne. (joon. 71). Mõningal määral on sellised esemed veel tänapäevalgi kasutusel (eriti seinakonksud, võrguhargid jms.; täiesti tavaline on pudrumänna valmistamine haralisest kuuseladvast). Raskused puuosade küllalt kindlal ühendamisel tingisid taotluse leida järidele, pinkidele, keripuudele, tulejalgadele jne. võimaluse korral oksaharudest jalgasid (joon. 71 : 1, 5), samuti nagu ka reekodaraks (eriti Saaremaal) kasutati tihti reepakust harguvat oksa. Puulüpsiku ja piipkannu tilalaud saadi tavaliselt mõne suurema männi ladvast, kus leidus paraja kallakuga peenemaid oksi. Oks jäeti laua külge ja puuriti või põletati tühjaks — nii saadigi nõule tila e. *piip* (vt. joon. 83).

Kui oksaharusid kasutati peamiselt väiksemate esemete tegemisel, siis juurpuud (nimetati Lõuna-Eestis ka *jugu*, Häädemeestel ja Kihnus *kambakas*) rakendati eeskätt suuremate esemete valmistamiseks. Kasutati eriti kuuski nende tüve suhtes peaaegu täisnurgi harguvate tugevate juurte tõttu. Kasest juurpuud oma paraja kaarega on sobinud hästi reejalasteks ja rangipuudeks. Juurpuust tehakse tänini mitmeid esemeid. Sellest valmivad tihti rangipuud, tüüpilise põhja-eesti harkadra kurgedega adervarred, vahel paatide juurkaared (vt. joon. 72), Ida-Eestis laialt tuntud venepärase kalapüügiriista *kuuritsa*[1] jalased; ja kui *juuritud jalased* (*jugujalased*), mis XIX sajandil veel eriti Lääne-Eestis olid regedel tavalised, tänapäevaks üldiselt on kadunud, siis palgikelkudel on nad tänini üsna sagedased, sest neil kipuvad painutatud jalased kinnituse puudumise tõttu õiguma. XIX sajandil kasutati juurpuid peale nimetatud otstarvete veel väravasagaratena, värava- ja uksepõõnadena, katusesarikatena, linalõugutitena jne. (vrd. joon. 59).

Loodusmoodustiste kasutamine kapitalismieelses tehnikas on kõikjal sedavõrd üldine, et meil pole põhjust hakata pikemalt peatuma välisparalleelidel. Sel viisil valmistatud esemete laia levikut näiteks Vene metsarajoonide talupoja inventaris tõendab 1927. a. Voroneži kubermangus teostatud uurimine, kus loendati 49 liiki niisuguseid esemeid.[2] Põhja-Vene metsaaladel (Kostroma obl.) on juurpuude (siingi peamiselt kuused) kasutamine kuni XX saj. alguseni olnud äärmiselt laialdane ja neid on siit pooltootena koguni välja veetud lõunasse.[3]

Mitte vähem tähtis kui looduslike vormide kasutamine oli talupoja feodalismiaegses puutehnikas puu õõnestamine. Selleks kasutatud spetsiaalsed tööriistad künakirves, ummikuraud (tarutuur), lusikanuga ja voolmed olid — nagu nägime — kasutusel juba varafeodaalsel ajal, nende kauged eelvormid aga ulatuvad koguni kiviaega. Õõnestamist tähistavad verbid (*õõnestama*, *õõnitsema*, lõuna-eesti *kaivma*, *kaevama*) on eesti keeles põlised, tuntud samas tähenduses ka teistes soome-ugri keeltes. Väiksemate esemete, nagu lusikate, kulpide, ka kausside õõnestamist tähistatakse sageli verbiga *kõverdama*, *kööveldama*, *kõm(m)eldama* (~ sm *kovertaa* id.), millega seostub ka rida lusikanoa ja voolmete nimetusi (vt. lk. 40—41).

Kõigile õõnesriistadele on ühine nende valmistamine toorest puust. Sellega välditi puu pinna pakatamist kuivamisel umbse pakuna. Ka oli toorest puud tema pehmuse tõttu kerge töödelda.

---

[1] Oma nimetuse ongi see riist vene keeles saanud sellest, et seal ühe haruga juurpuud nimetatakse *курица*. Peale mainitud kalapüügiriista on Venemaal selliseid juurpuid eriti laialt kasutatud katuse vihmaveerenni kandvate sarikatena, mistõttu need samuti kannavad nimetust *курица* (Казаринов, lk. 133, 136).

[2] Соболев, lk. 11.

[3] Vt. Казаринов.

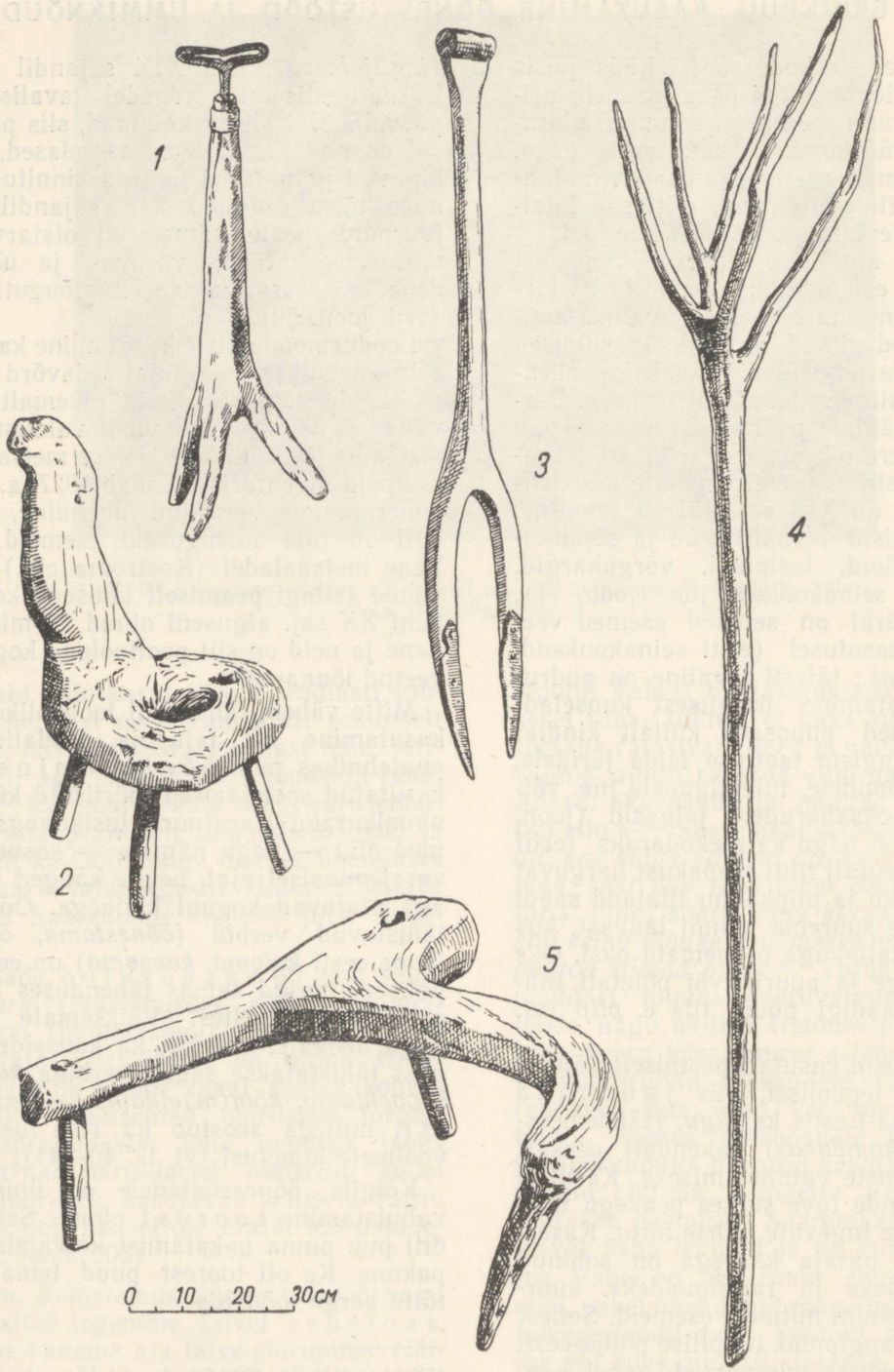

Joon. 71. Näiteid oksaharuliste puude kasutamisest tarbeesemeteks. 1 — Tulejalg *(peeruhark)*. Põide, Tahula k. EM 16599. 2 — Männioksast tehtud tool. Simuna, Sootaguse k. EM A 324 : 33. 3 — *Sõnnikuhark*, dat. 1863. Halliste, Abja v. EM 1651. 4 — *Tuulihang*. Kose, Nõmme k. EM 17227. 5 — *Meskitõrre jalg*. Jaani, Võhma k. EM vv.-akt 310 : 38.

Joon. 72. Vene kaarepuudeks juuritud kuused töötlemise eel hunnikus. Kodavere, Omedu k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 100.

Valmistustehnika ja välimuse alusel võib õõnestatud riistad jagada kahte rühma. Esimese rühma moodustavad riistad, mis õõnestati puupaku küljelt (lusikad, kulbid, kühvlid, kausid, künad, vened, surnukirstud). Teise rühma kuuluvad paku otsasuunast silindriliselt väljaõõnestatud riistad, peamiselt pakktarud ja mitmesugused majapidamisnõud. Esimeste õõnestamisel oli tähtsaimaks tööriistaks künakirves (väiksematel esemetel lusikanuga ja voolmed), teisel rühmal kasutati aga eeskätt tarutuura resp. ummikurauda (ja voolmeid).

Küljelt õõnestatud riistad. P u u l u s i k a i d ja kulpe valmistati kodus oma tarbeks suurtes joontes kuni viimase sajandivahetuseni. Materjali andis eriti kasepuu (eelistati sitket kasejuurikat), ka kadakas. Et valmis lusikad ei pakataks, keedeti nad vahel pajas läbi (üksikteated räägivad ka nende kuivatamisest leivaahjus pärast leivaküpsetamist [4]). Eesti (samuti läti ja soome) lusikate kahad on pikliku kujuga, erinevalt suurvene tavalisest ümarakahalisest vormist. [5] Sageli on nad olnud rahvapärase nikerduskunsti objektiks (joon. 73). XIX saj. jooksul said vene ümarakahalised treitud varrega ja värvitud lusikad Eestiski mõnevõrra tuttavaks, peamiselt Venemaalt sõjaväeteenistusest tagasitulevate soldatite kaudu. Alles sajandi lõpul ilmusid vene puulusikad meil müügile nii poodides kui rändkaubitsejate käes. Kuuleme selle kohta Räpinast järgmist: «*Perästpoolõ nii umbõs nelikümmend aastat tagase* [= ca 1900], *sõss inämb maaluitset süümise jaoś es tetä, sõss nakseva seto puuluitset tuuma ja müümä. Seto vaeldeva* [= vahetasid] *luitset vilä ja närtsa vasta. Puuluitset tegi üts vabrik P i h k v a h. Vabriko luitsedega ol'l' paremb süvvä ku ummitettüise maaluitsedega. Nimä olliva kõvvastõ värmitövä* [= värvitud], *es olõ nii pal'l'o mõskmist ja värm püssö vanane pääl. Maaluitsa jäivä sõss jo ainolt või ja söögitegemiste jaoś. Vana inemise, kes es olõ viil tõiste luitsedega harinova süümä, seivä viil*

[4] Näit. KT 101, 9 Räpina.

[5] Niisugused ovaalse kahaga lusikad esinevad Kesk-Euroopas slaavi alal (Opole) juba X—XII saj. (H o ł u b o w i c z, joon. 122 : 1, 2, lk. 277). Moskvas XV—XVI saj. kasutatud puulusikad on üldkujult võrdlemisi lähedased vene XIX saj. lusikatele (Р а б и н о в и ч, Из истории быта, joon. 10 : 7, lk. 51).

pal'l'o aigo perästpoolõ ummitettüise puuluitsedega edese.» [6] Käesoleva sajandi alguskümnendeil tegid metall-lusikad täieliku lõpu nii «maalusikate» kui vene puulusikate tarvitamisele lauariistadena. Kasutusele jäid puulusikad ainult söögitegemisel.

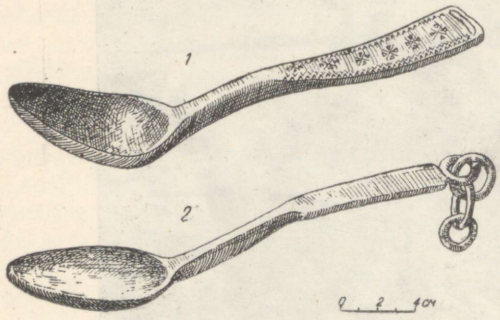

Joon. 73. Puulusikaid. 1 — *Koost.* Muhu, Mäla k. EM A 290 : 150. 2 — *Koost.* Karja, Koikla k. EM 16957.

Väärib märkimist, et kuigi eesti ja vene puulusikad kujult tõsiselt erinevad, on sõna *lusikas* (lõuna-eesti *luhits*, *luits*) ometi vana vene laen (< mvn *лъжька*, vn *ложка*), mistõttu on arvatud, et vene lusikaid levitati juba varakult läänemeresoome rahvaste hulgas kaubaartiklina, millega tõrjuti kõrvale vanad omapärased lusika nimetused. [7] Selliseid vanemaid nimetusi näib olevat Saare- ja Hiiumaal ning mandri läänerannal (Karuse, Varbla) puulusikat tähistav *koost*. Et vene lusikaid Baltimaades tõepoolest varakult liikus, tõendab tüüpiliste vene lusikakahade leid Riiast, tõenäoliselt XIII—XV sajandist. [8] Eelmiste seisukohtadega teatud määral vastuolus on rahva mälestusteated, mis — nagu nägime — seovad vene lusikate eesti talurahva hulka ilmumise üsna hilise ajaga. On veel huvipakkuv, et sõna *lusikas* on omakorda levinud Peipsi-taguste alade vene murdesse hilislaenuna *лузик* [9] (võibolla vene lusikast erineva pikliku kahaga lusika tähistamiseks, mida Avinurme kodutööndajad XIX saj. oma kaubaretkedel Peipsi taga võisid müütada).

Suuremate, peamiselt toiduvalmistamisel kasutatavate puulusikate nimetused *kulp* ja *kula* (viimane tähistab Lääne-Eestis varrega täisnurgi oleva kahaga kulpi, millega tõsteti kirnust piima) on nähtavasti läänemeresoome omal pinnal kujunenud. [10] Seevastu lõuna-eesti kulbinimetus *kopp* on laenatud alamsaksast (< kasks *koppe*). [11] Mujal Eestis tähistab *kopp* tavaliselt käepidemega puukaussi vee tõstmiseks jms. Võru murde idapoolsetes murrakutes (Põlva, Räpina, setu; samuti Lutsi ja Kraasna keelesaartel) tähistab puust koppa vee tõstmiseks, eriti saunas leili viskamiseks *korets*, *karits* (< vn *корец* id.).

Kausid (joon. 74) õõnestati enamasti pehmematest puudest — pärnast, haavast ja sanglepast —, kuid küllalt tihti ka kasest, eriti kasepahast. Tavaliselt tehti nad poolekslõhutud pakust, risti puitu. Harva õõnestati kausse ka piki puitu. Need aga ei saanud nii vastupidavad ja pakatasid kergesti. Kodusel kausitegemisel kasutati esialgsel õõnestamisel künakirvest, ka peitlit, lõplikul silumisel lusikanuga ja voolmeid. Sel viisil õõnestati kausse XIX sajandil aga harva. Selliseid kausse on muuseumikogudes ainult mõned eksemplarid, kuna kaugelt suurem osa kaussidest on treitud (vt. ptk. «Treimine»). See näitab, et XIX sajandil oli kausitegemine enamasti treialite ülesandeks ega kuulunud enam talupoja koduse käsitöö ringi.

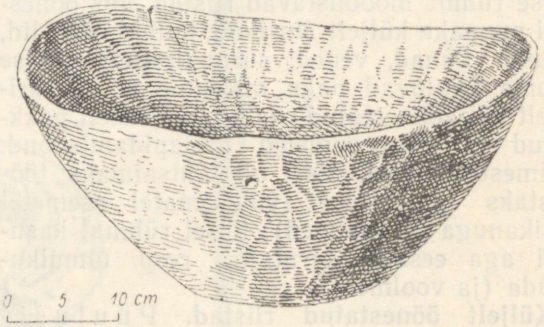

Joon. 74. Õõnestatud puukauss (*liud*). Põlva, Kääpa k. EM A 227 : 86.

Et kodune kausiõõnestamine oli üsna vaevarikas töö, kasutati vahel ka põletamise abi, mille kohta on säilinud üksikuid andmeid Alutagusest. Nii näiteks ühe Lüganusest pärit käepidemega kausi e. *kopa «kaha olla põletatud, mitte õõnestatud. Pärast põletamist*

[6] KT 101, 9—10 (Joosep Hermann, sünd. 1866); vrd. ka EA 15, 116 Avinurme; KV 78, 124 Jõhvi.
[7] Mikkola, lk. 45, 66; Kalima, Slaavil. san., lk. 120.
[8] Snore, tahv. II, 5, 8.
[9] Kalima, Ostseefinn. lehnwörter, lk. 157.
[10] Хакулинен I, lk. 103; Ariste, Hiiu, lk. 176.
[11] Saareste, lk. 245.

olla kareda kiviga üle hõõrutud» (EM A 395 : 142). Lähemalt kuuleme põletamisest Viru-Jaagupist: «*Puukausse õõnistati alguses peitliga, pandi siis tulised söed sisse, puhuti peale, kaabiti vahetevahel põlenud sütt pussiotsaga ehk raua tükiga; kui paks — pandi söed uuesti kokku ja põletati edasi.*» [12]

Eriti põliseid kausi nimetusi eesti keeles ei leidu. *Kauss* on laen lätist (< lt *kauss*), lõunamurdes puukaussi tähistavat sõna *liud* on ühendatud nii läti sõnaga *bļoda* kui ka vene sõnaga *блюдо*. [13] Ka Põhja-Eesti vana kausinimetus *vaage(n)*, *vaanas* on laenatud venest (< vn *ваганки*). [14] Põhja-Eesti rannarajoonis ja Hiiumaal puukausi nimetusena kasutatud *tisk*, *tiski* on pärit Eesti rootsi murdeist (< erts *disk*) ja soome keelest (< sm *tiski* < rts).[15] Kõik mainitud nimetused on tuntud juba XVII saj. eesti keele sõnastikkudes. Teiselt poolt ulatub vaevalt ükski neist palju kaugemale käesoleva aastatuhande algusest, pigem on nad sellest hilisemad. On tõenäoline, et need nimetused levisid seoses puukausside laiema tarvituselevõtmisega feodalismi ajal. Nimelt on märkimisväärne, et kui ürgkogukondlikul ajal Eesti alal võrdlemisi rohkesti kasutati savinõusid, siis feodalismisajandite vältel pääsesid domineerima puukausid. Arvatavasti tuleb seda siduda treimise rakendamisega kausivalmistamisel. [16]

Lõuna-Eestis on õõnestatud puukausid XIX sajandil siiski olnud nähtavasti suhteliselt haruldased ja neile on igapäevaste lauanõudena eelistatud väikesi laudnõusid — *tsõõrikuid* e. *pütte*. Kausse igas majapidamises polevat olnud; neid kasutatud ainult pidusöökide jaoks ja kogutud peopuhkudel (pulmadeks) külast kokku. [17]

Kui puukausid jäid suurelt osalt treialitemeistrite tööks, siis majapidamisnõudena omal ajal väga tähtsad k ü n a d (joon. 75) olid ikka koduse käsitöö tooteid. Seakünad, kaevukünad, liivakünad (*küürikünad*, *küürmollid* — puunõude pesemiseks) jne. õõnestati tavaliselt männitüvest, ka haavast. Leivakünad (lõuna-eesti *mõhk*, saarte *leivalõime*) tehti saartel enamasti tammest, mandril tihti kuusest. Künategemisel tahuti pakk algul töökirvega väliskülgedelt valmis, raiuti siis sellega ka osa sisemust välja ning alles lõplik õõnestamine toimus künakirve abil. Loomakünade tegemisel piirdutigi ainult kirvetööga, leiva- ja pesukünad aga siluti seest voolmetega üle. Et künad eriti otstest kergesti pakatasid, on nende otsi vähemalt Saaremaal tõrvatud.

Künad on põlisemaid kunstlikult valmistatud nõusid, mida kasutati eriti laialdaselt põlluharija-karjakasvataja majapidamises. Nende tavalised nimetused (põhja-eesti *küna*, lõuna-eesti *ruhi*) pärinevad juba ürgkogukondlikust ajast.[18] Veel XIX sajandil oli künade rakendamine majapidamises väga laialdane — peale nimetatud otstarvete kasutati neid sageli näiteks saunas veenõuna, õlleja viinakeetmisel, nii looma- kui inimtoidu (aganate) peenendamisel jne. Isegi pisikesed künataolised lauanõud polnud tundmata.

Künade kasutamisest koduses majapidamises on võib-olla veelgi põlisem nende rakendamine veesõidukitena. Männi- või haavatüvest õõnestatud r u h i oli XIX sajandil tuntud väiksematel veekogudel üle kogu Eesti mandri, eriti aga Lõuna-Eesti moreenkühmade vahelistes järvekestes, kus teda võib harukordadel veel tänapäevalgi leida. Selle kohmaka järvesõiduki asemel kasutati suurematel jõgedel — Emajõe, Pärnu ja Kasari jõgikonnas — samuti ühest puust õõnestatud, kuid kumeraks painutatud külgedega venet.

Vene tegemine on hoopis keerukam ja raskem kui ruhe õõnestamine ning on seetõttu

---

[12] EA 3, 489. Tuliste süte abil on põletatud tihti ka vana põlise tööriista u h m r i õõnsust, millise töö kohta Eestist kahjuks puudub lähem kirjeldus. Uhmer valmistati tavaliselt kuusest või männist. Et siin alati tuli õõnestada piki puitu ning kooniliselt allapoole kitsenevalt, mistõttu puukihte ei saanud eraldada piki süüd, oli uhmritegemine põletamise abita küllalt tülikas. Süte abil uhmrite (ja kausside) õõnestamine on laialt tuntud tööviis. Seda on täheldatud näit. Poolas (M o s z y ń s k i, lk. 670), Soomes (Arkisto III, lk. 237), samuti tšuvaššidel (Никольский, lk. 237), maridel (Крюкова, lk. 59) jt. Põhjalikum kirjeldus sel viisil uhmri õõnestamisest on olemas Ungarist (B á t k y, lk. 316).

[13] Nende sõnade kohta vt. S a a r e s t e, lk. 244.

[14] K a l i m a, Slaavil. san., lk. 180.

[15] A r i s t e, Eesti-rts., lk. 107.

[16] Puust lauanõud olid feodalismiaegses Euroopas üldse väga tavalised. Neil oli tähtis koht Vene linnades XI—XVII saj. (Рабинович, Из истории быта, lk. 50—51), Saksamaal Lüübeki linnakodanike laual valitsesid nad kuni XVI sajandini (N e u g e b a u e r, lk. 190) ja Soome talupoegadel domineerisid nad nagu Eestiski XIX saj. keskpaigani (S a h l b e r g, lk. 37).

[17] KT 18, 32—33 Rõuge; vrd. ka EA 35, 761 Sangaste, EA 39, 371 Hargla, EA 37, 182 jj. Saarde.

[18] Vt. S a a r e s t e, lk. 246—248. Feodalismisajandeil on mainitud nimetustele lisandunud veel alamsaksa laensõna *mold*, *moll* (< kasks *molde*, *molle*), mis tähistab tavaliselt väiksemat küna. Hiline on ka pika veiste joogiküna nimetus Edela-Eestis *rank* (< sks).

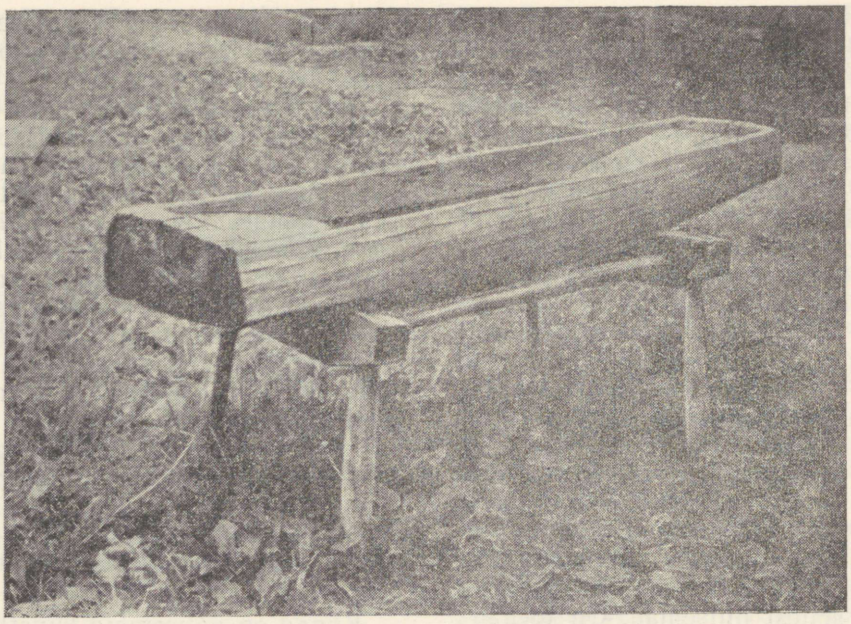

Joon. 75. Pesuküna õues. Rapla, Tõrma k. Autori foto 1957.

olnud venemeistrite ülesandeks. Välimuselt on vened lähedased laudlootsikule. Tavaliselt on nad 5—6 m pikad, kuni 1 m laiad, väga kerged ja liikuvad. Valmistatud on nad kergest haavapuust, mida on pehme töödelda ja mis sobib ka hästi painutamiseks. Venepuu tuli õõnestada tingimata toorelt. Et säilitada puu pealispinda vene külgede jaoks võimalikult palju, alustati õõnestamist künakirvega umbes kämblalaiusest praost, mis otste ligidal avardus. Õhukeste, 2—3 cm paksuste külgede tõttu tuli õõnestamisel olla ettevaatlik, et seina mitte läbi raiuda. Kasaril kontrolliti seina paksust kirvega koputades kõla järgi, Pärnu jõel ja Emajõel aga puuriti vene väliskülge enne õõnestamist risti puud umbes iga jala (30 cm) järel tihedad auguread. Aukude sügavus vastas külje paksusele ning oli seega õõnestamisel heaks mõõduks — kui auk hakkas seestpoolt paistma, ei tohtinud enam rohkem laastu võtta. Pärast õõnestamist löödi augud kuusepulkadega kinni, sageli aga tehti seda juba enne õõnestamist, mispuhul kasutati paraja pikkusega ja silmatorkava värvusega (näit. punasest kukerpuust) pulgakesi. Nende pikkuse määramiseks oli olemas vastava paksusega mõõtlaud, millesse puuritud aukudesse löödi pulgad ja lõigati siis laua paksuse järgi parajaks.

Külgede laialikoolutamise eel kuumutati valmisõõnestatud venepuud veega täidetult tellinguil tule kohal või ka lihtsalt vette heidetud kuumade kivide abil. Pehmeks haudunud vene külgede vahele suruti reana looka vetruvad pulgad, mis küljed aegamööda laiali pressisid (joon. 76). Jäid ühed pulgad lühikeseks, pandi pikemad asemele, kuni oli saavutatud küllaldane laius.

Külgede toeks varustati vene nüüd kaartega, mis harilikult raiuti looduslikult kõveratest puudest (juurpuust). Nende kinnitamiseks jäeti Lääne-Eestis venepuu siseküljele kõrgemad kõrvad (*nakid*, *kabad*), mille külge kaared Pärnu jõel seoti niinnööriga, Kasaril aga löödi puupulkadega. Emajõe vesikonnas Ahja jõel venedele kabasid ei jäetud, siin löödi painutatud kaared lihtsalt kummastki otsast puupulkadega külgedesse kinni.

Üldjoontes samalaadsed vened samasuguse valmistustehnikaga on tuntud määratul maa-alal üle kogu Põhja-Euraasia kuni Loode-Ameerika indiaanlasteni välja. Põhja-Euroopas moodustab Läänemere idarand nende leviku läänepiiri. Siit edasi läände on viimastel sajanditel tuntud ainult algelisemat ruhet. Tõenäoliselt on küllalt keeruka valmistustehnikaga vene puhul tegemist põlise

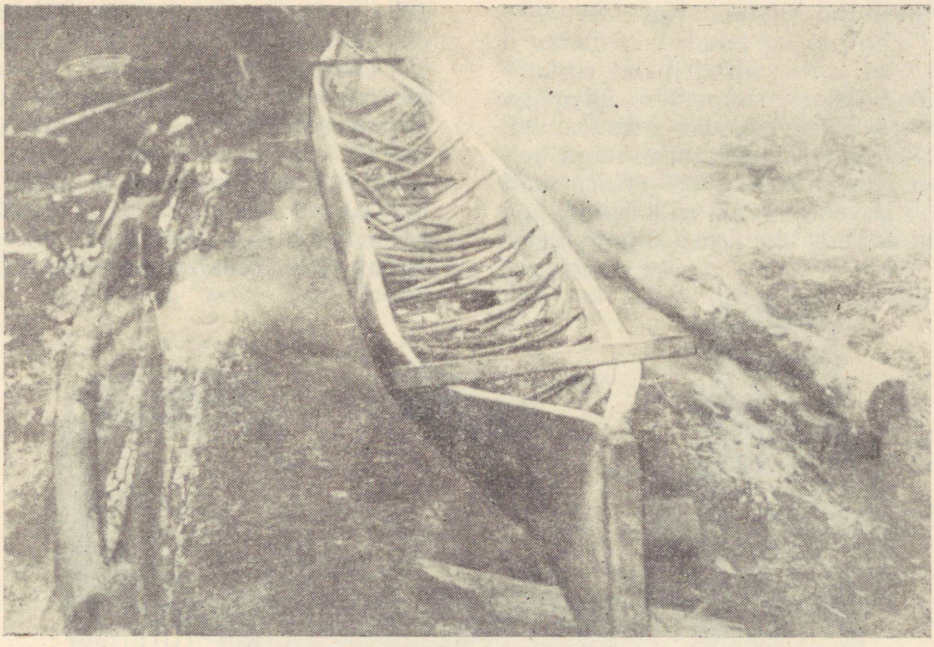

Joon. 76. Vene *laotamine*. Tori, Riisa k. Foto M. Riis 1920. Fk. 1133 : 38.

mingist Ida-Euroopas või Põhja-Aasias asunud keskusest levinud nähtusega.[19]

Lõpuks kasutati feodalismi ajal ka jämedamast männipakust küna kombel õõnestatud surnukirste, mida meie lõunanaabrid lätlased harva valmistasid veel käesolevalgi sajandil.[20] Vene metsarajoonides on puupakust õõnestatud surnukirste XIX saj. keskel kohati (näit. Kostroma kubermangus) toodetud veel kodutööndusliikultki.[21] Eestis teostatud järelepärimised on avastanud vaid üksikuid ebamääraseid mälestusi Ida-Eestist, et «ennevanasti» olevat olnud küll niisuguseid puusärke.[22] Viimati olevat *künakirste kaevatud* veel väikestele lastele (V.-Jaagupi, Lutsi). Ainus konkreetsem kirjeldus puutüvest surnukirstu valmistamise kohta Eestis pärineb Harglast Kusta Lipstokilt (sünd. 1866), kes poisikesena 1880. aasta paiku olevat näinud sellise kirstu tegemist[23]: «*Kirstud meisterdatud metsas. Tehtud nagu tavalist küna: kõigepealt löödud kirvega mõned suured laastud, nii et õnar sisse sai, siis õõnestatud kõplaga parajalt sügavaks. Väljastpoolt löödud kirvega kandiliseks, antud kandiline kuju. Altpoolt olnud kirst kitsam kui pealt. Ühest puust raiuti kirstu kaas, kaanele pandi põõn peale (vist lõhkimineku vältimiseks?).*» Kaas olnud küljelt kirstu sisse raiutud valtsisse lükatav. On iseloomulik, et Harglaski ükski teine küsiteldud vanake sellist kirstu ei mäletanud. Mõned teised teated räägivad, et õõnestamisel pakk lõhestati ja et ühest poolest saadi kaas samuti õõnestamise teel nagu kirst isegi (Narva v., Jõhvi, Vastseliina) — ilmselt algsem valmistusviis, mis on olnud tavaline ka Lätis.

Igal juhul on selge, et XIX saj. teisel poolel oli õõnestatud surnukirstude kasutamine Eestis väga haruldane, millest võib järeldada, et laudkirstud olid talurahva hulgas üldiselt kasutusel juba XIX saj. algupoolel, võib-olla aga veelgi varem.

[19] Venede kohta vt. lähemalt I. Manninen, Zur Ethnologie des Einbaums. — Eurasia Septentrionalis Antiqua I, Helsinki 1927, lk. 4—17. Nende valmistamisest Soomes hästi illustreeritud ülevaade: Vilkuna-Mäkinen, lk. 302—313.

[20] Bielenstein, lk. 181; J. Jaunzems, Bluka zārki. — Senatne un māksla II, Riga 1939, lk. 41—51.

[21] Мещерский-Модзалевский, lk. 247 (1858. a.).

[22] Näit. EA 38, 157 Narva v.; KT 76, 6—7 Jõhvi; EA 3, 491 V.-Jaagupi; EA 40, 303 Simuna; EA 2, 417 Rõngu; EA 39, 347 jj. Hargla; EA 36, 771 Vastseliina; EA 31, 177 Lutsi eestlased.

[23] EA 39, 347 jj., joonised lk. 351, 355.

Otsast õõnestatud riistad. Kui künadeks jms. kasutati läbini tervet puud, et riista otsad jääksid tugevad, siis silindriliste riistade õõnestamiseks eelistati mädanenud südamega puid, mis tunduvalt kergendas õõnestamist. Tavalisteks tööriistadeks olid siin, nagu öeldud, tarutuur resp. ummikuraud (väiksemail nõudel peitel) ja voolmed. Vahel kasutati puu sisemiste kihtide eemaldamiseks siingi põletamise abi.

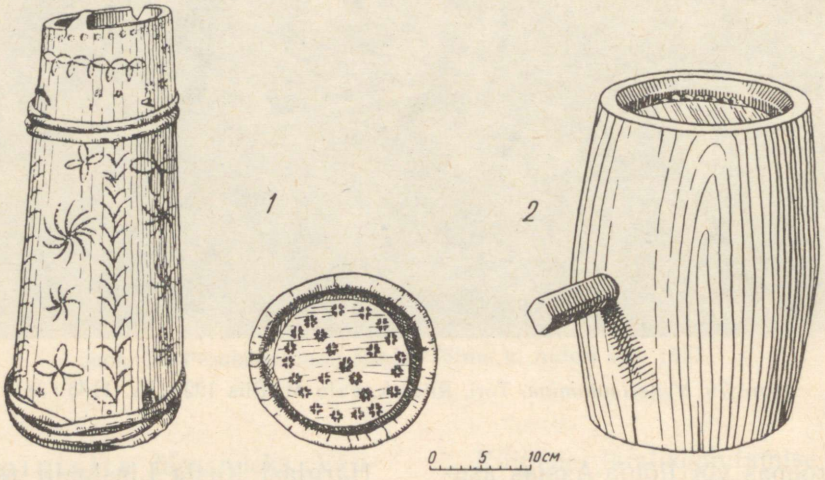

Joon. 77. Väiksemaid ummikuid. 1 — *Koorekirn*, kaunistatud põletuskirjaga; uure tihendatud peenekshõõrutud männikoorega (*käba*). Nissi, Siimika k. EM A 426 : 1144. 2 — Viinaankruke, uure tihendatud vahaseguga. Vastseliina, Loosi v. EM A 21 : 4.

P a k k t a r u d ei kuulu kaugeltki kõik otsast õõnestatud esemete hulka. Teatavasti on Eestis feodalismi algupoolel valitsev olnud mesilaste pidamine kasvavates tarupuudes metsas. Neid saadi õõnestada ainult puu küljele tehtud piklikust avast künakirve ja tarutuura abil. Et pakktarud on tarupuude otsesed järglased, siis on loomulik, et mainitud õõnestusviisi kasutati ka nende tegemisel. Niiviisi küljelt õõnestatud pakktarud on XIX sajandil olnud tavalised eriti Kagu-Eestis [24], kus ka metsamesindus kõige visamini püsis.

Mujal Eestis on pakktarud õõnestatud harilikult otstest, kusjuures tihti kasutati ka tule abi. Pakktaruks eelistati peamiselt õõnsat või mäda südamega vana kuuske või haaba, harvemini teisi puid (sanglepp, pärn, mänd jne.). Mädanenud südameosa kõrvaldati tarutuuraga hõlpsasti. Kui kasutati tuld, siis *«põletati sihest tulega ja suurde oolmetega kaabiti jälle see põlend kord äe. Põletati mõlemist otsast. Kui juhtus kõvasi kohti sihes olema, siis uherdati mõlluga ja raiuti pöikliga. Pakk oli kivide pääl ja tuluke all, tule ladu* [= latv] *siis vädas paku sisse ja põletas.»* [25] Õõnestatud pakktarule tehti lauast põhi, mis mahtus parajasti taruõõne sisse ja mis kinnitati puupulkadega. Kaaneks löödi harilikult peale laiem laud, mis ühtlasi kaitses tarupuu otsa vihmavee sisseimbumise eest.

Kui ei olnud saadaval sobivat mäda südamega puud ja taru tuli õõnestada tervest pakust, oli töö eriti raske, mistõttu pakk sageli lõhestati pooleks ja õõnestati siis pooled küljelt. Tarupooled hoiti pärast koos vitste abil.

U m m i k u d (s. o. majapidamises kasutatud silindrilised ühest puust õõnestatud nõud). Nende mitmes suuruses nõude üldnimetuseks on peamiselt Edela-Eestis *ummik*, Avinurmes ka *umku, umpu,* mujal kirjeldavat laadi nimetused *umbpuu nõu, umbse puu nõu, umbpuine riist, ükspuine nõu* jms. Et ummikuid tuleb pidada osalt laudnõudest vanemaks, siis on selge, et vajadus sellise laudnõudest eristava üldnimetuse järele tekkis alles pärast viimaste kasutuselevõtmist, mistõttu need nimetused on suhteliselt hilised, kuigi tüvi *umb* ise on soomeugriline.

Sagedamini tehti XIX sajandil ummikutena

[24] L i n n u s, joon. 63 (lk. 83).

[25] KT 71, 20 Kaarma.

väiksemaist nõudest kahepõhjalised *lähkrid* ja *lassid (ankrud)*, edasi *piimapütid, kirnud* (joon. 77), mitmes suuruses *tünnid* ja *tõrred* ning lõpuks suurimatena *viljakummid*. Kuid isegi *pudeleid* on Lääne-Eesti rannarajoonides õõnestatud puust. Neid kasutati sarvede kõrval püssirohunõudena. Enamik nimetatud ummikuist olid suhteliselt harvad samaliigiliste laudnõude kõrval. Peaaegu alati tehti ummikutena aga väikesed sanglepast või pärnast *meetünnid,* sest laudnõudest

Küljel lamavate kahepõhjaliste k u m m i d e (joon. 78) kasutamine on piirdunud nähtavasti ainult Kagu-Eestiga, kus neid veel XX saj. alguskümnendeil oli rohkesti setudel ja Põlva khk-s, harvemini Rõuges, Räpinas, Kanepis, Urvastes, Otepääl jm. Urvastest pärit viljakumm (EM A 227 : 98) pikkusega 188 cm ja läbimõõduga 65 cm on mahutanud 8 vakka vilja. Tavalisimad on olnudki 6—8-vakased kummid, kuid on leidunud ka 9—10-vakaseid. Sellised küljel lamavad, sageli hiiglaslike

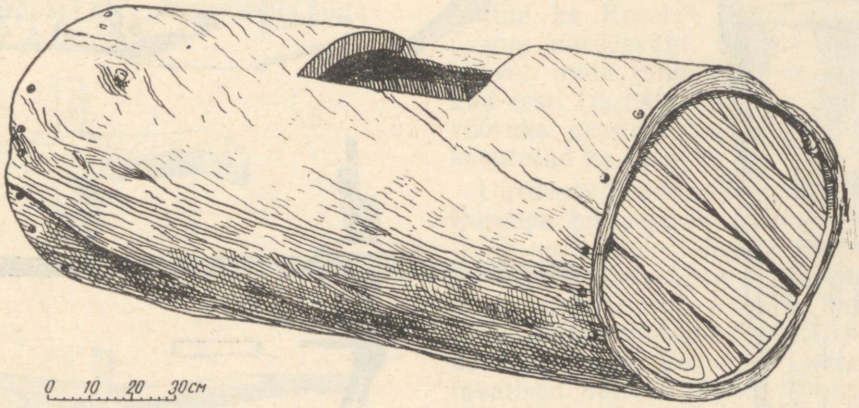

Joon. 78. Viljakumm (*vilä kumm*). Põlva, Miiaste k. EM A 321 : 55.

kippus niesi läbi immitsema. Teine sagedasemaid ummikuliike oli vändaga käänatav *võivaat*. Väiksemate ummikute tegemisel on tavalisemaks puuks olnud ikka sanglepp. Vähem kasutati pärna, saart, tamme, vahel isegi kaske.

Väiksemate ummikute valmistamisest tavalisem oli XIX sajandil suurte nõude, viljatünnide ja tõrte õõnestamine, sest nende tegemine laudadest oli küllalt raske ja sellega tegelesid peamiselt meistermehed. Kagu-Eestis levinud määratu suured viljakummid olid eranditult õõnestatud. Sellised suured ummikud õõnestati analoogiliselt pakktarudega. Materjaliks olid peamiselt mäda südamega lepad, männid, haavad, ka pärnad. Põhjad raiuti välja nii, et nad mahtusid parajasti ummiku otsa sisse, ning kinnitati puupulkadega. Selline põhi muidugi ei pidanud vedelikku, mistõttu neis suurtes ummikutes sai hoida ainult kuiva materjali — vilja, jahu, linaseemneid jms. Lõhkipakatamise tõkestamiseks vitsutati ummikud tihti ühe või paari vitsaga. Kui puu siiski lõhenes, täideti lõhe puuliistuga.

mõõtmetega puutüvest õõnestatud kummid on Läti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo ja Materiaalse Kultuuri Instituudi teadusliku töötaja S. Cimermanise andmeil olnud viljasäilititena üsna tavalised Kagu-Eesti otseses naabruses Kirde-Vidzemes ja neid on kasutatud mujalgi Lätis ning samuti Leedus.[26] Kaugemal lõunas laiub nende kasutusala edasi Valgevenes ja Poolas; võõrad pole nad olnud ka suurvenelastel.[27] Sõna *kumm* on suure kumeraküljelise ummiknõu tähenduse omandanud üksnes võru murde alal.[28] Juba esimene lõuna-eesti sõnaraamat (G u t s l a f f 1648) on fikseerinud: *Kumm* 'Troch'. Nähtavasti võeti viljakummid Kagu-Eestis kasutusele lõuna- ja kagupoolseil eeskujudel ajal, mil põllunduse arenemise tõttu tekkis vajadus

[26] Vt. näit. LVM, mapp 2441, lk. 25 (Cēsise mk., Sērmukšu v.); Ist. In. — 1956. a. ekspeditsiooni joonistekogu (Varėna raj.).

[27] M o s z y ń s k i, lk. 234 ja tahv. XI : 2; Б л о м к в и с т, lk. 425.

[28] Üldtuntud on *kumm* Eestis tähenduses 'võlv, kumer kate', millisena kuulub arvatavasti samasse sõnaperesse *kumer, kummardama* jne. sõnadega.

järjest suuremate viljakoguste säilitamiseks. Kuna Eesti linnustel XII—XIII sajandil enam ei esine varasemaid suuri savinõusid, on H. Moora oletanud, et sel ajal hakatigi laiemalt kasutama viljakummisid.[29] On võimalik, et kummi levik piirdus juba algusest sajandil ummik-viljasäilitite asemel kasutusel kirstud ja laudadest viljavaadid ning -tõrred.

Ummiktõrregi põhi kinnitati, eriti Kagu-Eestis, tihti puupulkadega, kuid tavalisem oli tõrre põhja kinnitamine uurdesse

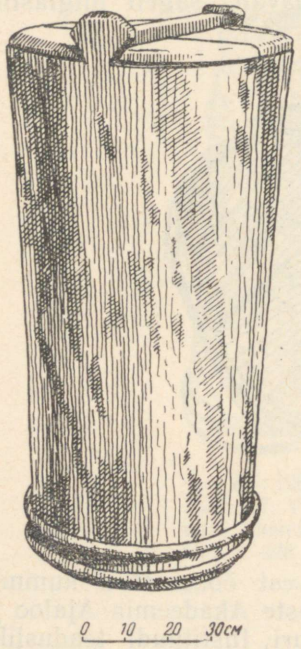

Joon. 79. *Ummik* jahu hoidmiseks. Tori, Tori v. EM A 331 : 23.

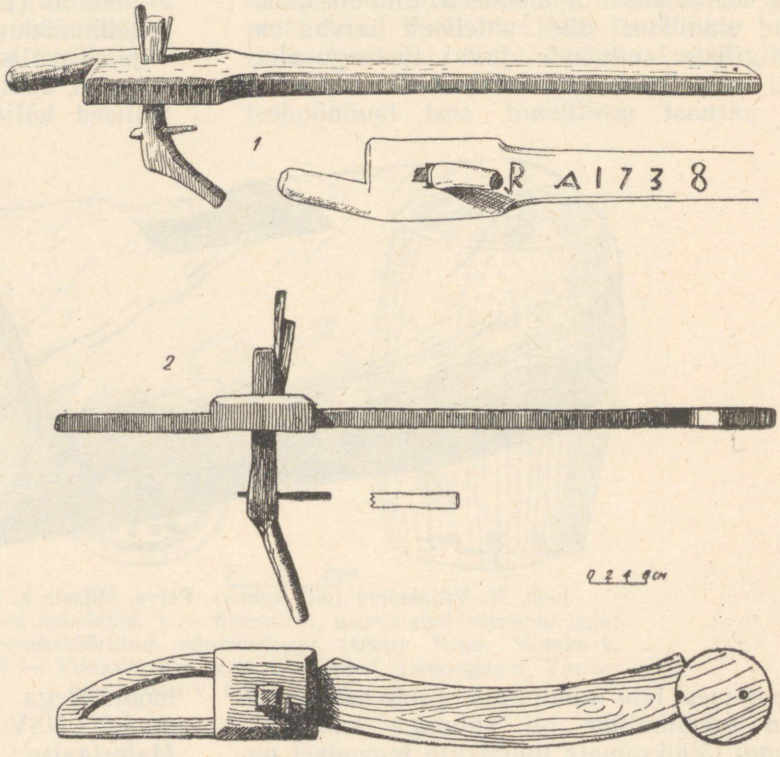

Joon. 80. Uurdesaagisid. 1 — Teadmata päritolu. EM A 426 : 4152. 2 — «Püti uulte saag». Hargla, Laanemetsa v. EM 14622.

peale üksnes Kagu-Eestiga, sest mujal Lõuna-Eestis asendab seda õõnespuust püsti seisev pisut väiksem kaanega nõu (joon. 79), millega seostub vana läänemeresoome nimetus *tõrs (tõrdu, tõrikene)*.[30] Ka nimetatakse niisugust nõu *ummik* (Edela-Eestis), *tünn, tonn* jne. Ummiktõrre kõrgus kõikus ühe meetri ümber, läbimõõt aga ulatus tihti kummi läbimõõduni. Samalaadsed tõrred on Ida-Euroopas laialt tuntud.[31] Põhja-Eestis olid XIX (keresse lõigatud soonde), mis kõigi väiksemate ummikute juures on täiesti üldine nähtus (vt. joon. 77). Et uuratud põhi oli tihe, võis nõudes hoida ka vedelikke.

Seoses põhja uuramisega on tulnud rakendada juba hoopis uusi tööriistu ja töövõtteid, mis teiste õõnestatud nõude juures polnud vajalikud. Sellisteks tööriistadeks olid sirkel ja uurdesaag, mõlemad muide asendamatud ka kahe põhjaga laudnõude tegemisel. Sirklit me käsitlesime eespool (vt. lk. 78—79).

Uurde- (uuri-) saag (ka *uurderaud, uuri-*

[29] Moora, Linnuste uurimise tulemustest, lk. 76.

[30] Sõna *tõrs* kohta vt. J. Mägiste, *oi-, ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII. 2), Tartu 1928, lk. 159.

[31] Näiteks Moskvas on avastatud üks XIV saj. maasse kaevatud viljatõrs (Рабинович, Из истории быта, lk. 44, joon. 6). Idaslaavi ala lääne- ja lõunaosas on ummiktõrred olnud vanad rõivaste hoidmise riistad (Бломквист, lk. 424 jj.).

laud, Avinurmes *uurekannikas)* koosneb tavaliselt kahest osast — pidemest ja sellest risti läbi käivast pulgast (joon. 80, 81). Viimase sisse on pidemega rööbiti löödud väike saeleheke 3—6 hambaga, mis ulatub pulgast välja umbes 0,5 cm. Vastavalt sellele tuleb ka uurdesoon niisama sügav. Uurde laius on olenevalt saelehe paksusest 2—5 mm. Pulka saab pideme sees kiilu abil kõrgemale või madalamale kinnitada, millega määratakse uurde kaugus servast. Uurde lõikamisel toetub käepide nõu servale ja nii saadakse servast ühtlasel kaugusel olev sirge kindla sügavuse ja laiusega uure.

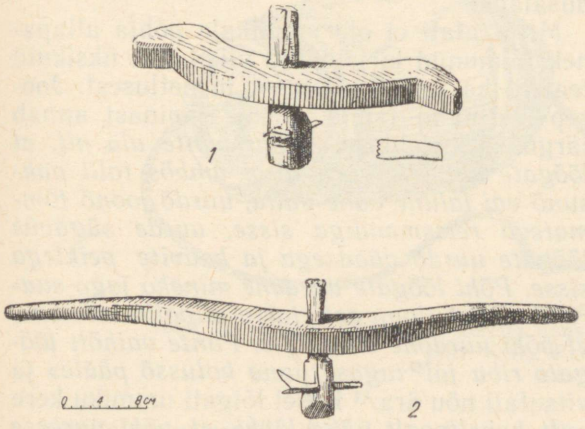

Joon. 81. 1 — Uurdesaag (*uurikannik*). Avinurme, Saare k. EM A 194 : 4. 2 — Uurdepuhastamise raud (*kritsjani*). Noarootsi, Kudani k. EM A 500 : 6.

Käepideme kujult jagunevad uurdesaed Eestis kahte rühma. Lääne-Eestis, eriti Saaremaal, on levinud pika sirge käepidemega uurdesaag, millest pulk käib läbi ühe otsa lähedalt. Saagimisel ulatub selline käepide risti üle nõu ja tema üks ots toetub nõu ühele, teine teisele servale. Seda liiki uurdesaest on säilinud dateeritud eksemplar aastast 1738 (joon. 80 : 1). ENSV TA Etnograafia Muuseumis on talletatud veel paar tüübilt samasugust uurdesaagi Eesti NSV lõunapiiri lähedalt Harglast (joon. 80 : 2) ja Helmest (EM 3114). Need mõlemad on konstruktsioonilt hoopis arenenumad (varustatud ühes otsas käevanguga, eraldi kiilusoonega pulgaaugu kõrval jne.) ja on sellistena ilmselt hilised püttsepa tööriistad.[32]

[32] Taolisi uurdesaagisid on kasutatud ka Lätis Kurzemes (Januzems, lk. 123, joon. 13; LVM 17475 Tukumi mk., Pravinu v.).

Mandri-Eesti, samuti Hiiumaa tavalised uurdesaed on kõvera laia käepidemega, millel pulk on löödud läbi keskelt (joon. 81 : 1). Sellisel sael toetub käepide saagimisel ainult nõu sellele servale, millesse uuret lõigatakse (vt. joon. 115). Vanim dateeritud eksemplar on aastast 1822 (EM A 446 : 1293, teadmata päritolu).

Noarootsis on samalaadse pidemega ühendatud sõrga (joon. 81 : 2) kasutatud sissesaetud uurde puhtakshööveldamiseks. Samasugust tööriista on *uurderaua* nimetuse all tuntud ka Kosel.[33] Tavaliselt aga kasutati üksnes uurdesaagi. Kumerapõhjaline uurdehöövel, mida tunneb linnapüttsepis, on jäänud eesti (ja nähtavasti ka läti) maakäsitöös võõraks. Leedus aga on seda mõnel määral kasutatud ka maal.[34]

Uurdesaag on iseloomulik tööriist kogu Euroopa püttsepises. Lääne-Eesti pikavarrelisele uurdesaele lähedasi vorme on kasutatud eriti Edela-Soome puunõude valmistamise rajoonis ning Rootsis, ka on nad teise tüübi kõrval tuntud kogu Lätis.[35] Teist laadi uurdesaed on Euroopas laiemalt levinud, tavalised näiteks läänes Prantsusmaal[36] ja idas Venes[37]. Võõrad pole nad olnud ka Edela-Soomes.[38] Uurdesae vanuse määramiseks on vähe konkreetset materjali. Võib arvata, et ta ilmus hiljemalt seoses vaaditegemise oskusega. Venes, sealhulgas ka Novgorodis, oli uurdesaag tuntud juba mongoliteeelsel perioodil.[39] Eesti uurdesae nimetused ei osuta erilist vanust; *uure* ise on küll põline soome-ugri sõna, kuid tavalisima nimetuse *uurdesaag* järelosa on hiline laen. Avinurme *uurekannikas* on etümoloogiliselt selgusetu.[40]

Uuratud ummiku tegemisel joonistati kõigepealt õõnestatava paku otsale sirkliga

[33] KV 79, 98.

[34] Uurdehöövlid Leedu NSV-st: «Aušra» 5123 (Žagare raj.), 5424 (Akmiane raj.), 5635 (Kretinga raj.) jne.

[35] Karrakoski, joon. lk. 135 (primitiivsem vorm, millel puudub tellitav pulk); Trotzig, joon. 1, 11 (lk. 347); Bielenstein, joon. 278 (lk. 321); LVM kogud.

[36] Bandaroy, tahv. II, 6—7.

[37] Филиппов, joon 65 a (v. lk. 196); Промыслы Вятской губ. V, joon. 4 (1 tahv.).

[38] Vilkuna, Träkärlsindustri, joon. 8.

[39] История культуры I, joon. 73 (lk. 112); Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 43—44.

[40] Väärib märkimist, et Ida-Soomes on üht teist puunõude tegemisel kasutatud riista, nimelt nõulaua kõverust määravat vormlauda, nimetatud *kannikka* (Arkisto III, lk. 251).

ring, mille järgi ummik täpselt ringikujuliselt välja õõnestati. See hõlbustas pärast põhja tihedat allapanekut, mis ebasümmeetrilise kujuga õõnsuse puhul oleks olnud hoopis raskem. Valmisõõnestatud ummikule uurde sisselõikamine võis toimuda ainult kirjeldatud viisil uurdesae abil.

Järgnes põhja valmistamine. Kui kere õõnestati toorest puust, siis põhi tehti alati kuivast puust. Nagu kohe näeme, oli sel oluline tähtsus põhja allapanekul. Põhja täpse raadiuse määramine põhines geomeetrilisel tõel, et ringi raadius võrdub tema sisse joonestatud kuusnurga küljega. Vastavalt võetigi sirkliga uurde seest «kuus täit» (vt. joon. 116). Selleks kulus mõnevõrra aega, sest tuli lihtsalt katsetada, surudes sirkli haarasid vajaduse järgi kas koomale või laiemale, kuni sirkel kuue käänu järel täpselt lähtepunkti tagasi sattus. Seejärel joonestati põhjaring kuusest või männist lauale ning lõigati põhi välja — varem kirve ja noaga, viimasel ajal raamsaega. Edasi tuli põhi *teritada,* teha põhja *tera* e. *vaas*, s. o. lõigata põhja serv poolviltu teravaks, et ta uurdesse läheks. Seda tehti noa või liimeistriga. Nii saadi põhi, mis oli ummiku sisemisest läbimõõdust pisut laiem. Selle allapanek oli omaette töö.

Ummiku kere (suuremal ainult uurdeots) pandi tunniks või paariks patta keema. Keemisel paisus ummik sedavõrd, et kuiv põhi saadi vabalt uurdesse lükata. *«Kui liiga kaua keedid, võis põhi kohe kolksti läbi kukkuda. Sel juhul tulid kiilikesed vahele panna, mis jahutamise juures jälle ära võeti»* (Avinurme). Keetmise asemel võidi ummiku keret mõni päev leiges vees leotada, mille kohta on teateid eriti saartelt, ka mandri põhjarannikult (Kuusalu). Lõpuks on üksikuid andmeid ka toorest puust värskelt õõnestatud ummikule kuiva põhja allapanekust ilma keetmata või leotamata, mida võibki ehk pidada vanemaks, keetmisele eelnenud võtteks. Pärast põhja allapanekut lasti ummikul aeglaselt kuivada parajalt jahedas ruumis, et ta lõhki ei pakataks. Pakatamist pidi tõkestama ka uurde peale löödud vits. Kuivamisel tõmbus kere kokku ja pigistas põhja tugevasti uurdesse.

Ka naabermaades on kirjeldatud põhja allapaneku viisid — nii lihtsalt toorele kerele kuiva põhja panemine kui ka kere eelnev keetmine või leotamine — olnud ummikute tegemisel tavalised.[41]

Uure pole sellisegi valmistusviisi juures alati saanud küllalt kindel, mistõttu seda sagedasti on veel väljastpoolt tihendatud (vrd. joon. 77). Võrtsjärve pikkuskraadist lääne pool on olnud tavaliseks tihendusaineks kuivatatud ja peenekshõõrutud m ä n n i k o o r, nn. *käba.*[42] Väga sagedasti on seda kasutatud eriti Loode-Eestis, mille naabruses, üle lahe Edela-Soomes, see on samuti olnud tavaline uurde tihendusaine.[43] Ida-Eestis, eriti maa kaguosas, on aga tihendamiseks kasutatud mingit v a h a s e g u või taruvaiku. Ei tohiks olla kahtlust, et sel pisidetailil on laialdane tagapõhi ida- ja lõunapoolseil põlistel mesindusaladel.

Mitte alati ei ole ummikule põhja allapanek toimunud kirjeldatud viisil. On üksikuid teateid ka primitiivsemast menetlusest. Joosep Hermann (sünd. 1866) Räpinast annab järgmise kirjelduse: *«Põhi pante ala nii, et lõõgate valmeś tettöl torol umbõs tolli paksunõ vai laiune vahe vällä, uurdõ joonõ tõmmateva reissmaadiga sisse, uurde sügävüs lõõgate uurdõ väädsega ja kaavite peiklega sisse. Põhi lõõgate uurdehe mineko jago suurõmb. Puukiiloga aete torro niipallo laembaś, et põhi uurdõhe sisse läts. Pante vaihõlt lõõgato riba jäl? tagase, uma kotussõ pääle»* ja vitsutati nõu ära.[44] Kosel lõigati ummiku kere *«alt kaheltpoolt vähe lõhki, et põhi uuresse annaks minna. Nõu alumisele servale põhi alla pandult aeti puust vits peale — ja valmis.»*[45] Edasi pärineb Saaremaalt paar huvitavat kirjeldust ummiklähkri tegemisest. Vana puutöömeister Kusta Sinijärv (sünd. 1869) Karjast jutustab: *«Muiste pandi põhad sedasi otsa, et kere lasti äe kuivada ja siis löödi luhki. Põhi tehti valmis, noaga tehti uure sisse ja põhi pandi otsa ja vitsad*

[41] Toorele kerele kuivast puust põhi näit. Lätis (B i e l e n s t e i n, lk. 337), Venes (Филиппов, lk. 220), Leedus (V i t a u s k a s, lk. 386); leotamine Edela-Soomes (K a r r a k o s k i, lk. 141); keetmine Kuramaal (J a u n z e m s, lk. 115), liivlastel (LE, lk. 110) jne. H a b e r l a n d t, lk. 488, tunneb (tõenäoliselt Kesk-Euroopast) veel põhja allapaneku viisi, kus põhjalaud tehti ühelt küljelt märjaks, mille tagajärjel see tõmbus kausitaoliselt kumeraks ja oli kergesti uurdesse surutav.

[42] Idapoolseimad andmed käba kasutamise kohta: Kose (EA 4, 331), Juuru (KKI), Suure-Jaani (EM 2097), Helme (EM 989).

[43] K a r r a k o s k i, lk. 142 (kalatünnidel-laudnõudel). Männikoort uurde tihendamiseks kasutasid ka Pakri rootslased (S ö d e r b ä c k, lk. 121).

[44] KT 101, 6.

[45] EA 4, 321. Vrd. samalaadset teadet Hiiumaalt: EA 31, 537.

pääle ... See oli ikka enne mind oln, kus nenda tehtud. Siis poln uuri saagi ja pole osatud keret mitte liuta [= leotada].»[46] Analoogiline teade Kaarmalt: Ummikule *«tehti uuri saega uure sisse ja nüid löödi see kere luhki, põhi pandi otsa ja vitsad aeti peele ... Aga mo lapse põlves akati neid umpse puu lähkrid teist moodi tegema»* — järgneb tavaline leotamise jne. kirjeldus.[47]

Tuleb tähendada, et etnograafilistes muuseumikogudes on olemas ainult paar uurdes põhjaga kahest poolest liidetud nõu (joon. 82).[48]

Nägime, et õõnespuust esemete valmistamisel on tegemist mitme põlise spetsiaaltööriistaga ning mitmesuguste tehniliste menetlustega, alates suhteliselt lihtsatest (puukihtide söelepõletamine, uhmrite, kausside, pakktarude jne. õõnestamine) kuni märkimisväärselt keerukateni (haavapuust vene ja uuratud ummikute valmistamine, treimine). Oluliselt on erinenud puu küljelt ja otsast õõnestamise tehnika. Viimasega seoses on jõutud juba eri puuosade — põhja ja kere — liitmiseni, milleks kasutatud võtted (keetmine, leotamine jne.) osutavad puu omaduste

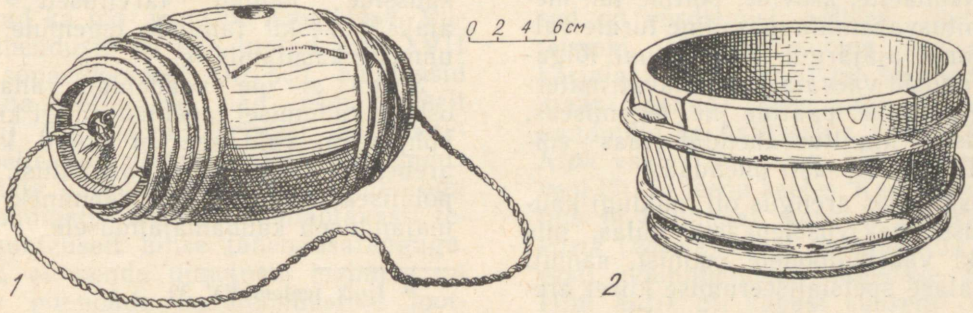

Joon. 82. Kaheks lõhestatud kerega nõusid. 1 — Lass. Kärla. EM A 447 : 77. 2 — Piimapütt. Keila, Kersalu k. EM A 496 : 17.

Niisiis kujutavad esitatud kirjeldused ilmselt üsna haruldast nähtust. Ometi võib nendes vist õigusega näha viimaseid killukesi vanemast põhja allapaneku viisist, mis eelnes keerukamale tööviisile uurdesae ja keetmise abil. Nähtavasti võib ummiku lõhkilöömist pidada põliseks vedelikkupidavate eraldi põhjaga puunõude valmistamise viisiks, mis on ühtlasi loomulikuks sillaks ummikute ja laudnõude vahel. Ei tohi unustada, et ummik võis tihti juba õõnestamisel või kuivades iseenesest lõheneda. Ummikute ja laudnõude vahekorral peatume lähemalt järgmise peatüki lõpul.

suurepärast tundmist. See edusamm on toimunud nähtavasti ürgkogukondliku korra lagunemise järgus. Huvitav on märkida, et uurdega ummikud on olnud tavalised küll näit. Põhja- ja Kesk-Aasia feodaalsetel rahvastel[49], võõrad aga Põhja-Aasia mahajäänumail rahvastel, kes küll tundsid kausi- ja künataolisi õõnesnõusid ja õõnespuu-venesid.[50] Oluliseks edusammuks väikeste õõnesnõude valmistamisel on olnud ka treipingi kasutuselevõtmine. Kõik need tehnilised võtted on olnud Euroopas nähtavasti üldtuntud; Lääne-Euroopas näiteks ilmusid uuratud põhjaga ummikud juba pronksiajal.[51]

Oma arengu tipu saavutas õõnestustehnika feodalismi ajajärgul. Kapitalismi arenedes läks see aga kõikjal vastu paratamatule laostumisele. Kuigi tänapäevalgi võib maa mahajäänumais nurkades leida veel kasutusel ük-

[46] KV 78, 68 jj.
[47] KV 79, 147 (Jakob Meltsas, sünd. 1873).
[48] Kahest poolest on küll tavaliselt kokku pandud ka Loode-Eestis küünalde hoidmiseks kasutatud *küünlaputkud,* kuid siin on puupakuke lõhestatud ilmselt juba õõnestamiseks, mis teisiti oleks olnud nende pikkade kitsaste torude (D = alla 10 cm) puhul võimatu. Mitmed neist on jäetud pealegi samast puust põhjaga.

[49] Серошевский, lk. 368 (jakuudid); Потапов, lk. 59 (kasahhid).
[50] Крашенинников, lk. 378—380 (kamtšadaalid); Попов, Техника, lk. 105 (dolgaanid); Bogoras, lk. 188—189 (tšuktšid) jne.
[51] Кларк, lk. 215; Haberlandt, lk. 485 jj. Vrd. ka Никольский, lk. 135 (tšuvašid).

sikuid õõnestatud riistu (pakktarusid, ummiktünne, kaevukünasid jms.), pärinevad need kas XIX saj. lõpust või on tehtud mõne vanema põlvkonna mehe poolt, kes vanadest tööviisidest veel kinni peab. Õõnestustehnika üksikasjugi mõistavad veel ainult vähesed ja vastavad tööriistad, eriti künakirved ja ummikurauad, on muutunud muuseumivaraks.

Olulisteks teguriteks puu õõnestamise väljasuremisel on olnud ühelt poolt rohke lauavabrikute asutamine ning saekaatrite ilmumine XIX saj. lõpupoolel ja hiljem, teiselt poolt vabrikunaelte, kruvide, poltide jm. metallist kinnitusvahendite massiline turule valgumine samal ajajärgul. Saemasinal lõigatud lauad andsid vaevata kasutatavat materjali künade, tarude, paatide jne. tegemiseks, mitmesugused kinnitusvahendid taas võimaldasid laudu hõlpsasti ühendada.

Tähtis osa selles arengus oli muidugi kaubamajanduse maksvuselepääsul külas, mis võimaldaski vabrikutoodete ostmist, samuti ka käsitööalase spetsialiseerumise kiiret arenemist maal. Paljusid esemeid lasksid talupojad nüüd teha puu- ja püttsepal, selle asemel et neid ise kodus valmistada. Üksikute õõnestatud esemete kadumist on põhjustanud veel mitmesugused muud tegurid. Metallusikate ilmumisest oli juba juttu. Kui puukausid omal ajal olid tõrjunud kõrvale savipotid, siis XIX saj. lõpupoolel algas uuesti savikausside kasutamine. Need ilmusid meie külla Pihkva kubermangust, setu rändkaubitsejate *(potisetude)* vahendusel. Üsna üldiselt peab rahvas mandril 1880—90-ndaid aastaid, saartel XX saj. alguskümnendit puukausside lõpliku tarvituselt kadumise ajaks.[52] Veskil tangude tegemine tegi lõpu uhmrite kasutamisele.

Seega ei ole vaadeldud vana tehnilise oskuse kadumisel tegemist mingi kitsa üksikpõhjusega, vaid see on olnud kapitalismi arenemise loomulikke kaasnähtusi, kusjuures põhiliseks teguriks oli üleminek naturaalmajanduselt kaubamajandusele.

[52] Hulk teateid KV 39.

4. LAUDNÕUD

a) Nõuliigid

Laudnõude kasutamine igapäevases majapidamises on eesti külas viimastel sajanditel olnud väga laialdane. Hea ülevaate XIX sajandi algul talumajapidamises (Pärnumaal) tarvitatud puunõudest annab A. Holter 1818. a.[1]:

«Aitas ... on püttad [= tünnid] kus kedovilli sees seisab, nenda kui oad ja herned ning läädsid, tangud ja solad ning nisso jahhud. Veel on need püttad ja verendid [= veerandikud] aitas, kus tallopoia solane ehk leiva kõrvane sees seisab, nenda kui räimed, tindid, ja muud kallad ... Leiva-löime [= leivaastja] on tallopoial toas tagga nurkas ... Õlle teggemiseks on ka kaks ehk kolm head tört tarvis. Kui õllut valmis saab, siis peab teda vadide sisse aiama, ja selle tarvis on ka ühhe hea tallopoial ikka kuus ehk seitse vati. Moni on seält seast siis suur, monni pissoke, monni ankur, monni pool vati, nenda kui kegi joudnud murretseda. Lassa ehk lähkrid on ka tallopoial mitto tükki.

Torid [= toobreid] kellega lehmale süa tehhakse, ning ka veel mitme muu ammeti peäl prugitakse, neid on igga tallopoial pari kaks ehk ka veel rohkema. Pangsid ja ve-kappasid ning pissoksi pütta on tallopoial ni paljo kui tal neid agga ial tarvis lähhäb ...

Tallopoia omma söma joma noud, ning ka need noud kus piim sees seisab, on essiteks pima lüpsik ja lüpsi-kappad, kus sisse lehma nissast piim lüpsetakse, ja siis püttid ehk pima lännikud, kelle sisse piim kurnatakse, ja kus ta peab ärra hapnema. Kui piim happand ning paksuks läinud on, siis koritakse koor peält ärra, ja piim pannakse ühhe teise nou sisse, mis ni suur on kui üks tori, ja selle nou nimmi on pima-kirn. [Piim] tõstetakse ... kanno sisse ja süakse. Selle tarvis kus se koor sisse pannakse, mis pima peält koritakse, on üks kõrge ja kitsas nou, mis tallopoia tari kannust nattukse jämmedam ja üks künar ehk veel rohkema kõrge on, ja selle nou nimmi on kore-kirn ...»

Näeme, et XIX saj. algul oli talupoja majapidamises kasutusel suur hulk nõusid. Peatume kõigepealt nende nimetustel, mis aita-

[1] Beiträge XI, 1818, lk. 30—33.

vad heita mõnevõrra valgust laudnõude valmistamise oskuse vanusele eestlaste hulgas.[2]

Nõude üldnimetusi on kasutusel kolm: 1) lääne- ja saartemurdes, harvemini ka Ida- ja Lõuna-Eestis *nõu, puunõu;* 2) põhja-eesti kesk- ja idamurdes ning kirde-eesti rannikumurdes, aga ka saartel ja kohati läänerannikul *riist, puuriist;* 3) lõuna-eesti murdes *anum, annom.* Viimast tunneb juba Gutslaff 1648. a. ja seda võib pidada üsna põliseks nõunimetuseks, kuigi tema etümoloogia on seni selgusetu. *Nõu* ja *riist* on teatavasti laia sisuga vanad genuiinsed sõnad, mis tähendavad ka töö- ja tarberiistu üldse. Viimases tähenduses on nad tuntud juba XVII sajandi sõnastikkudes. Otseselt puunõusid tähistavana esitatakse nad esmakordselt XVIII saj. algupoolel.[3] Teistest läänemeresoome keeltest on *riista* vastetel see tähendus olemas liivis, vadjas ja lääne-isuris, *nõul* aga hoopis tundmatu. Nii on siin nähtavasti tegemist suhteliselt hilise tähendusarenguga. Võimalik, et nende nimetuste levimine on seostatav puunõude kodutööndusliku tootmise arenemisega viimastel sajanditel. Eriti ilmne tundub see olevat *riista* puhul, mille Kirde-Eesti levikuala kattub Avinurme kodutööndajate vana turustuspiirkonnaga (vt. joon. 233). Ka vadja ja lääne-isuri alale võiks see tähendus olla rännanud koos Avinurme riistakaupmeestega.

Varem näib põhja-eesti murdealal olnud üldiseks laudnõude nimetuseks *astja (asti, astjas, asten),* mis taolises tähenduses on tavaline enamikus läänemeresoome keeltes, Üldises nõu tähenduses esitavad ta ka Göseken 1660 (lk. 210: «Holzern / Zinnern gefäs / puh / tinna astiat»), Hornung 1693 (lk. 47: *Asti* 'ein Gefäss') jt. vanemad sõnastikud. XIX sajandil tähistas see sõna veel peamiselt mõningaid suuremaid majapidamisnõusid.

Oma iseloomult jagunevad laudnõud ühe ja kahe põhjaga nõudeks. Vaatleme järgnevalt nende eri liike.

Ühe põhjaga nõud. *Kapp* ja *kipp* (*kibu*). Sõõriku põhjaga pealt laienev väike nõu, mille üks küljelaud on pikendatud käepidemeks (vt. joon. 86). 3—5-toobiseid nimetati tavaliselt *kapp,* väiksemaid ($^1/_2$—1-toobiseid) *kipp* (peamiselt Saaremaal ja lõunaeesti murdes) e. *kibu* (Põhja-Eestis ja Hiiumaal). *«Kapaga toodi jooki lauale, a kibust joodi.»*[4] Kappasid kasutati eriti vee- ja silmapesunõudena (kibu kasutatakse saunas osalt tänini), samuti ka lüpsiks. Mõlemad nimetused on võrdlemisi põlised, tuntud mitmes teiseski läänemeresoome keeles (soome, karjala). Tõenäoliselt on nad vanemad germaani laenud.[5] Sõna *kapp* on eesti keelest kandunud ka balti-saksa keelde (bsks *Kap*). *Kipu* vasted on samas tähenduses kasutusel veel läti ja leedu keeles. Kagu-Eestis, ka Kihnus ja Hiiumaal, kapa tähenduses tavaline *käsik* (*kässik, käšk*) on tuletatud *käsi*-sõnast eesti nõunimetustes sagedase *ik*-liite abil. Hiiu *käsik* oli kapast suurem (7—8 toopi) kahe kõrvaga nõu, mida tarvitati õlletegemisel, samuti õlle lauale toomiseks. Lõpuks on kohati Kagu-Eestis (Põlva) kibule üle kandunud tavaliselt puust õõnestatud saunakoppa tähistav vene laensõna *korets.*

Kann (õlle-, taarikann). Pealt kitsenev, ühe külglauaga ühisest tükist nikerdatud kõrvaga ja sagaral käänduva kaanega kuni paaritoobine jooginõu (vt. joon. 227). Oma rikkalike põletuskirjadega ning dekoratiivselt nikerdatud kõrvaga oli kann tüüpilisemaid puukunsti tooteid Eestis XIX saj. ja varem. Kann on levinud ilmselt hiljem kapast, mille ta eriti pidulikuma jooginõuna kõrvale tõrjus. Sõna näib olevat kas rootsi laen, nagu sm *kannu,* või alamsaksa laen, nagu ka liivi *kǭna,* läti *kanna* (<kasks *kanne*). Kannud olid eriti traditsioonilised ja rikkalikult kaunistatud saartel ja Loode-Eestis. Maa kaguosas muutuvad nad järjest harvemaks ning välimuselt lihtsamaks. Setud ei ole neid peaaegu üldse kasutanud.[6] Lätis on kannud valdavalt kaunistusteta või üsna tagasihoidlikult ja primitiivselt kirjatud. Siingi

---

[2] Vrd. A. Viires, Eesti püttsepise terminoloogiast. — Emakeele Seltsi Aastaraamat II, 1956, Tallinn 1956, lk. 182—192. Nimetatud artiklis on osutatud ka kirjandus, millele enamiku nõunimetuste etümoloogiate osas on tuginetud. Artiklis esitatud keelelist ainestikku on allpool mõningal määral täpsustatud ja täiendatud.

[3] Vestring, lk. 97 (*Pu-noud* 'höltzern Gerähte'; *Pu-Noud ja Kersta teeb* 'Er macht höltzern Gerähte und Kisten' — sõna liitsõnaline kuju ja kontekst ei jäta kahtlust, et tegemist on puunõudega tänapäeva mõttes, kuigi sks *Gerät* sellele otseselt ei osuta), Helle (*riist* 'das Instrument, Gefäss, Waffen').

[4] KT 49, 21 Keila.

[5] Sõna *kipp* kohta vt. uuemaist käsitlustest Viritäjä 1947, lk. 150—151 (Y. H. Toivonen).

[6] Eesti kannude kohta vt. lähemalt I. Manninen, Etnograafilised monograafiad I. Kannud. Tartu 1926; Ränk, Vanha Viro, lk. 115—117.

Joon. 83. Laudnõusid EM-i kogudest. Esiplaanil piimapütt (*hapupiima pütt*) A 492 : 25 Pühalepa. Tagareas vasakult: lähker (*piima pütt*) A 39 : 24 Otepää; võikirn (*kirn*) 16545 Kihelkonna; piipkann, dat. 1785 — A 426 : 2330 Halliste; *lüpsik* 13358 Türi; *lännik* A 319 : 11 Otepää.

on nad maa idaosas, Latgales, haruldasemad ning juhuslikuma vormiga, tihti kaaneta.[7] Leedus pole nad üldse rahvaomased.[8]

Alamsaksast on pärit ka e *piipkann,* lv *pīp-kǭna,* lt *pipkanna* (< kasks *pipkanne*). See sõna tähistas kannust mitu korda suuremat kõrvata ja oksaharust valamistilaga (nn. *piip*) nõu (joon. 83), millega õlut väikestesse kannudesse valamiseks aidast tuppa toodi. Piipkannu kanti kaane keskele kinnitatud sangast, mille abil kaas ühtlasi kannu peale kinni käänati (joon. 84). Teatav osa on piipkannul olnud ka pulmakommetes. Nimelt on temaga ratsa vastu sõidetud kirikust tulevale pulmarongile, seda piiratud ja pruudi hobust õllega kastetud. Nähtavasti seoses selle tavaga on piipkannu Põhja-Eesti keskosas nimetatud ka *piir(e)kann.*[9]

Pang. Puupanged, mida tänini veel mõnel määral plekkämbrite kõrval kasutatakse, on Eestis tüüpiliselt olnud pealt kitseneva kujuga ja väikeste kõrvadega. Viimastesse põletatud august käis läbi raudsang, mille asemel aga võidi kasutada ka puust painutatud või kõrvade ümber väänatud vitssanga. Pang on olnud kõikjal Euroopas vanemaid laudnõusid. Eestist on seni leitud XII—XIII saj. mõned rauast ämbrisangad (näit. Lõhavere linnuselt).[10] Põlised on ka laialt läänemeresoome keeltes tuntud nimetused *pang* (tänapäeval üldine Lõuna- ja Ida-Eestis) ja *raand* (kasutusel saartel ning Lääne-Eestis praeguse Lihula rajooni ja Pärnu linna piirkonna alal — üksnes vana puuämbri tähenduses). Vana sõnavara hulka kuuluvad ka soome keelega ühine pange nimetus *sang* (gen. *sangu*) e. *sangus,* mida mäletatakse veel Kihnus ja kohati Loode-Eestis, ning liivi keelega ühine *rakk* (gen. *raku*), mis saartel ja mõnel

[7] LVM materjalide järgi.

[8] Laiemas perspektiivis on tömpkoonuse-kujulised laudkannud olnud tavalised jooginõud kogu Kesk- ja Põhja-Euroopas kuni idaslaavi piirialadeni (Moszyński, lk. 294; Haberlandt, lk. 490—492). Ometi on neid mõningal määral kasutatud ka suurvene aladel, millest annavad tunnistust Leningradis Riiklikus NSV Liidu Rahvaste Etnograafia Muuseumis leiduvad lihtsad igasuguste kaunistusteta kannud (vn *жбан*), mis pärinevad näiteks Novgorodi, Tveri, Vologda, Moskva ja Tambovi kubermangust. Samuti on nad kasutusel olnud maridel (Крюкова, lk. 103, joon. 63). B. A. Koltšini teatel on õllekannude jäänuseid leitud ka Vana-Novgorodi kaevamistel. Tuntud on vene aladel ka piipkannud.

[9] KKI : Juuru, Järva-Jaani, Väike-Maarja, Jõelähtme, Kadrina, Haljala.

[10] Linnused, lk. 169, joon. 117.

pool mandri lääneranniku (Karuse, Tõstamaa) tähendab peamiselt mustemat loomasöögiämbrit. Üksnes põhja-eesti tavaline *ämber* on hilisem laensõna (< erts *ämbar* või kasks *ember*). Lääne-Eestis oli see tuntud

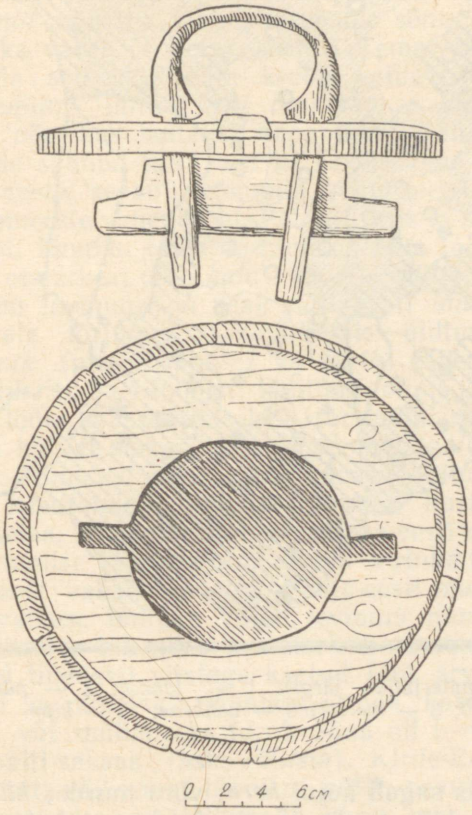

Joon. 84. Piipkannu kaane konstruktsioon. Tõstamaa. EM 1288.

juba hiljemalt XVII sajandil (Göseken). Tsaariaegse mõõduühikuna (10 toopi) on ämber olnud tuntud ka *vedru* (< vn *ведро*) nime all.

Toober (toori, toover, lõuna-eesti *tuubri* jne.) ja *vann* (vt. joon. 108). Mõlemad on tänini üldkasutatavad veenõud, toober ka loomasöögi jaoks jm. otstarbeks. Nimetused nii eesti kui läti keeles (lt *toveris, vanna*) on hilised (< kasks *tōver, wanne*), läti keeles fikseeritud juba 1638.[11] Rahvapäraseks näib vann Eestis saavat alles XIX saj. teisel poolel, kuid näopesemiseks kasutatav väike *silmapesuvann* e. *silmavann* oli nii Eesti kui Läti talurahva hulgas levinud juba varemgi.

[11] Sehwers, lk. 146, 151, 277.

Kolmjalg. Kolmel jalal seisev peamiselt XX sajandil levinud ovaalne pesunõu, mis koos vannidega tõrjus kõrvale vanad pesukünad ja pesupingid. Kirjeldav liitsõnaline nimetus on eesti keeles esinenud küll juba XVII sajandil (Göseken, lk. 161: «dreyfus / kolm jalgk»). Sõna *kolmjalg* on tavaline eriti Lõuna-Eestis, kuid kasutusel ka põhja-eesti murdealal, kus sellest levinum on nimetus *(pesu)pali* (~lv *bǭla*, lt *baļļa* < kasks *balge*). Harvemini tähistab *pali* jalgadeta vanni. Kitsal alal idapiiri ääres kasutatakse kolmjala kohta mõneti vene *лохань, лоханка* vasteid (setus *luhhan*, Kirde-Eestis *lahanka*). Väiksem, samuti kolmejalgne kaanega leivategemisnõu, mis viimasel sajandil on asendanud leivaküna, kannab Põhja-Eestis nimetust *leivaastja*, kuna Lõuna- ja Lääne-Eestis seda tähistavad vanad leivaküna nimetused *leivamõhk* ja *-lõime*. Setus on kasutusel vene laensõna *vašna* (< vn *квашня*).

Lüpsik (lõuna-eesti *nüssik*) oli pealt laiem kaane ja kandesangaga puupang, harilikult varustatud piima kurnamiseks samasuguse oksaharust tilaga nagu piipkanngi (vt. joon. 83). Nimetus on tuletatud verbist *lüpsma, nüsmä* ja selle esitab esimesena Hornung 1693 (*Lüpsik*).[12] Loode-Eestis on lüpsikutki tihti tähistanud sealne ämbri nimetus *sang*.

Piimapütt (võru murdes *tsõõrik*, tartu murdes *ummik*). See umbes 25-sentimeetrise läbimõõduga ja kuni 15 cm kõrge kaaneta nõu (vt. joon. 83), mis mahutas 3—5 toopi, oli kuni koorelahutajate ja meiereide ilmumiseni XIX saj. lõpul üldkasutusel piima hapendamiseks ja lauale toomiseks. Kagu-Eestis tarvitati seda üldse lauanõuna kausi ülesannetes. Põhja-eesti tavaline nimetus *pütt* on laen alamsaksast (< kasks *butte*). Et sõna *pütt* kasutati mitut liiki nõude puhul, siis oli enamasti selguse mõttes tarvitusel liitsõnaline vorm *piimapütt*, harvemini kõrvade puudumisele osutav *nudipütt* (Kursi, Põltsamaa), mõnel pool ka *rootsi pütt* (Kursi, Kodavere). Lõuna-eesti *tsõõrik* ja *ummik* tulenevad vastavalt tüvedest *tsõõr* 'ring' ja *umb*. Nagu eelmises peatükis nägime, tähendas *ummik* üldiselt puust õõnestatud nõu, milline tähendus kindlasti on algupärasem.

Kirn (saartel *putk, -u*). *Või-* e. *koorekirn* (vt. joon. 83) oli enne piimatööstuse arengut

[12] Hornung, lk. 8. Samalaadne tuletis on ka läti lüpsikunimetus *slaucene* (Bielenstein, lk. 325).

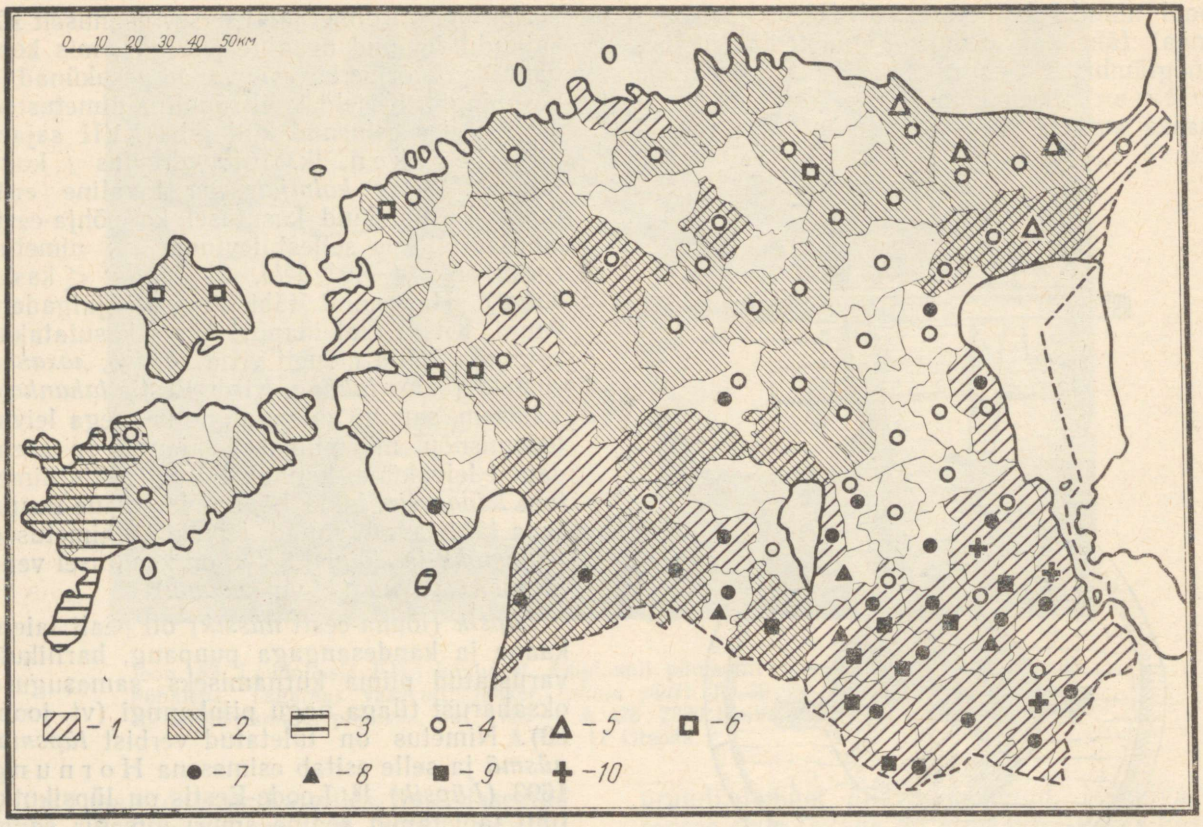

Joon. 85. Länniku nimetused eesti murretes (KKI ja autori materjalide järgi). 1 — *lännik*; 2 — *pütt*; 3 — *pang*; 4 — *vitsik*; 5 — *pütik*; 6 — *napp*; 7 — *nurmik*; 8 — *metsik*; 9 — *vakkene*; 10 — *kipp*.

tavaline võitegemise nõu. See oli ülalt pisut kitsenev kõrvade ja kaanega kõrge nõu, mille sees liikus üles-alla mänd koore võilelöömiseks. Võikirn on Euroopas laialt tuntud tööriist, mis nähtavasti venelaste vahendusel, kes seda ise küll vähe kasutavad, on levinud ka kaugemale itta, kus seda tunnevad näit. marid, baškiirid, kasahhid ja burjaadid.[13] Samasuguse väliskujuga olid võikirnust tunduvalt suuremad *piimakirnud* (hapupiima hoidmiseks) ja *küünlakirnud* (enamasti ovaalse põhjaga) lambarasvast küünalde kastmiseks. Saarte kirnunimetus *putk* on nähtavasti nõu torukujust inspireeritud tuletis sõnast *putk*, *-e*. Uuema sõnana on selle saartelgi kõrvale tõrjunud *kirn* (osalt küll juba vändast käänatava võimasina tähenduses), mis mandril on täiesti üldine (Põhja-Eestis sageli kujul *kern*, võru murdes *kärn*). Sõna *kirn* (~ lv *kārna*, lt *ķērne*, ld *kernà*) on alamsaksa laen (< kasks *kerne*), tuntud nii Eestis kui Lätis hiljemalt XVII saj. esimesel poolel.[14] Võikirnu kasutamist võib Baltimaades aga pidada kindlasti veel vähemalt paar sajandit vanemaks, nagu näitab männajäänuse leid Riiast, mis on pärit XIII—XV sajandist.[15]

Lännik (vt. joon. 83) on kuni 10-toobine pealt laienev väikeste kõrvade ja kaanega nõu, mida kasutati hapu- ja kohupiima, või, silkude jms. hoidmiseks ja kaasavõtmiseks. Kandmiseks oli kaanel puust painutatud

[13] Vrd. Zelenin, lk. 129; Крюкова, lk. 95; Руденко, Башкиры, lk. 130; Потапов, lk. 60; Народы Сибири, lk. 235, joon. 1.

[14] Stahl 1637, lk. 77; Sehwers, lk. 64, 278. Soome *kirnu* < rts.

[15] Snore, tahv. III, 7. Snore, lk. 112—113, peab küll leitud 13-sentimeetrise läbimõõduga puukettakest, millesse on ristikujuliselt puuritud 5 auku, mingiks sõelaks, kuid nii suuruselt kui välimuselt on see ilmselt võimänd, mille keskmist auku kasutati varre kinnitamiseks.

sang. Olenevalt suurusest ja otstarbest kandis see nõu paikkonniti eri nimetusi (vt. joon. 85). Neist *lännik* (*länik*) oli kasutusel eriti lõuna-eesti murdes, harvemini Põhja-Eestis (saartel nähtavasti hoopis tundmatu) ja tähistas 4—5-toobist ja suuremat nõu. *Lännik* on vana läänemeresoome sõna, tuntud ka vadja ja vepsa keeles. Tema etümoloogia selgitab vadja keeles esinev *läntü* 'hapupiim', millest vdj *lännikko*, e *lännik* jne. 'nõu, kus hoitakse hapupiima'. Sõna on muide saanud tuttavaks ka Loode-Vene alal (vn *лянык* 'вердо'), võib-olla Avinurme riistakaupmeeste vahendusel. Põhja-Eestis ja saartel oli länniku tavaline nimetus *pütt* (olenevalt otstarbest *või-*, *kala-* või *silgupütt*), mis hiljem levinuna on seal nähtavasti *länniku* kõrvale tõrjunud. Lõuna-Eestis üldtuntud *nurmik* (mulgi murdes ka *nurik*) tähendas harilikult 2—4-toobist lännikut piima, supi jne. tööle kaasavõtmiseks. Harvemini esines selle kõrval samas tähenduses *metsik* (*mõtsik*). Mõlemad nimetused tulenevad ilmselt nõu kasutamisest toidu viimiseks nurmele ja metsa. Kitsamal alal olid lõuna-eesti murdes taolise länniku nimetusena levinud veel *vakkene* 'vakake' ja *kipp*. Põhja-eesti murdes oli väikese länniku kõige levinum nimetus *vitsik*. See tähendas peamiselt 2—5-naelast, vahel tihedasti vitstega kaetud (siit arvatavasti ka nimetus!) lännikut, mida kasutati eriti või müümiseks turul. Sõna oli levinud ka balti-saksas (bsks *Witsik*). Kirde-Eestis nimetati väiksemat lännikut *pütik*, peamiselt läänemurdes ja Hiiumaal *napp*, mis laiemalt oli tuntud kausi- ja karbinimetusena. Lõpuks oli Lääne-Saaremaal ja Kihnus igasuguse länniku nimetuseks *pang*, mis ilmselt seostub läti tavalise ämbri-, länniku- ja pütinimetusega *spannis* (~ lv *paň* < kasks *span*).

Astja. *Liha-* ja *kalaastja* on vastavate toiduainete säilitamiseks kasutatav suurem kaanega nõu, vahel lännikukujuline, sagedamini aga pealt kitsenev ja kolmel madalal jalal seisev. Lõuna-Eestis kannab viimane nimetust *tiin*, mis siin võis levida läti keele vahendusel (kasks *tine* > lt *tīna*, *tīne*, ld *týnė*, lv *tīņš*).[16] Avinurme kodutööndajad nimetavad vastavat riista *jänn*, *-i*. See nimetus on poolnaljatav ja ilmselt hilistekkeline, etümoloogialt selgusetu. Kolmel jalal seisab ka *kalja-* e. *taariastja* (joon. 86), mis lõuna-eesti murdes kandis nimetust *taaritõrdu*, *-tõrike*, läänemurde alal aga *taargas*, gen. *taarga*.

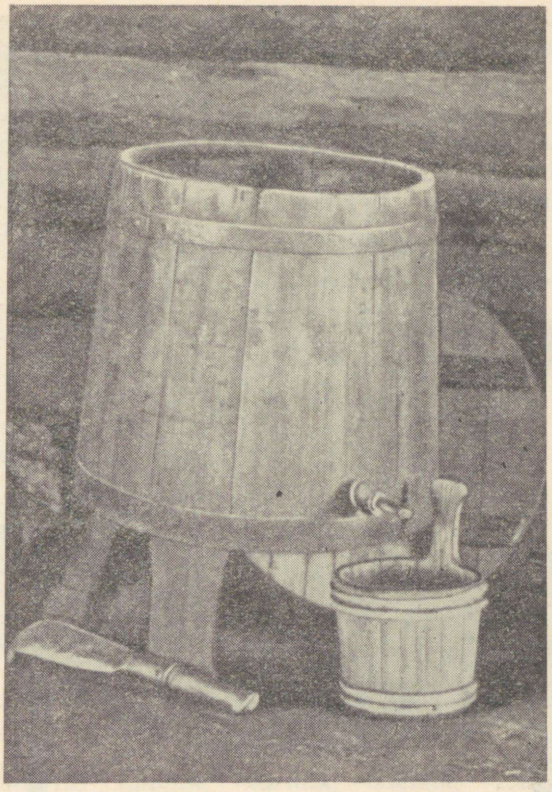

Joon. 86. Kaljaastja, ees kapp ja kiin. Põhja-Eesti. Foto Tiidermann 1890. Fk. 3 : 1.

Tõrs on suurimaid laudnõusid. Seegi on pealt kitsenev, vahel jalgade ja kaanega, sagedamini aga ilma nendeta, eraldi tõrrejalal seisev (joon. 87). Teda kasutati liha, kapsaste, vilja (eriti saartel), karjalaudas vee jms. hoidmiseks, õlletegemise, riidevanutamise ja nahaparkimise nõuna jne. Olenevalt otstarbest on tõrre suurus kõikuv. Suuremate tõrte, eriti õlletõrte kõrgus ja läbimõõt kõigub ühe meetri ümber, läbimõõt laiemas allosas harilikult mõnikümmend sentimeetrit kõrgusest suurem. Nagu eespool nägime, on *tõrs* (*tõrdu*) algselt tähistanud õõnespuust suurt ummikut, millises tähenduses ta Lõuna-Eestis oli kuni viimase ajani tuntud. Lääne-Eestis, eriti saartel, nimetatakse suurt tõrt ka *tann*, *-i*. Nimetus on P. Ariste

[16] Vrd. Hornung 1693: *Tiin* 'ein länglichter Kufen'. Sõna *tiin* tuntakse ka põhjarannikul (Risti, Kuusalu), kus teda võidi tundma õppida rootsi või soome keelest (sm *tiinu* < rts *tina* < sks).

arvamise kohaselt lähtunud mõnest alamsaksa *tonne a*-lisest murdevariandist.[17]

Kahe põhjaga nõud. *Lähker* (vt. joon. 83) on kahepõhjalistest nõudest kõige väiksem. See oli trummikujuline kuni paarikümne sentimeetri kõrguste külgedega ja 20—40 cm diameetriga riist väikese ümmarguse avaga

Joon. 87. Õlle *käigutõrs* tõrrejalal. Jaani, Võhma k. EM vv.-akt 310 : 32.

küljel piima, kalja jms. tööle kaasavõtmiseks. Teda kanti nööriga õlal. Tavaline oli ta Eestis hiljemalt XV sajandil, nagu osutab Lõuna-Eestist Helme alalt sajandi teisel poolel registreeritud käsitöölisenimetus *Lecchermeker* 'lähkritegija'.[18] Nimetus *lähker* on alamsaksa laensõna (< asks *Lecher* id.), mis hiljem on tagasi laenatud balti-saksa keelde (bsks *Leker, Lehker*). Võru ja tartu murdes oli lähkri tavaliseks nimetuseks meile tuttav *pütt* (esitab juba Gutslaff 1648: «Lechel / Pütikene»), Emajõest põhja pool (Kursi, Maarja-Magdaleena, Kodavere) ka deminutiivne *pütik*. Pärnu- ja Viljandimaal nimetati teda sageli *lass, -i* (< sks *Flasche*). Viimast nimetust kasutati eriti väikse vaadikese kujulise kumerate külgedega lähkri kohta, mida läänemurdes ning keskmurde lääneosas kutsuti ka *punts* (*punsu, puntrik*). Setu lähkrinimetus *lääga,* samuti Kirde-Eestis (Vaivara) kasutatav *lässiko* on pärit vene keelest (vrd. vene *фляга, фляжка* 'lähker').[19]

Vaat on tugev, enamasti tammepuust tehtud kumerate külgedega nõu peamiselt õlle hoidmiseks. Nimetus *vaat* (~ lv *vǭt*, lt *vāte*) on pärit alamsaksast (< kasks *vat*).[20] Saaremaal kannab vaat eestilist nimetust *keha* (nähtavasti sõna hiline semasioloogiline edasiareng). Mõõduühikuna kasutatud väikest vaati (30 toopi) nimetatakse *ankur* (~ lt *ankurs* < asks *anker*), peamiselt saartel ka *vinku,* suuremat (4 ankrut) *aam* (~ lt *āma, āms* < kasks *ame*). Kogu Eesti mandriosas tuntud *potska (pootsik)* 'väike vaat, ankur' on hiline laen vene keelest (< vn *бочка*), mis osalt on levinud nähtavasti vene kalurite vahendusel, sest rannikul (Kuusalu, Jõelähtme, Muhu, Torma) kasutatakse seda esmajoones võrkpüüniste märgiks oleva vaadikese tähenduses. Kodusel võitegemisel võikirnu asendanud vaadikujulist vändast käänatavat *võivaati* (võidi teha ka ummikpuust, vrd. lk. 91) tarvitati Liivimaal hiljemalt XVIII saj. lõpul, nagu näitab vastav Brotze joonis.[21]

Tünn on samuti olnud kasutusel väga mitmes suuruses, alates väikesest kalatünnist ja lõpetades suure viljatünniga. Vaadist erineb tünn kergema ehituse ning ühe põhja väljakäimise poolest. Tavalise feodalismiaegse pakkimisvahendina kujunes tünn ühtlasi ka mõõdunõuks kalade, soola, vilja jms. hulga määramisel. Suurim mõõttünn, põhja-eesti *tünder* (~ sm *tynnyri* < rts), võrdus 2 riia või 3 tallinna vakaga. Edasi järgnesid *poolik* (pool tündrit), *veerandik* (*veerendel*), *kaheksandik* jne.[22] Lõuna-Eestis oli kindlamõõdulise (silgu-, heeringa- jne.) tünni nimetuseks eespool juba mitmes tähenduses esinenud *pütt* (Pärnu ümbruses *a*-tüveline, gen. *püta*). Põhja-Eesti keskosas on vastav nõu

[17] Vrd. ka sisuliselt väga lähedast lt *standa* (< kasks *stande*) 'Kübel von Holz oder Metall, unten breit und oben schmal, Stellfass' (Sehwers, lk. 119, 275).

[18] Johansen, lk. 54, 58.

[19] Vrd. Must, Sõnaloend, lk. 150.

[20] Oli tavaline nii eesti kui läti keeles juba XVII saj. (vrd. Sehwers, lk. 152, 275). Ka õllevaadi osade nimetused *haań, vikk, tapp* on alamsaksalised.

[21] Vt. История Латвийской ССР I, joon. 82, lk. 376. Brand on samalaadset riista kirjeldanud Kuramaalt juba XVII saj. (sealsamas, lk. 375). Erixon, Skultuna, lk. 450 jj. järgi ongi võivaat Euroopas tuntud olnud hiljemalt XVII saj. Rootsis aga võeti ta kasutusele alles 1870-ndail aastail.

[22] Vrd. Hornung 1693: *Tünder* 'eine Tonne' (lk. 59), *Werandik* 'ein Vierthel' (lk. 35).

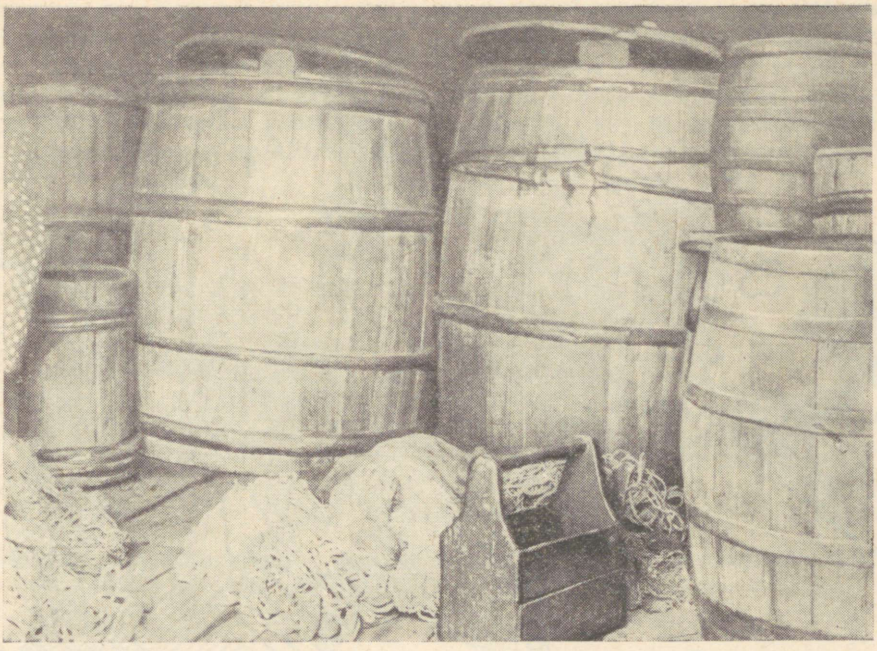

Joon. 88. Viljavaadid aidas. Käina, Selja k. Foto F. Leinbock 1925. Fk. 452 : 55.

tuntud uuema viljamõõdu ühikuna (= 45 toopi e. $^1/_4$ kuli). Nii *tünn* kui ka mitmel pool mandril tuntud tünninimetused *tonn, tönn* on laenatud alamsaksast (< kasks *tunne, tonne*). Lääne-Eesti aitades vilja säilitamiseks kasutatud suuri tünne (joon. 88) nimetati tihti *viljavaat* või ka *-aam*. Näiteks Hiiumaal *«vaadid on viljahoiu riistad. Neid oli igas taluperes 2—3 tükki. Viljavaati läks sisse umbes 3—4 tündrit»* (Käina). Lõpuks paiguti Läti NSV piiri ääres (Häädemeeste, Mõniste) väiksema tünni nimetusena esinev *muts* on laen läti keelest (< lt *muca* ~ *buca* 'Tonne', mis omakorda on vana laensõna vene keelest).

Pilku tagasi heites eesti laudnõude nimetustele võime neis eristada üldjoontes kolm kihistust: 1) läänemeresoome keeltes laiemalt tuntud vanad nimetused, mis pärinevad oluliselt ajast enne XIII sajandit — *astja, kapp, kipp (kibu), pang, raand, sang, lännik, tõrdu (tõrs);* 2) omapärased eesti nimetused, mis osalt on suhteliselt hilised, osalt aga võivad ulatuda ka juba aega enne XIII sajandit — *anum, riist, nõu, rakk, putk, keha, jänn, taargas* ja rida *ik*-tuletisi: *käsik, lüpsik, nüssik, tsõõrik, ummik, nurmik, metsik, vitsik, poolik* jt.; 3) hilisemad laensõnad teistest keeltest, peamiselt alamsaksast, nagu *kann, piipkann, ämber, vedru, pütt, kirn, tiin, tann, toober, vann, pali, lahanka* ja peaaegu kõik kahepõhjaliste nõude nimetused: *lähker, lass, vaat, ankur, aam, potska, tünder, tünn, tonn, muts* (siia näikse kuuluvat ka päritolult ebaselged *punts* ja *vinku*). Viimase kahe rühma nimetuste ilmumine eesti keelde toimus suures osas nähtavasti feodaalse killustumuse perioodil (XIII—XV sajandil), mõned neist aga on hoopis hilisemad või väga kitsa, enamasti piiriäärse levikuga (näiteks *jänn, vedru, lahanka, vasna, muts* jt.). Analoogilist pilti nõunimetuste osas võime näha ka Lätis, kus suur hulk nimetusi on samuti feodalismiaegsed laenud alamsaksa keelest, enamasti paralleelsed eesti vastetega. Alamsaksa päritoluga terminitest on Eestis nähtavasti üks vanemaid ja rahvapärasemaid *pütt*, mis ainsana hilislaenulistest nõunimetustest tähistab mitut eri liiki nõu (piimapütt, lännik, lähker, tünn jne.; vt. joon. 89) ning on saanud aluseks ka kõige tavalisemale puunõusid valmistava käsitöölise nimetusele *püttsepp*.

Nii võib nimetuste analüüsist järeldada, et paljud laudnõude liigid, sealhulgas kõik kahe põhjaga nõud, on Eestis (ja Lätis) kodune-

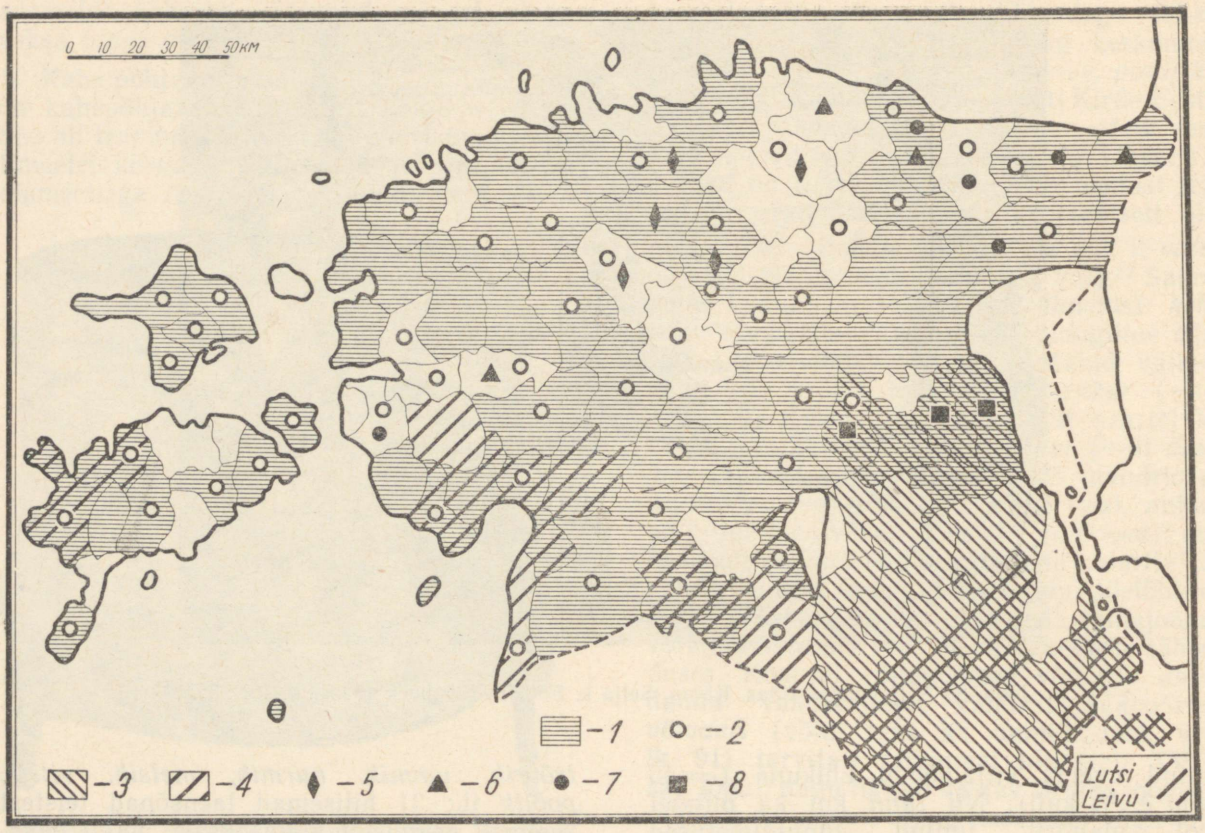

Joon. 89. Nimetuse *pütt* tähendused eesti murretes (KKI, EM ja autori materjalide järgi). 1 — 'piimapütt, madal kõrvadeta piimanõu'; 2 — 'lännik'; 3 — 'lähker'; 4 — 'tünn, vaat'; 5 — 'uuem mõõdunõu'; 6 — 'astja'; 7 — *pütik* 'lännik'; 8 — *pütik* 'lähker'.

nud nähtavasti alles arenenud feodalismi ajal, s. o. alates XIII sajandist. Vanemaks osutuvad nimetuste valgusel mõned väiksemad laudnõud, eeskätt kapad, panged ja lännikud, mida tähistavad enamasti oma sõnad või vanad laensõnad. Suuremate nõude vanu nimetusi (*astja, tõrs*) võib siduda ka õõnespuunõudega. Just kapa ja länniku nimetused on eesti keelest kandunud ka balti-saksasse (bsks *Kap, Witsik*).

Arheoloogiline ainese on seni Eestist andnud materiaalseks tõestuseks varafeodaalsest ajast paar ämbrisanga. Eriti rikkalikult laudnõude jäänuseid avastati aga 1953. a. Tallinnas teostatud kaevamistel. Massiliselt on nende hulgas väikeste laudkausikeste jäänuseid, milletaolisi on leitud seoses ehitustöödega ka Tartust (joon. 90). Hilisemas etnograafilises aineses neid ei esine. Edasi võib täheldada väikeste nõude kõrvalaudu, madalate piimapüttide külglaudu (joon. 91) ja ka peremärkidega märgitud vaadipõhjade katkendeid. Kõik need esemed on pärit vanimast, X—XIII saj. kihist, osalt ka XII—XIV saj. kasutatud kaevust.[23] Et kõnesolev kiht ulatub XIII saj. lõpuni, ei saa täie kindlusega öelda, kas kõik leitud nõuliigid olid Eestis kasutusel juba enne maa vallutamist või mitte. Igal juhul aga tõendavad arheoloogilisedki andmed laudnõude põlisust Eesti alal. Analoogilisi leide pärineb ka Lätist, kus ajavahemikust XIII—XV saj. on Riia linnast leitud hulk sageli peremärgistatud laudnõude, sealhulgas Tallinna ja Tartu leidudega sarnaste kausikeste, edasi pangede, tünnide, vannide, toobrite ja tõrte jäänuseid, mis oletatavasti on küll tolleaegse linnakäsitöö tooted.[24]

[23] Tarakanova-Saadre, lk. 28 ja joon. 8 : 11, 12.

[24] Snore, lk. 112—113 ja tahv. III.

Arheoloogiline aines laiemas ulatuses näitab kõikjal vanimate laudnõudena väikesi enamasti pealt kitsenevaid ämbrikesi, mille vitsutamisel tihti on kasutatud metallvitsu. Sellised ämbrid ilmuvad Šveitsis juba hilisel pronksiajal, on tuntud Rooma kirjalikes allikais I saj. m. a. j. ja Skandinaavia ning Sileesia arheoloogilistes leidudes m. a. I aastatuhande algupoolelt, idaslaavi aladelt (muuseas ka eestlaste naabrite krivitšite ja sloveenide kurgaanidest) hiljemalt IX—XI saj.[25] Skandinaavia kuulsates laevaleidudes X sajandist leiame terve hulga laudnõusid, kõik ühe põhjaga (panged, pütid, tiinud, tõrred).[26] Mitmete laudnõude vanusele slaavi aladel osutavad osalt tänini püsinud ühisslaavilised nõunimetused, vn *ведро, кад ~ кадка, бочка* jt., mis muide ajavahemikus IX—XII saj. on kandunud balti keeltesse, suuremal hulgal leedu, mõned ka läti keelde: lt *buca* 'tünn' < muinaspihkva *бъса* (~ vn *бочка*), lt *kubuls* 'tõrs' < mvn *къбълъ*.[27] XII sajandisse dateeritavaid vaadijäänuseid on leitud muuseas Novgorodist.[28]

Mis puutub lõpuks Tallinnas, Tartus ja Riias leitud laudkausikestesse (joon. 90), siis olid need m. a. II aastatuhande algupoolel Kesk- ja Põhja-Euroopas väga sagedased. Taolisi kausikesi on kujutatud paljudel keskaegsetel maalidel ja miniatuuridel ning neid esineb rohkesti arheoloogilistes leidudes. Seni vanim teadaolev laudkausikese leid pärineb Lõuna-Saksamaalt Württembergist juba VI—VII saj. m. a. j., edasi on neid leitud tervest reast Saksa linnadest, eriti rohkearvuliselt sakslaste Balti-ekspansiooni keskusest Lüübekist XII—XV saj. (umbes 120 tervena säilinud kausikest)[29], samuti lääneslaavi alalt Opolest X—XII saj.[30], Rootsis Nykö-

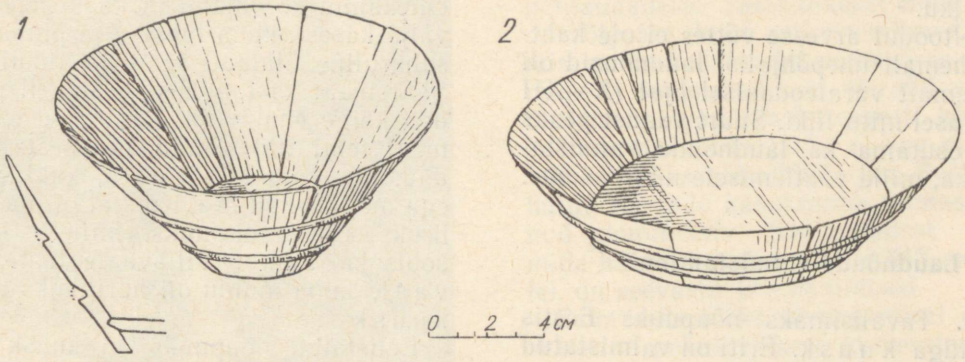

Joon. 90. Laudkausikesed, leitud Tartus 1939. a. hoone rajamisel V. Kingissepa tän. 16.
1 — EM A 504 : 3; 2 — EM A 504 : 1.

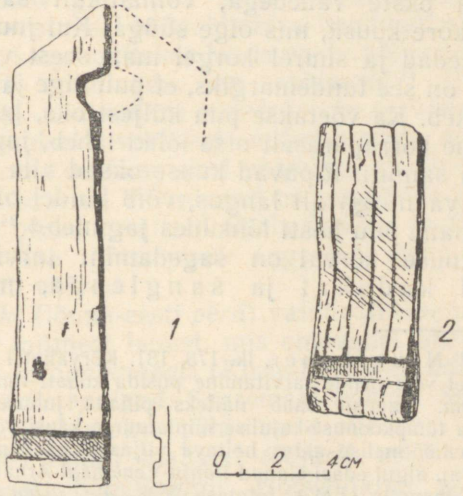

Joon. 91. Nõulaudu Tallinnast X—XIII saj.
1 — Kõrvalaud. AI 4061 : 2496. 2 — Piimapütilaud. AI 4061 : 4170.

pingist ja Soomes Turu kõige vanemast kultuurkihist[31]. Kõik andmed näitavad, et need kausid olid keskaegsete linnaelanike lauanõu-

[25] Кларк, lk. 216; Haberlandt, lk. 489—490; Hołubowicz, lk. 180; Engelhardt, tahv. XIV : 24; Ржига, lk. 33—34; Нидерле, lk. 343, joon. 97; Рыбаков, lk. 185; История культуры I, lk. 110 ja 112 (joon. 73.).

[26] Osebergfundet II, lk. 71, 151—162, 192—196.

[27] Нидерле, lk. 343; Ржига, lk. 25—29, 32; Рыбаков, lk. 185; Sehwers, lk. 278 jj.

[28] Арциховский, Миниатюры, lk. 191; Арциховский, Новгород, lk. 54.

[29] Neugebauer, lk. 177—181.

[30] Hołubowicz, lk. 175, joon. 69 ja 113.

[31] Sahlberg, lk. 37 ja joon. 5.

dena väga tavalised. Nende massilisus jätab vaevalt kahtlust, et nad vähemalt mõningal määral olid kasutusel ka tolleaegses külas, kuigi neid seni soodsamate säilimistingimuste tõttu on leitud peamiselt linnadest. Kasutuselt on nad kõrvale jäänud umbes 1500. a. paiku.[32]

Kõike eeltoodut arvesse võttes ei ole kahtlust, et vähemalt ühepõhjalisi laudnõusid oli Eestis hiljemalt varafeodaalsel ajal (X—XII saj.) kasutusel mitu liiki. Suurt vanust peaks vastavalt osutama ka laudnõude valmistamise tehnika, mille vaatlemisele nüüd asume.

b) Laudnõude valmistamine[33]

Materjal. Tavalisimaks nõupuuks Eestis on sirge süüga kuusk. Eriti on valmistatud kuusest kõik veenõud. Männist nõusid (eeskätt suuremaid tõrsi) on siiski mõnevõrra kasutatud Kagu-Eestis. Need olnud oma suure tõrvasisalduse tõttu väga vastupidavad. Avinurme riistameistrid on head riistakuuske püüdnud määrata mitmesuguste väliste tunnuste järgi: «Nõude ja anumate tarbeks valitakse jala peal seisev kuusk paaris okste ja pika okste vahedega, võimalikult sarnane sookõre kuusk, mis õige süüga. Kui juurikad jämedad ja suurel kõrgel maa seest väljas, siis on see tundemärgiks, et puu õige ja hästi lõhkeb. Ka võetakse puu küljest oks, kui viimane korrapäraselt otse lõhki läheb, jaguneb tüvi samuti. Ripuvad kuuse oksad alla poole terava nurga all längus, võib kindel olla, et sarnane puu hästi lõhkudes jaguneb.»[34]

Kuuse kõrval on sagedamini tarvitatud veel kadakat ja sangleppa, millest valmistati väiksemaid majapidamisnõusid, eriti piima- ja võinõusid, sest nad ei andnud kõrvalmaitset. Peamiselt Loode-Eestis ja saartel tehti nn. *küüte* kappasid, kannusid ja piimapütte vaheldumisi asetatud lepa- või musta tamme ja kuuse- või kadakalaudadest. Õllekannu kõrvalaud ja kaas nikerdati alati välja kasest, kuna lüpsiku ja piimakannu oksaharuline tilalaud saadi harilikult männist, Saaremaal ka tammest, sest neil puudel leidus kõige enam tilaks sobivaid oksi. Saaremaal tehti tihti läbini tammest kaevuraandad, mis said küll rasked, kuid ei vettinud ega mädanenud ära. Kõikjal oli tamm tavaliseks õllevaadi-puuks, milleks hädapärast sobis ka saar. Viljavaate tehti ka haavast, kuna muidu oli harilikuks tünnipuuks kuusk.

Eelistatud nõupuuks on kuusk olnud ka mujal Baltimaades, Soomes ja Põhja-Vene läänepoolsetes osades.[35] Seevastu kaugemal Ida-Venes, samuti Rootsis astub kuuse asemele meil enamasti halvustatud mänd ja just kuusepuud peetakse seal alaväärtuslikumaks. Kui Ida-Venes kuuske siiski võrdlemisi laialt kasutati odavamate nõude tegemiseks, siis Rootsis tehti kuuselaudadest üksnes piima- ja võinõud, milleks mänd oma vaigurikkuse tõttu ei sobinud. Samuti on Saksamaal okaspuudest eelistatud mändi.[36] Üldiselt aga on Läänemerest lõunas kõige hinnatavam nõupuu tamm, mille kasutamine põhja pool tema vähesuse tõttu piirdub peamiselt õllevaatidega.

Ühe põhjaga nõud. Ühepõhjaliste nõude (Avinurmes *uuratud riistad*) valmistamisel on kuni viimase ajani säilinud mitmeid vanu jooni, seda eriti visalt Avinurme kodutööndusrajoonis. Järgneva kirjelduse aluseks ongi eeskätt Avinurme. Mujal esinevad erinevused on vastavail puhkudel esile tõstetud.

Nõukuused lõigatakse tavaliselt talvisel puulõikusperioodil. Langetatud kuusk tükeldatakse süllapikkusteks pakkudeks, mis kodus lõhestatakse *lõhandikkudeks* (*lõhkudeks*), jämedamad veel ka *neljandikkudeks*, kooritakse ära ja pannakse riita kuivama. Kevadel aprillis-mais lõigatakse lõhandikkudest paraja pikkusega pakud, kusjuures oksakohad vahelt välja võetakse. Pakkudest lõhutakse kõvera (*lõhkumis*)*raua* abil kumerad

---

[32] Neugebauer, lk. 178, 181. Kõrvalistel taandaladel võis nende tarvitamine püsida kohati tunduvalt kauem. Vaevalt saab näiteks pidada juhuseks, et sama tõmpkoonuse-kujulise miniatuurse kausi vorm on suuremõõtmelise aidas hoitava viljasäilitusnõuna veel XX saj. algul edasi elanud Põhja-Venemaal Arhangelski kubermangus (ГМЭ, fototeek 2638—45: *лагун*, pildistatud 1910 Arhangelski maakonnas).

[33] Andmed teiste rahvaste laudnõude valmistamise kohta on saadud peamiselt teostest: Venest Филиппов, lk. 191—207 (Kaasani kub.); Промыслы Вятской губ. V, lk. 1—10; Lätist Bielenstein, lk. 319—331; Leedust Vitauskas; Soomest Karrakoski, lk. 130—153; Vilkuna, Träkärlsindustri; Vilkuna, Vars.-suom., lk. 185—192; Rytkönen, lk. 187—212; Rootsist Trotzig; Lääne-Euroopa linnakäsitöö osas Bandaroy ja Legros. Tähendatud teoseid igal üksikjuhul ei viidata.

[34] Eesti Mets 1922, lk. 204 (A. B., Avinurme puutööstusest).

[35] Viimaste kohta vt. Дроздов, lk. 192 (Peterburi kub.); Промыслы Псковского уезда, lk. 50.

[36] Krünitz VI, 1775, lk. 86.

Joon. 92. Riistapuu paku lõhkumine *rauaga*. Avinurme, Enniksaare k. Foto G. Ränk 1939. Fk. 836 : 14.

riista- (nõu-, anuma-) lauad[37] (joon. 92). Lõhkumisraudu on meistril tavaliselt kaks, suuremate nõude jaoks õigem, väiksemate jaoks kõveram. Laud võetakse võimalikult risti süüd *(servi süüd)*, peenematest puudest ka nõnda, et puu südamepool jääb laua välisküljele *(lappe süüd)*. Kunagi ei tohi nõulauda lõhestada päri süüd, piki aastaringe, sest niisugune laud *kõmmeldab* (kisub väljapoole kõveraks) ja nõu võib koost laguneda.

Nõulaudade lõhkumisraud on püttseppade tavaline tööriist kogu Euroopas, Eesti maakäsitöös aga väljaspool Avinurmet haruldane. Üksnes Nõva kodutööndajad Loode-Eestis on selle kasutusele võtnud, sedagi endi jutu järgi alles käesoleval sajandil ja arvatavasti avinurmikute eeskujul. Mujal lõhestatakse nõulauad tavaliselt kirvega.

Valmislõhutud nõulauad laotakse suveks riita kuivama, *kesanema*[38] (joon. 93). Sügisel enne tööle asumist lastakse laudadel veel mõni nädal toas ahju peal või parsil *toasooja* saada, et nad täiesti kuivaks muutuksid.

XX saj. teisest-kolmandast kümnendist on hakanud levima s a e l a u d a d e kasutamine nõulaudadeks. Saelaudadest nõude tegemine on hõlpsam, kuid neil on mitmed puudused, mis nende kasutamist mõnevõrra on takistanud. Et saelaudades ei ole süü suund alati ühtlane, võivad nõud kergesti kõmmeldada, väiksemate nõude jaoks ei saa neid ka küllalt kõveraks hööveldada jne. Seetõttu on lõhutud laudade kasutamine viimase ajani olnud domineeriv. Saelaudadest nõupõhjad, mida hakati kasutama juba XIX saj. lõpupoolel, on seevastu täiesti üldised.

Esimeseks tööks nõutegemisel on laudade *vestmine* pakul väikese kumerateralise kirve abil (vt. joon. 107). Kirve kumer tera ja külgsuunas pisut kõverduv vars võimaldavad laua nõgusa sisekülje hõlpsamat vestmist. Avinurmes piirdubki laua esialgne silumine vestmisega, mujal aga hakati enamasti juba XIX saj. teisel poolel laudu siledaks hööveldama — väliskülg tavalise käsihöövliga, nõgus sisekülg kumerapõhjalise rupphöövliga. Laua sobiv kumerus määratakse vestmisel-hööveldamisel harilikult silma järgi, ka proovitakse lauda vastu põhja serva. Erilisi vormlaudu, nn. *sabloneid*[39] (joon. 98 : 6), nõulaudade kumeruse ja servanurga määramiseks vastavalt mitmesuguste nõude suurusele on kasutatud peamiselt Loode-Eestis ja saartel. Vormlauad on puunõude tegemisel olnud tavalised Edela-Soomes ja Rootsis, vene püttsepisele aga on nad nähtavasti võõrad.

Põhi (lõuna-eesti *perä*) valmistatakse tavaliselt mitmest lauast, mis omavahel ühendatakse *salapulkadega* (Kirde-Eestis ka *üdipulgad, üdimepulgad,* Saaremaal *nakid*). Seejärel hööveldatakse põhjalauad siledaks, Avinurmes tänini madalal *tööjäril,* mujal aga enamasti höövlipingil. Hööveldatud põhjalauale *sirgeldatakse* puusirkliga põhjaring ja lõigatakse põhi kitsa raamsaega välja. XIX sajandi teisel poolel on põhi kohati veel kir-

[37] Nimetatakse kirde-eesti rannamurdes ka *kimm, kimmes* (vrd. sm *kimpi* id. < rts).

[38] Sõna *kesanema* (*kesama, kessäümä*), samuti *kesapuu, kesavits* 'suvi läbi väljas kuivanud puu, vits' on tuntud ainult Ida-Eestis. Sama verbitüvega seotav sõna *kesähalot* 'kevadel koduseks tarbeks tehtud puud' esineb ka Edela-Soomes (Virittäjä 1933, lk. 455 — V. K y r ö l ä). Vrd. sm *kesä* 'suvi'.

[39] Keilas ka *kopka* (< vn *скобка* 'плотнц. зарубленная на палочке мерка чего либо' — Д а л ь IV, lk. 200).

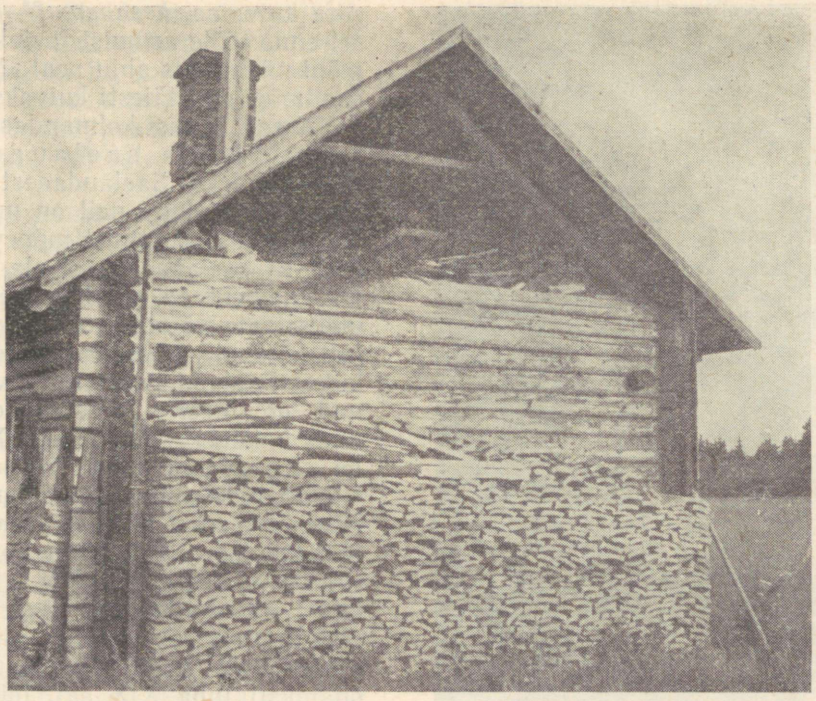

Joon. 93. *Riistalauad* sauna seina ääres *kesanemas*. Avinurme, Jõemetsa k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 11.

vega välja raiutud. Ovaalsed vannipõhjad tehakse «silmnäo järgi»: tõmmatakse sirkliga kaks ringi kõrvu ja veetakse ühendavad jooned vabalt käega. Harva on kasutatud tuntud ovaali joonistamise võtet kahe naela ja nööri abil.

Järgneb nõu *kokku-uuramine*. Kõigepealt *liidetakse (lihitakse)* lauaservad pikkhöövlil e. lükkel, mis on kas asetatud kummuli töötajarile või toetub ühe otsaga maha, teisega järile (joon. 94). Lauaservad lükatakse höövlil poolviltu sirgeks, nii et nad täpselt vastamisi passivad. Edasi tõmmatakse lauale põhjaserva järgi noaotsaga *uurde* viirud (joon. 95), millele järgneb *uuramine (uurimine)*, s. o. uurde lõikamine *uurinoa* abil (joon. 96).

Töö juures kasutatav spetsiaalne *uurijärg* (joon. 97 : 1) on tuntud ainult Avinurmes. See on enamasti tavaline tööpink, millele *uuramise klopp* peale kinnitatakse. Viimane on 10—20 cm kõrgune puupakk, pealkülg laua kumeruse järgi kergelt nõgus, lõikajapoolsel serval kaks puupulgakest, mis takistavad lõikamisel laua paigalt nihkumist. Lisaks hoitakse lauda kinni pingist läbi käiva nööri abil, mida jalaga pingutatakse. Nii jäävad mõlemad käed vabaks uurdenoa hoidmiseks.

U u r d e n u g a *(uurinuga,* lõuna-eesti *uurde-, uuldeväits)* on 3—4 cm pikkuse teraga ja umbes poole meetri pikkuse varrega nuga (joon. 98 : 1, 2). Varre ots toetatakse lõikamisel lõikele suurema kindluse andmiseks vastu õlga. Noa tera on varrega nürinurgi, mis võimaldab tal kogu ulatuses libiseda mööda lõike põhja. Sellega tagatakse sirge põhjaga lõige, kuna noaotsaga lõikamisel võib põhi jääda ebaühtlane. Uure lõigatakse nelja lõikega — algul mõlema tõmmatud kriipsu kohalt risti puusse, misjärel lõigatakse keskelt kahe lõikega poolviltu äärte suunas osa puust uurde põhjani välja. Keskele jääv kolmnurkne hari lükatakse ära (*puhitakse*) kõvera *uuri-* e. *puhipeitliga* (ka *uurde-* e. *puhiraud*) (joon. 98 : 4). Uurde sügavus on umbes $^1/_3$ laua paksusest. Niisugust laia täisnurkset uuret nimetatakse Saaremaal *tapp-uure* (Mustjala) e. *suur-uure* (Kihelkonna).

Tänapäeval kasutatakse uurdenuga veel ainult Avinurmes. Siingi näeb viimasel ajal nooremate meeste käes uurdelõikamisel aina enam käsisaagi ja tavalist pussnuga. Varem oli uurdenuga tuntud üle maa, hakkas aga Lääne-Eestis juba varakult tarvituselt kõr-

Joon. 94. Lauaserva lükkamine pikkhöövlil. Avinurme, Vadi k. Foto G. Ränk 1939. Fk. 836 : 25.

vale jääma. Muuseumikogudesse on pikavarrelisi uurdenugasid saadud peamiselt Ida- ja Lõuna-Eestist, kuna Loode-Eestist ja saartelt pärineb neid ainult mõni üksik. Tänapäeva vanema põlvkonna eluajal on siin uurde küljelõiked tehtud enamasti väikese raam- või vukssaega. Laua keskel, kus saag uurde põhjani ei ulatu, aidatakse tavalise töönoaga järele. Peamiselt saartel ja Loode-Eestis on tuntud ka põõnasae-taoline kumera teraga *uurdesaag* (joon. 98 : 3), millega sai lõigata kogu laua ulatuses ühtlase sügavusega uurdepõhja. Sellegi saega ühenduses tuli uurde puhastamiseks kasutada nuga ja kõverat uurdepeitlit. Rahvas peab selliseid uurdesaagisid üldiselt uuema aja tööriistadeks, midagi kindlamat nende ilmumisaja kohta pole aga teada. Raam- ja vukssaest on nad uurdelõikamisel ilmselt vanemad.

Väljaspool Eestit on uurdenoa ja uurdepeitli kasutamine olnud tavaline Soomes ja Skandinaavias. Edela-Soome kodutööndu-ses tarvitatud uurdepink erines seejuures tugevasti Avinurme omast. Sellel töötamisel uurati ainult ühe käega, kuna teisega hoiti

Joon. 95. Uurde märkimine riistalauale. Avinurme. Foto J. Triefeldt 1939. Fk. 1116 : 82.

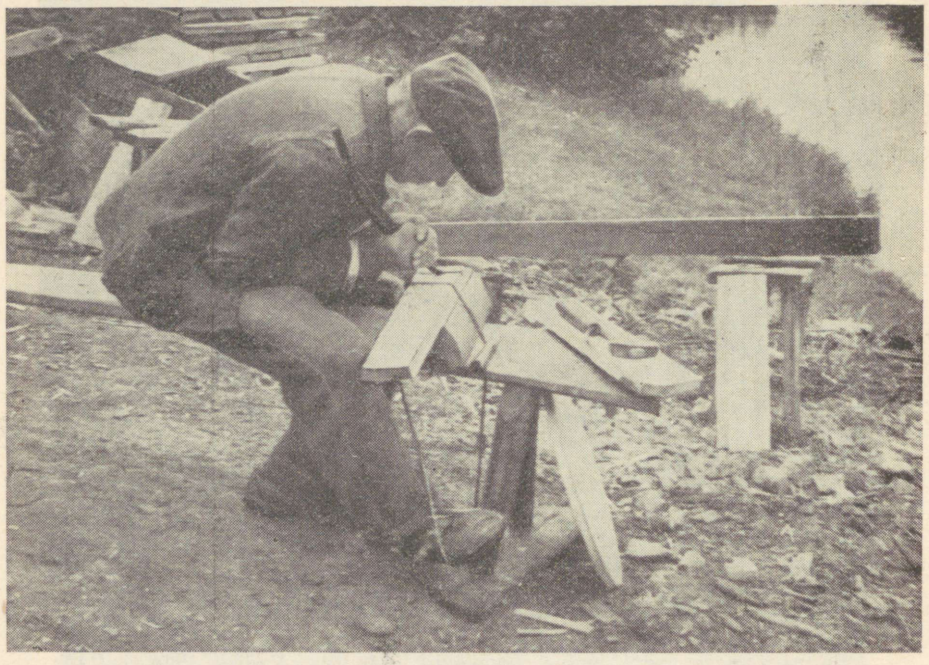

Joon. 96. *Uuramine*. Avinurme, Vadi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 68.

lauda kinni.[40] Lätist on uurdenoa kasutamise kohta andmeid üksnes Vidzemest[41], kuna mujal Lätis ja kogu Leedus on ühepõhjalised laudnõud uuratud pärast kokkupanekut samal viisil uurdesaega nagu ummikud ja kahepõhjalised nõud. Ka Kuramaa põhjaranniku liivlased rõhutavad, et nemad teevad laudnõusid teisiti kui saarlased: panevad nõu enne kokku, lõikavad uurdesaega uurde ja alles siis teevad põhja uurdest võetud mõõdu järgi, saarlased aga teevad kõigepealt valmis põhja ja panevad sellele küljelauad ükshaaval külge.[42]

Eestist idas, venelaste, samuti karjalaste juures, näib uurdenuga olevat täiesti võõras. Küll aga tunnevad seda vadjalased ja isurid Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis (vdj *uurrõkuraz*, is *uurdinveitsi*). Vadja alal on vastava tööviisi üle võtnud ka venelased Valgovitsa püttsepakülas, kus uurdenuga (nimetusega *резák*) kasutatakse tänapäevani. Naaberrajoonide vene püttsepad (näit. Volossovo raj. Sosnitsõ ja Osmino raj. Usli püttsepakülas jm.) aga töötavad eranditult uurdesaega. Lõpuks mainitakse XIX saj. lõpul Eesti kagupiiril Pihkva maakonna püttsepatööriistade hulgas ka umbes arssinapikkuse varrega uurdenuga (*нож-утворник*), millega olevat

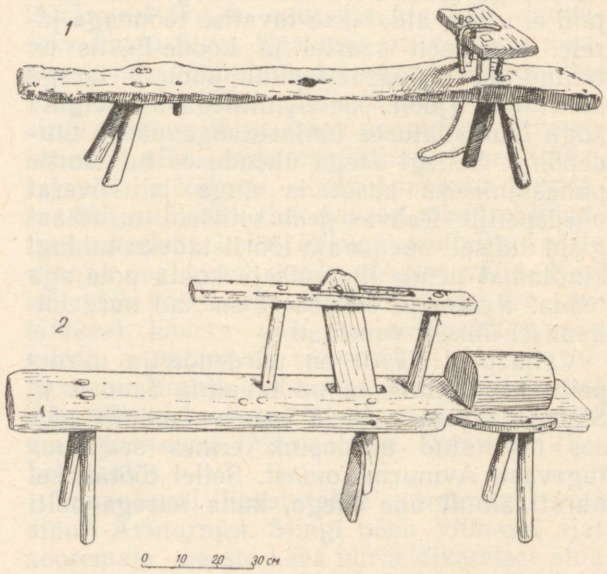

Joon. 97. 1 — *Uurijärg*. Avinurme, Kõrve k. EM A 531 : 11. 2 — Vitsavestmispink. Osmussaar. EM A 493 : 379.

[40] Karrakoski, joon. lk. 136—137.
[41] LVM : 17334 (uurdenuga Limbaži v. Valmiera mk.), mapp 2482, lk. 74 (Jumurda v. Cēsise mk.), lk. 81 (Dzērbene v. Cēsise mk.), mapp 2483, lk. 25 (Rāmuli v. Cēsise mk.).
[42] LE, lk. 109.

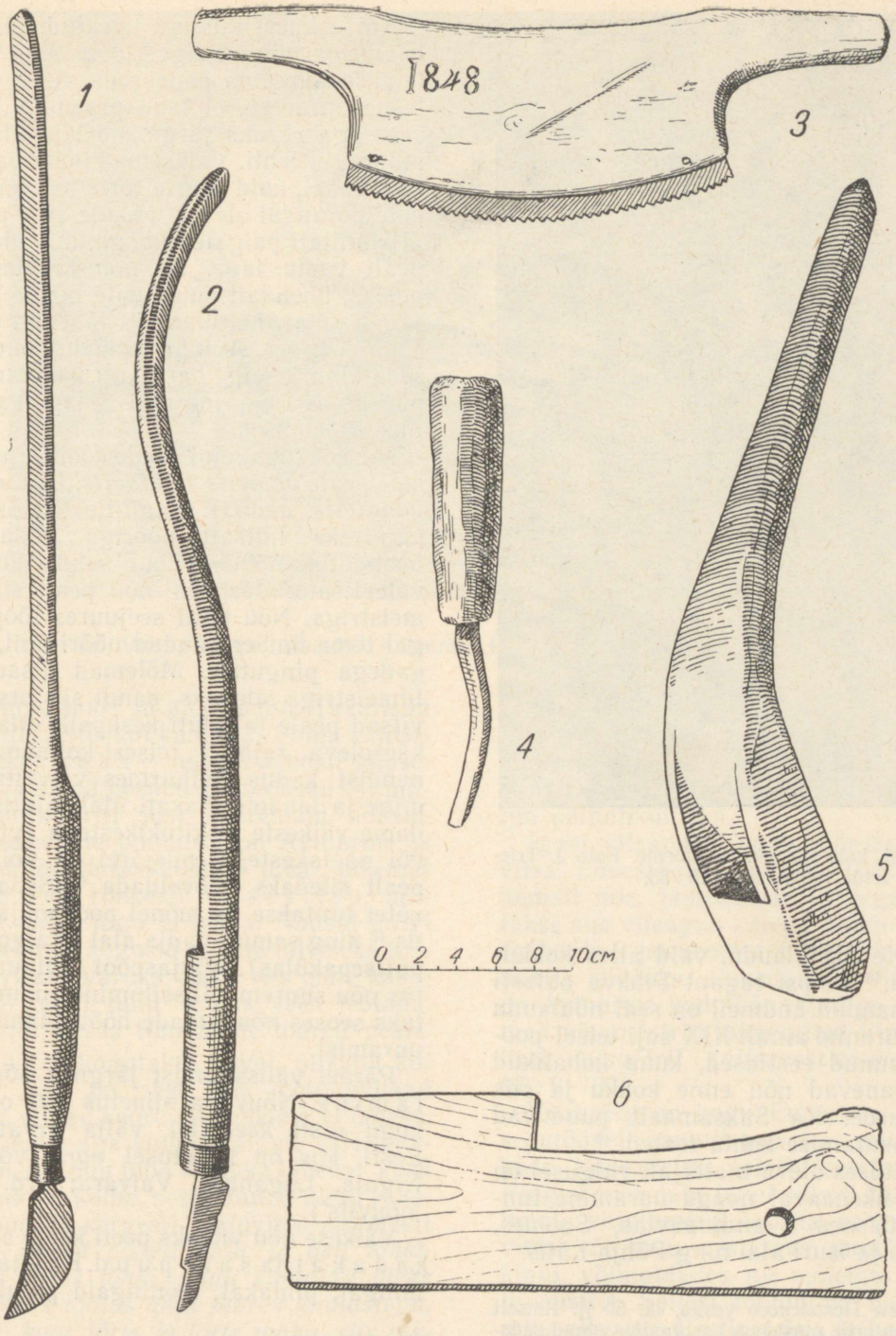

Joon. 98. Laudnõude tegemisel kasutatavaid tööriistu. 1 — *Uuranuga*. Lüganuse, Kestla k. EM 17740. 2 — Uurdenuga. Kuressaare. EM 13399. 3 — *Uurdesaag*. Harju-Jaani. EM 12751. 4 — Uurdepeitel (*lükiraud*). Väike-Maarja, Naraka k. EM 13236. 5 — Vitsapainik. Rõuge. EM A 291 : 95. 6 — Nõulaua šabloon. Osmussaar. EM A 493 : 39.

Joon. 99. Vanni kokkupanek. Avinurme. Foto J. Triefeldt 1939. Fk. 1116 : 85.

uuratud mitte üksiklaudu, vaid alles kokkupandud nõu.[43] Peipsi tagant Pihkva oblasti põhjaosast saadud andmeil on seal nõulaudu ükshaaval uuranud ainult XIX saj. teisel poolel sinna asunud eestlased, kuna kohalikud venelased panevad nõu enne kokku ja siis lõikavad uurde. Ka Saksamaalt puuduvad uurdenoa kasutamise kohta teated.[44]

Meie käsutuses oleva materjali valgusel on nõulaudade ükshaaval noaga uuramine tuntud seega üksnes Skandinaavias, Soomes, Eestis, vadja ja isuri alal ning Põhja-Lätis.

Kui esimesed lauad uuratud, lüüakse nad haamriga põhja külge (joon. 99). Vahel kastetakse uurdeots enne seda vette või sülitatakse uurdesse, et laud paremini küljes seisaks ega põruks järgmiste laudade külgekoputamisel lahti. Väiksemad nõud pandi kokku käte vahel, kuid suurte tõrte tegemisel asetati põhi põrandal olevale pakule (või pakkudele) ja kinnitati paigale teibaga, mis ulatus põhja pealt vastu lage. Et nõu kindlamini koos püsiks, ühendati suuremate nõude küljelauad sageli omavahel ülaserva lähedalt salapulkadega. Üksnes Avinurme kodutööndajad pole seda kinnitusviisi harilikult kasutanud. Tänapäeval aga on mujalgi salapulkadest enamasti loobutud.

Nii kokkupandud nõule löödi ajutiselt keskele peale *valevits* (*hädavits*, Lääne-Eestis ka *vangivits*, *aevits*). Kagu-Eestis tõmmati nõu kinni ka lihtsalt nööriga. Salapulkadega ühendatud nõude puhul saadi läbi ka ilma valevitsata. Järgnes nõu pealt silumine liimeistriga. Nõu hoiti seejuures tööpingil paigal tema ümber pandud nööri abil, mida jalgadega pingutati. Mõlemad otsad tõmmati liimeistriga siledaks, pandi siis otstele pärisvitsad peale ja siluti keskpaik. Alates umbes käesoleva sajandi teisest-kolmandast kümnendist kadus Avinurmes valevitsa kasutamine ja lauaotsi hakati ülalt ajutiseks ühendama väikeste plekitükikestega (vt. joon. 95) või naelakestega, misjärel oli võimalik nõu pealt siledaks hööveldada.[45] Seda kinnitusvõtet tuntakse ka mõnel pool mujal Ida-Eestis[46] ning samuti vadja alal (Valgovitsa vene püttsepakülas). Väljaspool Avinurmet muutus nõu suurem välissilumine enamasti tarbetuks seoses nõulaudade hööveldamisega enne uuramist.

Pärast välissilumist järgneb nõu vitsutamine. Nõuvitsa nimetus *vits* on tavaline kogu eesti keelealal, välja arvatud Kirde-Eesti, kus on kasutusel *varu* 'võru' (Viru-Nigula, Lüganuse, Vaivara; vrd. vdj *varo* 'nõuvits').

Väikese nõu vitsaks peeti kõige sobivamaks kadakat ja sarapuud. Kasutati veel toomingat, pihlakat, mõningaid pajuliike, saar-

[43] Промыслы Псковского уезда, lk. 50 jj. Ilmselt on kirjelduse autorile uurdenoa kasutamine olnud sedavõrd võõras, et ta, tööga nähtavasti ainult jutustuse järgi tutvudes, selle ära segas talle mujalt Venemaalt või linnakäsitööst tuttava uuramisviisiga.

[44] Neugebauer, joon. 7 (lk. 189) esitab küll Lüübekist ühe XV sajandist pärineva kapa täisnurkse tapp-uurdega, kõik samas esitatud ülejäänud Lüübeki nõud (alates XII saj.) aga on ilmselt teises tehnikas valmistatud uurdega.

[45] Plekitükikeste kasutamist esitab Avinurmes tavalisena juba 1921. a. Adamson, lk. 190. Liimeistriga silumisest loobumist põhjendatakse Avinurmes muide sellega, et ei leidu enam küllalt head sirge süüga puumaterjali, halvemasse aga kisub liimeister kergesti sisse.

[46] KV 79, 84 Ambla; EA 35, 765 Sangaste.

Joon. 100. Vitsa vestmine *vitsajäril*. Avinurme, Piilsi k. Foto E. Vittoff 1921. Fk. 439 : 313.

tel ka tamme, saart ja paakspuud. Tavalisim vitsapuu nii Eestis kui ka mujal Põhja-Euroopas on siiski k u u s k — noored siledad kuusevibalikud ja pikad peened kuuseoksad —, millega vitsutati eriti just suuremaid nõusid. Heade kuusevitste puudusel on Avinurme ja Nõva kodutööndusekeskustes juba pikemat aega kasutatud rohkesti k a s e v i t s u, millest mujal palju lugu ei peeta. Nõusid hulgi tootvad meistrid kogusid endale talviseks töö-hooajaks vitsad varuks, mida siis enne kasutamist tuli mõni tund soojas vees leotada. Muidu pandi vitsad tihti nõule toorelt peale.

Lehtpuuvitsu kogutakse suvel, niikaua kui puul koor lahti on, sest kõik lehtpuuvitsad kooritakse, et nad koore all pehkima ei läheks. Kasevitsu saab aga koguda ainult varakevadel. Hiljem, kui puu juba «mähka läheb», kask enam vitsaks ei kõlba, sest muutub nüüd rabedaks ja murdub kergesti. Pajuvitsu muretseti ka talvel. *«Need pisteti ahju ja aeti lõhki. Koor läks ahjus lõhki, nagu kukulind oleks laulnud. Mees töötas ahju juures kinnastega, ajas lõhki, koor lörts ja lörts maha, siis viskas õue hange. Said ilusad valged vitsad»* (Käina). Käesoleval sajandil on pajuvitsu hakatud hautama veekatlale monteeritud *aurutorus*.

Kuusevitsu võib koguda aasta ringi, eelistatult siiski talveperioodil. Kuusevitsu kasutatakse tihti koorimata, sest kooritult võiksid nad painutamisel oksa kohalt kergesti murduda. Kui neid siiski tahetakse koorida, siis hautatakse neidki ahjus, millega puu muutub paindlikumaks.

Igast vitsapuust saab lõhestamisega kaks vitsa. Lõhestamist alatakse ladvaotsast, peenemail noa, jämedamail kirvega, ja tõmmatakse siis vitsapuu kätega lõpuni lõhki. Edasi vestetakse peenemate vitste sisepind põlvel noaga siledaks. Jämedamate vitste vestmist on Avinurme kodutööndajad ja teised suuremad nõumeistrid toimetanud liimeistriga erilisel *vitsajäril* (*vitsavestmispingil*) (joon. 97 : 2, 100).

Vitsajärg on kogu Euroopas eeskätt püttsepatöödel, samuti aga ka teistel puutöödel koos liimeistriga laialt kasutatud tööpink. Pingist käib läbi teljel liikuv kolk, mis tallalauale vajutamisel laiema *pea* abil pigistab vitsa või muu vestetava puutüki tugevasti kinni, võimaldades nii mõlema käega hoida liimeistrit. Sellest tööpingist on kujundatud mitu varianti. Eestis, Lätis ja Leedus kasutatud vorm on mujalgi kõige levinum ja üks lihtsamaid. Printsiibilt samasugune tööpink esineb juba II saj. m. a. j. ühel kivireljeefil Galliast (Reimsist).[47]

[47] K. Mautner — V. Geramb, Steirisches

Vestetud vitsad painutatakse — peenemad põlve taga, jämedamad vitsajäri pea ümber — ja pannakse *võrusse*, otsad vaheliti. Võrus võib kuusevits seista enne tarvitamist aastaid. Tugevamate vitste painutamiseks on mõnel vanemal meistril veel olemas pesukurikalaadne kõver *vitsapainik*[48] külghambaga või nelinurkse avaga laiemas otsas, millega terve vits toll-tollilt läbi painutatakse (joon. 98 : 5, 101). Seda tööriista on Eestis seniste andmete järgi kasutanud üksnes maa mandriosa kodutööndajad (Avinurme, Nõva, Rõuge). Riist on olnud tavaline vene ja valgevene püttseppadel[49], esineb ka Leedus[50] ja Ida-Soomes[51], kuna mujalt tema kasutamise kohta andmed puuduvad.

Eri töötlemist ja koguni eri kasvatamist nõudsid omal ajal suurte tõrte *kuuselülist* (*-lüdist*) jämedad vitsad (vt. joon. 87), mida kõvaduselt ja vastupidavuselt peeti paremaks rauast. Nende kasutamine lõppes üldiselt XIX saj. lõpul. *Lüliks* nimetatakse äärmiselt tihedat ja kõva vaigurikast punaka värvusega puitu, mis kasvab kõvera noore kuuse või kuuseoksa kumerale välisküljele. Et selliseid kuuski leidus vähe, kasvatasid nõumeistrid neid ise: *«Noored kuused said oort seiksteks vitsteks kasvatud. Seikse padumaa peel suure metsa all kasund noored pitkod kuused said maha painutud, nenda et jähid sedasi looka jälle, siis lasti kasuda veel mened aastad. Siis ta kasvatas küüru peeltse puhas lüliks, see oli sojalt sitke ja pärast köva vastu pidama, just kut raud oli kiha peel.»*[52] Hea vitsa saamiseks pidi juurelt mahapainutatud kuusk kasvama 2—3 aastat. Igast lülikuusest sai üksainus vits — välispoolest, kuna pehme sisekülg vesteti kirvega ära. Selline lülivitsa kasvatamise viis oli Eestis tuntud üle maa, samuti oli see tavaline Edela-Soomes.[53] Lülivitsu tuli enne pealeajamist tingimata kuumutada: *«... palavalt on ta pehme, just kui rihm tömma ümber. Pidi ruttu tegema, et sojalt peele sai, jahtus äe, läks katki ka käest.»*[54] Vitsa hautati reheahjus või kerisel, harva ka saunaleilis. Üsna sagedasti aga tehti tuli välja maha ja vinnutati vitsa samas süte sees. Lülivits tõmbus kuumuse toimel ise kõveramaks.

Joon. 101. Vitsa painutamine *vitsapaenikuga*. Avinurme, Kõrve k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 91.

Vitsutamisel mõõdetakse vitsa pikkuseks «kolm riista läbimõõdu pikkust ja küünte jagu peale». Vitsaotsad ühendatakse omavahel kahe sisselõigatud täkke, nn. *küüne* abil. Kumbki küüs lõigatakse vitsa eri serva. Isekeskis ühendatakse nad vitsa vaheliti käänamisega. Selline vitsa kinnitamise viis näib olevat Euroopas üldtuntud. Linnakäsitöös keskajal ja hiljemgi tavaline suurte nõude vitsaotste ühendamine puupulkadega

---

Trachtenbuch I. Graz 1932—1935, lk. 184—186 (joon. 98) (kasutatud puukingade tegemisel, millise tööga seoses rakendatakse Lääne-Euroopas tänini).

[48] Ühe teate järgi nimetatud Avinurmes ka *kulgu* (EA 15, 131).

[49] Филиппов, lk. 197, joon. 74; ГМЭ 795—77 (end. Minski kub.), 1292—17 (end. Mogiljovi kub.).

[50] ГМЭ 1546—117 (end. Vilno kub.).

[51] Sirelius, SKK II, tahv. III : 5c (Lõuna-Savo); Rytkönen, lk. 192 (Põhja-Savo).

[52] KV 79, 139 Kaarma.

[53] Siingi oli kasutusel sama termin: *lyly* (Karrakoski, lk. 133). Selle soomeugrilise sõna põline tähendus ongi olnud 'okaspuu kõva puit, mis moodustub puu kumerale välispoolele või tüve põhjaküljele' (Virittäjä 1945, lk. 195 — T. E. Uotila).

[54] KV 79, 139 Kaarma.

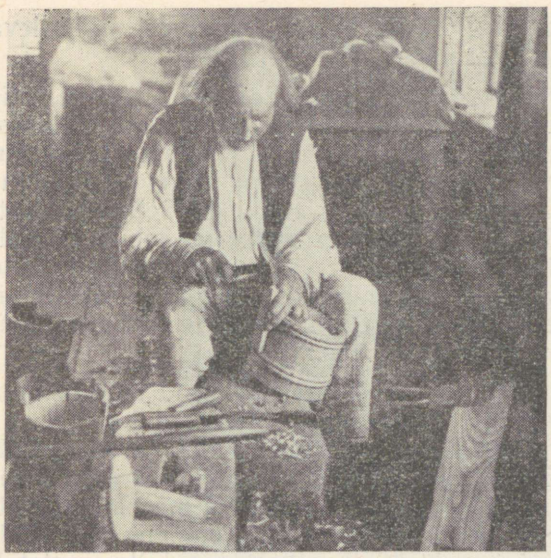

Joon. 102. *Vitsiku* vitsutamine *kostipulga* abil. Avinurme, Kodasssaare k. Foto E. Vittoff 1921. Fk. 439 : 183.

ja ümbermähitud seosega on eesti maapüttsepisele jäänud võõraks.

Vits lüüakse kohale tõmbiotsalise puukiilu abil (joon. 102). Viimast nimetatakse kogu põhja-eesti murdealal *kostipulk*, saartel ja Edela-Eestis ka *aepulk* e. *aepuu* (verbist *ajama*). Kohati kasutatakse ka vastavat tegusõna *kostima*, *kostitama* 'kostipulga abil nõule vitsa peale ajama', mille üldisem tähendus on 'pulga abil midagi august välja lööma' (vastavalt ka *kostipulk* 'pulk teise pulga august väljalöömiseks'). Tegemist on siin tõenäoliselt läänemeresoome keeltes põlise tüvega *kostma* 'vastu seisma, takistama'. *Kostipulk* oleks seega siis 'pulk, mis käib vastu (vitsa, teist pulka jms.)'. [55]

Vitsade pealeajamise hõlbustamine oli ilmselt üks põhjusi, miks nõud tavaliselt ikka kas üles- või allapoole kitsenevad tehti. Nii lähevad vitsad kitsamast otsast kergesti peale ja ainult suuremate nõude äärevitsa pealekiskumiseks tuleb kasutada *vitsahamba* abi (joon. 103).

Nii Eestis kui ka mujal on vitsahambad XIX saj. teisel poolel olnud enamasti liikuva raudkolgiga (joon. 104 : 1). Saaremaal ja kohati mandri lääneosades kasutati aga veel puukolgiga vitsahambaid, mille tüüpiline vorm on näha joon. 104 : 2, kuna joon. 104 : 3 kujutab erandlikult kolgiteljeta vormi. Primitiivne vitsahammas tehti ühest oksaharulisest puust (joon. 105). Niisuguste kasutamine oli Eestis XIX sajandil juba haruldane [56]. Liikuva puukolgiga vitsahammast kasutati Euroopa linnakäsitöös veel XVII sajandil. [57] Baltimaades leidub XIX—XX sajandist nende kohta Lätist paar teadet üksnes Kurzemest, Leedus aga on nad olnud üsna sagedased. [58]

Joon. 103. Toobri vitsutamine. Avinurme. Vadi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 71.

[55] Ida-Eestis (Avinurme, Kodavere, Lüganuse) selle kõrval esinev *postipulk* on hilisem rahvaetümoloogiline moodustis.

[56] Muuseumikogudes on olemas ainult joonisel kujutatud eksemplar Torist. Avinurmes võis ühte sellist vitsahammast näha tarvitusel veel 1947. a. (vt. Fk. 1089 : 83 Enniksaare k.).

[57] A m m a n, joon. lk. 94.

[58] Läti: LVM 17467 (Kuldīga mk., Planica v.); LE, lk. 770 (Liivi rand). Leedu: DM E 47 (Seda raj.); «Aušra» 4891 ja 6844 (Pakruois raj.), 6042 (Radviliškis raj.); ГМЭ 1546—116 (end. Vilno kub.).

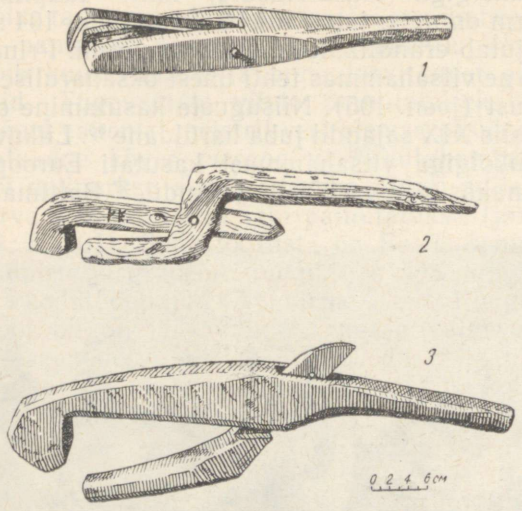

Joon. 104. Vitsahambaid. 1 — *Ämmalõug*. Torma, Võtikvere k. EM 3813. 2 — *Vitsahammas*. Mustjala, Võhma k. EM 12360. 3 — *Vitsahammas*. Martna, Ehmja k. EM 9993.

Puukolgiga vitsahambaid oli kasutusel ka Valgevenes ja Lääne-Soomes.[59] Ühest puust vitsahambad näivad olevat laiemalt tuntud eeskätt Soomes ja Rootsis.

Joon. 105. Vitsahammas («tonnivitsa peale tõmbamise konks»). Tori, Tori v. EM 7291.

Peamiselt läänemurdes ja Saaremaal on riista tavalisim nimetus *vitsa(h)ammas*, mida ida pool Põhja-Eestis (ka Avinurmes) asendab *ammaspuu*. Mõlemad on eestilised liitmoodustised. Hiiumaal taas on tavalisem *vitsaak* (~ rts *bandhake* id.), mida kohtab ka mõnel pool mandril (Lüganuses *koppelaak*). Lõuna-Eestis on kasutusel rida juhuslikuma ilmega nimetusi: *konks* (Mihkli, Tori, Suure-Jaani), *näpits* (Kambja, Võnnu), *küüneraud* (Halliste), *päss* (Karksi), *aepuu* (Helme) jt. Kihnu nimetus *vedemed*[60] on tuletatud verbist *vedama*. Peamiselt Avinurmes, harva ka mujal Põhja-Eestis, esineb veel naljatleva paralleelnimetusena *ämmalõug*.[61]

Seni on puudutamata liik puuvitsu, mis tehti õhukesest, kuni paari tolli laiusest saare-, tamme- või ka haavalaastust. Laastuotsad ühendati lukkseosega, mis oli tavaline ka tohtnõude valmistamisel. Sellised laastvitsad on väga nägusad, kuid sobivad ainult silindrilise kerega nõudele, mistõttu neid kasutatigi peamiselt vaid lähkrite vitsutamiseks (vt. joon. 83, 121). Laastvitsad on tuntud kogu Euroopas.[62]

XIX saj. teisel poolel lasksid mõisad oma puunõud vitsutada enamasti juba raudvitstega. Talurahva hulgas levisid raudvitsad käesoleval sajandil, eriti pärast I maailmasõda, kuigi neid vähesel määral kasutati ka varem. Soolveenõudele pannakse tihti tänini veel puuvitsad, sest raudvits roostetab neil kiiresti läbi. Suure Isamaasõja päevil, eriti Saksa fašistliku okupatsiooni aastatel, võeti puuvitsad vitsaraua nappuse tõttu jälle mõneks ajaks laialt tarvitusele. Raudvitste kasutamisega seoses asendus puust kostipulk raudsega ja kadus vajadus vitsahamba järele.

Vitsutamise järel «tehakse uurded ära». Liimeistriga tõmmatakse nõu põhjaserv siledaks, silitakse noaga uurdeotsa sisekülg ja lõigatakse selle serv viltu. Järgneb sisepuhastus (*seest voolimine*) voolmetega. Selleks hoitakse nõu tööjäril jalgade abil nööriga kinni, kusjuures nõu eesserv toetub vastu järi keskel asuvat pulka (joon. 106). Põhja ligidalt, kuhu voolmetega juurde ei pääse, tõmmatakse «nükid» ära noaotsaga. Avinurmes olevat selleks otstarbeks kasutatud ka erilist kõverat rauda, nn. *liidusrauda*[63], millega

[59] ГМЭ 1292—18 (end. Mogiljovi kub.); Sirelius, SKK II, tahv. III : 5b.

[60] EA 47, 483.

[61] Vrd. Vakka-Soome *ämmänleuka* (Karrakoski, lk. 140) ja Soomes laialt kasutatavat *koiranleuka* id. (Sirelius, SKK II, lk. 29). Viimane esineb ka Karjalas (lüüdi *koiraleug*).

[62] Haberlandt, lk. 490.

[63] Vilberg, lk. 43.

Joon. 106. Kapa seest voolimine. Avinurme, Karusoo k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 42.

lükati ülalt alla. See oli nähtavasti ummikraua taoline suurem kõverpeitel. Nõu sisepuhastuseks on voolmeid Euroopas üldiselt kasutatud, kuna liidusraua vastet tuntakse Rootsi ja Soome kodutööndusrajoonides. [64]

Viimaseks tööks on ülaserva viimistlemine. Seegi tõmmatakse siledaks liimeistriga (joon. 107), mispeale siseserv noaga viltu lõigatakse. Läti NSV piiri lähedalt Karksist on olemas teade erilisest märkimisriistast, millega nõu ülaserva sirgeks lõikamiseks kriips ette tõmmati: *«Et nõul üte taolist parast pikkust saija, selle jaoss olli seante hambage pulk, nagla augu sehen egän kõrgusen. See konks panti taga uulte, ja naglage veeti riips pääle, sedä möödä lõigati saege maha.»* [65] Eestist selle tööriista kohta mujalt andmeid ei ole, küll aga on ta kuulunud läti nõumeistri tööriistade hulka. [66]

Valmis nõusid hoitakse Avinurmes kuni müügile viimiseni enamasti rehalas, kus pealt laiemad kaaneta riistad ruumi säästmiseks üksteise sisse *rongidesse* paigutatakse (joon. 108).

Kahe põhjaga nõud. Kahe põhjaga ehk nn. *sirklis* nõude valmistamine erineb Eestis oluliselt *uuratud* nõude valmistamisest. See ei ole kunagi olnud nii rahvapärane kui viimane ja sellega on tegelnud peamiselt vaid vastavad meistrid. Mõisatele tegid suuri õlle- ja piiritusvaate tavaliselt mõisa aamissepad või linnameistrid. Külameistrid tegid eeskätt lähkreid ja ankruid ning mitmesuguseid tünne. Nimetused *püttsepp*, *tündrisepp* ja Kirde-Eestis üldlevinud *ponder* e. *pondar* (< vn *бондарь*) seostuvad eriti just kahepõhjaliste nõude valmistajatega.

Tünni- ja vaadilauad töödeldakse toorelt, sest lauad tuleb painutada. Ka lõhestatakse nad võrdlemisi kitsad ja sirged, kuna kumerat lauda oleks raske painutada. Kuusest kalatünnilauad lõhestatakse seejuures tihti päri süüd, moodus, mida tavalise nõulaua juures ei saa kasutada. Nii lõhutud tünnilaud peab paremini soolvett ega anna seda süüde vahelt välja. Laua kõmmeldamist takistavad põhjad mõlemas otsas.

---

[64] Trotzig, lk. 356 ja joon. 1 : 5; Karrakoski, lk. 140.

[65] KV 79, 80a.

[66] Bielenstein, joon. 280 (lk. 322); LVM 20001 (Tukumi mk., Zebrene v.). Sama riist on tuntud ka Kesk-Rootsi kodutööndajail (Trotzig, joon. 1 : 14) ja tõenäoliselt mujalgi.

Joon. 107. Riistameistrid tööl. Riistalaua vestmine ja vanni ülaserva viimistlemine. Avinurme, Kirbu k. Foto E. Vittoff 1921. Fk. 439 : 169.

Tünnilaua otsad lüüakse kirvega pisut kitsamaks, sest nõu peab tulema maokas, keskelt jämedam. Edasi silutakse laud liimeistriga vitsapingil, laua sisekülg seejuures kõvera liimeistriga (joon. 109 : I, 110). Viimasega vestetakse laud painutamise hõlbustamiseks keskpaigast õhemaks (otsad peavad jääma paksemaks, et anda uurdele suuremat tugevust).

Vestetud lauad painutatakse kohe kergelt ära. Selles ja järgnevates töövõtetes on paikkonniti tähelepandavaid erinevusi.

Avinurmes toimub painutamine ümmargusel pakupoolikul või muul alusel kätega rõhumise teel (joon. 111). Tammised kuni 2 tolli paksused õllevaadilauad tuli enne painutamist ahjus kuumaks ajada. Nii esialgselt läbipainutatud lauad *aetakse raami* kuivama — lükitakse kõrvuti kolmele pikale puuvarvale, vaheldumisi üks ühte-, teine teistpidi (joon. 112), mis kindlustab kuivamisel nende kõveraksjäämise. Laudadel lastakse raamis kuivada tavaliselt nädal väljas ja nädal kuni paar toasoojas.

Kuivanud laudade servad lükatakse pikkhöövlil lihti. Järgneb vaadi *kokkuajamine* (ka *kerele-*, *püstiajamine*). Lauad laotakse püsti raudse (varem puust) *valevitsa* sisse, kusjuures esimene laud kinnitatakse vitsa külge

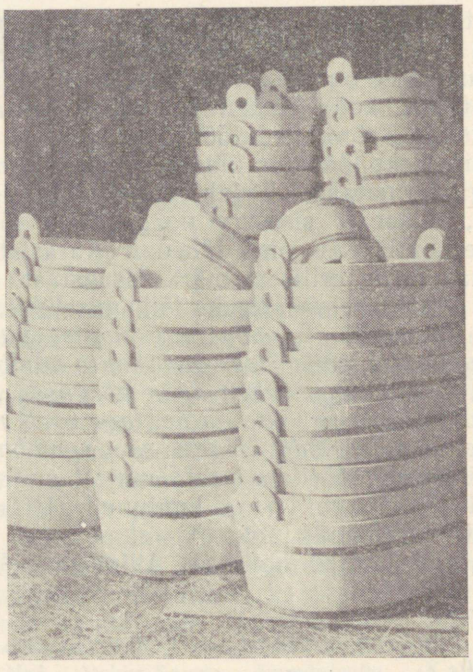

Joon. 108. Valmis riistad (vannid ja toobrid) laos. Avinurme, Vadi k. Foto G. Ränk 1939. Fk. 836 : 19.

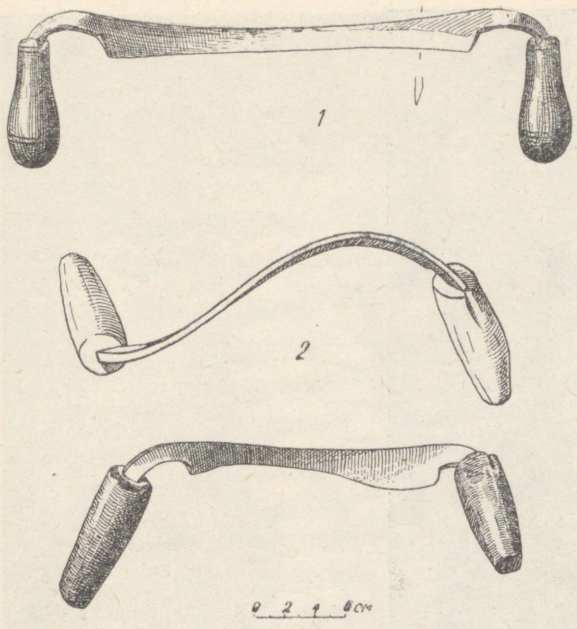

Joon. 109. Püttsepaliimeistreid Avinurmest. 1 — *Kõver niimeister*. EM A 466 : 1. 2 — *Vintrik*. EM A 466 : 2.

kaheharalise puust või terasplekist *näpetiga* või toetatakse läbi vitsa torgatud pulgakese vastu (joon. 113), mis viimase laua kohalepanekul eemaldatakse. Kerele aetud tünnile pannakse peale neli ajutist puust valevitsa. Edasi lõigatakse tünni otsad raamsaega siledaks, mispeale tasutakse seestpoolt ära laudade uurdeotsad (joon. 114). Seda tehakse kas voolmetega või erilise ebasümmeetriliselt kõvera teraga liimeistriga, nn. *vintrikuga* (joon. 109 : 2).[67] Viimast riista näib Eestis tuntavat ainult Avinurmes, küll aga on ta kasutusel Edela-Soomes.[68]

Järgnevad meile juba ummikute tegemisest tuttavad uurdelõikamine uurdesaega (joon. 115) ja sirkliga uurdest kuuekordse põhjamõõdu võtmine (joon. 116). Põhja *teritamiseks* on Avinurmes olemas eriline vastava soonega *terategemise pakk*, kuhu põhi liimeistriga lõikamiseks serviti sisse käib (joon. 117). Teritamisel faseeritakse eriti tugevasti nõu sisse jääv põhja külg. Kui põhi valmis, koputatakse kerel otsavits pealt ära ja lüüakse põhi haamriga uurdesse. Mõned meistrid kastavad põhja tera enne vette, et see oleks pehmem ja läheks paremini paigale. Ei tee viga, kui põhi pisut suur on ja *liidustest* valgust paistab — märjaks saades tursuvad küljelauad kiiresti ja tünn muutub veekindlaks. Halvem on lugu, kui uurdest endast kohati valgus läbi paistab. Sel puhul võib aidata ainult kliister — keedetud kartul tambitakse pudruks ja määritakse sissepoole uurdevahe sisse. Lõpuks silutakse nõu pealt liimeistriga siledaks ja vitsutatakse lõplikult, tavaliselt kaheksa paarikaupa paigutatud puuvitsaga (või nelja raudvitsaga).

Nii toimus töö Avinurmes. Kui töö lõpposa ka mujal Eestis oli üldjoontes samalaadne, siis laudade painutamist ja nõu kokkuajamist toimetati enamasti erinevalt. Kohati esineb küll tünnilaudade raamis painutamist ka Lääne-Eestis[69], kuid seal näib see olevat üsna hiline tööviis. Vähemalt Saaremaal peetakse koolutamist uuemaks moeks, mis kohati alles XX saj. alguskümnendeil asendas varasema laudade k õ v e r a k s r a i u m i s e.[70]

Lääne-Eesti vanemat painutamisviisi laseme selgitada vanal Karja meistril Kusta Sinijärvel (sünd. 1866): «*Ma koolutasin siin kiha lauad nenda. Lükkasin köik sirgelt saploni järge kogu. Siis panin palava vee sisse ligu, pidasin nenda päeva öö. Niid vetsin välja ja ladusin kogu. Panin ühe tugeva vitsa parandale maha, vana kasuka sönna sisse, siis ladusin köik lauad otsapidi sönna vitsa sisse, oli koos, tömmasin paela ümber. Niid akkasin otsast vitsu pääle ajama. Nii kaua löin vitsu pääle kut otsast kogu tömmas. Kasukas oli sellepärast sihes, et lauad kogu äi varisen. Siis läks see töö kergemaks, kui raudvitsad sai, nee olid tugevad, tömmasid east kogu.*»[71] Nagu näeme, toimub kirjeldatud menetluse juures kogu painutamisprotseduur alles seoses nõu kokkuajamisega. Kokkuajamisel on vangivits maas ning haarab kokku laudade alumised otsad, mitte aga ülemised, nagu Avinurmes. Samuti on toimitud ka Kaarmal. Siingi pandi laudade kokkuvarisemise vältimiseks vitsa sisse kasukas või ka heinakott, kuid «*Talve öues lume sihes oli keige param kihasi laduda. Vits sai lume sisse pan-*

[67] Nimetuse *vintrik* puhul vrd. omadussõnu *vintrik*, *vintlik*, *väntrik* 'ebareeglipäraselt kõver (puu)'.

[68] V i l k u n a, Träkärlsindustri, joon. 14; V i l k u n a - M ä k i n e n, lk. 33. Lääne-Euroopas kasutatakse selle asemel meie pöiahöövlile vastavat kumera tallaga höövlit (L e g r o s, lk. 175).

[69] KV 79, 31 Märjamaa; 196 Muhu.

[70] KV 79, 73 Karja, 143 Kaarma; KT 71, 32 Kaarma.

[71] KV 79, 73—74.

Joon. 110. Tünnilaua sisekülje vestmine *vitsajäril*. Avinurme, Vadi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 72.

Joon. 111. Tünnilaua painutamine. Avinurme, Enniksaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 83.

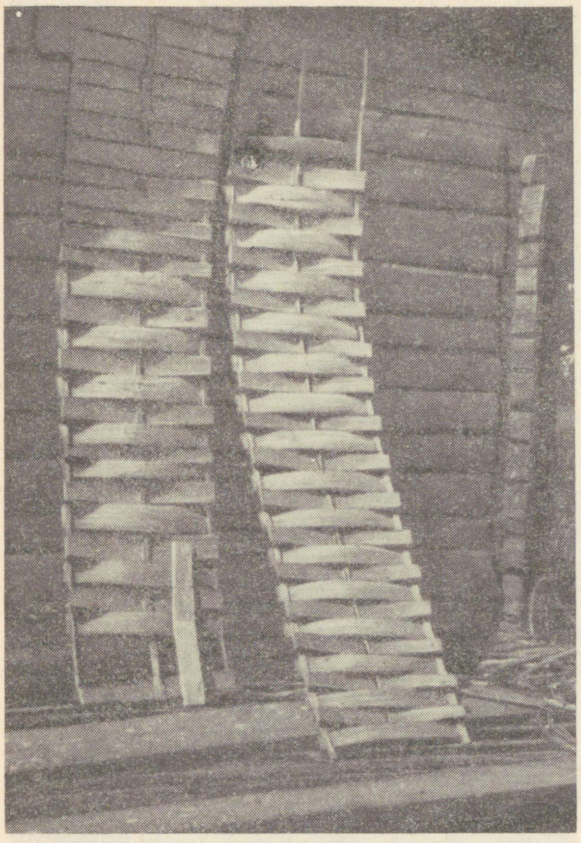

Joon. 112. Tünnilauad raamis *kesanemas*. Avinurme, Enniksaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 80.

Joon. 113. Tünni *püstiajamine*. Avinurme, Vadi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 74.

dud ja laavad öksaavalt vitsa sisse pistetud. Lumi pidas laavad koos, et äi varisend äe. Olid keik laavad sihes, sai ölalt ka öks vits peele pandud, siis es ole änam äda midagi.» [72] Muhus *«On ka lauad pandud toobri või mõne muu riista sisse ja seest siis midagi lauad täis topitud ja aetakse vitsad pääle.»* [73] Samas Muhus on aga kasutatud ka erilist ringikujulise soonega *saplonit* (joon. 118), kuhu lauad otsapidi sisse laoti.

Pealelöödavate vitste abil lauaotste kokkupainutamine on Lääne-Eestis laiemalt tuntud. Samas Lääne-Eestis on laudu painutatud siiski ka enne kokkuajamist. Muhu puutöömeister Kaarel Noor (sünd. 1866) kasutas selleks erilist pikka ristsoonega pakku, nn. *koolutamise saplonit,* mille iga soone sisse pandi kaks lauda ja suruti nad otste vahele löödud kiiludega kõveraks (joon. 119). Printsiibilt samasugust painutusviisi on tuntud ka Hiius ja Kihnus ning nähtavasti end. Harjumaalgi.[74]

Lääne-Eesti tööviis on ilmselt primitiivsem ja aegaviitvam Avinurme omast. Laudade raamis painutamine kergendab ja kiirendab tööprotsessi olulisel määral. Lääne-Eesti tööviisile pole seni õnnestunud leida paralleele kuskilt mujalt, seevastu Avinurmes kasutatud nõu kokkuajamise viis näib olevat Euroopa püttsepises tavaline. Sellistele detailidele, nagu pulgakene valevitsas või plekknäpits laua vitsa külge kinnitamiseks, leiame vasteid näiteks end. Kaasani kubermangu püttseppadelt ning ka Lääne-Euroopa püttsepisest.[75] Kõikjal (ka Eestis) linnapüttsepisele omane tünniotste kokkupigistamine nöörpööraga või kruvi abil tellitava raudvitsaga on

[72] KT 71, 34; vrd. ka KV 79, 144 Kaarma.
[73] KV 79, 196.

[74] KV 79, 104 Emmaste; EA 47, 487 Kihnu; KV 79, 98 Harjumaa.
[75] Филиппов, lk. 204 (joon. 72—73); Bandaroy, lk. 23; Legros, lk. 165—166.

Joon. 114. Tünni otsa silumine seest *vintrikuga*. Avinurme, Vadi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 76.

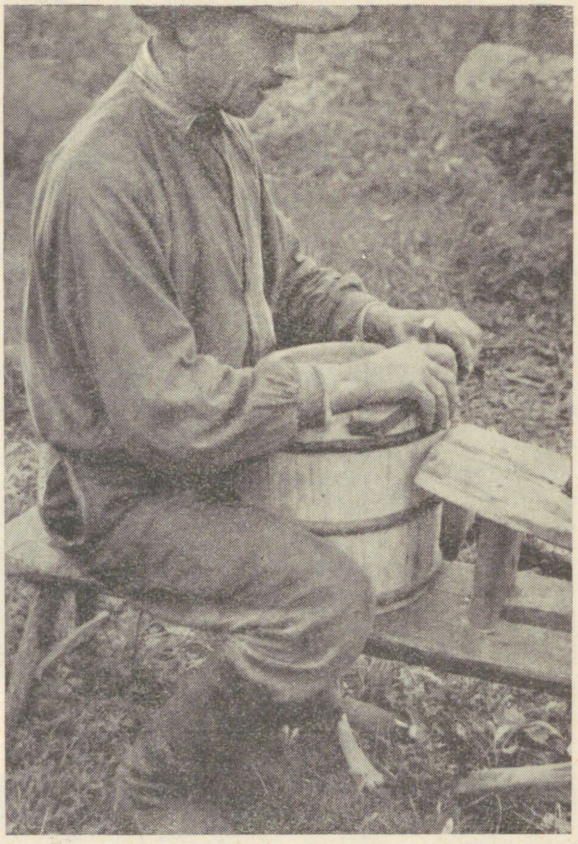

Joon. 115. Uurde ajamine *uurekannikaga*. Avinurme, Vadi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 73.

aga nii Avinurmes kui mujal Eestis jäänud maakäsitööle põhiliselt võõraks. Pööra mõninga kasutamise kohta on andmeid üksnes Lõuna-Eestist. Viljandi külje all Kuude külas oli väike pöör (joon. 120) abivahendiks lassitegemisel, ka on Kanepis tünniotsad käänatud kokku pööraga, kusjuures laudu enne pehmitati tünni sisse tehtud tulelõkke abil, mis näib ka vanemas linnakäsitöös olnud tavaline.[76] Nöörpööra kasutamisega alati kaasuv laudade kokkusurumine üksteise peale aetavate vitste abil leiab, nagu nägime, Lääne-Eestis rakendamist iseseisvalt, ilma pöörata. Seega kasutatakse siin ses osas linnakäsitöö meetodit, kuid algelisemas rakenduses.

Lõpuks on Eestis ka kahepõhjaliste nõude tegemisel kasutatud samasugust noaga uuramisviisi ja külglaudade ükshaaval põhja külge kinnitamist, mida õppisime tundma ühepõhjaliste nõude puhul. Seda on rakendatud peamiselt lähkrite valmistamisel, mille külglauad harilikult jäid painutamata. Laudade külgepanekuks kinnitati põhjalauad kiiluga nn. *hammaspuu* (ristsoontega puupaku) vahele, et nad teineteisest parajas kauguses paigal püsiksid. Sellist tööviisi mäletatakse veel Avinurmes, Märjamaal ja Muhus[77], ka on seda tuntud Soomes[78]. Suur enamik Eesti NSV muuseumide kogudes leiduvaid lähkreid on just uurdenoaga uuratud. Et lähkreid seega valmistati üldtuntud rahvapärases tehnikas, siis on ka mõistetav, miks näiteks Amblas kahepõhjalistest nõudest *«kodusel teel valmistati ainult lähkreid, teised osteti meistrite käest»*.[79]

[76] KV 79, 53. Vrd. Bandaroy, lk. 23—26; Legros, lk. 168 jj. Tööriist on tuntud ka Leedu maakäsitöös («Aušra» 6779 Šiauliai raj.).

[77] KV 79, 192 Märjamaa; 196 Muhu.

[78] Rytkönen, lk. 208 (sealgi abiks *hammaspuu*).

[79] KV 79, 85.

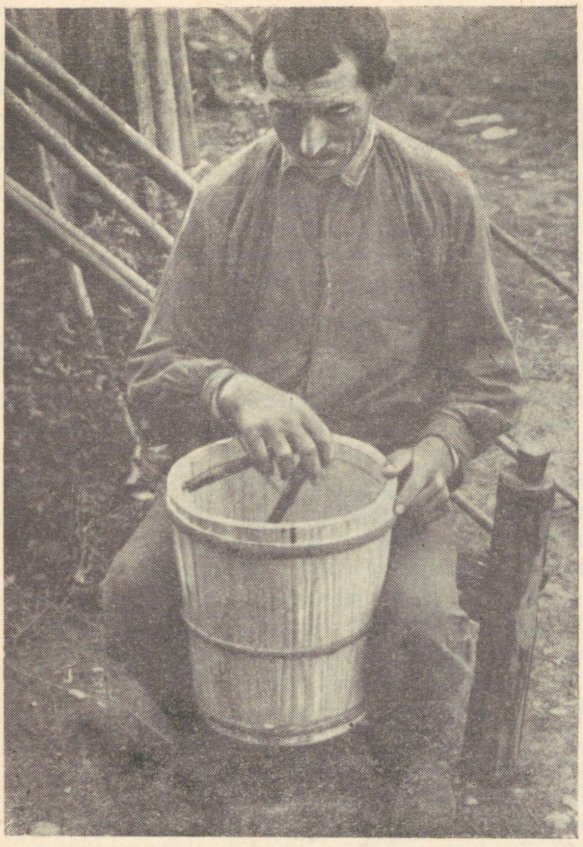

Joon. 116. Sirkliga uurdest tünni põhja mõõdu võtmine. Avinurme, Vadi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 77.

Kokkuvõte. Eestis esineb niisiis kõrvuti kaks tugevasti erinevat laudnõude valmistamise viisi. Olulisimaks kogu töötehnikas on uurde lõikamine ja põhja allapanek. Just selles näemegi peamist lahkuminekut: ühelt poolt laudade ükshaaval uuramine uurdenoaga, teiselt poolt kokkupandud kere uuramine uurdesaega.

Mida võib öelda nende kahe tööviisi vanuse kohta Eestis? Kumbki tööviis nõuab eri tööriistu. Arheoloogilises leiumaterjalis Eesti alalt need seni puuduvad. Küll aga on meil kasutada hulk vähemalt XIII sajandisse ulatuvaid nõujäänuseid Tallinnast. Ei tohi unustada, et nende puhul on meil tegemist osalt võib-olla võõrast päritolu linnakäsitöö toodetega, kuivõrd nende dateerimine XIII sajandist kaugemale on ebakindel. Igal juhul on kõnesolevais leidudes esindatud juba mõlemad tööviisid.

Võime nimelt lähtuda enam-vähem kindlast eeldusest, et põhja paksusest kitsam uure ja teritatud servaga põhi osutavad uurdesaele, lai täisnurkne uure (tapp-uure) ja teritamata põhjaserv aga uurdenoale. Tapp-uurdega on Tallinna leidudes piimapüti- ja mõned teised lauad (joon. 91). Teritatud põhjaserv iseloomustab umbes 0,5 m läbimõõduga vaadipõhju ja laudkausikeste õhukesi, umbes 10 cm läbimõõduga põhjalaudu. Vii-

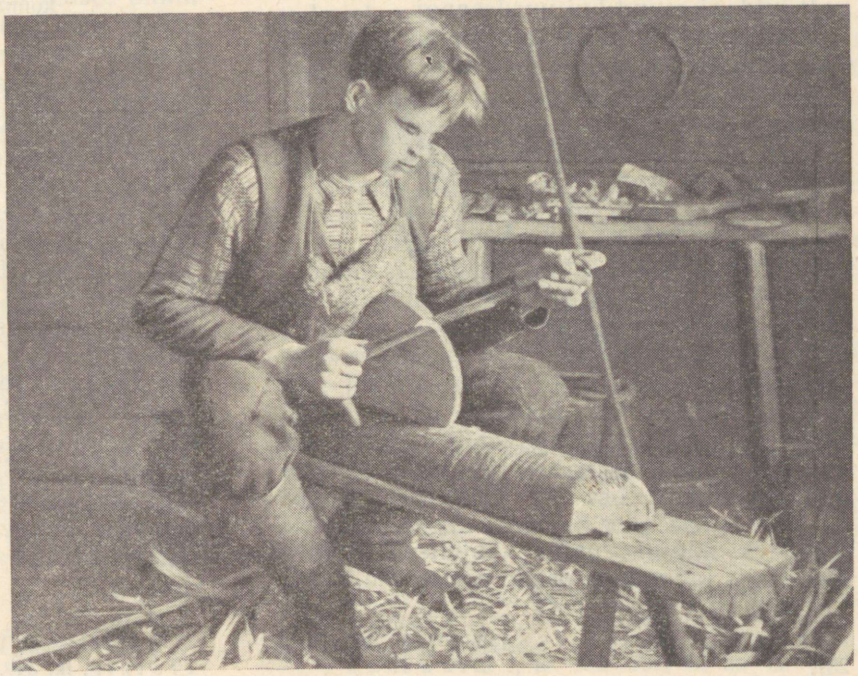

Joon. 117. Tünnipõhja *tera tegemine*. Avinurme, Jaaguvälja k. Foto G. Ränk 1939. Fk. 836 : 21.

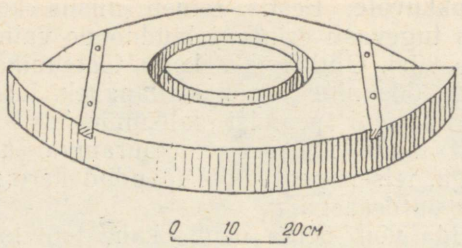

Joon. 118. 33-toobise õlleankru *saplon*. Muhu, Mäla k. Autori visandi järgi 1946.

maste külglaudade uure on väga kitsas ja madal[80] ning puu kiud on selle serval tõmmatud kõik ühele poole viltu. Sellist uuret võiks sisse kriipida ka noaotsaga, kuid vaa-

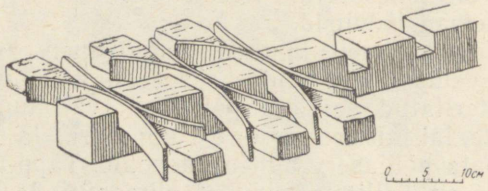

Joon. 119. Vaadilaudade koolutamine *koolutamise saplonil*. Muhu, Mäla k. K. Noore kirjelduse järgi.

tide uurde lõikamiseks kasutati tollalgi vaevalt midagi muud kui uurdesaagi.

Eraldi väärib veel märkimist laudnõude valmistamisega seotud sõnavara. Kui nõuni-

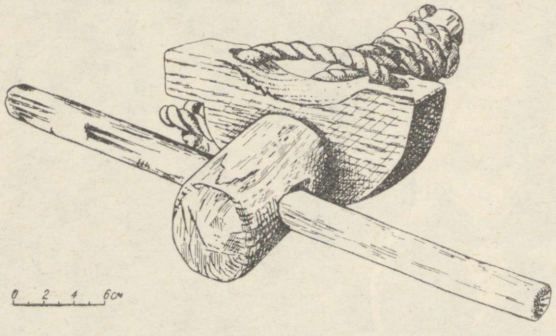

Joon. 120. Lassitegemisel kasutatud pöör. Viljandi, Kuude k. VM 2585.

metustes nägime palju suhteliselt hiliseid laene, siis laudnõude osade nimetused, tehnilised terminid ja tööriistade nimetused on enamikus eestilised: *uure, (nõu)laud, kere, vits, lülivits, vitsaküüs, lüke, uurama, uurdenuga, uurde-* e. *puhiraud, uurijärg, valevits, vitsutama, vitsahammas ~ hammaspuu, kostipulk ~ aepulk, voolmed* jne. Hilisemat päritolu on eeskätt tünnide-vaatide valmistamisel kasutatavate spetsiaaltööriistade nimetused *uurdesaag* ja *sirkel*, samuti vaadiosade nimetused (*haań, vikk, tapp*).[81] Eesti viimase aja maakäsitöös tavaline sirkliga põhjaringi joonistamine laudade ükshaaval uuramisega ühenduses pole

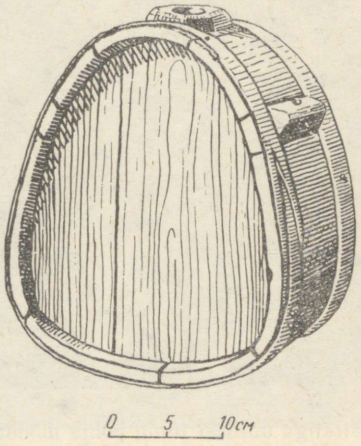

Joon. 121. *Lapplähker*. Kihelkonna, Austla k. EM 16543.

sugugi tingimata vajalik. Ilmekalt tõendab seda näiteks Kihelkonnalt pärit primitiivne *lapplähker («õige muistne asi»)*, mille peaaegu kolmnurksete põhjade külge on kinnitatud väga erinevas laiuses ($3^1/_2$—19 cm) küljelauad (joon. 121). Et lõpuks ka mõningate väiksemate ühepõhjaliste nõude (pangede, kappade, lännikute) nimetused on üsna vanad, ei tohiks olla kahtlust, et uurdenoaga uuramine on Eestis põline tööviis. Mis puutub Põhja-Euroopasse laiemas ulatuses, siis siin on Edela-Soomest ja Norrast leitud paar VI—VII saj. vahemailt pärinevat uurdenuga, Gotlandilt ja Norrast lisaks veel viikingiaegseid uurdepeitleid.[82] Tõenäoliselt veelgi kaugemasse minevikku võimaldab seda tööviisi tagasi viia Nydami rabaleid Taanist (IV saj.),

[80] Vt. Tarakanova-Saadre, joon. 8:11 (lk. 25).

[81] Vrd. lk. 102, viide 20.

[82] Cleve, lk. 146; Vilkuna, Vars.-suom., lk. 192; Trotzig, lk. 349.

kus pangelauad on varustatud tüüpilise laia täisnurkse tapp-uurdega.[83]

Tuleb veel rõhutada, et Euroopa arheoloogilistes muististes ilmuvad uuratud ummikud ja laudnõud peaaegu üheaegselt[84], mistõttu on põhjust oletada nende vahel otsest geneetilist seost. Ummikuid käsitledes osutasime juba võimalusele, et ummikukere varustamiseks vedelikku pidava põhjaga võidi kere mõnel puhul lõhki lüüa, millega põhja allapanek muutus hõlpsamaks. Lõhestatud ummikupooltesse saadi kergesti lõigata noaga uurdesoon, kusjuures uurde lõikamine oli seda kergem, mida kitsam oli külglaud. Niisugune näibki olevat üks loomulik üleminekutee ummikutelt laudnõudele. Sellele teele jõuti Põhja-Euroopas hiljemalt m. a. I aastatuhande keskel. Seniste andmete kohaselt haarab selle tööviisi vana levikuala kogu Skandinaavia ning Läänemerest idas esmajoones põlised läänemeresoome rahvaste asustatud piirkonnad — Soome, Eesti, vadja ja isuri ala ning Põhja-Läti (Vidzeme). Tööviis juurdus siin niivõrd, et on tavaliste laudnõude valmistamisel püsinud tänapäevani. Kas see ka mujal Euroopas tuntud on olnud, selle kohta puuduvad esialgu andmed. Niipalju kui võib otsustada võrdlemisi puuduliku trükiainese järgi, on suuremas osas Euroopast nii ühe kui kahe põhjaga laudnõude uuramine toimunud pärast nõu kokkupanekut uurdesaega. Seegi tööviis on ilmselt otseses seoses ummikute valmistamisega ja sellisena üsna põline. Opole leiumaterjalide valgusel on teritatud põhi Kesk-Euroopas X—XII saj. olnud täiesti valitsev.[85] Normaaltüübiks on vastavas tehnikas nõud ka Leedu ja Läti etnograafilises aineses, kus nad Vidzemeski on üsna sagedased uurdenoaga uuratud nõude kõrval.[86] B. A. Koltšinilt saadud andmeil esineb Novgorodi rohketes X—XV saj. leidudes teritatud põhi iga liiki nõudel, hõlmates kogu leiumaterjalist umbes 80%. Ülejäänud nõujäänused on laia uurdega, kusjuures see on omane eriti ummikutele. Viimaste puhul saab aga uurde lõikamine noaga vaevalt arvesse tulla. Lõpuks on Novgorodist leitud veel mõned noad, mida B. A. Koltšin kuju järgi peab uurdenugadeks. Selgi puhul ei tohi unustada, et Vana-Novgorodi elanikest moodustasid kindlasti teatud protsendi läänemeresoomlased, kellele uurdenoaga uuramine on tänini omane.

Eestis seostub uurdesae kasutamine üksnes kahepõhjaliste nõudega, mille valmistamine on alati olnud käsitööliste hooleks ja mis nimetuste järgi otsustades kodunesid siin alles alates XIII sajandist. Nagu mäletame, oli aga uurdesaag Eestis tavaline tööriist ummikute valmistamisel. Kui uurdesaag peaks siin tõepoolest olema levinud alles saksa linnakäsitöö vahendusel alates XIII sajandist, siis saavad meil uurdes põhjaga ummikudki vaevalt ulatuda kaugemale minevikku.

Eesti kodanlikus etnograafias on korduvalt väidetud, nagu oleks laudnõude valmistamise oskus Eestis hiline ja omandatud alles saksa käsitöölistelt.[87] Põhjust selleks on andnud esijoones eesti ja läti keeles esinevad rohked saksalaenulised laudnõunimetused. Läti osas väljendas seda seisukohta kategooriliselt juba Bielenstein[88] ja see on hiljem asjasse sisuliselt süvenemata üle võetud. Eelnevast peaks olema selge, kuivõrd põhjendamatud on sellelaadsed väited. Laudnõude valmistamist tundsid eestlased juba enne maa vallutamist XIII sajandil. Sakslaste vahendusel õpiti tundma ainult mitmeid uusi nõuliike, sealhulgas nähtavasti kõiki kahepõhjalisi nõusid. Vana traditsiooniline tööviis oli siin sedavõrd tugevasti juurdunud, et saksa käsitööliste poolt kasutatav erinev uuramisviis ei muutunud meil laudnõude valmistamisel kunagi kuigi rahvapäraseks. Ühepõhjaliste laudnõude valmistamisel ei kodunenud see üldse. Samal ajal näeme, et läti talurahva hulgas, kus uurdesae kasutamine on ilmselt põline, on ka Lutsi eestlased üle võtnud sama tööviisi.[89]

Viitame lõpuks veel mõningaile ajaloolisile allikaile, mis samuti osutavad laudnõude valmistamise oskuse vanusele ja laialdasele tundmisele Baltimaades. Suur-Pakri saare müügilepingus Padise kloostri ja talupoegade vahel aastast 1345 esineb ühe tingimusena vitsapuu raiumise keeld, millest omal ajal Russwurm on küllap õigusega järeldanud, et saare elanikud juba sellal harrastasid laudnõude valmistamist.[90] 1649. a. kiidab Einhorn läti talupoegade kodust käsitööoskust, rõhutades, et nad kuskil õppimata eriti puunõusid oskavad teha sama hästi kui

[83] Engelhardt, tahv. XIV : 24.
[84] Кларк, lk. 215.
[85] Hołubowicz, joon. 70—71 (lk. 176 jj.).
[86] LVM etnograafilised kogud.
[87] Leinbock, lk. 44; Ränk, Vanha Viro, lk 115.
[88] Bielenstein, lk. 319, 324.
[89] EA 31, 159, 161.
[90] Russwurm I, lk. 190—191; II, lk. 48.

õppinud saksa käsitöölised.[91] Laudnõude valmistamise oskuse laialdasest levikust annab tunnistust ka see, et laudnõusid nõuti tihti mõisale andamiks. Näiteks oli 1804. a. vakuraamatu järgi Käinas Putkaste mõisas 77 nelja päeva talu koormiste hulgas ka üks *piimapütt* igalt talult.[92] Veel 1859. a. leiame Sagadi mõisa rendilepingutes talupoegadega erilise artikli «Pu riista kümnusest»: «Se pima pütti kümnuse maks on selle viise peal vahhest sanud tasutud, kui mõisa poolest telliti et savad püttide assemelle tovrid, kappad ja embrid maksetud. Siis arveti toovri ette 5 pütti, embri või kappa ette $1^1/_2$ pütti». Seejuures pidid aastas kümniseks andma: kuue päeva koht 3 piimapütti, nelja päeva koht 2 pütti ja kolme päeva koht ühe püti.[93]

Kaasaja rahvamälestuste järgi oli XIX saj. teisel poolel peamiselt väiksemate laudnõude kodune valmistamine veel üsna laialdane. See üldlevinud tööoskus ise juba näitab, et siin on tegemist küllalt pikaajalise traditsiooniga.

Seoses kapitalismi arenemisega toimus laudnõude valmistamise alal oluline murrang. Suur osa vanadest puunõudest kadus peamiselt XIX ja XX saj. vahetuse ümber kasutuselt, osalt poekaubast metall-, klaas- ja savinõude levimise tõttu (puupanged, lüpsikud, kannud, kapad, lähkrid), osalt majanduselu muude muudatuste tõttu (näiteks piimandusnõud — kirnud, pütid, lännikud, edasi ka tõrred, viljatünnid jne.). Üldisemale kasutusele jäid üksnes veenõud ja mõned suuremad majapidamisnõud (toobrid, vannid, leivaastjad, tiinud jms.). Nii kahanes viimase sajandi jooksul puunõude tarvitamine ja vastavalt ka valmistamine õige tugevasti. Kadus üldine rahvalik tööoskus ja töö tegijaks jäid üksnes käsitöölised-kodutööndajad. See puunõude rahvapärase valmistamise taandumisprotsess on 1913. a. Filippovi poolt Venemaal fikseeritud eriti iseloomulikuna Baltimaadele ja teistele läänerajoonidele, kuna idas see tööala püsis sellal veel täies õitsengus.[94]

Samal ajal toimus olulisi muudatusi ka töötehnikas. Tünne ja vaate hakati üha enam tootma tööstuslikult. Nii meil kui mujal hakati nüüd töö juures laiemalt kasutama saagi ja höövlit, puuvitsad asendati raudvitstega ja lõhutud lauad osalt saelaudadega. Loode-Eestis, kus üldine areng oli aeglasem, püsisid üksikud vanad jooned visamalt kui mujal. Eriti vanapärasena on aga nõude valmistustehnika säilinud kuni viimase ajani Avinurme kodutööndusekeskuses, kus seda toetas massilise tootmisega seotud põlvest põlve edasikantav traditsioon. Alles 1920-ndail aastail said siin tavaliseks nõude pealt hööveldamine ja raudvitsad. Hilisem uurdenoa asendamine pussnoaga pole muidugi enam tehniline uuendus, vaid töö vaibumise kaasnähtusi, milliseid palju enam võib täheldada väljaspool Avinurmet. Üldjoontes on töötehnika Avinurmes tänini olulisel määral säilitanud vana feodalismiaegse ilme.

[91] P. Einhorn, Historia Lettica. — Scriptores rerum Livonicarum. Zweiter Band. Riga und Leipzig 1853, lk. 590 (30).

[92] Koit, Käina, lk. 148—149. Kassaris rahvamälestuste järgi *«Vanasti viidi Kassari mõisa, kui tuli käsk, oinas, 3 piima pütti ja vikat»* (EA 18, 47).

[93] SM, s.-ü. 239 (Saggadi mõisa tallo numa maa pohja ramat), lk. 5, 69, 86, 97.

[94] Филиппов, lk. 187.

5. PAINUTATUD KEREGA ESEMED

Puulaastust ehk õhukesest lauast painutatud ja õmblusega kinnitatud kerega mitmesugused nõud ja riistad on olnud laialt levinud mitte üksi kogu Euroopas, vaid ka Põhja-Aasia rahvaste hulgas. Nende valmistamise oskus ulatub kaugele ürgkogukondliku korra aega ja on uurijate üldise arvamise järgi kujunenud samasuguste puukoorest painutatud riistade baasil, millede levik on olnud veelgi laialdasem. Vanimad painutatud puunõud Euroopas pärinevad pronksiaja vasekaevandusest Ida-Alpides, kus neid on nähtavasti kasutatud veenõudena. Meie ajaarvamise alguses tunti laasttehnikat juba ka Põhja-Euroopas.[1] Baltimaadest puuduvad seni arheoloogilised laastnõude leiud. Küll aga on Eesti ja Läti linnustelt leitud X—XIII sajandist pärinevaid tohust ja pärnakoorest painutatud nõusid — Eestist Varbola ja Lõhavere linnuse kaevudest nähtavasti mingisuguste väikeste veevõtunõudena, Lätist

[1] Granlund, lk. 34 jj.

tõenäoliselt viljamõõdunõuna.[2] Vaevalt on mingit kahtlust, et Eestis sellal juba ammu tunti ka painutatud laastnõusid. XIX sajandil kasutati puukoorest painutatud kerega nõusid nende kõrval võrdlemisi vähe.

a) Ülevaade esemeliikidest

Tüüpilisi feodalismiaegseid eesti talupoja tarbeesemeid olid mitmesuguse suurusega ovaalsed või ümmargused vakad ja karbid. Vakkade läbimõõt kõikus enamasti 30—40 cm, kõrgus 10—20 cm piirides. Karbid olid tunduvalt väiksemad, nende läbimõõt ulatus harva üle 20 cm, kõrgus üle 10 cm (harilikult oli see 5—6 cm). Nimetused *vakk* ja *karp* on mõlemad eesti keeles põlised ja tähistavad laastust painutatud nõude kõrval ka puukoorest, juurtest, õlest jne. valmistatud tavaliselt samasuguse kujuga riistu. Mõlemale sõnale häälikuliselt ja tähenduslikult lähedasi vasteid leidub mitmetes naaberkeeltes, kuid vastastikused etümoloogilised vahekorrad on tänini lõplikult selgitamata.[3] *Karp* kandus laastlaadiku nimetusena ka baltisaksa keelde (bsks *Karp, Karpe),* kus ta oli üldlevinud juba XV sajandil ning leidis kasutamist saksa kaupmeeste poolt ka Polotskis ja Novgorodis.[4] Ka sõna *vakk* levis baltisaksa keeles, nähtavasti kohe pärast maa vallutamist, kuid mitte otseselt mõõdunõu nimetusena, vaid andami ja edasi andamikohusliku piirkonna nimetusena (bsks *Wacke),* missuguses tähenduses ta mõisamajanduse vahendusel tuli tarvitusele ka läti keeles (lt *vaka*).[5]

Vakkadest lihtsaim on suuremas osas Eestist käsitsikülvil viimase ajani tarvitatud kaunistamata *külimit* e. *külivakk,* ühtlasi ka põline viljamõõdu riist, mida mainitakse mitmetes XIII saj. ürikutes.[6]

Saartel ja mandri läänerannikul oli külimit valdavalt ovaalne (joon. 122), mujal mandril ümmargune.[7] Nagu vanade mõõtude puhul tavaline, on ta suurus olnud kõikuv. Põhja-Eestis (Eestimaal) mahutas külimit rahva mälestuste kohaselt 10 või 12 toopi, Lõuna-Eestis (Liivimaal) 9 või 18 toopi.[8] Külimitust suurem

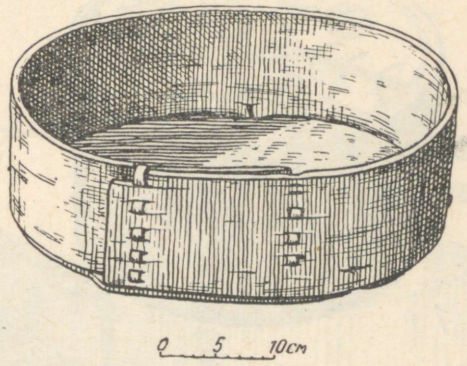

Joon. 122. Külimit (*riia külimit*). Käina, Lelu k. > Kassari. EM A 406 : 14.

vana viljamõõduühik oli *vakk* (tallinna vakk 36 toopi, riia vakk 54 toopi), millest külimit tavaliselt moodustas kolmandiku või kuuendiku, kandeski vahel vastavalt nimetust *kolmandik, kuuendik.* Nende kõrval oli kohati kasutusel ka *neljandik.* Saaremaal vastanud külimit varem $^1/_6$ vakale, alates XIX saj. lõpust aga $^1/_5$ vakale.[9] Avinurme *täis kilimit* e. *kolmandik* oli läbimõõdult 18 tolli (45,5 cm) ja selle kereks tuli võtta 8 vaksa (5,5 jala) pikkune laast; *neljandiku* külglaast oli pool vaksa lühem. Edasi valmistati veel vähenevas

---

[2] Moora, Linnuste uurimise tulemustest, lk. 75, 86, tahv. XII; V. Ginters, Senā Mežotne. — Senatne un māksla 1939, IV, lk. 25—26 (joon. 9—10). Vrd. ka Tarakanova-Saadre, joon. 8 : 6 ja lk. 28 (tohust nõukese põhi XII—XIV saj. kaevust Tallinnas).

[3] Bibl. verz., lk. 378, 467; Kalima, Balttil. lainasanat, lk. 110 (*karp*); Granlund, lk. 321.

[4] Kiparsky, lk. 40.

[5] Kiparsky, lk. 74 (esmakordselt bsks ürikuis täheldatud Kuramaal 1341); Bielenstein, lk. 514; Aben, lk. 206, 209.

[6] Külimitu lähemat käsitlust vt. Viidalepp, lk. 82—97; Buchholtz, lk. 68—72.

[7] Viidalepp, joon. 3—4 (lk. 87—88). Lääne-Eesti ovaalse kujuga külimitud, mida valmistasid peamiselt Hiiumaa kodutööndajad, seostuvad ilmselt Edela-Soomes ja Kesk-Rootsis levinud samasuguste külvinõudega (vt. Atlas över svensk folkkultur I. Materiell och social kultur. Uddevalla 1957, kaart V).

[8] XIX saj. alguse andmeil võrdus riia toop 62,5 prantsuse kuuptolliga, tallinna toop 55 $^2/_9$ prantsuse kuuptolliga ja külimit mahutas Riias 9, Tallinnas 12 toopi. Riia vakka läks 3 või 6 külimittu, tallinna vakka 3 külimittu. (Anzeige der Maaße, Gewichte und Münzen in Liefland, verglichen mit einigen auswärtigen. — Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät III, Riga 1805, lk. 198—199.) Lähemalt Baltimaade vanade viljamõõtude kohta vt. Buchholtz.

[9] Hiiumaal eristati painutatud mõõdunõudena: *riiakülimet* (9 toopi), *raava-*(raua-)*külimet* (12 toopi), *vakk* (36 toopi) ja uuema mõõduna XIX saj. lõpust *männik* (45 toopi). Viimane tulnud tarvitusele siis, kui mõisast hakati töölistele maksma viljapalka (EA 18, 95 Kassari).

suuruses kindla mõõduta *matte* (2—6 toopi), mis kõige sagedamini võrdusid siiski poole külimituga (6 toopi). Nimetus *külimit (kilimit, külmit* jne.) ulatub Eestis ürgkogukond-

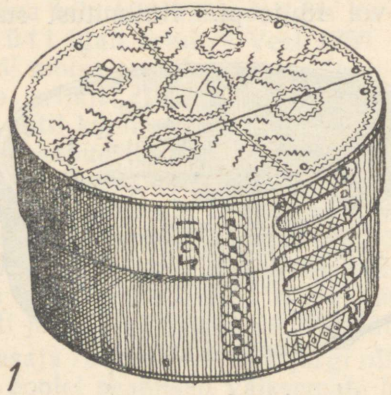

1

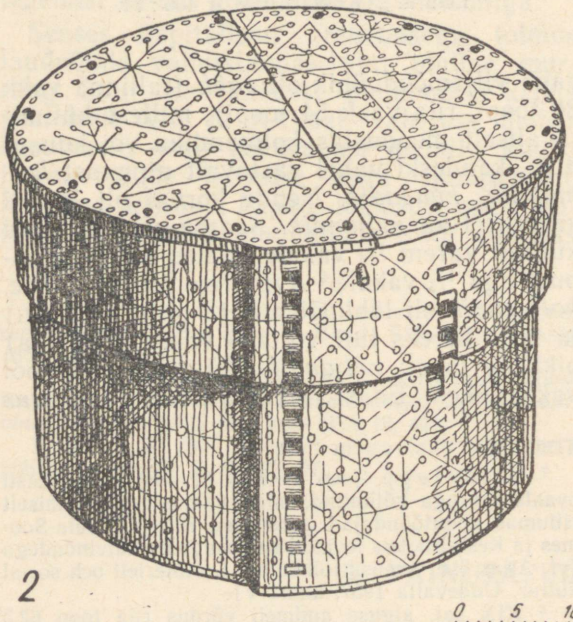

2

0 5 10см

Joon. 123. Veimevakkasid. 1 — Dat. 1765. Anseküla. EM A 290 : 45. 2 — *Anni vakk.* Vändra, Lelle v. EM 8443.

likku aega ja tähendabki 'külvimõõt'. Sõna on mõnevõrra levinud ka läti keeles (lt *kulmis, ķilmis* id.) [10] ning võeti ka balti-saksa keeles kohe maa vallutamise järel XIII sajandil tarvitusele (bsks *Külmet, Külmit*).[11]

[10] A b e n, lk. 206.
[11] K i p a r s k y, lk. 48—49.

Painutatud viljanõudega on seotud veel terve rida nimetusi, millega tähistatud nõude suurusvahekorrad pole alati kindlalt määratavad. Otseselt külimitule vastab Saaremaal tavaline *(küli)painand* (vrd. *painama, painutama*). Läänemurde *peks* näib osalt tähistavat samuti külimittu (12 toopi), osalt pisut väiksemat neljandikku. Lõuna-Eestis Läti NSV piiri läheduses (Hargla, Karula, Urvaste) kasutatav *seek* (gen. *seega*) (< lt *sēks* id.[12]) tähistab suuremat 18-toobist külimittu e. kolmandikku. Põhja-Eestis on 18-toobise poolvaka tavaline nimetus *kehik* (vrd. *keha*). *Matt* on noorem laensõna alamsaksa keelest (< kasks *matte* id.)[13], mis levis seoses veskite ehitamisega veskis kasutatava viljamõõdu ja «mativõtmise» riista nimetusena.

Kõik need õõnesmõõdud olid tavalised kuni käesoleva sajandi alguseni, mil nende kasutamine viljakaubanduses keelati.[14]

Kaanega *veimevakad (anni-, pruutvakad)* ja *karbid* (joon. 123, 124) on enamasti rikkalikult ornamenteeritud esemed. Neid kasutati eeskätt naiste mitmesuguste pidulikumate rõivastusesemete ja ehete hoidmiseks, milleks samalaadseid riistu tarvitati ka mujal põhjapoolses Euroopas. Veimevakad olid ühtlasi tähtsaks atribuudiks eesti vanas pulmakombestikus — neist jagas pruut pulmalistele kinke *(veimi)*. Karpe kasutati peamiselt üksikute rõivastusesemete säilitamiseks, millest ka nimetused *tanu-, rätiku-, paela-, sõrmuse-* jne. *karp*. Samuti hoiti neis naiste näputööriistu, raha jm. pisiasju. Lätis on puust painutatud veimevakad rahvapärasemad olnud Põhja-Kurzemes, kuna mujal, nagu ka Leedus, kasutati peamiselt vaid väiksemaid karpe.

Veimevakkade ja karpide kaunistamise seisukohalt võib Eestis eraldada mitu valdkonda. I d a - E e s t i s (end. Viru-, Tartu- ja Võrumaal) olid vakad tavaliselt kaunistamata, nagu see on tüüpiline ka Ida-Soome vakkadele. L ä ä n e - E e s t i m a n d r i l,

[12] Vt. B i e l e n s t e i n, lk. 515.
[13] A r i s t e, Asks laensõnu, lk. 135—136. Veski viljamõõdu nimetusena on sama sõna levinud ka Lätis (lt *mats*) (S e h w e r s, lk. 418).
[14] Ei ole selge, kas ja kuivõrd seostusid painutatud nõudega XVIII—XIX sajandil kasutusele võetud vene mahumõõdud *karnits* (< vn *гарнец*) ja *veerik* e. *setverik* (< vn *четверик*). Rahvamälestuste järgi oli karnits enamasti neljakandiline 2—3 toobi suurune (umbes 1/4 külimittu) mõõdunõu, mida kasutati eriti magasiaidas ning hobustele kaerte andmiseks. Veerik mahutas 8 karnitsat.

samuti Ida-Saaremaal kuni Mustjala ja Kaarmani (incl.) valitseb vakkadel ja karpidel põletuskiri (joon. 123:2), mis Eesti naabruses on olnud tavaline Skandinaavias ja vähemal määral tuntud ka Lääne-Soomes, võõras aga näiteks Lätis ja Saksa aladel.[15] Põletusornament arenes Eestis rikkalikuks ja vormirohkeks nähtavasti alles XIX sajandil, primitiivsemates vormides aga võib tema kasutamisel olla üsna pikk minevik. Vanim teadaolev põletuskirjas lihtsate rõngasmotiividega kaunistatud ehtekarp

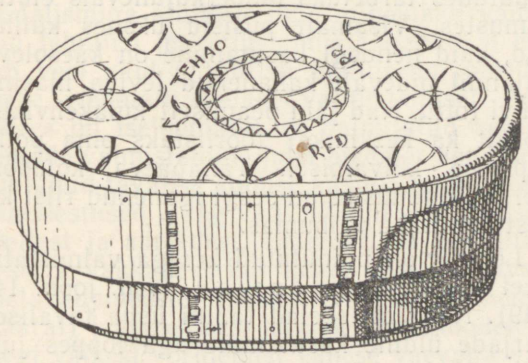

Joon. 124. Ehtekarp (sulgõmblusega), dat. 1756. Jämaja. EM A 290:62.

(dat. 1764) on pärit rannarootsi alalt (HM 110 Noarootsi, Einby k.). Lääne-Saaremaal (Sõrve, Kihelkonna, Kärla) valitseb lõikornament, enamasti kombineeritud värvimisega (joon. 123:1). Juhuslikumalt võib sellises tehnikas kaunistatud vakku leida ka mujalt Lääne-Eestist, enamasti aga hoopis primitiivsemas teostuses.[16] Lõikornament on vakkadel ja karpidel olnud jällegi väga tavaline Skandinaavias ja Edela-Soomes, ka esineb seda Lätis, mujal aga on ta haruldane.[17] Lääne-Saaremaa lõikornament näib seostuvat otseselt Gotlandi ja Kuramaa looderanniku vastetega.[18] Nii Gotlandi kui Kuramaaga olid Saaremaa randlased sajandeid pidevas suhtlemises. Vanemail eesti vakkadel on lõikkirja kasutatud ilma pinna värvimiseta.[19] Värvimine ilmub alles üksikuil XVIII saj. lõppkümnendeil dateeritud vakkadel, mis on kooskõlas andmetega Rootsist, kus maalitud vakad kujunesid massiliseks eriti XIX saj. algul.[20] Üksnes maalin-

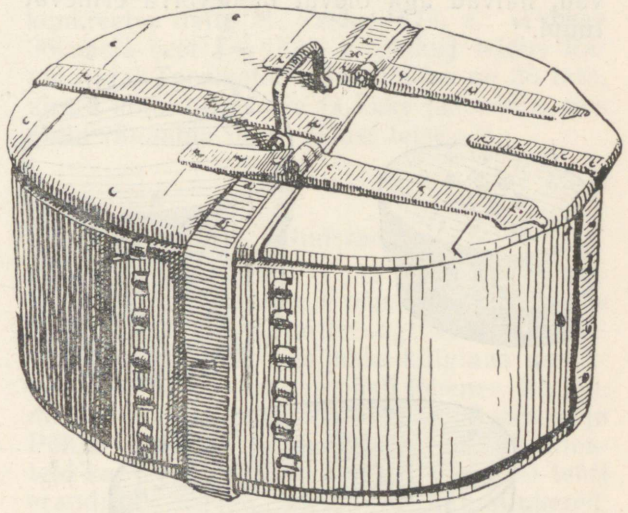

Joon. 125. Reisivakk (*reisikast*). Pöide. EM 16601.

guga (ilma lõikkirjadeta) on Eestis vakku kaunistatud äärmiselt harva.

Painutatud reisivakad (joon. 125) on alati rautatud (tavaliselt nelja vitsaga) ning varustatud hingedel pööratava ja lukustatava kaanega. Kaane keskel asub raudsang kandmiseks. Kujult on nad ovaalsed, suuruselt võrdlemisi ühtlased. Normaalmõõtmeteks võib pidada 55 × 45 cm, kõrgus 25 cm. Reisivakku kasutati pikemail sõitudel (voorimistel) teemoona paigutamiseks, millest ka nimetused *reisikast* (Pöide), *teekarp* (Pilistvere, Puhja), *teekast* (Vändra). Muuseumikogudesse on neid jõudnud kümmekond eksemplari mitmelt poolt maa lääneosadest.[21] Eriti rahvalikud pole rautatud reisivakad Eestis

[15] Granlund, lk. 162—163, 189—190; LVM kogud (Läti).

[16] EM: 15791 Juuru; A 320:41 Tõstamaa; A 290:69, A 402:67 ja 68 Muhu.

[17] Granlund, lk. 210—212.

[18] Vrd. tsit. teos, lk. 222 ja 326 (Gotland); LVM vakad-karbid end. Ventspilsi mk-st: 18777 (Värve v.), 18778 ja 18782 (Venta v.).

[19] Vrd. EM A 290:62 Jämaja (dat. 1756); samuti üksik näide põhjarannalt — EM A 426:3804 Kuusalu (dat. 1739).

[20] Granlund, lk. 190.

[21] Idapoolseimad punktid: Kuusalu (EM A 426:2618), Pilistvere (EM A 426:1371) ja Puhja (rautamata; EA 27, 585—587).

ilmselt olnud, tavalised olid nad aga Skandinaavias ja Lääne-Soomes, kus neid juba XVI sajandil toodeti Vakka-Suomi kodutööndusalal.[22] Olgu märgitud, et XVI saj. Rootsi ja Soome allikais on mitmel puhul juttu rautatud «vene karpidest».[23] Põhja- ja kesk-suurvene etnograafilises aineses ongi rautatud painutatud karbid *(коробья)* tuttavad, näivad aga olevat mõnevõrra erinevat tüüpi.[24]

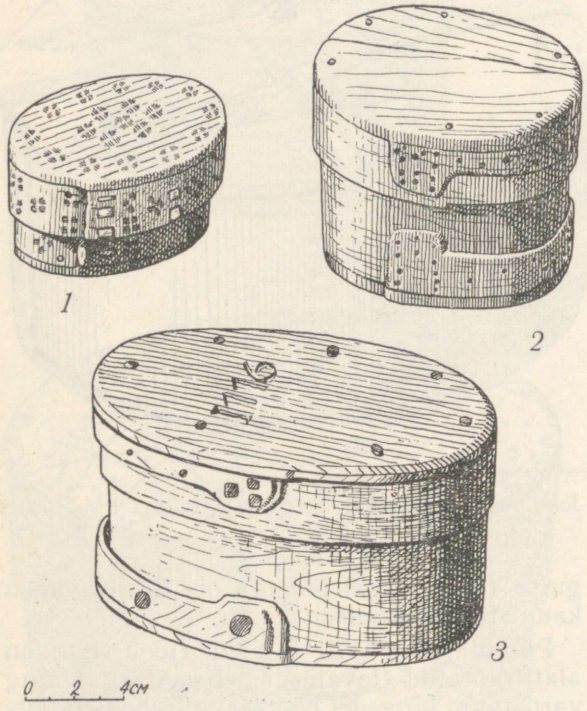

Joon. 126. Toidukarpe. 1 — «Karjapoiste või karp» (sulgõmblusega). Halliste. EM 1593. 2 — *Või rasi* (puunakk-kinnitusega). Käina. EM 4891. 3 — *Rasi*, kalade jaoks (kaanelaast puunakk-, kerelaast tinaneetkinnitusega). Reigi. EM A 426 : 2000.

Karpidest moodustavad eri rühma toidukarbid, mis on tavaliselt kaunistamata (joon. 126). Neid kasutati peamiselt silkude ja või teole ning teereisile kaasavõtmiseks. Enamikus on nad ovaalsed, võikarbid väiksemad — pisim teada olev mõõtmetega 6 × 4,5 cm (EM A 426 : 3235 teadmata päritolu), silgukarbid suuremad — suurim mõõtmetega 26 × 21 cm (EM A 426 : 1602 Hanila).[25] Hiiumaal on toidukarbi nimetuseks *rasi,* võru murdes *napp.* Neist esimene kuulub ühte Lääne-Soomes samas tähenduses tavalise sõnaga *rasia*[26], *napp* aga on põline sõna, mis tähendab üldse mitmesuguseid pisemaid nõukesi, kausikesi jne.[27] Painutatud toidukarbi tähenduses on see tuntud üksnes Kagu-Eestis.

Kõik vaadeldud riistad kadusid tarvituselt oluliselt XIX saj. teisel poolel, osalt andes aset tisleritoodetele (kastid, kummutid, kapid jne.), osalt taganedes poekaupade ees või muutudes tarbetuks ümberkujunevais elutingimustes. Visamalt püsisid üksnes külimitud, kuid nendegi kasutamine on käesoleval sajandil pidevalt kahanenud leviva masinakülvi tõttu. Nad jäid peamiselt külakehvikute (osalt ka keskmike) tööriistaks oma põllulapikese külvamisel. Tänapäeva kolhoosikorra tingimustes on seegi iganenud riist kiiresti ajalukku vaibumas.

Lõpuks on painutatud kerega valmistatud veel sõelad ja sarjad (vrd. joon. 148, 149). Neist on sõelad tänini üsna tavalised, sarjade üldine kasutamine aga lõppes juba XX saj. alguskümnendeil aina enam rakendatavate tuuli- ja rehepeksumasinate tõttu. Saksa fašistliku okupatsiooni raskeil aastail 1941—1944, kui jäi seisma palju rehepeksumasinaid ja tuli abi otsida isaisade rehepeksuviisidelt, elustus mõnevõrra ka sarjade kasutamine ja valmistamine.

Sarjad on suurimad painutatud riistad. Sarja läbimõõt kõikus tavaliselt 1—1,5 m piirides. Suuremad olid harilikult kõlgaste tuulamisel kasutatavad harvsarjad (*hõre sari,* Loode-Eestis *põppesari*[28], Saaremaal *kurn*), kuna tihtsarjad (*tihke, paks sari, rappesari*[29], Saaremaal *sari*) aganate tuulamiseks võisid olla mõnevõrra väiksemad. Avinurmes valmistati sarju nagu laudnõusidki üksteise sisse minevais *rongides.* Rongi läks kuus sarja, kerelaua pikkusega vastavalt 13, $12^1/_2$, 12, $11^1/_2$, 11 ja $10^1/_2$ jalga. Suurema sarjakere pikkuseks loeti kaks *käsisülda* (laialisirutatud käte ulatust). Nii *sõel* (lõuna-eesti *sõgel*)

[22] Granlund, lk. 87 jj., 306, 321; Vilkuna, Vakkatutkimus, lk. 257—258.
[23] Vilkuna, seals.
[24] Бломквист, lk. 423; Даль II, lk. 166.
[25] Suuruse järgi eraldati näit. Harglas *poolepäävä* e. *karja napp, päävänapp, katepääväline, kolmepääväline, neläpääväline* ja *nädälinapp,* hinnaga 10—50 kop. (EA 29, 393).
[26] Granlund, levikukaart joon. 201 (lk. 284).
[27] Saareste, lk. 244.
[28] Vrd. saarte- ja läänemurde *põpped* 'pahmatud vili haganate ja kõlgastega segi'.
[29] Vrd. *rapped* 'rabatud vili'.

kui *sari* on jällegi põlised ürgkogukondlikku aega ulatuvad sõnad. Neist omandas *sari* suure sõela tähenduse ainult kohati Soomes (sm *sarja*) ja eesti keeles, kust ta samas tähenduses on kandunud ka läti keelde (> lt *sarve*).[30] Lätis ning veelgi rohkem Leedus on sarjade küljed sageli punutud (põhjaga samast materjalist), kuigi esineb ka laastust painutatud sarjakeret. Peipsi taga vene alal on sarjaga viljatuulamine võõras.

Eelnenud ülevaatest selgub, et laastust painutatud riistade valmistamine on koos feodalismiga oluliselt juba minevikku vaibunud tehnilisi menetlusi, mis tänapäeval esineb veel vaid igandliku nähtusena, püsides kõige visamalt sõelade valmistamisel. Seejuures on iseloomulik, et painutatud kerega riistade valmistamine juba pikemat aega pole kuulunud tavalise koduse käsitöö hulka. Rahvamälestused räägivad kõikjal üksmeelselt sõeltest ja sarjadest, enamasti ka külimittudest ja vakkadest kui laada- või rändavate riistakaupmeeste kaubast või ka (vähemal määral) kohapealsete külameistrite toodetest. Isegi väikesi võrdlemisi vähese vaevaga valmistatavaid karpe on tihti teinud külakarjased, vanemad vabadikud jt. külakehvikud. Olgu siin esitatud üks iseloomulik teade Karjast: *«Neid koolutud keredega asju pole ega mees ise ühti tein. Neid oli turu pääl ja laatadel müüa. Säält osteti vilja ja raha eest. Vakad matid maksid tääve vilja. Sari maksis kolm külimetu rugisi. Müüad olid siit oma rahvast. Olid oort söukse töö meistrid. Karpisi tegid külakarjased ja söuksed vanad vaesed mehed. Sarjad ja vakad olid ikka päris meistrite töö. Nee oort elasid oma tööst.»*[31] Ka näiteks Kihnus, kus kodune puutöö käesoleval sajandil muidu veel visalt püsis, on sarjad, sõelad ja külimitud toodud mandri laatadelt.[32] Sageli on tehtud kodus küll harvsarju, kuid sel juhul enamasti punuti nende külg vitstest nagu põhigi või löödi kokku neljakandilisena neljast lauast.

Nii on siis laastpainutis olnud külas puutöönduse alal nähtavasti üks varasemaid põllutööst eralduva kutsekäsitöö ja kodutöönduse tooteid. Kuigi selle kohta Eestist esialgu puudub varasemaist sajandeist tõestusmaterjal[33], näitavad rohkearvulised mälestusteated selgesti, et siin pole tegemist mingi kapitalismi arenemisega seostuva uudisnähtusega, vaid et selle juured on hoopis põlisemad. Eriti olid sõelad ja sarjad oma aegaviitva põhjapunumistööga feodalismiaegses naturaalmajanduslikus külas kallid ja sageli küllalt haruldased riistad, mille kohta esitab konkreetse näite M. Veske 1874. a.: «Umbes 36 aasta eest [= 1838. a. paiku] leidus Räpina alal Toosikatsi külas, milles on 36 talu, ainult kolm viljasarja ja kaks jahusõela, mis pidid rändama ühest talust teise.»[34]

b) Valmistamine

Materjal. Painutatud nõusid on Euroopas valmistatud väga mitmesuguseist puuliikidest. Eestis oli tavalisimaks külglaua materjaliks painduv, kerge ja hästi lõhenev haab, mida kasutati laialt ka Venes, Soomes ja Põhja-Rootsis.[35] Lõuna-Eestist on üksikteateid ka pärna kasutamisest. Haavast tehti eranditult sarja-, sõela- ja külimitukered. Karpide, samuti veimevakkade valmistamisel kasutati sageli kaske, saart (eriti saartel), vahel ka toomingat ning Lääne-Saaremaal üsna üldiselt tamme. Lätis on olnud kasutusel peamiselt samad puuliigid mis Eestiski. Tamm oli tavaline vakamaterjal eriti Lõuna-Rootsis, ka Edela-Soomes.[36] Kõigis naabermaades tuntud okaspuust (kuusest või männist) külglaastud on Eestis võõrad. Seevastu aga tehti siin vaka- ja karbipõhjad, nagu mujalgi Põhja-Euroopas, tavaliselt ikka männi- või kuuselauast.

Lõhestamine. Kerelauad tuli töödelda toorelt, et poleks karta painutamisel murdumist. Painutatud kered on tehtud ikka lõhestatud lauast. Saelaud võib painutamisel kergesti murduda või pindu anda, lõhestamisel terveks jäävad süüd aga tagavad korraliku paindumise. Laua paksus oli vakkadel, sõeltel ja sarjadel tavaliselt 7—12 mm, karpidel 2—4 mm. Äärmiselt õhukesed, paari-kolme

---

[30] Bibl. verz., lk. 449—450; Хакулинен II, lk. 45 (*sõel*); Virittäjä 1949, lk. 42—45 (Y. H. Toivonen); Aben, lk. 205 (*sari*).
[31] KV 78, 70.
[32] EA 47, 427, 447.
[33] Naabermaadest on vakavalmistamise varase spetsialiseerumise parimaks tõendiks põline Vakka-Suomi kodutööndustkeskus Edela-Soomes, mis oma nimetuse on saanud just vakavalmistamisest.
[34] Veske, Culturfortschritt, lk. 142.
[35] Филиппов, lk. 222; Granlund, lk. 115—116.
[36] Granlund, lk. 115—116.

Joon. 127. *Lõmmu* serva vestmine sarjakerede lõhestamise eel. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 98.

millimeetri paksused, olid ka Lääne-Saaremaa vakkade tammest kerelaastud.

Kerelaudade valmistamisviise on Eestis olnud kaks. Ilmselt primitiivsema ja kogu maal tuntud viisi järgi kasutati üksnes puu pinda, s. o. koorealust kihti, kusjuures koorealune looduslikult sile pind, mis ei vajanud enam mingit silumist, jäi ühtlasi nõu pealispinnaks. Selliste laudade saamiseks lõhestati pakud kõigepealt kirve ja kiiludega olenevalt suurusest kas pooleks või neljaks. Edasi eemaldati kirve ja künakirvega puu südamik ja sisemised kihid, kuni saadi paraja paksusega kumer laud, mille sisepind siluti lõplikult voolmetega, käesoleval sajandil aga tavaliselt rupphöövliga. Laua kumerus õigenes kere painutamisel. Niisugune kerelaua saamise viis puupinnast on võrdlemisi harilik olnud ka Venes ja Soomes.[37]

Teist, peamiselt kodutööndusekeskustes Avinurmes, Nõval ja Hiiumaal kasutatud meetodit oli autoril võimalus jälgida 1947. a. suvel Avinurmes. Siingi aeti haavapakk algul keskelt kirve ja kiilude abil pooleks ning kumbki pool olenevalt puu jämedusest veel kolmeks *lõmmuks* või kaheks *nellandikuks*. Iga lõmmu resp. neljandiku koorealusest osast sai kaks kerelauda. Lõmmu teravad

Joon. 128. Sarjakere *lõhkumine* lõmmust kiilude abil. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 100.

[37] Филиппов, lk. 224—225 (Simbirski kub.); Труды XI, lk. 3158 (Vjatka kub.); Granlund, lk. 121—122, Karrakoski, lk. 144.

Joon. 129. Külimitukerede *lõhkumine*. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 102.

külgservad vesteti umbes kahe kere paksuselt kirvega siledaks (joon. 127), mispeale neile märgiti kirvele nuiaga peale lüües *piir*, mida mööda toimus kere *lõhkumine*. Lõhuti kiilude abil, puu ladvaosast alates. Kõigepealt löödi lõmmu otsa mööda piirijoont kolm kiilu, üks keskele, kaks äärtesse. Tuldi toime aga ka üksnes suure keskmise kiiluga. Edasi löödi otsa lähedale lõmmu kummassegi külge 2—3 väiksemat kiilu, mis pidid tagama puu õiges suunas lõhenemise (joon. 128). Ja nüüd vaheldumisi otsmist kiilu sügavamale tagudes ja külgmisi piki laienevat pragu tüve suunas edasi tõstes lõhestati algul välja kahe kere paksune plank, mis seejärel omakorda samal viisil lõhki aeti (joon. 129). Selline lõhestamine läheb väga kiiresti: 5—10 minutiga oli pikk sarjakere käes.

Järgnevalt vesteti kere kirvega mõlemalt küljelt ära, hoides teda serviti tööpingil. Vestmise juures toimus ka koore mahavõtmine. Vestmisel tuleb hoolega hoiduda süüd rikkumast, lüüa piki süüd. Pärast vestmist tõmmati kere kumer pealmine külg pealt liimeistriga siledaks (vrd. joon. 130) ning höövelda sisekülg kumerateralise rupphöövliga, ise kaksiratsa kerel istudes (joon. 131). Veel käesoleva sajandi alguskümnendeil vooliti Avinurmes sisekülg voolmetega (joon. 132).

Kirve ja kiilude abil kerelaudade lõhestamine oli tüüpiline Rootsis ja Kesk-Euroopas, tuntud aga ka Vene kodutööndusrajoonides (peamiselt väiksemate kerede saamiseks). Seejuures lõhestati lauad harilikult sirged, mitte aastaringide järgi kumerad, nagu Eestis.[38] Viimane moodus on mõnevõrra lähedasem eespool kirjeldatud algelisemale viisile.

Painutamine. Et saavutada puu ühtlast paindumist, lõigati sageli laua siseküljele umbes poole laua paksuseni ulatuvad kriipsud 1—2-sentimeetriste vahedega. Kriipsud tõmmati risti puud, harvemini kahes suunas poolviltu, nii et nad moodustasid tiheda rombjoonituse. Samasugused sisselõiked siseküljel on olnud tavalised ka Venemaal, Soomes ja Skandinaavias.[39] Välispinnale jäeti pindlaudadel tihti kooreribasid, mis pidid takistama pinnu andmist painutamisel.

Painutamise eel tuli kerelaud *hautada* e. *vinnutada*. Üksnes suuri sarjakeresid, mille kumerus oli suhteliselt väike, võidi painutada

[38] Granlund, lk. 118—120; Филиппов, lk. 224.

[39] Филиппов, lk. 224—225; Granlund, lk. 124. Sisekriipsutus on omane ka eesti puukoorvakkadele.

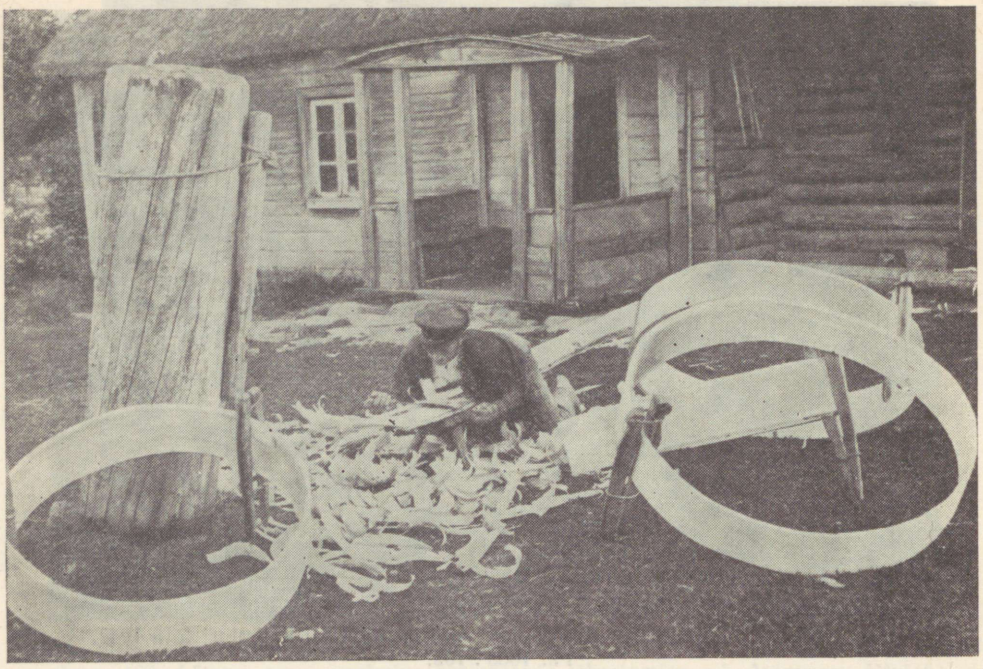

Joon. 130. Sarjakere väliskülje silimine liimeistriga. Avinurme, Laurisaare k. Foto E. Vittoff 1921. Fk. 439 : 163.

Joon. 131. Külimitukere sisekülje hööveldamine *krupphöövliga*. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 106.

Joon. 132. Sarjakere sisekülje silimine voolmetega. Avinurme, Laurisaare k. Foto E. Vittoff 1921. Fk. 439 : 162.

ka külmalt, hautamata. Hautamine toimus sageli kuumas rehetoa ahjus. Avinurmes leotati laudu mõned päevad vees ja torgati nad siis umbes veerand tunniks ahju. Hiiumaal Käina sarja- ja sõelameister A. Veel (sünd. 1888) leotas lauda alles pärast ahjust võtmist soojas vees, talvel tihti ka lumehanges, et «märg läbi käiks».

Hautati aga ka rehe- või saunaahju kerisel. Väga laialt harrastati veel kere otsest keetmist, mis kestis umbes pool tundi. Vähemad kered keedeti pajas, suuremaid hautati künas. Märjamaal *«tuliseks aetud kivid pandud künasse, nii et vesi kees, ja selle sees hautati see sarja kereks tehtud haavapind pehmeks»*.[40]

Käesoleval sajandil levis üksikmeistreil aurutamine veekatlale monteeritud laudadest kokkulöödud aurutorus, mis kestab tund kuni poolteist. Avinurmes hakati aurutoru seks otstarbeks kasutama 1920. a. paiku.

Laudade ahjus hautamine on olnud valitsevaks viisiks Venemaal ja Soomes, keetmine või kuumas vees leotamine seevastu Skandinaavias, Lätis, Kesk-Euroopas.[41] Eestis võib seega täheldada mõlemapoolsete töövõtete ristumist.

Kered *painutati (koolutati, muljuti, nõrgutati)* kuumalt kohe pärast hautamist. Lihtsaim ja paljukasutatud viis oli painutada kätega põlve taga, millest hea kirjelduse on andnud Saaremaalt K. Sinijärv (sünd. 1869): *«Ma koolutasin söuksed kered ikka kogu põlve taga. Teise käega olin teibult* [= teiselt poolt] *põlve lauast kinni, nenda otste poolt. Sedasi koolutasin esimeseks terve kerelaua otsast otsani tasakesi läbi, ikka tömmates tasakest oma poole. Sedaviiti tegin mitu korda, ikka kord korralt koolutasin roh-*

[40] KV 78, 34. Kuusalu rannas Tammistu külas mäletatakse: *«Vanasti 80—90 a. tagasi olla autatud kere laudu liiva sees, tehtud tuli peale ja sellega läks puu kuumaks, kuid mitte ei läinud põlema ega kõrbema ja taibus hästi»* (KV 78, vastus 22 — 1956. a.).

[41] Филиппов, lk. 224, 226; Труды XI, lk. 3158; Granlund, lk. 125; Bielenstein, lk. 357. Siberi rahvastelt on andmeid mõlemale peamisele hautamisviisile lähedasist algelisemaist meetodeist: hautamisest tule kohal (selkupid) ja niisutamisest kuuma veega samblanuustiku abil (dolgaanid) — Прокофьева, lk. 345; Попов, Техника, lk. 105.

Joon. 133. Külimitukere painutamine painepakul. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 108.

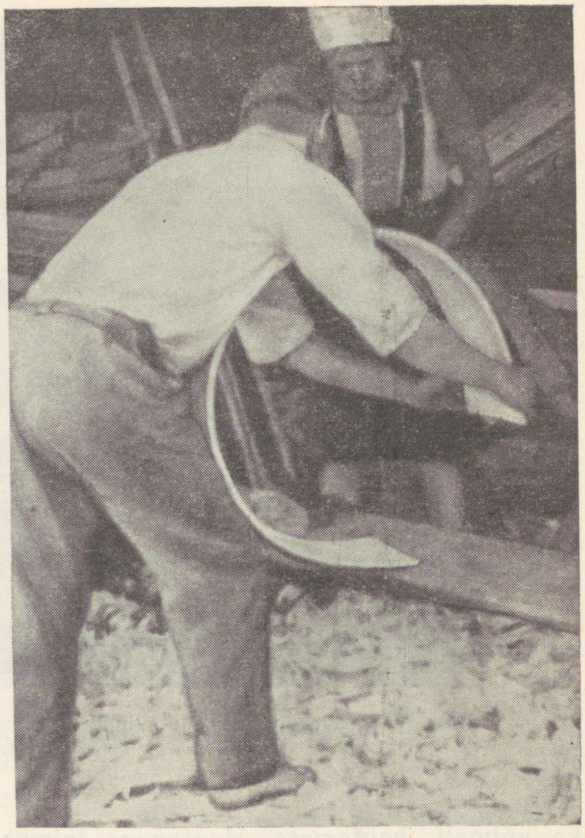

Joon. 134. Külimitukere kokkukäänamine. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 109.

kem. Nii kaua koolutasin kut otsad vaheleti andsid.»[42] Vaheliti käänatud kereotsad kinnitati puust *pihtide* vahele (vrd. joon. 130), mida olenevalt kere suurusest oli väga mitmes suuruses, ja kere pandi tuppa ahju peale nädalaks või paariks kuivama. Väiksematel ja keskmise suurusega riistadel on selline painutusviis olnud tavaline kõikjal, Siberist kuni Lääne-Euroopani.[43] Puupihtide kasutamise asemel on Venes lauaotsad tihti seotud niinega, Siberis aga rihmaga.[44] Niinseost kasutasid ka vene sõelameistrid Eestis Välgi külas (Tartu raj.).

Suuremate kerede painutamine toimus mitmesugustel p a i n i k u t e l, millel Eestis ei ole ühtlast ilmet. Meetod oli aga enamasti sama mis põlve taga painutamisel: kerelaud koolutati painikul toll-tollilt mitu korda läbi ja käänati lõpuks käte abil rõngasse (joon. 133, 134). Lääne-Eestis, kus põlve taga painutamine näis üldse olevat tavalisem, olid painutusvahendid üsna juhuslikud. Vahel kasutati painutusaluseks lihtsalt pingile pandud pakupoolikut. Joon. 97 : 2 näeme sellist painikut juba pisut arenenumal kujul, kinnitatuna vitsapingile. Siin on pingi külge löödud hammaspuu, mille vahelt laud painutamisel läbi torgati. Käina sõelameister A. Veel kasutas painutamiseks eeskoja seinapalkide vahele tehtud pragu (joon. 135), kusjuures talvel painutas eeskojast, suvel aga seina välisküljelt. Sõelakerede seina vahel painutamine on harilik ka Ida-Eestis Välgi küla sõelavalmistajail.

Ida-Eestis näib olevat laiemalt kasutatud maasse löödud 25—50 cm jämedusi *paine-*

[42] KV 78, 74 Karja.

[43] G r a n l u n d, lk. 126; П о п о в, Техника, joon. 10 б (dolgaanid).

[44] Ф и л и п п о в, lk. 224; П о п о в, Техника, lk. 105.

Joon. 135. Sarjakere *nõrgutamise* auk seina sees. Käina, Lelu k., Odramaa t. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 23.

pakkusid e. *-sambaid* külge kinnitatud *ammaspuuga* (vt. joon. 130, 133). Sellised olid tavalised Avinurmes ja teateid nende kasutamise kohta on mitmelt poolt mujaltki.[45]

Välgi küla vene sõelameistrid kasutasid seina vahel painutamise kõrval ka üht tavalisemat mitmesuguseist vene painikuist (*гибало*), mis koosneb kahest pikast külgpuust ja neid ühendavast 2—3 kumeraseljalisest pakust, mille vahel toimuski painutamine (joon. 136).[46]

Põhimõttelt on need painutusviisid kõik ühesugused ja lähtuvad sellistest primitiivsetest võtetest, nagu painutamine ümber kasvava puu, millest veel on andmeid Rootsist, või Siberi rahvaste juures tavaline kännusse löödud puuhargi vahel painutamine.[47] Ükski neist painikutest ei andnud kerele kindlat vormi, vaid viimane anti alles pärast kere rõngasse käänamist ja pihtide vahele kinnitamist, karpidel kätega muljudes, suurematel keredel seest põlvega ja väljastpoolt kätega surudes. Avinurmes harva valmistatavaid neerukujulisi külimitte lasti kuivada *ammaspuu* vahel, mis nad keskelt kokku pigistas.

Eriliste kindlate puuklotsist painutusvormide kasutamise kohta, mis oli sagedane Skandinaavias ning Soome ja Kesk-Euroopa kodutööndust[48], on Eestis andmeid äärmiselt napilt. Ainus kindlam teade pärineb Jõelähtmest (Harju raj.), kus toidukarpide tegemisel olevat kasutatud mitmes suuruses piklikke ning ümmargusi pakke.[49] Küll aga painutati karbi ja vaka kaanelaastud alati ümber valmis kere, et nad täpselt sobiksid.

Lõpuks on vähemalt Ida-Eestis sarjapainutamisel kasutatud erilist painutusseadist, mis kindlustas sarjale kohe ka ümmarguse vormi. Parim kirjeldus sellest pärineb Jõhvist: «*Maa peale tehti paksemast laudadest või nottidest*

Joon. 136. Sõelakere painik (*гибáло*). Maarja-Magdaleena, Välgi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 119.

põrand, millele puuriti jämedama oherdiga augud ringikujuliselt, vastavalt sarja suurusele. Augud puuriti kahelt realt, sarja kerelaua paksuse reavahega ja löödi jämedad

[45] EA 39, 381 Hargla; KT 18, 65 Rõuge; KT 79, 47 Jõhvi.

[46] Vrd. Филиппов, lk. 226; Труды XI, lk. 100 ja tahv. II. Samalaadseid painikuid on kasutatud ka Soome ja Rootsi kodutöönduskeskustes (Granlund, joon. 83 1, lk. 120; Karrakoski, joon. lk. 145).

[47] Granlund, lk. 128; Попов, Техника, lk. 105 ja joon. 10; Прокофьева, joon. 7 (lk. 346).

[48] Granlund, lk. 128—131.

[49] EA 24, 761.

vaiad sisemise rea aukudesse ... [Kõrvuti sisse löödud sisemise ja välimise] *vaia vahelt algas kerelaua painutamine. Iga kord, kui jõuti painutamisel sisemise vaiani, pisteti sinna kohta ka välimise ringi vai mõlkimineku vastu ning löödi vaia ja kerelaua vahele kiil, kui sinna jäi palju vaba ruumi, nagu kerelaua alguse ja lõpu puhul, kus kiiluga pressitakse otsad üksteise vastu.*» [50] Samasugust painutusviisi on tuntud ka Kagu-Eestis Rõuges, kus puupulgad löödi selleks ringikujuliselt maa sisse, ja Räpinas, kus need löödi reheseinasse.[51] Sama printsiipi on rakendatud ka Põhja-Rootsis ja Soomes.[52]

Valmispainutatud nõukülge on Eestis üldiselt nimetatud *keri* e. *kere,* milline nimetus on tavaline ka soome keeles. See vana soome-ugriline sõna, mille algtähendus on 'puukoor', näitab ilmekalt, et puulaastust painutatud nõud on puukoornõude järglased.[53]

Õmblemine. Kere vaheliti asuvad otsad kinnitati pärast kuivamist õmblusega. Üldiselt jäid kereotsad õhendamata ning pealmine laastuots lõikekaunistuseta. Üksnes Lääne-Saaremaa rootsipärastel tammevakkadel ja -karpidel on pealmine laastuots kaunistatud dekoratiivsete väljalõigetega (vt. joon. 123 : 1), millel ei ole konstruktiivset otstarvet.[54] Harva on mujalgi karpidel laastu välisotsa alumine pool käänatud pika keelena kuni ümber poole karbi.

Kinnitamiseks kasutati normaalselt kaherealist õmblust, millest üks kinnitas laastu välis-, teine siseotsa. Suuremail riistadel (sarjad, vakad) oli õmblusmaterjaliks enamasti lõhestatud v a h t r a k i s k (*suga, pind, niin,* lõuna-eesti murdes ka *kasu* 'kasv'). Selle kõrval kasutati veel toominga-, pihlaka-, tamme- (peamiselt Lääne-Eestis), juhuslikumalt ka paju-, kase- jt. puude kiskusid. Sõelte õmblusmaterjaliks oli mandril tavaliselt l õ h m u s e n i i n e riba, mida harva kasutati ka mandri toidukarpide valmistamisel. Puukisu nimetamine *niineks* osutab niine kui õmblusmaterjali varasemale suuremale osatähtusele. Niinõmblus oli üldine vene painutatud nõudel[55], kuid tundmata pole venelastele

Joon. 137. *Lõmmu* kiskumine vahtrapakust. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 111.

olnud ka puukisk-õmblus.[56] Tavaline on puukisk-õmblus Lätis ja nähtavasti Saksamaal, samuti tunti seda Soomes.[57]

Kiskude saamiseks sobivad kõige paremini kuni käsivarrejämedused noored vahtrad, sest jämedamad ei jookse jämedama süü tõttu enam hästi lõhki. Parim aeg soavahtrate muretsemiseks on sügisel *lehelaskmise aeg.* Sugade *kiskumine* (Hiiumaal *joosetamine*) sünnib toorelt. Enne seda võib soapakkusid veel ka ahjus hautada. Pärast koorimist lõhestatakse pakk kirve ja kiiluga, peenem lihtsalt noaga. Pooled omakorda lõhestatakse noaga *lõmmudeks* (Hiiumaal *pahlad*) (joon. 137). Lõmmudel eemaldatakse südameosa ja vestetakse nad noaga umbes sentimeetri laiuseks. Järgneb üksikute sugade kiskumine. 3—4 cm paksusest lõmmust kistakse algul paari-kolme soa paksused kisud ja nendest ükshaaval soad (joon. 138). Saadud soad vestetakse noaga siledaks ja lõigatakse neil otsad teravaks.

T o i d u k a r p i d e valmistamisel oli kogu Eestis tavaliseks õmblusmaterjaliks hane, harvemini kure lõhestatud t i i v a s u l g, mis

[50] KV 78, 134—135 (samas ka joonis).
[51] KT 18, 74—75 Rõuge; KT 101, 23 Räpina.
[52] G r a n l u n d, lk. 129—130.
[53] Vrd. P a l m e o s, lk. 130, 139; V i l k u n a, Vakkatutkimus, lk. 257 (viide 1).
[54] Sellised väljalõiked olid tavalised ka rootsi vakkadel (G r a n l u n d, lk. 50—52). Väljaspool Rootsit ja Edela-Soomet on see kaunistusviis võõras.
[55] Филиппов, lk. 225, 226.
[56] Vt. näit. EM C 31 : 647—649, vakad Põhja-Venemaalt.
[57] B i e l e n s t e i n, lk. 357 (sarapuu- ja paakspuukisud); K r ü n i t z CXXXVIII, 1824, lk. 482; R y t k ö n e n, lk. 87 (toomingakisud).

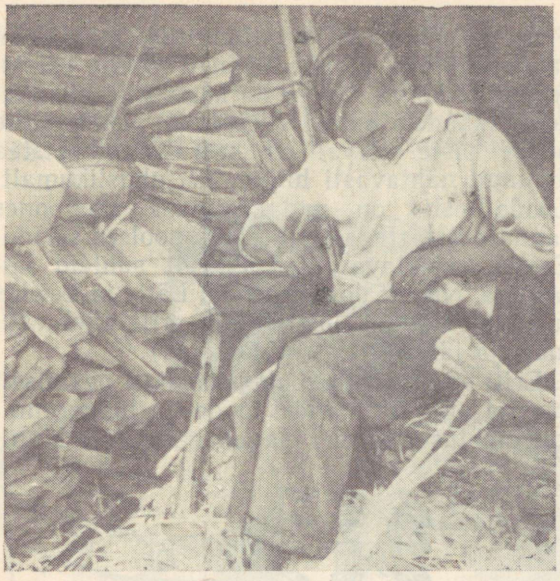

Joon. 138. *Niine* kiskumine vahtralõmmust. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 112.

oli teistest vahenditest vastupidavam ega kulunud katki karpide sagedasel pesemisel. Sule kasutamine on olnud üsna tavaline ka kogu Soomes, Rootsi ja Norra põhjaosas ning Gotlandil[58], harvemini Lätis (peamiselt Põhja-Kurzemes) ja Leedus. Töötlus oli lihtne. Esmalt eemaldati sulelatv, sulg lõhestati, pooled kraabiti õhukeseks ja muudeti painduvaks sellega, et tõmmati noatera ja põidla vahelt mitu korda läbi. Vahel hautati nõnda prepareeritud sulgi veel ka kuumas vees.

Sule kõrval on Eestis sporaadiliselt üle maa kasutatud ka s a r v e r i b a, mille kohta mujalt pole andmeid. Hea kirjelduse sarvsugade töötlemisest saame Harglast (Valga raj.): «*Sikakasvatajatelt osteti sika* ('soku') *sarvi. 5 kop. maksis sarv. Siis pandi heinad (maaheinad) patta, sarved heintesse keema. Seal keedeti seni, kui pehmeks läksid ja k i s k u m m a n a k s i ?. Sellepärast keedeti heintes, et nendes haudusid ruttu pehmeks. Selline õhuke nuga oli nagu lauanuga, tollega lõigati sentimeetrilaiused rihmad. Noaga kaabitseti ja höölitseti rihma pind tasaseks. Sarvest rihmu kutsuti s u a?* (sg. nom. *s u g a*) ... *Pärast heintes keetmist pandi soad külma vette likku, et nad oleksid pehmed ja neid hea oleks kõõbitseda ja tahutseda... Nappe õmmeldi ainult sarvega, sest k a s u ja n i i d s kulusid pestes ruttu katki.*»[59]

J u u r õ m b l u s t, mis Skandinaavias ja Soomes on tavaline, esineb Eestis painutatud nõudel väga harva. Kasutati peamiselt lõhestatud männi- või kuusejuurt.

Õmblemise ajal kinnitati kere otsad pihtidega (joon. 139). Soa läbitõmbamise jaoks torgati puukiudude vahele praod, misjaoks nii Eestis kui mujal kasutati väikest kaheteralist ümara otsaga nuga (joon. 140), mille nimetused Eestis näivad kandvat võrdlemisi juhuslikku ilmet: Avinurmes tavaliselt *lud'a* (vrd. laiemalt Ida-Eestis *luda* 'luust või puust viisunõel'), harveminı *nõõlik* (sõnast *nõeluma*) või *lipet,* Hiiumaal *pussa,* Harglas *tsusaṣ*[60] (vrd. *tsuskama* 'torkama'), Nissis *sarja ora* (EM 10571) jne. Väga sageli on riista nimetatud lihtsalt sarja- jne. naaskliks, noaks, peitliks, puraskiks.

Joon. 139. Sarjakere õmblemine. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 113.

Õmblustest oli Eestis üldkasutatav kõigis naabermaadeski tuntud lihtne e e l p i s t e (üles-alla piste) (joon. 141 : 1), mida harva varieeriti selliselt, et õmbluse väliskülg jättis pideva mulje (joon. 141 : 2). Keerukamaid pisteid (joon. 141 : 3—7) esineb meie muuse-

[58] G r a n l u n d, lk. 55—56, 135—136. Tüüpiline oli sulgõmblus ka vadja ja isuri toidukarpidel.

[59] EA 39, 385, 387, 405.

[60] EA 39, 387, 391.

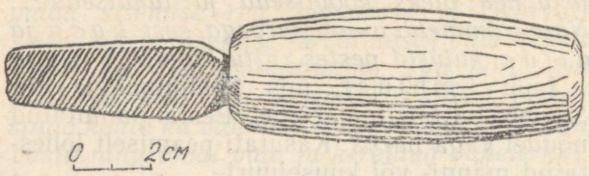

Joon. 140. *Sarjanaaskel* e. *pussa*. Käina, Lelu k. EM vv.-akt 237 : 1.

umide mitmetesse sadadesse ulatuvais vaka- ja karbikollektsioonides üsna harva ja üksnes veimevakkadel ja karpidel, mitte aga toidukarpidel. Nii leiame varspistet (joon. 142 : 1) viiel karbil, neist kolm pärit Hiiumaalt (EM A 317 : 44, 5534, vv.-akt 7425), üks

Seega tuleb meil painutatud puunõudel rahvapäraseks pidada üksnes lihtsat eelpistet, mille kõrval harva on kasutatud ka puukoorvakkadele omast varspistet. Nende kahe põlise piste kõrval on keerukamad pisted ilmunud nähtavasti hiljem ja juhuslikumalt. Loode-Eestis on nad seotavad esmajoones rannarootslastega, kuna kagupoolses Lõuna-Eestis kajastavad nad ilmselt suhteid lätlastega. Nimelt domineerivad Lätis ja Leedus just keerukamad pisteliigid, eriti ahel-, silmus- ja järelpiste (vt. joon. 144).[62]

Eriti toidukarpide puhul kasutati peamiselt saartel ning ka mandri loode- ja lääneranniku õmbluse asemel sageli kere otste kinni-

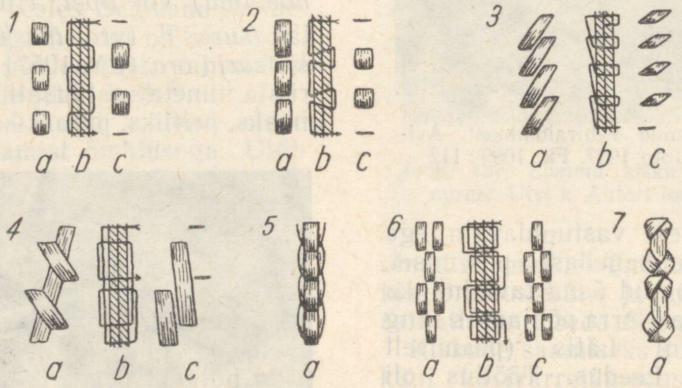

Joon. 141. Painutatud nõude kereõmbluste skeeme (a — välisvaade, b — lõige, c — sisevaade). 1, 2 — eelpiste; 3 — varspiste; 4 — sidepiste; 5 — ahelpiste (?); 6 — järelpiste; 7 — silmuspiste.

Pakrilt (vv.-akt 249 : 178, piste esineb üksnes kaanel) ja üks teadmata päritoluga (EM A 426 : 1537). See piste on ilmselt üle võetud puukoorvakkadelt, kus see on kogu Eestis kõige tavalisemaks õmblusviisiks ja esineb juba arheoloogilistes leidudes.[61] Teised pisted on Eestis haruldased. Sellised on sidepiste Harglas (joon. 142 : 2) ja Pakril (EM vv.-akt 249 : 178, kerel). Nõo põhjauurdeta karbil (joon. 142 : 3) esineb mingi keerukas ahelpiste imitatsioon. Lõpuks ühel 1797. a. dateeritud Käina karbil (EM A 317 : 43) esineb kere kinnitamisel veel eriline järelpiste liik (joon. 141 : 6), kuna kaanelaastu otsad on ühendatud lukk-kinnitusega, mida õppisime tundma eespool lähkri laastvitsade juures.

tamiseks puunakikesi, tina- või vaskneete (Hiius *tikud*) (joon. 126).[63] Mandri siseosades on selle kinnitusviisi kasutamine seevastu juhuslik (joon. 144).

Säilinud vanima dateeringuga toidukarbil, mis on pärit Ruhnu rootslastelt (EM A 426 : 1596, dat. 1722) on puunakikesed vaid abikinnituseks sulgõmbluse kõrval. Puunakkkinnitus esinebki väga tihti koos mõne teise kinnitusviisiga (õmblus, tinaneedid; vrd. joon. 142 : 1). Seejuures on nakikeste paigutamisel taotletud ka lihtsa ornamendi moodustamist. Vaevalt saab puunakke pidada

[61] Moora, Linnuste uurimise tulemustest, tahv. XII.

[62] Silmuspiste, mida esineb veel Lõuna-Rootsis (Granlund, joon. 38), on Eesti alal jäänud nähtavasti täiesti võõraks.

[63] Hiiumaalt pärinevail andmeil «*Tikud tehakse selge-tinast* (s. o. inglistinast) *või ka selge-tina ja pehme-tina* (s. o. seatina) *segust, mõlemaid pool*» (EA 9, 513 Reigi).

mingeiks vanadeks algseiks kinnitisteks, sest selline kinnitus pole kuigi vastupidav — mitmed nendega kinnitatud karbid on seismisel lahti murdunud (seepärast kasutataksegi neid tihti koos teiste kinnitusviisidega).

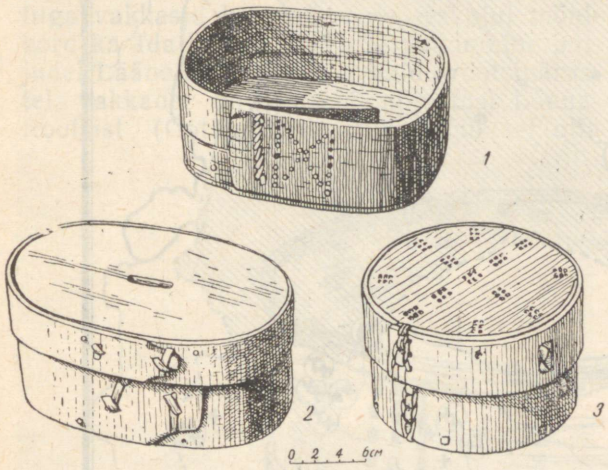

Joon. 142. Keerukamate õmblustega karpe. 1 — *Rasi* varspistes õmblusega, millele lisaks kasutatud ka puunakk-kinnitust. Käina, Selja k. EM A 317 : 44. 2 —Põhjauurdeta *rahakarp* sidepistes õmblusega. Hargla, Laanemetsa v. EM 14599. 3 — Põhjauurdeta *tanukarp* ahelpistes õmblusega. Nõo, Meeri v. EM 6102.

Et seni puunakk-kinnitusele pole teada ka vasteid väljaspool Eestit, tuleb tõenäoliseks pidada, et nad on kasutusele võetud metallneetide eeskujul, juhtudel, kui valmistajal metalli ei olnud käepärast või oli vähe.

Tinaneet-kinnitus on olnud tavaline Põhja-Skandinaavias ja Soome läänerannikuil põhjast kuni Edela-Soomeni.[64] Lääne-Eesti on selle kasutusala orgaaniliseks lõunapoolseks jätkuks. Lätis ja Leedus ei tunta teda nähtavasti üldse. Vaskneetide kasutamise kohta on andmeid vaid Eestist.

Karbi- ja vakapõhjad. Põhi valmistati suuremail vakkadel mitmest salapulkadega ühendatud lauast, karpidel ühest lauast. Valmissilutud põhjalauale tõmmati kere sise- ja väliskülje järgi noaotsaga joon. Välimise joone järgi lõigati nüüd põhi välja, mispeale sisemist joont mööda lõigati umbes poole põhja paksuseni ulatuv *uure*, s. o. valts põhja servas, millesse sobis kere alläär. Põhi kinnitati kere külge puunakkidega, mis löödi sisse poolviltu põhja alt (joon. 143 : 1), harva ka külje poolt.[65] Nakiaugud põletati vakkadel sisse enamasti tulise oraga, harvemini puuriti nad vindlaga. Karpidel torgati augud naaskliga.

Lääne-Saaremaa õhukesest tammelaastust vakad on enamikus uurdeta. Mandri-Eestis puudub põhjauure mõnel üksikul Lõuna-Eesti karbil, mis tavaliselt on ka erandliku kereõmblusega. Kõigil uurdeta riistadel käib põhi kere sisse ja on kinnitatud kerest risti läbilöödud väikeste puunakkidega (joon. 143 : 2).

Uure esineb juba Ida-Alpide pronksiaegseil painutatud nõudel. Etnograafilises materjalis on uurde kasutamine normaalne Põhja-Skandinaavias ja Soomes. Uurdeta põhi ilmub esmakordselt Skandinaavia viikingiaja leidudes ja valitseb Kesk-Euroopas järjekindlalt alates hiljemalt XIV sajandist, samuti on ta üldine ka Lõuna-Rootsis[66] ning Lätis ja Leedus. Uurdega põhja kasutatakse Lätis sagedamini üksnes Põhja-Kurzemes ning kohati Vidzemes (joon. 144). Erinev on põhjakinnitus Venes. Vene maalitud vakad

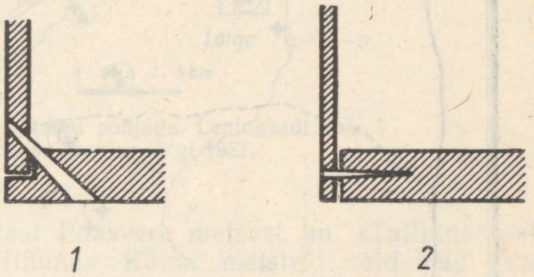

Joon. 143. Vaka- ja karbipõhja kinnitus. 1 — uurdega, 2 — uurdeta.

olid enamasti tohtpõhjaga, mis kinnitati alla õmblusega.[67] Lihtsad külimitud olid küll puupõhjaga, kuid neil lõigati Filippovi andmeil uure hoopis kere allserva[68] või nad olid

[64] Granlund, lk. 60.

[65] Puunakid olid Šveitsis kasutusel juba neoliitikumis puupõhjade kinnitamiseks koornõude alla (Кларк, lk. 213).

[66] Granlund, lk. 41—45.

[67] Samasugused on ka kolm Põhja-Venemaa vakka EM C 31 : 647—649. Tohtpõhjal on Venes nähtavasti vana traditsioon, sest Vana-Laadogast on leitud X sajandisse kuuluvaid tohust vakapõhju (Равдоникас, joon. 36a, lk. 49). Eestis on õmmeldud tohtpõhi tavaline pärnakoorest vakkadel.

[68] Филиппов, lk. 225—226 (Simbirski kub. kodutööndajad). Külglaastusse lõigatud uuret esineb ka Lätis (LVM 19835, vakk teadmata päritoluga).

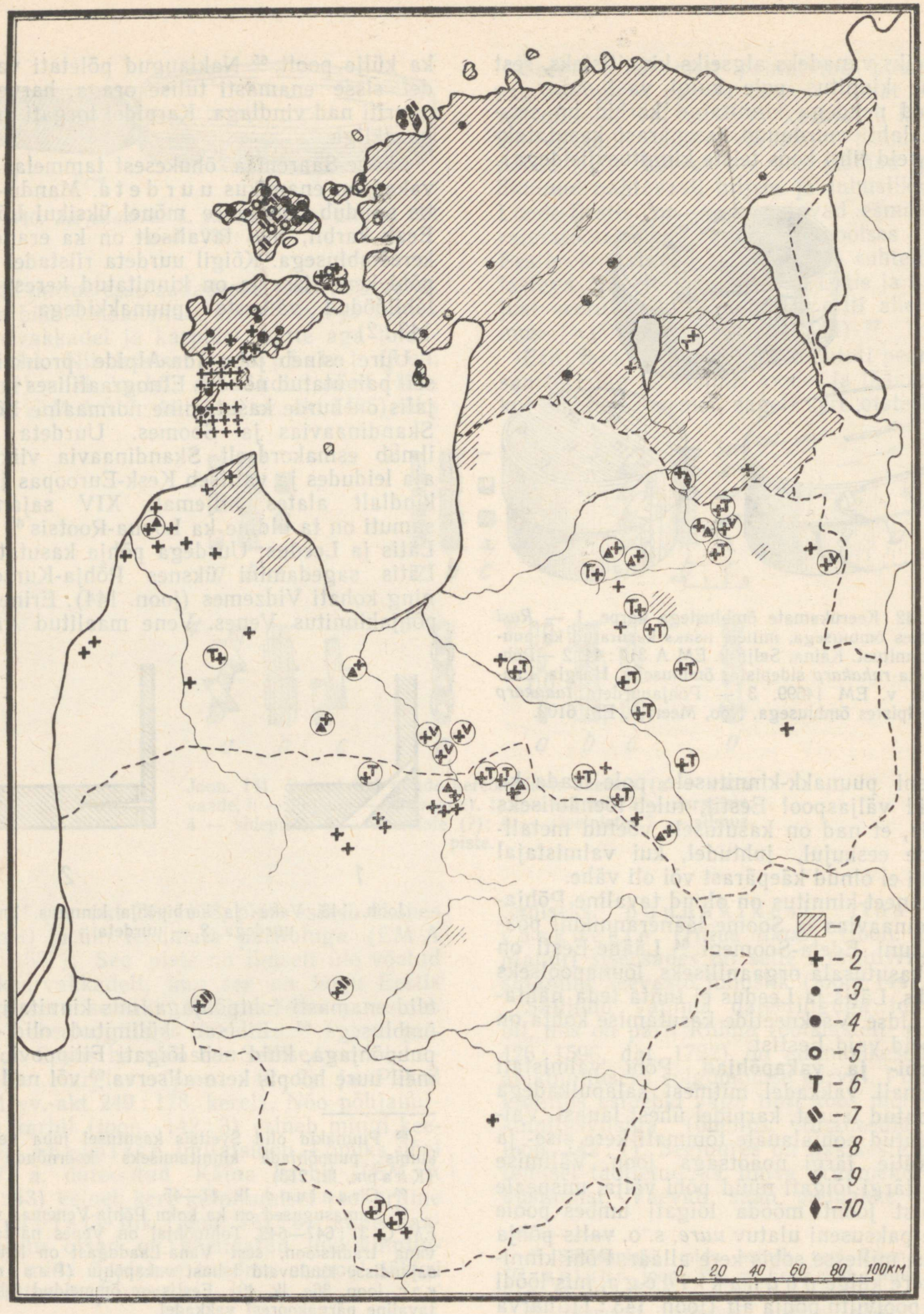

Joon. 144. Vaka- ja karbikonstruktsioon Baltimaades. 1 — uurdega põhi, 2 — uurdeta põhi; 3 — tinaneedid, 4 — vaskneedid, 5 — puunakid, 6 — ahelpiste, 7 — varspiste, 8 — silmuspiste, 9 — järelpiste, 10 — sidepiste. Rõngasse on ühendatud andmed sama eseme kohta.

uurdeta ja põhi kinnitati kere allääre ümber käänatud lisalaastu abil[69], mis sisuliselt asendab õhukese kere puhul kere allserva lõigatud uuret. Viimane kinnitusviis on olnud täiesti tavaline muide ka Leningradi oblasti lääneosa venelastel (joon. 145). Lisalaastuga vakkasid kasutati vene eeskujul mõnikord ka Ida-Eestis.[70] Uurde puudumine paljudel Lääne-Saaremaa ka muidu rootsipärastel vakkadel on ilmseid mõjustusi Lõuna-Rootsist (Gotlandist), osalt võib sel olla bus. Seisnud sugasid tuli enne tarvitamist leiges vees leotada. Kallimate sarjade põhjadeks koguti vahtrapindasid, s. o. libeda ja läikiva pealispoolega pinnasugasid. Harvemini kasutati ka toomingast, tammest jne. sugasid. Et häid noori metsavahtraid kohapeal leidus vähe, pidid hulgi tootvad kodutööndajad neid kaugelt muretsema. Avinurme sarjameistrid tõid soavahtraid tsaarivalitsuse ajal peamiselt Peipsi tagant Oudova, Luuga ja Jamburgi maakonnast, ka naabruses asu-

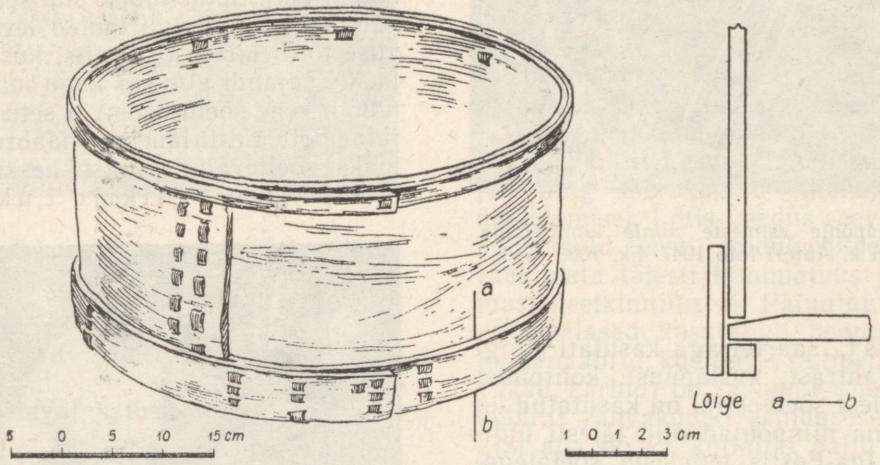

Joon. 145. Vakk (*лукно́*) lisalaastu abil kinnitatud põhjaga. Leningradi obl., Osmino raj., Stolbovo k. E. Tihemetsa joonise järgi 1957.

sidemeid ka Kura rannaga. Et Lääne-Saaremaal nende kõrval leidub küllalt ka uurdega vorme, neist mitmed dateeritud eksemplarid XVIII saj. keskelt (vanim dateeritud uurdeta vakk — EM A 290 : 47 Anseküla — on aastast 1793), ei ole kahtlust, et sealgi olid viimased varem tavalised. Uurdeta ja keerukama õmblusega karpide juhuslik ilmumine Lõuna-Eestis on ilmne lätipärasus.

Sarja- ja sõelapõhjad. Harvsarja põhi umbes 10-sentimeetriste vahedega ruudustikus punuti peamiselt toominga-, paju- või sarapuuvirbadest. Tihtsarja põhi tehti enamasti samadest v a h t r a s u g a d e s t, mida kasutati kere õmblemisel. Parajast loogajämedusest noore vahtra tüvest sai sarjatäie sugasid (75—90 suga, olenevalt sarja suurusest). Sugasid hoitigi sarjatäite kaupa kimvast Paasvere metsast jm. «Tallinnamaalt». Hiiumaa Käina meistrid said neid Saaremaalt Ratla ja Väike-Pahila metsadest.

Põhja tegemisel (*ladumisel, põimimisel*) oli abiriistaks sama luda mis külgõmblustegi tegemisel. Ludaga torgati punumiseks kere allserva vahelduvas kõrguses praod, et serv lahti ei murduks. Soa ots tõmmati praost läbi väljapoole ning käänati teise, pisut kõrgemal oleva pilu kaudu sisse tagasi. Põhjasugade panekut alustati keskpaigast õmbluse juurest ja esimeste sugade kinnitamisel pandi neile kepp risti alla (joon. 146), et soad jääksid ristsugade põimimiseks küllalt lõdvaks. Kui nõnda esimesed kuus suga olid paigal, pandi kohale sama palju ristsugasid, mille täpne asukoht mõõdeti välja kepi abil (joon. 147). Edasi hakkas sari «ringi käima» — sugasid pandi vaheldumisi ühes ja teises suunas, kuni põhi valmis (joon. 148). Vahel löödi sarja allääre ümber veel puuvits, mis pidi takistama soaotste väljalibisemist.

Sõelapõhjad punuti mandril üldiselt l õ h -

[69] G r a n l u n d, lk. 45. Vrd. Б л о м к в и с т, joon. 115 (lk. 424).

[70] EM A 209 : 4 Kodavere (põhi seejuures uurdega!), EM 17636 Lüganuse (painutatud erandlikult väga õhukesest kuuselaastust, uurdeta).

Joon. 146. Sarjapõhja esimeste *niinte* kinnitamine. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 116.

museeniinest, saartel aga kasutati siingi puusugasid vahtrast, kuslapuust, kontpuust jne. Puusugadest sõelapõhju on kasutatud ka Soomes [71], kuna niinpõhjad olid täiesti üldised Venes.[72] Ida-Eestis tegelesid sõelategemisega peamiselt vaid Välgi küla venelased. Siin *plettisid* sõelapõhja (*пярнаковичь*) naised, kuna mehed tegid kere (*пичейка*). Pragude torkamiseks kere allserva tarvitati väikest naasklit (*шило*). Algul pandi kõik niined ühtepidi paigale. Järgnes *plettimine*, koeniinte sissepõimimine. Ääre ligidal toimus see paljaste sõrmedega, keskosas aga korjati lõimniined vaheldumisi puupilpale (*перебирка*), mille kõrvalt siis koeniin läbi torgati. Vilunud naine võis panna alla 2—3 põhja päevas.

Peamiselt saartel põimiti tihti sõelaṣoa otsad kere välisküljel umbes poole kere kõrguseni ulatuvaiks dekoratiivseiks kolmnurkadeks — *käppideks* e. *nipilisteks* (joon. 149), mis on võrdlemisi tavalised ka läti ja leedu sõeltel. Samalaadsed «nipilised» esinevad juba Lõhavere niinvaka põhjaõmbluses XII—XIII saj.[73]

Et sõelapõhja kere alla punumine oli väga aegaviitev töö, põimiti sõelapõhi vahel eraldi valmis ja kinnitati kere külge äärevitsa abil. Eestis on seda võtet rakendatud mõnede meistrite poolt üksnes saartel. Seda tavalisem oli sõelapõhja eraldi valmiskudumine Vene ja Poola kodutööonduses, kus selleks kasutati isegi väikesi lihtsaid kangaspuid.[74] Nii saadud pikk sõelakangas lõigati pärast parajaiks tükkideks, mis kinnitati alla lisalaastu abil. Sellise juba oluliselt mehhaniseeritud hulgitoodangu tooted levisid oma odavuse tõttu laialt ka Eestis, kus XIX sajandil ja XX sajandi alguses kogu maa mandriosas müüdi vene sõelu vene või setu rändkaubitsejate poolt. Eesti lähemas naabruses oli suuremaks sõeltevalmistamise keskuseks Mariptšelki piirkond Velikije Luki maakonnas

Joon. 147. Ristsuuna väljamõõtmine sarjapõhja punumisel. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 117.

Pihkva kubermangus, kust sõelu turustati peamiselt Ostrovisse ja Liivimaale.[75] Kuid ka hoopis kaugemalt Sise-Venemaalt, Vladimiri kubermangust, on XIX saj. keskel

[71] Rytkönen, lk. 86 (toomingasoad).

[72] Филиппов, lk. 230. Hoopis võõraks on Eestis jäänud auke täis torgitud lambanahast sõelapõhjad, mis on mõnevõrra tuntud Lätis ja Leedus — LE, lk. 856 jj. (Liivi rand Põhja-Kurzemes), DM E 507 (Leedu NSV Kretinga raj.), «Aušra» 5716 (Leedu NSV Obialai raj.).

[73] Moora, Linnuste uurimise tulemustest, tahv. XII.

[74] Филиппов, lk. 230 (joon. 12); Труды XI, lk. 101 ja tahv. II; Голицын, lk. 323 (Poola).

[75] Василев, lk. XIV.

Joon. 148. Sarjapõhja viimistlemine. Avinurme, Ulvi k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 118.

veetud sõelu Balti kubermangudesse.[76] On selge, et odavad vene sõelad surusid siin kodumaise sõelavalmistuse suhteliselt tagaplaanile.

Kokkuvõte. Nagu tehniliste oskuste alal ikka, nii on ka painutatud kerega riistade valmistamisel sajandite vältel Euroopas ilmselt toimunud ulatuslikke kogemuste vahetamisi ja täiendusi. Selle tulemusena on töötehnika üle Euroopa põhijoontes küll võrdlemisi ühtlase ilmega, kuid detailides on püsinud või tekkinud terve rida kitsama levikuga erijooni. Eestis võisime tehniliste detailide jälgimisel täheldada mitmeid põliseid ühisjooni ühelt poolt Vene (ja Soome) aladega — haavapuu eelistamine kerelauaks, üksnes puu pinna kasutamine, laua painutuseelne hautamine ahjus, painutusvormide puudumine, puukiskõmblus, mandril ka niinõmblus ja niinest sõelapõhjad —, teiselt poolt Skandinaaviaga (ja Soomega) — painutuseelne keetmine, sulgõmblus, põhjauure. Nii ida- kui läänenaabrite töötehnikast on Eestis vastavalt ka olulisi erinevusi. Seega moodustab Eesti omapärase vaheala, mis on saanud nähtavasti õige varakult, juba ürgkogukondlikul ajal, viljastavaid tehnilisi mõjutusi mitmest suunast. Hiljem, võib-olla alles feodalismisajandeil, on Lääne-Eestis kodunenud Läänemere põhjapoolses ümbruses levinud tinaneet-kinnitus toidukarpidel, mille kõrval meil kasutati ka vaskneete ja puunakikesi. Veelgi hilisemasse perioodi, võib-olla alles XVII—XVIII sajandisse, jääb Lääne-Saaremaal Lõuna-Rootsi (tõenäoliselt Gotlandi) eeskujudel õhukesest tammelaastust uurdeta ning rikkalike lõikkirjadega (XVIII saj. lõpust alates ka maalinguga) kaunistatud vakkade valmistamise algus. Üldse võib mandril täheldada mõningal määral suuremat lähedust vene tehnikale, saartel ja Loode-Eestis aga on rohkem ühisjooni Skandinaavia, Lääne-Soome ja osalt ka Kuramaaga. Saksa käsitöö mõjutused puuduvad sel tööalal Eestis täielikult.

Baltimaades moodustab Eesti ala laastpainutise osas ilmselt omaette valdkonna tugevate erijoontega. Siin on jäänud oluliselt võõraks Lätis-Leedus tavalised uurdeta põhjad ning keerukamad õmblused kere otste ühendamisel. Lätis-Leedus seevastu pole eriti kodunenud eesti toidukarpide sulgõmblus, rääkimata täiesti tundmatuks jäänud hilisemast neetkinnitusest. Painutatud nõude liike on eestlased kasutanud hoopis rohkem kui lõunanaabrid, kusjuures mitmed neist (veimevakad, karbid) on saanud ka hoopis suuremal määral rahvakunsti esindusesemeiks. Samal ajal aga on ka küllaltki palju ühist näiteks Eesti ja Läti painutatud nõude valmistamises (samade puuliikide kasutamine, painutuseelne keetmine, puukiskõmblus, sõelapõhjade nipilised jne.). Läti ja leedu töötehnika detailsem tundmaõppimine võimaldab edaspidi loodetavasti täpsemini määrata Eesti ja teiste Baltimaade vahekordi laastpainutise alal.

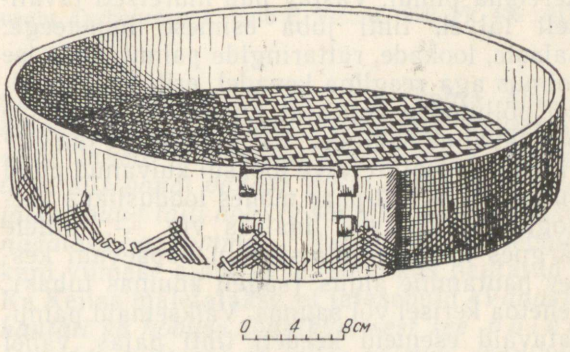

Joon. 149. *Nipilistega* sõel. Kadrina, Palmse v., Võhma k. EM 16415.

Kapitalismi areng, mis põhjustas selle tehnilise oskuse hääbumise, pole siin toonud ka

[76] Корсак, lk. 194.

enam mingeid nimetamisväärseid muudatusi, kui mitte arvestada lihtsat uurdeta põhja kerele allanaelutamist, mida vahel on kasutatud odavamate külimittude tegemisel. Nii on painutatud nõude valmistamisel, kuivõrd seda veel tänini igandlikuna esineb, säilinud olulises osas needsamad vanad jooned, mis seda iseloomustasid juba mõni tuhat aastat tagasi (näiteks sellised juba pronksiajast dateeritud detailid, nagu uurdega põhi nakkkinnitusega ja kere õmbluskinnitus eelpistes). Painutatud laud- ja puukoornõude omavaheline tehniline kokkukuuluvus on seejuures väljaspool kahtlust.

6. MUUD PAINUTUSTÖÖD. VEOVAHENDITE VALMISTAMINE

Puu painutamine on eesti rahvapärases puutöötehnikas üks armastatumaid võtteid üldse ega piirdu kaugeltki üksnes laastnõude valmistamisega. Eriti tavaline oli see ja on veel tänapäevalgi veo- ja liiklusriistade — lookade, regede, aisapärade, vähemal määral ka vankrirataste tegemisel. Ka paadilauad kuuluvad harilikult painutamisele. Vene külgede laialipainutamist jälgisime eespool. Edasi painutati pulkadest ja varbadest terve rida pisemaid esemeid — lehma- ja lambapannad, sarjakõrvad, länniku-, lüpsiku- jt. nõude kaanesangad, uste käehakatised, puust sadulajalused, tänapäeval veel täiesti üldiselt Ida-Eesti venepäraste vikatilüte pidemed jne.

Puu ettevalmistamine painutamise eel oli üldiselt samalaadne nagu painutatud nõude kerelaua puhul. Vastav puu muretseti tavaliselt talvel, tihti juba esimese lumeteega. Jalaste, lookade, rattaringide painutamine ise toimus aga reeglina kevadel, eriti kevadsuvisel põllutööde vaheajal juunikuus, nagu see oli tavaline näiteks ka venelaste juures.[1] Harilikult leotati talve jooksul kuivanud puud enne seda nädal-paar mõnes looduslikus veekogus — kraavis, linaleos vm. —, millele järgnes mõnest tunnist kuni ööpäevani kestev hautamine ahjus (sageli kuumas tuhas), rehetoa kerisel või saunas. Väiksemaid painutatavaid esemeid keedeti tihti pajas, vahel aga torgati isegi jalasepuud otsapidi patta keema. Jalasepuid võidi keeta aga ka künas kuumade kivide abil [2], millist menetlust õppisime tundma sarjakere hautamisel. Keetmise puhul polnud eelligu vajalik. Kõik need hautamisviisid olid tuntud ka Lätis.[3]

Nagu eespool märgitud, oli puu ahjus või saunakerisel hautamine tavaline Venemaal, Karjalas ja Soomes, keetmine aga Skandinaavias jm. läänes. Nähtavasti just sauna kasutamisest hautamisruumina ongi välja kasvanud vene kodutöönduses üldiselt levinud väikesed, tihti pooleldi maasse kaevatud aurutoad (*парник*, *парня*), kus laealustel õrtel sai korraga hautada kuni 100 jalasepuud.[4] See suure hulgitoodanguga seotud hautamisviis on jäänud Eestis võõraks.

Seevastu on eesti kodutööndajad ja käsitöölised üldiselt kasutama hakanud nn. *aurupainutust*, mispuhul puud hautatakse erilises veekatlale monteeritud neljast lauast kokkunaelutatud *aurutorus* e. *-kastis* (joon. 150). Olenevalt painutatavate puude pikkusest on aurutorud väga mitmesuguse pikkusega. Keskmiselt mahutavad nad kuni kümmekond puud korraga. Töötamine aurutoruga toimub enamasti väljas, kus ta pukkjalgadel on asetatud lahtisel leel asuva katla kohale. Aur juhitakse katlast aurutorusse tavaliselt lühema puutoru abil. Harvemini on aurutoru paigutatud vahetult katla peale. Toru üks ots on kinni löödud lauatükiga, teine ots topitakse aurutamise ajaks kinni riideräbalaga. Aurutamine kestab 1—3 tundi ja selle nagu keetmisegi eel pole eelligu vajalik. Aurutoru kasutamise idee tuleneb nähtavasti pajas keetmisest. Seepärast tuntaksegi seda abivahendit eeskätt läänes, näiteks Skandinaavias, kus see näib olevat võrdlemisi hiline töövahend, kuigi ehk mõnevõrra vanem kui Eestis.[5] Nähtavasti rootslaste vahendusel on aurutoru levinud ka soome kodutööndajate hulgas,

---

[1] Макаренко, lk. 94; Филиппов, lk. 279.
[2] EA 31, 275 (Lutsi eestlased).
[3] Bielenstein, lk. 357, 544, 566.

[4] Häid kirjeldusi sellistest aurutubadest leidub näit. Труды X, lk. 3028; Мещерский-Модзалевский, lk. 190—191; vt. ka Филиппов, lk. 264, 293; Moszyński, lk. 289. Труды VIII, lk. 1287 järgi on need Tuula kubermangu rattategijail saunade asemel tarvitusele tulnud alles XIX saj. keskpaiku. Spetsiaalset «loogasauna» (*vemmelsauna*) on kasutanud ka karjala kodutööndajad Laadoga looderannikul Kurkijoel (Kyytinen, lk. 121).
[5] Granlund, lk. 125.

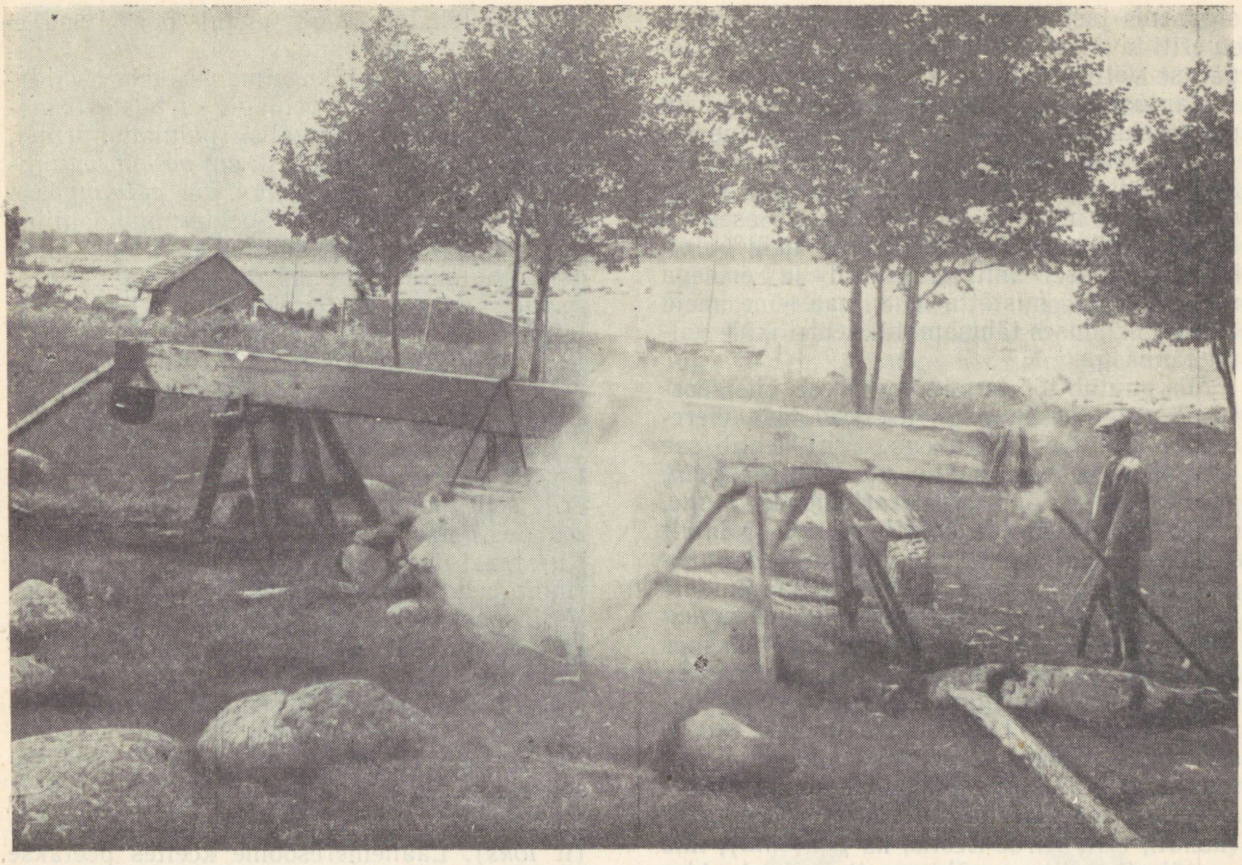

Joon. 150. Aurutoru (*pasu*) paadilaudade pehmitamiseks. Kuusalu, Turbuneeme k. Foto E. Vittoff 1920. Fk. 439 : 417.

nagu osutab tema soome nimetus *pasa* (< rts *basa*).[6] Eestis on ta kasutusele võetud hiljemalt XIX saj. 3. veerandil, ja seda kõigepealt läänepoolsel rannikul sellal jõudsalt areneva laevaehituses laeva- ja paadilaudade painutustöödel. Sellele osutavad Wiedemanni sõnastiku esimeses trükis 1869. a. esitatud murdesõnad Hiiust *haula-kast* (hiiu *haul* 'aur') ja pärnu murdest *vinnutamise-kast* 'ein 5—8 Faden langer Dampfkasten zum Geschmeidigmachen der Bretter (b. Schiffsbau)'. Aja jooksul hakati aurukaste kasutama ka muudel painutustöödel sisemaal, kuigi nad siin kohati kodunesid üsna visalt. Näiteks Avinurmes võeti nad tarvitusele alles 1920-ndail aastail.

Lõpuks olgu mainitud veel üks vana hautamisviis, nimelt puude hautamine h o b u s e s õ n n i k u s. Eestist on selle kohta ainult mõned üksikud teated. Räpinast kuuleme: «*Kui taheti juba samal talvel rege valmis teha, siis pandi vanast, mitte enam nüüd, ree jalase puud talli hobuse sõnniku sisse paariks nädalaks haudomma.*» [7] Rannus on jalasepuid kuni viimase ajani vahel sõnnikus hautatud.[8] Ka Keilas mäletatakse, et jalasepuid «*Vanasti hautati ka hobuse sõnnikus, sest see p õ l e s (muutus tuliseks) ja selles põlevas sõnnikus hoitigi koorega puud. Juhul, kui sõnnik hästi kiiresti tuliseks läks, sai hautatud puud ainult 2—3 päeva, kui aga halvasti, siis 10—16 päeva.*» [9]

Võib arvata, et sõnnikuhautus Eestis varem on olnud üldisemalt tuntud. Tegemist on Ida-Euroopas laialdaselt kasutatud hautamisvii-

[6] V i l k u n a, Krummholz, lk. 70. Soomest on see nimetus kandunud ka Kuusalu rannikule (*pasu*).

[7] KV 67, 12 (1943). Teise teate järgi Räpinast kasutavat sõnnikuhautust ainult venelased (seals., lk. 225).

[8] A. Mooralt saadud andmed a-st 1951.

[9] KV 67, 687.

siga, mis just peamiselt reejalaste tegemisel on eriti tavaline olnud Venemaal [10] ning vanapärase võttena tuntud ka kogu Soomes.[11]

Hautusele järgneval painutustoimingul on peamiseks töövahendiks p a i n i k. Erinevalt seni käsitletud vitsa- ja vakapainikutest on looga-, jalase- ja rattapainikud otsesed p a i n u t u s v o r m i d — nad annavad esemele kohe vajaliku kuju. Vastavalt on neid painikuid kasutusel mitmesuguseid ja erineva rakendusega, mistõttu me vaatleme neid eraldi ühenduses tähtsamate esemeliikide valmistamisega.

Mis puutub töö terminoloogiasse, siis seostub see valdavalt, nagu teisteski läänemeresoome keeltes, *pain*-tüvega. Eriti kehtib see painiku nimetuste kohta: võru murde *pain*, gen. *painu*, lääne- ja saartemurde *paine*, põhja-eesti idamurde *painik*, *paanik* ja laialt eesti keelealal kasutatavad liitsõnalised *painepakk*, *painapakk*, *painupakk* ning Saaremaale ja Edela-Eestile omased *painepuu*, *painapuu* (mulgi murdes kujul *painep*, *painap*). Üksnes äärmises kagus (Rõuge, Vastseliina, setud) on kasutusel eritüveline nimetus *sammas*, kui mitte arvestada Loode-Eesti uuemat *kalle*, *kaldepakk*. Hoopis kirevam on pilt painutustoimingut tähistavate sõnade osas, kuigi siingi on kogu Eestis tuntud verb *painutama* (kohati, eriti Kirde-Eestis, ka *painama*), mis on täiesti valitsev põhja-eesti kesk- ja idamurdes ning lõuna-eesti murdes. Kirde-eesti rannikumurde lääneosas (Kuusalu, Haljala) on tavaline *taivutama* (vrd. sm *taivuttaa* id.). Lääne- ja saartemurdes on levinud terve rida erinevaid termineid, neist kõige üldisem *koolutama* (tuntud kogu läänemurde alal ja Saaremaal, ida pool ka Juurus, Harju-Jaanis, Järva-Madises ja Põltsamaal), edasi *muljuma* (Hiiumaal ja Lääne-Saaremaal), *kallama* (Loode-Eestis — Martna, Märjamaa, Keila, Nissi, Hageri; vrd. samast tüvest *kalle* 'painik') *kõverdama* (Edela-Eestis — Häädemeeste, Saarde, Tori, Vändra, Suure-Jaani) ning juhuslikumalt veel *väänama* (Reigi, Põide), *murdma* (Reigi, Käina), *vedama* (Karja, Kaarma). Need Lääne-Eesti terminid näivad olevat suhteliselt hilise kohaliku tähendusarengu saadusi, mida rahvas veel näiteks *kallama* puhul kohati mäletabki. On tähelepandav, et samas Lääne-Eestis tuletub painiku nimetus ikkagi valdavalt *pain*-tüvest. Võrreldagu ka teiste läänemeresoome keelte tavalisi painikunimetusi, mis kõik on samast tüvest: sm *painin*, *paininpuu*, krj *painim*, *painimpuu*, vps *painimpu*, is *painapuu*, lv *paindȧks*. See terminoloogiline lähedus on vaevalt juhuslik ja peaks tõendama painutustööde kõrget iga läänemeresoome rahvaste puutehnikas.

a) Loogad

Lookade kasutamise põline ala haarab teatavasti suure osa NSV Liidu Euroopa-osast, eriti selle põhjapoolse metsavöötme, kusjuures Eesti naabermaal Läti NSV-s on Lääne-Kuramaal tavalisem juba lääneline loogata rihmrakend, mis on levinud ka Lääne-Leedus. Väljaspool Nõukogude Liitu on loogad kasutusel kogu Soomes, Põhja-Rootsi rannikurajoonides ja nähtavasti hilistulnukana Balkanil, Bulgaarias ja Rumeenias, peamiselt linnarakendina.[12]

Nimetus *look* on eestlastel ühine läänepoolsete läänemeresoome keeltega (sm *luokka*, *luokki*, vdj *lõkka*, lv *lùoḳ*) ning läti keelega (lt *loks*). Läänemeresoome keeltes peetakse seda vanaks vene laensõnaks, mis aga algselt arvatavasti on tähendanud üldse kaart, kõveraks painutatud puud jms. ning mitte otseselt rakendusriista, sest viimane tähendus tema vene vasteil puudub (~vn *лука* 'käänak, kõverus', *лук* 'vibu'). Samasugust kaart ja vibu tähistava sõna kandumist looganimetuseks võib täheldada peaaegu kõigil rahvastel, kes looka kasutavad.[13]

Eestis on tavalisteks loogapuudeks p a j u (vesipaju, raudpaju, hõbepaju) ja t o o m i n g a s, edasi k ü n n a p u u ja j a l a k a s (peeti parimaks loogamaterjaliks üldse), piniakas, vaher, kask ning Lääne-Eestis, eriti saartel, eeskätt saar ning vähem tamm. Ka vene loogatöönduses näeme peamiselt paju (hõbe-

[10] Промыслы Вятской губ. IV, lk. 130—131; Филлипов, lk. 279; Мещерский-Модзалевский, lk. 187—188; Moszyński, lk. 289 (Loode-Ukraina); Бломквист-Гринкова, lk. 62 (põhja-suurvene asukad Ida-Kasahstani obl.).

[11] Rytkönen, lk. 103; Vilkuna, Krummholz, lk. 69 jj.

[12] Vilkuna, Krummholz, lk. 70—72; Zelenin, lk. 131; Волков, lk. 501; Bielenstein, lk. 564 jj.; Moszyński, lk. 289.

[13] Vilkuna, Krummholz, lk. 67, 74—76, 81—82; Kalima, Slaavil. san., lk. 117—119. Vilkuna on soome-urgri keeltes loeudanud kuus erinevat sel teel tekkinud looga nimetust: e, sm, vdj, lv *look* jne., krj, is, vps *vemmel* jne. (vrd. e *vemmal*), mordva *tšiŕke*, udmurdi *vugeź*, komi *megir*, mari ja udmurdi *pugö*, *buko* (< tšuvaši).

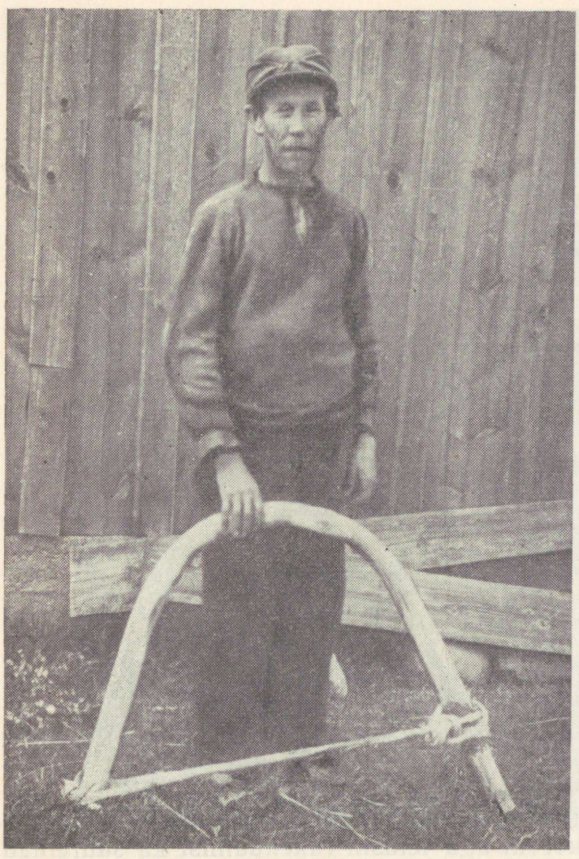

Joon. 151. Loogameister Joosep Laurisson värskelt painutatud vibuloogaga. Avinurme, Tõnisma k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 27.

paju) ning künnapuu, lisaks veel pärna kasutamist.[14]

Vanad eesti loogad painutati kaikajämedustest noortest puudest (joon. 151). Alles XIX saj. lõppkümnendeil ilmusid laatadel ja poodides müügile vene kodutööndustes toodetud laiad ja kõrged maalitud või värvitud ning lõikkirjaga kaunistatud *vene loogad*, mida ka mõned Eesti loogameistrid on püüdnud jäljendada. Vana kohalikku loogatüüpi hakati neist eristamiseks nimetama *vibuloogaks* (Saarde, Mihkli), Hiiumaal *pandloogaks*. Samasugust vene lookade ilmumist kodumaiste vibulookade kõrvale võib täheldada ka Lätis.[15] Laiad loogad tulid kasutusele kõigepealt sõidulookadena. Nende pinda kaunistas tihti iseloomulik kolmnurksele alusele tuginev, enamasti lõikkirjas teostatud ornament (joon. 152), mis ka Lätis ja Leedus näib olevat väga laialt tuntud.[16] Samasuguse ornamendi esitab V. Stassov tüüpilise vana vene lookade ornamendina, kusjuures ta osutab selle sidemeile tekstiilornamentikaga ning peab seda lähtunuks idamaistest eeskujudest.[17] Edasise uurimise ülesandeks jääb selgitada, kas kõnesolevate lõikkirjade laialdane levimine Baltimaades on seostatav üksnes siin XIX sajandil levinud vene lookadega või tugineb see ka vanemaile kohalikele traditsioonidele.

Vibuloogad painutati koorimata. Koduseks loogapainutamiseks oli XIX sajandil enamikus peredest majaseinale nurga lähedale tugevate puupulkade abil löödud vastavakujuline painepakk (joon. 153, 154), mille kaare ümber olid seinapalkidesse puuritud mõned augud, kuhu painutamise ajal looga kinnitamiseks torgati puupulgad. Hea kirjelduse painutamisest sellisel painikul saame Kaarmalt: «*Looga painapuu oli seina külges kinni, nenda nurga vaštus oli. Puu tüü sai nurga sisse ikka pan-*

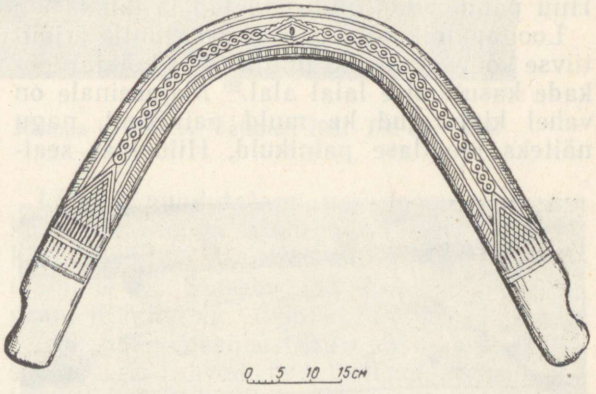

Joon. 152. Lai look tüüpilise lõikornamendiga. Karuse, Rame k. < Paistu. EM 12057.

dud ja köis ladva külge siutud. Paar inimest siis jälle teibult nurka tömmasid köövest. Öks tömmas jälle kätega puu otsast ja löi korda mööda vaiu peele. Oli parase koha peele tulnd, siuti köis nurga külge kinni, ja look jähi painapuu peele kuima. Kui es ole taaris [= tarvis], *siis lasti kuivada paar nädalt.*»[18] Hiiumaal olid vanad seinapainikud laia lameda

[14] Zelenin, lk. 132; Филиппов, lk. 291, 296; Мещерский-Модзалевский, lk. 197.
[15] Bielenstein, lk. 566.
[16] EM, LVM ja «Aušra» materjalid.
[17] Стасов, joon. II, lk. 730 jj.
[18] KT 71, 73—75.

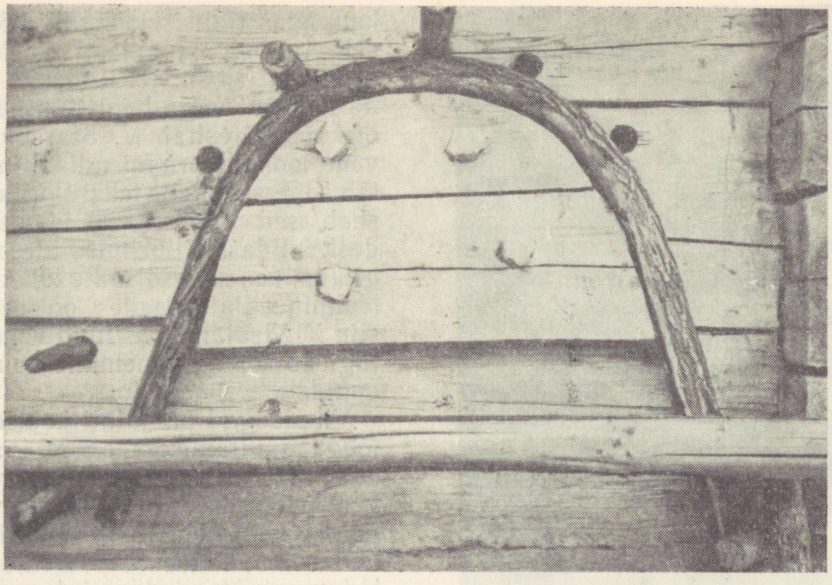

Joon 153. Tooli korjupuu *loogapainel* painutamas. Kärla, Kandla II k. Foto I. Kaldmaa 1940. Fk. 891 : 8.

kaarega (vrd. joon. 154), millele vastavalt ka Hiiu pandloogad olid madalad ja laiad.[19]

Loogapainikuid majanurgal tunti primitiivse koduse käsitöö tingimustes kõikjal lookade kasutamise laial alal.[20] Majaseinale on vahel kinnitatud ka muid painikuid, nagu näiteks reejalase painikuid, Hiiumaal seal-

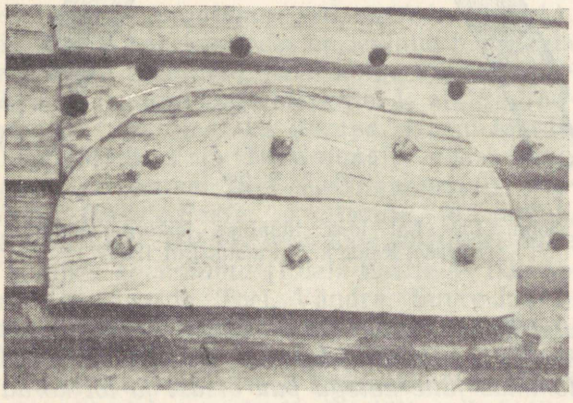

Joon. 154. *Loogapainė* sauna seinal. Emmaste, Muda k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 27.

[19] Analoogilisi laiu lookasid on samasugustel seinapainikutel painutatud muide ka Leningradi oblastis, vrd. painiku fotot Fk. 609 : 28 (= ГМЭ, fototeek 4544—65).

[20] S. Erixon, Hur Sverige och Finland mötas. Rig 1938, Stockholm, lk. 220—221.

sete rahvalike kiiktoolide jalaste painikuid jne. Tavalist loogapainikut seinal on Kärla kodutööndajad kasutanud ka aiatoolide korjude painutamiseks (vrd. joon. 153), mille kõrval aga leidsid rakendamist ka suuremad painepuud, kus sai painutada ja ühtlasi kuivama jätta kuni paarkümmend korjupuud korraga (joon. 155).

Seoses koduse loogategemise asendumisega käsitööliste tööga võeti XIX saj. teisel poolel Eestis seinapainikute asemel laiemalt kasutusele maas asuvad *pööraga* painikud. Saaremaal tehakse veel selget vahet seinal asuva «muistse painapuu» ja «praeguse painapuu» vahel. Uuemad painikud valmistatakse tavaliselt kaheharaliseks kasvanud männi- või tammetüvest, mille hargnemiskohale raiutakse sisse soon looga kumeruse järgi (joon. 156). Kasutatakse aga ka tavalist harudeta tüvepakku, millesse lõigatud pügalasse puupulkadega kinnitatakse plangust valmistatud painik. Loogapuu kõveraks vedamiseks on need painikud varustatud ühe või kahe pööraga. Puupulk painiku otsa sees on pööra teljeks, mille ümber pöörleb puust õõnestatud rull või vana rattarumm, harva terve vankriratas. Vinnamisköie ots on kinnitatud pika lati külge, mille abil teda käänatakse ümber pööra (joon. 157). Painutamiseks asetatakse loogapuu risti painikusoonde. Kahe pööraga

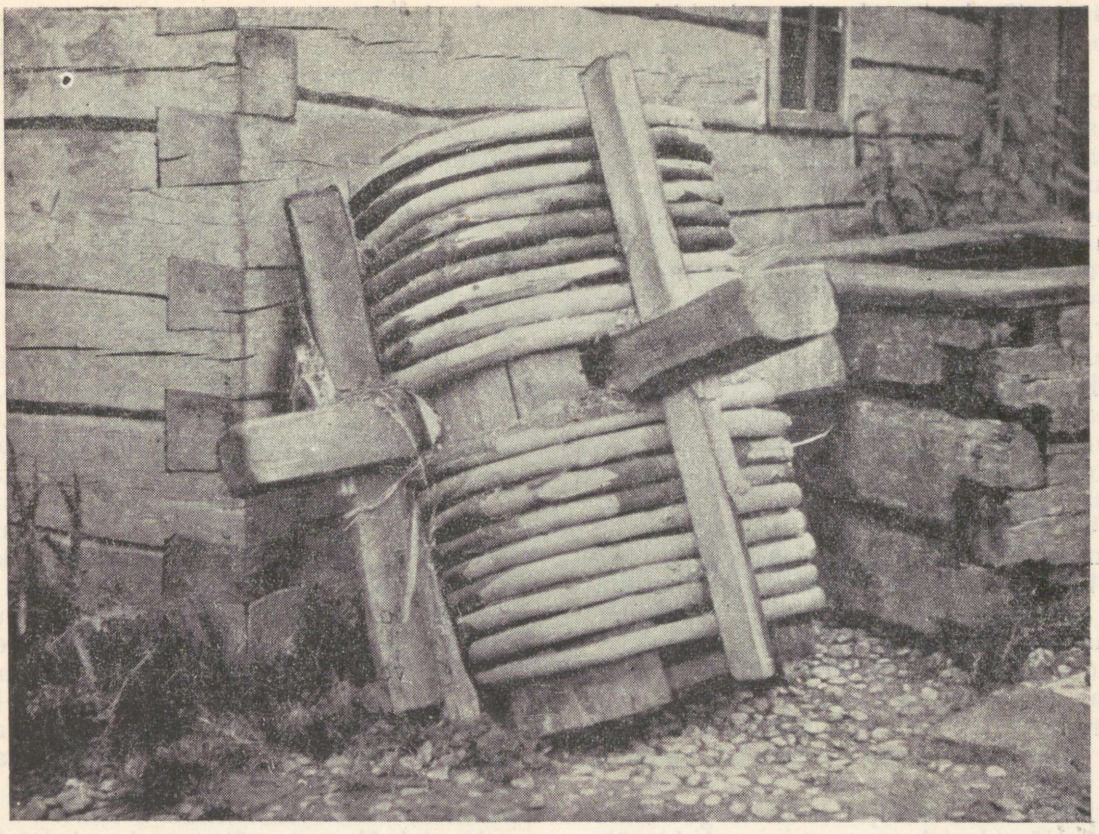

Joon. 155. Painepuu ühes toolikorjupuudega. Kärla, Jõempa k. Foto A. Veitman 1931. Fk. 607 : 145.

painikutel vinnatakse mõlemad loogaotsad korraga kõveraks. Kaks abilist käänavad pööräsid, kuna meister jälgib looga paindumist ja taob painikusoonde kiilusid. Ühe pööraga painikul painutatakse enne üks loogaots, siis teine. Painutada tuleb suure ettevaatusega, et puu ei «viskaks lahti pinda», mis vähendab looga vastupidavust või muudab ta hoopis kõlbmatuks, nagu seda teeb ka käänu sissemurdmine. Avinurme loogameistri Joosep Laurissoni seletuse kohaselt läheb painutamisel kuni pool loogapuudest raisku.

Painutatud looga otsad ühendatakse vitsaga, niinega (vrd. joon. 151) või nööriga, viimasel ajal tihti traadiga. Pärast 1—2-tunnilist «jahtumist» võib looga painikult maha võtta ja kuivama panna. Mõnenädalase toas kuivamise järel pole karta enam looga õigumist ja võib ta lõplikult valmis teha.

Samalaadsed pööraga loogapainikud on seoses lookade hulgitootmisega tarvitusel kõikjal Vene aladel, samuti on nad tuntud ka Soome ja Karjala loogameistreil ja Lätis.[21]

Lõpuks puudutatagu veel looga algupära küsimust. Looga ajalugu on seni lähemalt käsitlenud kaks uurijat, tuntud vene kunstiteadlane V. Stassov (1877) ja soome etnograaf K. Vilkuna (1936), kes jõuavad samale seisukohale: esimestena kasutasid looka soome-ugri rahvad, kellelt venelased selle on laenanud.[22] Mõlema uurija argumentatsiooni ei saa aga pidada igas suhtes veenvaks, mistõttu küsimus väärib veelkordset vaatlemist.[23]

---

[21] Филиппов, lk. 292 jj.; Moszyński, joon. 254 (lk. 289 — kahe pööraga loogapainik Valgevenest); Vilkuna, Krummholz, lk. 70; Kyytinen, lk. 122—126; Bielenstein, lk. 566; LVM arhiiv 2475, lk. 24; 2572 (kahe pööraga painikud Lätist Cēsise ja Madona mk.).

[22] Стасов, lk. 726—730; Vilkuna, Krummholz (sama artikli põhiseisukohad esitas Vilkuna varem kirjutises «Valjasluokki», Virittäjä 1936, lk. 295—305).

[23] Mõningat kahtlust Vilkuna seisukoha suhtes on avaldanud juba rootsi uurija N.-A. Bringéus, kes looga geograafilist levikut Soomes jälgides rõhutab, et look

Stassov jõuab otsusele, et venelased laenasid looga soome-ugrilastelt tõenäoliselt mitte enne XV saj. lõppu, kusjuures tema väidetest on olulisimad järgmised: 1) slaavi rahvastest on look tuntud põhiliselt vaid suurvenelaste juures; 2) vanemais vene allikais puuduvad igasugused viited loogale, need ilmuvad esmakordselt alles XVI sajandil, mil looga kujutisi võib leida Herbersteini reisikirjas ning samuti vene miniatuurides; 3) rahvaluules on loogast väga sageli juttu soome Kalevala-lauludes, kuna näiteks läti-leedu rahvalauludes teda peaaegu ei kohta.

Vilkuna oma uurimuses on esitanud looga kasutamise kohta konkreetseid allikmaterjale nii Venest, Soomest kui ka Eestist XV sajandist. Märgitagu siinkohal täiendavalt, et allikas, mis osutab looga kasutamisele Eestis XV sajandi lõpul, on ühtlasi tõendiks ka Venemaa kohta. Tegemist on nimelt Tallinna rae Moskvasse lähetatud saadiku kuluaruandega aastast 1494. Moskvas tehtud kulutuste hulgas esitatakse muuseas ka saani, hobuseriistade, looga, aiste jne. hankimiseks läinud summa («utgeven vor sleden, seltuge, loke, vemeren»).[24] Niisiis osteti Moskvas ka look, mida tallinlane nimetas eestikeelse nimetusega *(loke)*.

Kirjalike allikate najal ei ole seega võimalik teha järeldusi looga vanemuse kohta ühe või teise rahva juures. Mis puutub rahvalauludesse, siis saab neid taoliste küsimuste otsustamisel pidada vaid teisejärguliseks abivahendiks, millel puudub iseseisev tõendusväärtus. Pealegi oli Stassovil tol ajal vaevalt võimalik mitme rahva rahvalaule küllaldase põhjalikkusega läbi töötada. Lõpuks tähendaks looga laialdasem tundmine slaavi rahvaste hulgas ühtlasi tema ulatumist üsna kaugesse minevikku, mis seni pole millegagi tõestatud. Peale suurvenelaste on look siiski tavaline ka valgevenelastel.[25]

Vilkuna oma uurimuses on üsna ulatuslikult püüdnud rakendada keelelist tõendusmaterjali. Peamine tõend on seejuures negatiivne — ükski Ida-Euroopa soome-ugri rahvastest pole laenanud vene keelest looga nimetust (läänemeresoome *look,* nagu nägime, pole algselt seda tähendust omanud), samal ajal kui näiteks tatarlased ja baškiirid on üle võtnud vene looganimetuse *дуга*. Samavõrra aga väärib tähelepanu ka vastupidine seik — venelased pole samuti looga nimetust laenanud mitte soome-ugri keeltest, vaid see on välja kasvanud vene enda keelelisest ainesest. Looganimetuste iseseisev teke eri keeltes (ka eri soome-ugri keeltes) analoogiliste assotsiatsioonide toimel näikse osutavat vaid sellele, et looga puhul pole tegemist mitte eriti põlise rakendusriistaga.

Vilkuna osutab ka mõningaile seikadele suurvene looga kasutamise ühenduses, mis peaks viitama tema hilisele laenulisele päritolule. Nii olevat suurvenelased looga põhilist otstarvet rakendi paindliku pingutajana mõistnud vääriti, mille tagajärjel suurvene look olevat kujunenud väga raskeks uhkusesemeks, mis ainult seotavat (!) aiste külge, pingutamata seda roomade ja rinnusti abil. Seetõttu olevat aiste ja looga jaoks tulnud tarvitusele võtta veel eriline tugi, sedelgas. Tuntud vene kolmehobuserakend troika aga olevat sündinud lookrakendi kasutuselevõtmise tulemusena varasema loogata paarisrakendi traditsiooni põhjal: loogata paarihobused jäid alles, keskele aga paigutati aiste vahele kolmas lookrakendis hobune.

Need mõlemad mõttearendused tunduvad üsna meelevaldsena. Troika tõendab pigem hoopis vastupidist — seda, et tiisliga paarisrakend on suurvenelastele olnud võõras, omane aga just ühehobuse lookrakend, millega ongi sobitatud üks või kaks lisahobust külgedel (vn *припряжь*, siit muide ka eesti *priipassi hobune*).[26]

Suured laiad loogad aga on ka venelastel, nagu eestlastelgi, tüüpiliselt uhketeks sõidulookadeks, kuna töö juures suurvenelane kasutab valdavalt madalat, kaunistamata looka.[27] Valgevene aladel on sõidulookadekski enamasti lihtsad vibuloogad. Ka vene lookade kujutustel XV—XVI sajandist paistab olevat tegemist üksnes vibulookadega.[28] Lisaks pole suured «vene loogad» sugugi mitte nii väga rasked, vaid vastupidi, tehtud kergest puust.[29] Eestigi rahvamälestused kinnitavad, et siin müüdud «vene loogad» olid *«laiad kerged loogad pajupuust»*

---

pole siin kogu maal sugugi põline. Maa edelaosas on see üldiselt tarvitusele tulnud alles XIX saj. teisel poolel (N.-A. Bringéus, «Luokkaliina». Ett värmländsk begravningsbruk av östeuropeiskt ursprung. — Rig 1950, lk. 9).

[24] Urkundenbuch, II Abt., I, lk. 22.

[25] ГМЭ, fototeek, Valgevene kogu.

[26] Vrd. Bielenstein, lk. 565.

[27] Zelenin, lk. 132.

[28] Vt. Vilkuna, Krummholz, joon. 6, 11; История культуры I, joon. 32 (lk. 64).

[29] Vrd. Bielenstein, lk. 566.

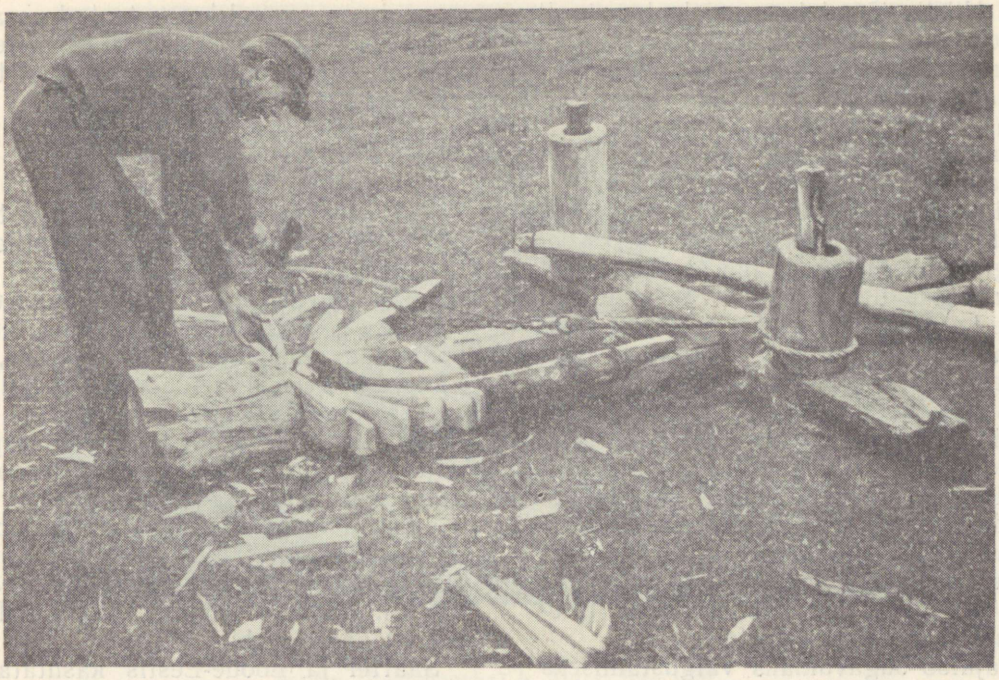

Joon. 156. Loogapuu kiilutamine painepakul. Avinurme, Tõnisma k. Autori foto 1957. Fk. 1089 : 24.

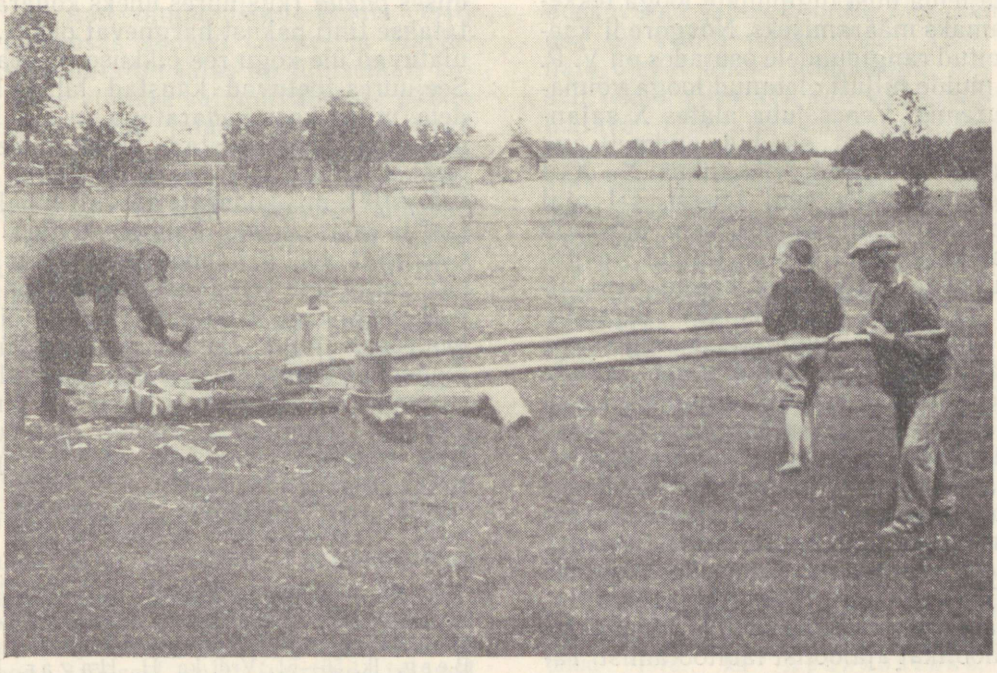

Joon. 157. Looga painutamine kahe pööraga painepakul. Avinurme, Tõnisma k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 25.

(Mihkli). Niisiis tõendab «vene look» ainult vene kodutööndajate viimastel sajanditel saavutatud suuremat tehnilist tööoskust, võrreldes aladega, kus kasutatakse peamiselt vibulooka.

Mis puutub lõpuks sedelgasse, siis seda vaevalt saab pidada looga vääriti tarvitamisest tingitud abivahendiks. Andes rakendile suurema kindluse, on sedelgas eriti otstarbekaks mägisel maal, kus ta mäest laskumisel takistab rangide üleskerkimist. Mitte juhuslikult pole ta levinud venelaste naabrite, sealhulgas ka eestlaste juures.

Eelnevast peaks selguma, et praegu meie käsutuses olev materjal ei võimalda kindlamalt määrata, milline rahvas oli looga esimene kasutaja. Ja küsimuse sellisel asetusel polegi erilist tähtsust. Olulisem on fakt, et ilmselt Ida-Euroopa metsavöötmes leiutatud lookrakend on üks paljudest vaieldamatutest ühisjoontest soome-ugri rahvaste ja venelaste ainelises kultuuris, mis osutab nende tihedatele omavahelistele sidemetele.

Looga ajaloo sügavamaks valgustamiseks on olemas veel küllaltki võimalusi. Eriti tuleb rõhutada, et seni on liiga vähe tähelepanu leidnud loogaga seotud rakendikompleks tervikuna. Kui senisest rohkem silmas pidada ka aiste, rangide ja sedelga arengut, võib kahtlemata leida uusi tugipunkte looga tekkeaja kindlamaks määramiseks. Novgorodi kaevamistel leitud rangipuudele osutades on V. P. Levaševa muide hiljuti oletanud looga võimalikku kasutamist Venes juba alates X sajandist.[30] B. A. Koltšinilt saadud andmeil aga puudub look Novgorodi rikkalikus X—XVI sajandi leiumaterjalis seni täiesti, sel ajal kui rangipuid on leitud umbes tosin. See näib rääkivat selle poolt, et look ei tulnud Novgorodis kasutusele mitte palju varem tema ilmumisest kirjalikes allikais XV sajandil. Võib-olla annab Novgorodi rangileidude lähem analüüs, milles tuleks silmas pidada eriti nende rinnuseosa, uusi tugipunkte looga ilmumisaja täpsemaks määramiseks. Jääb vaid oodata vastava materjali publitseerimist. Arvestades asjakohase arheoloogilise ainese nappust, on edaspidigi rakendi ajaloo selgitamisel oluline koht etnograafilisel ainesel, millest seni detailsem ülevaade kahjuks puudub. Ka vajab kogu rakendiga seotud terminoloogia kõigil lookrakendit kasutavail rahvastel hoolikat ajaloolist läbitöötamist. Tagapool näeme veel looga teatud paralleelsust mõnede teiste painutatud esemetega, mis omaltki poolt heidab pisut valgust tema tekkeloole.

[30] Левашева, lk. 86.

b) Reed

Eesti tööregi jaguneb oma konstruktsioonilt kahte põlisesse põhitüüpi, mille valmistustehnikas on olulisi erinevusi. Peaaegu kogu mandril valitseb nn. i d a - e u r o o p a t ö ö r e g i, mis on üldiselt kasutusel kogu põhja-suurvene aladel, Valgevenes, Poolas, Lätis, Ida-Leedus ja Ida-Soomes. Sellele reele on iseloomulik kõrgele kaarduvate painutatud jalastega *reepea*; 3—5 kodarapaari on ristsuunas ühendatud ümber kodaraotste väänatud puuseostega — *painarditega; kaustad* (kodaraid ülalt ree pikisuunas ühendavad puud) ulatuvad ainult esimeste kodarateni, mida jalaseninadega ühendavad *sebavitsad.* Ais kinnitatakse esimese kodara külge nöörvõi vitspöörise abil.

Saartel ja Loode-Eestis kasutatakse seevastu nn. s i d e p u l k a d e g a r e g e, mida esineb ka mitmel pool Skandinaavias ja Lääne-Soomes. Sellel reel on reepea madal, reepõhjaga peaaegu samas tasapinnas, kodaraid ühendavad painardite asemel tappühenduses *pakud* (kusjuures üheks kodaraks kasutatakse tihti pakust hargnevat oksa), kaustad ulatuvad üle kogu ree pikkuse reepeani välja. Seejuures toetuvad kaustad lahtiselt pakkudele, millel koos kodaratega on ainult kandeülesanne, ning kaustade kinnitamiseks kasutatakse erilisi laia peaga sidepulki (*keder-, kehrpulk),* mis kodarate kõrvalt lüüakse kaustast ja jalasest läbi. Esimese kodara ees asub tavaliselt veel tahapoole kallak lapik *aiskodar,* mille ümber väänatakse aisapära. Sidepulkadega rege kasutati XIX sajandil mandri loodeosas kuni umbes Tallinn-Türi-Pärnu jooneni. Viimase saja aasta jooksul on idaeuroopa regi tema arvel tugevasti pinda võitnud ja tänapäeval kohtab sidepulkadega rege mandril peamiselt veel Haapsalu ja Keila rajooni piirides.[31]

Üle maa mäletatakse veel painutamata

[31] Eesti reetüüpide lähemat iseloomustust ja levikusuhteid vt. V i i r e s, Tööree ajaloost. Ida-euroopa ja sidepulkadega ree levikut laiemas ulatuses valgustab B e r g, lk. 56—61. Vrd. ka H. H a g a r, Der osteuropäische Arbeitsschlitten bei den Ostseefinnen. — Finnisch-ugrische Forschungen XXXIII. Helsinki 1958, lk. 182—284.

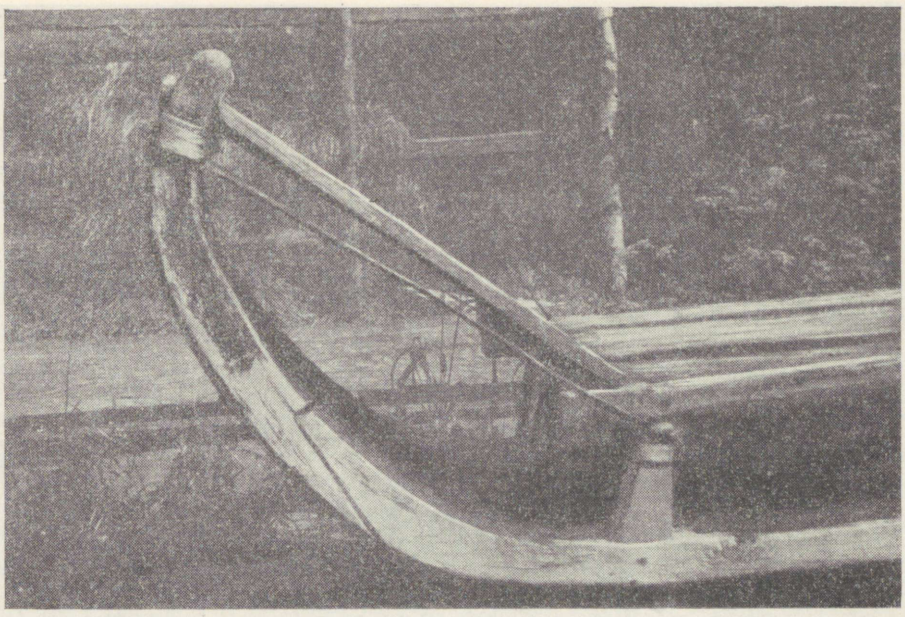

Joon. 158. Jätkatud jalastega isuri ree pea. Leningradi obl., Kingissepa raj., Venakontsu (Pahhomovka) k. Autori foto 1957.

looduskõverate jalaste *(juuritud, kasvanud jalased, jugujalased)* kasutamist, Ida-Eestis siiski suhteliselt harva. Seda tavalisemad on nad olnud Lääne-Eestis, eriti mandri loodeosas endisel Lääne- ja Harjumaal, kus painutatud jalas on üldisemalt kodunenud alles viimase sajandivahetuse paiku. Tänini on juuritud jalased üldkasutatavad alles XIX saj. lõpupoolel palgiveovahendina kasutusele võetud palgikelkudel, millel painutatud jalased võivad kergesti õiguda, sest jalaseninad on neil sebadega kinnitamata. Samuti on juuritud jalased üldised kodarateta kiviveoregedel. Juuritud jalasteks sobivaid paraja juurekõverusega kaski leiti eriti sooservadelt. Harvemini on kasutatud kuusest juurjalaseid.

Juuritud jalase sagedane esinemine just sidepulkadega ree vanal kasutamisalal on täiesti loomulik, sest läänepoolsetel, Skandinaavias jm. kasutatud reetüüpidel on sellised jalased üsna tavalised. Looduskõverad jalased tingisid ka läänes iseloomuliku madala reepea, kuna painutatud jalased võimaldavad hoopis kõrgemat reepead. Kuid ka Ida-Euroopa tööreel pole juuritud jalased täiesti võõrad. Ida-Eesti kõrval on neid kasutatud näiteks ka Lätis, Soomes, Loode-Venes, Valgevenes, Polesjes, Lääne-Ukrainas jm.[32] Ingeri aladel ja harvemini ka Kirde-Eestis on tänini kasutusel kahest tükist jätkatud looduskõverad jalased, mille üleskäänduv ninaosa on eraldi puust (joon. 158). Tegemist näib olevat hilise nähtusega, mis tõenäoliselt tekkis alles XIX sajandil jalasenina kindlustava raudtalla kasutuselevõtmise järel. Osalt ehk põhjustas seda sobivate juurpuude vähenemine, osalt aga taotlus saavutada samasugust kõrget reepead, mis on iseloomulik painutatud jalastega reele.

Painutatud jalased on ilmselt levinud noorema kihistusena, kusjuures levikukeskuseks näib olevat praegune suurvene ala.[33] Ka need tehakse tihti kasest, nagu see on tavaline Põhja-Venemaal, Karjalas, Soomes ja Lätis.[34] Eestis piirdub kase kasutamine peamiselt Ida-Eestiga, kuna mujal on üldisem saar, mida üldse peetakse parimaks

[32] Bielenstein, lk. 555; Rytkönen, lk. 106; Moszyński, lk. 289; Zelenin, lk. 136.

[33] Vrd. Berg, lk. 59 jj. B. A. Koltšinilt saadud teate kohaselt on Novgorodi arheoloogilistel kaevamistel leitud X—XVI saj. reejalased erandita painutatud (vrd. ka Арциховский, Новгород, lk. 53).

[34] Филиппов, lk. 278 jj. Rytkönen, lk. 102; Arkisto III, lk. 167; Bielenstein, lk. 555.

Joon. 159. Reejalase painutamine. Läti NSV, Liivi rand, Koštrõg k. Foto F. Leinbock 1928. Fk. 475 : 37.

jalasepuuks. Saartel on saarejalased täiesti obligatoorsed. Saare kõrval harva tarvitatavat tamme hinnatakse siin hoopis halvemaks. Kasejalastega regi kestvat 5—6 aastat, saarejalastega 15—20 aastat.

Kuigi reetegemine oli Eestis veel XIX saj. teisel poolel tihti kodune käsitöö, toimetas jalasepainutamist enamasti siiski mõni meistermees. Saaremaal näiteks *«Jalasid pole ega mees ise ühti vädand. Külas oli meni mees, kes vädas. Selle käest sai ostetud, külimetu kaks vilja maksid.»*[35]

Tavaliselt painutatakse jalasteks noori paraja jämedusega puid, kasutatakse aga ka jämedamate puude lõhkusid. Painutatav osa vestetakse kirvega siseküljelt õhemaks. Hautada tuleb painutamise eel muidugi ainult jalase ninaosa, milleks jäetakse alati puu sitkem tüveots. Jalaste hautamine piirdub tihti (näiteks Avinurme ja Koonga reemeistritel) nende soojendamisega 3—4 päeva vältel tugevasti kõetud rehetoas püsti reheahju najal (nn. *toorespuu-painutus*). Kasejalastele lõigatakse ühtlase paindumise saamiseks vahel paindekoha siseküljele ristsäpud. On säilinud veel üksikuid mälestusi vanadest seinapainikutest[36], kuid hoopis tavalisem on olnud maas asuv puutüvest jalasepainik, mis tänapäeval on üldine. See valmistatakse nagu loogapainikki eelistatult kaheharulisest männist või tammest, kusjuures painutamine sellel toimub samuti pööra abil ning painduvat jalaseotsa puukiilude vaheletagumisega kindlustades (joon. 159, 160). Sellise «jallase painebuh» leiame juba Brotze Pärnumaa talu kujutusel XVIII saj. lõpust (joon. 164).

Kapitalismiaegsed lisandid on mõnel pool jalase painiku külge kinnitamiseks kasutatavad raudhaagid ja hoopis hilisena raudvitsast *siin*, mida näiteks mõned Kodavere rannakülade reemeistrid tõmbavad painutamise ajaks jalase välisküljele, et takistada jalasetallast pinnu viskamist. Tarvitusele on see võetud XX saj. alguskümnendeil vene eeskujudel, kust on pärit ka nimetus *siin* (< vn *шина* id.).[37] Siini kasutamiselevõtmise

[35] KV 67, 626 Kaarma.

[36] KT 101, 27 Räpina (*«Jalaste paańutamisès tette riihe vai sanna saańa külge pain puu pulgist, mis saańa sisse lüüdevä, nii pää kumõrusõ perrä»*; vrd. samasuguseid sarjapainikuid); KT 49, 37 Keila; EA 35, 747 Sangaste; Metsanurk, lk. 34 (Äksi).

[37] Vrd. Труды VIII, lk. 1297; Филиппов, lk. 265. Venemaal kasutati siini eriti vitsratta painutami-

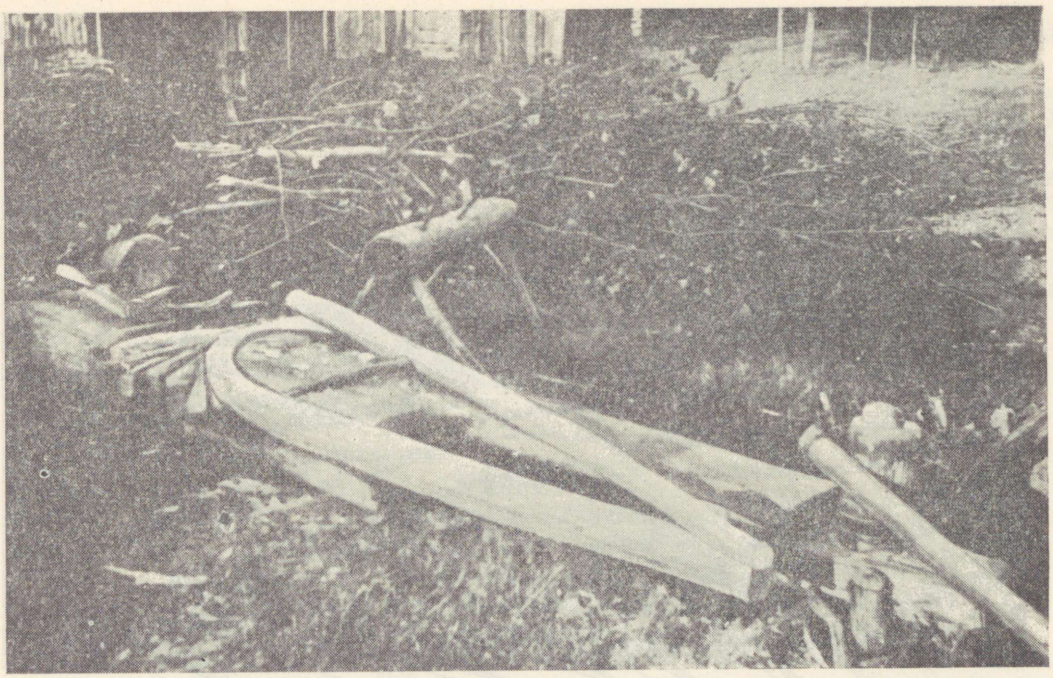

Joon. 160. Jalas *painul* kuivamas, kinnitatud *samba* ja *toega*. Rõuge, Haanja v. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 79.

põhjuseks nii Venes kui Eestis on olnud kvaliteetse painutusmaterjali vähenemine.

Painutatud jalasele lüüakse õigumise takistamiseks puupulkadega külge kuusest *põikpuu* e. *põke*[38], mille ja jalase käänukoha vahele paigutatakse vahel veel risti lühem pulk — *tugi* (ka *tits,* Hiius *soik*) (vrd. joon. 160). Põkkesse pandult kuivab jalasepuu kuni sügiseni, mil hakatakse rege tegema. Avinurme reemeistrid kasutavad pulkadega kinnitatud põkke asemel *hammaspuud* — kuuselatti hammassälkudega, millesse kinnituvad jalasepuu otsad. Hammaspuus *kesanevad* jalased suve läbi üksteise peal virnas, *rongides* (joon. 161). Enne töötlemist kuivatatakse jalasepuid tavaliselt veel nädalapäevad toas, rehetoa parsil.

Ida-Eestis painutatakse kasejalas tihti kaks korda läbi, kusjuures teisel korral toimub «jalase ninaotsa tagasivõtmine». Nimelt võivat kasejalas ühekordse liiga suure painutuse puhul kergesti käänu sisse lüüa. Avinurmes on kahekordne painutamine üldine nn. *toorespuu-painutuse* puhul, kuna *aurupainutus* (aurutorus hautamisega) võimaldab jalasele kohe lõpliku kuju anda. Teine painutus toimub sügisel pärast jalasepuude suvist kesanemist. Enne seda vestetakse jalaseots valmis ja hautatakse seda umbes 3 tundi. Jalasepuule lõpliku kuju andmiseks on olemas vastav painepakk. XIX sajandil teostati teistkordne painutamine Avinurmes ilma spetsiaalse pakuta, rehetoa talal (nn. *õrretamine*). Selleks olevat tala peale pulkadega kinnitatud teine palk. Jalas torgati otsapidi tala ja palgi vahele jäetud pilusse ja tõmmati köie abil kahe mehega ümber tala kõveraks. Painutatud jalas kinnitati toega paigale ja lasti nii paar-kolm päeva kuivada. Kui valmis ree nina kippus õiguma, tõmmati vahel ka terve regi üles talale.

Rehetoas tala peal painutamisest on andmeid ka Lääne-Eestist. Hiiumaal Kõpus *väänati* veel 1955. a. sel viisil ree kaustad ja *pardapuud* (reeraami äärepuud), mille kõverus on väike, kuna jalased painutati tavalisel painikul. Väänatava puu ots toetati all-

---

sel, kus ta on kodunenud XIX saj. teisel poolel. Tuntud on siini kasutamine ka Liivi rannas (LE, lk. 759).

[38] Põikpuul on rahvasuus terve rida eri nimetusi: *põke* e. *põkk* (tavaline end. Pärnu-, Viljandi- ja Järvamaal), *põrk* (Saare- ja Hiiumaal), *kark* (P.-Eestis), *sammas* (Rõuges), *viips* (Rannus), *obapuu* (Kodaveres), *vangipuu* (Käinas) jms.

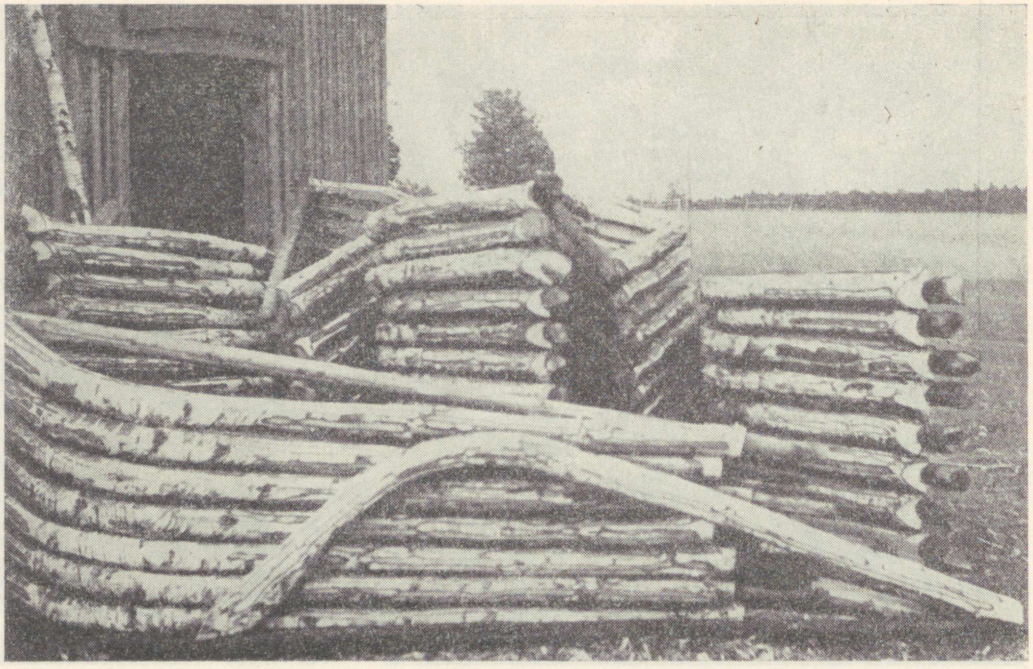

Joon. 161. *Jalaserongid* kuivamas (*kesanemas*). Avinurme, Tõnisma k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 26.

pool seinalähedast tala vastu seina ja teisest otsast vinnati puu köie abil käsitsi üle tala kõveraks ning kinnitati parte alla torgatud ristpuu taha. Selles asendis jäid pardapuud mõneks ajaks kuivama (joon. 162). Et parred üles ei kerkiks, seoti nad tala külge kinni. Ka Märjamaal *kallatakse* ree äärepuud tänini rehetoa tala taga, varem aga olevat nii painutatud jalaseidki; Muhus on tala peal teostatud järelkoolutamist painutatud jalaste õigumise puhul.[39]

Jalaste õrretamises näeme õigupoolest primitiivset kodust painutusviisi, mida kasutati spetsiaalse painiku puudumisel. Väljastpoolt Eestit puuduvad selle kohta esialgu igasugused teated.

Eesti jalasepainikud on ilmselt identsed Venemaal, Lätis ja Ida-Leedus üldiste pööraga jalasepainikutega; Vene arenenumas kodutööndusses kasutatavail painikuil üksnes käib painutusvorm sageli lahtiselt paku peale, nii et seda on võimalik vajaduse korral vahetada või koos jalasega ära võtta.[40] Ka on vene kodutööndajatel kasutusel pikk jämedast palgist painik, millesse on lõigatud mitu paindesoont, nii et saab painutada 3—5 jalast korraga.[41] Nii Venemaal kui ka Lätis ja Leedus on jalast kuivatatud samuti põkkes nagu Eestiski.[42] Vene kodutööndusses näib siiski tavalisem olevat põkketa kuivatusviis seina ääres maapinnal, kus jalaseninad surutakse vastu seina, pärasid aga hoiab paigal maapinnale kinnitatud, seinaga paralleelne palk.[43] Soome tööviis on ilmselt algelisem. Seal on painikud enamasti ilma pöörata, mitte nii massiivsed kui Eestis, ja painutatud

---

[39] KV 81, 27 ja 83 Märjamaa; 70 Muhu.

[40] Vene: Филиппов, joon. 109 (lk. 201); Макаренко, tahv. XI, joon. 22 (= Zelenin, joon. 82). Läti: Bielenstein, joon. 511 (lk. 555); LEJ 139 (Liivi rand); LVM arhiiv, mapp 2475, lk. 47 (Cēsise mk.) ja m. 3053 (Tukumi mk.). Leedu: DM fototeek 4254 (Švenčoneliai raj.).

[41] Бломквист-Гринкова, lk. 62 ja joon. 11; autori tähelepanekud 1957 Leningradi obl. Osmino rajoonis.

[42] Vene: Zelenin, lk. 136; Филиппов, lk. 280; Мещерский-Модзалевский, lk. 191 (Tambovi kub.); Бломквист-Гринкова, lk. 62. Läti: LVM arhiiv, mapid 2564 (Madona mk.), 3053 (Tukumi mk.) ja 3210 (Liepāja mk.); LE, lk. 760 (Liivi rand). Leedu: DM fototeek 82 (Dukštase raj.).

[43] Vrd. Филиппов, lk. 280 ja joon. 110 (lk. 282).

jalasepuud pannakse koos painikuga mõneks nädalaks tuppa ahju peale kuivama.[44]

Ree kokkupanemiseks kiilutakse valmisvestetud ja silutud jalased kõrvuti *hammaspuu* vahele, kus märgitakse ära kodarakohad, puuritakse kodaraaugud ja lüüakse sisse kodarad. Painardite pealepanekuks paigutatakse jalased teise hammaspuusse või sama hammaspuu teistesse pügalatesse, mille vahemaa vastab ree normaalsele jalastevahele on Saardes määritud tuhaga, et ta kindlamini sees püsiks.[46]

Lääne-Eesti ree tapitud p a k u d, kodarad ja sidepulgad on peamiselt tammest. Mandri regede p a i n a r d i t e materjaliks on võimalikult paju või künnapuu, kuid ka saar, tamm, toomingas, pihlakas. Painarditel on rahvasuus terve sari nimetusi, millest levinumad on *painard* ja *põigus* ning mitmesugused muud tuletised samadest *pain-* ja

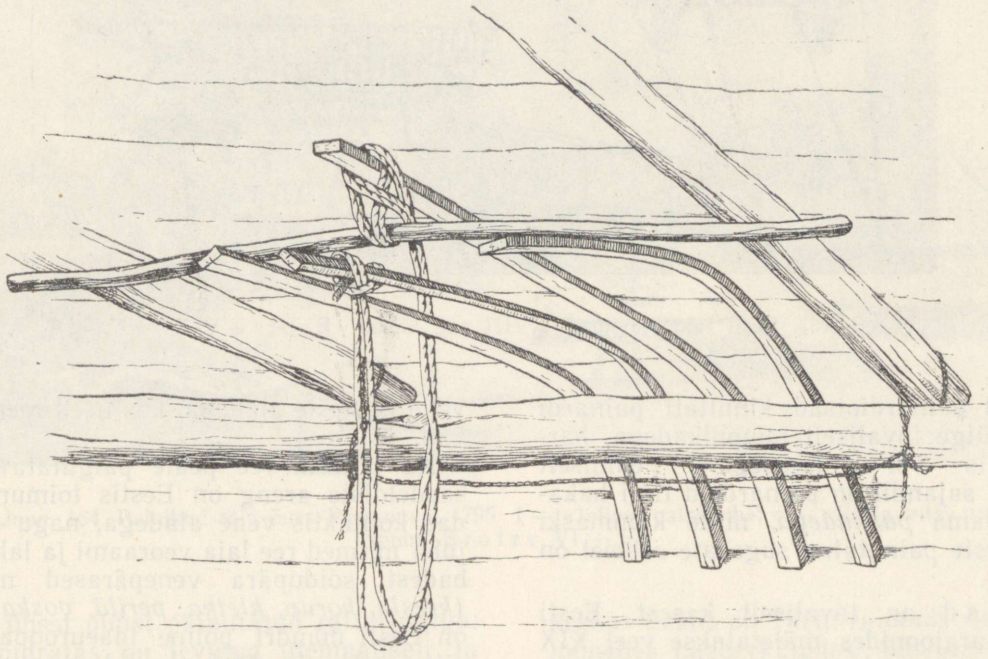

Joon. 162. Ree *pardapuud* rehetoa tala taga kuivamas. Reigi, Kõpu k. M. Semaškevitši joonise järgi 1955.

(21 tolli).[45] Jalasepärade vahele asetatakse sama pikkusega *vahepulk*, et kogu regi püsiks ühtlase laiusega. Kohati (näit. Haanjas) on kasutatud *raami,* s. o. kaht isekeskis ühendatud hammaspuud, millest ühe vahele kiiluti jalaste eesots, teise vahele päraots.

K o d a r a d (Saaremaal *sugarad*) tehakse samuti enamasti saarest või kasest. Kodara otsatappi nimetatakse *kodara kael,* järsku tapiastet *õlg* e. *õlandus*. Kodar kinnitatakse risti läbi jalase lastud pulgaga või altpoolt kodara otsa sisse löödud kiilukesega. Viimast *põik*-tüvedest.[47] Painutatud aasu painardi otstes nimetati Lääne-Eesti mandriosas *sugaraks*.

Enne painutamist raiuti painardi mõlema otsa lähedale sugaraõõs umbes poole puuni välja, misjärel painutatavat otsa hautati kas pajas keetes või ahjus tuhas, tihti ka lihtsalt tulel soojendades, kusjuures sugaraõõnt niisutati vahetevahel veega. Sugarad painutati kodarakaela-jämeduse pulga ümber ja taga-

[44] R y t k ö n e n, lk. 103—106; Arkisto III, joon. 44 (lk. 169), lk. 237, 238.

[45] Sama jalastevahe (55 cm) on tavaline ka vene regedel (Z e l e n i n, lk. 134).

[46] KV 67, 303.

[47] Lähemalt vt. V i i r e s, Tööree ajaloost, lk. 60. Juba see painardinimetuste mitmekesisus näib viitavat painardi suhtelisele hilisusele ree ristühendusena. Tegelikult ilmuvadki Novgorodi rohkearvulistes reeleidudes painardid esmakordselt alles XV sajandil (B. A. Koltšini suuline teade).

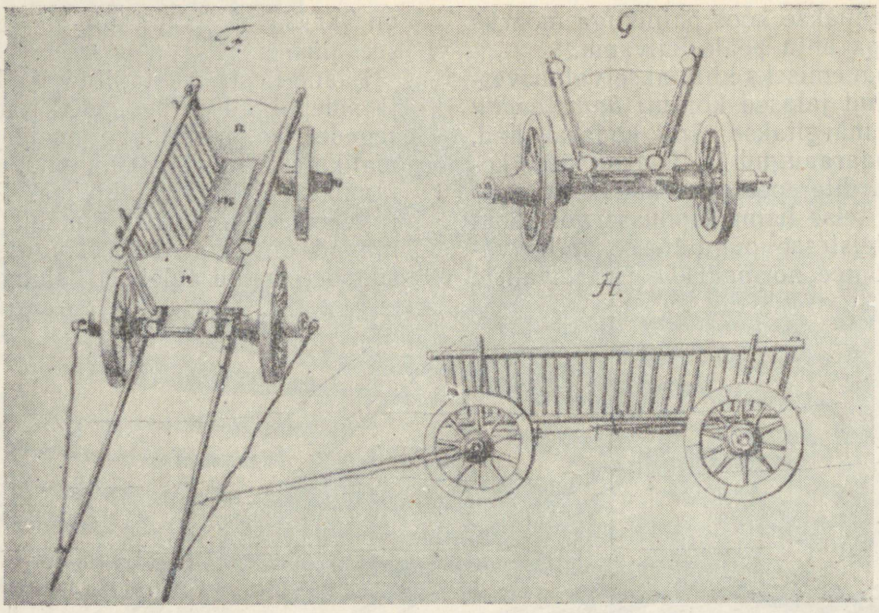

Joon. 163. Eesti talupojavanker XVIII saj. lõpust. Brotze VI — 197.

sipööratud painardiotsad kinnitati painardi keskosa külge tavaliselt puupulkadega, harvemini vits- või niinseosega.[48] Peamiselt käesoleval sajandil on painardeid tihti hakatud asendama *pakkudega,* mille kummaski otsas endiste painutatud sugarate asemel on raudaasad.

Kaustad on tavaliselt kasest. Eesti NSV lõunarajoonides mäletatakse veel XIX sajandi lõpust üle kogu ree pikkuse ulatuva primitiivse kaust-seba kasutamist, milleks võeti noor toores kask. Kase ladvaots väänati ära, et see oleks painduvam. Iga kodara kohalt löödi kask peitliga lõhki ja lõhest torgati läbi kodaraots. Pealpool kausta löödi kodaraotsast läbi ristpulk, mis takistas kausta kodara otsast ära tulemast. Ladvaots käänati ümber reepea ja kinnitati tagasi esimese kodara külge. Mujal Eestis kasutati idapoolsel reetüübil jalasenina ja esikodara vahel eraldi sebavitsa, mis oli väänatud kasest või kuusest. Peamiselt XX sajandi algul asendus see raudvarvaga.

Nagu mainitud, on nõnda valminud regi oma põhiehituselt tüüpiliselt idaeuroopaline ja vastavalt on ka kogu tema valmistamistehnika Eestis suurtes joontes põliselt ühine vene ja teiste aladega, kus need reed valitsevad.

Ka hilisem ree peale paigutatavate veoseadeldiste areng on Eestis toimunud tihedas kontaktis vene aladega, nagu osutavad juba mitmed ree laia veoraami ja lahtise varbadest sõidupära venepärased nimetused (*kresla, korup, kletka, perilä, voska* jt.). Nii on Eesti mandri põline idaeuroopaline regi viimastel sajanditel saanud mitmeid konstruktiivseid ja tehnilisi täiendusi jällegi idast, vene aladelt. Sellisena, parandatult ja täiendatult, on ta osutunud sedavõrd tubliks veokiks, et on hakanud järjest enam kõrvale tõrjuma vana Lääne-Eesti reetüüpi. Käesolevas ühenduses seni puudutamata saanid oma vana venepärase nimetusega osutavad veelkordselt venepoolse mõju suurele osatähtsusele eesti jalassõidukite arenguloos. See vene mõju haarab tegelikult ka Eesti naaberalasid, nagu näitab muuseas seegi, et vn *сани* on laenuna levinud vadjas, Ida-Soome ja Ida-Läti murretes.[49]

c) Rattad

Eestis on tänini kasutusel kaks erinevat vankriratta liiki — pöidratas tavaliselt viiest pöiast jätkatud rattaringiga ja vits-

[48] Samal viisil ümber puupulga painutati puuvankri ja lääne-eesti ree painutatud aisapära.

[49] Kalima, Slaavil. san., lk. 155; Bielenstein, lk. 554.

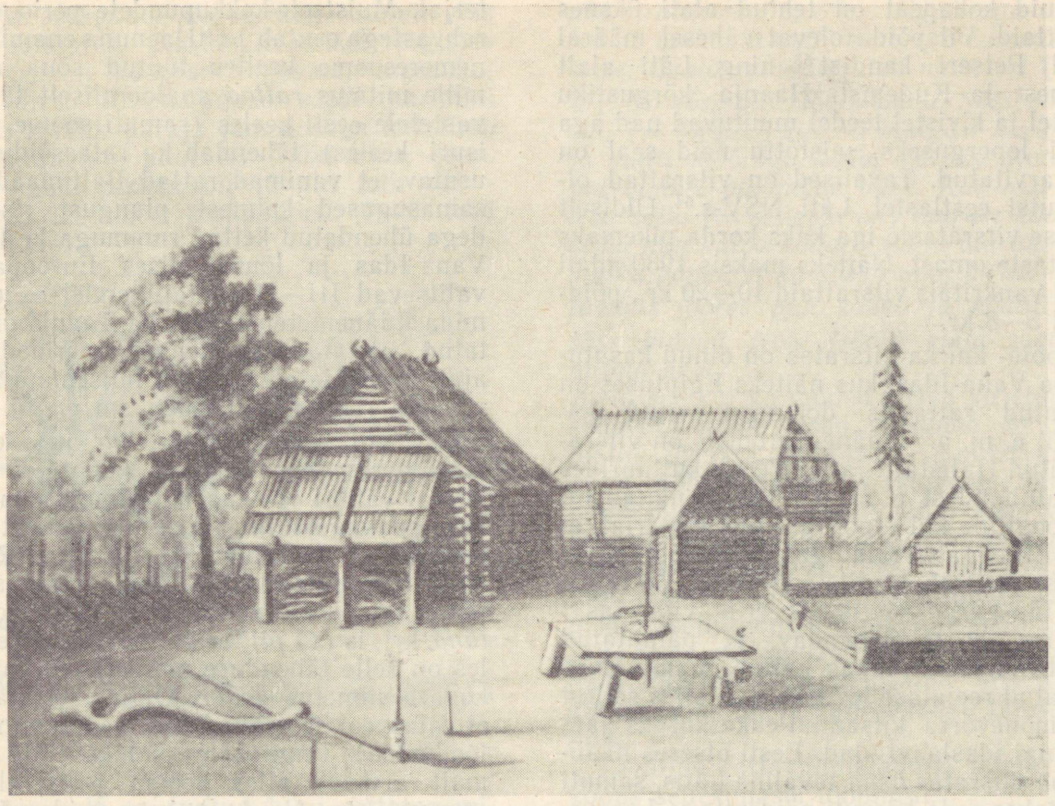

Joon. 164. Painikud talu õues Pärnumaal 1795. f — «Jallase painebuh»; e — «Ratta witsa painepuh». Brotze VI — 97.

ratas ühest puust painutatud rattaringiga. Neist pöidratas on levinud ülemaaliselt ja seda võib näha ka eesti talupoegade vankrite kujutustel XVIII—XIX sajandist (vrd. joon. 163). Vitsratast seevastu kasutatakse võrdlemisi kitsastel aladel. Tema rahvalikuks nimetuseks on kõikjal, kus teda tuntakse, *vitsratas,* kusjuures painutatud rattaringi nimetatakse *rattavits* või ka *vitspöid.* Nimetused *Peud rattas* ja *Wits rattas* on juba XVIII saj. algupoolel kirja pannud Pärnu ümbruses sõnavara kogunud Vestring.[50] Samalt Pärnumaalt esitab Brotze ühel oma joonisel XVIII sajandi lõpust «Ratta witsa painepuh» (joon. 164). Endine Pärnumaa on jäänud ka tänapäeval vitsrataste olulisimaks esinemisalaks, kus nende põliseks valmistamiskeskuseks on endine Laiksaare vald Saarde metsades (Abja raj.).[51] Teine vitsrataste valmistamise keskus Eestis on Tartu rajoonis Assikveres ja mõnedes naaberkülades. Siin on nende ulatuslikum tootmine aga alanud alles XIX saj. lõpul, kuna vanad puurattad tehti kohapeal ikka pöidadega. Assikveres valmistatud vitsrattaid on endise Põhja-Tartumaa alal üsna rohkesti kasutusel. Tartu laada kaudu levisid need kaugemalegi. Üksikteateid, mis räägivad kohapealsest vitsrattavalmistusest, pärineb Ida-Eestist veel Kanepist ja Jõhvist.[52] Kaugemal Kagu-Eestis, näiteks Rõuges, pole vitsrattad küll täiesti tundma-

[50] Vestring, lk. 129.

[51] Andmed vitsratta kasutamise või tundmise kohta Edela-Eestis: KV 67, 53 ja 100 Tori; 93 Vändra; 130 Tarvastu; 308 Saarde. Autor kuulis 1948. a. vitsratta harvast kasutamisest ka Pärnu-Jaagupis ja Mihklis. Hiidlasedki on Pärnust endale prooviks vitsrattaid toonud, kuid leidnud, et oma pöidrattad on paremad (KV 67, 63 Emmaste).

[52] KV 67, 377 Kanepi; 517—521 Jõhvi (viimases esitatud painutusprotseduuri kirjeldus osutab küll töö ilmset mittetundmist).

tud, kuid kohapeal on tehtud alati üksnes pöidrattaid. Vitspöidu olevat vähesel määral toodud Petseri kandist[53] ning Läti alalt Alūksnest ja Kudepist. Haanja kõrgustiku mägistel ja kivistel teedel muutuvad nad aga kiiresti loperguseks, mistõttu neid seal on vähe tarvitatud. Tavalised on vitsrattad olnud Lutsi eestlastel Läti NSV-s.[54] Üldiselt peetakse vitsrataste iga kaks korda pikemaks pöidrataste omast. Näiteks maksis 1930-ndail aastail vankritäis vitsrattaid 10—20 kr., pöidrattaid 5—8 kr.

Nii pöid- kui ka vitsratas on olnud kasutusel juba Vana-Idas, kus näiteks Egiptuses on painutatud rattavits dokumenteeritud XV sajandil e. m. a.[55] Lääne-Euroopas on vitsratas tuntud Hallstatti ja La Tène'i kultuurides I aastatuhandest e. m. a.[56] Ometi näitab nii arheoloogiline kui etnograafiline materjal, et Lääne-Euroopas, sealhulgas ka Skandinaavia maades, valitseb traditsiooniliselt pöidratas, kuna Ida-Euroopas domineerib vitsratas.[57] Seejuures on tähelepandav, et painutatud vitsratta levik Euroopas kattub enam-vähem painutatud reejalase levikualaga, olles sellest siiski mõnevõrra kitsam. Peakeskuseks jäävad siingi idaslaavi alad. Eesti otseses naabruses on vitsratas üsna tavaline Lätis, samuti kasutatakse seda kõrvuti pöidrattaga Leedus, Loode-Venes[58] ja Ida-Soomes. Edela-Eestis seostubki vitsratas nähtavasti läti, Ida-Eestis aga vene mõjuga. Pöidratast tuleb Eestis etnograafilise materjali valgusel pidada vitsrattast põlisemaks.

Mis puutub vankriratta vanusesse Eestis, siis selle määramiseks pakub teatud konkreetseid tugipunkte esialgu üksnes keeleline materjal. Muistsete kokkupuudete perioodi balti rahvastega osutab balti laenuna enamikus läänemeresoome keeltes tuntud sõna *ratas*[59], mille mitmus *rattad* analoogiliselt läti-leedu vastetele eesti keeles (samuti soome, liivi ja isuri keeles) tähendab ka ratassõidukit. On usutav, et vanimad rattad Baltimaades olid samasugused kolmest plangust ristpõõnadega ühendatud kettad rummuga keskel, mis Vana-Idas ja lõunapoolses Euroopas olid valitsevad III—II aastatuhandel e. m. a. ja mida Läänemeremaadest ka Taanis on kasutatud oletatavasti üleminekuperioodil kiviajalt pronksiajale.[60] Sarja hilisemate rattanimetuste (lõuna-eesti *tsõõr*, sm *pyörä*, vdj, is *pöörä*, vdj *veero*, lv *kęr*, *kĭr* jt.) levimine läänemeresoome keeltes, kusjuures nende kõrval vankri või kaariku nimetusena jäi ikkagi püsima *rattad*, võiks olla seostatav uue, kodaratega rattatüübi levimisega. Rattakodara hilisusele osutab tema nimetuste eripära: sm *puola*, *värttinä*, lv *sova*, vdj *värttänä*, krj, is *(s) pitška* (< vn), kuna eesti keeles on selle tähenduse omandanud vana reekodara nimetus *kodar*. Olgu veel märgitud, et ratasveokite ulatuslikum kasutamine Eesti looduslikes tingimustes tohiks tulla tõsisemalt arvesse alles seoses põlispõllunduse arenemisega. Need on aga vaid mõningad esialgsed oletused. Eesti ratasveokite ajalugu ootab alles lähemat selgitamist.

Järgnevalt vaatleme eraldi pöid- ja vitsratta valmistamistehnikat Eestis. Ratta- (ja vankri-) tegemine oli talurahva feodalismiaegses koduses käsitöös kevaditi perioodiliselt korduv töö. *«Igä keväje tetti rattit — vanast jo vedu kiik hobeste pääl — vannu rattit ol' kiik lehmäruhealutse täis.»*[61] Olenevalt töö küllaldasest keerukusest ilmus sel alal varakult külla ka vastavaid käsitöölisi, kelle kätte töö kapitalismi tingimustes täielikult üle läks.

Pöidrattad. Ratta kolmest peaosast on rumm ja pöiad tehtud ikka kasest, kodarad aga peamiselt saarest, pihlakast või tammest. Pöidasid on rattal viis, kodaraid kümme. Harva on vanu puurattaid olnud ka nelja pöia ja kaheksa kodaraga.

«Vankripuu pidi kuivama kolm aastat, reepuu ainult ühe suve.»[62] Mitmeaastase kuivatamise reegel kehtis ratta osas siiski ainult ko-

---

[53] Suuremaks rattavalmistuse keskuseks end. Pihkva maakonnas on olnud Pikalihhini vald, kus 1880-ndail aastail sel alal töötas üle 100 inimese ja kust tooteid on turustatud ka Petseris. Ka ühes Irboska valla külas oli sellal 13 rattategijat (vt. Промыслы Псковского уезда, lk. 52—54).

[54] EA 31, 265.

[55] Childe, lk. 11.

[56] Seals.; Berg, lk. 121.

[57] Berg, lk. 102—104, 121. Viimastel sajanditel on painutatud rattaring Lääne-Euroopas mõningal määral tarvitusele tulnud ilmselt tehnilise uudisena. Vrd. Feldhaus, vg. 531: «Seit 1810 bog der Wagenbauer M. Fink in Bregenz [Lääne-Austrias] Radfelgen aus Holz»; samuti Künitz CCXXXII, 1856, lk. 458.

[58] Väärib tähelepanu, et Novgorodi hulgaliste puuesemete leidude hulgas seni puuduvad rattad ja nende osad (Арциховский, Изучение Новгорода, lk. 29).

[59] Kalima, Balttil. lainasanat, lk. 152.

[60] Childe, lk. 2—10, 15; Berg, lk. 102.

[61] EA 35, 735 Sangaste.

[62] EA 2, 705 Peetri.

dara- ja pöiapuude kohta, kuna rumm võis olla pooltoores. Kokkukuivamisel pigistas selline rumm kodarad tugevasti tapiaukudesse kinni. Rummupuuks sobib parimini sitke ja kisklik paraja jämedusega kasetüvi. Vana rautamata puuratta (*nahkratas*, joon. 165) rummu pikkus oli 12—16 tolli (30—40 cm), läbimõõt keskpaigast 7—8 tolli (18—20 cm).

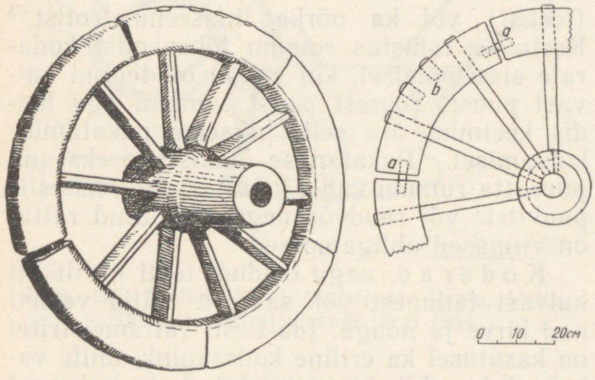

Joon. 165. Rautamata vankriratas. a — *suuvarnapulgad*, b — *nekipulgad*. Teadmata päritolu. EM A 386 : 306.

Ülemaaliselt on tuntud lugu rattategemisest metsas, kus kasvavast puust saab rattarumm.[63] Esitame alljärgnevas ühe selle kõige üksikasjalisema versiooni[64]: *«Ku naati* [= hakati] *vankrit tegemä, sõss miis läts hummugult mõtsa ja õdagult tul'l' vankri tsõõrõga kodu. Tuu ol'l' nii: miis võt't' kotust üten kuivadu vankri kõdarõ ja kuivadu pövvä* [= pöiad]. *Pövvä tetti kõo puust, kõdarõ pehlapuust. Nuu neh tetti kotun valmis ja kuivatõdi kõvastõ är ... Sõss minti mõtsa. Üten võeti kõdarõ, pövvä ja tüüriista. Uma kirvõs neh võeti, sõss käsi saag, ku miis ütsinda mõtsa läts, ja miä sinnä viil vaja läts, ol'l' purask ja kaabri* [= käämer] *... Tuu rummi puu ol'l' kõiv. Tuu kasvi. Sinnä kõo sisse kaivõti. Neli tsõõri tetti tuust ütest kõost. Inne kaivõti üte rummi kõdaridõ jaoss mulgu är, sõss tõõsõ, sõss kolmanda ja sõss neländä jaoss. Ega rummi jaoss jäteti uma paras tükk kõivu. Ku nuu kõdarõ mulgu är sai kaivõtus, sõss võeti koputõdi kirvõga nuu kõdarõ mulkõ sisse ja panti pövvä ümbre ... Ku nuu ratta sõss kiik valmis tetti, sõss lõigati puu päält rattit maha. Sõss lõigati ega ratas ka erälde maha ja lasti kaabriga rummilõ mulk sisse. Egalõ rummile lasti mulk esi* [= eraldi]. *No sõss olli tsõõri valmi. Sõss võeti tsusati* [= torgati] *rummi mulgõst üts puu läbi ja minti tsõõrõga kodu. Valmis. Kotun tetti tuu vankri päälmäne värk. Kae nuu rummi tetti selle* [= sellepärast] *tuurast kõo puust, et ku nuu kuiva kõdarõ sinnä tuurahe rummi mulku panet, et ku sõss rumm är kuijus, sõss tõmbaś toores puu kokko ja kõdarõ saava sõss kimmä. Noid tsõõrõ kulìlu suvõ pääle mitma är.»*

Nii see kui ka mõned teised kirjeldused on sedavõrd konkreetsed, et tuleb nende taga teatud tõepära oletada. Töötamist kasvaval puul põhjendatakse vastavate tööpinkide puudumisega, mistõttu muidu käes veerema kippuvat ratast oli kõige mõnusam puutüve ümber kokku panna. Üldiselt siiski esitatakse lugu surnud vanaisade jutustusena üsna napisõnaliselt, mõnikord omaltki poolt kaheldes selle tõele vastavuses. Kui sellist tööviisi kunagi tõepoolest on kasutatud, siis XIX saj. keskpaigaks oli ta küll peaaegu täiesti kadunud.

Tavaline rattavalmistamine toimus ikkagi kodus sellekohasel tööpingil.

Rummuks lõigati kasetüvest välja vastava pikkusega tükid. *«Nee jupid tahtsid siis sui läbi koore all vilus kuiva ja ät nad mette äi pakataks, lasti nendel söhukse tollise uherdiga südamest auk läbi. Kui puu süda sedasi välja lastud oli, siis tä es pakatand änam üht.»*[65] Rattategemisel tahuti rumm harilikult kirvega välja ja vesteti noa ning liimeistriga siledaks. Treitud rummud tulid eesti talurahva hulgas üldkasutusele alles ühes rautatud ratastega ja kutselise rattavalmistuse üldiseks muutumisega XIX saj. teisel poolel. Ometi esinevad treitud rummud juba Skandinaavia rabaleidudes ja rummutreimine lihtsail vibutreipinkidel on olnud täiesti üldine vene rattameistrite juures, samuti Lätis.[66] Ka setudel olnud rummud juba vanast ajast treitud[67], mis seletub otsese vene mõjuga. Eesti tahutud rummud seostuvad nähtavasti koduse käsitöö kauase püsimisega rattavalmistuse alal.

Tahutud ja vestetud resp. treitud rummul määrati kindlaks kodaraaukude asukohad.

[63] Vt. hulk teateid KV 67.

[64] KT 18, 9—12 Rõuge, Sänna v. (Jakob Pähn, sünd. 1861).

[65] KT 34, 85 jj. Jaani.

[66] Berg, lk. 103; Филиппов, lk. 272; Bielenstein, lk. 542.

[67] EA 35, 739.

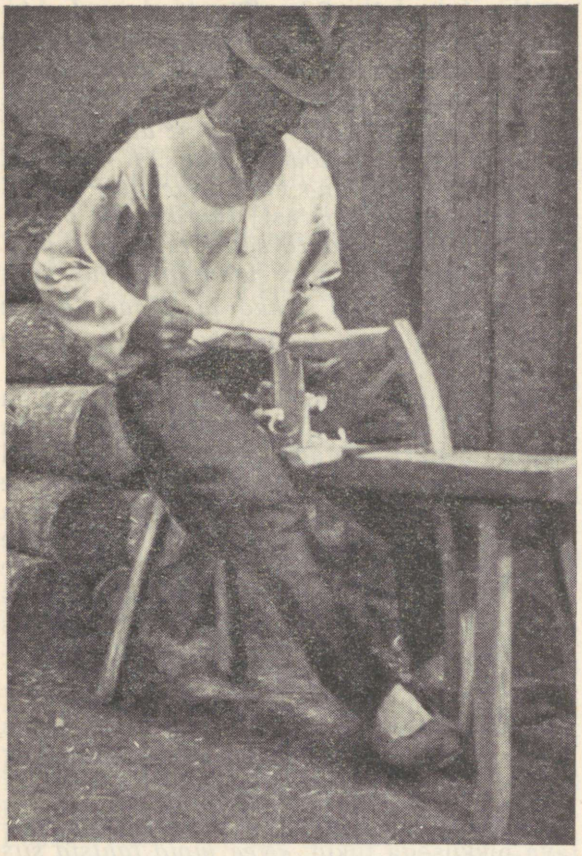

Joon. 166. Kodara voolimine *kodarapingil*. Kodavere, Assikvere k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 81.

Selleks jaotati rummu ümbermõõt sirkliga kümneks — seni katsetades, kuni saadi õige jaotusmõõt. Kodaraaugud lasti oherdiga rummusse ja raiuti peitliga neljakandiliseks. Valmis rumm põletati harilikult ahjus mustaks, millega puu ühtlasi kodarate sisselöömiseks pehmemaks hautati ja mis pidi takistama ka vettimist ja mädanemist. Põletamise ajaks topiti kodaraaugud kinni niiske sambla või hobusesõnnikuga, et need suuremaks ei põleks. Hea kirjeldus rummu põletamisest ja sellele järgnevaist toiminguist pärineb Ridalast: *«Kodara augud lasti esiti ka oherdiga sisse ja raiuti siis peitliga kandiliseks, pandi märga sammalt täis ja visati siis ahju, kus ta nii kaua põles, kui ümberringi söe kord juba ümber oli. Mõnikord leotati ka rumme enne põletamist. Söes olev rumm võeti ahjust välja ja löödi kohe tuliselt kodarad sisse, nii et vesi käis rummu otstest välja, kuid siiski pidi mõõtu pidama, et rummu lõhki ei löödaks . . . Olid kodarad sees, siis visati rumm ühes kodaratega üheks päevaks auku liguma, et kodarad pöidade päälepanemisel paenduda annaks. Siiski juhtus mõnikord, et mõni kodaras ka murdus. Selle pidi siis jälle oherdiga välja laskma ja uue asemele panema.»* [68]

Esines ja esineb veel tänini ka rummu keetmist pajas kas enne kodaraaukude tegemist või ka hiljem, enne kodarate sisselöömist. Vahel kasutati keetmiseks tuhavett (leelist) või ka nõrka linaseemneleotist.[69] Keetmine takistas rummu lõhenemist kodarate sisselöömisel, kui rumm oli tehtud kuivast puust. Toorest puust rummul aga hoidis keetmine ära selle hilisema pakatamise kuivamisel. Pakatamise takistamiseks on puuratta rummu vahel ka vitsutatud, kas siis puuvitste või raudvõrudega. Rautatud rattal on viimased obligatoorsed.

Kodarad, nagu öeldud, tehti harilikult kuivast tammest või saarest. Välja vesteti nad kirve ja noaga. Ida-Eesti rattameistritel on kasutusel ka eriline kodarapink, mille vahele jala abil kinnipigistatud kodarapuud voolitakse liimeistriga (joon. 166). See põhimõttelt vitsapingile väga lähedane liimeistritöö abivahend on, nagu vitsapinkki, Euroopas laialt kasutusel. Kohtame seda näiteks vene, saksa ja leedu rattameistrite juures.[70] Samasugust pinki kasutatakse ka männipakkudest käsitsi katuselaastude kiskumisel (vt. joon. 192).

Valtu kodutööndajad Raplas sellist pinki ei tunne ja teevad kogu töö tisleripingil. Sealjuures kasutavad nad kodara lõppsilimiseks erilist nõgusa tallaga väikest höövlit (joon. 167), mida kohapeal nimetatakse *kodarüövel, kukküövel, kutsikas, trits* jne.

Vana puuratta pöiad raiuti kasepuust pöialõhust välja pöiašablooni, nn. *ratta piirelaua (piirilaud*, lõuna-eesti *kaarilaud)* järgi (joon. 168). Kasutati võimalikult looduskõverat puud, mis kindlustas pöia suurema tugevuse. Rautamata ratta pöia normaalne laius kõikus tavaliselt 3—5 tolli (8—13 cm) vahel, tehti aga ka tunduvalt laiemaid (joon. 165). Pöidasid välja saagima ja hööveldama hakati alles rautatud ratastel, mis eesti

[68] EA 5, 405.

[69] KV 67, 51 Tori (tuhavesi); EA 36, 783 Vastseliina (linaseemned).

[70] Филиппов, joon. 101 (lk. 271); Труды VIII, lk. 1285 ja joon. 6 : 2 (Tuula kub.); Krünitz CCXXXII, 1856, lk. 457; IEM fototeek 8669, 8676 (Leedu NSV Marijampolė raj.).

talurahva hulgas tarvitusele tulid XIX sajandi algupoolel, Lääne-Eestis alles sajandi teisel poolel.[71] Seoses sellega võeti laiemalt kasutusele ka kumera tallaga *pöiahöövel* (vt. joon. 54 : 3) pöia sisekülje silumiseks.

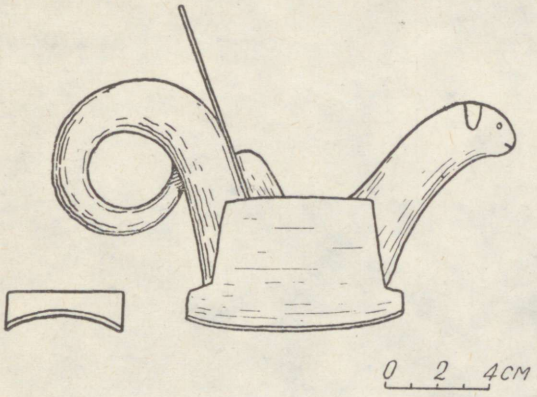

Joon. 167. Kodarahöövel (*kutsikas*). Rapla, Valtu, Sauna k. Autori visandi järgi 1954.

Piirelaual olid tihti märgitud ka kodaraaukude asukohad, mille järgi pöiasse puuriti *rataste oherdiga* augud. Mõningal määral on kodaraaukude tegemiseks kasutatud ka erilist

Joon. 168. *Ratta kaarilaud.* Tarvastu, Vooru v. EM 755.

pinki, millel kõrvuti asetatud rattatäis pöidu saadi ühtlaselt läbi puurida, nagu võib järeldada 1817. a. registreeritud sõnast *pöiapink* 'Gestell in welches die Felgen neben einander eingezwängt und dann gleichmässig durchbohrt werden'.[72] Hilisemad teated selle abivahendi kohta puuduvad. Võib arvata, et see oli samasugune pügalpakk, nagu on kasutatud samaks otstarbeks näiteks Ungaris.[73] Ka pöidade ükshaaval puurimiseks kinnitati need pügalpaku või tisleripingi vahele.

Pöialõuad (s. o. vastastikku käivad pöiaotsad rattaringis) kinnitati *suuvarnapulkadega* (Kodaveres ka *üdipulgad*): *«Pöövadele lasti otste sisse ka poole tollise uherdiga augud, sönna pandi suuvaana pulk sisse, see pidas pööva otsad koos.»*[74] Rautatud ratta pöiad tehakse tihti suuvarnapulgata, sest neid aitab koos hoida raudrehv. Valtu rattameistrid kasutavad suuvarnapulki tänini, mistõttu nende rattad on eriti vastupidavad.

Ratta kokkupanek toimub erilisel *rattapingil (rummupink, kodarapink* jne., Saaremaal ka *ratta obu)* (joon. 169), mille peal rummu saab vabalt ringi käänata. Primitiivsemad rattapingid on tehtud lihtsalt sobivast kaheks paralleelseks haruks hargnevast puutüvest, mille tüveotsa all võib olla üksainus jalg (seega on pink kolmejalgne). Selliseid rattapinke on autor näinud veel kasutusel kohati Lääne-Eestis (Pärnu-Jaagupis). Üldisem on aga kahest ristühendustega kinnitatud prussist rattapink, mille laius tihtipeale on tellitav otstes asuvate sõlgede abil.

Rumm hoitakse tavaliselt rattapingil paigal tema üle käiva *vibu* (s. o. nõtke ridva) abil, mille otsad torgatakse pingi ristpuude alla (joon. 169 kujutatud tööviis pole ses osas tüüpiline). Kõigepealt lüüakse sisse kodarad. XIX sajandil kasteti kodara ots enne sisselöömist sageli kuuma tõrva sisse. *«Töru tegi ta libemaks ja võttas kövamine sisse ka.»*[75] Hilisemal ajal on tõrva vahel asendanud liim: *«Kui joba raudvankre, sis kõdare tsusati kuuma liimi sisse, et sis ei pudinevat vällä.»*[76] Harilikult jäid kodarad rummusse ilma igasuguse muu kinnituseta. Üksnes Kaarmal mäletatakse vanale tehnikale nii tüüpilist pulkkinnituse kasutamist: *«Oli kodar sihes, siis lasti teisest kodara august uherdiga auk ja löödi nakk sisse. Siis kodar äi kerkind üles ... Keige viimane kodar see jähi ilma pulgata.»*[77]

Kodarad olid juba vanal puurattal tihti pisut *räsas,* s. o. väljapoole viltu, ja on seda veelgi rohkem tänapäeva ratastel. Räsa saavutatakse veidi viltuste kodaraaukude raiumisega rummusse. Räsas rattad annavad vankrile suurema kindluse, võimaldades ühtlasi laiema vankrikasti kasutamist.

Kui kodarad on rummu sees, tehakse koda-

[71] Viires, Veske tegevusest, lk. 303.
[72] Beiträge IX, 1817, lk. 80. Ilmselt sama allika järgi esitab sõna ka Wiedemann.
[73] Bátky, lk. 310, joon. 814.
[74] KT 71, 63 Kaarma. Vrd. Göseken, lk. 322: «der pflock / damit die Felgen in dem Rädern werden zusammen gefasse / suu warn».
[75] KV 67, 649 Kaarma.
[76] EA 35, 739 Sangaste.
[77] KV 67, 650.

Joon. 169. Kodarate löömine rummusse *rattapingil.* Kodavere, Assikvere k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 88.

rate otstes valmis parajalt pöiaaukudesse sobivad kodara *kaelad,* samasuguste järskude *õlgadega* nagu on reekodaralgi. XIX sajandil lõigati kodarakaelad parajaks noa ja liimeistriga. Selleks *«oli söuke auguga puu, misse järgi said kodara otsad paraseks leigatud».*[78] Rautatud rataste tegemisel on kasutusele võetud eriline hambulise teraga seest õõnes *kodarapuur* (joon. 171), mis annab kodaraotsale täpselt pöiaauku sobiva tollise läbimõõdu. Kodaraotsa laskmine sellega toimub samal rattapingil (joon. 170). Riist on tulnud Assikveres kasutusele XIX saj. lõpul, Valtus 1920. a. paiku (osa meistreid pole seda kasutanud tänini).

Järgnevalt pannakse rattale pöiad peale (joon. 172). Tänapäeva rautatud rattad oma kitsa pöiaga ei nõua seejuures mingeid abivahendeid. Laiade puurattapöidade puhul aga, millest kodarad ulatusid alati läbi, olid kodaraotsad pöia otsapanekuks liiga laiali ja tulid paarikaupa koomale pigistada, milleks kasutati abivahendina erilisi puust pihtisid (joon. 173), mida ühe vana allika järgi on nimetatud *vangispuuks.*[79] Otsapanekul ühendati ka pöiad isekeskis suuvarnapulkadega. Lõpuks kinnitati läbi pöia ulatuvad kodaraotsad veel sisselöödud kiilukestega. Läbi pöia ulatuvad kodarad ei kindlustanud mitte üksi pöia tugevamat kinnitust, vaid nad tõkestasid ühtlasi ka rautamata pöidade liiga kiiret kulumist. Viimasel otstarbel löödi harva pöia väliskülje keskpaika veel lisapulki (vt. joon. 165), mida nimetati *nekipulkadeks* (W i e d e m a n n). Kogu selle töö vältel seisis ratas rattapingil.

Eesti rattapingile sarnane ratta kokkupaneku alus on tuntud ka Lätis ja Leedus, samuti Kesk-Euroopas.[80] Seevastu vene ratta-

[78] KT 71, 63 Kaarma.

[79] Beiträge IX, lk. 130: «vangis-puu, hölzerne Klammer oder Zange, um die Speichen und Felgen scharf anzuziehen, damit letztere genau schliessen.»

[80] Läti — B i e l e n s t e i n, joon. 497 (lk. 543); Leedu — IEM fototeek 8674 (Marijampolė raj.), 11462 (Kaunase raj.); DM fototeek 5311, 5317 (Kedainiai

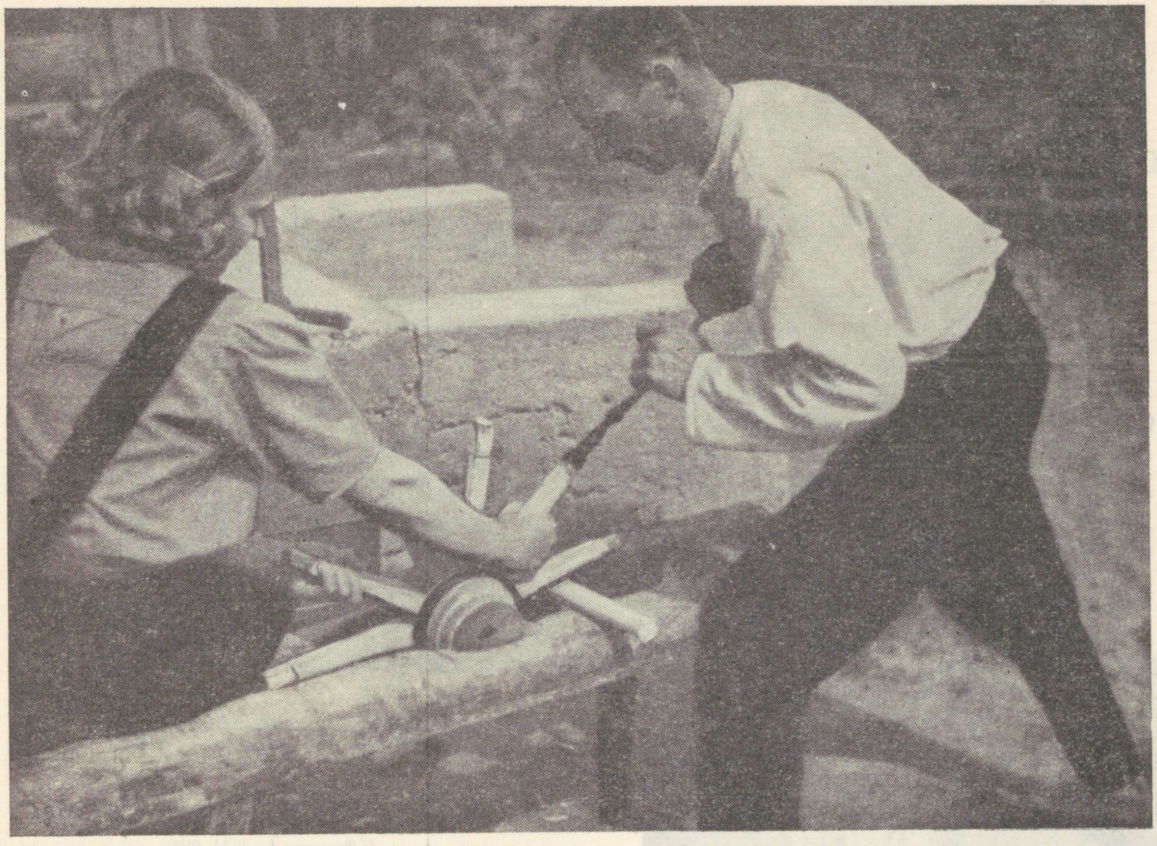

Joon. 170. Kodaraotsa *laskmine kodarapuuriga.* Kodavere, Assikvere k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 90.

meistritel on kodarate rummusse löömiseks kasutusel tavaliselt kahest kõrvuti püsti puuplangusse kinnitatud lauast moodustatud alus, mille otstele toetatakse rumm.[81] Taolist *rattategemise pinki* on Eestis seni olnud võimalik täheldada üksnes Laiksaare rattameistrite juures (joon. 174), kus see näib olevat üsna hiline töövahend, nagu näitab ka ilmselt pingilaadselt töövahendilt ülekandunud nimetus.

Vitspöia pealepanek toimub Venemaal hoopis keeruka ehitusega tööpingil, millele ratas paigutatakse horisontaalasendis.[82] Saksa meistrid on mõnel pool kodarad rummusse löönud horisontaalasendis väikesel ümmargusel pingikesel, mille keskel asuva raudpulga otsa torgati rumm; samas toimus osalt ka ratta pöiatamine.[83] Ratta horisontaalpaigutusega pingid on levinud ka Ida-Lätis ja Ida-Leedus[84], kus neid nähtavasti võib siduda vene mõjuga. Soome ja Skandinaavia rattapinkide kohta puuduvad kahjuks andmed.

Kui ratas oli koos, siis käänati *mölli* e. *käämriga* rummuauk avaramaks (ava läbimõõt laiemast otsast 3 tolli). Rautatud rataste tegemisel toimub see töö sepikojas enne pussi sissepanekut.

Lõpuks puurattad tõrvati, mida korrati tavaliselt igal varasuvel. *«Rattud sai tõrvatud palava tõrvaga ja sui jaanibe ees, kui aeg kuiv ja soe oli, siis olid rattad puhtad ja töru*

raj.); «Aušra» 7776 (Šiauliai raj.); Ungari — Bátky, joon. 818 (lk. 311); Saksa — K. Göttlich, Holz-ABC, Leipzig 1957, lk. 126.

[81] Филиппов, joon. 104 (lk. 273); Труды X, lk. 3039, 3047 ja joon. 4 (Permi kub.).

[82] Филиппов, joon. 105 (lk. 274); Труды VIII, lk. 1286 ja joon. 7 (Tuula kub.); X, lk. 3049 ja joon. 8 (Permi kub.).

[83] Krünitz CCXXXII, 1856, lk. 451, 457, 460.

[84] Läti — LVM arhiiv, mapp 2647 (Rēzekne mk., Stirniene v.), 2729 (Ludza mk., Zvirgzdene v.), 2808 (Ilūkste mk., Lašu v.); Leedu — Ist. In.: 1956. a. etnograafilise ekspeditsiooni materjalid.

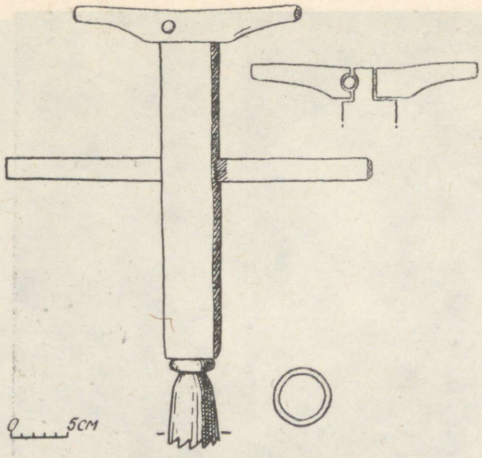

Joon. 171. *Kodarapuur*, mõisa sepa tehtud umbes 1905. a. Kodavere, Assikvere k. Autori visandi järgi 1948.

Joon. 172. Ratta põiatamine *rattapingil*. Kodavere, Assikvere k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 89.

vädas kenast sisse... Meni pani ratta veel arkide peele üles. Puu oli rattast läbi. Tegi tule ala ja keeras ratast sääl tule sihes, siis töru läks sisse nagu vesi.» [85] Saartel on rataste kevadsuvine tõrvamine tänini võrdlemisi sage.

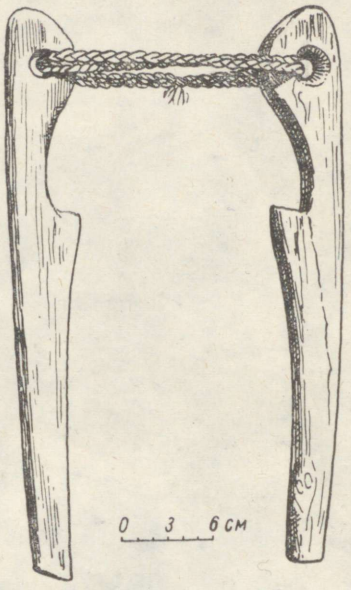

Joon. 173. Puust pihid rattakodarate kokkupigistamiseks. Türi, Kärevere k. EM 828.

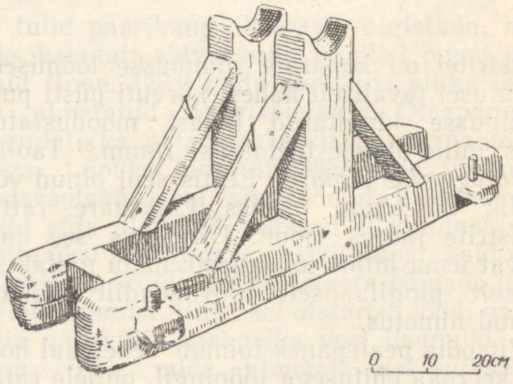

Joon. 174. *Rattategemise pink*. Saarde, Laiksaare v., Urissaare k. Autori visandi järgi 1955.

Vitsrattad. Vitspõiad on Eestis ning Lätis [86] painutatud ikka s a a r e p u u s t, mida on tihti kasutatud ka vene aladel, kus aga siiski

[85] KT 71, 67 jj. Kaarma.
[86] B i e l e n s t e i n, lk. 543.

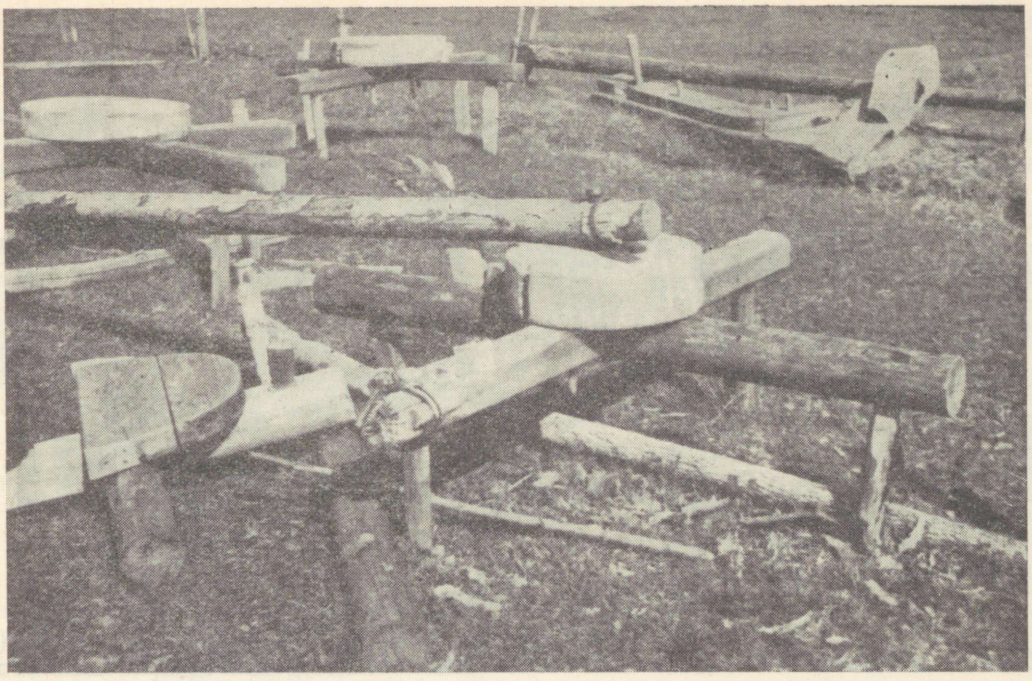

Joon. 175. Painikuid: esiplaanil *rattapainik* esiratta jaoks, peal *press*, tagapool kaks tagaratta painikut, vasakul *loogapainik*, *aia ääres jalase painik*. Kodavere, Rüütli k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 92.

eelistatakse tamme ja jalakat.[87] Assikvere rattameistrid teevad saarest ka rummu ja kodarad.

Alljärgnevalt kirjeldame vitsrataste tegemist, nagu see on toimunud viimase ajani Assikveres. Painutuseks kasutatakse noori saari, millest peenemad annavad 4, jämedamad kuni 12 vitsa. Painutuseks sobiva puu otsimisel lüüakse kasvava saare tüvesse kirvega täke — kui puu venib seejuures pindu, siis kõlbab, kui aga tükk plaksti välja murdub, siis on puu rabe ja kõlbmatu. Esimese ratta pakk peab olema pikk 8 1/2 jalga (2,5 m), tagumise oma 10 1/2 jalga (3,1 m). Pakud lõhestatakse kirve ja kiilu abil, saadud vitsapuud *tahundatakse* ära ja hööveldatakse siledaks. Vitsa laiuseks jääb enne painutamist 2 1/4 tolli, paksuseks 1 3/4—2 tolli.

Tooreid vitsapuid hautatakse umbes 2 tunni jooksul aurutorus. Torust võetud kuumad vitsad painutatakse *rattapainikul*. Painikuks on massiivne puusõõr, esirattale väiksem, tagarattale suurem, mis puupulkade abil on kinnitatud ristikujulisele alusele (joon. 175, 176). Painutamise algul kiilutakse rattavits otsa-

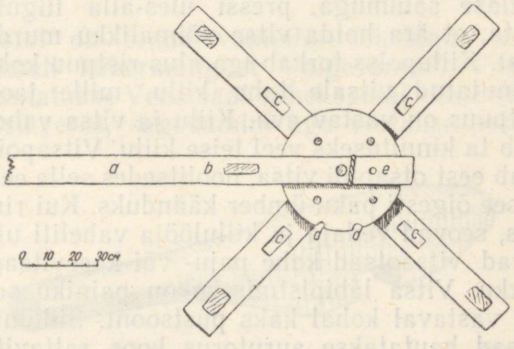

Joon. 176. Esiratta painik pealtvaates. a — press; b — kiil; c — kiiluaugud aluspuudes; d — sidumisaugud painikus; e — teljeauk pressi paigutamiseks tagaratta painikule. Kodavere, Assikvere k.

pidi ühe ristpuu kohal kinni. Painutamine (joon. 177) toimub kolme mehega, keda vastavalt nende ülesannetele nimetatakse kohapeal poolnaljatavalt *pressipoiss, kiilupoiss* ja *vitsa-* e. *vedajapoiss*. *Press* e. *vibu* on painiku

[87] Филиппов, lk. 262. Mainitud puuliikide puuduse tõttu tuli põhjapoolseil vene aladel, näit. Permi, Vjatka ja Novgorodi kubermangus leppida hoopis halvema kvaliteediga haava- ja kasepõidadega.

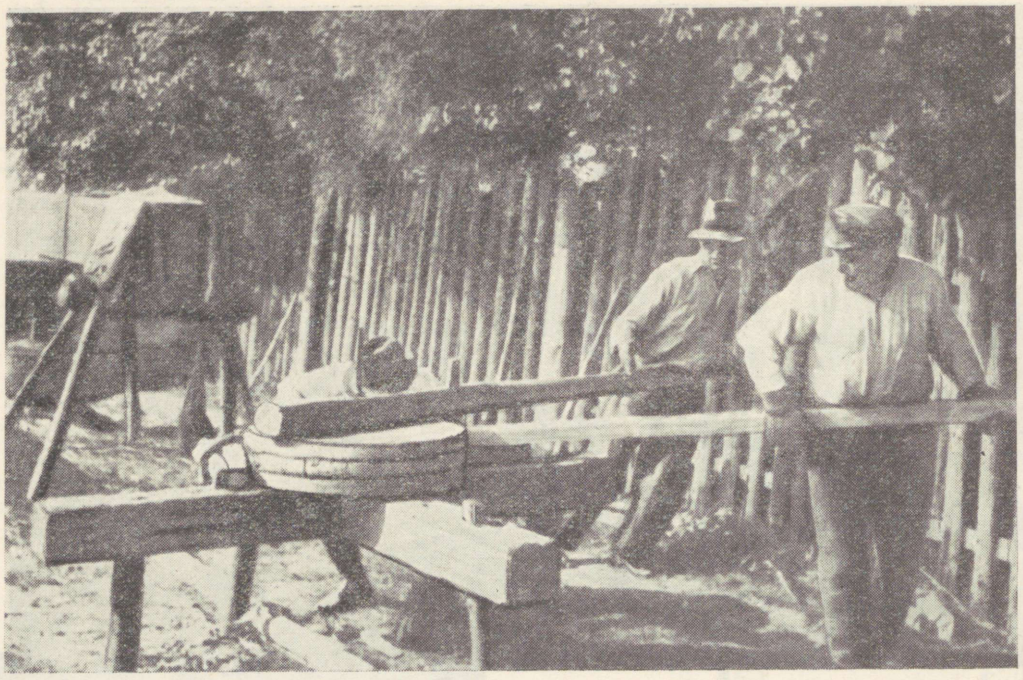

Joon. 177. Rattavitsa painutamine. Kodavere, Assikvere k. Foto A. Univere 1942. Fk. 1146 : 4.

keskel käiva rauast *pressipulga* ümber pöörduv umbes 2—3 m pikkune teivas, millest on läbi löödud tugev *kiil*. Pressi ringi lükates surub pressipoiss kiilu abil rattavitsa ümber painiku. Pressi ringilükkamine peab toimuma ühtlase sammuga, pressi üles-alla liigutamata, et ära hoida vitsa võimalikku murdumist. Kiilupoiss torkab iga alus-ristpuu kohal painutatud vitsale taha kiilu, mille jaoks ristpuus on vastav ava. Kiilu ja vitsa vahele lööb ta kinnituseks veel teise kiilu. Vitsapoiss veab eest otsapidi vitsa, hoolitsedes selle eest, et see õigesti paku ümber käänduks. Kui ring täis, seovad vedaja ja kiilulööja vaheliti ulatuvad vitsaotsad kahe paju- või kasevitsaga kokku. Vitsa läbipistmiseks on painiku serval vastaval kohal kaks püstsoont. Sidumisvitsad hautatakse aurutorus koos rattavitstega. Kiilupoiss peab need painutamise ajal valmis väänama. Sidumisvitsad kiilutakse külgedelt kinni ja alles nüüd võib pressipoiss pressi lahti lasta. Painutamisel võib saar tihti «süü päält ära võtta» — joosta lõhki piki süüd. Kui lõhenenud kiht on õhuke ja rattavits jääb küllalt paks, kõlbab see veel laadakaubaks.

Enne edasist töötlemist peab painutatud rattavits (joon. 178) toas nädalapäevad kuivama. Kuivanud vitsal lõigatakse otsad saega maha. Otste vahele jäetakse umbes pooletolline vahe, mille sepp hiljem rehviga kokku tõmbab. Vitsaküljed hööveldatakse veel üle, nii et vitsa lõplikuks laiuseks jääb 2 tolli. Väliskülg silutakse *viilmeistriga*. Kodarad ja

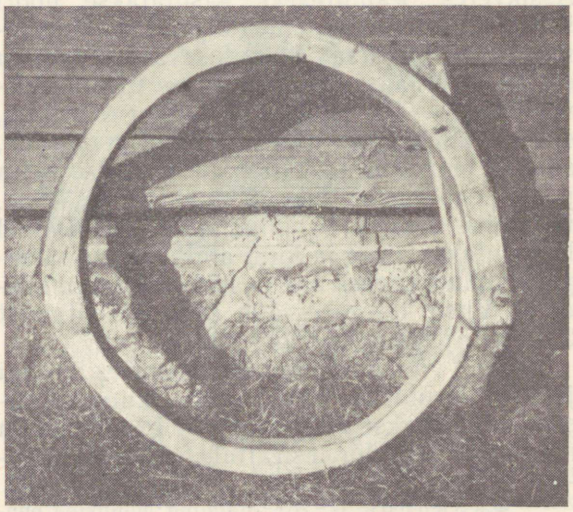

Joon. 178. Painutatud rattavits. Saarde, Saarde v. Foto A. Järvesoo 1938. Fk. 904 : 102.

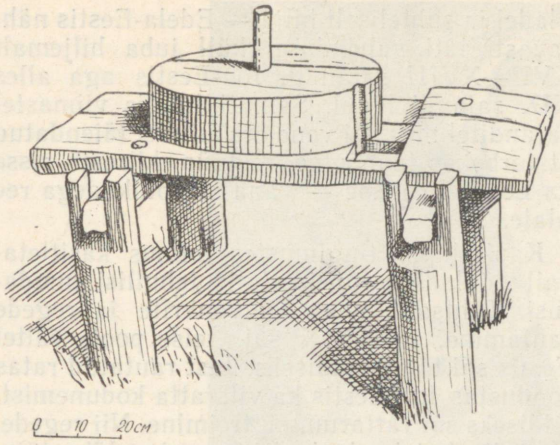

Joon. 179. Rattapainik (*painep*). Saarde, Laiksaare v., Urissaare k. Autori foto järgi 1955.

rumm valmistatakse tavalisel kombel ja lüüakse kokku rattapingil (Assikveres *rummupink*), kus toimub ka rattavitsa pealepanek. Kodaraotste järgi märgitakse vitsale kodaraaukude kohad ja puuritakse need sisse. Vitsa pealevedamisel torgatakse esimene kodar poole tapini otsmisse kodaraauku. Järgmised kodarad aga tuleb aukudesse suruda puukaika abil, mida jällegi nimetatakse *pressiks* e. *vibuks*. Üks mees surub kahe käega risti kodarale asetatud pressi, kuna teine samal ajal käsitseb vitsa. Pealetõmmatud vits lüüakse korralikult kodarate otsa ja ratas on valmis.[88]

Laiksaares (Urissaare k.) toimub rattavitsa painutamine mõneti erinevalt. Siinne *painep* asub plankalusel ja on tihti plankudega ühest tükist välja raiutud (joon. 179). Samalaadse painepuu on Pärnumaalt esitanud juba Brotze XVIII saj. lõpul (joon. 164). Press kannab siin nimetust *vinn* ja on kiilu asemel varustatud liikuva puust *konksuga* (joon. 180). Vinn ei keerle mitte ümber telje, vaid selle otsa on lõigatud 3—4 paari sentimeetri sügavust säppu (*lõksud*), millest sobiv toetatakse painiku keskel asuva pulga taha. Painutamisest võtab osa kolm meest samasuguse tööjaotusega nagu Assikveres, kusjuures vitsavedaja käes on veel abivahendina hammassälguga *ambapuu,* mis on vajalik esmajoones keeru puu õigeks väänamiseks (joon. 181). Kinni kiilutakse ainult painutatud vitsa otsad.

Valdavalt plankalusel asuvad ka vene, läti ja leedu rattapainikud.[89] Vidzemes on nad ehituselt peaaegu identsed Laiksaare painikutega[90], mistõttu vaevalt saab olla kahtlust, et vitsrataste valmistamine sel Läti piiri äärsel alal on lähtunud läti eeskujust. Assikveres aga toetub töö otsesele vene mõjule, mida tõendab kõige kindlamini see, et töö algatajaks oli siin 1880-ndail aastail Venemaalt kroonuteenistusest tagasipöördunud Jakob Jürgenson.

Assikvere ristalusel asuva painiku otsest vastet on olnud võimalik täheldada vaid Gomeli kubermangust Valgevenes.[91] Pressi kasutatakse Venemaal vahel samal viisil nagu Assikveres, sagedamini aga veetakse painu-

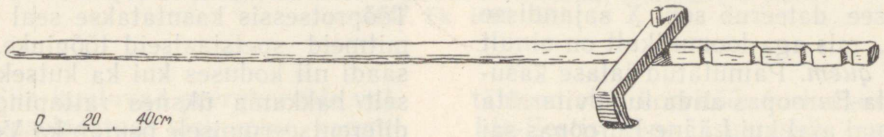

Joon. 180. Rattavitsa painutamise *vinn.* Saarde, Laiksaare v., Urissaare k. Autori visandi järgi 1955.

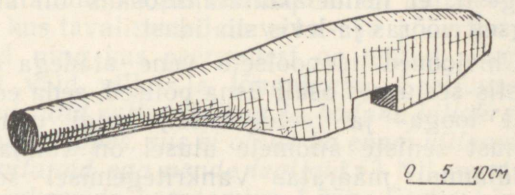

Joon. 181. Rattavitsa painutamise *ambapuu.* Saarde, Laiksaare v., Urissaare k. Autori visandi järgi 1955.

[88] Vähemalt Lätis kinnitati vanadel rautamata vitsratastel vitsaotsad lõpuks isekeskis siseküljelt puupulkadega jätkukoha peale löödud liistu abil (Bielenstein, lk. 545; vrd. ka EA 31, 265 Lutsi eestlased).

[89] Vene — Филиппов, lk. 264—268 (joon. 93, 94, 98, 99); Труды VIII, lk. 1282 jj. (joon. 3); X, lk. 3027 jj. (joon. 1); Zelenin, joon. 83 (lk. 137); Läti — Bielenstein, joon. 499 (lk. 544); Leedu — IEM fototeek 11530, 11534, 11535 (Šeduva raj.).

[90] LVM arhiiv, mapp 2564 (Madona mk., Oļu v.).

[91] ГМЭ, fototeek 5053 — 50.

tatavat rattavitsa pressile vastava pika puuga eestpoolt, kusjuures mõnikord kasutatakse selle asemel ka pööra ja köit. Juba XIX saj. lõpupoolel on vene rattameistrid painutatava rattavitsa välispinna enamasti katnud siiniga, mida 1930. aastail hakkasid mõningal määral kasutama ka eesti meistrid.

d) Kokkuvõte

Painutatud jalase, vitsratta ja looga enamvähem ühtlane kasutamisala Ida-Euroopas on vaevalt juhuslik kokkusattumus. Tegemist on tõenäoliselt samas suunas arenenud tehnilise mõttega, kus ühe kasutamine andis tõuke painutamise rakendamisele ka teise valmistamisel.

Nagu nägime, on vitsratas Vana-Idas umbes 3 1/2 tuhat aastat vana. Millal see aga ilmus Ida-Euroopa metsaalale, on seni lähemalt teadmata. Siin võib vitsrattast vanem olla painutatud reejalas, mille kohta meil küll pole tuhandest aastast kaugemale ulatuvaid andmeid — see dateerub seni X sajandisse (Novgorodis), mis aga loomulikult on ainult *terminus ante quem*. Painutatud jalase kasutamine võis Ida-Euroopas anda tuge vitsratta levimisele, samal ajal kui Lääne-Euroopas sai tavaliseks pöidratas. Juba olemasolevad suuremad painutustööd võisid kergesti juhatada ka loogale, mis teatud mõttes on ikke painutatud variant. Et Baltimaades need kolm painutatud riista pole sugugi ühtlaselt levinud — look on võõras Lääne-Kuramaal ja Lääne-Leedus, vitsratas tundmatu suuremas osas Eestist, painutatud jalas veel XIX saj. lõpupoolel haruldane Loode-Eestis —, see näitab selgesti, et nende painutamisoskus oli siin algselt võõras ja levis siia idast.

Ühisjooned idapoolsete vene aladega on Eestis seejuures osalt üsna põlised, seda eeskätt looga- ja reetegemisel, kuigi nende vanust seniste andmete alusel on võimatu kindlamini määrata. Vankritegemisel seevastu kodunes vitsratas meil vaid kitsastel aladel ja suhteliselt hilja — Edela-Eestis nähtavasti läti vahendusel küll juba hiljemalt XVII—XVIII sajandil, Ida-Eestis aga alles XIX sajandi lõpul. Samuti tungis viimastel sajanditel mitmeti vene eeskujudel täiendatud otstarbekas idapoolne reetüüp kiiresti sisse ka Loode-Eestisse — vana sidepulkadega ree alale.

Kapitalismi tingimustes toimus käsitletavail tööaladel mitmeid olulisi tehnilisi muudatusi. Tähtsaim neist on vankrite ja regede rautamine, mis XIX saj. teise poole vältel Eestis sai täiesti üldiseks. Just rautatud ratas soodustas Ida-Eestis ka vitsratta kodunemist. Üldiseks sai rattarummu treimine. Nii regede, vankrite kui ka lookade tegemine läks täielikult vastavate spetsialistide kätte.

Keerukat rattavalmistustehnikat on seni etnograafilises kirjanduses äärmiselt napilt valgustatud. Korralikke ülevaateid rohkete joonistega on sel alal olemas üksnes Vene kodutööndusest, kus vastav tehnika muuseas on hoopis enam diferentseerunud, võrreldes käsitöö arengus mahajäänuma Eesti omaga. Tööprotsessis kasutatakse seal abivahendina mitmeid spetsiaalseid tööpinke, kuna Eestis saadi nii koduses kui ka kutsekäsitöös oluliselt hakkama üksnes rattapingiga. Suurele diferentseerumisele osutab ka Venemaal üsna üldine tööjaotus vitspöidade painutajate ja ratasseppade vahel.[92] Kui vene töötehnika oma kõrgema arengutaseme ja erineva rattaringi tõttu eesti omast mitmes osas tugevasti erineb, siis teiselt poolt näeme Eestis ilmseid erinevusi ka saksa pöidrataste valmistamisest. Nii paistab rahvapärase rattavalmistustehnika alal Euroopas esinevat mitu eri valdkonda, mille selgitamine jääb edasise laiemaid alasid haarava detailuurimise ülesandeks.

[92] Eestis võib taolist tööjaotust täheldada XX saj. algupoolel Laiksaare ja Valtu kodutööndajate vahel: Valtu meistrid valmistasid Pärnus turustamiseks vitsratastega vankreid, milleks nad Laiksaare meestelt said valmispainutatud vitspöidu.

7. LAASTUTÖÖD JA MUUD VÄIKSEMAD TÖÖD

Käesolevas peatükis peatume rea tööde juures, mis on puutöönduses suhteliselt kõrvalised. Huvipakkuvad on need tööd eriti seetõttu, et nad on olnud olulisel määral vastavate spetsialistide hooleks ega ole omandanud nimetamisväärset kohta talurahva kodu-

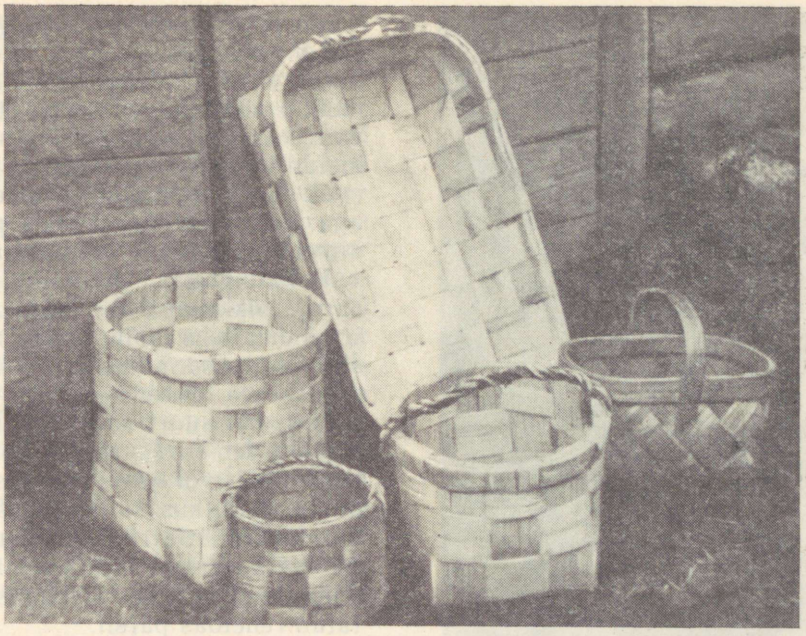

Joon. 182. Peergkorviliike. Seina najal *ällikorv*, ees vasakult paremale: *rohukorv, marjakorv, kartulikorv, saiakorv*. Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 57.

ses käsitöös. Siia kuuluvad peergkorvide valmistamine, katuselaastude kiskumine, kangasoa- ja piibutegemine.

Peergkorvid. Männi- või kasepuust lõhestatatud pikk õhuke laast, nn. *peerg* (*piirg*, lõuna-eesti *pird*), oli teatavasti kuni XIX saj. keskpaigani eesti talutoas tavaliseks valguseallikaks. Selle kõrval aga kasutati ja kasutatakse männipeergusid ka rahvalikus puutööndus korvide (*peerg-, piirgkorv*, lõuna-eesti *pirrukorv*, Põhja-Eestis ka *vakk*) valmistamiseks.

Peergkorvid on põhjapoolses Euroopas üldtuntud. Seejuures valmistatakse need Kesk-Euroopas ja Skandinaavias lehtpuupeergudest ja ainult Ida-Euroopas männipeergudest. Nende kõige massilisema kasutamise ala on Põhja- ja Loode-Vene okasmetsade piirkond.[1] Eriti arenenud oli peergkorvide kodutööndus-lik tootmine Venemaal end. Peterburi ja Novgorodi kubermangus, kus üks suuremaid töökeskusi oli Oudova (Gdovi) maakond Peipsi taga.[2] Siiski näib, et siinsed korvid nimetamisväärselt Eestisse ei jõudnud, küll aga võib tähtsamate korvitööndus keskuste tekkimist Ida-Eestis vene asustusala naabruses Avinurmes ja Obinitsa ümbruses (Võru raj.) siduda ilmselt vene eeskujudega.

Niipalju kui mäletatakse, on peergkorvide valmistamine Eestis olnud valdavalt vastavate meistrite ülesandeks ja korvid ise on levinud peamiselt laadakaubana. Üksnes Ida-Eestis, peamiselt endisel Võrumaal ja Alutaguses, on neid mõneti valmistatud ka koduse käsitööna. Mainitud aladel ongi peergkorvide kasutamine hoopis laialdasem kui mujal Eestis, kus tavalisemad on v i t s - ja j u u r k o r v i d ning kus peergudest on tehtud peamiselt vaid villa- ja lõngakorve. Sealjuures: *«Kui tulid villavabrikud ja kodune villakraasimine lõppes, siis ei olnud ka enam villavaka tarvitajaid ega nende tegijaid.»*[3] Nii muutus peergkorvide kasutamine Lääne-Eestis käesoleva sajandi algusest peale hoopis tühiseks. Osalt orienteerusid siinsed meistrid, eriti Hiiu- ja Saaremaa männimetsade alal, nüüd ümber peergudest kartuli-, pesu- jm. korvide tegemisele.

Kagu-Eestis ja Alutaguses, samuti Peipsiäärseis vene külades on peergudest tehtud

[1] Филиппов, lk. 297; Valonen, lk. 294.

[2] Филиппов, lk. 298, 331 jj.; Дроздов, lk. 191 jj.; Куст. пром. СПб. губ., lk. 6 jj.

[3] KV 81, 31 Märjamaa.

Joon. 183. Marjuline seljakorviga. Iisaku, Katase k. Foto U. Rips 1953. EM Fp. 307 : 114.

kõik vajalikud korvid (vt. joon. 182): kartulikorvid, marjakorvid, suured *seljakorvid* (Avinurmes *rohukorv*) rohu, heina, õlgede jms. kandmiseks (eriti tüüpilised Kagu-Eestis, kuid kasutusel ka Põhja-Eesti idaosas [4]), kujult mõneti tohtmärssi matkivad märsskorvid (Avinurmes *seljakorv*) villade jaoks, mida Peipsi venelased kasutavad ka seljakorvina (joon. 183), kaheosalised villakorvid, laevibuga kasutatavad lapsehällid (Avinurmes *ällikorv*) ja samasugused pesukorvid, sibulakorvid, turukorvid (Avinurmes *saiakorv*), suitsukalakorvid suitsusilkude jne. pakkimiseks jms. Neist sibulakorve kasutasid peamiselt venelased, kalakorve kalurid ja kalatööstus, pesu- ja turukorve eeskätt linnarahvas, kuna muud korviliigid olid eesti talurahva hulgas nimetatud piirkondades tavalised.

[4] Läänepoolseimad teated nende kasutamise kohta: KV 54, 11 Ambla, 103 Koeru, 677 Kose.

Töö tehniline külg on järgmine.

Korvipeergusid saab sirge ja tiheda süüga ning oksteta halkast soomännist, mille läbimõõt peab olema vähemalt 30 cm. Kuival kasvanud koreda süüga männist tulevad peerud inetud soonelised ja vajavad palju noaga silumist. Heast soomännist lõhestatud peerg on aga sedavõrd sile, et seda pole tarvis enam nimetamisväärselt üle siluda.

Mahalõigatud männipalgist lõigatakse paraja pikkusega *korvipakud* e. *-jupid* (pesukorvile näiteks 1,6 m pikad), mis kirve ja nuia abil lõhutakse radiaalselt *lõmmudeks*. Lõmmu pinnaserva laiuseks jääb 3—10 cm, olenevalt sellest, kui suurt korvi tahetakse teha. Lõmmusid tuleb suveperioodil hoida tarvitamiseni lombis leos või soos sambla sees, et puu painduvus ja sitkus säiliks ja suurenekski. Mitmetel korvimeistritel on olemas spetsiaalselt selleks kaevatud ligu (joon. 184). Talvel on puid enne peergude kiskumist päev-paar hautatud rehetoas parsil.

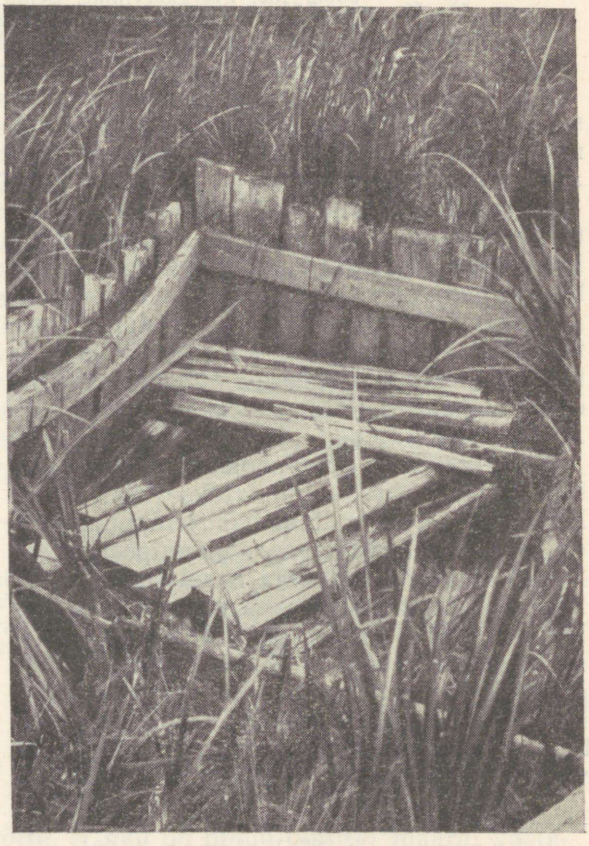

Joon. 184. Korvilõmmud ja -lõhandikud leos. Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 47.

Peerud kistakse otse korvipunumise eel, et need ei saaks enne ära kuivada. Lõmmu küljest lüüakse kõigepealt ära kuiv südameosa, mis läheb tulepuuks. Peerud lõhestatakse tangentsiaalselt, piki süüd. Väga heast puust võib otse lõmmust ükshaaval peergusid kiskuda, kuid tavaliselt *särmestatakse* (*särmitakse*) lõmm enne *särmeteks* (lõuna-eesti vastavad nimetused: *sugardama* ja *sugar* e. *sugarik*), s. o. lõhutakse 1—2 cm paksusteks laastudeks, millest igast saab kiskuda 5—10 peergu. Särmestamine toimub enamasti kirve või kiiniga, kuid vähemalt Avinurme korvimeistritel on selleks kasutusel spetsiaalne (*särmestus*)*raud* umbes 20 cm pikkuse teraga ja sellega täisnurgi asuva 30—40 cm pikkuse varrega. Riista kasutamisviis selgub kõige paremini joonistelt 185—186. Tegemist on ilmselt kiini e. peerunoa spetsialiseeritud variandiga. Oma kujult vastab Avinurme särmestusraud täpselt isuri korvitegemisel kasutatavale peerunoale (is *päreveits*, vrd. is *päre* 'peerg'), kuid oluliseks erinevuseks on eesti tööriista täisnurgi käänatud pide, mis toimib lõhestamisel kangina. Selline täisnurkse varrega lõhestamisnuga on Euroopa käsitöös laialt tuntud. Lätis näiteks on särmestusraua väiksema vastega lõhestatud nõuvitsu, Prantsusmaa XVIII sajandi püttsepises taas on samalaadse, kuid varrest eemale suunatud teraga tööriista kasutatud suuremail lõhestamistöödel.[5]

Joon. 185. *Lõmmu särmestamine.* Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 48.

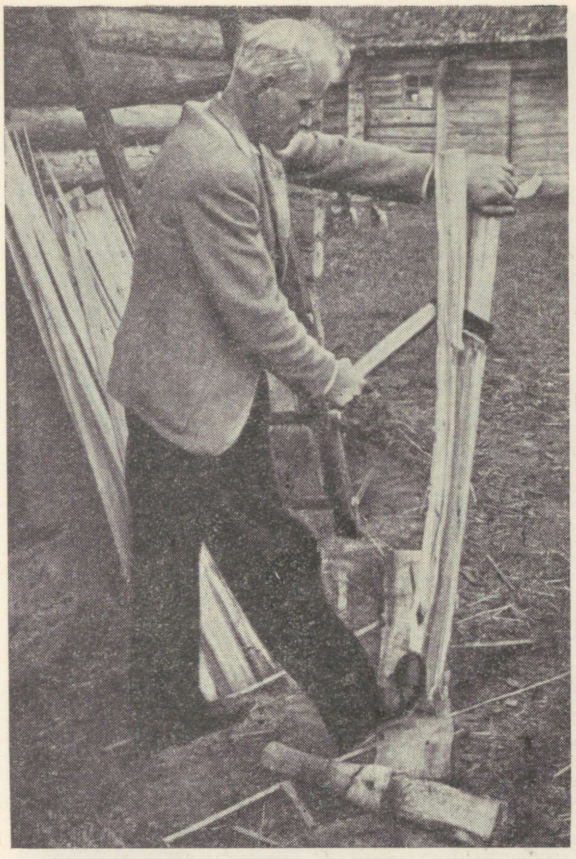

Joon. 186. *Lõmmu särmestamine.* Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 49.

Särmest peergude kiskumisel lõhestatakse särme ots noaga sedavõrd, et sõrmed vahele mahuvad, ja kistakse edasi juba käte abil (joon. 187). Kui peerg viltu kipub jooksma, aidatakse noaga tagant. Valmis peerud vestetakse põlve peal siledaks.

Korvi *kudumisel* (Avinurmes *lautimine*,

[5] Bielenstein, lk. 320, joon. 273; Bandaroy, tahv. II : 3 ja lk. 65.

Joon. 187. Särmest peeru kiskumine. Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 50.

plettimine [6]) punutakse kõigepealt nelinurkne põhi, misjärel peergudele põhjaserva kohale tõmmatakse noaotsaga mõõdupuu järgi kerge kriim ja käänatakse peeruotsad sama mõõdupuud vastu toetades täisnurgi üles (joon.

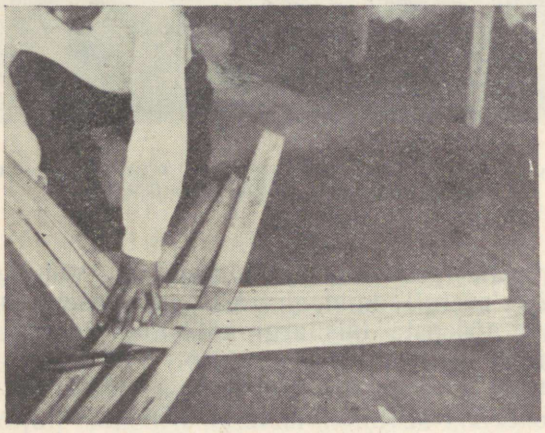

Joon. 188. Korvi *ülestõstmine*. Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 53.

188). Seda toimingut ja järgnevat korvi külgede punumist nimetatakse korvi *(üles)tõstmiseks*. Saaremaal «*menel oli sedikene raam. See pandi pöha peele. Selle järgi murti külje piirud öles, siis tuli korv nenda öhesugusem.*» [7] Üleskäänatud peeruotste vahele punutakse uued küljepeerud (joon. 189), kuni sobiv kõrgus käes.

[6] Vrd. vn *плести* 'punuma'.
[7] KT 71, 135 Kaarma.

Järgneb korvi *võrutamine* (Hiiumaal *veeretamine*, sõnast *veer* 'serv'). Selleks kulub kaks *võru* e. *äärepeergu*, mis on tavalisest peerust kitsamad, ülaservast kuni 0,5 cm paksud, altpoolt õhemaks vestetud. Esimesena pannakse kohale seesmine võru, mis põimitakse tavalise küljepeeru viisil püstpeergude vahele. Sissepoole jäänud püstpeergude otsad käänatakse üle võru väljapoole ja torgatakse ülalt teise küljepeeru vahele. Nüüd pannakse kohale väline võru (joon. 190). Ülejäänud peergude otsad pööratakse üle selle sissepoole küljepeeru vahele. Sellega ongi korv valmis ja tuleb vajaduse korral varustada veel vaid sangaga.

Kirjeldatud viisil valmivad *labased* e. *õiget peergu* korvid, mis Eestis on kõige tavalisemad. Teine liik peergkorve on *toimsed* e. *viltupeergudega*, milles peerud asuvad korvi serva suhtes 45-kraadise nurga all. Maa mandriosas on neid tehtud peamiselt linna-

Joon. 189. Korvi *ülestõstmine* (külgede punumine). Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 54.

rahvale turu- ja marjakorvideks. Ka sibulakorvid on alati toimsed. Saaremaal aga tehakse suur osa korve juba pikemat aega toimsed. Saarlastelt on ka hiiu korvimeistrid käesoleval sajandil toimse korvi tegemise ära õppinud ja valmistavad neid nüüd suhteliselt palju, kuna niisugune korv on «nägisem paistma silma ette».

Toimsel korvil punutakse esialgu hoopis suurem põhi kui labasel, sest korvi tõstmisel läheb pool valmis punutisest üleskäänamise tõttu kaotsi (joon. 191). Küljed punutakse üleskäänatud põhjapeergudest. Eraldi küljepeergusid pole vaja. Võrutamisel kinnitatakse sise- ja välisvõru naelakestega teineteise külge ja lõigatakse seejärel võrude vahelt väljaulatuvad peeruotsad noaga siledaks. Saaremaal on äärepeergude asemel kasutatud ka lõhestatud paju- või sarapuuvitsa.

Samas tehnikas valmistatakse õhukesest haavapuu-höövlilaastust väiksemaid riidevär-

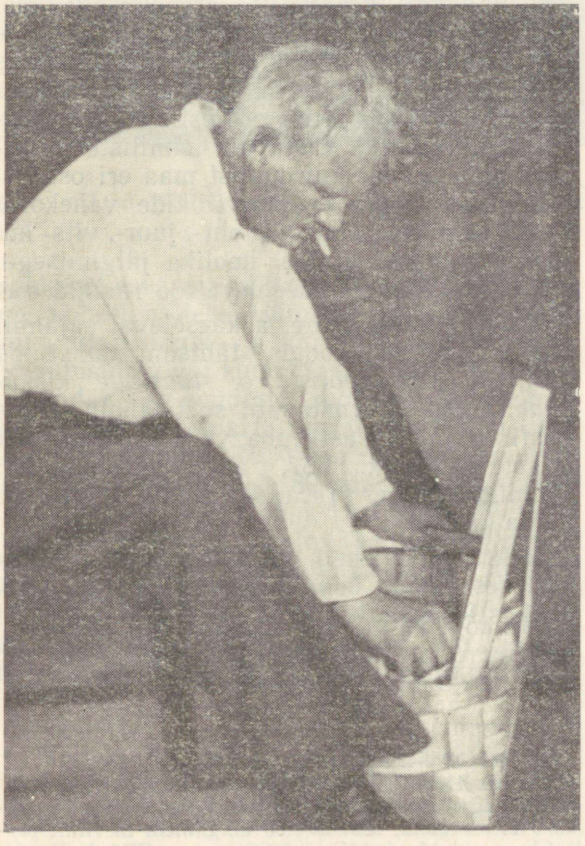

Joon. 190. Korvi *võrutamine*. Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 55.

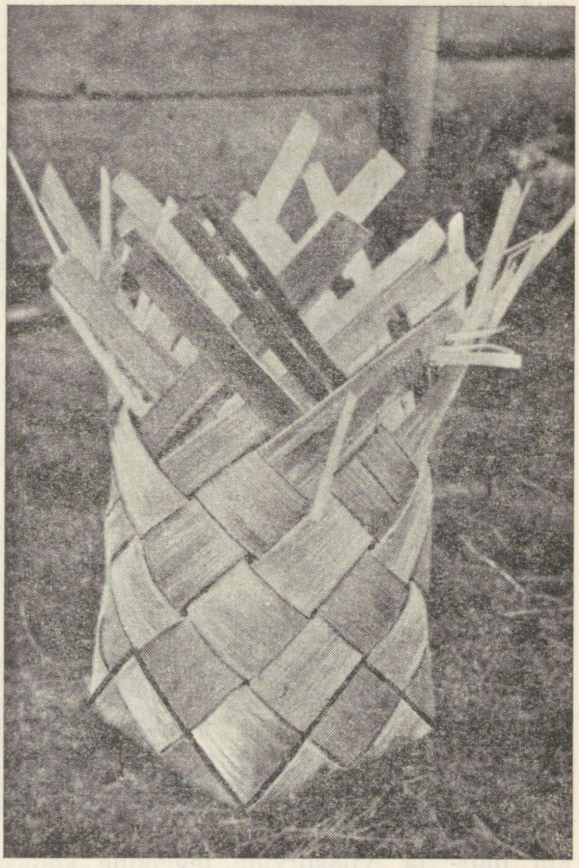

Joon. 191. Võrutamata toimne sibulakorv. Joonega märgitud enne üleskäänamist valmispunutud põhja serv. Avinurme, Kodasaare k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 56.

viga maalitud ilukorve, mida näiteks Avinurme naised on punund üsna rohkesti laadakaubaks. Laastude kiskumine toorest haavapuust on raske töö ja seda teevad tavaliselt mehed härghöövliga. Võrutamisel õmmeldakse äärepeerud niidiga üksteise külge.

Peergkorvide valmistamise tehnika, niipalju kui lubavad järeldada suhteliselt napisõnalised kirjeldused, on põhiliselt samasugune ka naaberaladel: Venemaal, Lätis ja Soomes.[8] See on samalaadne ka kasetohu- ja niineribadest esemete punumisega, mis on levinud samuti peamiselt Ida-Euroopa põhjaosas. Mitmed peergudest ja puukoorest punutud esemete liigidki on ühesugused. Kõige selle alusel on soome uurija N. Valonen jõud-

[8] Филиппов, lk. 332—334; Bielenstein, lk. 359—361; Rytkönen, lk. 129—132.

nud arvamusele, et kasetoht- ja peergpunutis kuuluvad omavahel geneetiliselt kokku. Seejuures arvab ta, et peergpunutis on neist hilisem, mitte vanem metallnoa kasutuselevõtust, milleta polnud võimalik kiskuda punumiseks sobivaid laiu õhukesi peerge. Teiselt poolt peab ta peergkorvide küllaltki suure vanuse võimalikuks tunnuseks läänemeresoome rahvastel neile kõigile ühist peerunimetust (e *peerg*, sm *päre* jne.).[9] Valonen on jätnud veel märkimata seiga, et sm *päre* oletatavad vasted ugri keeltes tähendavad kasetohtu.[10] Kui see oletus on paikapidav, peaks seegi omalt poolt tõendama toht- ja peergpunutise geneetilist seost.

Ometi näib peergkorvide puhul tegemist olevat mitte eriti põlise nähtusega. Kui pöördume nimelt Novgorodi arheoloogilise leiumaterjali poole X—XVI saj., siis ilmneb, et peergkorvidest puuduvad siin igasugused jäljed ja et tavaliseks korvimaterjaliks olid siin männijuured.[11] See on üsna kaalukas negatiivne argument, kui pidada silmas, et Novgorod asub hilisema Loode-Vene peergkorviala keskuses.

Peergkorvide põlisusele otseselt Eestis räägib vastu eespool märgitud asjaolu, et nende valmistamisega tegelesid peamiselt vastavad meistrid ja et see talurahva koduses käsitöös polnud kuigi levinud, sel ajal kui juur- ja vitskorvide tegemine koduse tööna oli üsna harilik. Ometi on peergkorvi punuda lihtsam kui juurkorvi ja pealegi oli peergude kiskumine põletamiseks feodalismiaegses taluperes tavalisemaid töid.

Tähelepanu väärib veel peergkorvide olulisemate liikide ja kasutamisfunktsioonide ühtelangemine Eestis ja Soomes. Kogu Eestis levinud villakorvid on Soomeski laialt kasutusel. Sama kehtib märsskorvide kohta. Ida-Eesti selja- ja hällikorvid on samuti omased Soomele ja ka Karjalale.[12] Kuigi mujalt puudub seni peergkorviliikidest lähem ülevaade, haarab taoline ühtsus nii tüübis kui funktsioonis arvatavasti laiemaidki Ida-Euroopa alasid.[13] Näiliselt tundub see osutavat peergkorvide kasutamise põlisele traditsioonile, kuid võib olla hõlpsasti seletatav ka lihtsalt korvide massilise kodutööndusliku tootmisega, mis produtseeris müügiks teatud kindlakskujunenud liike.

Igal juhul tuleb Ida-Eestis ilmselt näha Loode-Vene peergkorviala vahetut jätku, kus peergkorv on juba mitu head sajandit olnud valitsevaks korviliigiks. Just siin on mõningal määral tuntud ka peergkorvide kodune valmistamine. Vastavalt peab tänapäeva rahvatraditsioon neid Ida-Eestis ka paremaks ja vanemakski juur- ja vitskorvist. Rõuge vanataat näiteks on seisukohal, et «*pirru korv, tuu joba pidä. Üle tuu ei võta näid no ütski*,» ei juur- ega vitskorv.[14] Lüganusel «*Peerust korve oli enne rohkem, suur mets oli, ei old vitsu*».[15] Olgu märgitud, et Bielenstein, kes omal ajal on peergkorvi Lätis pidanud üheks põlisemaks korviliigiks, esitab selle kohta konkreetse tõendi samuti just Ida-Lätist Gulbenest (Schwaneburgist), kus võib eeldada samasuguseid tihedaid sidemeid Vene aladega nagu Ida-Eestiski.[16]

Seoses kartulikasvatuse arenemisega kasvas XIX sajandil tugevasti tarvidus korvide järele. On iseloomulik, et suuremas osas Eestist hakati kartulikorvidena kasutama vitskorve, Kirde- ja Kagu-Eestis aga peergkorve, mis näitab vastavate tehniliste traditsioonide sügavat juurdumist maa eri osades.

Lõplikult saab eri korviliikide vahekordi Eestis selgitada alles nii toht-, juur-, vits- kui ka õlgpunutise ajaloo hoolika jälgimisega, mis ei kuulu enam käesoleva töö raamidesse.

Katusepilpad. Teine ja käesoleval sajandil korvitegemisest hoopis tähtsam laastutöö haru on *katusepilbaste* e. *-laastude* kiskumine. Üksikuid vastavaid spetsialiste leidus Eesti alal nähtavasti juba XVII sajandil, sest Göseken, lk. 357, on registreerinud: «Schindelmacher / [scandularius] kattusse lauda kisckia».

Siiski tuleb meil pilpakiskumist laiemas ulatuses pidada üsna nooreks tööharuks, mis hakkas tõsisemalt levima alles XIX saj. teisel poolel, mil seoses küla majandusliku elu ümberkujunemisega hakati õlgkatuste asemel

---

[9] Valonen, lk. 292—296, 298.
[10] Virittäjä 1936, lk. 311 jj. (M. E. Liimola).
[11] B. A. Koltšini suuline teade.
[12] Valonen, lk. 67, 76 jj., 80, 101—105, 140.
[13] Näiteks suured seljakorvid heinte, põhu jm. kandmiseks ning märsskorvid on täiesti tavalised Loode-Venes. Ajalooteaduste kandidaadi V. Miliuse andmeil kasutatakse seljakorve samuti Leedus.

[14] KT 18, 54.
[15] EA 41, 427. Kohati kuuldub samalaadseid arvamusi kaugemalt läänestki, näiteks Koselt: «*Vits-, juurekorv ei ole vana, vast 50—60 a. Ennem tarvitati peerukorve, mis ka praegust olemas on*» (EA 4, 371 — 1923. a.).
[16] Bielenstein, lk. 361 jj.

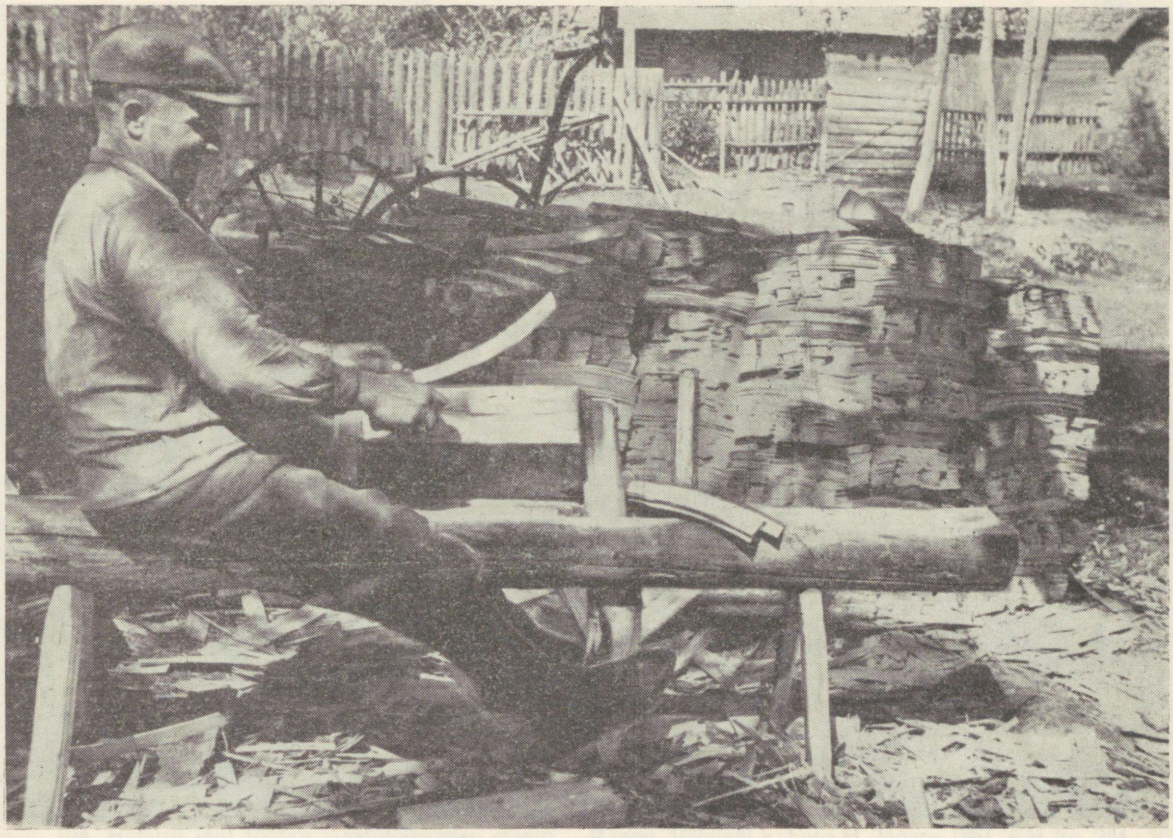

Joon. 192. Katusepilpa tõmbamine *pilpajäril*. Avinurme, Tõnisma k. Autori foto 1947. Fk. 1089 : 18.

rohkem kasutama pilbaskatuseid.[17] Töö kujunes kohati, näiteks Avinurmes, kiiresti võrdlemisi ulatuslikuks ja kandis täielikult kodutööndusliku või kutsekäsitöö ilmet. On tähelepandav, et esimeste soonega katuselaastude, *sindlite* (saarte murdes ja Põhja-Eesti rannikul *kimmid*) tegijaina mäletatakse üldiselt XIX sajandi 70 — 80-ndaist aastaist rändavaid juudi käsitöölisi, kes kogu töö tegid käsitsi liimeistri ja vastava soonhöövli abil.[18] Lutsi eestlased nimetasid neid sindleid *sidilavvad* 'juudilauad'.[19]

Kui sindlite valmistamine nüüd juba ammu on masinatöö, siis tavaliste katusepilbaste kiskumine on viimase ajani toimunud üsna olulisel määral käsitsi. Katusepilpad kistakse peamiselt m ä n n i s t, vähemal määral ka haavast ja kuusest. Nõudmised pilpapuule on üldjoontes samad mis peerupuulegi.

Tavalisemad abivahendid pilpakiskumiseks on *pilpa-liimeister* ja *pilpapink* (*-järg*). Pilpa-liimeister on tugev lühikese ja laia teraga ning täisnurgi käepidemetega liimeister, mille terale käib peale kruvide varal lähemale või kaugemale nihutatav raudklapp (*raud*). Viimase abil saab tellida pilbaste paksust. Pilpapink on samasugune nagu rattategemisel kasutatav kodarapink. Kirvega parajamõõduliseks vestetud neljakandiline *pilpalõmm* surutakse sellel pilbaste kiskumiseks jalgadega kahe tulba vahele kinni (joon. 192).

Pilpad kistakse toorest puust. Seisnud puud leotatakse enne kiskumist mõni nädal vees, et puu muutuks sitkemaks. Pilpa kindlakskujunenud pikkus on 17 tolli, laius $2^1/_2$ tolli. Männipilbaste paksus on tavaliselt

[17] Ka Eesti naabruses Pihkva mk-s võib pilpakiskumist XIX saj. 80-ndail aastail näha alles oma arenemise algjärgus (Промыслы Псковского уезда, lk. 55).
[18] EA 5, 433 Vigala; EA 35, 757 Sangaste; KV 81, 104 Karksi. Rannus käisid juudid A. Moora andmeil sindleid lõikamas viimati XIX—XX saj. vahetuse paiku.
[19] EA 31, 181.

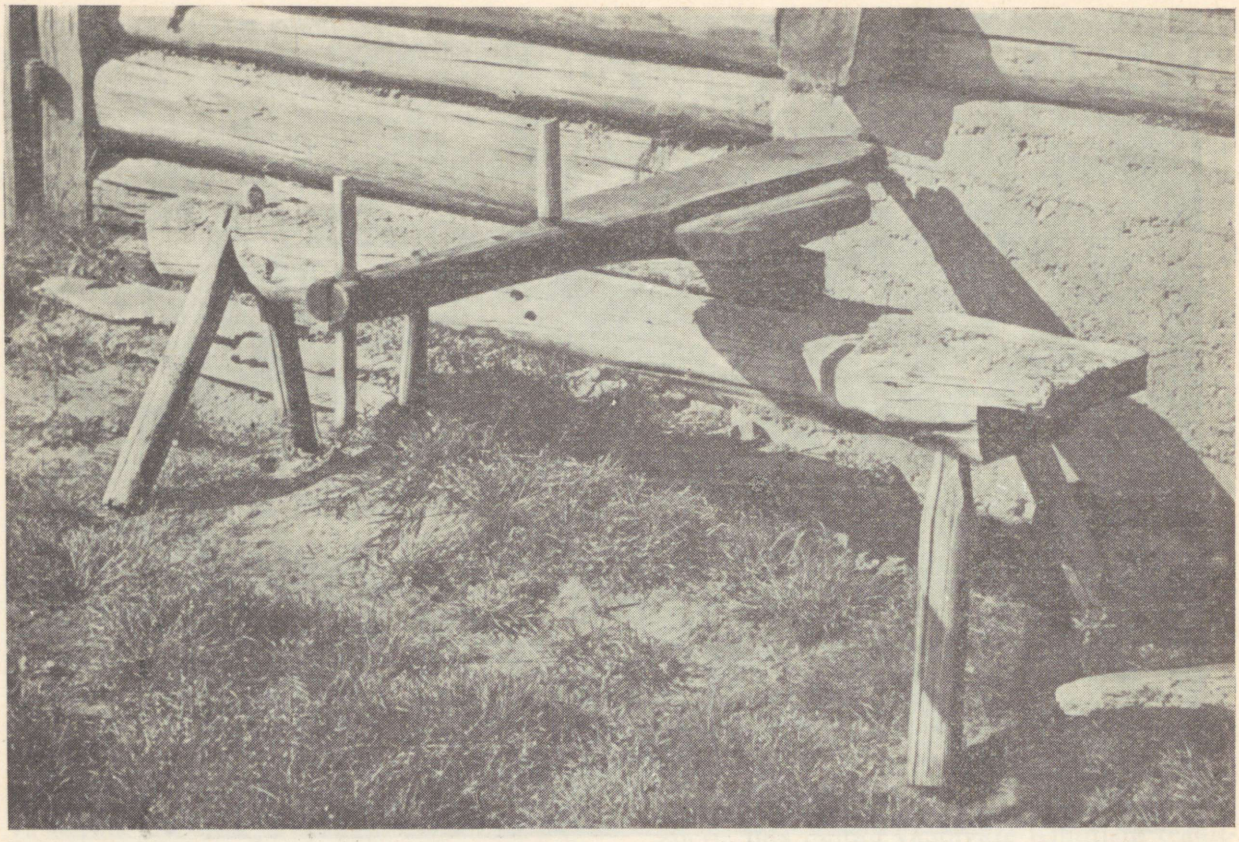

Joon. 193. Pilpahöövel. Iisaku, Katase k. Foto U. Rips. EM Fp. 307 : 105.

1/8—1/10 tolli, kuna haavapilpad, mis pole nii vastupidavad, kistakse kaks korda paksemad. Et pilpakiskumine on üsna väsitav töö, kasutatakse selle juures võimaluse korral abilist, kes kaksiti pingi teisel otsal istudes lükkab liimeistrit tagant ja laob ning loeb ära valmis pilpad. Umbes 10-tunnise tööpäevaga jõuab sel viisil ära kiskuda keskmiselt 5000 pilbast. Leidub aga ka mehi, kes kisuvad kuni 12 000 pilbast päevas.

Selline käsitsi pilpakiskumine oli veel 1940. aastail üsna tavaline Avinurmes ja mujal Alutaguses. Seevastu on meil suhteliselt vähe kasutatud käsitsi töötavat pilpahöövlit, mida lükkab 2—3 meest (joon. 193). Sellest raskepärasest käsihöövlist on oma levimisel nähtavasti ette jõudnud XIX saj. teisel poolel ilmunud ja üle maa tuntud samal põhimõttel töötav hobusemasin (joon. 194), mille tööjõudlus on kümmekond korda suurem (lõikab 30 000—50 000 pilbast päevas) [20]. Paar-kolmkümmend aastat tagasi hakkas seda aga omakorda kõrvale tõrjuma pilpalõikamine mootoriga. Iganenud käsitsi pilpakiskumine kaob Nõukogude Eestis kiiresti, seda enam, et pilpaid üha rohkem asendavad püsivamad katusekattematerjalid.

Piibud. Piibutegemine on neid väheseid tööalasid, mille algus on hõlpsasti dateeritav. Piip ei saa olla vanem tubakasuitsetamise algusest Baltimaades XVII sajandil. Vanemais eesti keele sõnastikkudes XVII sajandi keskelt sõna *piip* (< asks *pīpe*, siit ka lt *pīpe* id.) veel puudub, ilmub aga keelelistes allikates XVII ja XVIII sajandi vahetuse ümber. [21]

[20] Kasesalu-Hint, lk. 353.

[21] Hornung (1693), lk. 29; Vestring, lk. 114; Clare, lk. 108. Etümoloogia kohta vt. Schlüter, lk. 21, 41. Alamsaksa *pīpe* omandas tubakapiibu tähenduse alles XVII sajandil. Samal sajandil levis sõna ka läti keeles (Sehwers, lk. 197 jj.).

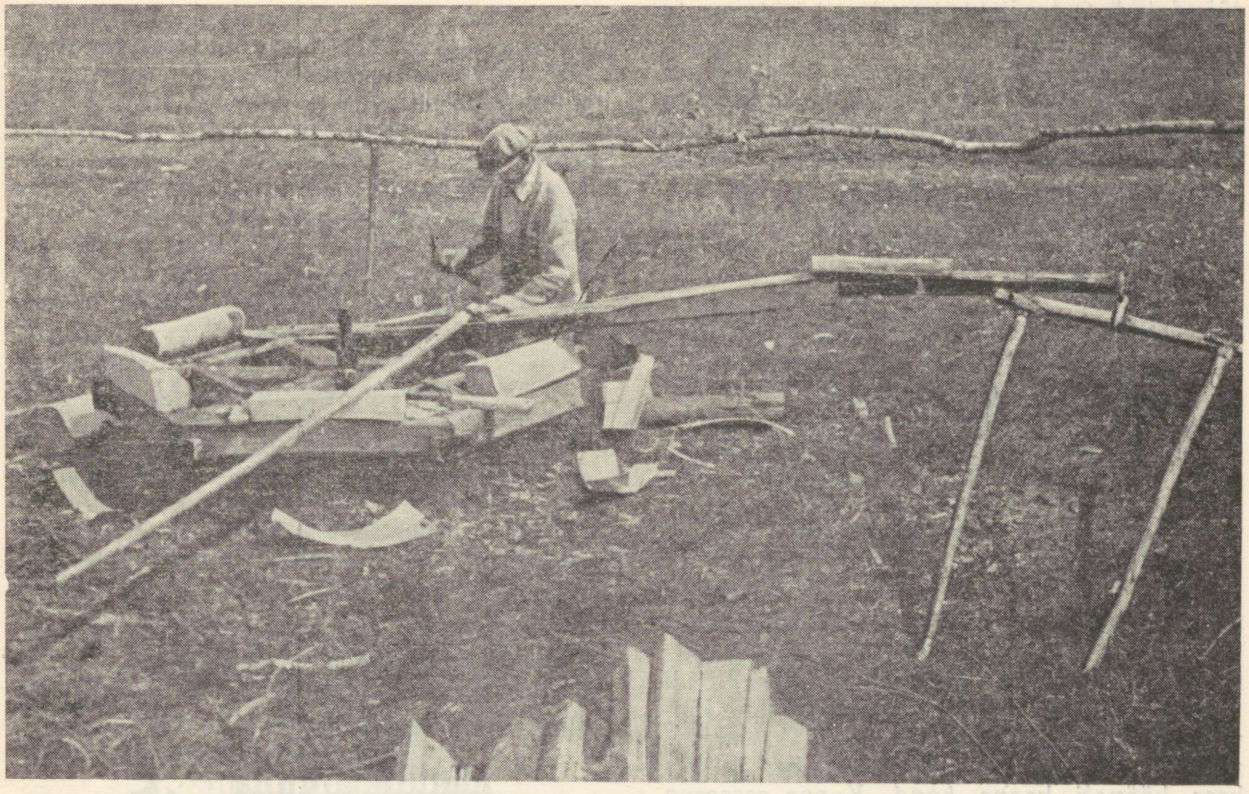

Joon. 194. Hobuse jõul töötav laastulõikamise masin. Rannu, Vehendi k. Foto H. Moora 1951. EM Fp. 264 : 208.

Lihtne piibutöbi nokitseti endale tihti ise valmis: «*Piibud tegi änamast ega suitsu mees ise. Tehti sitkest kase pahast. Paha tükile aeti uherdiga auk sisse ja peenema naela uherdiga aeti änna sisse ka auk. Siis nikerdati piip noaga valmis.Ännale pandi veel otsa pits. Meni tegi pitsi vahtra võsast, palava vardaga pistis südame välja. Teine pani pitsiks anesääre kondi. Kont oli muidu ea küll, aga ambad kulutas eest äe.*» [22]

Koduse piibutegemise kõrval ilmusid tõenäoliselt juba algusest peale ka p i i b u m e i s t r i d, keda XIX sajandil leidus üle maa. Piibumeistrite piibud olid enamasti tulekindlamad, varustatud *vaskedega*, mistõttu nende valmistamisel kaasus puutööga ka peensepa töö. Võrumaal H a a n j a s omandas piibutegemine koguni kodutööndusliku iseloomu, vaibudes alles XIX saj. lõpul, mil piip pidi taanduma paberossi eest.

Alljärgnevas kirjeldame lühidalt piibuvalmistamise käiku Haanja *piipseppadel*. Piibud tehti võimalikult *maarjakõjost* — said ilusad siiruviirulised. Kasepaku otsast lõigati saega paras *tsõõr*, millest omakorda lõigati välja piibud. Kuuetollise läbimõõduga rattast sai 6—8 piipu. Noaga nikerdati piibu kuju välja. Kahaauk lasti oherdiga, varreauk *piibupuuriga* (joon. 30). Piip lükati viiliga siledaks ja lihviti seejärel ära kuivatatud *palo-osjega*.

Kui maarjakaske ei olnud, siis põletati piibule *tseitvassaraga* (ka *tseitvasser*) kirjad peale. See olnud kollakas vedelik (lämmastikhape? [23]), mida apteegist saanud ainult piibutegijad. Õlekõrre otsaga kanti ta piibu peale. (Teise teate järgi torgitud piibupuule maarjakase kirjade saamiseks naaskliotsaga peened augukesed sisse, määritud siis *tseitvasseriga* kokku ja põletatud kuuma söega lapiliseks.) *Piibulakiga* (piirituslakk) lakiti piip lõpuks veel üle.

Piibuvaskede jaoks saanud Haanja kodu-

[22] KV 81, 60 Põide.

[23] Vrd. sks *Scheidewasser*, e *söötvasser* 'lämmastikhape' (W i e d e m a n n).

tööndajad Ostrovist ülesostja käest paraja paksusega vasetahvleid. Teisalt kuuleme ka, et: «Kui vanast veel piipusid tehti, siis kadusivad kabeli pääl ristide vasksed nime-tahvlikesed sagedasti kui tina tuhka, ju nad vististi piiburõngasteks kõlbasivad.»[24] Piibu-

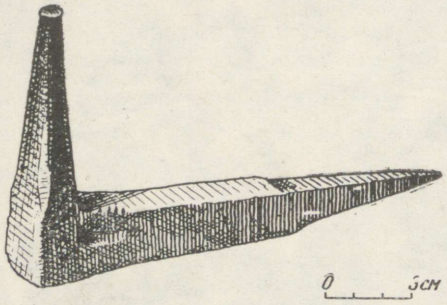

Joon. 195. Piibualasi. Rõuge, Haanja v., Tautsa k. EM A 101 : 37.

kahasse pandi sisse *kard* (paberõhuke vaskplekk) ja äärele *vits* ning selle peale käis *valgest vasest* kaas, millele meisliga löödi augukesed sisse, et piip tõmbaks. Kaane kinnitamiseks tehti äärevitsa külge kaks sanga, millest torgati läbi pulgake. Ümber pulgakese käänati kaane *hand*. Kaane eesserva külge joodeti *nibu*, mis käis uhke krõksuga vitsa taha kinni. Piibuvarre otsa käis vaskrõngas *lipsu* kinnitamiseks. Vase tagumisel ja rõngaste käänamisel oli aluseks tilluke *piibualasi* (joon. 195). Jootmistöödel kasutati ääsiks enamasti vana paiapõhja, millesse pandud söed puhuti lõkkele väikese käsilõõtsaga või ka suuga läbi *püdse* (putke) puhudes. Jootmisvahendeiks olid *aagruut* e. *aagluut* (peenike vasepuru) ja *pura* (booraks) (< vn *бура* id.).

Hanna sanga läbi ajasid Haanja meistrid valmis piibud lõpuks *nööri perrä* — 50 kuni 100 tükki ühele nöörile: *«nuu kutsuti hanna? — riputa või kaala»*. Nöörile aetult kuivatati lakitud piibud ära, nii läksid nad ka müügile. Valmis Haanja piipu näeme joon. 196.

Piibumeistri töö oli küllalt keerukas ja aegaviitev. Nagu nägime, kasutati mitmeid spetsiaaltööriistu ja abivahendeid, mida kodusel piibuvalmistamisel ei tuntud, nagu piibupuur (kodusel tegemisel asendas seda põletusora), piibualasi jne. Suures enamikus tuleb meistrite tööks pidada ka rohkeid ENSV TA Etnograafia Muuseumi kogudes leiduvaid antropo- ja zoomorfsete piibupeadega piipusid, millest mitmed osutavad tähelepandavat nikerdusoskust.

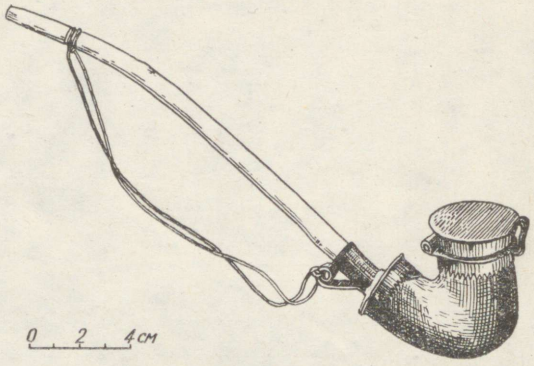

Joon. 196. Tüüpiline Haanja kodutööndajate piip. Rõuge, Haanja v., Ala-Suhka k. EM 13590.

Kangasoad. Kangasugade (*suga*, kirdeeesti rannikumurdes ja põhja-eesti idamurdes *piird*) valmistamisel saame meil kasutada oleva materjali nappuse tõttu peatuda

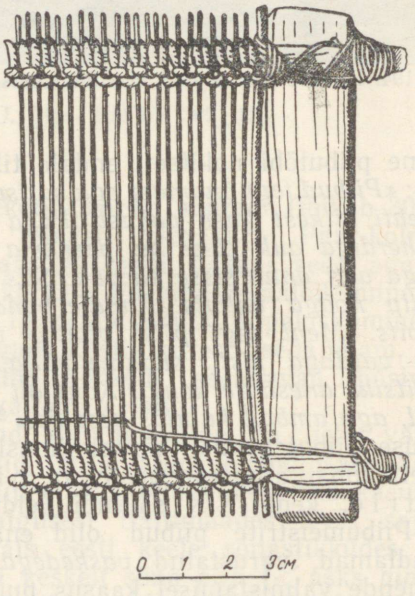

Joon. 197. Kangasoa (*kanga piird*) detail. Maarja-Magdaleena, Kassema k. EM A 228 : 1.

ainult kõige üldisemates joontes. Töö on huvipakkuv selle poolest, et oli XIX sajandil peaaegu täies ulatuses vastavate meistrite, *piiraseppade* hooleks. Meistriteks olid tava-

[24] *Postimees* 1898, nr. 157 (Rõuge kihelkonnast).

liselt vanemad vabadikud, kes vahel rändasid oma kodukoha ümbruses sugasid tehes talust tallu. Kohati on vastav meister saanud ka tööalast tuleneva hüüdnime, näiteks Maarja-Magdaleenas (Jõgeva raj.) XIX saj. teisel poolel töötanud Piira Taavet[25]. Ka levisid kangasoad laadakaubana, kusjuures nende tuntumaiks müütajaiks üle mandri olid Avinurme mehed.[26] Soa hind olenes *pasmaste* (30 piid) arvust. Mälestusteadete järgi on puusoa pasma hind XIX ja XX saj. vahetusel kõikunud 5—30 kop. piirides. Natuuras maksnud suga 1860. a. paiku külimitu otri.[27]

Suga oli XIX sajandil tavaliselt kuslapuust või vahtrast (harva lodjapuust) *piide* e. *pindadega*, kuna soa raam tehti kasest, pajust jne. Kuslapuust piid tulnud kõik ükshaaval noaga välja vesta, sest kuslapuu ei lase end hästi lõhestada. Pilliroost piidega sugasid kasutas talurahvas vähe, nendega töötasid peamiselt kutselised kangrud. Piid torgati otsipidi raamipuude (*peelte*) vahele ja sõlmiti pigitatud niidiga ükshaaval kinni (vrd. joon. 197). Töö toimus tervenisti käsitsi ja oli seetõttu väga aegaviitev. Nii kulunud 20-pasmalise soa tegemiseks kolm päeva nokitsemist.

Kuigi on tõenäoline, et eestlased soategemisel on venelastelt mõndagi õppinud (vrd. soa nimetust *piird*, mis on vana vene laensõna, ~ vn *бёрдо*[28]), on sel tööalal hiljem, nagu mitmel teiselgi alal, eestlaste oskus jäänud hoopis madalamale tehnilisele tasemele kui vene kodutööndajail, kellel töö sugade tegemisel oli tugevasti mehhaniseeritud ja kelle hulgas üksikdetailide valmistamisel valitses tavaliselt ka tööjaotus.[29]

XIX saj. viimaseil aastakümneil hakkasid Eestis levima vasksoad, mis tegid mandril XX saj. alguseks lõpu sugade valmistamisele külas. Saartel hakati vasksugasid laiemalt kasutama alles 1920-ndail aastail.

[25] EM A 228 : 1.

[26] Vt. vastavaid andmeid KV 73, 17 Türi; 219 Võnnu; EA 47, 901 Kihnu (soamüüjaiks olnud «Peipsi mehed»).

[27] EM A 228 : 1 M.-Magdaleena. Kaarmal mäletatakse soa hinnana vakk rukkeid (KV 73, 86).

[28] Kalima, Slaavil. san., lk. 138.

[29] Филиппов, lk. 248—251; Мещерский-Модзалевский, lk. 231 jj.; Промыслы Вятской губ. V, lk. 41—44. Vene soapiid tehti enamasti lodjapuust.

8. TREIMINE

Treiseadist peetakse Vana-Ida leiutiseks, mis Kreeka-Rooma vahendusel levis ka Euroopas. Selle kasutamine Põhja- ja Ida-Euroopas ulatub üsna kaugesse minevikku. Skandinaavia muististes (Taanist) on treitud puunõud ja rattarummud dateeritud juba La Tène'i ajast.[1] Soomes näib treitöö olevat tuntud hiljemalt m. a. I aastatuhande keskelt alates.[2] Ida- ja lääneslaavi aladelt on seni leitud hulgaliselt treitud puuesemeid alates X sajandist (Novgorodist ja Opolest Sileesias).[3] Lüübekis on kaevamistel avastatud koguni hilisslaavi perioodi (XI—XII saj. vahetuse ümber) kuuluv treialitöökoda.[4]

Eestis leiti 1953. a. kaevamistel Tallinnas treitud puukausside ja -liudade jäänuseid X—XIII sajandi kihist.[5] Võimalik, et varafeodaalne kausitreimine Eestis arenes otseselt vene eeskujudel (vrd. vanu venepäraseid puukausi nimetusi *vaagen* ja *liud*). Oletatavasti kuulus treitöö eralduva kutsekäsitöö hulka ega olnud levinud talurahva koduses käsitöös, kus ta jäi ka hilisematel sajanditel põhiliselt võõraks.

Maa vallutamine sakslaste poolt XIII sajandi algul andis hoobi sellelegi käsitööharule. Hiljem haarasid selle linnades enda kätte eeskätt saksa käsitöölised, millega seoses ka tööala terminoloogia nii eesti kui läti keeles kujunes alamsaksaliseks: e *treial, treier, treiman*; *treima, treiama*; *treipink*; lt *dreijeris, dreijāt, dreibenķis* (< kasks *dreyer, dreyen, dreybank*).[6] Sõnad esinevad juba

[1] Кларк, lk. 216—218; Leppäaho, lk. 85—87; Berg, lk. 103.

[2] Leppäaho, lk. 87 jj.

[3] Колчин, Черная металлургия, lk. 121; Арциховский, Изучение Новгорода, lk. 26; Hołubowicz, lk. 180 ja joon. 72 : 4, 6.

[4] Neugebauer, lk. 176 jj. Lähemalt vt. V. Neugebauer, Eine Drechslerwerkstatt in Alt-Lübeck aus der Zeit um 1100. — Hammaburg IX, 1953, lk. 71 jj., mis autorile polnud kahjuks kättesaadav.

[5] Tarakanova-Saadre, lk. 28, joon. 8 : 2, 3, 7, 10.

[6] Schlüter, lk. 21, 28; Sehwers, lk. 28. Treimist tähendav vana läänemeresoome termin võiks olla

eesti (Göseken) ja läti XVII sajandi sõnastikes. Samast sajandist algas arvatavasti ka treitöö ulatuslikum levimine maal, kus see samuti oli vastavate käsitööliste, treialite ülesandeks.

Varaseimad ürikulised teated treialitest Eesti linnades pärinevad Tallinnast, kus 1384. a. on registreeritud arvatavasti vene päritoluga *Ywan schoteldreyer* (Ivan kausitreial).[7] Üldse tuleb märkida, et XIII—XVI saj. alamsaksa (ja balti) linnades oli levinumaid treialinimetusi *schötteler,* s. o. kausitreial, millele lisaks ka treitud nõude leiud Novgorodist X—XVI saj., Lüübekist XI—XVI saj. ning Riiast XIII—XV saj. vahemailt aitavad tõendada, et keskaja peamisteks treitoodeteks olidki just puust lauanõud — peekrid, kausid, liuad.[8]

Ka eesti külas piirdusid varaseimad treitööd arvatavasti eeskätt kausitreimisega. Naabermaades nii põline rummutreimine, nagu nägime, ei kodunenud meil nimetamisväärselt enne XIX sajandit.

Erilist hoogu treitööde arengusse tõi v o k i leiutamine (pärimuse kohaselt Braunschweigis XVI saj. algupoolel[9]). Kuigi uurijad pole üksmeelel küsimuses, kas tolleaegsed vokid olid juba jalaga tallatavad või oli tegemist ainult lühi ja pooliga varustatud käsivokiga, oli vokk ilmselt üsna tõhus tööriist ja levis Euroopa linnakäsitöös võrdlemisi kiiresti. Rootsisse ja Soome on vokke sisse veetud juba XVI saj. keskel.[10] Balti linnades hakati vokki, mis teatavasti olulises osas on treialitöö, kasutama nähtavasti umbes samal ajal. Seda tõendab treialite järsult kasvanud juurdevool Tallinna XVI saj. keskpaigast alates. Kui sajandi algupoolel Tallinna kodanikuks võeti vastu üksainus treial, siis teisel poolel juba seitse[11] ning neile lisaks veel kaks otseselt vokimeistriks nimetatut (1588. a. — Hans Wockemaker, 1599. a. — Tonnies Wockmaker).[12] Järgneva sajandi keskel organiseerusid treialid Baltimaade linnades juba iseseisvaks tsunftiks (Riias 1637, Tallinnas 1650).[12a]

Sõna *vokk* (lt *vaķis*) (< kasks *wocke)* ilmub eesti ja läti XVII sajandi sõnastikkudes, kusjuures see eesti keeles tol ajal tähendas kõrvuti nii kedervart kui vokki.[13] Nähtavasti Baltimaade vahendusel on nimetus *vokki* levinud ka Kagu-Soomes.[14]

Maal on seni vokki esmakordselt täheldatud mõnede Põhja-Eesti mõisate inventarinimestikes XVII saj. lõpust ja XVIII saj. algusest.[15] Talurahva hulgas kodunes uus ketrusriist põhiliselt XVIII saj. vältel. Juba sajandi algupoolel loetleb Thor Helle voki üksikosade nimetused eesti keeles[16], mis osutab tema küllalt laialdasele tundmisele rahva hulgas. Kuid veel XVIII saj. keskel polnud näiteks Saaremaal paljudel vokke, kuigi mõisaketruse tegemist nõuti tingimata vokiga.[17] Tõenäoliselt aitasidki voki levimisele maal esialgu mõnevõrra kaasa mõisnikud, kes taotlesid kvaliteetsema lõnga saamist. Paralleelselt muidugi ilmusid külas ka üksikud treialid-vokimeistrid, keda revisjonilehtedes esineb hiljemalt XVIII saj. algupoolel.

Ka mujal levis vokk maal aeglaselt. Näiteks Soomes ja Venemaal hakkas talurahvas

---

säilinud ida-soome murretes tänini ses tähenduses kasutatavas *vanuttaa*-sõnas (vrd. eesti *vanutama*). Mujal Soomes on selle asendanud rootsi laensõna *sorvata.* Vt. L e p p ä a h o, lk. 84, 89 jj.

[7] Turberaamatud, lk. 33 (nr. 566); vrd. H o l m b e r g, lk. 232.

[8] H o l m b e r g, lk. 223, 232—235; N e u g e b a u e r, lk. 174—176, 181—186, joon. 1 : A, E, joon. 3—6; Š n o r e, lk. 112, tahv. II : 2, 3. Novgorodis esineb B. A. Koltšini suulisel teatel kuni XIII sajandini treitoodete hulgas ainult nõusid, mille kõrvale XIV saj. ilmuvad treitud värten ja mööbliosad.

[9] V a l l i n h e i m o, lk. 210 jj. Viimasel ajal on nõukogude uurijad esitanud materjale, mis osutavad võimalusele, et jalaga tallatav vokk on Lääne- ja Ida-Euroopa linnakäsitöös umbes samaaegselt iseseisvalt kasutusele tulnud. Vrd. Р а б и н о в и ч, Из истории быта, lk. 41, joon. 4 : 9 (oletatavad vokipedaalid Moskvast XV saj.); Л е б е д е в а, Прядение, lk. 485. Baltimaades levis vokk igal juhul ilmselt saksa käsitööliste vahendusel.

[10] V a l l i n h e i m o, lk. 214.

[11] Kodanikkuderaamat 1409—1624, lk. 55, 66, 70, 74, 79, 92, 93, 97 (XV sajandist on kodanikkuderaamatus märgitud ainult kaks treialit: a-st 1468 ja 1492 — lk. 27 ja 36).

[12] Seals., lk. 93, 101. Võrdluseks olgu märgitud, et samal ajal, XVI saj. 80-ndail aastail, loendati Novgorodis tervenisti 42 treialit (А р ц и х о в с к и й, Ремесла, lk. 12).

[12a] Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV, lk. 111.

[13] G ö s e k e n, lk. 339: «rocken/ (*colus* Spinrocken) wocki»; lk. 473: «wocke / (Spinwocke) wock»; H o r n u n g, lk. 33: «Wok / ein Spinnwokken»; Bibl. verz., lk. 473; S e h w e r s, lk. 215. Märkimisväärselt on saksa murdeline vokinimetus *Wocke* tänini kasutusel just Braunschweigis, s. o. alal, kust see tööriist Saksamaal arvatavasti levima hakkas (B o m a n n, lk. 232).

[14] V a l l i n h e i m o, lk. 219 jj.

[15] 1678. a. Läänemaal Virtsu mõisas 2 vokki, 1706. a. Harjumaal Kehra mõisas 2 vokki (vt. K o e r n, lk. 115).

[16] H e l l e, lk. 306.

[17] Г р о н а в, lk. 94 jj.

vokke tõsisemalt kasutama alles XVIII sajandil, Vene äärerajoonides ja metsanurkades aga veel tunduvalt hiljem.[18]

XIX saj. algupoolel tootsid külatreialid Eestis eeskätt vokke (nende tegijaid nimetati *vokitreialid, vokksepad, vokimeistrid*), vokipoole, kausse, taldrikuid, margapuid ja küünlajalgu ning -lühtreid (vt. joon. 198—201).[19] Nende tama klaasist viinapitse, pudeleid jne., puumargapuude asemele ilmusid metallmargapuud jm. kaalud, õlilambid muutsid tarbetuks küünlajalad jne. Üksnes vokitreimine elas sajandi lõpupoolel läbi õitsengu, et siis käesoleva sajandi vältel vabrikuketruse mõjul aina enam taanduda. Uute treitöödena levisid XIX sajandil maal rummutreimine ja areneva tisleritööga seoses (kuni käesoleva

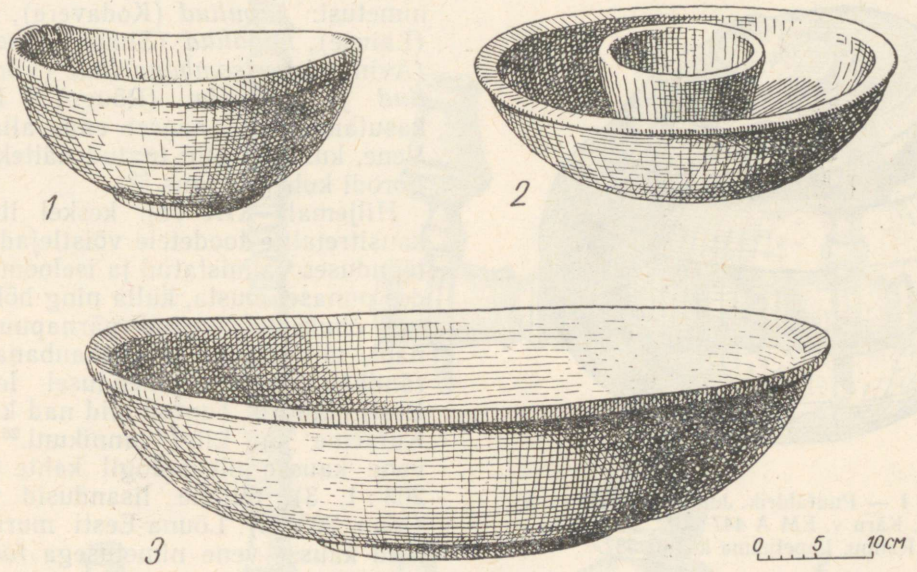

Joon. 198. Treitud kausse. 1 — *Kauss.* Muhu, Rootsivere k. < Hiiumaa. EM 7843. 2 — *Kupuliud.* Kodavere, Sassukvere k. EM 86. 3 — *Vaanas.* Tori, Muraka k. EM 2324.

kõrval treiti veel mitmesuguseid muid esemeid, nagu torupillitorusid, mitut liiki toose, viinapitse (joon. 202), peekreid, puupudeleid, pütikesi, nõelatoose, oherdipäid (joon. 32), vindlakabasid (joon. 36 : 2) jms. Lõuna-Eestis, peamiselt mulgi alal ja selle lähemas naabruses, olid laialt levinud traditsioonilise kujuga treitud karbikesed kaanega, nn. *napad* (joon. 199 : 2), mida kasutati eeskätt võikarbina, kuid ka üldse lauanõuna ja toidu kaasavõtmiseks.

XIX saj. lõpuks vaibus enamiku mainitud esemete treimine. Puukausse ja -taldrikuid asendasid savi- ja fajanssnõud, hakati kasusajandi alguseni) mitmesuguste mööbliosade (kapi- ja toolijalgade, kapi- ja voodinuppude jne.) treimine.

Kausi- ja taldrikutreimine oli feodalismiaegses külas treitöödest üks olulisemaid. Enamik kausse ja peaaegu kõik taldrikud treiti. Taldrik leviski Eestis alles feodalismi ajajärgul. Sõna *taldrik* on laen rootsi või alamsaksa keelest (< rts *tallrik* ~ kasks *tallorken);* Skandinaavias on vastav sõna hakanud levima 1500. a. paiku.[20] Novgorodi leiumaterjalis ilmuvad kujult tänapäevastele lähedased puutaldrikud XIV sajandil (B. A. Koltšini andmeil). Soomes nimetatakse taldrikuid esmakordselt lauanõude hulgas XVI sajandil, Rootsi talupojad kasutasid neid

[18] Vallinheimo, lk. 237—246; Очерки истории техники, lk. 441; Филиппов, lk. 126; Промыслы Вятской губ. II, lk. 20—23; Лебедева, Прядение, lk. 485 jj.

[19] LVM etnograafiliste fondide valgusel olid põhilised treitooted ka Läti alal needsamad.

[20] Ariste, Eesti-rts., lk. 105; lt *talerkis* id. on kindlasti pärit alamsaksast. Nimetuse *talrick* esitab juba Stahl 1637, lk. 120.

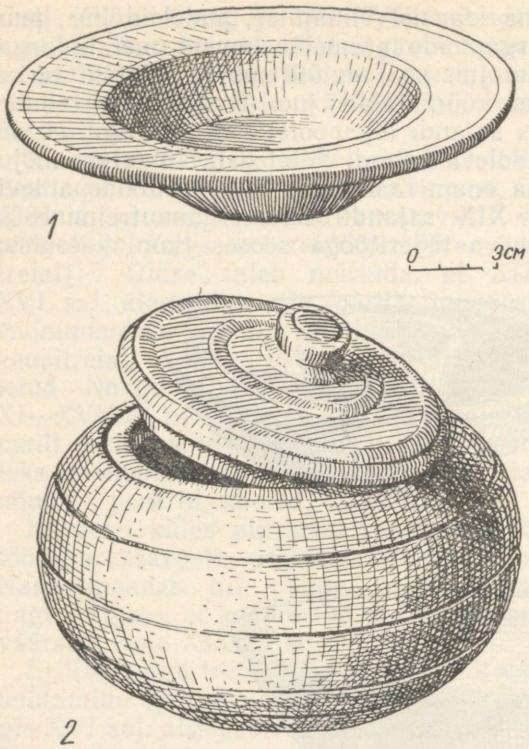

Joon. 199. 1 — Puutaldrik. Juuru, Ingliste v. < Vändra, Käru v. EM A 447 : 102. 2 — *Võinapp.* Rannu, Lapetukma k. EM 587.

pudru jaoks, kusjuures keskmisse kuppu pandi pudrukaste või piim. Lääne-Eestis toodi nendega lauale ka silgud, keskel soolvesi. Kuigi kupuliudade kasutamise kohta on üksikuid teateid peaaegu kogu Eestist, välja arvatud Edela-Eesti (end. Pärnumaa), koondus nende peamine kasutamine XIX saj. teisel poolel Ida-Eestisse, kus neid Avinurmes müügiks valmistati.[23] Üksnes Ida-Eestist on üles tähendatud ka nende rahvapäraseid nimetusi: *kupuliud* (Kodavere), *kupuvaagen* (Laiuse), *napaliud* (Simuna), *napaga kauss* (Avinurme), *tsomboga liud* (Võnnu), *tsopaliud* ja *pullisilm* (Rõuge).[24] Kupuliudade kasutamise ala haarab enda alla ka Loode-Vene, kus nad olid tuntud näiteks end. Novgorodi kubermangus.[25]

Hiljemalt XIX saj. keskel ilmusid eesti kausitreialite toodetele võistlejad vene kodutööndu ses valmistatud ja iseloomulikes kirjades punase, musta, kulla ning hõbedaga lakitud õhukeste treitud pärnapuust kausside näol, mis laada- ja poekaubana ning setu rändkaubitsejate vahendusel levisid kogu Eesti mandril. Tuntud olid nad ka Lätis kuni Kurzeme ja Liivi rannikuni.[26] Lakeeritud vene kausse oli müügil kahte tüüpi (joon. 203 : 1, 3), millele lisandusid veel peekrid (joon. 203 : 2). Lõuna-Eesti murrakuis tunti neid kausse vene nimetusega *taavits* (< vn

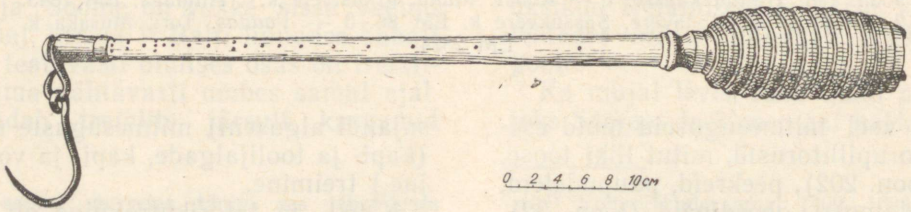

Joon. 200. *Margapuu.* Äksi, Sootaga v. EM 18029.

laialt hiljemalt XVIII sajandil.[21] Eesti talupoja lauanõude hulgas loetletakse *pu taldrekud* XIX saj. algul.[22]

Treitud kausid tasulise käsitööna olid talurahva hulgas võrdlemisi hinnatud ja eriti Lõuna-Eestis kasutati neid peamiselt vaid peopuhkudel (vt. lk. 87). Kausse treiti osalt ka erilise *kupu* e. *napaga* keskel (joon. 198 : 2). Neid nn. *kupuliudu* kasutati eriti

[21] Sahlberg, lk. 35; Erixon, Skultuna, lk. 466.

[22] Beiträge XI, 1818, lk. 33.

ставец id.)[27], mis esineb juba Wiedemanni sõnaraamatu 1. trükis 1869. a. Näiteks Räpinas «*Puukausse ja puutaldrekka, meil kutsute näid tõhvitsa, esi es tetä, nuu ostõtevä, noid kävevä jäl seto müümäh ja vilä vasta*

[23] Hulk teateid KV 31; EA 15, 115.

[24] KV 31, 155, 185, 127, 15, 111, 103.

[25] ГМЭ: idaslaavlaste näitus 1948. a. Novgorodi arheoloogilises materjalis B. A. Koltšini teatel kupuliudu ei leidu.

[26] LVM 18383 (kauss Kuldīga mk-st); LE, lk. 1024 (liivlased nimetasid neid *lida*, ostsid laatadelt).

[27] Must, Sõnaloend, lk. 307.

vaehtamah. Olliva kõva ja peivä kavva vasta, värmge [= värvgi] *es lää inne maaha, ku tükü olliva jo takah. Noodega ol'l' hää latsile süvvä anda, latse käeh es läävä nimä nii ruttu purus vai katski.*»[28] Need nn. *särjesapi kausid*[29] saavutasid meil suure populaarsuse ja talurahvas kasutas neid eeskätt pühapäevaesemeina, kuid juba XIX saj. lõpul tõrjuti nad kõrvale fajansist vabrikukausside poolt. Lakeeritud puukausside tootmise vanaks peakeskuseks Venemaal oli Nižni-Novgorodi kubermang (eriti Hohloma ja selle naaberkülad Semjonovi mk-s), kust neid aga turustati peamiselt ida ja lõuna suunas kuni kaugele Kesk-Aasia ja Iraanini, vähem aga lääne poole.[30] On võimalik, et Baltimaades algas vene lakeeritud puukausside massilisem müümine 1867. a., mil Novgorodi kubermangus Ust-Volma (?) asulas rajati vastav töökoda 50 töölisega, mille tooteid saadeti ka välismaale.[31]

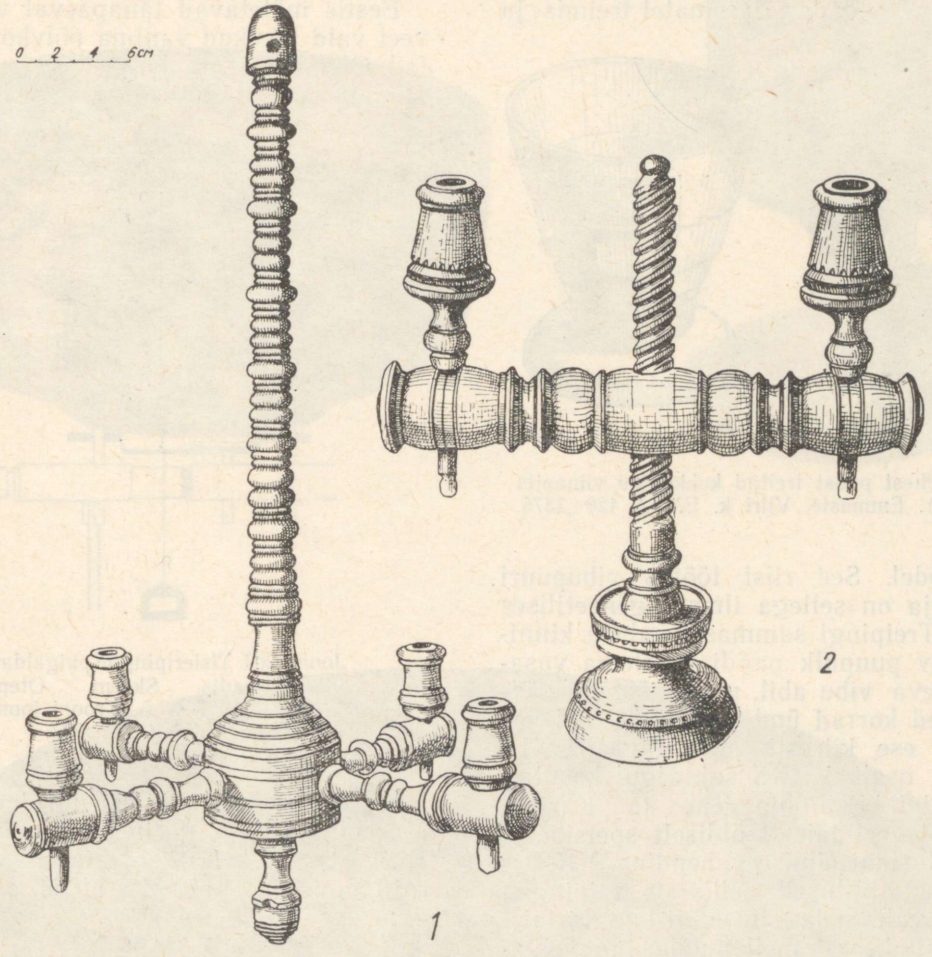

Joon. 201. 1 — Kroonlühter. Tori, Viira k. EM A 55 : 1. 2 — Küünlajalg (*lühter*). Harju-Madise, Ranna k. EM 7009.

[28] KT 101, 10. Vt. ka EA 35, 739 Sangaste; MT 392, 5 jj. Sangaste.

[29] KT 49, 10 Keila; KV 31, 89 Hageri; EM A 94 : 17 Põltsamaa. Vrd. Wiedemann: *särje-sapp* 'Buchgold', *särje-sapi-vee sisse kastetud* 'unächt vergoldet'.

[30] Мещерский-Модзалевский, lk. 268; Просвиркина, lk. 23.

[31] Matthäi, lk. 286 jj. (saksakeelse teksti nimetusele *Ystwolno* vastab arvatavasti vn Усть-Волма, mis asub Novgorodist umb. 70 km idas Msta jõe ääres). Vrd. Denkschrift, lk. 17 jj.

Töötehnikast. Vanimad treipingid olid vibutreipingid, mis Euroopa linnakäsitöös püsisid üldtarvitusel veel XVII sajandil [32], maal aga tunduvalt kauem. Neist näib olevat ürgseim juba Vana-Egiptuses, Roomas jne. tuntud käsivibu-treipink, mida saadi rakendada väiksematel treimis- ja

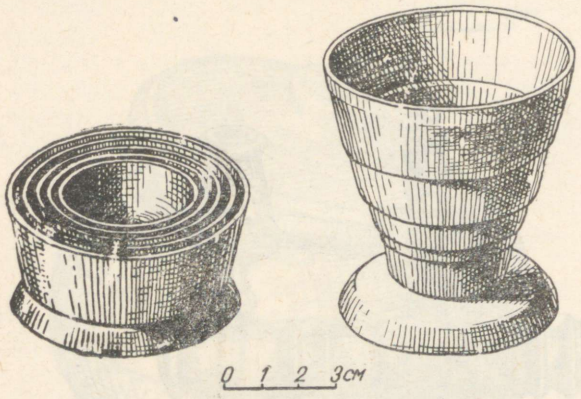

Joon. 202. Ühest puust treitud kokkukäiv viinapits (*viina mõet*). Emmaste, Viiri k. EM A 426 : 2375.

puurimistöödel. See riist töötas vibupuuri põhimõttel ja on sellega ilmses geneetilises suguluses. Treipingi sammaste vahele kinnitatud treitav puupulk pandi keerlema vasakus käes oleva vibu abil, mille nöör oli käänatud mõned korrad ümber pulga. Nii keerles treitav ese kiiresti edasi-tagasi. XIX sajandil ja osalt ka XX saj. algul kasutati käsivibu-treipinki Põhja-Vene ja Karjala metsa-aladel veel täiesti üldiselt spetsiaalse värtna- ja lusikatreimise vahendina.[33] Eestis ei tea rahvamälestused sellisest treipingist midagi. Vaevalt seda siin ongi kunagi laiemalt kasutatud, sest meil puudus ka vastavate puuesemete ulatuslikum tootmine (värtnad ja lusikad vesteti noaga).

Käsivibu-treipingist arenenum on jalaga tallatav (lae) vibutreipink (joon. 204), mis jätab mõlemad käed vabaks tööriistade käsitsemiseks ja võimaldab suuremate esemete treimist. Seegi treiseadis on üsna põline. Selliseks peab B. A. Koltšin põhjendatult ka Vana-Vene treipinki X sajandil. Tollest ajast leitud suurte vaagnate treimine ei olnud mõeldav väikesel käsivibu-treipingil.[34] Ida-Euroopas kasutasid kodutööndajad laevibu-treipinki kausside, vokkide, rattarummude jms. treimisel kogu XIX sajandi jooksul; eriti visalt püsis see rummutreimisel.[35]

Eestis mäletavad tänapäeval vibutreipinki veel vaid üksikud vanima põlvkonna esindajad. Olemasolevate andmete kohaselt on teda viimati kasutatud 1870—1890.[36] Haruldusena

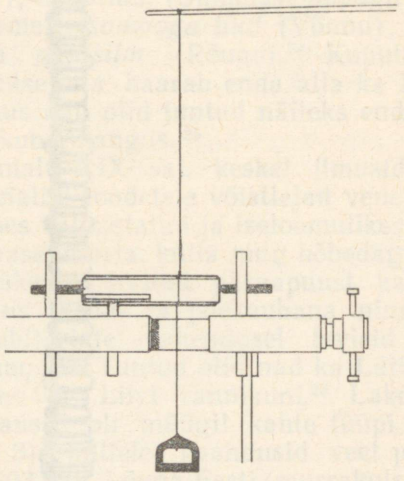

Joon. 204. Tisleripingile paigaldatud vibutreiseadis. Skeem. Otepää, Vastse-Otepää v. A. Krooni joonise järgi. EA 41, lk. 937.

leidis Etnograafia Muuseumi korrespondent Mari Sarv vibutreipingi kasutusel veel 1949. a. suvel Karksi-Nuia alevikus (Abja raj.) puusepp Peeter Varblasel (sünd. 1874),

[32] Feldhaus, vg. 211—218; Орбели-Тревер, tahv. 5—6 ja lk. 92.

[33] Manninen, lk. 170; Филиппов, lk. 147 — 149; Промыслы Вятской губ. I, lk. 120 jj., joon. 1; II, lk. 32; Vilkuna-Mäkinen, lk. 266; EM B 20 : 85 Karjala (*värttinä hevonen*). Ka Ungaris: Bátky, joon. 808 (lk. 309).

[34] Колчин, Черная металлургия, lk. 121.

[35] Vene: Филиппов, lk. 129 jj., 272; Промыслы Вятской губ. II, lk. 21; V, lk. 21; Труды VIII, lk. 1284, joon. 4; Волков, lk. 489 (Ukraina); veel ühes 1886. a. ilmunud kodukäsitöö käsiraamatus soovitatakse sellist treipinki (Н. К. Ром, Домашние ремесла I. Токарное и столярное ремесла. СПб. 1886, lk. 1). Soome: Leppäaho, lk. 89 jj. Läti: Bielenstein, lk. 542; Schoenflies, lk. 10. Ungari: Bátky, joon. 809 (lk. 309), joon. 862 (lk. 317). Valgevene metsanurkades on rummutreimine toimunud vibutreipingil veel XX saj. alguskümnendeil — ГМЭ, fototeek 5510—15, 16, 17 Mogiljovi obl. (1930); 5053—51a Gomeli obl. (1926).

[36] KV 81, 55 Põide (1870—80), 84 Märjamaa (umb. 1830), 99 Karksi (1880—90); EA 40, 333 Simuna (umb. 1890); EA 41, 937 Otepää (XIX saj. lõpul); Metsanurk, lk. 220 Äksi (1890-ndail aastail). Haanjas kuulsin vibutreipinki viimati kasutatud olevat 1870-ndail aastail, Tudulinnas 1880-ndail aastail ja Hiiumaal 1880. a. paiku.

Joon. 203. Lakeeritud vene kausse. 1 — Kauss, kasutatud nõelatoosina. Palamuse. EM A 125 : 6. 2 — Peeker. Ambla, Lehtse v. EM A 426 : 1783. 3 — *Puuvaanas*. Rapla, Raiküla v. EM A 426 : 2472.

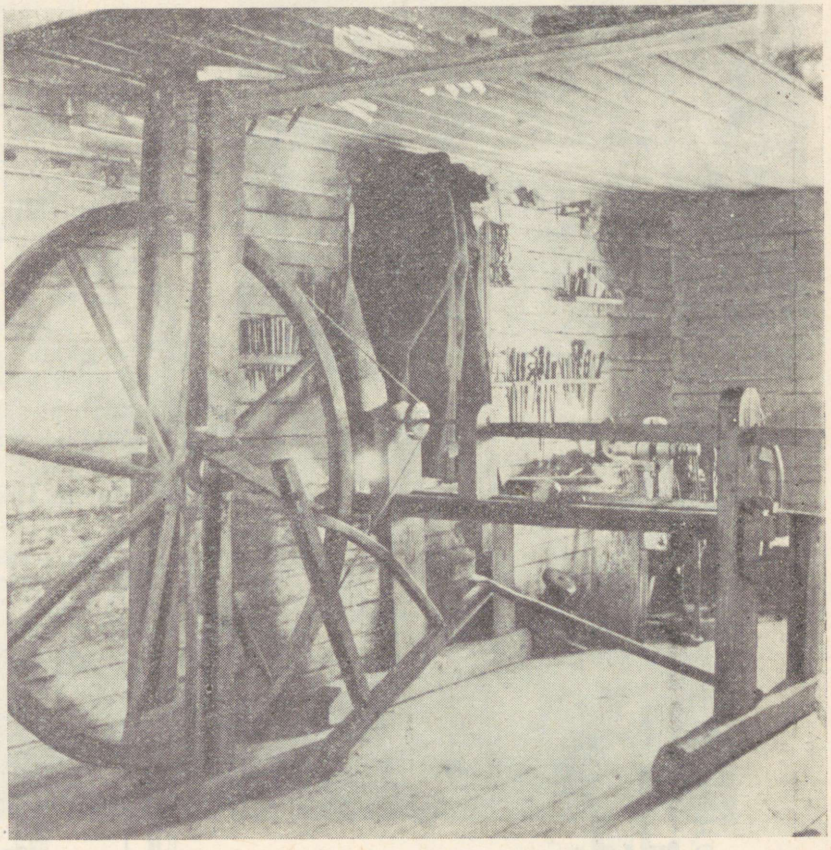

Joon. 205. Vokimeistri töötuba treipingi ja tööriistade koguga. Iisaku, Tudulinna v., Pärniku k. Foto G. Ränk 1939. Fk. 836 : 30.

kes ise selle kohta märgib: «*Miul om alle pirla* [= praegu] *seante reipenk. Suurt asi ta ei joole* [= ei ole], *aga mõnda asja saab iki ärä tetä. Ta ütepidi lõikass pallelt, sis tükiss peitelt päält ärä löömä.*» [87] Treipingi jõuallikana lakke tala külge kinnitatud tugevat painduvat ritva on Eestis *vibu* kõrval nimetatud ka *nõder* (Rõngu) [38] ja *ors* (Haanja).

Suurema tööjõudlusega ratastreipingid, mis treitava eseme panevad keerlema ainult ühes suunas, on vibutreipinkidest hoopis hilisemad. Varaseim teadaolev hoorattaga treipingi joonistus pärineb Leonardo da Vincilt.[39] 1568. aastast on olemas vändast aetava suure hoorattaga treipingi kujutus Saksamaalt (metallitreimiseks).[40]

Suured 1,5—1,8 m läbimõõduga käega ringiaetavad treirattad olid ka Eesti külatreialeil XIX saj. teisel poolel üldiselt kasutusel. Veel tänapäeval võib neid leida üksikutel vanadel treialitel Saare- ja Hiiumaal. Pakri rootslastel käesoleval sajandil kasutatud ainus treipink oli samasugune.[41] Ka Tudulinna vokimeistrid Alutaguses on kasutanud viimase ajani eranditult ainult suuri treirattaid (joon. 205, 206). Ratas asub harilikult eraldi alusel, mida võib vajaduse korral treipingist kaugemale või lähemale nihutada. Tavaliselt toimub töö sellisel pingil kahekesi — abiline ajab ratast vändast ringi. Tudulinna treialeil oli ratas ühendatud jalgpuuga ja väiksemad tööd sooritati üksinda, raskel vokiratta treimisel aga kasutati ratta ajamiseks abilist või koguni kahte. Just seoses vokitreimisega võisidki käega ringiaetavad treirattad eesti külas ilmuda küllalt varakult, võib-olla ühel ajal vokkidega.

[37] KV 81, 99.
[38] EA 2, 429 Rõngu.
[39] Feldhaus, vg. 215.
[40] Mummenhoff, joon. 52 (lk. 53). Pingi kõrval asuva suure rattaga treipingid näivad saksa käsitöös üldvalitsevad olevat veel XVIII saj. teisel poolel (Krünitz IX, 1776, lk. 503 jj.).
[41] Söderbäck, joon. lk. 122.

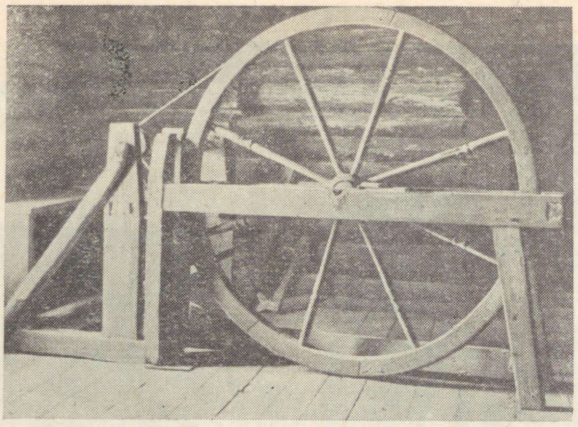

Joon. 206. Voki treipink rehetoas. Iisaku, Tudulinna v., Kollasaare k. Foto G. Ränk 1939. Fk. 836 : 32.

Tänapäeva käsitöös tavalised jalaga tallatavad treipingid pingi all asuva massiivse hoorattaga (joon. 207) ilmusid maal enamasti alles XIX saj. lõpupoolel. 1870—80-ndail aastail kujunenud ratta-kodutööndus es Assikveres kasutati neid juba algusest peale. Saartel aga on jalaga tallatavaid treipinke tänini vähe, ainult mõnel üksikul meistril, kel on olemas korralik tisleri *värkstuba*. Kui vanemat tüüpi treipingid on kuni viimase ajani varustatud puust *rindpuuga* treipeitli toetamiseks treimisel (vt. joon. 205), siis koos selle viimase tüübiga on levinud ka raudne tellitav treitugi (*sadul*, *rindraud*), muus osas aga domineerib edasi puukonstruktsioon. Nii on omatehtud maa-treipinkidel järjekindlalt puust ka *sambad* (*postid*, *pakud*, Mihklis *kõrvad*), mille vahele kinnitatakse treitav ese. Treipingi liikuval sambal on tihtipeale erini-

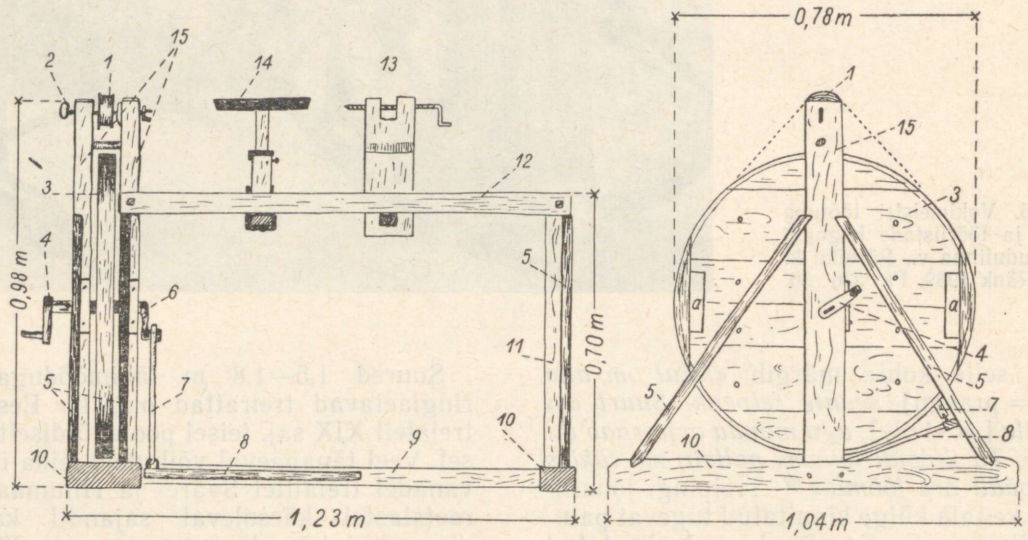

Joon. 207. Treipink (*reiratas*) eest- ja otsvaates. Valmistatud XIX saj. keskel. Pöide, Laimjala v., Audla k. Osade nimetused: 1 — *poel*; 2 — *pooli tellraud*; 3 — *ratas*; 4 — *vänt*; 5 — *tugid*; 6 — *völv*; 7 — *völvipuu*; 8 — *jalpu*; 9 — *alumine vahepuu*; 10 — *aluspuu*; 11 — *post*; 12 — *vahepuu*; 13 — *pakk*; 14 — *sadul*; 15 — *postid*. Ratta sees olevates aukudes *a* oli tükk rauda või kivi rattale hoo andmiseks. A. Toomessalu joonise järgi 1957.

Nimelt on vokiratta treimine sedavõrd raske töö, et vibutreipingi jõudlus kippus siin üles ütlema. Vene XIX saj. kodutööndus es on näiteks vokiosad tehtud veel vibutreipingil, vokiratta treimiseks aga kasutati juba ratastreipinki.[42]

metus — *tapp* (Tudulinna), *tokipost* (Märjamaa) jne.

Töö mehhaniseerimise eesmärgil on mitmed

[42] Филиппов, lk. 129 jj.; joon. 51 (lk. 152 vastas) — puuliudade treimine samasugusel treipingil.

S. P. Prosvirkina andmeil on vene puukausitööndus es ratastreipingid hakanud levima XVIII saj. lõpul (Просвиркина, lk. 22 jj.). Vjatkas, kus vokitreimine algas 1820. a. paiku, võeti ratastreipink kasutusele alles 1870. a. paiku (Промыслы Вятской губ. II, lk. 21).

Joon. 208. Katuseveski treiratta ringivedamiseks Tõoda t. laudahoonel. Mihkli, Soontaga v., Joonuse k. Autori foto 1948. Fk. 1105 : 59.

vokitreialid seoses XIX saj. teisel poolel areneva massilisema vokkide tootmisega oma treipingid seadnud üles veskite juurde, kasutades nende käimapanekuks vee või tuule jõudu. Koonga valla (Lihula raj.) vokitreialid hakkasid 1900. a. paiku samal otstarbel ehitama majakatustele väikesi tuuleveskeid (joon. 208).[43] Sama katuseveskikese abil mehhaniseeriti tööd hiljem veelgi — pandi käima lint- ja kreissaed jne. Tihti olid sellega ühendatud ka kodused jahvatuskivid. Mitmel pool on üksikud treialid treipinke rakendanud ka hobujõul, käesoleval sajandil aga juba auru jõul[44] ja eriti mootori abil.

T r e i p e i t l e i d kasutavad külatreialid viimase ajani peamiselt kahte liiki: terava otsaga ja allpoolse faasiga õ õ n e s p e i t l i t (joon. 209 : 2) puu esialgseks jämedalt töötlemiseks ja laiemate soonte sisselaskmiseks ning kahepoolse faasiga k a l d p e i t l i t (joon. 209 : 3) eseme viimistlemiseks (siledaks ja kumeraks treimiseks, soonte jms. sissetreimiseks, eseme pingilt mahalaskmiseks jne.). Õõnespeitli tavaline nimetus on *(k)rohvpeitel* (< sks; vrd. *krohvhöövel,* mida kasutati samalaadselt jämedamaks tööks), selle kõrval esineb Saaremaal ka *mundiga pöikel* (vrd. samasugune õõnesteraga *mundiga oherd*), Hiiumaal *tröõpraud*, Tudulinnas *krubi* (vrd. *krubihöövel* 'rupphöövel'). Kaldpeitel oli omal ajal sepatööna tavaliselt

[43] Nähtavasti tuule jõul töötavate treipinkide eeskujul, mille veoratas oli ülal lae all, on Koongas hakatud ka jalaga tallatavate treipinkide veoratast koos selle kõrval rippuva suure *vunkrattaga* lae alla paigutama. (Samalaadseid tallatavaid treipinke on kasutatud ka mujal, näit. Venes; vt. Филиппов, joon. 76, lk. 108).

[44] KV 81, 37 Martna. Samalaadne areng toimus kapitalismi tingimustes loomulikult ka mujal (vrd. Филиппов, lk. 154).

laiaks löödud otsaga. Seda nimetati lihtsalt *treipeitel*, ka *lehtpeitel* (Saaremaa), Hiiumaal *treinuga*, Mihklis *(k)lahvpeitel*. Kausi sisetreimisel tuli kasutada kolmanda tööriistana veel kaheteralist *kõmmeldit* (Tudulinna) e. *vaanatreinuga* (Hiiumaa) (joon. 209 : 1; vrd. lusikanuga). Samalaadset tööriistade komplekti võib täheldada ka vene kausitreialeil.[45]

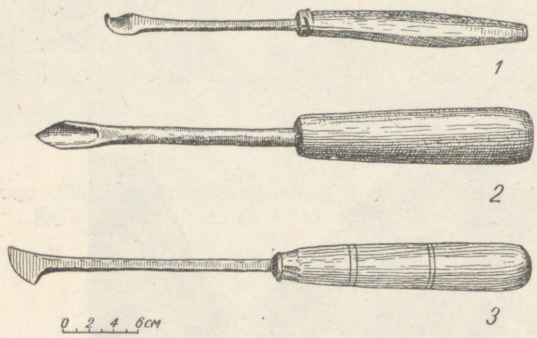

Joon. 209. Treipeitleid. 1 — Kausitreimiskõmmeld. Türi, Kirikuvald. EM 13322 b. 2 — Õõnespeitel. Kihelkonna, Kõruse k. EM A 490 : 36. 3 — Kald peitel (*treipõikel*). Kihelkonna, Kõruse k. EM A 490 : 32.

Juba Vana-Vene arheoloogilises materjalis alates X sajandist on kausitreimiskõmmeldid jt. treipeitlid tänapäevase kujuga.[46]

Üksikutest treitöödest olgu kõigepealt lühidalt peatutud kausitreimisel. Algelisema tööviisi juures treiti kauss ainult väljastpoolt, kuna seestpoolt õõnestati teda künakirve, voolmete ja lusikanoaga.[47] Tavalisem on siiski juba ammu olnud ka kausi sisekülje treimine. Selgi puhul õõnestati kauss suures laastus kirve ja voolmetega ära, jättes vaid keskele kõrgema kühmu kausi treipingi vahele kinnitamiseks. Järgnes treitöö kõmmeldiga. Pärast treimist lõigati kausi keskele jäänud nibu voolmete või lusikanoaga maha ja siluti põhi samade riistadega ära. Et kausid olid sageli suure läbimõõduga (30—40 cm oli tavaline, suurima eksemplari läbimõõt muuseumikogudes on koguni 56 cm, kõrgus 15 cm, vt. joon. 198 : 3, siis ei saanud neid hariliku rindpuu pealt treida ja peitlitoeks tuli kasutada selleks treipingile kinnitatud *kausitreimise harki* (EM 14384 Tudulinna), millelaadne oli vajalik ka vokiratta treimisel (vrd. joon. 215).

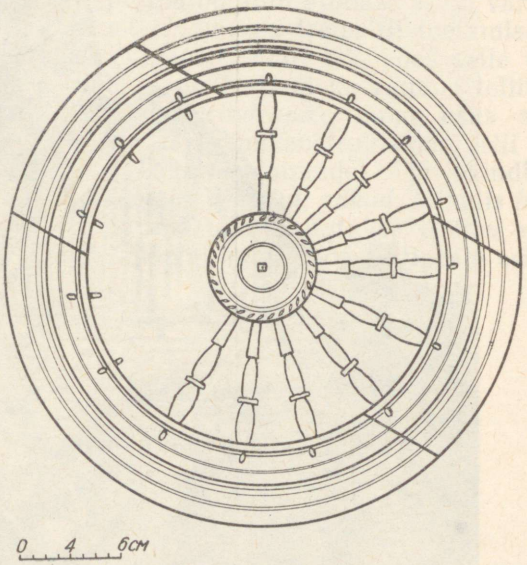

Joon. 210. Neljast tükist liidetud laia põiaga vokiratas. Pakri. EM vv.-akt 249 : 164.

Vokk valmistati harilikult läbini kasest, saartel vahel kasaarest. Üksnes vokiratas tehti võimalikult sanglepast, mis on kergem treida; pealegi on leparatast ketrajal kergem sõtkuda ja ta ei kuiva kunagi kaardu. Vokipuud peavad enne vokitegemist paarkolm aastat kuivama, et vokk kokkukuivamisel ära ei laguneks.

Põline rahvapärane vokitüüp Eestis on kaldvokk (joon. 211 : 1), kuna püstvokk (joon. 211 : 2) on vähe levinud ja paiguti ka hilisema päritoluga. Esimest on näiteks Hiiumaal nimetatud *vanaseaduse vokiks*. Püstvokke on sealne vokimeister Kustav Kalju hakanud valmistama 1900. a. paiku.[48] Pärnu-Jaagupi lähedal Uduvere alevikus töötav vokimeister Mihkel Allmägi (sünd. 1870) tegi kaua ainult kaldvokke ja läks püstvokkide valmistamisele üle alles 1920-ndail aastail.

---

[45] Филиппов, lk. 156 jj., joon. 50 (lk. 152).

[46] Колчин, Черная металлургия, lk. 121—123, joon. 91; Монгайт, lk. 108, joon. 68 : 7; Колчин, Ремесло Новгорода, lk. 42—43.

[47] Selliseid kausse leidub näit. XIII—XV saj. leius Riiast (Snore, lk. 112). Eestist on sellist tööd kirjeldatud veel Harglast (EA 39, 361—363). Vanas Lüübekis seevastu domineerisid XIII—XV saj. väljast vestetud ja seest treitud kausid (Neugebauer, lk. 181—183), milliseid esineb ka Soome ja Rootsi keskaegseis leidudes (Sahlberg, lk. 34, joon. 2).

[48] EA 9, 517.

Ka Venemaal on kaldvokk põlisem püstvokist, mida rahvas nimetab «hollandi», «saksa» jne. vokiks.[49] Lätis on püstvokk Bielensteini järgi rahvapärane vaid Põhja-Kurzemes.[50] Soomes ja Skandinaavias seevastu näib püstvokk varasemail sajandeil rohkem levinud olnud ja on hiljem kaldvokkide poolt kõrvale tõrjutud.[51]

Raskeim töö vokitegemisel on ratta treimine. Vokiratas on aja jooksul läbi teinud oma arengu, muutudes kergemaks ja suuremaks, mis on võimaldanud kiiremat ketramist. Lääne-Euroopa, Rootsi ja Soome XVII—XVIII saj. vokirattad olid tüüpiliselt võrdlemisi väikesed, väga laia ja raske pöiaga.[52] Taoline ratas on vanema tüübina tuntud ka

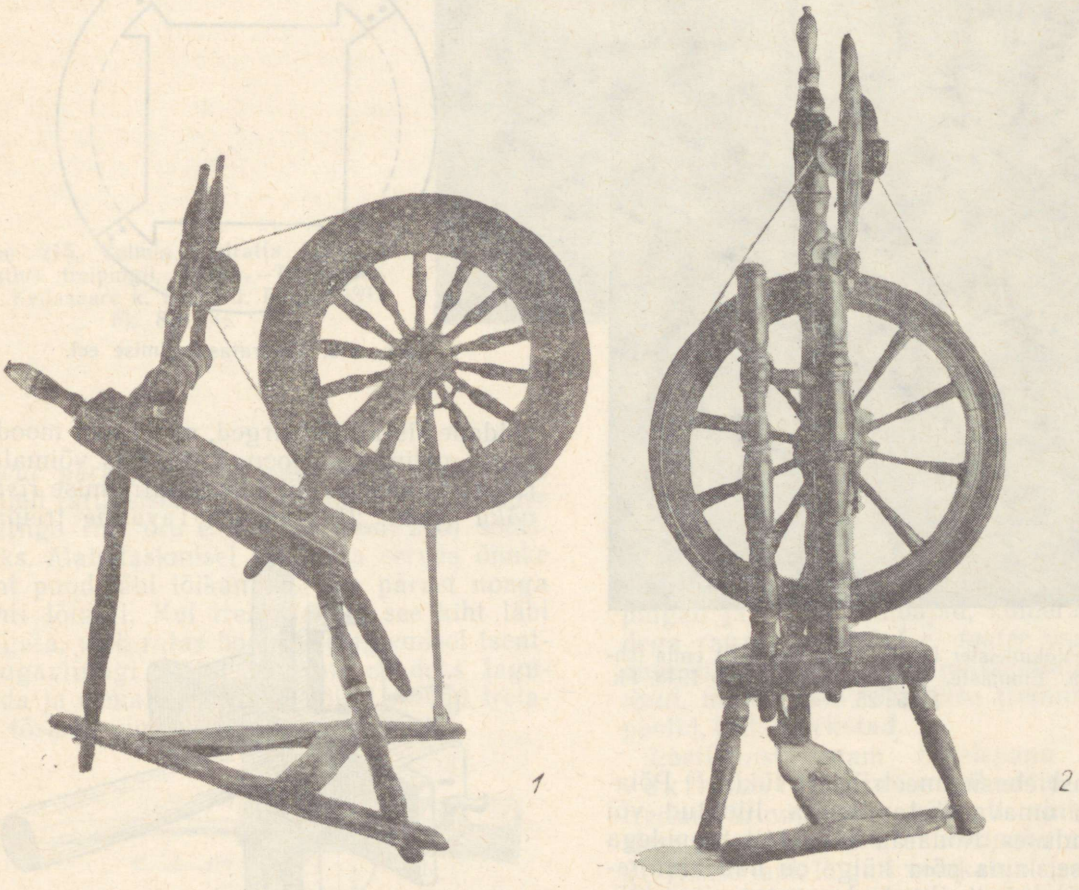

Joon. 211. 1 — Kaldvokk laia pöiaga. Hageri, Hallika k. EM vv.-akt 638 : 12. 2 — Püstvokk. Tartu. EM 9264. Mõlemad valmistatud arvatavasti XIX saj. algupoolel.

Vokk koosneb mitmekümnest treitud puuosast, mida treialid nimetavad ühise nimetusega *voki pulkadeks* e. *kontideks*. Treimata jäävad vaid vokipink, tallalaud, keps ja lüht. Vokipulki vestetakse kirvega välja suveperioodil igal vabal võimalusel, et neid talviseks tööajaks koguneks suurem hulk.

Eestis (joon. 211 : 1), kus ta esialgse materjali valgusel näib olevat levinud peamiselt maa loode- ja lääneosas, olles eriti iseloomulik muide rannarootslastele. Harilikult on pöia laius umbes 7 cm ja rattal on 12—15 kodarat. Esineb juhtusid, kus pöid on treitud ühest tükist (EM A 48 : 233 Suur-Pakri). Tavaliselt aga on see liidetud kahest poolest

[49] Лебедева, Прядение, lk. 485.
[50] Bielenstein, lk. 384.
[51] Vallinheimo, lk. 198 jj., 208 jj.
[52] Vrd. Vallinheimo, lk. 196, joon. 100, 101, 106, 111, 112.

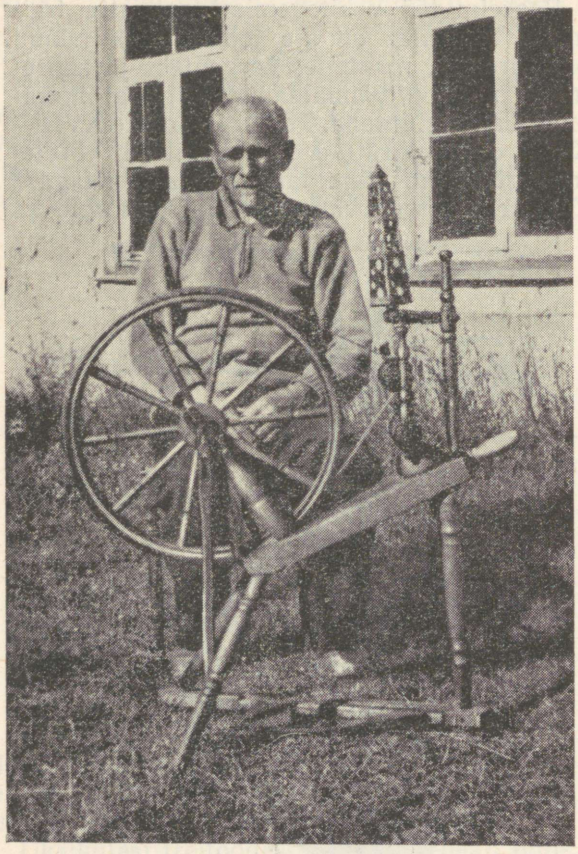

Joon. 212. Vokimeister Priidu Mets (s. 1870) enda tehtud vokiga. Emmaste, Valgu k. Autori foto 1948. Fk 1105 : 25.

või neljast ebasümmeetrilisest tükist.[53] Pöiatükid on omavahel tappimata, liimitud või pulkühenduses. Kodarad käivad otstappidega rummusse, kuna pöia külge on nad kinnitatud pöia servast viltu kodara otsa sisse löödud salapulga abil (vt. joon. 210).

XIX sajandil kujunes tavaliseks rattaringi tegemine neljast ühesugusest *sabloni* e. *pöialaua* järgi väljalõigatud ning üksteisega keeltapis ühendatud *pöiast*, mis on kinnitatud kas salapulkade või liimiga. Seejuures ratas suurenes ja pöid läks järjest kitsamaks, kuni jäi umbes 3 cm laiuseks. Kodarate arv väheneb kaheksale või kümnele (joon. 212). Kodarakinnitus jäi seejuures endiseks. Kitsam pöid võimaldas vaid viltuse pulkkinnituse asemel sageli kasutada otse läbi pöia kodaraotsa sisse löödud pulka.

Vokiratta treimise käigust on meil lähemaid andmeid ainult kirjeldatud uuemate rataste kohta. Ratta kokkupanekul jäetakse algul

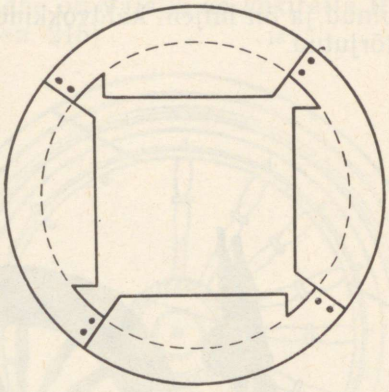

Joon. 213. Vokiratas treimise eel.

pöidade siseküljed sirged, nii et nad moodustavad nelinurga (joon. 213), mis võimaldab ratast treimiseks kiiluda rattatreimise *risti* e. *võlvi* (joon. 214) peale. Tavaline treipingi

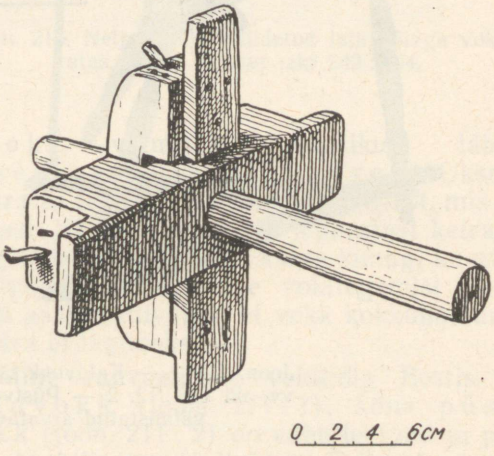

Joon. 214. Vokiratta treimise rist. Karja, Purtsa k. EM A 478 : 2.

rindpuu asendatakse *hargi* e. *kookudega*, mille vahel keerlevat vokiratast on võimalik treida nii pealt kui külgedelt (vt. joon. 215). Treimise järel saetakse ratta sisekülg kumeraks, mille võimaldamiseks on siseküljel tapikohtadele kokkupanekul jäetud vastavad sisselõiked (vt. joon. 213). Tudulinna vokimeistrid aga *lasksid* vokiratta treipingil risti pealt

[53] Kahest poolest — EM : 10697 Nissi, 15890 Juuru, vv.-akt 638 : 12 Hageri; neljast tükist — EM : 1691 Halliste, A 489 : 232 ja 234 Suur-Pakri, vv.-akt 249 : 164 Pakri.

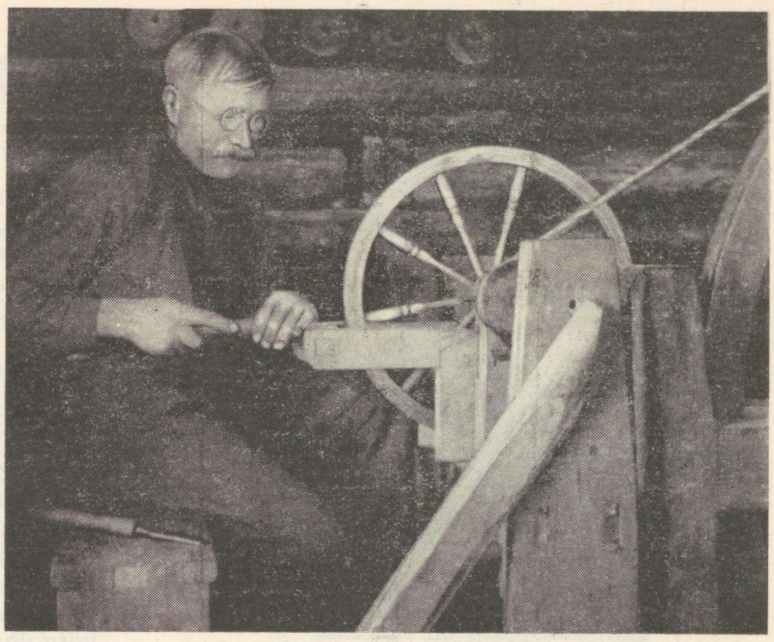

Joon. 215. Valmis vokiratta lõppviimistlus treipingil. Iisaku, Tudulinna v., Kellasaare k. Foto G. Ränk 1939. Fk. 836 : 34.

maha: pärast pealt ja külgedelt treimist lasti küljelt ratta sisering kitsa, umbes 2 mm laiuse peitliga (nn. *õra* e. *sortsik*, joon. 216) sõõrikuks. Mahalaskmisel tuli jätta servas õhuke kiht puud läbi lõikamata, mis pärast noaga lahti lõigati. Kui treimisel ka see kiht läbi lõigata, võib ratas hoogsal ringlemisel tsentrifugaaltungi mõjul kergesti osadeks laguneda ja eemale lendavad põiad võivad treialit tõsiselt vigastada.

Joon. 216. *Sortsik*. Iisaku, Tudulinna v., Pikati k. EM A 478 : 2.

Mitmesuguseid vokitööriistu on suur hulk. Me ei hakka siin nende kõigi juures lähemalt peatuma, sest süvenemine vokitöö arvututesse pisidetailidesse oleks käesolevas ühenduses üsna väheproduktiivne ega saaks sellest teha kuigi nimetamisväärseid järeldusi puutöötehnika arenguloo suhtes. Töös kasutatakse peamiselt treiali- ja tisleritöö võtteid. Seejuures pole töötehnikas võimalik inimmälu ulatuses täheldada mingit olulist arengut, kui mitte arvestada mõningate vabrikutoodete tarvituselevõtmist vanade sepa tehtud tööriistade asemel.

Vokitegemisel on vajalikud mitmes suuruses oherdid ja vindlad (uuemal ajal vabrikupuurid), saed, höövlid, mitmesugused mõõtpulgad ja kriipsutõmbajad, kumerate haaradega rauast *treisirkel* e. *taster* osade jämeduse määramiseks, peen neljakandiline *pooliraud*, mille peale lükatakse treimiseks vokipoolid, jmt. tööriistad.

Loetletuist enam tähelepanu pälvivad v o k i k r u v i lõikamise vahendid. Ümaraks treitud kruvipulgale käänati vint (*lingid*) sisse nn. (*kruu*)*sõra* e. *sõrapaku* abil (joon. 217), kruviauk lõigati vokikabja sisse vastava (*kruu*)*poldi* (ka *pulk*, *tapp*) abil (joon. 218). Need tööriistad, nagu ka puukruvid üldse, tulid nähtavasti kasutusele koos vokiga. Vastavalt on ka sõna *kruu(v)*, *kruvi* (lt *skrūve*) alamsaksa laensõna (< kasks *schrūve*) [54], nagu on samast allikast pärit ka *polt* ja *tapp*. Sõna *sõrg* esineb vastavas tähenduses leksikograafilises kirjanduses esmakordselt a. 1817.[55] Nimetus tuleneb riista lõiketera kujust.

---

[54] S c h l ü t e r, lk. 25; S e h w e r s, lk. 107, 204 (sõna on alamsaksas tuntud XV saj., Lätis a. 1748).

[55] Beiträge IX, 1817, lk. 106: *sõrg* 'Form in welcher hölzerne Schrauben geschnitten werden'.

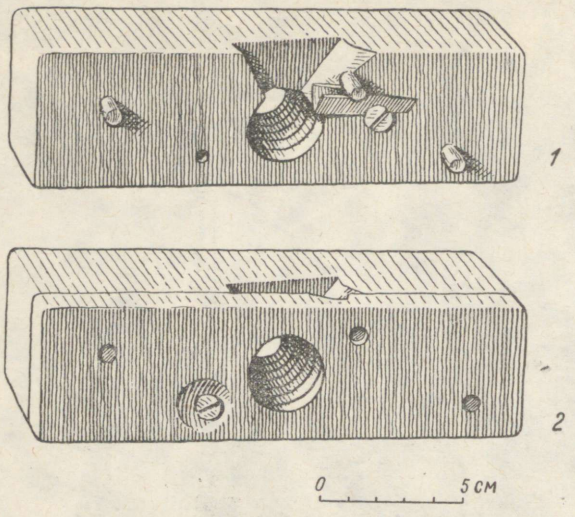

Joon. 217. Kruusõrg *(lingpakk sõraga)*. 1 — lahtivõetult, näha *sõrg;* 2 — kokkupandult. Karja, Purtsa k. EM A 478 : 4.

Et puukruvide valmistamisel võidi hakkama saada lihtsamategi vahenditega, seda näitab mälestusteade Saaremaalt: *«Esiti, kui neid ruisi tegema aketi, siis poln söukest rui lingrauda ühti oln kut niid. Rui tehti noaga valmis, lingid nikerdati noaga sisse. Paku sisse tehti paras auk, nenda et lingitud rui läbi läks. Kaks viltu pulka lasti pakust läbi, rui keeris siis nende pulkade vahel.»* [56]

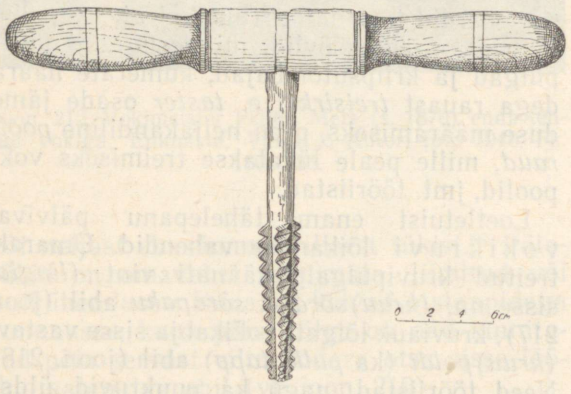

Joon. 218. Kruupolt *(lingraud)*. Karja, Purtsa k. EM A 478 : 3.

Vokikruvi valmistamise kõrval hakkasid treialid ka k ü ü n l a j a l g u varustama puukruviga, mis võimaldas küünlaid madalamale või kõrgemale käänata (joon. 201 : 2). Kõige suuremad puukruvid tulid lõpuks kasutusele ühenduses tisleripingiga.

Vokimeistrid on enamasti olnud ühtlasi p e e n s e p a d, kes ise valmistasid ka voki raudosad — telje, lühiraua ja lühihambad. Telje ja lühiraua treimiseks olid neil olemas rauatreimise peitlid, lühirauale vindi käänamiseks *lingraud* e. *kruuleht* jne. Vahel aga on raudosad lastud teha ka sepal.

Eriti Tudulinna kodutööndajad olid jõudnud ka töö mõninga ratsionaliseerimiseni, nagu selgub sealse vokimeistri Ludvig Suurvälja (sünd. 1874) seletusest: *«Töö läks jõudsamast, kui võtsid nii 10—12 vokki korraga kätte, siis tegid ühte seltsi pulgad korraga valmis. Siis polnud niipalju tappide ja muu sättimist. Kes neid siis üksikult jõuab teha, võta üks ports käsile ja tee valmis. Valmistreitud kraam läheb kõik kasti. Kui hakkad kokku panema, siis muudkui võta kastist ja ladu kokku. Kui mitme mehega sai tehtud, siis igal oli oma töö — poeg treis pulgad valmis, ise tegin pengid, rauad, käänasin vinti jne.»* Samalaadset lihtsat tööjaotust esineb ka mujal suuremail meistreil, kuid tihti on vokid valmis tehtud algusest lõpuni ükshaaval, milleks kulub loomulikult tunduvalt rohkem aega. Ühe voki tegemiseks arvestatakse üldiselt kuluvat üks nädal, Tudulinnas aga, kus tosin vokki oli korraga teoksil, arvestati voki peale kolm päeva. Kui treialil oli ka õpilasi, suurenes muidugi vastavalt töökojas toodetud vokkide arv.

K o k k u v õ t t e s võime märkida, et puu treimist tunti Eestis tõenäoliselt hiljemalt alates feodaalsuhete kujunemise perioodist (X—XII saj.), kusjuures see algusest peale seostus eralduva käsitööga. Peamiseks treitooteks kuni XVII sajandini olid kausid, mille valmistamist algselt võib-olla õpiti venelastelt. Treiseadiseks sel ajajärgul oli vibutreipink, mis kohati püsis kasutusel kuni XIX saj. lõpuni. XVIII sajandil tõusis treitöös esikohale vokivalmistamine, millega ühenduses maale ilmus järjest rohkem treialeid. Sellega kõrvuti hakkas levima suurema jõudlusega ratastreipink, algul suure vändast aetava rattaga, alates XIX saj. teisest poolest aga juba massiivse hoorattaga ja puht jalaga tallatav või mehhaanilise jõuseadme abil käivitatav. Kapitalismi arenedes omandas vokivalmistamine maal üsna ulatuslikud

[56] KV 79, 70 Karja.

mõõtmed, vaibus aga XX saj. algupoolel tekstiilitööstuse jõudsa arenemise tõttu kiiresti. Tänapäeval on treitööl maal olulisem osa veel vaid vankritööonduses rattarummude tegemisel, mis toimub enamasti mehhaanilistel treipinkidel.

9. MÖÖBLIVALMISTAMINE JA MUUD TISLERITÖÖD. PUIDUSEOTISED

Elamusisustus oli feodalismiaegses eesti külas äärmiselt lihtne. Olgu siin iseloomustuseks esitatud vana rehetoa sisustuse kirjeldus Saaremaalt: «*Mis suurt mööblid sääl toas esiti oli — söömareńd* [= söögilaud], *paar pinki, oli siis see ökski va ölg põhaga iste* [= tool] *ka. Magamisè taaris oli nurkas koigas* [= seinalava], *menel oli siis ka juba ase* [= voodi]. *Asemid ja koikaid oli ikka vähe, ahju peel sai magatud. Menes peres oli renni taga söukke lai pink* [= seinapink], *sööma aegu sai sääl peel istutud ja ööse magatud.*

Müürinukkis oli veel see raiepakk, kus peel sai oksi raiutud ja kolde ees istutud.

Söuksi kapisi ja riijulid pole esiti õhti olnd. Vahest meni va laudu [= kolmnurkne ühest lauast nurgariiulike] *oli seina külges, kus levanukk sai peele pandud. Menes peres oli pisike varn nenda sääl renni otsas seina külges, kus kostad* [= puulusikad] *ja noad keisid. Muud asju mab te* [= ma ei tea] *sääl toas änam ette olnd õhti.*»[1]

On loomulik, et kirjeldatud vähese lihtsa sisustuse valmistamine pimeda ja suitsunud rehetoa jaoks kuulus koduse käsitöö valdkonda, mistõttu tisleritööl ei olnud külas kuni kapitalismiaegse murranguni talurahva elamukultuuris üldse nimetamisväärset pinda. Üksnes ainsate kaunistatud mööbliesemete, õlgpõhjaga toolide (joon. 219) ja aidas või kambris seisvate riidekirstude valmistamine oli mõnevõrra keerukam, mistõttu neid enamasti on teinud puusepad. Lihtsad viljakirstud aga valmisid tihti koduse käsitööna.

Tisleritooted, eelkõige linnatüüpi mööbel (kapid, riiulid, kohvrid[2], kummutid, lauad, toolid, sängid) hakkasid külas tõsisemalt levima alles XIX saj. teisel poolel, eriti selle lõppkümnendeil.[3] Jõukamais taludes 1860—70-ndail aastail alanud uute eluhoonete ehitamisega[4] võeti ühtlasi kasutusele suuremad aknad ja uksed. Kõige sellega ühenduses ilmus külla nüüd hulgaliselt tislereid,

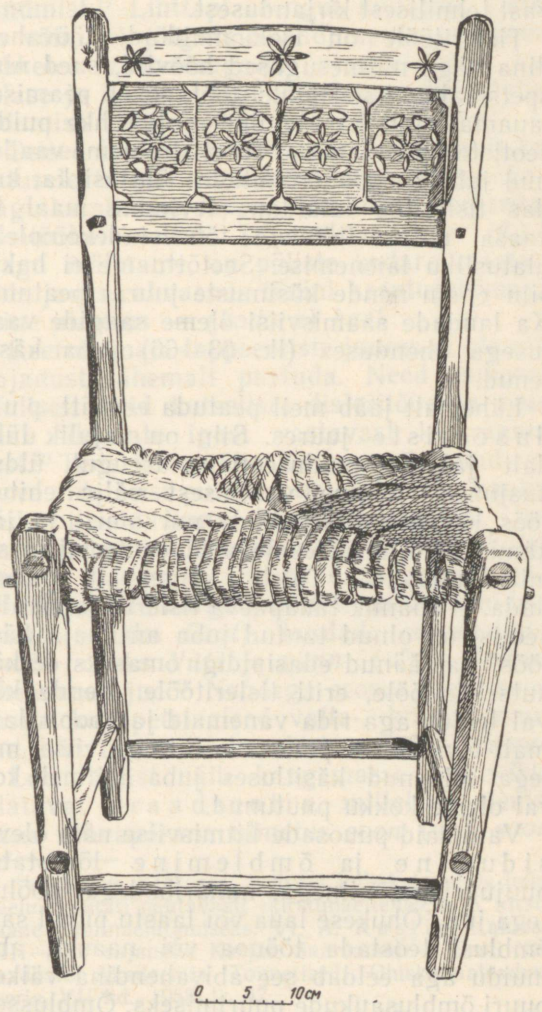

Joon. 219. Tool. Jüri, Lagedi k. EM A 426 : 185.

keda maal küll juba mõni sajand varemgi vähesel arvul leidus peamiselt mõisate teenistuses.

[1] KT 71, 84 jj. Kaarma (sõrendused autorilt).

[2] *Kohver* — pealt laienev jalgadeta suur kast tapptehnikas nurkadega; võeti tarvitusele vana kirstu asemel ja oli moes ainult mõne aastakümne.

[3] Samal ajal on toimunud analoogiline areng ka Vene külas (Бломквист, lk. 439 jj.).

[4] Vt. Viires, Veske tegevusest, lk. 302.

Tisleritöö kiiret arengut maal ei soodustanud muidugi mitte üksnes kaubamajanduse jõudus kasv külaühiskonnas, vaid ka kapitalismiga kaasuv üldine tehniline progress, eeskätt saetud lauamaterjali laialdane kasutuselevõtmine (vrd. lk. 64).

Tisleritöö tehnika ja toodete jälgimisel me peatume esmajoones neil nähtustel, millel on põline rahvapärane taust või mis iseloomustavad üldisemalt puutööonduse ajaloolist arengut, ega lasku tisleritehnika detailidesse, millest on võimalik saada ülevaadet vastavast tehnilisest kirjandusest.

Tisleritööle on iseloomulikud: töövahendina väga mitmesugused höövlid, saed ning spetsiaalne tisleripink; töötamisel peamiselt lauamaterjali kasutamine ning rohke puiduseotiste rakendamine. Tööriistu oleme vaadelnud juba eespool, rõhutades ühtlasi ka, kuidas tisleritöö laialdane levimine maal tõi kaasa maakäsitööliste tööriistadekomplekti ulatusliku laienemise. Seetõttu me ei hakka siin enam nende küsimuste juures peatuma. Ka laudade saamisviisi oleme saagide vaatlusega ühenduses (lk. 63—66) juba käsitlenud.

Lähemalt jääb meil peatuda eeskätt puiduseotiste juures. Siin on vajalik lühidalt jälgida puiduseotiste arengut üldse, kusjuures jätame vaatlusest välja ehitustöös kasutatavad palkide nurkamis- ja jätkamisviisid kui käesoleva ülevaate piiridesse mittekuuluvad. Tuleb kõigepealt tähendada, et enamik tänapäeva tisleritöös tavalisi seotisi on olnud tuntud juba antiikaja käsitöös[5] ja jäänud edasipidigi omaseks eeskätt kutsekäsitööle, eriti tisleritööle. Nende kõrval leidub aga rida vanemaid ja hoopis laiemalt levinud eri puuosade liitmise viise, millega eelnenud käsitluses juba mitmel korral oleme kokku puutunud.

Vanimaid puuosade liitmisviise näib olevat sidumine ja õmblemine lõhestatud puujuurtega, niinega, naharibadega, kõõlustega jms. Õhukese laua või laastu puhul saab õmblust teostada töönoa või naaskli abil, muidu aga eeldab see abivahendina väikest puuri õmblusaukude puurimiseks. Õmblusseotis on väga iseloomulik neoliitikumis — saanijalaste ja kodarate, paadilaudade jne. ühendamisel.[6] Mitmetel põhjarahvastel (dolgaanid, nganassaanid, laplased jne.) on sidumine-õmblemine viimase ajani olnud tavalisemaid puuosade liitmisviise.[7] Eespool nägime, et Eestis, nagu mujalgi Euroopas, on õmblusseotis tänini püsinud sõela ja vaka painutatud kerelaastu otste omavahelisel ühendamisel. Teiseks taolise seotise igandliku säilimise näiteks XX sajandil on Pärnu jõel haavapuust õõnestatud venede kaarte nööriga sidumine venepuu külge (vt. lk. 88). Muude esemete juures on see kinnitusviis Eestis ammu kadunud. XIX sajandil on seda esinenud veel mõnede mitte eriti rahvapäraste sadulate koljude ja jalaste ühendamisel.[8] Ka on Eesti põhjarannikult leitud kindla dateerimisvõimaluseta paadijäänused, kus lauad olid samuti liidetud õmblusega.[9]

Teine põline, neoliitikumi ulatuv kinnitusviis on kinnitamine puupulkade abil, mis nagu õmbluski enamasti eeldab abivahendina naasklit või puuri pulkade jaoks aukude tegemiseks. Põhjarahvastel on pulkkinnituste kasutamine õmblusseotiste kõrval harilikuks võtteks.[10] Tavalisemaid kinnitusviise oli see ka Vana-Egiptuse ja Kreeka-Rooma puutööonduses.[11] Tisleritöödes leiab see tänini rakendamist laudade servi-, jätkja ka nurkseotistes. Eesti feodalismiaegses tehnikas oli puupulkade kasutamine üldse kõige sagedamaks puiduseotiste kinnitamise võtteks, mida võib kohata suure hulga mitmesuguste esemete juures.

Saaremaal nimetatakse suuremaid kinnituspulki *nagadeks,* väiksemaid *nakkideks* (deminutiiv *naga*-sõnast). Näiteks jutustatakse Pöidel: *«Muiste tehti köik nagade ja nakkidega. Ukse pöönad ja kerstu kaaned köik olid tamme nagadega koos. Naga on jäme, auk lastud tollise uherdiga ja vahest veel jämemaga. Nakk on peenike, auk lastud peene uherdiga. Nüid on nagade ja nakkide asemel naelad, ja veel menes kohas ruinaelad.»*[12] Kui pulk jääb valmisesemel nähtamatuks, nimetatakse seda tavaliselt *salapulgaks,* Kirde-Eestis ka *üdipulgaks* (Kodavere) e. *üdime pulgaks* (Lüganuse).

---

[5] Vt. näit. Эллинистическая техника, lk. 200—202.

[6] Тан-Богораз, lk. 90; Семенов, lk. 212.

[7] Попов, Техника, lk. 101 (joon. 7), 104, 109, 112; Попов, Нганасаны, lk. 71; Manninen, lk. 167; Ränk, Bootfunde, lk. 311 jj.

[8] Viires, Ratsutamine, lk. 54 jj. Niisugused sadulad on tavalised Kesk-Aasia rändrahvastel ja on ungarlaste vahendusel Euroopas üsna laialt levinud.

[9] Ränk, Bootfunde.

[10] Попов, Техника, lk. 104; Попов, Нганасаны, lk. 71; Серошевский, lk. 367.

[11] Erman-Ranke, lk. 543; Эллинистическая техника, lk. 200 ja joon. 75, 76, 79.

[12] KV 81, 65.

Eelnenud käsitluses oleme puupulkkinnitusi võinud täheldada mitmetel puhkudel, näiteks paadi kaarte kinnitamisel, nõulaudade omavahelisel sidumisel, vakapõhjadel, puurataste pöidade isekeskis ühendamisel *(suuvarnapulgad)* jne. Puusadulakoljude kinnitamisel jalaste külge olid salapulgad samuti tüüpiliseks vahendiks.[13] Edasi on need olnud tavalised laudade p õ õ n a g a ühendamisel (uksed, kirstukaaned, lauaplaadid, nõuja pajakaaned jms.). Põõn on laudade serviti plaadiks ühendamisel ilmselt üsna vana abinõu, nagu osutab juba läänemeresoomeline sõna *põõn* (lv *pęn,* sm *piena*) ise, millele leidub (tähenduslikult küll erinevaid) vasteid volga ja permi keeltes.[14] Ka lihttappide kinnitamisel (näiteks reekodara ja jalase ühendusel, tisleritöödes tänini aknaraamides jne.) on heaks abivahendiks tapist risti läbilöödud pulk. Põrandalaudade omavahelisel servamisel kasutatakse punnitud laudade puudusel samuti kinnituspulki.

Pulkade ja ka lihttappide kinnitamiseks lööd i neile otsast sisse k i i l, mis ei lasknud neid enam välja libiseda (vrd. joon. 219). Seegi on olnud väga armastatud võte juba antiigi puutehnikas, samuti keskaegses Euroopas.[15] Enamasti nimetati eri nimetusega suuremaid, peamiselt puude lõhestamiseks kasutatavaid kiilusid ja vähemaid kinnituskiilusid. Esimeses tähenduses olid kasutusel Põhja-Eestis *talb,* Lõuna-Eestis ja Saaremaal *vai (vagi),* teises tähenduses *kiil* ja saartel *suume(s) (suue).* Viimastest sõnadest on kasutusel ka vastavad verbid *kiiluma* ja *suumama (suudama* jne.). Peale *kiilu* (vt. lk. 80) olid kõik tähendatud sõnad läänemeresoome keeltes tõenäoliselt tuntud juba ürgkogukondliku korra ajal [16], mis omalt poolt kinnitab kiilude kasutamise vanust eesti puutöötehnikas nii lõhestamis- kui kinnitusvahendina.

XIX saj. teisel poolel hakkasid puupulki aina enam asendama vabrikukaubana massiliselt levivad r a u d n a e l a d ja k r u v i d. Naelad olid ometi tuntud juba kaua aega varem, nagu näitavad X—XIII sajandisse kuuluvad hulgalised naelaleiud. Tol ajal kasutati neid peamiselt mereranniku paadi- ja laevaehituses. Muudes puutöödes aga jäi naelte rakendamine läbi kogu feodalismiaja üsna tagaplaanile.[16a]

Tisleritööle eriti iseloomulikest t a p p s e o t i s t e s t, mille valmistamisel tähtsaks abivahendiks on peitel, näib Eestis kaugemale minevikku ulatuvat üksnes l i h t t a p p (keeltapp), mida võib kohata näiteks kodarate kinnitamisel reejalastesse ja rattarummudesse, riidekirstudes, kangaspuudes jne. Ka mõned Lõhavere linnuselt leitud puuesemete katkendid osutavad nelinurksete lihttapp-ühenduste tundmist.[17] Lihttapi arengut kiviajast alates on võimalik jälgida Skandinaavia ja Soome rohketes muinasaegseis jalaseleidudes, kus jalase ja kodara tappühendus on kinnitatud sidumise varal.[18]

Teised tapiliigid on Eestis tõenäoliselt kasutusele tulnud alles ühenduses tisleritööga, nagu ka nimetus *tapp* ise on hiline laen saksa käsitöölistekeelest (< kasks *tappe* id.).[19] Nagu mäletame, on põliste kodara otsatappide jaoks rahvasuus tänini kasutusel hoopis teine nimetus — *(kodara) kael.*

Keerukamate tappseotiste juures ei ole siin vajadust lähemalt peatuda. Need esinevad oluliselt vaid kutselises tisleritöös ja neist saab ülevaate igast vastavast käsiraamatust.[20] Tisleritööga ühenduses on ilmunud veel terve rida teisi puiduseotisi, mis kõik kannavad hiliseid linna käsitöölistekeelest laenatud nimetusi, nagu *valts* (< sks *Falz*), *eerung* (< sks *Gehrung)* e. tiidusnurk (45° all ühendatud nurgad, näiteks pildiraamidel), *kraad* (< sks *Grat*), laudade servseotistes *nuut-* (< sks *Nut)* ja *punn-* (< sks *Spund*) ühendused jne.[21] Nendega seoses võeti kasutusele ka spetsiaalsed valts-, kraad-, nuutjne. höövlid, mida vaatlesime juba eespool.

Loendatuist näib kaugemasse minevikku ulatuvat k r a a d s e o t i s, millel on olemas vana rahvapärane nimetus *soon* (vrd. *soon-*

---

[13] V i i r e s, Ratsutamine, lk. 43, 50, 61.

[14] Vrd. Х а к у л и н е н II, lk. 27; K e t t u n e n, lk. 284 jj.; Finnisch-ugrische Forschungen XII, Helsingfors-Leipzig 1912, lk. 133 jj. (Y. W i c h m a n n).

[15] F e l d h a u s, vg. 558.

[16] S a a r e s t e, lk. 207—209; K a l i m a, Balttil. lainasanat, lk. 174 (*vai*); Virittäjä 1950, lk. 77 (*suume*) (J. M ä g i s t e).

[16a] Alates XIII saj. levivais laibakalmistuis leitud naelu kasutati nähtavasti «kirstunaeltena», s. o. kirstukaane kinninaelutamiseks. Vt. A. K u s t i n, Kalmistu XIII—XIV sajandist Karjas, Saaremaal. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, VII kd., 1958, lk. 47.

[17] M o o r a, Linnuste uurimise tulemustest, tahv. XIII : 6, 8.

[18] B e r g, lk. 34—53. Ka vanade altailaste (I aastatuh. keskel e. m. a.) lihttapid kinnitati rihmaga sidudes (С е м е н о в, lk. 210).

[19] S c h l ü t e r, lk. 44. Samast allikast lt *tapa* id. (S e h w e r s, lk. 141).

[20] Vt. näit. V e s k i, lk. 74—81.

[21] Nende seotiste kohta lähemalt vt. tsit. teos, lk. 65—81.

höövel). Ka laudnõude *uure* kuulub sisuliselt soonseotiste hulka. Eriti tüüpiline on soonseotis kirstukonstruktsioonis. Tavaline on ta ka vanades puusadulates, kus on kasutatud nii liht- kui kalasabakraadi.[22] Vanade nõu- ja pajakaante ning lauaplaatide põõnad on samuti tihti kinnitatud kalasabakraadis (joon. 220).[23] Kraadseotisega otseselt ühenduses

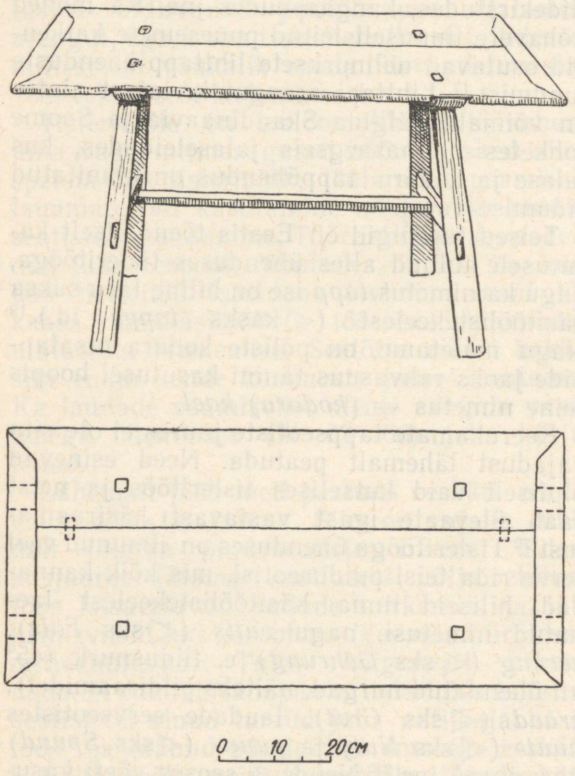

Joon. 220. Söögilaud. Lauaplaadi all kaks kalasabakraadis põõna, millest lauajalgade otsad läbi tapitud, otspõõnad kinnitatud lihttappidega, lauad omavahel ühendatud kahe salapulgaga. Pärnu-Jaagupi, Kaisma v. EM A 426 : 204.

olev laudade *punnimine* (nuut-punn-seotis) on eestlastest puuseppadele tuntud olnud nähtavasti hiljemalt XVII sajandil, nagu näitab verbi *punnima* esinemine Gösekeni sõnastikus.[24]

[22] Viires, Ratsutamine, lk. 43, 61 ja joon. 1, 3, 4, 14.

[23] Vt. ka joonisel kujutatud lauaplaadi lihttapiga kinnitatud otspõõna. Vrd. samasuguse põõnakinnitusega laudu EM A 47 : 107, Kursi, EM A 426 : 204 Viru-Jaagupi.

[24] Göseken, lk. 169: «einlegen / (den bühnen) punnima»; lk. 213: «getaffelt / punnitut».

Liimi kasutamine, mis Põhja-Euroopas on põlisest ajast tuntud[25], oli eesti feodalismiaegsele puutöötehnikale võõras ning levis alles koos vokitreimise ja tisleritööga. Nagu nägime, olid rahvapärasteks tappide kinnitamise abinõudeks puunakid ja kiilud. Liimimise abivahendina võtsid eesti tislerid kasutusele ka *pitskruu* e. *käsikruu* liimitavate detailide kokkusurumiseks. Tänapäeva liht-liimimisklambrile[26] vastav *pügalpakk* on küll juba vanem tööriist, kuid seda on kasutatud algselt muudeks otstarveteks (vrd. lk. 80).

Nii tuleb Eestis põlisteks rahvapärasteks puuosade ühendamise vahenditeks pidada õmblus- ja pulkseotist, kinnituskiilusid, põõnasid ja lihttappi, mis ulatuvad ürgkogukondlikku aega. Ka soon- e. kraadseotis oli arvatavasti tuntud hiljemalt X—XIII sajandil. Õmblusseotis oli XIX sajandiks oma laiema tähtsuse juba kaotanud ning leidis üldist kasutamist vaid laastust painutatud kerega esemete juures, teised kõik aga olid XIX sajandi rahvapärases tehnikas üsna tavalised. Raudnaelte kasutamine ulatub ühel kitsal tööalal — paadi- ja laevaehituses — küll juba X—XIII sajandisse, jäi aga muus puutöös üsna kõrvaliseks ja muutus massiliseks alles kapitalismi arenedes XIX saj. teisel poolel. Muud ühendusviisid ja -vahendid on hoopis hilisemad ning iseloomulikud ainult kutselisele tisleritööle.

Vanast feodalismiaegsest küla laudsepatööst olgu siinkohal lähemalt peatutud veel kirstude juures, mille konstruktsioon on mitmeti huvipakkuv oma nurgasammastega-jalgadega, millesse soon- ja lihttappseotises on kinnitatud küljelaudade otsad.

Kirstu valmistamise kohta pärineb Kaarmalt vanalt puusepalt Priidu Aniselt (sünd. 1854) paar head kirjeldust, millest esitame alljärgnevas olulisema[27]:

«Tehti ikka kuuse- ja männi laudest, nee olid eed lahked ja pehmed valmis teha. Ja oli kena sile ja valge puu.

Sii oli metsa käe, kerstud tegi küla puusepp tellimise peele. Tellija eese [= enese] *laudest. Laavad luhkus see välja, kes laskes kerstu teha. Kerstud olid keik luhut laudest...*

[25] Manninen, lk. 168.

[26] Vt. Veski, joon. 125 (lk. 72).

[27] Kirjeldus on võetud KV 79, 108—121. Sulgudes toodud täiendused pärinevad KT 71, 45 jj. Mõlemad kirjeldused on üles tähendanud A. Toomessalu.

Oli ka neid mehi, kes tegid ise kodu seiksed vilja kerstud valmis. Aga riide kerst oli ikka puusepa töö, see pidi ikka vähe silem olema, ja oli ka.

Ma võttasin vilja kerstu tööst ikka vaka rugisi, riide kerstu tööst nenda poolteist vakka. Siis olid keik peremehe eese puud, kes kerstu laskes teha . . .»

«Öövliga lükkasin laude ääred sirgeks, nakid panin vahele ja löin sedasi kaks kogu. Olid pöhi, küljed ja otsad sedasi koos, siis märkisin jalad äe ja raijusin nendele sooned ja augud sisse.»

(Soonte raiumisel *«uherdiga lasti rida aukusi jalale sisse ja kerve nina ja pöikliga tängiti jälle soon tühaks.»*[28])

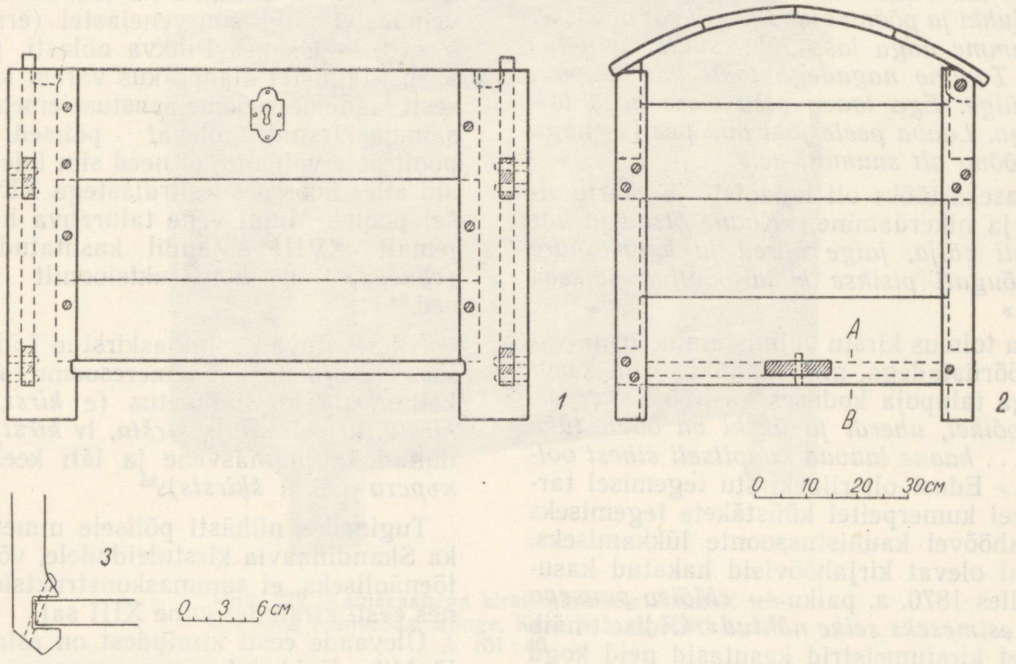

Joon. 221. Kirst, dat. 1724. Ehituse skeem. 1 — esikülg; 2 — otsvaade; 3 — lõige A—B. Pilistvere, Kõo v. EM A 350 : 11.

Männipakk *«kodu löödi luhki, ja kui ee lahke puu oli, siis löödi pool veel luhki. Nenda sai kaks laia kere lauda ja kaks kitsast kaane lauda ühest jupist . . . Seike* [= niisugune] *lomp pandi pügalpaku vahele ja tahuti laavaks, teise korra teine ots . . .*

Jalge puu pakk löödi jälle risti neljaks . . . Pügalpaku vahel tahuti jälle paraseks.

Puud tahuti keik toorelt valmis, siis olid pehmed. Kaane pööned raijuti jälle kasest, pidid laudest vähe sitkemad olema.»

Valmis laudadel lasti paar aastat kuivada, algul sauna peal, tegemise eel veel toas parsil suitsus. Suitsus kuivatamine aitas koitamise vastu. Kuivanud lauad toodi puusepa kätte, kes ajas lauad *«va öövli tükiga vähe üle»*. Tavaliselt olid lauad nii laiad, et nii kirstu küljeks kui põhjaks kulus kaks lauda.

«Nüid tappisin kerstu otsad kogu. Siis panin pöha ja küljed.

Suumasin äe ka, tegin oort [= kohe] *valmis . . .*

Suumestud sai nenda: laava ots, mis jalast läbi tuli, löödi kervega või noaga luhki ja kuivast kuuse puust pisike kiil suumes sisse . . . Suumestamine oli vana moed, mo aegus siis aketi seikste tappidele nakkisi sisse laskema.[29] *Peene uherdiga lasti auk tapist risti läbi ja tamme nakk sisse.»*

---

[28] Üksikuil meistreil oli kasutusel ka härghöövli tüüpi soonhöövel, millega kirstujalgadesse lükati soon kahe mehega (vrd. lk. 70 ja joon. 51 : 2).

[29] Tegelikult on kinnituspulkade kasutamine tüüpiline ka kõige vanemate kirstude juures (vt. joon. 221). Neid on kasutatud juba Rootsi XII saj. kirstudes (Svensson, joon. 5, 19—20, 34—36).

(«Pöhi pandi kerstule sedasi ala, et otsa alumine laud tehti söukse soonega, pöhi tuli sönna sisse [vrd. joon. 221]. *Suurde kerstudele pandi veel öks penn pitkuti pöha ala. Otsad tapiti pennil mölemad otsa laude sisse, ikka laudest läbi. Meni tappis ka nelja tolli laiuse pöha laava otsa otsa laudest läbi, siis penni ala äi pandud.»)*

Kaane kinnitamiseks *«Kaks jala otsa tehti tagant luhki ja pööna otsad pandi sönna sisse, köva tamme naga lasti läbi, säält kaan liikus... Tamme nagadega lasti laavad pöönade külge. Ega laava otsa sisse kaks tollist naga. Laava peele jähi naa pee* [= naga pea], *pööna alt suumati äe.»*

Viimaseks tööks oli lauaotste ja -äärte silumine ja nikerdamine. *«Kaane otsad ja äär nikerdati välja, jalge ääred ja kaane ääre peele tõugati pisikse kirja öövliga seiksed sooned.»*

Seega toimus kirstu valmistamine üsna väheste tööriistadega, mis enamikus olid kasutusel iga talupoja koduses käsitöös: *«kerves, nuga, pöikel, uherdi ja ükski va öövli tükk siis ka... kaane laavad kaapitseti sihest oolmetega.»* Edasi oli riidekirstu tegemisel tarvilik veel kumerpeitel küüstäkete tegemiseks ja kirjahöövel kaunistussoonte lükkamiseks. Kaarmal olevat kirjahöövleid hakatud kasutama alles 1870. a. paiku — *«Möisa puusepa käe sai esimeseks seike nähtud»*. Üldiselt näib siiski, et kirstumeistrid kasutasid neid kogu XIX saj. jooksul ja tõenäoliselt varemgi, sest suurel enamikul muuseumides säilitatavaist kirstudest on jalgade ja kaanelaudade, vahel isegi küljelaudade servad kaunistatud kirjahöövli soontega (vrd. ka lk. 70).

Kirjeldatud kirstuvalmistusviisi tuleb Eestis ilmselt pidada täiesti üldiseks, sest sama konstruktsioon on täheldatav kõigil eesti kirstudel, alates seni teada olevast vanima dateeringuga (1724) kirstust, mille ehitus selgub joonistelt 221.

Nurgasammastega kirstud on juba e. m. a. olnud üsna üldised Vahemeremaades, kust nad varasel keskajal levisid nähtavasti Balkani ja Kesk-Euroopa kaudu põhja poole kuni Skandinaaviani, kus üksikasjadeni eesti kirstudele lähedased kirstud ilmuvad hiljemalt XII sajandil.[30] Rootsis säilis konstruktsioon talupoegade lihtsates vilja- ja jahukirstudes kuni viimase ajani.[31]

Baltimaades on sammaskirstude levik piiratud. Peale Eesti olid nad tavalised veel vadjalastel, liivlastel ning Põhja-Lätis Vidzemes.[32] Muudes Läti osades oli kuni XIX sajandini harilikumaks riidesäilitusnõuks lukustatava kaanega laudtiin (varem ka ummiknõu), mis oli tavaline ka leedulastel, valgevenelastel ning suurvenelastel (eriti Loode-Venes).[33] Üksnes Pihkva oblasti põhjaosas Peipsi-tagustel aladel, kus varem leidus rohkesti läänemeresoome asustuselemente, näikse sammaskirstud olevat põlised. Teiselt poolt pole võimatu, et need siin laiemalt levisid alles koos eesti siirdlastega XIX saj. teisel poolel. Mujal vene talurahva hulgas hiljemalt XVIII sajandil kasutatud kirstud *(сундук)* on konstruktsioonilt teistsugused.[34]

Nii seostuvad sammaskirstud Läänemeres[t] idas esmajoones läänemeresoome rahvastega, kelle vana kirstunimetus (e *kirst*, sm, vdj *kirstu*, krj *kirsto*, is *kirštu*, lv *kiršt*) on kandunud ka muinasvene ja läti keelde (mvn *кърста* jne., lt *šķirsts*).[35]

Tuginedes niihästi põlisele nimetusele kui ka Skandinaavia kirstuleidudele, võib pidada tõenäoliseks, et sammaskonstruktsioon kodunes eesti kirstudes enne XIII saj.

Ülevaade eesti kirstudest on esialgu väga lünklik. Kuid juba praegu meie käsutuses olev materjal näitab, et kuigi kirstud oma põhikonstruktsioonilt on olnud üle maa ühesugused, esineb nende välises kujunduses ja mõningais detailides paikkonniti ka teatavaid erinevusi. Kõige silmapaistvamalt avalduvad need kaane kujundamises. XIX sajandil oli peamiselt Kagu-Eestis rahvaomane viilkatuse kujuline katuskaas (joon. 222). Haanja kodutööndajad valmistasid katuskaanega kirste kuni kirstude asendamiseni kohvrite, kummutite ja kappidega 1880-ndail aastail. Domineerivaks tüübiks oli taoline kirst XIX sajandil nähtavasti ka edasi lõunas

---

[30] Erixon, Möbelkultur, lk. 126—128; Schoultz, lk. 6; Karlson, lk. 91 jj.; Svensson, joon. 1—5, 17—21, 31—38.

[31] Erixon, Möbelkultur, lk. 127.

[32] LE, lk. 931; Vidzeme kohta LVM teaduslikult töötajalt L. Dumpelt saadud andmed.

[33] Bielenstein, lk. 235 jj., joon. 166—168; Бломквист, lk. 424 jj., joon. 116; Leedus ajalooteaduste kandidaadi V. Miliuse teatel.

[34] Бломквист, lk. 426 jj.

[35] Kalima, Balttil. lainasanat, lk. 118; Toivonen, lk. 200; Aben, lk. 206.

Vidzemes.[36] Samuti oli see kasutusel Peipsi taga Pihkva oblasti põhjaosas ning vadja alal. Katuskaanega kirst oli iseloomulik keskaegsele romaani stiilile ja selle juured ulatuvad antiigi sarkofaagideni, mistõttu teda ka Eestis on peetud põliseimaks kirstutüübiks.[37] dega.[38] Mandril seevastu käivad põõnad alati kirstu sisse. Kõigi nimetatud erijoonte levikupiirid ja ajalised vahekorrad jäävad esialgu lahtiseks ning vajavad edasises uurimistöös täpsemat selgitamist.

Kirstude kõrval on teiseks sammaskonst-

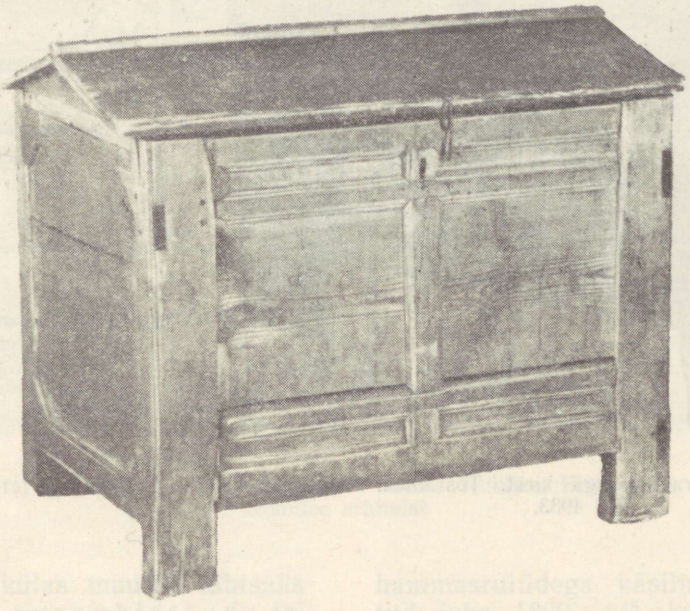

Joon. 222. Katuskaanega kirst, pärimuse kohaselt tehtud enne Põhjasõda. Rõuge, Kasaritsa v., Sossi k. EM A 101 : 40.

Kumera kaanega kirst, mida on seostatud Kesk-Euroopa hilisgootikaga, oli Eestis XIX sajandil valitsev peaaegu kogu maal. Rahvaomane oli ta siin juba hiljemalt XVIII saj. algul (vrd. joon. 221). Lisaks kumerpeitli täketele ja kirjahöövli soontele kaunistati kumera kaanega kirste eriti Edela-Eestis rikkaliku põletuskirjaga (joon. 223). Ida-Eesti (näiteks end. Tartumaa) kumera kaanega kirstudele on iseloomulik kitsam harilaud kaane keskel (joon. 224). See detail, mis näib olevat säilinud varasema katuskaane elemendina, peaks osutama kumera kaane suhtelisele hilisusele antud alal. Saare- ja Hiiumaa kirstude erijooneks on kaanepõõnade paigutamine kaane serva väljapoole kirstuotsi (joon. 225), mis neid seob Rootsi kirsturuktsiooni näiteks sängid, mis aga talurahva hulgas on kirstudest hoopis hilisemad.[39] Veel XIX sajandil kasutati nende kõrval laialt muid, lihtsamaid magamiskohti. Muidu aga on taoline sängikonstruktsioongi vana ja esineb juba Osebergi leius.[40]

Teistest vanemaist puusepatöödest, mis hiljem kandusid tisleritööde hulka, olgu siin mainitud veel kangaspuude valmistamine. Kuigi kangaspuud tehti tihti kodus, on nende valmistamisega siiski sageli tegelnud ka puusepad. XIX saj. teisel poolel läks see töö täielikult üle külatislerite kätte. Tasu töö

[36] LVM, katuskaanega kirstud 21245 (Valga mk), 21246 ja 21247 (teadmata päritolu); samuti LVM arhiiv, mapp 2440 (kirste Cēsise mk-st).

[37] Põldmäe, lk. 42—44.

[38] Vt. Erixon, Möbelkultur, joon. lk. 127; Schoultz, lk. 10 ja joon. 10.

[39] Vrd. Põldmäe, lk. 58 jj., joon. 22, 23. Vene külas hakkasid sängid levima alles XIX saj. teisel poolel (Бломквист, lk. 439 jj.).

[40] Osebergfundet II, fig. 40, 42, 43, 51, tahv. VII, VIII.

Joon. 223. Kumera kaanega kirst. Tõstamaa, Seli v.
EM 4933.

Joon. 224. Harilauaga kirst. Tartu-Maarja, Väägvere k.
EM vv.-akt 234 : 1.

eest olnud paar vakka (5 puuda) vilja.[41] Tekkisid isegi üksikud spetsialistid, kes tegelesid peamiselt kangaspuude valmistamisega.[42] 1937. a. registreeriti Eestis 28 kangastelgede tegijat, neist Tartumaal 20.[43]

Lõpuks andis eriti Lõuna-Eesti tisleritele XIX saj. keskpaigast kuni XX saj. alguseni rohket tööd vanu lõuguteid asendavate linamasinate (joon. 226) tegemine. Baltimaade põllumajanduslikus kirjanduses on

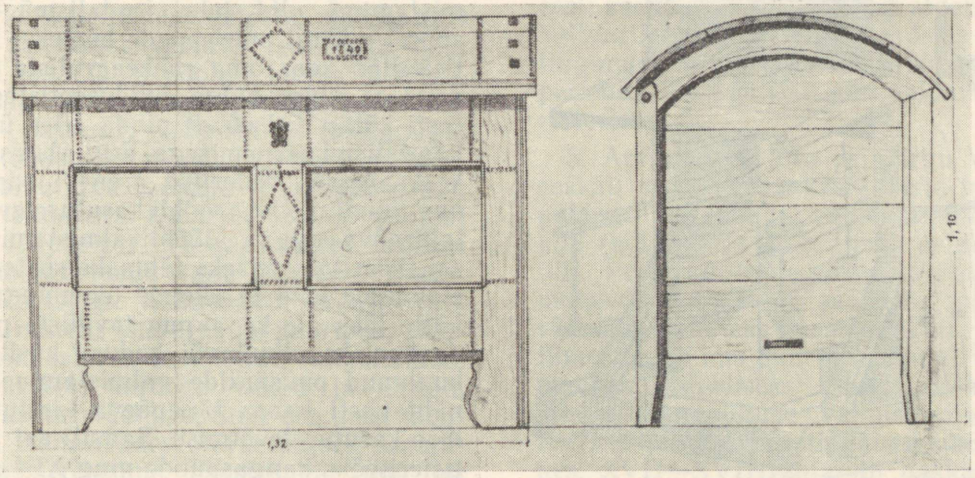

Joon. 225. Kirst (*pruutkirst*). Põide, Ardla k. Joonis Riikliku Ehituse ja Arhitektuuri Komitee arhiivist.

Kapitalismiaegses külas muutus tähtsaks puutööndusharuks ka surnukirstude tegemine. 1937. a. loendati Eestis maal üldse 54 puusärgitegijat, kes olid maakonniti võrdlemisi ühtlaselt jagunenud.[44] Eespool (lk. 89) märkisime üksikuid mälestusteateid õõnespuu-kirstudest, mis kahtlemata kuulusid oluliselt veel koduse käsitöö valdkonda, kuid rõhutasime samas, et tõenäoliselt juba mõnda sajandit on neist tavalisemad olnud laudkirstud. Praeguse vanima põlvkonna mälestuste järgi olid puusärgid XIX saj. teisel poolel üldjoontes samasugused nagu tänapäeval. On ainult üksikuid andmeid vanemast künalaadsest laudkirstu-tüübist, mis nähtavasti kadus juba XIX saj. keskpaiku.[45]

hammasrullidega käsilinamasinat tutvustatud juba 1820. a.[46], kuid talurahva hulgas hakkas see levima siiski alles mõnikümmend aastat hiljem. On olemas andmeid esimeste linamasinate kasutuselevõtmisest talupoegade poolt mitmel pool Lõuna-Eestis (Meeksi, Räpina, Tarvastu, Uusna v.) 1840-ndate aastate keskel; järgnevate aastakümnete jooksul levis uus töövahend Lõuna-Eestis kiiresti ja oli siin 1875. a. paiku juba täiesti tavaline. Samal ajal hakati seniste käsimasinate kõrval mõnel määral kasutama ka hobujõul töötavaid masinaid.[47] Põhja-Eestis ja saartel ilmusid linamasinad alles XIX saj. lõpul.

---

[41] KV 73, 85 Kaarma, 166 Räpina.

[42] Näit. Räpinas: «*Piile* [lõuna-eesti *peele?* 'kangaspuud'] *teivä erilise peeltemeistre, sest peelte töö pidi olema väga täpne, siis sai hääd ja korralikku rõivast*» (KV 73, 166).

[43] Käsitööstus, tab. 8 (lk. 40).

[44] Seals.

[45] Näiteks mäletatakse Viru-Nigulas vanaaegset *künakirstu* — künalaadset piklikku kasti, millel käis peale viilkatusele sarnanev kaas (KV 81, 21). Ka Rõuges olnud kirvega lõhutud laudadest tehtud kirst niisugune nagu «lehmä ruihh» (KT 18, 71 jj.). P. Tõrvand (sünd. 1866) Karksist jutustab: «*Emä jutu järgi olive ollu surnu kirstu viiest lauast. Päälmine kaas ollu katusearja moodu teräve ja surnu pistet külispidi sissi, siis lööd viimäne laud pääle*» (KV 81, 103). Surnu kirstupanekust küljelt kuuleme ka Järvamaalt Peetrist, kus küll «*surnukirst tehtud kuuekandiline, kolm lauda all ja kolm peal. Surnu on külje pealt sisse pandud ja laud löödud pärast ette*» (EA 2, 717).

[46] Neueres Ökonomisches Repertorium für Livland VII, Dorpat 1820, lk. 374—413; VIII, Dorpat 1821, lk. 45—64.

[47] Viires, Veske tegevusest, lk. 303. Linamasinate massilist levikut XIX saj. 3. veerandi lõpul võib täheldada ka naabruses asuvas Pihkva kubermangus. Kui neid seal 1869. a. loendati 557, siis 1881. a. oli kubermangus juba 5710 linamasinat, kõik kohapeal tehtud (Промыслы Псковского уезда, lk. 81).

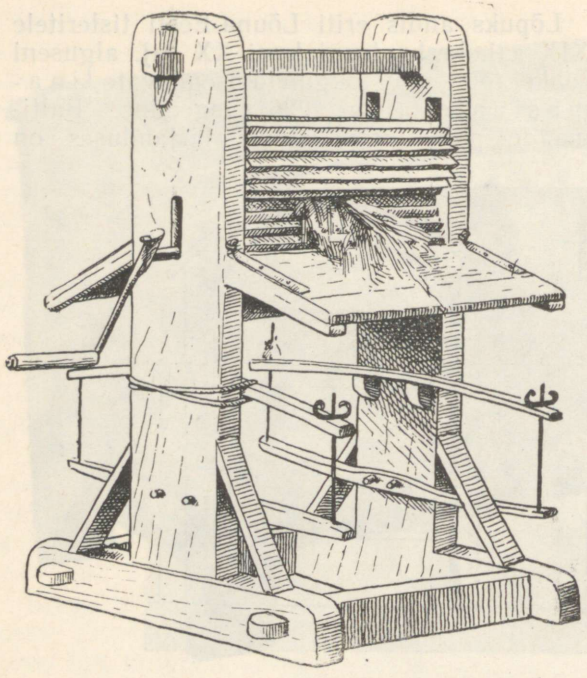

Joon. 226. Linamasin. Vigala. F. Kohtitsky ülesvõtte järgi 1912. Fk. 184 : 46.

Käesoleva sajandi algul rajatavad linavabrikud tegid lõpu ka linamasinate hulgalisele tarvitamisele ja valmistamisele. Spetsiaalse linamasinahöövli kohta vt. lk. 71.

Kokkuvõtvalt rõhutame veel kord, et lihtsamad võtted tisleritööle iseloomulikust eri puuosade ühendamisest ulatusid Eestis juba ürgkogukondlikku aega ning olid tuttavad ka talurahva XIX saj. kodukäsitöös. Mõned keerukamad tööd, eelkõige kirstuvalmistamine, olid juba feodalismi ajajärgul suurel määral puuseppade hooleks. Kutseline tisleritöö koos oma rohkearvuliste tööriistadega ja suure hulga puiduseotistega leidis eesti külas tõsisemalt pinda alles ühenduses kapitalismi arenemisega, eriti alates XIX saj. keskpaigast. Tisleritöö arenes paralleelselt uue linnailmelise mööbli kasutuselevõtmisega talurahva hulgas. Mööblivalmistamise kõrval sai tisleritöös teiseks tähtsaks sektoriks taluelamutele uste ja akende tegemine. Tislerite kätte läks üle ka varem tavaliste puuseppade hooleks olnud või koduse käsitöö hulka kuulunud puusärkide valmistamine, mis tõi nähtavasti kaasa tänapäeva kirstutüübi üldise kasutuselevõtmise. Samuti sai peamiselt tisleritööks kangaspuude ning XIX saj. keskpaiku levinud linamasinate valmistamine. Nii kujunesid tislerite tööülesanded maal üsna ulatuslikuks, hakkasid aga uuesti taanduma XX sajandil seoses tööstuse ja transpordi edasise arenemisega, mis võimaldas talurahval tisleritooteid hankida järjest rohkem ja odavamalt linnadest.

10. TULEMUSI

Eelnenud peatükkides andsime ülevaate eesti rahvapärases puutöönduses kasutatud tööriistadest ja tehnilistest võtetest. Fikseerime alljärgnevas kokkuvõtlikult vaatluse olulisemad tulemused.

1. Feodaalsuhete kujunemise perioodil (X—XII saj.) oli puutöönduse Eestis saavutanud paljudes osades juba selle taseme, millisel teda näeme talurahva kodukäsitöös veel XIX sajandil. Sel ajal kuulusid eestlaste puutööriistade hulka mitut liiki kirved, künakirved, noad, lusikanoad, uurdenoad, voolmed, kahapuuridega rakendatavad vibupuurid, käämrid ja oherdid, peitlid, tarutuurad jm. spetsiaalsemad riistad. Peaaegu kõik need tööriistad püsisid kasutusel kogu feodalismiperioodil, kuigi mõned neist tegid hilisemate sajandite jooksul läbi mitmeid modifikatsioone.

2. X—XII sajandil oli puutöönduse alal tuntud terve rida keerukaid tehnilisi oskusi. Puu õõnestustehnika oli saavutanud taseme, millest see hiljem enam nimetamisväärselt kõrgemale ei arenenud. Laialdaselt oli levinud puu painutamine mitmesugusteks otstarveteks. Kasutati arvatavasti juba samasuguseid painutatud kerega nõusid, mis esinesid talupoja inventaris XIX sajandil. Valmistati painutatud küljega õõnespuu-paate ja võibolla ka painutatud reejalaseid. Eri puuosade ühendamisel rakendati sidumist, õmblemist puukisuga jms., puunakk-kinnitusi, kinnituskiilusid, lihttappe ja soonseotisi, peamiselt paadiehituses ka raudnaelu. Osati valmistada noaga uuratud ja vitstega kinnitatud mitmesuguseid vähemaid laudnõusid. Vankrirattad valmistati põidadega, kus jällegi olid tähtsal kohal tapp- ja puupulkkinnitused. Arvatavasti oli kasutusel ka vibu-

treipink (peamiselt kausitreimiseks). Osalt seostusid keerukamad tehnilised oskused (näit. treimine) eralduva käsitööga ega olnud rahva hulgas üldtuntud.

3. Eesti X—XII saj. puutöötehnikas on rohkesti ühisjooni teiste Ida-Euroopa metsavöötme rahvaste (idaslaavlaste, soome-ugri ja balti rahvaste) vastava tehnikaga. Siia kuuluvad oma tüübi poolest kirves ja nuga, samuti puu õõnestamise spetsiaalriistad künakirves, tarutuur, voolmed ja lusikanuga. Painutustööde osas moodustab Eesti mitmete põliste painutatud esemete (õõnespuu-paadi, jalaste) läänepiiri. Ka treitöös on põhjust oletada idapoolset (vene) mõju. Teiselt poolt võib täheldada vanu ühisjooni Edela-Soome, Rootsi jt. Läänemerd ümbritsevate maadega, näiteks oherdi tüüpi puuripea, põidratas, sammaskirst, laudnõude valmistamine noaga uurates, uurdega vakad ja karbid, sulgõmblus karpidel jms. Suur osa neist joontest näib Baltimaades olevat algselt seostunud läänemeresoome asustusega ning on jäänud võõraks balti rahvastele. Seda kinnitab nende leviku piirdumine Lätis põhiliselt muistse eesti-liivi asustusalaga Vidzemes ja osalt ka Kuramaal (oherd, kirst, karbiuure, veimevakk, noaga uuratud laudnõud).[1] Mitmed XIX sajandini püsinud erijooned Eesti ida- ja lääneosade (eriti mandri loodeosa ja saarte) vahel on ilmselt väga põlised ning olid kõige tõenäosusega iseloomulikud juba X—XII sajandil, kajastades osalt nii võibolla veel vanu hõimuerinevusi.[2] Nimetatagu neist näiteks: harkpidemega voolmed läänes ja kahe pidemega idas, sidepulkadega regi läänes, ida-euroopa regi idas, vakkade erinevused läänes ja idas, rikkalik puuesemete kaunistamine läänes, tagasihoidlik idas jne. Enamikku kõnesolevaid nähtusi iseloomustab vastavalt laiem taust läänes (Skandinaavias) ja idas (Venemaal).

4. Nii nagu kogu edasist feodalismiperioodi XIII—XVIII saj. iseloomustab tootlike jõudude arengu aeglus, nii on ka küla käsitöötehnika areng sel ajal äärmiselt aeglane. Pealegi pidurdas maa alistamine võõraste vallutajate poolt hulgaks ajaks kohaliku käsitöö orgaanilist arenemist.

Vähesed tehnilised edusammud piirdusid kaua aega ainult linna käsitöölisringidega, kelle hulgas suure protsendi moodustasid sakslased. Kutselise käsitöö monopoliseerimine linnakäsitööliste poolt tingis saksapärase käsitööterminoloogia laialdase leviku eesti keeles, mis tihtipeale ei seostu vastavate kultuurilaenudega. Samalaadsete ajalooliste tingimuste tõttu toimus käsitöö arenemine sel perioodil Eesti ja Läti alal valdavas osas paralleelselt.

5. Arvatavasti juba ajajärgu algul levis eeskätt väheste maakäsitööliste hulgas kahe põhjaga laudnõude valmistamine uurdesae abil (kui seda ei tuntud juba eelmisel perioodil). Peale uurdesae võisid talurahva hulgas mõnevõrra tuttavaks saada ka mõned teised väikesaed, näiteks orasaag. Tulid tarvitusele liimeister ja uus puuripea vinnal. Samal ajal muutus kõrvaliseks vibupuuri kasutamine, mis seoses piipude valmistamisega alates XVII sajandist uuesti vähesel määral elavnes. XVII—XVIII sajandil hakkas maakäsitöös jõudsamalt arenema ka treitöö, eriti ühenduses areneva vokivalmistamisega. Samal ajal tõenäoliselt asendus vana lõuaga töökirves sektorikujulise labaga kirvega, mida ka varem lõuaga kirve kõrval mõningal määral kasutati. Linnakäsitöös juba XIII—XIV saj. tarvitusel olnud höövlid ja suured saed ei levinud maal kaua aega üldse nimetamisväärselt. Höövlitest oli maakäsitöös arvatavasti varaseim laudnõude valmistamisel kasutatav lüke. Mõned teised höövliliigid, eeskätt tavaline käsihöövel, edasi rupp-, härg- ja kirjahöövel, levisid maapuuseppade käes XVII—XVIII saj. Suured saed jäid isegi veel XIX saj. esimesel poolel talurahvale võõraks.

6. Nimetatud tööriistad levisid maale esmajoones linna käsitöölisringidest, hoolimata varakult kehtestatud tsunftikitsendustest. Samal ajal ei katkenud eesti talurahva sidemed venelastega, mis kajastuvad ka puutöötehnika arenemises. Vene maakäsitöö mõnevõrra jõudsamat arengut võrreldes Eesti alaga soodustas eriti feodalismi lõppsajandeil seal kehtiv obrokisüsteem. Tehniliste uudiste levitamisel oli tähtis osa Eestis laialdaselt ringi rändavail vene talupoeglikel kaubitsejail ja käsitöölistel. Kogu sel ajajärgul arenes eesti töökirves vene kirvestest mõjustatuna, kuni lõpuks sel alusel kujunesid välja tänapäeva üldkasutatavad kirveliigid. Samuti on eesti painutatud jalastega tööregi ning

[1] Etniliste vahekordade kohta Põhja-Läti alal m. a. I aastatuhande algul vt. M o o r a, Eesti rahva kujunemisest, lk. 91, 102 jj., 105 ja joon. 10.

[2] Vrd. tsit. teos, lk. 94 jj., joon. 11.

sõidusaanid arenenud tihedas seoses vene vastetega, mille eeskujul eesti rees teostati veel XVIII—XIX saj. rida olulisi täiendusi ja parandusi. Hiljemalt XVII—XVIII saj. levis Edela-Eestis (arvatavasti lätlaste vahendusel) ka venepäraste painutatud vitsrataste kasutamine. Peamiselt läänesaartel võib samal ajajärgul täheldada edasist suhtlemist naabruses asuvate Balti mere rannikualadega, mis puutööndus es kajastub näiteks mitmete erijoonte kujunemises saarte vaka- ja karbivalmistuses.

7. Kapitalistliku majandussüsteemi arenemine XIX sajandil kajastub eredalt ka eesti puutöötehnikas. Kui sajandi esimesel poolel püsib veel põhijoontes vana feodalismiaegne tehnika, siis sajandi teisel poolel ja XX saj. algupoolel toimub siin väga olulisi muutusi. Seda põhjustab eelkõige küla majanduse kaubalisuse kasv, millega seoses vana naturaalne kodukäsitöö hakkab kiiresti taanduma. XIX saj. teise poole vältel kaob oluliselt puust tarbeesemete õõnestamine koos vastavate tööriistadega (künakirves, tarutuur, voolmed, lusikanuga). Kaob ka enamiku tarberiistade (veokite, puunõude, toasisustuse jms.) kodune valmistamine. Koduseks tööks jääb mõnede lihtsamate esemete (näit. rehade, hanguvarte, rõuguredelite jms.) tegemine ning tööriistade remontimine. Võrdlemisi laialt levib taluperedes höövlipink. Kodukäsitöösse ilmub ulatuslikumalt höövel, võetakse kasutusele suursaed, vabrikupuurid, naelad, puidukruvid jm. poekaubad. Kõige selle tagajärjel heidetakse kolikambrisse vanad oherdid ja vindlad ning maaseppade sepistatud tööriistad.

Maakäsitööliste hulgas levib kiiresti tisleritehnika oma hulgaliste spetsiaalhöövlite, saagide jt. vahenditega. XIX saj. teisel poolel asendavad vana vibutreipingi üsna üldiselt täielikumad ratastreipingid. Sajandi lõppkümnendeil omandab laialdase ulatuse käsitsi lauasaagimine, mille aga juba XX saj. algul minevikku tõrjub jõudsalt arenev saetööstus. XX saj. algusest võib maakäsitöös täheldada ka mõningaid mehhaniseerimise algmeid, eeskätt tuule-, vee- ja aurujõu, hiljem mootorite rakendamise näol treipinkide ja saagide käivitamiseks. Nimetamisväärset ulatust taolised nähtused maal aga ei omanda, sest linnades ja alevites rajatavad mehhaanilised puidutööstusettevõtted õõnestavad vähe arenemisvõimeliselt rutiinselt maakäsitöölt pinna jalge alt. Juba XX saj. alguskümnendeil muutub üsna kõrvaliseks treitöö, seoses nõudmise kadumisega treitoodetele. Visalt püsib feodalismiaegne tehnika puunõude valmistamise alal ulatuslikule kaubatootmisele orienteerunud Avinurme kodutööndusp iirkonnas.

8. Sotsialistliku ühiskonnakorra kehtestamine toob kaasa sügavaid muudatusi küla majanduselus eeskätt seoses üleminekuga kolhoosikorrale. Suurtes tänapäeva põllumajandusteaduse saavutuste kohaselt juhitavais kollektiivmajapidamistes kaob pind viimastel kodukäsitöö iganditel, mille püsimise aluseks oli väikemaapidamine. Puukäsitöö osa kolhoosniku üksikmajapidamises muutub tühiseks. Mõnevõrra tähtsama koha säilitab see üksnes kolhoosi ühismajapidamises lihtsama põllumajandusliku inventari valmistamise ja remontimise alal. Kolhoosi jooksvate tarvete rahuldamiseks jäävad kolhoosides edaspidigi kasutusele põhilised puutööriistad — kirved, saed, noad, höövlid, peitlid, puurid jne., kuid valdav osa vanu spetsiaaltööriistu kaob minevikku. Vanade käsitööriistade osatähtsust kahandab ka kreis- ja lintsaagide, höövel-, puur- ja freesmasinate ning muude mehhanismide rakendamine kolhooside puutöökodades. Metsatööde mehhaniseerimine piirab järjest enam ka suursaagide kasutamist.

Majanduse ja elu-olu põhjaliku ümberkujunemise tagajärjel kaob massiline nõudmine painutatud ja laudnõudele, välja arvatud tünnid-vaadid, mida toodetakse mehhaanilistes tünnitehastes. Sellega ühenduses muutub vastavate nõude valmistamine kiiresti minevikku vaibuvaks tehniliseks oskuseks. Endistest maakäsitööliste toodetest püsib vajadus veokite ja rakendusriistade, mööbli ja ehitusdetailide järele, mille tootmine aga peaaegu täielikult läheb üle mehhaniseeritud puidutöökodadele. Nii kaob ka neil tööaladel kasutuselt enamik vanu käsitööriistu. Lühidalt — sotsialistliku ühiskonna puutööndus omandab järjest enam tööstuslikku iseloomu, millega tema töötehnika uurimine ja arendamine muutub esmajoones tööstustehnoloogia ülesandeks.

II. ÜHISKONDLIKU TÖÖJAOTUSE ARENEMINE TALURAHVA PUUTÖÖNDUSES

1. MAAKÄSITÖÖLISED

Sissejuhatuses rõhutasime, et kuigi talurahva puutööndus jäi kuni kapitalismi arenemiseni külas valitsevale kohale kodukäsitöö, võib siin ometi mitmel alal täheldada ka küllalt varajast käsitööliste ilmumist. Järgnevas käsitluses on meil põhjust olnud mitmel puhul teha samasuunalisi tähelepanekuid ja viiteid. Alljärgnevas püüame anda kokkuvõtliku ülevaate kutsekäsitöö arenemisest puutööndusе alal eesti külas, niivõrd kui seda võimaldab kasutada olnud allikaines (XIX saj. keskpaigast alates juba ka rahva enda mälestusteated). Peatume kõigepealt üksikute käsitöölisrühmade ajaloolisel vaatlusel.

Puusepad. Nimetusel *puusepp* võib olla kitsam või laiem sisu. Nii võidakse selle nimetuse all mõista üksnes ehituspuuseppa (vn *плотник*), teiselt poolt aga väga laialdaste tööülesannetega käsitöölist, n. ö. universaalmeistrit puutööde alal. Nagu raudsepp teeb mitmesuguseid vajalikke rauatöid, nii teeb puusepp mitmesuguseid vajalikke puutöid. Just seda laadi puusepad ongi olnud eesti maakäsitööliste hulgas tavalised. Seejuures langeb eesti feodalismiaegse külapuusepa ülesannetest ehitustöö oluliselt ära, sest talupojad hakkasid ehitustööl puuseppade abi kasutama peamiselt alles XIX saj. teisel poolel. Suure osa mõisatele vajalikust ehitustööst tegid pealegi hiljemalt alates XVIII saj. algusest rändavad ehitustöölised, peamiselt vene *plotnikud*, kes olid pärit Pihkva, aga ka Vitebski, Smolenski jt. sisemaa kubermangudest.[1]

Plotnikuid on registreeritud juba Eestimaa 1732. a. adramaade revisjonis.[2] Sajandi lõpul soovitab Hupel mõisnikel vene rändtööliste asemel kasutada plotnikutena jm. käsitöölistena omaenda mõisa talupoegi, eriti vabadikke.[3] See soovitus leidis siiski vähe järgimist. Küll aga tegelesid venelaste kõrval ehitustöödega mõnel määral suviti mandrilegi ulatuvad Hiiu- ja Saaremaa (peamiselt Kihelkonna) rändavad ehitustöölised. Juba 1707. a. on Haapsalu kirikukonvent ära märkinud Hiiumaa puuseppade-ehitusmeistrite laia kuulsuse.[4] Üldiselt aga jäid eesti ehitustöölised veel XIX saj. algupoolel väiksearvuliseks ja neile eelistati laialdase tunnustuse omandanud vene plotnikuid.[5]

Alles alates XIX saj. keskpaigast hakkas ilmuma hulgaliselt ka eesti ehituspuuseppi, keda vahel samuti nimetati plotnikuteks. 1887. a. võidakse ajakirjanduses juba kiita, et

[1] Vrd. Вейнарн, lk. 313. Soom, Herrenhof, lk. 325 andmeil pole veel XVII sajandil mõisad puuseppi ehitustöödeks palganud, vaid on teinud need oma talupoegadega. Nõudlikumate tööde puhul toodi linnast ehitusmeister. Vrd. ka Soom, Landhandwerker, lk. 30 jj.

[2] Näiteks plotnik Larcka Pühajõe mõisas Jõhvi khk.: «seiner aussage nach ein Russ von Geburth zu Starra Russa gebohren, hat 15 Jahre als Plotnick hie und da im Lande gearbeitet, und vor einigen wochen zu mir gekommen und ist bey mir in der arbeit» (Virumaa revisjon, lk. 1008). Teine rändav plotnik («Ignats ein russischer Baumeister, hat einen Pass u. arbeitet im Lande, wo er arbeit findet») on üles märgitud Läänemaal Kullamaa khk. Vaikna mõisas (Läänemaa revisjon, lk. 151).

[3] Hupel, Handbuch, lk. 96, 122.

[4] Russwurm II, lk. 47.

[5] Вейнарн, lk. 313.

eestlaste käes «kosub ... väga hästi ja ilusasti puusepa-töö. Eesti puutöölisi otsitakse igal pool meie väiksel isamaal ja selle linnades — just selle pärast, et nemad kõige puhtamat ja paremat tööd teevad.» [6]

Kuna plotnikud töötasid peamiselt mõisatele, on mõistetav, et vahel on nimetus *plotnik* üle kandunud paiksele mõisapuusepale, võibolla ka otseselt mõne plotniku pidevalt mõisa teenistusse astumise tõttu. Näiteks kuuleme Pöidelt: «*Lotnikuks üüti muiste möisa puuseppa. See oli möisa oma ümbruse mees. Ta elas aasta ümber möisas ja sai säält ka sööma. Taludele ta tööd äi teind. Tiu mehed käisid teda talve veel abis.*» [7]

Suur hulk külapuuseppi ei ole aga veel käesolevalgi sajandil tegelnud nimetamisväärselt ehitustööga, valmistades see-eest väga mitmesuguseid puuesemeid — puunõusid, vaate, vankreid, regesid, vokke, kangaspuid, mööblit, uksi, aknaid jne.[8] Sama puusepp võis niisiis korraga täita püttsepa, reeja rattameistri, treiali, tisleri jt. ülesandeid, rahuldades vastavalt oma kitsama ümbruskonna tellimusi. Harva on niisuguse puusepa tööring ulatunud kaugemale ühe valla piiridest. Kui puusepp tegi ehitustööd, siis enamasti jagunes tal aasta kaheks perioodiks — suvel ehitushooajal käis ehitamas, talvel tegeles kodus muude töödega.

On mõistetav, et sellised mitte kitsalt ühe artikli tootmisele spetsialiseerunud meistrid on ühtlasi vanimaid käsitöölisi.

Eelnenud tehnika-ülevaate alusel võime enam-vähem kindlalt väita, et suhteliselt laiaulatusliku tööoskusega puuseppi leidus Eestis juba feodalismi tärkamise perioodil (X—XII saj.). Rääkimata suurtest laeva- ja linnuseehitustest võis juba tollal nende hoolde kuuluda laud- ja painutatud nõude, treitud kausside, kirstude, veokite jms. valmistamine kujuneva feodaalide klassi, osalt aga võib-olla ka talupoegade tarbeks.

Järgnevast feodaalse killustumuse perioodist tutvustavad meile kirjalikud allikad muude maakäsitööliste hulgas varakult ka puuseppi.

Nimetus *puusepp* esineb juba XIV saj. lõppu või XV saj. algusse dateeritud vakuraamatukatkendis Järvamaalt (*Henne Pusep*), samuti on see fikseeritud XV saj. teisel poolel Mõisaküla lähedal Rüjiena (Ruhja) kihelkonnas (*Pucepp*).[9] Läänemaa vakuraamatuis XVI saj. esimeselt poolelt on registreeritud terve rida puuseppi: Kullamaa vakuraamatus 1524—1532 *Thomas phuzep ~ puszeph* [10]; Lihula ametkonna vakuraamatus 1518—1544 *Pusepp Janus*, *Jacob Pusepp* ja saksa ametinimetusega *Michel timmermann* ja *Olli tymmerman* [11]. Viimasest neljast on kolm üksjalad, Jacob Pusepp aga omab $^1/_2$-adramaalist talukohta, olles seejuures vaba teotööst ja kümnisest ning tasudes oma kohustused mõisale rahas. Talurahvale võisid selleaegsed puusepad valmistada, nagu varemgi, eeskätt painutatud kerega riistu, laudnõusid, rattaid, kirste jms.

Eestlastest puusepad (nagu ka mitmed teised eesti soost lihtsama käsitöö tegijad) on samal ajal täheldatavad ka linnades. Näiteks leidub Tallinnas XIV—XV saj. puuseppade seas üsna mitmeid eestlasi, neist mõni eestikeelse lisanimega (1452 — *Hans Puseppe*).[12]

Järgnevate sajandite allikais (revisjoninimestikes jm.) esineb maapuuseppi pidevalt, kuigi hoopis väiksemal arvul kui seppi ja mõldreid (alates XVIII sajandist on neist sagedamad ka rätsepad ja kingsepad). 1638. a. maarevisjonis on Eesti kaguosas (Emajõest lõunas ja Võrtsjärvest idas) märgitud üldse 4 puuseppa. Neist kaks eestlast (*Pusep Hansz*, *Puszep*) olid adratalupojad vastavalt $^1/_2$ ja $^3/_8$ adramaal ja kandsid mõisakoormisi ühel alusel teiste talupoegadega.[13] Ülejäänuist oli üks pärit Kuramaalt (Skerste ein Churländer), teine vaba ja eesnime (Heinrich) järgi võib-olla sakslane; mõlemad olid maata ning kandsid saksa ametinime *Zimmermann*.[14] Ka Vastseliina alevis on märgi-

---

[6] *Postimees* 1887, nr. 38, lk. 1 (Meie rahva töö-osavus).

[7] KV 34, 533.

[8] Näiteks on Muhus Mäla küla puusepp Kaarel Noor (sünd. 1866) teinud paate, Kuivastu—Virtsu vahel kuni Esimese maailmasõjani ühendust pidanud *uiskusid*, vankreid, regesid, puunõusid, uksi, aknaid, mööblit jne. Saaremaal Karja khk. Linnuse külas Kusta Sinijärv (sünd. 1866) tegi vokke, vankreid, atru, äkkeid, puunõusid ja käis ehitustööl. Pärnu-Jaagupi lähedal Uduvere alevikus elav puusepp Mihkel Allmägi (sünd. 1870) käis ehitustööl, tegi vankreid, linamasinaid ja vokke; jne.

[9] P. Johansen, Analecta estonica. — Ajalooline Ajakiri 1930, lk. 152; Johansen, lk. 55, 59.

[10] A. Saareste, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. — Eesti Keel 1923, lk. 138.

[11] Stackelberg, lk. 155, 163; 150, 194.

[12] Turberaamatud, lk. 72, vrd. lk. 75 (1369 — *Annynges timberman*), lk. 84 (1383 — *Meledes*).

[13] Liivimaa revisjon, lk. 49 (Tsooru), 103 (Rannu).

[14] Seals., lk. 16 (Laatre), 308 (Kriimani).

tud saksa kangru, lukksepa, rätsepa ja kingsepa kõrval eestlasest *Puhzep Peter.*[15]

Sadakond aastat hiljem leiame Eestimaa 1732. a. revisjoninimestikes juba otseseid viiteid maapuuseppade mitmekesistele tööülesannetele. Hiiumaal Kassari mõisa puusepp on näiteks ühtlasi ka tisler («Hofs Zimmermann oder Schnicker») [16], mis on väga tõenäoline ka paljude teiste mõisapuuseppade puhul. Jõhvi khk. Sompa mõisas *Pusep Awerka* «ist ein russer Zimmermann, der allerlei höltzen Geräthe anfertiget».[17] Sama khk. Kurtna mõisa alalt leiame 1/6 adramaalt kolmemehelise soomlastepere, kes elatab end «mit Holtz arbeit».[18] On märgitud ka käsitöös tüüpiline töö pärandumine isalt pojale: Rakvere khk. Kloodi mõisasse Tartumaalt tulnud *Pusep Jürri* isa on olnud vaba mees ning samuti puusepp (Kaiavere mõisas).[19] Mõisapuuseppade hulgas on vahel ka sakslasi, nagu näiteks Kiideva mõisas Ridala khk.[20]

Raske on tõmmata piiri k ü l a- ja m õ i s a p u u s e p p a d e vahele, eriti enne XVIII sajandit, mil allikaist ei selgu, kas on tegemist ühe või teisega. Et väga paljud puusepad kuulusid nagu muudki käsitöölised vabadikkude või hoopis lahtise ja liikuva maata rahva hulka, siis ei kandnud nad ka kohustusi mõisa vastu, ükskõik kas nad tegid käsitööd külarahvale või mõisale. Seetõttu, kui neid allikais otseselt mõisakäsitöölisteks pole nimetatud, on võimatu otsustada nende töö iseloomu üle. 1638. a. revisjonis on üksnes mõned sepad üles tähendatud otseselt mõisaseppadena (mitmed neist muide sakslased), teiste käsitööliste puhul pole seda aga kunagi tehtud, isegi mitte selliste ilmsete mõisakäsitööliste puhul, nagu õllepruul ja kangur.[21] Samas revisjonis nimetatud adratalupoegadest puuseppade kohta võiks esimesel pilgul arvata, et need töötasid külarahvale, sest mõisale täitsid nad tavalisi talupoja töö- ja andamikohustusi. Sedagi asjaolu ei saa aga ilmselt võtta kriteeriumiks, sest samasuguseid kohustusi on täitnud ka rida teisi käsitöölisi, kes on elanud talukohal (näiteks mitmed kangrud ja pruulijad). Hilisemad andmed näitavad otseselt, et kui mõisa puusepal oli oma maatükk, siis kandis ta tihti puutöökohustuse kõrval ka vastavaid tavalise talupoja kohustusi, harilikult ainult veidi väiksemas ulatuses. Näiteks on 1732. a. Hiiumaal Kassari mõisa puusepal-tisleril olnud 1/2-adramaaline talukoht, mille eest tuli teha läbi aasta 6 hobusepäeva nädalas, suvel lisaks 36 jalapäeva; edasi pidi ta andma aastas 5 1/3 kop. rahas, 2 tündrit rukkeid, 2 otri, 1 kaeru, ühe lamba, kaks kana, 10 muna, 2 koormat heinu ja 2 koormat puid.[22] 1827. a. Tartumaal Aakre mõisa valitseja ja puusepp Andrei Zirki vahel sõlmitud lepingu järgi tegi viimane mõisalt saadud maa eest mõisale puusepa- ja aamissepatööd sügisest alates talv läbi, maksis aga selle kõrval ka maksud. Järgmisel aastal uuendatud lepingus on andmed üksikasjalisemad: puusepp saab mõisalt kasutada «iggas Nurmes 1 Teoma ningk ka need Ajamaa tükki, mis tallo jaust om, ningk 1/4 Ainamaa. Pärahha massap temma Aastas 330 Koppikud Mõisale tema orjap Suvvi 23 Jalgsi peivad ningk Talve uupi teiste puuseppadega kokku ningk tallo jaggu teeteggimenne.» [23]

Olukord muutus XIX saj. teisel poolel, mil mõisa majandamises mindi üle vanalt feodaalselt teosüsteemilt kapitalistlikule palgatööle. Mõisa puusepad jt. käsitöölised muutusid nüüd enamikus palgalisteks käsitöölisteks ilma muude kohustusteta mõisa vastu, millistena nad töötasid kuni mõisate likvideerimiseni ja millistena neid mäletab ka tänapäeva rahvapärimus. Viimase valgusel on mõisa puusepp tihti teinud tööd ka talurahvale. Keilas *«Mõesa puusepp oli mõesa moona pial, tema tegi* [külarahvale] *koa. Ega sial mõisas pal'l'u kedagi teha põld.»* [24] Martnas Jõesuu mõisa puusepp Jüri Einvars on teinud külarahvale tellimise peale õllekannusid, toole jm. kirjatud esemeid ning mööbleid, millest mitmed on jõudnud ENSV TA Etnograafia Muuseumi.[25] Teiselt poolt on mitmed eeskätt külale töötavad meistrid teinud vajaduse korral rahatasu eest tööd ka mõisale. Näiteks mäletab Juhan Kaseoks (sünd. 1866) Keilast Ohtu k.: *«Mõned, kel vähe mõesapäävi oli,*

---

[15] Liivimaa revisjon, lk. 174.
[16] Läänemaa revisjon, lk. 1116.
[17] Virumaa revisjon, lk. 1064.
[18] Seals., lk. 1046.
[19] Seals., lk 355.
[20] Läänemaa revisjon, lk. 879.
[21] A. Soom, kes on XVII saj. allikaid ulatuslikult läbi töötanud, nimetab tolleaegsete mõisakäsitööliste hulgas puutöö alal vaid üksikuid püttseppi. Neis vähestes mõisates, kus oli saeveski, oli muidugi ka oma saemölder. Vt. S o o m, lk. 323 jj.

[22] Läänemaa revisjon, lk. 1116.
[23] RAKA, fond 3202 (Aakre valla arhiiv), nim. l, s.-ü. l, l. 26 p., l. 39.
[24] KT 49, 40.
[25] EM 10053 (tool), 10074 (tool), 10075 (kapp).

tegid mõesale raha eest... Saunikutel oli vähe mõesapäävi, need siis tegid. Ikmeldi isa oli, kes siin külas kõike aššu tegi. Käis ikka tükati mõisas kah tegemas, nagu minagi.» [26] Avinurme jt. kodutööndusrajoonide töödajad on teinud ümbruskonna mõisatele lepingu alusel eeskätt regesid, ka tünne, vaate jms.

Niisugused ebamäärased piirid küla- ja mõisapuusepa vahel olid feodalismi perioodil tõenäoliselt suuremadki. Moodustasid ju küla ja mõis ühise majandusliku terviku, kus teine võis olelda vaid esimese vahetu ekspluateerimise arvel. On loomulik, et mõis kasutas oma huvides ära ka külainimeste seas avalduvad erioskused. Seetõttu me ei eksi vist palju, kui väidame, et puutöö alal mõisakäsitöölisi kindlapiirilise institutsioonina Eestis feodalismi ajal üldse välja ei kujunenud.[27] Enamik feodalismiaegseist eesti maapuuseppadest tegi tööd nii mõisale kui külale (mõisale enamikul juhtudel arvatavasti mõnevõrra suuremas ulatuses), kusjuures nende töövahekord mõisaga tihti võis tugineda samuti ainult ajutisele tellimistööle nagu talupoegadegagi.

Omapärase nähtusena esinevad kapitalismi varasemas järgus XIX saj. 3. veerandil palgalised v a l l a k ä s i t ö ö l i s e d, nende hulgas ka puusepad, kes töötavad esmajoones ehitustöödel. Nendega sõlmitud lepingud on jäädvustatud valla- ja kihelkonnakohtute protokollides. Näiteks peavad 1864. a. kolmeks aastaks sõlmitud lepingu alusel Alatskivi valla sepad, puusepad ja müürsepp tegema kõik vallas ettetulevad tööd. Kui mõni neist «handvärgitest» korratu eluga pahandusi teeb, on kogukonnavalitsusel õigus teda igal ajal lahti lasta ning teist asemele võtta. Kui temaga aga rahul ollakse, on ta nekrutiksvõtmisest vaba.[28] 1866. a. on Puurmani vallas 6 aastaks määratud ehitusmeistriks-puusepaks Tõnis Allabert — sama palgaga, mida saavad teised puusepad.[29] 1870. a. valiti Tori valla puusepaks Jüri Kask, päevapalgaga 25 kop.[30] Vastavate arhivaalide ulatuslikum läbitöötamine annaks kindlasti veel teisigi samalaadseid näiteid.

Palgalised vallapuusepad näivad sajandi lõppveerandil olevat juba kadunud. Kaasaja rahvamälestused ei tea neist seniste andmete järgi midagi. Seetõttu puudub ka lähem ülevaade nende töö korraldusest.

Vallakäsitööliste küsimus laiemas ulatuses vajab veel selgitamist, mistõttu siinkohal ei saa midagi kindlamat öelda nende osa kohta külaelus. Näib, et nende puhul on püütud kindla naturaaltasu eest kogu külakonnale töötava käsitöölise instituuti, mis oli sageli iseloomulik feodalismiaegse küla naturaalmajandusele[31], laiendada valla raamidesse. Niisiis oleks siin tegemist vana naturaalmajandusliku tava igandliku säilimisega kapitalismi tingimustes, teatud üleminekunähtusega küla feodaalse ja kapitalistliku majanduse piiril. Vallapuuseppade jt. -käsitöölise kadumist võib ehk siduda talude päriseksostmise perioodiga, millal lõplikult lagunes seni vähemal või suuremal määral püsinud küla (ja valla) kollektiivsus.

Hilisemal perioodil (XIX saj. lõpul ja XX sajandil) igatahes töötavad külapuusepad peamiselt üksiktalupidajailt saadavate individuaalsete töötellimuste alusel. Mitmed neist aga valmistavad selle kõrval müügiks ka laadakaupa, muutudes nii väikekaubatootjateks.

Ratassepad. Ree- ja vankrimeistrid. *«Vankreratast igaüks ei teind. See oli see kõige suurem kunts,»* mäletab vanataat Keilast.[32] Tõepoolest näibki ratassepp olevat üks varasemaid spetsialiste eesti puukäsitöö alal. Tallinnas on juba 1443. a. märgitud eestlasest ratassepp *Jacob Rattenseppe.*[33] Maakäsitööliste hulgas on ratassepad esialgu täheldatavad küll alles XVI saj. lõpul, see-eest aga üsna rohkearvuliselt. 1599. a. Poola revisjonis on näiteks Põltsamaa staarostkonna külades nelja puusepa (*Pusieb*) kõrval märgitud nimeliselt tervenisti viis ratasseppa (Sulustveres *Hant Ratasep,* Lahaveres *Rein Ratasep*, Kauris *Jan Ratasep*, Laimetsas *Jury*

---

[26] KT 49, 6 ja 60.

[27] Vrd. S o o m, Herrenhof, lk. 323 jj.; S o o m, Landhandwerker, lk. 30 jj.

[28] RAKA, fond 1110 (Alatskivi valla arhiiv), nim. 2, s.-ü. 2, l. 215.

[29] RAKA, fond 1127 (Puurmani valla arhiiv), nim. 2, s.-ü. 1, l. 42 p.

[30] RAKA, fond 929 (Pärnu kihelkonnakohus), s.-ü. H-57, lk. 108.

[31] Vt. V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 275, jooneealune märkus. On märkimisväärne, et Eestis kogu külale kindla aastatasu eest töötavaist käsitöölistest mäletatakse tänini vaid s e p p i, kuna teistel tööaladel (ka puutöös) puuduvad nende kohta andmed. Ka Lenin toob näitena just sepatöö.

[32] KT 49, 61.

[33] Turberaamatud, lk. 71, 86. Esimesed ratassepad ilmuvad Tallinna ürikuis XIV saj. (H o l m b e r g, lk. 151), omaette tsunftiks ühinesid ratas- ja tõldsepad siin aga alles XVII saj. (šraag aastast 1632 — Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV, lk. 101).

Ratusep ja Lõimetsas *Macz Ratasep*), kõik adratalupojad.[34] 1638. a. revisjoni andmeil leidus neid Eesti kaguosas samuti nelja puusepa kõrval viis. Nende viie hulgas oli ainult üks pärustalupoeg (*Hans Rattezep*) $^1/_2$ adramaal, teised kõik olid väljast tulnud (nimetusega *Rademacher*) — üks Kuramaalt, üks Leedust, üks Saaremaalt, üks Vastseliinast (Haaslavale).[35] Kaks neist olid maata ja kohustusteta mõisale, kaks veerandadrikud, viimastest üks tavalise 3-päevase teokohustusega nädalas. Samal ajal leiame muide Tartus rea eestlastest linnakäsitöölisi-ratasseppi (*Hans, Simon, Jaan Rattasep*).[36]

Nii on ratassepatöö eesti talurahva hulgas nähtavasti hiljemalt feodaalse killustumuse perioodil kujunenud iseseisvaks käsitööharuks. Hiljem, kapitalismi arenedes, hakkas see üha enam tootma turu jaoks, omandades kohati paikkondliku kodutööonduse iseloomu.

Muus osas valmistati vankrid, samuti nagu reedki, feodaalses külas talupoegade poolt suures enamikus ise oma tarbeks. Sõidusaanide tegemisega hakkasid siiski varakult tegelema ka mõningad käsitöölised, nagu näitab 1524.—32. a. Kullamaa vakuraamatus esinev nimi *Andres ßanicep*.[37] Järgnevate sajandite revisjonidest pole autorile saaniega reemeistreid silma hakanud, küll aga kuuleme XVIII saj. trükiallikaist saanide kodutööndustoodangust mitmel pool (vt. tagapool). Et veel XVIII saj. teisel poolel mõisnikud kasutasid sageli sõiduks samasuguseid puukoorsaane nagu talupojadki (niisuguse saani hind ulatunud harva üle 1 rubla) [38], on tõenäoline, et meistrite saanitoodangust läks peamine osa mõisatele. Puukoorsaanide valmistamine lõppes XIX saj. keskpaiku. Samast ajast hakkas talurahva varustamine regede ja vankritega minema aina enam käsitööliste kätte. Nägime (lk. 156), et kõige varem kujunes vastava spetsialisti ülesandeks just jalasepainutamine, kuna regi ülejäänud osas valmistati veel kodus (vrd. samasugust vahekorda ratta- ja vankritegemisel). Kapitalismiaegses külas kujunesid ree- ja vankrimeistrid peagi üheks tavalisemaks puutööliseks. Seejuures on ratasseppi ning ree- ja vankritegijaid XIX saj. teisel poolel käinud talust tallu töötamas töötellija kodus. Andmed niisugustest kitsamas paikkonnas ringlevaist rändkäsitöölistest on vähemalt Läänemaalt, kus neil olnud päevapalgaks 10—15 kop.[39]

Püttsepad. Laudnõude valmistamist jälgides nägime, et ühepõhjaliste nõude valmistamine on Eestis põline ja üldlevinud rahvapärane oskus. Seevastu tugevasti erineva valmistustehnikaga kahepõhjalisi laudnõusid on enamasti ikka teinud spetsialistid-käsitöölised. Eeskätt sellistele nõudele osutavad ka rahva hulgas tuntud vastava ala meistrite nimetused *püttsepp, pütasepp* (Edela-Eestis), *vaadisepp, tündrisepp* [40], *aamissepp*. Ühepõhjaliste nõude tegijate tähistamiseks aga puuduvad sellised *sepp*-ühendid (välja arvatud Wiedemannil registreeritud *tõrdsepp*, mis märgib suurte laudtõrte tegijaid) ja nende kohta kasutatakse nimetusi *riistameister, anumategija* jms., mis näivad olevat nooremat päritolu (puuduvad muide sõnastikes).[41] Suured tõrred, toredad õllekannud jms. on siiski ka ühepõhjalistest nõudest tihti olnud meistrite teha.

Eelnevast saab mõistetavaks asjaolu, et kui linnades feodaalse killustumuse perioodil püttsepad olid puutöölistest kõige arvukamad [42], siis maal neid tolle aja nappide allikate järgi peaaegu ei esine [43]. Tol ajal veel suhteliselt väiksearvuliste mõisate tagasihoidliku puunõude tarviduse rahuldasid nähtavasti kohalikud puusepad ja talupojad.

XVII sajandil, mil mõisamajapidamine oli Eestis täiesti välja arenenud, leiame maal juba mitmeid püttseppi, kes enamasti olid eestlased. Mõisates vajati nüüd rohkesti puu-

---

[34] Inflanty I, lk. 272, 277, 279, 292, 296.

[35] Liivimaa revisjon, lk. 140 (Koiola); 99 (Rõngu), 108 (Meeri), 120 (Kavilda), 228 (Haaslava).

[36] Seeberg-Elverfeldt, lk. 129.

[37] A. Saareste, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. — Eesti Keel 1923, lk. 138.

[38] Hupel, TN II, lk. 44.

[39] EA 5, 303 Vigala; Martna, lk. 81 (Mihkli).

[40] Göseken, lk. 146 («Bötticher / Tündri-Sepp»), lk. 415 («tonnen macher / tündri sepp»).

[41] P. Ariste andmeil on küll lõuna-eestilises perekonnanimes *Suia, Suija* säilinud vana nõumeistri nimetus *suija* (vrd. *suima* 'kiilutama, vitsa peale ajama', saarte *suumama* jne. 'kiilutama'), mis on tuntud veel setu murdes. Milliste nõude tegijat selle nimetusega on mõeldud, pole lähemalt teada.

[42] Vt. Märkusteraamatud, lk. 111; Kodanikkuderaamat 1409—1624, lk. 118; Holmberg, lk. 173, 177 (Tallinnas alates XIV sajandist väga rohkearvuliselt). Tallinnas moodustasid püttsepad puuseppade kõrval varaseima organiseeritud puutööliste rühma: esimene püttsepa-ameti šraag on siin pärit aastast 1435 (Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV, lk. 99).

[43] Ainsana on teada Liivimaa ordumeistri maaraamatus Helme ümbrusest arvatavasti XV saj. teisel poolel fikseeritud lähkritegija nimetus *Lecchermeker*. Vt. Johansen, lk. 54, 58.

nõusid karjamajanduses, liha ja kala soolamiseks, kõrtside tarbeks jne. Kõik see võimaldas maal püttseppadele küllaldaselt tööd. See protsess algas ilmselt juba XVI sajandil, sest 1599. a. revisjonis on näiteks Tarvastu staarostkonnas registreeritud paar püttseppa *(Pithysep Maddy, Pithy Sep)* ja üks tõrresepp *(Teresep Paul)*.[44] Liivimaa 1638. a. revisjonis Eesti kaguosas ülestähendatud viiest sel alal töötajast olid kolm pärustalupojad (neist üks vabadik), üks pärit Tallinna eeslinnast ja üks soomlane (majulisena talupere).[45] Kahel oli maad 1/4 adramaad, ühel 1/8 adramaad, teised olid maata. Kaks on märgitud eestikeelse ametinimega *Pitzep, Pützep*. Väimela veerandadrik *Pützep Jaen* tegi mõisale puunõusid ja oli sel arvel muudest kohustustest vaba. Üksnes käsitööst elatasid end mõlemad maata meistrid. Nii märgitakse Koiolas vabadik Tõnu kohta: «Tenno ein Erb Paur ist ein Zeitlang ein Losztreiber gewesen hat sich abgesetzt, ist verarmet vnd sich bey Picker külla am busch ein klein Losament gebawet — hat kein Pferdt noch Kuhe machet den leüten bütten, spänne etc. damit ernehret Ehr sich.» Samas Koiola vakuses elavast soome püttsepast öeldakse: «3/4 Locko Pep ein ErbPaur ... Bey Ihm ein einwohner ein Finlender, hat ein Weib vnd 1 Kuhe, ist auch ein büttenmacher damit ernehret Ehr sich.»

Hiljemalt XVII sajandil hakkas ühepõhjaliste laudnõude valmistamine peamiselt talupoegade koduse käsitöö baasil mõnedes põllumajanduslikult vähetootlikes metsanurkades (Avinurmes, Hiiumaal jm.) omandama kodutööndusliku ilmet. Väikekaubatootmine sel alal arenes jõudsalt edasi XVIII ja eriti XIX sajandil (vt. järgm. ptk.). Seoses sellega ei ole maal XVIII—XIX saj. enam märgata üksikpüttseppade arvu kasvu, samal ajal kui just neil sajandeil ilmub külla rohkesti teisi puutöö spetsialiste — tislereid ja treialeid. Nii näiteks pole XVIII saj. revisjonides püttsepad kuigi sagedased. 1732. a. leidub neid ainult üksikuid, peamiselt lahtiste maata inimeste ja vabadikkude hulgas. Näiteks Virumaal Rakvere mõisas Lachja Jürry «wohnet im Walde hatt kein Land lieffert am Hofe Bast und Höltzern geschirr»; samuti Simuna khk. Rahkla mõisa alal keegi venelane «Ernehret sich mit Holtzen geschir Machen».[46]

Virumaale ongi nähtavasti pärast Eesti ala ühendamist Venemaaga alates XVIII saj. algusest sisse tulnud mitmeid vene püttseppi, kellega ühenduses siin ka eesti meistrite kohta on levinud nimetus *poṅdar, puṅdar, poṅder* (< vn *бондарь*) ning on kasutatud isegi verbi *pondama* 'bändern, binden (Holzgefässe)' (W i e d e m a n n). Mujalgi Ida-Eestis mäletatakse kohati veel tänapäeval, et: *«Ankruid, vaate ja pütte valmistasid külameistrid ja enamasti v e n e l a s e d tündersepad»*[47], kuid nimetus *pondar* on siin jäänud võõraks. Kuna aamissepad töötasid peamiselt mõisatele, tehes neile vajaduse korral tõenäoliselt muudki puutööd, siis ei tule imestada, et kohati on Alutaguses mõisa puuseppa hakatud kutsuma *pondariks*.[48] Nagu eespool märgitud, valmistasid ka külapuusepad mõningal määral puunõusid, mis samuti on kaasa aidanud nimetuste segunemisele.

Lõpuks peatume lühidalt veel eesti rahvakunstis olulist kohta omavate õ l l e k a n n u d e tegijail. Ei ole kahtlust, et ka need feodalismiaegse talurahva vähesed uhkusesemed sündisid tihtipeale meistrite vilunud kätes. Saaremaal, kus kodune käsitöö püsis XIX saj. teisel poolel hoopis visamalt kui mujal, on õllekann ikkagi nii mõnigi kord tellitud osavamalt mehelt, meistrilt.[49] Ka väikesaartel — koduse käsitöö peakantsides — on leidunud vastavaid osavama käega meistrimehi.[50] Mandril leiab XIX saj. teisel poolel mitmeid laia kuulsusega kannumeistreid. Näiteks märgivad Eesti Rahva Muuseumi vanavarakorjajad 1913. a. Märjamaalt: «Vanavarast leidus kõige rohkem õllekannusid, sest a. 10—20 eest oli siin suur k a n n u m e i s t e r Ants Virma elanud, kelle kannud oma kirja poolest teistest täiesti lahku lähevad»[51] (vrd. joon. 227 : 3).

Suure-Jaani khk. Olustvere v. Täksi külas valmistas XIX saj. 3. veerandil palju kannusid kannumeister Ants Kaasik (joon. 227 : 2).[52] Rapla ja Juuru kihelkonnas levisid

---

[44] Inflanty I, lk. 22, 23, 24.

[45] Liivimaa revisjon, lk. 23 (Keeni), 136 (Väimela), 143, 144 (Koiola), 199 (Rõuge). Maapüttseppade kohta XVII sajandil vt. ka S o o m, Landhandwerker, lk. 34.

[46] Virumaa revisjon, lk. 371, 587.

[47] KV 79, 53 Kanepi.

[48] KV 78, 18 Viru-Nigula, 128 Jõhvi.

[49] Vt. näit. KV 78, 63 Karja; EM A 298 : 98 Pöide.

[50] Näiteks oli oma õllekannude tegija Pakri rootslastel (S ö d e r b ä c k, lk. 120).

[51] Eesti Rahva Museum 1913, Tartu 1914, lk. 34. Vrd. ka õllekann EM 11655 Märjamaa.

[52] Vrd. ka EM 15309.

Joon. 227. Kannumeistrite valmistatud õllekannusid. 1 — Põltsamaa, Tõivere k. (Ostetud laadalt 1900. a. paiku.) EM A 338 : 18. 2 — Suure-Jaani, Olustvere v., Täksi k. EM 15317. 3 — Märjamaa, Vanamõisa k. EM 11659.

laialt kuulsa Järvakandi kannumeistri Mätta Hansu kannud.[53] ENSV TA Etnograafia Muuseumi peakataloogis leidub veel terve hulk kannumeistrite nimesid[54] ning siin on andmeid ka kannude hindade kohta XIX saj. viimaseil kümnendeil, mis kõiguvad enamasti 15—20 kop. ümber. Ühtlasi on täheldatav, et õllekannud nende kasutamise lõppjärgus mitmel pool laialt levisid laadakaubana. Seega olid paljud käsitöölised neid asunud tootma hulgi turule. Massilise tootmisega ühenduses standardiseerusid ka ornamendid. Näiteks müüdi Põhja-Viljandimaa laatadel 1880—90-ndail aastail eriti rohkesti nn. «südamekirjaga» õllekannusid (joon. 227 : 1).[55] Neid asjaolusid on vajalik meie rahvakunsti uurimisel nii õllekannude kui ka teiste rahvakunstitoodete jälgimisel tõsiselt arvestada. Need ja paljud teised sellelaadsed teated näitavad selgesti, et eesti rahvakunsti traditsioonide kandjaiks on olnud olulisel määral meistrid-käsitöölised, kellest paljud võrsusid külakehvikute hulgast.

Osalt seetõttu, et kodutööndajad igasuguste puunõudega laadad üle ujutasid, osalt paljude vanade puunõude tarvitamiselt kadumise tõttu ei vaibunud kapitalismi ajal laudnõude valmistamise alal mitte üksnes kodune käsitöö, vaid külades jäid järjest harvemaks ka püttsepad. Tänapäeva kolhoosikülast leiame veel hoopis harva mõne vana püttsepa.

Treialid. Treimist käsitlevas peatükis märkisime, et treitöö esineb Eestis tõenäoliselt hiljemalt X—XII sajandil ja on algusest peale põhiliselt käsitööliste hooleks, jäädes võõraks talurahva kodusele käsitööle. Märkisime ka treitöö koondumist arenenud feodalismi perioodil saksa linnakäsitööliste kätte, millest tuleneb saksapärane treitöö-terminoloogia. Ühtlasi tõime näiteid ürikulistest andmetest treialite kohta linnades, mida leidub alates XIV sajandist ja mis näitavad, et treialite hulk XVI saj. teisel poolel järsult kasvas, mille üheks põhjuseks oli treitud voki levimine.

Kui treitöö maal feodaalse killustumuse ajal mõnevõrra tuntud oli, siis kuulus see arvatavasti puusepa ülesannete hulka, kusjuures peamiseks treitooteks olid puukausid. Alles voki levimine maal XVIII sajandil tõi kaasa spetsiaalsete treialite ilmumise külla. See selgub ilmekalt tolleaegseist kirjalikest allikaist. Kui XVII sajandist maatreialite kohta seni pole teada mingeid andmeid, siis XVIII saj. algupoolelt leidub neid revisjoniraamatuis juba üsna mitmeid.

1732. a. leiame Põhja-Eestis treialeid näiteks Virumaal Vohnja, Sagadi ja Maidla mõisa alal[56], Harjumaal Härtu (Valtu) mõisa alal[57] jm. Osa neist töötas eeskätt mõisale, nagu Vohnja mõisa veerandadrik, kes on «ein Dreher und Tischler machet was am Hofe nöhtig zahlt nichts». Mitmed olid oma käsitööga saavutanud märkimisväärse jõukuse, näiteks Sagadi mõisa vabadik *Wanna Sifer,* kel oli koduloomi niisama palju kui tavalisel adratalupojal (1 hobune, 2 härga, 3 lehma).

XIX saj. maatreialid olid esmajoones vokitreialid. Üksikud neist pidasid sajandi lõpupoolel ka õpilasi-abilisi. Kuna vokitreimine kogu XIX saj. vältel arenes tõusvas joones, ruttas aina uusi inimesi seda suhteliselt tulukat tööd õppima (XIX saj. lõpul oli voki tavaline hind vakk vilja ehk 1,5 rbl. rahas[58]). *«Hea vokimeistri kuulsus võinud ulatuda üle terve kihelkonna. Hea vokitegija võinud selle tööga enese varematel aegadel muretult ära elatada.»*[59]

XIX saj. teisel poolel ei piirdunud vokitreialid enam töötamisega tellijatele, vaid läksid üle kaubatootmisele, hakates vokke valmistama eeskätt laadakaubaks. Kujunes isegi paikkondlikke vokitööndusi (Tudulinnas, Koongas jm.).

Nii muutusid treialid maal XIX saj. lõpuks

---

[53] EM 18399, samuti EM 9743.

[54] Näit. Läänemaal Martna khk. Priidu Alatu (EM 9970) ja Ants Mäeberg (EM 9976), Harjumaal Rapla khk. Daniel Madis (EM 9735), Järvamaal Türi khk. Väätsa v. saunik Tolluse Jaan (EM 4765, vrd. ka EM A 350 : 12), Viljandimaal Kolga-Jaani khk. «Tubaka mokk» (EM A 296 : 11), Tartumaal Rannu khk. Kannu-Jüri (EM 521), Sangaste khk. Tagula külas Aadam (EM A 58 : 7) jt.

[55] Vrd. Viljandi, Põltsamaa ja Kõo laadalt või Põhja-Viljandimaa käsitöölistelt ostetud kannusid: EM A 152 :2, 3 Tarvastu, A 154 : 3 Viljandi v., A 192 : 9 Kursi, A 228 : 15 Maarja-Magdaleena, A 296 : 11 ja A 338 : 18 Põltsamaa jt.

[56] Virumaa revisjon, lk. 114, 307, 875.

[57] Harjumaa revisjon, lk. 82, 88.

[58] Vaka rukki väärtus on kohati veel 1930-ndail aastail olnud voki hinna aluseks (KV 34, 532 Põide).

[59] EA 42, 167 Otepää. Tunnustatud vokimeistrid on oma elu vältel valmistanud tuhandeid vokke, näiteks kogu Hiiumaad vokkidega varustanud Kustav Kalju, kes töötas varem Tubala, hiljem Kärdla külas, valmistas ajavahemikul 1887.—1924. a. 1795 vokki (EA 9, 517), Haanjas Leoski k. Jakob Rebane (1863—1941) umbes 3000 vokki, Saaremaal Põide v. Pahila k. Muhust pärit Georgi Saat (sünd. 1866) üle 2000 voki jne.

küllalt arvukaks käsitöölisrühmaks. 1881. a. loenduse alusel leidus neid Eestis maal 261 (vt. tabel 1, lk. 221). Juba XX saj. algul aga taandus treitöö väga kiiresti, sest vaibus nõudmine peaaegu kõigile tähtsamaile treitoodetele eesotsas vokiga. 1937. a. loendati kogu Eestis maal veel ainult 39 treialit ja vokimeistrit (vt. tabel 2).

Tislerid. Spetsiaalsed mööbelsepad, tislerid, on puutöömeistrite hulgas noorimaid. Algul kuulus nende töö ühte tavalise puusepa tööga ja eraldus sellest linnades lõplikult alles XVI saj. algupoolel, millal tislerid rajasid omaette tsunftid (Tallinnas 1513. a., Riias 1535. a.) [60]. Kutselisi tisleritöö tegijaid leidus muidugi juba varemgi. Näiteks on Tallinnas XIV saj. keskpaiku üles tähendatud paar «kastitegijat» *(cistefex, kystenmeker)*.[61] XV sajandil on Tallinna kodanikuks võetud ainult kaks tislerit (tolleaegse alamsaksalise nimetusega *snitker, sniddeker* 'nikerdaja'), XVI sajandil aga juba 17 (neist sajandi algupoolel 7, teisel poolel 10) ning XVII sajandil terveni 33 (sajandi 20-ndaist aastaist alates nimetusega *Tischler*) [62], millega nad ühtlasi muutusid puutööndus alal linnas kõige arvurikkamaks käsitöölisterühmaks.

Samal ajal ei omanud tisleritöö maal veel mingit tähtsust. Et eestlastele see töö siiski võõraks ei jäänud, näitab asjaolu, et Tartus võeti 1554. a. kodanikuks vastu tervelt 9 «mittesaksa» tislerit (5 saksa meistri kõrval).[63] Tallinna tislerite hulgas seevastu ei näi kõnesolnud sajandite jooksul eestlasi esinevat. Varaseim teadaolev maatisler *Nikker Mik* on fikseeritud 1599. a. revisjonis Tarvastu staarostkonnas.[64] Eestikeelse tislerinimetuse *niker* registreerib ka Göseken 1660. a. Sõna on laen saksa samatähenduslikust sõnast *Schnicker* (~kasks *snitker;* vrd. ka *nikerdama* < sks *schnickern*). *Nikri* kõrval on nähtavasti XVIII saj. jooksul hakanud levima uussõnana *tisler* (< sks *Tischler*), mida mitmes variandis tunneb juba Hupeli sõnastik (*tiisler, tisler, tisker*).[65]

Kuigi XVII sajandil mõisates tarvidus tisleritoodete järele oli alles üsna tagasihoidlik, leidus sel ajal maal harva ka tislereid.[66] Järgmise sajandi algupoolel oli neid siin juba üsna mitmeid. Näiteks Virumaa 1732. a. revisjonis võime täheldada mitut kindlat tislerit. Haljala khk. Essu mõisas elatab end Soomest pärit *Schnicker Mart* «mit Schnickern am Hofe», mille kõrval ta ei kanna muid koormisi.[67] Ka Lüganuses Erra mõisa vabadiku *Kello Jurry* elatuseks on «Schnicker arbeit» ning samuti teeb Kadrinas Vohnja mõisa veerandadrik nii tisleri- kui treitööd.[68] Haljalas Sagadi mõisas on tisleriks maata vabadik *Wanna Axel:* «der alte so Wohl alss sein Sohn sind Tischlers, und ernähren Sich mit ihrer Handthierung.»[69] Seejuures on see tisler silmapaistvalt jõukas, mida näitab asjaolu, et tal koduloomi on rohkem kui mõnel talunikul — 2 hobust, 2 härga, 5 lehma.

Edaspidi võib mõisates puuseppade kõrval sageli kohata omaette tislereid, kelle hulgas veel käesoleva sajandi algul on olnud sakslasi.[70] Tisleritöö tegemine külarahvale sai hoogu alles kapitalismi jõudsa arenemisega XIX saj. teisel poolel, millal, nagu nägime, külas vana lihtne elamusisustus asendus linnatüüpi mööbliga ja tekkis nõudmine ka ehitustisleritööle (uksed, aknad). Tislerite arv kasvas ülikiiresti. 1881. a. rahvaloenduse andmeil oli Eesti alal maal tislereid juba sedavõrd rohkesti (1436), et nad moodustasid ehituspuuseppade järel kõigist teistest puukäsitöölistest arvuliselt kaugel ees oleva rühma (tabel 1).

Tuleb siiski öelda, et ainuüksi tisleritööga tegelejaid on külas alati leidunud harva. Enamasti tegid vastavad käsitöölised mitmesugust muudki puutööd, kandes rahvasuus sellekohaselt tihti edasi *puusepa* nime. Teiselt poolt aga arenes ka maatislerite spetsialiseerumine veelgi kitsamapiirilisele tööle, olgu mööblivalmistamisele, toolitegemisele, ehitustisleritööle, surnukirstutegemisele, kangaspuude valmistamisele vms. Sellega seoses

---

[60] Hellwag, lk. 42; Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV, lk. 109.

[61] Märkmeteraamatud, lk. 110. Vene linnades esines tisleritöö tegijaid *(тесли, тесляры)* juba ajavahemikus IX—XIII saj.; seejuures pole täiesti kindel, kas tisleritöö oli selleks ajaks eristunud juba lausa iseseisvaks käsitööks või oli see seotud mõne naabertööalaga (vt. Рыбаков, lk. 408, 413, 509).

[62] Kodanikkuderaamat 1409—1624, lk. 161; Kodanikkuderaamat 1624—1690, lk. 190.

[63] Seeberg-Elverfeldt, lk. 102.

[64] Inflanty I, lk. 22.

[65] Hupel, Sprachlehre, lk. 567. Umbes samasugune näib olevat ka läti vastavate sõnade (*sniķeris* ja *dišlēris*) vahekord (Sehwers, lk. 27, 113).

[66] Soom, Landhandwerker, lk. 29—32.

[67] Virumaa revisjon, lk. 203.

[68] Seals., lk. 863, 114.

[69] Seals., lk. 307.

[70] Vt. näit. KV 78, 104 Kose.

muutus osa neist väikekaubatootjaiks. Ometi tegi enamik neistki kitsamalt spetsialiseerunud meistreist vajaduse korral ka muud puutööd.

Et tisleritöö oma tehnilistelt võtetelt oli küllalt keeruline, pealegi külas mitmeti uus ja võõras, on loomulik, et sel alal tuli tööoskuse omandamiseks tavaliselt teha läbi õpiaastad mõne vilunud meistri juures. Üks varasemaid õpipoisilepinguid on jäädvustatud Avinurme vallakohtu protokollis 1854. a., mille järgi Kadrina Schulpach on pannud oma poja Karli «vie aasta peale puumeistri ammetid õppima; need kaks essimest aastad lubbab omma poisile rited anda ja need vimased kolm aastad lubbab pumeister Poumwal ried anda; ja selle veie aasta eest maksab temma pea ja passi rahha ja koggokonna kohto polest lubbatakse nipaljo kui voimalik on tedda liso polest lahti tehha.»[71] Paljud tulevased külatislerid õppisid ameti selgeks sel viisil, olgu siis maal mõisatislerite juures või linnameistrite juures. Et linnades tööd kõigile «antvärkidele» nende kiire juurdekasvu tõttu ei jätkunud, eriti veel pärast tsunftisunni kaotamist 1866. a., tuli seda paratamatult hakata otsima üha enam rahamajandusele üleminevas külas. Näiteks mäletatakse Häädemeestel: *«Esmalt käisid seuksed linnasellid talust talus, otsisid, kus tööd sai; pärast akkasid päris tistlerid maal elama, nägu siin kantis olli esimene tistler vana Pel'tski (Belski, Tartust pärit).»*[72]

Mõned meistrid on tööoskuse omandanud kroonuteenistuses Venemaal, nagu kuuleme Koselt: *«Oli ka sihukesed ametimehed, need olid vanasti saari (tsaar) aegsed soldatid, kis oppind kroonus peenema tisleritöö ära.»*[73] Mõnel määral hakkasid tisleritööga tegelema ka rändavad ehituspuusepad. Näiteks on Kihelkonna puusepad XX saj. algul käinud Ida-Saaremaal ka mööblit ja aknaid-uksi tegemas.[74]

XX saj. teisest-kolmandast kümnendist hakkas maatislerite arv uuesti kahanema. Osalt põhjustas seda mõisate likvideerimine, millega paljud mõisatislerid jäid tööta, veelgi enam aga odava vabrikumööbli ja linna mehhaniseeritud töökodades valmistatud mööbli tungimine maale. 1937. a. loendati Eestis maal tisleritöö tegijaid (laudsepad, mööblilaudsepad, puusärgitegijad, kangastelgede tegijad) üldse 1081, arvestamata tolleaegset Petserimaad (mis 1881. a. andmeis puudub) 1011, seega umbes 70% 1881. aastal loendatute arvust (tabel 2).

Muud käsitöölised. Ülejäänud puutöömeistritest väärivad veel esiletõstmist painutatud kerega nõude tegijad. Eespool (lk. 131) asusime seisukohale, et laastpainutis on Eestis üks varasemaid kutsekäsitöö tooteid. Seejuures aga spetsiaalseid vaka- ja sarjameistreid me allikatest enne XIX sajandit ei leia. Tuleb pidada tõenäoliseks, et laastpainutis on kuulunud külapuusepa tööde hulka. Alles väikekaubatootmise arenemisega, nähtavasti peamiselt XIX saj. vältel, kujunesid ka spetsiaalsed vaka-, sõela- ja sarjameistrid-kodutööndajad, et XX saj. algupoolel uuesti taanduda.

Rannikurajoonides on küllalt tähtsad ka arvult küll alati vähesed laeva- ja paadimeistrid, kes näiteks XVII sajandil eriti Saare- ja Hiiumaal ehitasid kohalikele aadlikele suuri veopaate.[75] Põline käsitööline-nimetus neil puudub. Arvatavasti olid paadimeistriteks rannikurajoonide puusepad.

Kõrvalisel kohal külakäsitööliste ringis on väiksemate ja kergemate tööde nokitsejad — korvitegijad, piibu- ja soameistrid. Neil aladel on tegutsenud peamiselt vanemad popsid ja vabadikud, kellele raskem töö polnud enam jõukohane. Väärib märkimist, et korvi- ja piibutegemine kujunesid siiski küllalt tähelepandavaiks kodutööndusharudeks. Tänapäeval omab nimetatud tööaladest mõningat tähtsust veel vaid korvipunumine.

Rändtöö on puutööndu se alal, välja arvatud ehitustööd, olnud üsna tähtsusetu. Peamiselt just ühenduses ehitustööga on rändtöölisi esinenud ka mõningail kitsamail erialadel, sedagi suurelt osalt vaid XIX sajandil, eriti selle teisel poolel. Need on lauasaagijad (enamasti venelased või saarlased; vt. lk. 66) ja sindlilõikajad (juudid; vt. lk. 179). Kui meenutame, et eeskätt venelased olid ka ehituspuusepad (plotnikud) ja puutööndusega lähemalt seotud rändavad saehambalööjad (vt. lk. 66), siis näeme, et puutöö alal (nagu ka muudes käsitöödes) moodustasid Eestis peamise rändtööliste hulga venelased, kes olid pärit Eesti naaberkubermangudest ja kaugemaltki sisemaalt. Vene talurahva revolutsioonieelses elus nii

[71] AV, fond B, seeria I, nr. 2, lk. 6.
[72] KM RO: ERA II 168, 672 (1937).
[73] KV 78, 103.
[74] KV 81, 59 Pöide.
[75] Soom, Landhandwerker, lk. 31.

tähtsal kohal seisnud rändtöö vajutas oma pitseri ka tolleaegseile Balti kubermangudele. Seejuures said vene rändtöölised eesti talurahva hulgas mitmete tehniliste uuenduste (suured saed ja nende korrashoid, paremad võtted ehitustöö alal jne.) tutvustajaiks ja levitajaiks, aidates nii omalt poolt kaasa kahe naaberrahva sõbralike suhete süvendamisele. Eesti alal kujunes mõnel määral rändtöölisi (ehituspuuseppi ja lauasaagijaid) eeskätt viljanappuse all kannatavate saarlaste ja hiidlaste seast.

Üldine ülevaade puukäsitöö arengust feodalismi ja kapitalismi ajajärgul. Eespool nägime, et vanimad kirjalikud teated puutöömeistritest eesti külas ulatuvad juba feodaalse killustumuse perioodi. Seejuures on täiesti loomulik, et varaseima käsitöölisena puutöö alal esineb universaalne puusepp, kes tõenäoliselt kuulub juba varafeodaalse perioodi käsitööliste ringi ja ka kirjalikes allikais ilmub maal kõige varem (XIV—XV sajandi vahetuse paiku).

Edasine areng kulgeb suurema spetsialiseerumise suunas. Märgatavaid edusamme on maakäsitöö eristumine teinud nähtavasti hiljemalt XVI sajandil, sest sajandi lõpul leiame maal juba märkimisväärse hulga ratasseppi, samuti mitmeid püttseppi. Neid tulebki puusepa kõrval pidada külas puutöö alal vanimaiks käsitööliseks. XVII sajandil esineb juba ka üksikuid tislereid, kes aga kaua teenindasid peaaegu ainult mõisat. Alles seoses kapitalismile üleminekuga toimunud murrang talurahva elus-olus XIX sajandi teisel poolel võimaldas tisleritel leida küllaldaselt tööd ka külas. Seevastu XVIII sajandil rohkearvulisemalt maale ilmunud treialid leidsid kohe teenistust ka külas.

Loetletud viis käsitöölist olidki eesti külas puutööde alal kõige tähtsamad. Seejuures puusepa-, ratassepa- ja — ühepõhjaliste nõude osas — ka püttsepatöö lähtusid eesti talurahva koduse käsitöö tehnilisest baasist, kuna tisleri- ja treialitöö levis maal linnakäsitöö mõjutusel. Muud erialad olid eesti feodaalses külas kõrvalisema tähtsusega ja juhuslikuma ilmega. Näiteks esineb küll juba XV sajandil saanisepp, hiljem aga ei kuule me pikemat aega vastavaist käsitöölistest midagi. Küll aga on juba XVIII sajandil mõningal määral arenenud kodutööndusliк saanitegemine. Peamiselt vanemaile vabadikkudele elatust andnud korvi- ja piibutegemine kujunesid samuti lõpuks iseseisvaiks kodutööndusharudeks. Tähelepandav kodutööndus arenes ka painutatud kerega nõude valmistamise alal, kus vanemad allikad Eestis spetsiaalseid käsitöölisi ei näi tundvat (võib arvata, et töö kuulus külapuusepa ülesannetesse). Nii näeme neidki kõrvalisemaid käsitööharusid ühiskondliku tööjaotuse arenemise ja kapitalistlike suhete küla majanduslikku ellu tungimise protsessis maal lõpuks siiski oma osa mängivat. Lähemalt peatume selle juures järgmises peatükis.

Pole huvituseta kõrvutada eeltooduga külakäsitöö arenemist puutööndusе alal Venemaal. Kuigi vene külas leidus üksikuil käsitööaladel spetsialiste (sepp, peensepp, pottsepp, võib-olla ka püttsepp) juba IX—XIII saj., toimus siin käsitöö ulatuslikum eraldumine põllutööst alles XV—XVI saj.[76] Nagu nägime, ilmusid käsitöölised eesti külas arvukamalt tõenäoliselt samuti XVI sajandil. Vanimaks ja tavalisimaks puutööliseks oli Venemaalgi puusepp (*плотник*), keda allikad mainivad juba XI sajandil.[77] Vene puusepa töös oli aga erinevalt eesti vanema külapuusepa tööst esikohal ehitustöö, mida tehti peamiselt linnades. Valdav osa varasemaist vene plotnikutest olidki nähtavasti talurahvast põhiliselt eraldunud linnakäsitöölised. Novgorodi kadastrites a. 1495—1505 leidub muude käsitööliste hulgas maal juba ka üksikuid püttseppi (*бочешник, ? ведерник*) ja sõelameistreid (*ситник, решетник*).[78] Neist püttseppi peab Rõbakov, toetudes arheoloogilisele ainesele, ulatuvaks tõenäoliselt juba mongoli vallutuse eelsesse perioodi. Seda seisukohta põhjendab ta töö tehnilise keerukusega ja mitmete spetsiaaltööriistade vajadusega.[79] Et vene püttsepis on nähtavasti algusest peale arenenud keerukamas uurdesae-tehnikas, on see arvamus üsna tõepärane. Eestis lihtsamate vahenditega teostatav ühepõhjaliste nõude valmistamine aga toimus — nagu nägime — veel XIX sajandil üsna sageli kodukäsitööna.

Harva on vene külas XV saj. lõpul leidunud juba ka mõni treial.[80] XVI saj. lõpuks oli maakäsitööliste arv Venemaal märgatavalt kasvanud. Esines juba üsna rohkesti treialeid, lusikategijaid ja ka ra-

[76] Рыбаков, lk. 482 jj.; Тихомиров; Веселовский, lk. 24 jj.

[77] Рыбаков, lk. 408.

[78] Гневушев, lk. 249—252; vrd. Рыбаков, lk. 558, 564.

[79] Рыбаков, lk. 184 jj., 483.

[80] Tsit. teos, lk. 564.

tasseppi.[81] Linnakäsitööliste hulgas eeldab Rõbakov ratasseppa juba ajavahemikus XI—XIII saj.[82] Hoopis hiline on ka vene külas tisler.

Nii võime varasemat arengut Venemaal ja Eestis pidada paljuski paralleelseks, kuigi esineb mõningaid kohalikes oludes juurduvaid erinevusi. Arenemine Eestis jäi aga peagi Vene omast maha, mis ilmneb kõige selgemini kodutööndusе jälgimisel. Nii siin kui seal oli muidugi suureks tõkkeks feodalismiaegne rutiinne naturaalmajandus. «Feodaalses külas temas valitseva naturaalmajandusliku korraga oli talupoegade kodukäsitöö, mis rahuldas talurahva lihtsaid vajadusi, faktiliselt «ahelaiks» käsitöö arengule.»[83] Eesti erioludes oli eriliseks tõkkeks veel balti parunite kitsapiiriline põllumajanduslik orientatsioon, mis eriti feodalismi hilises järgus XVIII—XIX saj. viis talurahva äärmisele ülekoormamisele teotööga.[84] Kuigi talumaade võõrandamine mõnevõrra suunas inimesi abi otsima ka käsitööst, tõkestas selle arengut teiselt poolt laiema turu puudumine külas, kus üliränga kurnamise tõttu valitses tõsine viletsus. Et küla üksi ei suutnud käsitöölistele anda küllaldast elatust, pidigi enamik neist töötama nii mõisale kui külale. Seejuures püüdsid paljud mõisnikud mõisamajanduses hädavajalikke käsitöölisigi saada tasuta tööjõuna oma pärisorjade seast. Näiteks kirjutab Friebe 1794. a.: «Paljud talupojad teevad ka käsitööd. Nende hulgas leiab seppi, tislereid, puuseppi, müürseppi, rätsepaid, kingseppi, parkaleid jne. Nende pärishärrad lasevad neile enamasti mõnda niisugust käsitööd õpetada, et säästa väljaminekuid saksa käsitöölistele.»[85]

Alles XIX sajand toob olulise murrangu Eesti maakäsitöö arengusse. Sajandi teisel poolel suurte sammudega arenev kapitalism murrab kiiresti küla naturaalmajandusliku suletuse. Muude käsitööliste kõrval ilmub külla nüüd järjest enam ka puutöömeistreid. See käsitöö hoogne levimine maal kapitalismi algperioodil annab aga areneva tööstustoodangu, kaubanduse ja transpordi toimel peagi aset tema taandumisele.

XIX saj. teisest poolest alates olemasolevad statistilised andmed maakäsitööliste kohta võimaldavad meil puutöömeistrite arvulist liikumist ja üksikute tööalade osatähtsust konkreetsemalt jälgida. Oleme selleks kasutanud 1881. a. rahvaloenduse ja 1937. a. majandusloenduse andmeid. Esimesed annavad pildi varasest kapitalismiajast, mil külakäsitöö oli täies õitsengus, teised aga kapitalistliku korra lõppjärgust Eestis. Kahjuks ei ole saadud pilt küllaldaselt täpne, sest kodanlik statistika on vahet tegemata esitanud koos nii üksikkäsitöölised kui paikkondlikud kodutööndajad. Viimaseid kui iseseisvat astet maakäsitöö arengus on otstarbekam vaadelda omaette.

Tabel 1 annab meile ülevaate 1881. a. rahvaloendusel Eestis registreeritud maakäsitöölistest puutööndusе alal. Puuseppade (*Zimmerleute*) all on loendusel kindlasti arvestatud kõigepealt ehitustöölisi, mõnel määral aga nähtavasti ka muud tööd tegevaid külapuuseppi. Tartumaa puuseppade tähelepandav arv, mis mitmekordselt ületab teiste maakondade oma, on tingitud arvatavasti sellest, et nende hulka on arvatud ka Avinurme kodutööndajad. Et ehituspuusepad meid antud ühenduses vähe huvitavad, on tabelis toodud kokkuvõtted ka ilma nendeta. Tisleri nime alla on tõenäoliselt arvestatud ka lihtsamat tööd tegevaid külapuuseppi.

56 aastat hiljem annab 1937. a. majandusloendus meile maapuutöömeistritest (arvestamata ehituspuuseppi) tabelis 2 esitatud pildi. Selles tabelis võime juba kindlamini määrata käsitöölisterühmi, kus tähelepandava protsendi moodustavad kodutööndajad. Nagu näeme, on andmed eriti ebamäärased Tartumaalt, kus kõigil tähtsamail tööaladel on ilmselt arvestatud ka Avinurme kodutööndajaid. 1881. aastaga võrreldes lisanduvad siia andmed Petserimaa kohta. Et saada vähegi objektiivsemat ülevaadet käsitööliste üldarvu muutumisest ajavahemikul 1881—1937, peame mõlemast tabelist välja jätma eriti ebatäpsed andmed Tartumaa kohta, tabelist 2 aga ka Petserimaa. Saame tähtsamate puukäsitööde alal tabelis 3 antud kokkuvõtlikud arvud.

---

[81] Тихомиров, lk. 104 jj.

[82] Рыбаков, lk. 510. Mahajäänud metsanurkades, näiteks Polesjes, olid kohati veel käesoleval sajandil külas ainsaiks spetsialistideks puutööde alal ratas- ja püttsepp (tegi suuremaid nõusid ja kumeraküljelisi tünne) (Moszyński, lk. 288).

[83] Тихомиров, lk. 98.

[84] Vt. J. Kahk, Talupoegade teokoormiste suurusest Põhja-Eestis 1796. ja 1839. a. mõisa-ankeetide andmeil. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1957, lk. 180—190. Vrd. Лященко I, lk. 529 jj.

[85] Friebe, lk. 213 (sõrendus minult); vrd. ka Hupel, Handbuch, lk. 95 jj.

Tabel 1

Maakäsitöölised puutöönduse alal Eestis 1881. a.*

Tööala	Eestimaa				Liivimaa					Kokku
	Virumaa	Harjumaa	Järvamaa	Läänemaa	Tartumaa	Võrumaa	Viljandimaa	Pärnumaa	Saaremaa	
puusepad	362	308	165	231	**846****	221	222	201	225	2781
tislerid	227	210	118	122	243	156	171	171	18	1436
tõldsepad	49	22	35	6	59	42	42	17	10	282
treialid	34	31	23	11	55	**57**	22	23	5	261
pilpa- ja sindlitegijad	16	19	1	—	28	**55**	—	15	—	134
püttsepad	28	5	8	2	46	24	7	10	9	139
korvipunujad ***	15	9	8	3	19	3	6	1	—	64
puunikerdajad	4	1	2	—	—	—	—	—	—	7
sõelategijad	—	—	—	3	2	1	—	—	1	7
toolitegijad	—	1	—	—	—	1	—	1	—	3
soategijad	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Kõik kokku	735	606	360	379	1298	560	470	439	268	5115
puuseppadeta	373	298	195	148	452	339	248	238	43	2334

* Vt. Jung-Stilling, Ergebnisse III, lk. 49 jj., 56, 63, 70, 106; Jordan, lk. 36—41.
** Poolpaksult on trükitud arvud, kus käsitööliste hulka on tõenäoliselt arvestatud ka suuremal arvul kodutööndajaid.
*** Siia on arvatud ka *Pergelmacher* (Virumaalt 5, Järvamaalt 3), mis võiks tähendada peergkorvitegijat.

Tabel 2

Maakäsitöölised puutöönduse alal Eestis 1937. a.*

Tööala	Virumaa	Harjumaa	Järvamaa	Läänemaa	Tartumaa	Võrumaa	Viljandimaa	Pärnumaa	Valgamaa	Saaremaa	Petserimaa	Kokku
tislerid-puusepad **	99	104	69	90	**240*****	124	70	104	62	49	70	1081
ratas- ja tõldsepad	13	**41**	16	9	**73**	**47**	33	23	23	8	8	294
treialid ja vokimeistrid	**5**	4	3	—	4	**9**	1	**9**	—	2	2	39
pilpategijad	1	4	2	—	**46**	1	—	—	—	1	2	57
püttsepad +	2	3	1	2	**218**	5	3	5	—	7	4	250
korvipunujad	—	10	—	2	**22**	2	1	—	—	2	3	42
sõela-, sarja- ja matitegijad	—	—	—	—	**63++**	—	—	1	—	1	—	65
aiatoolitegijad	—	—	—	—	3	—	1	—	—	**11**	—	15
paadiehitajad	4	1	—	1	2	—	—	—	—	8	3	19
muusikariistade tegijad	—	2	—	1	—	1	—	2	—	10	1	17
põllutööriistade tegijad	2	1	—	—	7	3	—	1	1	—	—	15
loogategijad	1	3	1	—	2	—	—	—	—	—	—	7
Kokku	127	173	92	105	**680**	192	109	145	86	99	93	1901

* Vt. Käsitööstus, tab. 8, lk. 40—42.
** Sellesse rubriiki on arvatud loendi mööblilaudsepad (646), laudsepad (353), puusärgitegijad (54) ja kangastelgede tegijad (28).
*** Poolpaksult on trükitud arvud, kus käsitööliste hulka on arvestatud ka suuremal hulgal kodutööndajaid.
\+ Loendis puuanumategijad (217) ja tündersepad (33).
++ Nende hulgas 30 naist (neist 21 sõelapõhjategijat; meestest 13 üksnes sõelakeretegijad — vt. Käsitööstus, lk. 43, 44).

Tabel 3

Maakäsitöölised puutööndu se alal Eestis (ilma Tartu- ja Petserimaata) 1881. ja 1937. a.

Tööala	1881		1937	
	arv	%	arv	%
tislerid	1193	64,0	771	71,8
tõldsepad	223	12,0	213	19,9
treialid	206	11,0	33	3.1
pilpategijad	106	5,7	9	0,8
püttsepad	93	5,0	28	2,6
korvipunujad	37	2,0	17	1,6
sõelategijad	5	0,3	2	0,2
Kokku	1863	100,0	1073	100,0

Näeme, et 1881. a. moodustasid puutöömeistrite hulgas juba ülekaaluka rühma (64%) t i s l e r i d - p u u s e p a d. Nende protsent võis tegelikult olla veelgi suurem, sest, nagu öeldud, osa vastavaid meistreid arvestati loendusel tõenäoliselt (ehitus) puuseppade rühma. Enam-vähem võrdse tähtsusega olid t õ l d s e p a d (s. o. ree-, ratta- ja vankritegijad) ja t r e i a l i d (voki-, osalt veel ka kausitegijad). Teised käsitöölised olid juba hoopis kõrvalisemad, neist märkimisväärsemad katusepilpa- ja sindlitegijad, püttsepad ja korvipunujad. Katusepilpameistrite hulka on seejuures tõenäoliselt arvestatud rohkesti kodutööndajaid, eriti Võrumaal, kus nende arv (55) moodustas üle 40% kõigist Eesti pilpategijatest. Püttseppade väike protsent (5,0%) seletub kodutööndu se vohamisega eriti just sel tööalal (Avinurme riistameistrid olid nähtavasti arvestatud puuseppade hulka).

1937. aastaks on olukord mitmeti muutunud. Kõigepealt on võrreldaval maa-alal tunduvalt kahanenud puutööga tegelejate üldarv, moodustades 1881. a. arvust 57,6%. Üksikuist erialadest on pilpameistrite arv vähenenud 91,5% võrra, treialite arv 84%, püttseppade arv 69,9%, korvipunujate arv 54%, tislerite arv 35,4% ja tõldseppade arv 4,5% võrra. Seega olid ainuüksi tõldsepad säilitanud arvuliselt umbes endise taseme. Loomulikult muutus vastavalt ka erialade suhteline vahekord. Tislerite osatähtsus oli veelgi kasvanud (71,8%). Eriti oli suurenenud aga tõldseppade osa (19,9%). Kõik muud erialad olid kaotanud igasuguse suurema tähtsuse: treialeid oli nüüd veel kõigest 3,1%, püttseppi 2,6% ja katusepilpameistreid 0,8%. Kogu see suur kahanemine kajastab nõudmise vähenemist vastavatele käsitöötoodetele. Püttsepises ja pilpakiskumises on käsitööliste lämmatamisel oluline koht olnud ka kodutööndusel. Tarvitseb vaid meenutada, et Tartumaal, kus asus Eesti tähtsaim kodutööndu spiirkond Avinurme, loendati 1937. a. terveni 218 püttseppa (s. o. 83,5% Eestis maal ja linnades kokku registreeritud 261 püttsepast) ja 46 pilpakiskujat (76,7% kõigist pilpategijaist). Eriti raskesti oli kannatanud treitöö, mis alal ka kodutööndusel enam mingit pinda polnud. Tõldseppade arvuline püsimine seletub asjaoluga, et vastav tööala säilitas peaaegu puhtakujulise käsitööilme läbi kogu vaadeldava ajajärgu. Seejuures ei tohi unustada, et tõldseppade hulgas loendati 1881. a. ja veelgi enam 1937. a. küllaltki oluline protsent väikekaubatootjaid-kodutööndajaid.

Puutööala käsitööliste territoriaalses levikus näeme Eesti mandriosas juba 1881. a. võrdlemisi ühtlast paiknemist üle kogu maa. Üksnes Läänemaal, mis oma majanduslikus arengus oli maa muust mandriosast maha jäänud, oli ka käsitöölisi märgatavalt hõredamini. Seetõttu on ka mõistetav, miks Läänemaal vastavate käsitööliste arv 1937. aastaks oli kahanenud kõige vähem, ainult 29%, kuna teistes maakondades kahanemine kõigub 40% (Pärnumaa) ja 66% (Virumaa) vahel. Eriti torkab aga silma käsitööliste suur hõredus 1881. a. andmeil Saaremaal. Saaremaa on ainus maakond, kus käsitööliste arv meid huvitavatel tööaladel 1937. aastaks mitte polnud vähenenud, vaid oli koguni tunduvalt suurenenud, jõudes umbes samale tasemele teiste maakondadega. Saaremaa eri seisund seletub ilmselt kodukäsitöö ja patriarhaalsete vahekordade visa püsimisega kohapeal, millele on osutatud juba eespool (vt. lk. 13). Üldist arengupilti see ei väära. Esitatud andmed räägivad selget keelt maakäsitöö osatähtsuse pidevast kahanemisest kapitalismi tingimustes alates möödunud sajandi lõpust.

Oluline on veel valgustada puutöömeistrite s o t s i a a l s e t ja m a j a n d u s l i k k u s e i s u n d i t ning t ö ö t a s u. Nagu muudki külakäsitöölised, kuulusid ka puutöömeistrid peamiselt vabadikkude hulka. Seda kinnitavad nii vanimad allikandmed kui ka tänapäeva mälestusteated. Toome siin vaid paar näidet. XVIII saj. teisel poolel märgib Hupel nimetuse *saunik* kohta: «Üldse tähistatakse sellega vaeseid talupoegi, kellele nende härra

harimiseks maad ei anna, mistõttu nad ennast ainult käsitööga toidavad, kuid ometi oma mõisale ka mõningat jalatööd teevad.»[86] Kodanliku korra lõppaastail Eestis räägib külakehvik: *«Vabatrahvas oligi töölisklass. Neil olid tööriistad,* [nad] *olid töölised ja meistrid.»*[87]

Vabadikena oli enamikul käsitöölistel ka väike maalapike harida, nii et tüüpiliselt püsis käsitöö maal veel kapitalismiajal põllutööga seotuna. Veel 1937. a. oli maal ainuüksi käsitööst elatuvaid puutöömeistreid 286 (16,6%), kõrvaltööharusid oli 643 meistril (37,2%) ja käsitöö ise oli üksnes kõrvaltulualaks tervenisti 798 (46,2%) töötajal.[88] Seejuures oli peamiseks käsitöö kõrval harrastatavaks tööalaks 1116 käsitöölisel (64%) põllundus ja 235 käsitöölisel (13,6%) juhuslikud tööd.[89] Peamine käsitöö tegemise hooaeg langes puutöömeistritel talvekuudele (jaanuarist märtsini töötajaid üle 1600), kuna suvisel põllutööhooajal töötajate arv oli hoopis väiksem (juunist augustini alla 1250).[90] Sõltuvalt madalast eristumisastmest puudus puutööndusettevõtetes ka peaaegu täielikult palgatööliste kasutamine. 1751-st selle ala käsitööettevõttest maal töötas 1937. a. terveni 1604-s (91,6%) meister üksi, 109-s (6,2%) töötas abijõududena perekonnaliikmeid ja ainult 38-s (2,2%) oli 1—3 palgatöölist (enamikus 1).[91]

Selline maakäsitöö tihe seos põllumajandusega veel kapitalismigi tingimustes on tüüpiline nähtus. Tarvitseb eeltooduga vaid kõrvutada Lenini poolt esitatud andmeid Venemaalt Permi kubermangust 1894/95. a., kus põllupidajate protsent käsitööliste hulgas oli 80,6.[92]

Vanale primitiivsel astmel püsivale külakäsitööle annab hea iseloomustuse alljärgnev Linnuse küla (Karja khk.) puusepa Kusta Sinijärve (sünd. 1866) seletus: *«Ma ole sii eluaja seda puutööd tein oma pisikse koha töö kõrvas. Põldu on mool sii üks ektor. Nenda oli sii ka teiste puuseppadel see maa ... Tasu ma vetsin ikka viljas, vahest ka rahas, sedasi vilja inna järge. Õlle kiha tööst ma vetsin neli külimetu rugisi, peremehe omast puust. Toori tööst külimet rugisi. Rataste töö maksis mo käe kaks ja pool vakka vilja. Ikka talivilja. Adra päält vetsin jälle kolm külimetu. Ree tööst jälle vakk. Oki tegin omast puust, vakk rugisi.»*[93]

Naturaaltasu käsitöö eest on maakäsitöös olnud tüüpiline läbi kogu feodalismiaja ja püsinud rahatasu kõrval visalt ka kapitalismi ajajärgul, elustudes eriti majanduslikult rasketel sõja-aastatel. Oma käsitluses oleme eespool sellega mitmel puhul kokku puutunud. On tähelepandav, et paljud maakäsitöölised on kuni viimase ajani arvestanud oma töötasu vanade naturaalnormide alusel rahaks ümber. Käsitöölise toote otsene vahetamine tarbijalt saadava vajaliku elatusvahendi, vilja vastu on ühiskondliku tööjaotuse ja vahetuse arenemise algastme tunnuslik joon. Feodaalses naturaalmajanduslikus külas ei olnud käsitööl sellelt astmelt kaugemale pääsemiseks üldse nimetamisväärset võimalust. Alles kapitalistliku kaubamajanduse arenemine XIX saj. teisel poolel võimaldas siin laialdasema ülemineku raha kasutamisele.

Kuigi käsitöölised pärinesid külarahva kehvemast kihistusest, tõusid paljud neist oma töö najal suhteliselt jõukale järjele. Näiteid üksikute puutöömeistrite tähelepandavast jõukusest juba XVII—XVIII saj. pärisorjuslikus külas oleme toonud eespool. Enamik käsitöölisi jäi seejuures edasi vabadikkude kihti ja pärandas tavaliselt töö põlvest põlve isalt pojale edasi. Käsitööline-vabadik asus ühiskondlikus astmestikus kõrgemal vabadikust-põllutöölisest, kes moodustas külaühiskonna kõige madalama ja kehvema kihi. Taluperemeeste suhtumisest jõukusele jõudnud käsitöölisesse annab iseloomuliku pildi järgmine kirjeldus Läänemaa 1860-ndail aastail veel üsna patriarhaalseist oludest: «Naabritalus ... elas minu isa onu oma abikaasa ja pojaga kodakondsena. Tema oli kuulus vokimeister ja neid treis ta sadade viisi kokku. Teda peeti igal pool omavääriliseks ja pulma, varrule jne. ei jäetud teda kutsumata, olgu küll, et tal «puid maid» ei olnud. Nõndasama oli teiste küla-käsitöölistega lugu. Nendega käidi alati nagu omasugustega ümber, elasivad nad kodakondsetena kellegi

---

[86] Hupel, TN I, lk. 55; vrd. ka TN II, lk. 127.
[87] KV 34, 141 Peetri.
[88] Käsitööstus, tab. 1, lk. 8.
[89] Seals., tab. 4, lk. 14/15.
[90] Seals., tab. 5, lk. 22/23.
[91] Seals., tab. 2, lk. 9.
[92] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 274 jj. Vrd. ka Moszyński, lk. 288, kus märgitakse, et käsitööline külas tavaliselt harib ka põldu.
[93] KV 78, 64.

teise juures, või oli neil enestel kusagil saun peavarjuks... Mõned jõukamad ametmehed olivad pererahvale heameelega soovitud väimehed, ja nende tütarde kosimine ei tähendanud mitte alamale-astumist. Ainult põllutööd tegevate saunameeste peale vaadati muidugi teisiti.» [94] Näeme siin tüüpilist pilti patriarhaalse küla rüpes tärkavast kodanlusest, kus jõukus armastab jõukust.

Et feodalismiaegseid käsitöölisi enamikus ei rõhunud mõisa poolt raske teotöö ja muude koormiste näol selline ränk kurnamine kui tavalist talupoega, siis on loomulik, et mitmed neist tõusid külarahva keskmisest tasemest koguni kõrgemale. Eriti võib seda täheldada mõisakäsitööliste puhul. Tulemuseks oli sellest uuest ladvikust teatava osa «antvärgiks» ja saksikuks muutumine [95], s. o. siirdumine tärkava külakodanluse ridadesse.

Mitmed jõukusele tõusnud käsitöölised rentisid endale talu, sattusid aga sellega enamasti jälle ka mõisa suureneva ekspluateerimise ohvriks ja sulasid lõpuks tavalise talunikekihi hulka. Nende järeltulijad jätsid tihtipeale käsitöö hoopis kõrvale, nii et kunagisest käsitöölisest-taluperemehest kõneleb veel vaid talu nimi (Sepa, Kangru, Treiali jne.). XIX—XX saj. on üksikud käsitöölised ostnud üsnagi suuri talukohti ja sulandunud nii otseselt kulaklusse. Sellised käsitöölised moodustavad aga siiski väikese protsendi maakäsitööliste suures hulgas, kelle tööd, nagu nägime, veel 1930-ndail aastail iseloomustas tihe seos põllumajandusega, mis andis vähe võimalusi kapitalistliku ettevõtluse arenemiseks. Enamik maakäsitöölisi jäi ikkagi peost suhu elavaiks poolproletaarlasiks kuni kapitalistliku korra likvideerimiseni meie maal. Kapitalistliku tööstuse ja väikeettevõtete võistlus hakkas neid laostama eriti XX sajandil, mil nende olukord aasta-aastalt halvenes. Lõpuks ei tohi unustada ka paljude maakäsitööliste linna asumist, mis keskaegse kõdunenud tsunftisunni kaotamise järel (1866. a.) üsna ulatuslikuks muutus.

Kogu eelnenud ülevaatest võime teha lõppjärelduse, et tarbija tellimisel töötavate puutöömeistrite-käsitööliste arvu kasv kapitalismi varasemas arengujärgus XIX saj. teisel poolel on küll küla majandusliku elu ümberkujunemise protsessi teatud näitaja ja otsene tulemus, kuid omab ise kapitalistlike suhete arenemises külas suhteliselt kõrvalist ja tähtsusetut kohta. See tuleneb sellest, et «käsitööd iseloomustab samasugune rutiinsus, killustatus ja kitsus kui patriarhaalset väikemaapidamistki».[96] Vana naturaalmajanduslik kodukäsitöö sureb küll välja, kuid seda eeskätt kaubatootmise arenemise toimel põllumajanduses. Käsitöölised ainult ruttavad teenindama arenevat nõudmist. Seejuures jäi enamik üksikkäsitöölisi maal ka kapitalismi tingimustes endiselt tellimuste alusel töötavaiks väiketootjaiks, kelle tooted harva ja juhuslikult ulatusid turule. Kapitalismi algupoolel kasvas nende arv kodukäsitöö laostumise ja rahamajandusele ülemineku tagajärjel, hiljem aga hakkas see areneva kapitalistliku tööonduse toimel taas kahanema. Tavalisele käsitööle kujunes varakult üheks ohtlikumaks võistlejaks paikkonniti arenev väikekaubatootmine ehk kodutööndus, mille osa kapitalismi arenemisel külas on märgatavalt suurem käsitöö omast.

Puukäsitöö tänapäeva kolhoosikülas. Talurahva massiline kollektiviseerimine 1949. a. hävitas Eesti külas olemasolu eeldused vana rutiinse käsitöö viimastel jäänustel. Kadusid lõplikult kitsa spetsiaalsusega üksikkäsitöölised (treialid, püttsepad, tõldsepad jt.). Ainsaks vähegi levinumaks käsitööliseks sepa kõrval on nii kolhoosides kui sovhoosides puusepp.

1957. a. Emakeele Seltsi ja ENSV TA Etnograafia Muuseumi korrespondentide kaudu saadud andmed 60 kolhoosist 17 rajoonis [97] annavad meile teatava ülevaate maakäsitöö olukorrast Eesti NSV-s. Kuigi kõnesolevad materjalid on pärit ainult murdosast Eesti kolhoosidest, haaravad nad üsna laia territooriumi ning on võrdlemisi ühetaolised, mistõttu nende varal saadav läbilõige peaks olema küllalt usaldatav.

Sepp (või 2—3 seppa), kelle ülesandeks on põllutööriistade ja -masinate remont, veokite rautamine ja parandamine ning hobuserautamine, oli olemas peaaegu igas kolhoo-

[94] Martna, lk. 80 jj.

[95] Mitte ilmaaegu pole saksa käsitööliseni metuse *Handwerker* eesti vastel *antvärk* ühtlasi ka saksiku, väikekodanliku eluviisi tähendusvarjund juures.

[96] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 275.

[97] Vt. ES 10—34/57 ja KV 84, 295—301, 493—497, 525 jj., 533 jj., 563 jj., 597—605. Andmed on pärit järgmistest tolleaegsetest rajoonidest (sulgudes kolhooside arv): Antsla (14), Türi (11), Lihula ja Pärnu (à 5), Hiiumaa ja Kilingi-Nõmme (à 4), Pärnu-Jaagupi, Harju (à 3), Räpina, Orissaare ja Haapsalu (à 2), Märjamaa, Võru, Rakvere, Elva ja Valga (à 1). Peale selle on andmeid veel 4 sovhoosist Harju, Türi, Rapla ja Antsla rajoonis.

sis. Puuseppade arv oli tunduvalt väiksem. Puht käsitööga tegelevaid puuseppi (enamasti 1—2) leidus vaevu pooltes (27) vaadeldud kolhoosidest. Ülejäänud kolhoosides tegid vajalikku puutööd enamasti mõned vanemad töövilumusega kolhoosnikud põllutöö kõrval või — kümmekonnas kolhoosis — ehitustöölised, kelle 5—6-liikmeline brigaad töötas valdava osa kolhooside juures (harilikult polnud ehitustöölised kolhoosi liikmed). Kolmes kolhoosis tegid sepad ka vajaliku puutöö.

Puusepad valmistasid kolhoosidele vankreid ja regesid ning lihtsamat põllumajanduslikku inventari, mida nad ka tarviduse järgi remontisid. Harvemini kuulus nende ülesannete hulka kolhoosi ehitistele uste ja akende tegemine.

Puuseppade töötasu arvestamise aluseks olid trükis avaldatud näidis-töönormid, mida eri kolhoosides vastavalt kohalikele vajadustele oli modifitseeritud. Kõikumised olid seejuures kaunis suured. Näiteks ree tegemise eest arvestati Antsla raj. «Vabaduse» kolhoosis 6 normipäeva, Märjamaa raj. «Punase Tähe» kolhoosis 9 normipäeva, Võru raj. «Kommunisti» kolhoosis 12 normipäeva (+ 50 rbl. lisatasu), Türi raj. «Rahu» kolhoosis 15 normipäeva jne. Taoliste suurte kõikumiste tagajärg oli see, et reas kolhoosides puuseppade töötasud jäid seppade töötasust tunduvalt madalamaks, kuigi need üldiselt olid pisut kõrgemad põllutööliste omast. Sedalaadi lüngad töö arvestamise süsteemis olid tingitud kolhooside noorusest ja kogemustepuudusest ning järgnevate aastate jooksul on need oluliselt likvideeritud.

Peaaegu kõik puusepad, valdavas osas endised külapuusepad, töötasid kodus oma isiklikkude tööriistadega. Vaadeldud 60 kolhoosist oli ainult 7—8 kolhoosis ühismajandi poolt hangitud uusi puutöömasinaid (höövel-, frees- ja kantimismasin, treipink, kreis- ja lintsaag jms.), mis enamasti töötasid elektri jõul. Mõnedes eesrindlikumates kolhoosides olid sisse seatud ka uued puutöökojad kolhoosi keskuse juures.

Kolhoosides, kus puuseppa polnud, tehti oma jõuga valdavalt ainult inventari hädavajalik jooksev remont ning valmistati mõningaid lihtsamaid esemeid (rõguredelid, hangu- ja labidavarred, vikatilõed, rehad jne.). Veokid, ehitusdetailid ja nõudlikumad tooted aga saadi kohalikelt tööstuskombinaatidelt ja artellidelt või kaubandusvõrgust.

Kolhoosipuuseppade 1957. a. küsitlusega fikseeritud tööülesandeid ei saa pidada pidevaiks ja lõplikeks. Nii on näiteks veokite valmistamine kohapeal ajutine ja mööduv, kolhooside kasvuaega kuuluv nähtus. Põllumajanduslikel töödel jõudsalt leviva auto- ja traktoritranspordi tõttu kahaneb kolhoosides hobuveokite, eriti vankrite vajadus iga aastaga järjest rohkem. Lihtsama põllumajandusliku inventari ja jooksvate remonttööde tegemine aga jääb edaspidigi kahtlemata kolhooside ja sovhooside sisemiseks tööks. Enamasti ei nõua taolised tööd mingeid erioskusi, mistõttu võib arvata, et neid järjest rohkem hakatakse tegema jooksvas korras põllu- jm. töö kõrval mõnede tööosavamate meeste poolt ja et puuseppade arv kolhoosides edaspidi veelgi väheneb. Juba praegu on puuseppadeks suurelt osalt vanemad, töökohustusest vabad mehed, kuna nooremate hulgast pole märgata nimetamisväärset juurdekasvu. See ei tähenda muidugi mitte naturaalmajandusliku koduse käsitöö uuesti elustumist, vaid vastupidi, ühiskondliku tööjaotuse ning töö produktiivsuse kasvu, kus kõik vähegi nõudlikum puutöö tehakse mehhaniseeritud puidutöökodades.

2. KODUTÖÖNDUS

a) Sissejuhatus

Harilikult paikkonniti keskenduv talupoegade väikekaubatootmine, nn. kodutööndus, on Euroopa feodaalses külas olnud esimesi kapitalismi algmeid ja ettevalmistajaid. Tüüpiliste põlisemate kodutööndusaladena esinevad eeskätt mitmesugused tekstiili- ja puutööd.[1] Nii on näiteks tuntud kangrutöö Sileesias täheldatav juba XIV sajandil, kuid õit-

[1] Лященко II, lk. 94.

sengule puhkeb see alles XVI saj. lõpul.[2] Üldiselt tulebki kodutööndusе laialdasema ilmumise ajaks Euroopas pidada XVI—XVII sajandit.[3] Eesti lähemas naabruses elas neil sajandeil juba oma suurimat õitsenguperioodi läbi tuntud Vakkasuomi (s. o. «Vakasoome») puunõude valmistamise keskus Uusikaupunki linna ümbruses Edela-Soomes. Puunõusid veeti siit neil sajandeil laevatäite kaupa kõigisse suurematesse Balti mere sadamalinnadesse, nende hulgas ka Riiga ja Tallinna. Kuivõrd ulatuslik oli siinne toodang, näitab muide seegi, et Uusikaupunki linn rajati 1617. a. eeskätt just puunõukaubanduse huvides.[4] Ka Rootsist on XVI sajandil teada üksikuid puutöökeskusi, kus samuti valmistati eeskätt just puunõusid, kuid ulatuslikumaks muutus töö seal alles alates XVII sajandist.[5]

Venemaal võib täheldada kodutööndusе kujunemist samuti juba XVI sajandil, kusjuures siingi on esimesi teateid just puukodutööndusest — näiteks 1557. a. Novgorodi alal Rožděstvenski kloostri 14 «püttsepakülast».[6] Järgnevail sajandeil omandas kodutööndus Venemaal aina laiema ulatuse ning muutus eriti massiliseks XIX sajandil, seoses kapitalismi jõudsa arenemisega Vene majanduselus. Juba sajandi lõpul ja eriti käesoleva algul järgnes aga kodutööndusе pidevalt kiirenev taandareng.

Selline kodutööndusе arengutee on täiesti tüüpiline. Kodutööndusе «tekkimise ja arenemise ajalooline tee pole midagi muud kui talupoja naturaalse kodukäsitöö ning primitiivse kutsekäsitöö laostumise tee ja, lõpuks, kapitalistliku manufaktuuri esimesed sammud töö väljajagamissüsteemi ja kodutöö näol».[7] Sellisena on kodutööndusel olnud küllalt tähtis osa kapitalistliku majandussüsteemi ettevalmistamisel, kuna ta ühelt poolt aitas kaasa keskaegse tardunud tsunftikäsitöö laostumisele[8], teiselt poolt oli üheks otseseks alglüliks kapitalistliku manufaktuurse ja vabrikutööstuse tekkimisel. Aidanud kaasa viimati nimetatud tootmisvormide sünnile, peab ta ise omakorda nende ees taganema, sest ei kannata oma primitiivse konventsionaalse töötehnika ja organisatsiooni tõttu välja nende võistlust. Nii on mõistetav, miks kodutööndus kapitalismi ajajärgul oma suuremas osas paratamatult läheb vastu väljasuremisele, kuigi ta varase kapitalismi perioodil ajutiseks muutub eriti massiliseks, seda aga ainult niikaua, kuni vabrikutööstus on veel vähe arenenud. Seda kodutööndusе arenguprotsessi kapitalismi algperioodis on suurepäraselt iseloomustanud Lenin:

«Uue tööndusala tekkimine... tähendab ühiskondliku tööjaotuse suurenemise protsessi. Seepärast peab säärane protsess paratamatult toimuma igas kapitalistlikus ühiskonnas, kuivõrd seal ühel või teisel määral säilivad veel talurahvas ja poolnaturaalne põllumajandus, kuivõrd mitmesugused vanaaja institutsioonid ja traditsioonid (seoses viletsate liiklemisteedega jm.) ei lase mehhaniseeritud suurtööstusel otseselt kodutööstuse asemele astuda. Iga samm kaubamajanduse arenemises viib vältimatult selleni, et talurahvas eraldab endast üha uusi tööndajaid; see protsess nii-ütelda künnab üles uut pinda, teeb ettevalmistusi selleks, et kapitalism saaks järgnevalt haarata üha uusi alasid kõige mahajäänumais maanurkades või kõige mahajäänumais tööstusharudes. Teistes maanurkades või teistes tööstusharudes esineb seesama kapitalismi kasvu protsess hoopis teisiti: mitte väiketöökodade ja kodus töötajate arvu suurenemise, vaid vähenemise näol, sest need neelab vabrik.» [9]

Kodutööndus pole oma arengukäigus mingi ühtne nähtus, vaid teeb läbi terve rea staadiume primitiivsest naturaalmajandusliku põllundusega seotud kaubatootmisest kuni üleminekuni kapitalistlikule palgatööle nii põllunduse kui käsitöö alal.[10] Samuti on kodutööndusе tekkimise teed väga mitmesugused: ta võib orgaaniliselt välja kasvada talupoegade naturaalmajanduslikust kodukäsitööst või lähtuda külakäsitöölistest, seostudes tihti nende eelneva rändtööga, ta võib tõuke saada ka mõisniku omapoolsetest taotlustest, eriti seoses obrokisüsteemiga, ning lõpuks, juba kapitalismi algstaadiumis, võib ka tööstuskapital ise ellu kutsuda kodutööndust (selle kõige arenenumal kujul) toodete valmistami-

---

[2] Stieda, lk. 112 jj.
[3] Vt. Корсак, lk. 73 jj.
[4] Lähemalt vt. Vilkuna, Vars.-suomi, lk. 182—184, 192 jj.; Vilkuna, Träkärlsindustri, lk. 1—4; Sahlberg, lk. 28—37.
[5] Trotzig, lk. 342 jj.; G. Berg, S. Svensson, Svensk bondekultur, Stockholm 1934, lk. 57.
[6] Тихомиров, lk. 103. Vrd. ka Лященко I, lk. 259; Просвиркина, lk. 6 jj.
[7] Лященко II, lk. 97.
[8] Vrd. Корсак, lk. 74—85.
[9] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 278—279.
[10] Seals., lk. 313—315.

seks kapitalistliku manufaktuuri või isegi vabriku jaoks.[11]

On loomulik, et vanimateks kodutööndusharudeks on just puu- ja kiudainete töötlus (püttsepis, veokite valmistamine, kudumine jms.). Need on tööalad, mille oskus talupoja kodukäsitöös on põline ja milleks toormaterjali saamine talupojale ei valmista mingit raskust. Vastavalt on need tööalad olnud kesksel kohal ka eesti talupoegade kodutööndustes.

Et paremini mõista kodutööndust ajalugu Eestis, peame mõne sõnaga meenutama tema geograafilist levikut kogu tsaari-Venemaal. On tuntud tõsiasi, et kodutööndus koondus Venemaal nn. kesk-tööndusrajooni (s. o. Moskva ümbruse kubermangudesse) ja Volga keskjooksu aladele, kus selle arenemist soodustas mõisnike poolt talupoegade ekspluateerimisel kasutatav obrokisüsteem.[12] Puutööde alal olid XX saj. alguse statistiliste andmete[13] järgi esikohal Viatka (59 875 töötajat), Kaasani (37 183) ja Nižni-Novgorodi (30 570) kubermang, üle 20 000 tööndaja leidus veel Pensa, Moskva ja Kostroma kubermangus, üle 10 000 — Novgorodi, Rjazani, Kaluuga ja Smolenski kubermangus. Eesti otseses naabruses Pihkva ja Peterburi kubermangus oli kodutööndus vähe arenenud ja piirdus eeskätt just puutööga (Peterburi kubermangus 5789, Pihkva kubermangus 5550 töötajat). Balti kubermangudes oli puu-kodutööndajaid registreeritud hoopis vähe — Liivimaal 792, Kuramaal 213, Eestimaal 81. Nii madalaid arvusid kohtab veel ainult lõunas stepirajoonides ning läänes Leedu ja Poola alal. Kuigi esitatud arvud Liivi- ja Eestimaa kohta olid puuduliku statistika tõttu tõenäoliselt tegelikust mõnevõrra väiksemad, jääb ikkagi tõsiasjaks siinse kodutööndusse silmapaistvalt vähene areng, võrreldes vene aladega, eriti kui meenutada veel seda, et puutöö oli meie kodutööndustes keskne tööala. Nagu eespool nägime, leidis terve rida vene puutööndusse tooteid — sõelad, loogad, kausid, lusikad — turgu ka eesti talurahva hulgas. Seda võimaldas nii kohaliku kodutööndusse vähene areng üldse kui ka sellest tingitud tehniline mahajäämus vene kodutööndusest.

Kodutööndusse arenemisel Eestis ja Lätis olid kahtlemata peamisteks pidurdajateks talurahva äärmine õigusetus balti parunite feodaalse ja rahvuslik-koloniaalse ikke all ning viimaste sajandeid kestnud puht-põllumajanduslik orientatsioon koos üle jõu käivate teokoormiste kuhjamisega talurahva selga. Kõigest hoolimata kujunes ka siin juba feodalismi rüpes mitmeid kodutööndusekeskusi. Selle kohta märgib 1786. a. Baltimaade pärisorjusliku korra esimesi kritiseerijaid Jannau: «Pole õige, kui kaevatakse, et talupoeg ei taha midagi teenida. Niipea kui ta näeb enda ees tõelist teenistust, on ta ka kindlasti valmis sellest kinni haarama. Mul on ise oma mõisas, kus on vähe inimesi, võõraid kraavikaevajaid, müürseppi ja ehitusmeistreid, kes on saanud oma heasoovlikelt isandailt loa endale raha teenida. Rauna [khk. Lätis Cēsise maakonnas] kangrud on tuntud kogu Liivimaal; Tarvastu ja Laius-Tähkvere reevabrikandid, ka Avinurme püttsepad jm. näitavad selgesti, et sularaha on talupojale niisama ahvatlev kui sakslasele.»[14] Pealegi on talupojal vajadusi, mida tema kodune majapidamine ei saa rahuldada: «Raud tema adraraua jaoks maksab raha; veerand küünart kalevit, millega ta oma riideid ääristab, ei ole tal tasuta; väikese tükikese hõbedat, millega ta naine end ehib ja mille peale ta kevadel leiba laenab, peab teenima, värvi eest, millega naine oma riideid värvib, tuleb maksta ja sool sageli väga kallilt osta.»[15]

XIX sajandil elas enamik Eesti kodutööndusekeskustest areneva kapitalismi tingimustes läbi oma õitsenguperioodi. Üldtuntud on neist eriti Avinurme-Tudulinna puutöökeskus, mille kõrval aga üsna ulatuslikud ja põlised olid ka Haanja ja Hiiumaa kodutööndusalad. Peale nende leidus veel rida väiksemaid tööpiirkondi, mis tekkisid osalt juba alles kapitalismi tingimustes.

Edasises jälgimegi üksikuid Eesti kodutööndusrajoone ning nende ajalugu, kuivõrd seda võimaldab kasutada olnud materjal.

b) Avinurme-Tudulinna

Üldiseloomustus. Endise Tartumaa põhjapoolseimas sopis asuv suur ja rahvarikas[16]

[11] Лященко II, lk. 94 jj.
[12] Кашин, lk. XII jj., LXIX.
[13] Филиппов, lk. VII jj.

[14] Jannau, lk. 159 jj.; vrd. ka Hupel, Verfassung, lk. 285.
[15] Jannau, lk. 157.
[16] Rahvaloenduste andmeil oli vallas elanikke: 1922. a. — 4679, 1934. a. — 4644.

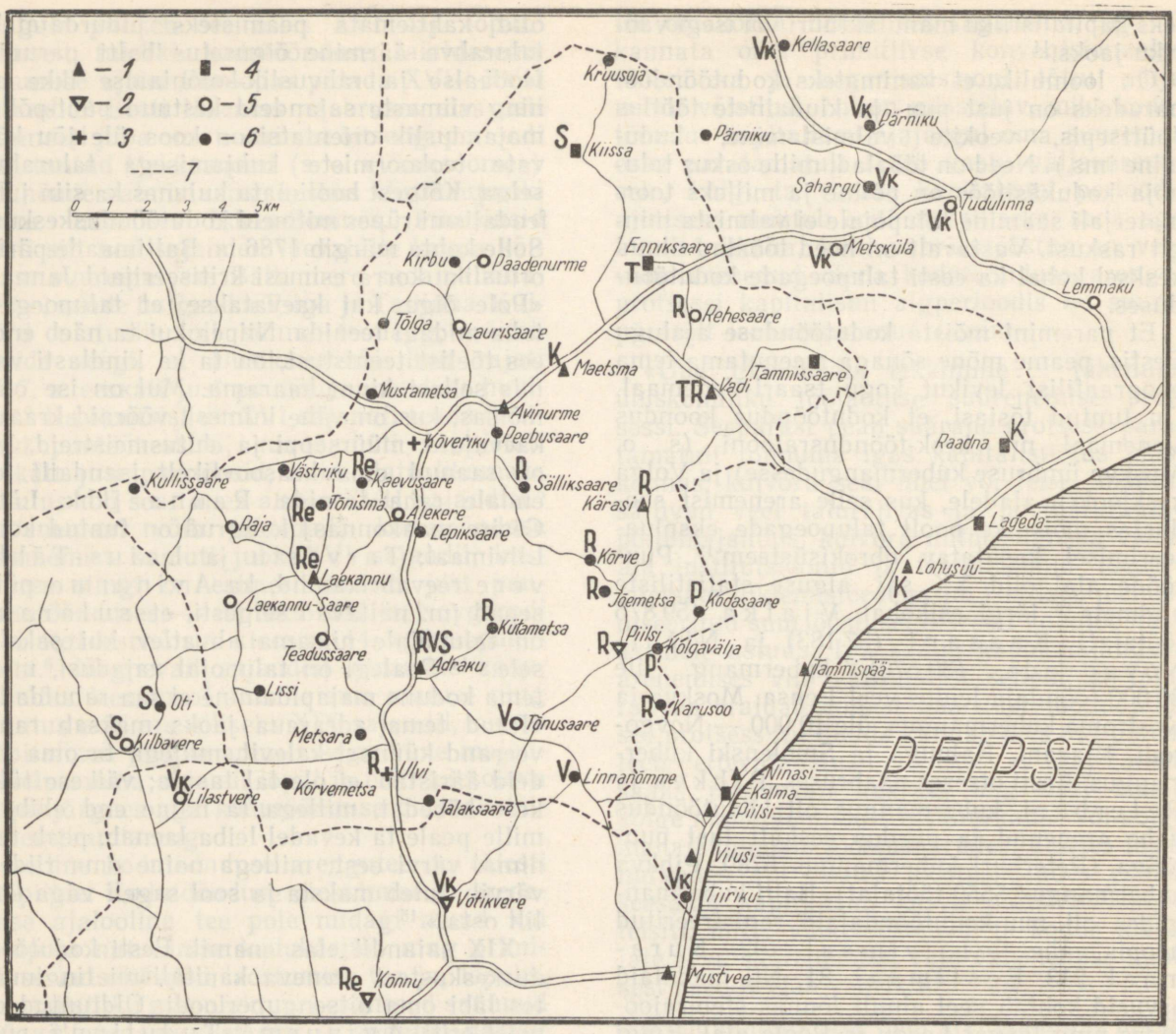

Joon. 228. Avinurme-Tudulinna kodutööndusala. 1—6 — külad (neist 1 — 1599. a. revisjonis esinevad; 2 — 1624. a. revisjonis lisandunud; 3 — 1684. a. kaardil lisandunud; 4 — XVII—XVIII saj. vahetuse paiku lisandunud; 5 — XVIII saj. lõpul Mellini kaardil lisandunud; 6 — hilisemad); 7 — vallapiirid. Tähtedega märgitud külade peamised tooted: K — katusepilpad; P — peergkorvid; R — *riistad* (puunõud); Re — reed; S — sarjad ja vakad; T — tünnid; V — vaadid; Vk — vokid.

Avinurme vald (praegu Jõgeva raj. Avinurme ja Ulvi külanõukogu) on Eestis üldtuntud eeskätt puunõude valmistamise keskusena, mille kõrval siin on tehtud aga ka väga mitmesuguseid muid puutöid. Puunõude (kohalikus keelepruugis *riistad*) tegemine oli levinud peaaegu kõigis valla külades, mida on kokku üle 40 (vt. joon. 228). Eriti palju puunõude tegijaid leidus valla suurimates külades — Piilsis, Vadil, Adrakul ja Ulvil. Esmajoones riistategemisega on tegeldud ka Karusoo, Jõemetsa, Kõrve, Kärasi, Sälliksaare, Kütametsa jmt. külas. Edasi võib täheldada põlist spetsialiseerumist üksiktoodetele külade kaupa. Kalatünnide valmistamise põlised keskused on Vadi, osalt ka Enniksaare küla. Õllevaatide tegijad on koondunud eriti Adrakule ning mõnedesse selle naaberküladesse (Tõnusaare, Linnanõmme). Regesid valmistati kolmes naaberkülas valla loodeosas — Laekannus, Tõnismal ja Kaevusaares. Viljasarjade

valmistamise keskuseks oli üksildane metsaküla Kiissa, mitmeid sarja- ja külimitutegijaid leidus veel Adrakul, kus seda tööd on vähesel määral harrastatud veel 1940-ndail aastail. Peergkorvide punumine on koondunud valla idaserva Kodasaare ja Kolgavälja külasse. Tooli tegijaid (viimase sajandivahetuse paiku laiemalt levinud tööala) leidus üksikult paljudes külades. Mitmel pool harrastati ka katusepilbaste kiskumist, mille peakeskuseks on siiski Maetsma küla. Peale selle on Avinurmes tehtud rohkesti looki, rangipuid, lumelabidaid jm.[17]

Kodutööndusliikku ilmet on puutöö kandnud ka mitmeis Avinurme valla piiri lähedastes naabervaldade külades. Nii tehti veel kodanliku riigi päevil end. Sadala (Laius-Tähkvere) valla Kilbavere, Metsküla ja Oti külas külimitte, sarju, sõelu jne., Torma valla Lilastvere, Võtikvere ja Lullikatku külas vokke, Kõnnu külas regesid, Lohusuu valla Lohusuu ja Raadna külas katusepilpaid, Tiirikul vokke. Kõige tähelepandavam aga oli kodutööndus, eeskätt vokitreimine, Avinurme põhjapoolses naabervallas Tudulinnas (kuulus varem Virumaa külge, nüüd Jõhvi raj. Tudulinna k/n.), kus see oli samuti levinud eeskätt Avinurmele lähedastes külades (Sahargu, Pärniku, Metsküla, Kellasaare), võõras aga valla kaugemas osas. Seega olid Avinurme ja selle lähema ümbruse kodutööndustes esindatud kõik tähtsamad puutööd, välja arvatud ratta- ja vankritegemine.

Üksikuid kohaliku tähtsusega puutöökülasid on käesoleva sajandi algul Alutaguses olnud ka kaugemal põhja pool. Näiteks olevat tehtud Maidla valla (praegu Kohtla-Järve linna piirkond) Rääsa, Virunurme ja Kaukvere külas puunõusid[18], Roela valla (praegu Rakvere raj.) Liiva ja Palasi külas regesid ja saane[19] jne.

Kodutööndusе kohalikud eeldused. Avinurme kodutööndusе tekkimisest ei ole kohaliku rahva hulgas säilinud nimetamisväärseid pärimusi. Teatakse ainult, et tööd on kohapeal ikka tehtud ja et seda on õpitud isadelt ja isaisadelt. Hoopis selgemad on need tegurid, mis kodutööndust Avinurmes viimase ajani on elus hoidnud. Peamiseks töölesundijaks on olnud vähene ja vilets põllumaa, mis ei suuda inimestele elatust kindlustada. Seejuures on ümbruse metsarikkus juba iseenesest juhatanud puutööle. Põllumaad on eriti valla idaosas (Tartu—Rakvere maanteest idas) madalad ja põhjavesi väga lähedal, mistõttu iga vähegi vihmasem suvi ähvardab ikaldusega. Valla pisut kõrgemas lääneosas (praegune Ulvi külanõukogu) pole ka puutöö olnud nii massiline kui ida pool, kuigi seda siingi igas külas vähemal või suuremal määral on harrastatud. Samuti leidub paremat maad Avinurme aleviku (endise mõisa asukoht) lähemas ümbruses.

Talundid olid Avinurmes väikesed. Väga väike oli ka põllu- ja aiamaa protsent. 1929. a. põllumajandusloenduse andmeil[20] leidus Avinurmes üldse 843 talundit, neist 1—10 ha suurusi 361 (42,8%; kogu Eesti keskmine aga 33,8%), 10—30 ha suurusi 389 (46,2%, Eesti keskmine 44,4%) ja üle 30 ha-si 93 (11,0%, Eesti keskmine 21,8%). Põllu- ja aiamaa protsent oli Avinurme talundeis 21,6%, Eesti keskmine 33,4%. Siinkohal pakub veel erilist huvi kohalike kodutööndajate sotsiaalne kuuluvus, mille kohta meil on kasutada andmed aastast 1931.[21] Saame alljärgneva pildi:

Tabel 4

Talundite suurus	Talundite arv	Puutööndusega tegelevaid		Üldse kõrvaltööga tegelevaid	
		arv	%	arv	%
1— 5 ha	168	83	49,4%	144	85,7%
5— 10 ha	193	97	50,3%	164	85,0%
10— 20 ha	280	101	36,0%	191	68,2%
20— 30 ha	109	29	26,6%	55	50,5%
30— 50 ha	69	15	21,7%	28	40,6%
50—100 ha	24	1	4,0%	2	8,0%
Kokku	843	326	39,9%	584	69,3%

Tabelist nähtub, et kodutööndajate protsent kahaneb proportsionaalselt talundi suuruse kasvuga. Kodutööndajate üldarvust oli 180 (55,2%) alla 10-hektaristest pisitaludest ja ainult 45 (13,8%) üle 20-hektaristest taludest (üle 30-hektaristest 16 ehk 4,9%). Need arvud räägivad selget keelt külakehvistu osatähtsusest kodutööndusеs. Tabel näitab ühtlasi, et ainuüksi põllumajandusest elatujate

[17] Vanemaist, oluliselt juba XIX sajandil väljasurnud töödest vt. tagapool.
[18] KV 78, 128 Jõhvi, Kohtla v.
[19] EA 3, 489 V.-Jaagupi.
[20] Põllum. üleskirj., tab. 4.
[21] Kasesalu-Hint, lk. 206.

protsent oli vallas üldse väga väike, sest terveni 69,3% talundeist tegeles kõrvaltööga. Kodutööndusе kõrval olid kõrvalteenistuses tähtsal kohal juhuslik päevatöö (111 talundit) ja metsatööd (56 talundit). Puu-kodutööndust harrastas kõigist kõrvalteenistusega tegelevaist talundeist 55,8%.

Veel enne XIX saj. lõppu oli talundite arv vallas tunduvalt väiksem. Enne 1890. a. arvestati siin «kroonu kaardi järgi» 589 talundit, neist 282 alla 13-tessatinilist popsikrunti (suur osa 1—3 tessatini). Sajandi viimastel kümnenditel aga suurenes talukohtade arv siin pidevalt, «sest et Avinurme vallas peremeeste pojad ise koha eneste vahel jaotavad ja igaüks omale majad üles ehitab... Vallast keegi välja ei lähe, igaüks katsub endale maja isa, venna, või ka võõra krundi pääle ehitada ja hakkab siis puutööle.»[22] Talude tükeldamine Avinurmes seostub nähtavasti vähemalt osaliselt seal kaua püsinud suurperede lagunemisega, nagu võib järeldada 1890-ndail aastail Avinurmes elanud Amalie Abeli (sünd. 1864) huvitavast mälestusteatest: *«Ühiskondlikest vahekordadest olnud Avinurmes huvitav suurte perede kooselamine. Seal vallas olnud maa ja maaharimine sageli ainult väikese tähtsusega, võrreldes puutööga. Puutöömeeste seas tulnudki ette, et täiskasvanud pojad elanud oma peredega isatalus edasi ja teinud ühiselt oma tööd. Kogu vara valitsejaks, nii ostudetegijaks kui müügil raha vastuvõtjaks, olnud isa. Kõik, mis ühiselt tehtud, olnud ühiseks varaks, ainult see, mida iga poeg teinud teatud ajast üle, olnud tema erateenistus. Tööd tehtud koos ühises suures toas. Selle otsas olnud igal pojal oma perega oma kamber... Niisugust suurperet mäletab A. Abel näit. Laekõnnu külas, kus isaga koos elaval 2 pojal olnud 3 last ja ühel pojal 2 last. Kogu pere söönud koos... Isa surma järgi asunud vennad igaüks omaette elama, mõni neist «läinud välja» aga juba varem. Vanem vend jäänud harilikult kohale, teistele ehitatud aga kuhugi metsanurka oma hooned, rehealuste ja kõrvalhoonetega. Vendade lahkuasumisel jagatud maa, mille tõttu seda olnud igaühel väga vähe.»*[23]

Eelduseks talude tükeldamisele oli maade kruntimine 1870-ndail aastail. Tükeldamine algas laiaulatuslikumalt 1880. a. paiku ja jätkus veel käesoleva sajandi algul.[24] Teadmine, et kodutööndus annab rohkem leiba kui viletsa põllu harimine, soodustas muidugi igati tükeldamist. Kui kohad olid tükeldamiseks liiga väikesed, rajati tihti ainult õuemaaga käsitöökohad. Avinurme kroonumõisa jaotamisega 1906. a. loodi veelgi juurde hulk vähese maaga (6,5 ha) kohti, mis olid arvestatud kodutööndajaile. Nii süvenes ja laienes kodutööndus vallas XIX saj. lõppkümnendeil pidevalt ühenduses uute väikekohtade rajamisega.

Kodutööndusе varasemat arengut Avinurmes soodustas veel asjaolu, et oli tegemist kroonuvallaga, kus talurahva kurnamine oli mõnevõrra nõrgem kui eramõisate alal. Näiteks olid kohapealse rahva mälestuste järgi talude rendi- ja ostuhinnad Avinurmes umbes kolm korda odavamad kui naabervallas Tudulinnas. Ka varasem teokohustus oli Avinurmes juba mõisamaade väiksuse ja valla rahvarikkuse tõttu suhteliselt vähe koormav.

Põllumaa suhtes oli olukord analoogiline ka Avinurme naabervaldades — Lohusuu ja Tudulinna vallas. Lohusuu valla liivased maalapikesed olid veelgi väiksemad ja viletsamad kui Avinurmes. Talundite keskmine suurus oli siin 1929. a. 8,8 ha, sellest põllumaad kõigest 12,8 %[25]. Elatuse hankimisel oli vallas esikohal kalastus, kuna puutöö võitis laiemat pinda ainult paaris külas, millest Raadna oli valla väheseid sisemaaküla-sid. Avinurmega ühise puutöötraditsiooni tekkimist Lohusuus soodustas mõnel määral ka asjaolu, et vald kuulus kuni 1890-ndate aastateni Avinurme rannavalla nime all Avinurme mõisale (sisemaavalda nimetati Avinurme metsvallaks). Tudulinnas olid talud küll suured, kuid suurema osa talumaast moodustas seal soo ja mets, põllumaad aga olid kas väga madalad, nagu Avinurmeski, või jälle kartsid kõrgematel liivakünga-stel põuda. 1929. a. loendati vallas 282 talundit, neist kuni 10 ha suurusi ainult 30 (10,6%), üle 30-hektarisi aga 139 (49,3%); seejuures oli põllu-aiamaad ainult 12,9%, metsa aga tervelt 17,8% (Eesti keskmine 5,2%).[26] Talude kruntimisel XIX saj. lõpul tekitas siin palju pahameelt mõisaomaniku teguviis, kes metsa ja karjamaa arvel krundid suureks ja ostuhinnad kõrgeks paisutas. Odavate met-

[22] *Postimees* 1896, nr. 102 ja 109 (A., Avinurme vald ja mets).
[23] EA 44, 43.
[24] *Virulane* 1909, nr. 201 (W. B., Õhtupoolne Peipsi kallas — tema külad, alevid ja vallad).
[25] Põllum. üleskirj., tab. 4.
[26] Seals.

sahindade tõttu ei peetud tollal metsa veel nimetamisväärseks väärtuseks, pealegi oldi harjutud tarbepuud mõisa- ja riigimetsast «muidu» võtma.

Seega näeme, et kohalikud looduslikud ja majanduslikud eeldused on Avinurmes ning ümbruskonnas olnud igati soodsad puu-kodutööndusе arenemiseks ja püsimiseks.

Avinurme ajaloost enne XIX sajandit. Et selgitada Avinurme kodutööndusе vanuse küsimust, peatume otseste andmete puudusel kõigepealt selle piirkonna asustamiskäigu juures (vt. joon. 228). Avinurme metsanurga asustamise aeg näib ulatuvat üsna kaugele minevikku. Igatahes on J. Kents tugevasti eksinud, arvates, et veel XVII saj. lõpul piirdus asustus Avinurmes parimal junul ainult üksikute metsataludega.[27] Kindlat vana asustust tähistavat arheoloogilist leiuainest Avinurmest seni tõepoolest ei ole. Ometi on tähelepanuväärne, et Avinurmes asuvad vana linnusepaik (Ummumägi Raja küla lähedal) ning Vadi ja Lohusuu küla vahel kääpad, mille olemasolu lubab eeldada ümbruses juba enne XIII sajandit teatud paikset (algupäralt võib-olla vadja-vene) asustust.[28] Vana alepõllunduse jaoks leidus Avinurme metsades rohkesti sobivaid kinkusid, millest enamik on tänapäeval juba ammu püsivalt asustatud. Üksikuid selliseid vanu mahajäetud alepaiku, nn. *alekeresid*, võib aga sügavast metsast veel nüüdki leida. Äratuntavad on need kingud tavaliselt lamedama pealispinna ja sageli hunnikusse kogutud kivide poolest. Alepõllunduse suurt osa Avinurme asustamiskaigus tõendavad ka Alekere-nimeline küla ja huik samanimelisi talusid vallas ning selle lähemas ümbruses.[29]

Kindlamaid teateid Avinurme asustusest on olemas alles XVI saj. lõpust. Poola 1599. aasta revisjoni andmeil[30] on praegune Avinurme ala kuulunud Laiuse staarostkonda Roela mõisale *Zalessie* (s. o. «metsataguse») nime all. Siin arvestati üldse 4 adramaad, mis jagunesid kuue asula vahel: Avinurme (*Awinorma*) — 7 peremeest (Jam, Pip, Tomas, Jurko, Peter Melder, Pudz, Pikna Petter) ja üks pobul (Tith); Vadi (*Wadey*) — 3 peremeest (Jak, Hancz, Piep) ja 2 pobulit (Mik, Anth) + veskikoht (Jak Wardy); Maetsma (*Madytuzma*) — 2 peremeest (Any, Kieryk); Kärasi (*Kieressza*) — 1 peremees (Jan), 1 pobul (Reyno); Laekannu (*Lagakunth*) — 1 peremees (Handt), 1 pobul (Pip); Adraku (*Adrakusz*) — 1 pobul (Madey). Peale selle olid osa talusid tühjad. Kõik talupojad olid nimede järgi otsustades eestlased. Erilist tähelepanu väärib, et avinurmikud «kauguse tõttu mõisast ja halva ühenduse tõttu üle soo» ostsid end teokohustusest lahti, makstes selle arvel adramaalt 8 rbl. ehk 26,20 floriini aastas. Peale selle pidid nad kord aastas vedama mõisa vilja sadamasse. Liha jm. andamite kõrval andsid nad vilja samal alusel teiste Roela mõisa küladega: rukist, otra ja kaera à 12 suurt vakka (18 riia vakka) adramaalt.

Avinurme talupoegade erandlik seisukord (teokohustuse asendamine rahamaksuga) muu talurahva hulgas lubab teatud tõenäosusega oletada, et neil oli põlluharimise kõrval ka mingi muu sissetulekuallikas. Arvestades ümbritsevat metsarikkust pole sugugi võimatu, et siin juba tollal võidi mõningal määral tegelda puunõude valmistamisega. Sellele tööle võis talupoegi eeskätt tõugata kaugel teol käimist asendav obrokivahekord mõisaga, mitte aga leivapuudus, nagu seda näeme tüüpilise põhjusena puutööharrastusel Avinurmes ja mujal Eestis hilisemail sajandeil. Tol ajal kohapeal tõenäoliselt veel harrastatav alepõllundus suutis oma suhteliselt heade saakidega hõredat asustust kindlasti enam-vähem korralikult viljaga varustada.

Veerand sajandit hiljem (1624. a.) kuuluvad Avinurme külad Rootsi revisjoni järgi Laiuse lossi Võtikvere vakusesse.[31] Loetletakse samad külad, mis 1599. a., ja neile lisaks Piilsi (*Pilsen*) küla. Vahepealse sõja ja rüüstamise tõttu on rahvastik tugevasti hõrenenud ja asustatud on ainult $1^1/_{16}$ adramaad. Täiesti tühjad on Kärasi (*Kerrenz*) ja Adraku (*Addrakönde*). Avinurmes (*Awinorm*) on kaks talupoega — *Hanti ein Erbpaur* ($^1/_4$ adram.), maksab 5 rbl. töö asemel, ja *Waßilli ein Reuß* ($^1/_{16}$ adram.), käib nädalas ühe päeva tööl. Maetsmas (*Maïjatoußma*) elab *Hanni* ($^1/_4$ adram.), kes töö arvel maksab 5 rbl. Vadil (*Waddikill*) elab (veskikohal?) *Jurgen,* «dörptsch

[27] Kents, lk. 76.
[28] Vrd. Moora, Eesti rahva kujunemisest, lk. 115 ja joon. 20.
[29] Kents, lk. 61 jj.
[30] Inflanty I, lk. 120—123.
[31] RAKA, fond 2325, s.-ü. 131 (Jorde och Revisions Ränttebock opå Riga Lähn och deß umbliggende Befästningar uthi Lieflandt, åhr (1624) 1625), lk. 410.

Paur», kes on aasta tagasi kohale asunud ja tööl ei käi. Laekannus *(Lahokönde)* on *Waßa Peter* (1/8 adram.) samuti alles 1623. a. kohale asunud ja peab revisjonilehele tehtud ääremärkuse järgi maksma 6 rbl. Piilsis elab *Pilse Jacob* (1/4 adram.), «gibt freÿ gelde». Nii näeme, et jätkub endiselt teotöö asendamine rahamaksuga, mis muudes sisemaaküladeS on haruldane. Valda asunud venelane nähtavasti käsitööga ei tegele, sest käib ainsana mõisas tööl.

XVII sajandi keskpaigaks oli rahvastik siin sedavõrd kasvanud, et 1666. a. rajati kohapeal Laiuse abimõisana Avinurme (samuti Laius-Tähkvere) mõis. Mõis oli väike, sest 1688. a. oli selle külvipind ainult 58 tündrit, sel ajal kui see naabruses Laius-Tähkveres oli 153 ja Vaimastveres 159 tündrit.[32] Nagu näitavad Laiuse kirjeldusraamatu (1684. a.) andmed[33], hävitati mõisa rajamisega Avinurme küla, mille maad said mõisa aluseks. Mõisale kuuluvaid talusid on kirjeldusraamatus loendatud üldse 19, kusjuures loend pole ilmselt täielik, sest puuduvad sellised varem ja hiljem esinevad suured külad, nagu Vadi ja Maetsma. Uute küladena on lisandunud Ulvi *(Üllewÿ)* — 3 peret, ja Kõveriku (? *Kowersarÿ)* — 2 peret, peale selle mõned üksiktalud. Talupoegade hulgas leidub neli *Iwask*-nimelist meest (1 Adrakul, 2 Ulvil, 1 Piilsis), tõenäoliselt venelased; Piilsis lisaks üks soomlane (Anderß Finn).

Edasi pärineb arvatavasti Rootsi valitsusaja lõpust Torma-Lohusuu khk. külade loend[34], mille järgi Avinurme mõisale kuulusid külad resp. talud: Vadi — talusid 5, Maetsma *(Maiatusma)* — 5, Kiissa *(Kiesosahr)* — 1, Enniksaare *(Hannicksahr)* — 2, Kärasi *(Kirras)* — 2, Ulvi — 3, Adraku *(Adrekatz)* — 5, Laekannu *(Loikon)* — 3, Piilsi *(Metzpills)* — 4, Kõveriku *(Kowersahr)* — 1, Tammissaare *(Tammesahr)* — 1, peale selle veel mõned hajatalud; kokku 37 talu. Ka kõik hilisema Lohusuu valla rannaküla (Raadna, Lageda, Lohusuu, Tammispää, Nina, Kalma, Ranna-Piilsi, Vilusi — kokku 41 talu), millest enamik oli olemas juba Poola 1599. a. revisjoni ajal[35], kuulusid Avinurme mõisale.

Nii oli Avinurmes XVII saj. teisel poolel juba tähelepandav asustus, mille baasil siia rajati ka omaette mõis. Nagu nägime, võib kaudsete andmete najal oletada, et siin esines sellal ja juba XVI saj. lõpulgi mõningal määral puu-kodutööndust. PuutööndUse olemasolu Avinurmes ja naabervallas Laius-Tähkveres juba XVII sajandil on varem väitnud ka O. Liiv, viidates seejuures küll üksnes Jannau eespool tsiteeritud teatele aastast 1786 Avinurme püttseppadest ja Laius-Tähkvere reemeistritest (vt. lk. 227)[36]. Kas sellel Liivi seisukohal oli toeks ka muid allikaid, ei ole teada. Igal juhul on Jannau esimene seni teadaolev allikas, kus otseselt räägitakse Avinurme kodutööndusest.

Viiskümmend aastat enne Jannaud (1732) aga kuuleme puutööndusest Avinurme otseses naabruses Tudulinnas.[37] Tudulinna küla (Dorff Tuddolin) kuulus sellal Rakvere mõisale ja siinseid talupoegi nimetati «rannatalupoegadeks» (Strandt-Bauren). Üldse asus siin 15 pärustalupoja peret ja 3 «võõrast inimest», naiste-lastega kokku 84 hinge. Võõrastest olid kaks (Micko Christoffer, Hinto Maddis) pärit Soomest, pärustalupojad olid nähtavasti kõik eestlased. Adramaade arvu pole revisjonis antud, samuti pole esitatud tavalises korras kohustusi mõisale. Seevastu leiame küla kohta kaks huvitavat märget: 1. «Seindt Strandt Bauren Wohnen im Walde, haben wenig Land, welches gar unbrauchbar ist, und ist ihre Gerechtigkeit nachem Hoffe — einige Blockschlitten, Stricke und Bast, wie auch was weniges an Hopfen, thun des Somers in der Erndte einige Tage nach dem Hoffe» (lk. 373); 2. «die Leute haben kein Strand, auch gar wenig land, besondern ernehren sich durch allerhand höltzen Geräthe so sie anfertigen und verkäufen» (lk. 360).

Seega on kodutööndUse olemasolu selles rajoonis XVIII saj. algupoolel otseselt kinnitatud. Ometi ei olnud avinurmikute müügiring nähtavasti veel XVIII saj. lõpupoolelgi kuigi lai, sest teisiti oleks raske seletada, miks Hupel, kes oma suures ülevaateteoses on registreerinud mitu hiljem hoopis väikse-

[32] Soom, lk. 52 jj.

[33] RAKA, fond 2072 (Kaardikogu), nim. A 1, lk. 13—15.

[34] RAKA, fond 1265 (Torma kirikuarhiiv), nim. A. 1, s.-ü. 10 (Specification derer jenigen Güther samt Dörffer und Gesinder, die laut Schwedischer Nachrichten zur Tormaschen und Lohesuschen Kirchspiel gehören).

[35] Inflanty I, lk. 123—127.

[36] Liiv, Maakaubandusest, lk. 4. Vrd. ka Liiv, Wirtsch. Lage, lk. 60.

[37] Virumaa revisjon, lk. 360, 373—374.

mat puutöökeskust, ei räägi puutööst Avinurmes sõnagi.[38] Tuleb arvata, et avinurmikuid ei tuntud Eestis sellal veel kuigi laialt ja et nende müügiretked ei ulatunud veel Avinurmest ainult 70—80 km kaugusel asuva Põltsamaanigi (Hupeli elukoht). Jannau aga, kes alates 1779. aastast oli Avinurme naabruses Laiusel õpetajaks, juba tundis sealset puunõutööndust.

Rahvastiku kiire kasv Avinurme mõisa maadel, mis nähtavasti Eesti ala ühendamise järel Venemaaga oli muudetud kroonumõisaks, eriti alates XVIII saj. teisest poolest, põhjustas juba iseenesest kodutööndusе osatähtsuse pidevat tõusu kohapealse talurahva elatuses, arvestades põllumaa vähesust ja kehvust. Rahvastiku kasvu iseloomustamiseks esitame siin andmed adramaade arvust Avinurme mõisas. 1688. a. oli Avinurmes $8^3/_4$ adramaad, 1725. a. — $5^5/_8$, 1734. a. — $8^3/_4$, 1757. a. — $10^1/_2$ ja 1823. a. — $34^{14}/_{20}$ adramaad.[39] Ei tohi unustada, et neis arvudes on arvestatud ka Lohusuu rannakülasid. XVIII sajandi lõpul leiame Mellini kaardilt[40] Avinurme alal lisaks seniloendatutele veel järgmised külad: Rehesaare, Paadenurme, Laurisaare, Alekere, Tõnusaare, Raja, Laekannu-Saare, Teadusaare (ja tänapäevastega identifitseerimata *Kerro* ja *Pellewi* k.). Rahvastiku kasvu XIX saj. algupoolel iseloomustavad Torma kirikuraamatu andmed, mille järgi Avinurmes oli 1811. a. talupoegi 1937 hinge, 1821. a. — 2292, 1823. a. — 2395 ja 1831. a. — 2740 hinge.[41]

Esitatud andmeile toetudes võib arvata, et kodutööndus tegi Avinurmes XVIII saj. teisel poolel ja eriti XIX saj. algupoolel jõudsaid edusamme.

Avinurme kodutööndus XIX—XX sajandil. Esmakordselt kuuleme Avinurme kodutöödusest pikemalt 1868. a. dr. Schultz-Bertrami Torma kihelkonna ülevaates[42]: «Avinurme on meie maal kõikjal kuulus oma puunõutööndуse tõttu. Talupoeg, kes ainult sellega tegeleb, teenib aastas umbes 200 rubla. Aga ka kõik põlluharijad mehed teevad seal kõrvaltööna puutööd. Hoolikate järelepärimiste alusel hindan ma selle lisateenistuse igaühele 50 rbl. peale. Kuna selle kerge tööga tegelevad poisikesed alates 14 aastast ja vanamehed kuni 70 aastani ja kuna meessoost rahvastiku arv on 1700, siis võib ilma liialdamata oletada, et sellega tegeleb 1000 töötajat. Seega oleks Avinurme puutööndуse kogutulu 50 000 rbl.» Näeme niisiis puutööndust vallas juba täiesti massilisena. Samalaadseid konstateeringuid kohtame XIX saj. viimasel veerandil ajakirjanduses jm. üsna sageli. 1877. a. näiteks märgitakse Liivimaa kodutööndуse ülevaates: «... Avinurme rajoonis eksisteerib kodutööndus, mis toodab suures osas provintsist turustatavaid harilikke puunõusid, lusikaid ja muid köögi- ja majariistu. Avinurme puutööndуse üheks peatooteks on seejuures tünnid sealseile tsemendivabrikuile. Tünne valmistatavat aastas 18 000 tükki. Mainitud rajooni kogu läbimüügina nimetati päris aukartustäratav summa 50 000 rbl. ulatuses.»[43]

Pildi kodutööndуse ulatusest vallas annab eelkõige tööndajate arv. Nägime, et 1860-ndail aastail arvestati ümmarguselt 1000 töötajat. See arv oli saadud üsna umbkaudse arvutuse tulemusena. Täpsemaid andmeid on alles aastast 1896.[44] Sel ajal tehti Avinurme vallas puutööd 642 talundis. Puutööga tegeles üldse 828 meest, neist 522 üksnes talveperioodil, teised aga aasta ringi. Eriti rohkesti oli kodutööndajaid valla polisemates ja suuremates külades — Ulvil (82), Vadil (75), Piilsis (75), Adrakul (66) ning Lohusuu vallas Lohusuus (47). Kokku kasutasid kodutööndajad 931 kuupsülda tarbepuud aastas (kuuske 696, mändi 160, leppa 55 ja haaba 20 kuupsülda), keskmise hinnaga 6 rbl. süld. Ühest kuupsüllast arvestati saadavat keskmiselt 65—70 rbl. väärtuses puuriistu. Nende arvude alusel arvestati kodutööndajate brutotulu aastas 60 560 rbl., millest jäi puhastulu 54 974 rbl. Kui oletada, et läbi aasta töötaja toodang oli ainult talveperioodil töötaja omast umbkaudu kaks korda suurem, saame esimese aastasissetulekuks ümmarguselt 98 rbl., teisel 49 rbl. Seejuures aga ei tohi unustada, et väga suur protsent avinurmikute kasutatud tarbepuust saadi nii tolleaegsete kui hilisemate teadete valgusel metsavarguse teel, mistõttu seda esitatud arvutustes pole olnud võimalik arvesse võtta. Niisiis pidi avi-

[38] Vt. Hupel, TN III, lk. 232.
[39] Hagemeister, lk. 135.
[40] L. A. Mellin, Atlas von Liefland und Ehstland. Riga u. Leipzig 1791—1798 (Der Dörptsche Kreis).
[41] Bertram, lk. 54.
[42] Tsit. teos, lk. 63 jj.
[43] Schoenflies, lk. 11.
[44] *Postimees* 1896, nr. 102 ja 109 (A., Avinurme vald ja mets).

nurmikute toodang ja tulu tegelikult olema esitatust tunduvalt suurem. Igal juhul on saadud pilt XIX saj. lõpust väga lähedane 1868. a. andmele, mis näitab, et Avinurme kodutööndusе ulatus XIX saj. viimasel veerandil püsis võrdlemisi stabiilsena.

Palju ei erine toodud arvudest ka andmed aastast 1903[45]. Küll aga osutavad nad vahepealsele tugevale puumaterjali kallinemisele ning nõudmise tunduvale vähenemisele mitmete toodete alal (sarjad). Kodutööndajaid olevat vallas umbes 1000. Seejuures «Vabadikud ja ilma maata inimesed teevad seda tööd enamiste läbi aasta, maha arvatud kõige kiirem põllutöö aeg, mil nad päeviti põllutööl käivad, talupidajad aga ainult sügisel ja talvel». Aasta läbi töötajad teenivat kuni 250 rbl. aastas, ajuti tegijad aga 20—40 rbl. Tulust tuleb aga umbes 1/4 arvestada materjali peale. Kuupsüld kuusepuud maksvat 18—30 rbl. ja sellest saavat umbes 100 rbl. väärtuses anumaid. Toodete hinnad olevat väga kõikuvad: toober näiteks maksab 40—75 kop., pang 15—30 kop.

Edaspidi hakkab üha sagedamini kuulduma hääli Avinurme puutööndusе tagurpidiminekust, mis on küll võrdlemisi aeglane, kuid pidev.

1921. a. kinnitatakse juba, et «ehk küll anumatööstuse varal suuri summasid teenitakse, on puutööstuse hiilgeaeg Avinurmes mööda ja see tööstusharu palju oma endisest tähtsusest kaotanud». Kodutööndajaid olevat vallas 500 ümber kindlasti, räägitavat aga koguni kaheksasajast.[46]

1931. a. tehti valla 843 talust puutööd veel 326-s (vt. tab. 4, lk. 229). 1934. a. rahvaloenduse andmetel oli Avinurmes tööndusega tegelejaid 694, neist aga mehi ainult 402[47], mis näitab puutöötegijate arvu tugevat kahanemist, võrreldes sajandi algusega. Siiski ei tohi unustada, et viimati toodud arvus on arvestatud eeskätt käsitööst peamise elatuse saajaid.

Nii kajastab tööndajate arvu kahanemine käesoleval sajandil kodutööndusе ilmse languse protsessi. Tegelikult oli see langus aga veel hoopis tunduvam, sest märgatavalt rohkem kui tööndajate arv kahanes üksiktööndajate toodangu maht. Toodete turu kitsenemine ei suutnud enamikku kodutööndajaist sundida veel sissejuurdunud tööst loobuma — väikest viisi nokitseti seda ikka edasi teha.

Tarbepuu muretsemisest. Metsavargus. Kuigi Avinurme asub Alutaguse metsamassiivi serval, oli siin talundeil metsamaad harukordselt vähe — 1,9% kogupinnast, sel ajal kui kogu Eesti keskmine oli 5,2%.[48] Talude kruntiajamisel ei tundnud siinsed talupojad mingit huvi talude metsaga varustamise vastu. Oldi koguni seisukohal, et «mis tühja metsa arvel talu ilmaaegu kalliks ajada». Põlise arusaama järgi kasvas mets kõigile, igaüks võis sealt vabalt võtta kütte- ja tarbepuud (vrd. lk. 24). Nii on ka arusaadav, et riigi- ja erametsadest ostmise kõrval hankisid avinurmikud tähelepandava osa oma toormaterjalist metsavarguse teel, mida vana tavaõiguse järgi ei peetud üldse varguseks.

Muid vargusi aga on avinurmikud alati pidanud taunitavaks. Nii kuuleme näiteks 1885. a.: «Avinurme valla rahva kiituseks võin ma niipalju ütelda, et sealse rahva hulgas arva vargust ette tuleb. Seal on vanema talu rahva hooned kõik ilma lukkudeta.» Alles viimasel ajal esinevat harva vargust — vargad tulevat Tartu poolt ja minevat sinnapoole tagasi.[49] Ja 1932. a. kirjutatakse avinurmikuist: «Vargust siin küll ei sallita, kuid metsaga ses suhtes talitamist ei peeta häbiasjaks, vaid seda alles peetakse meheks, kes on kangem metsamehi ninapidi vedama ja metsast puid näppama.»[50]

Avinurme XIX saj. kogukonnakohtu protokollides (algavad 1821. a.) ongi varguseasjad väga haruldased ja süüdlasteks on enamasti väljastpoolt tulnud inimesed, seda sagedamad aga on metsavarguseasjad. Need ilmuvad esmakordselt 1846. a., mil esimestena karistati kuut meest, igaüht ühe kuusepalgi varastamise eest, rahatrahviga 33—66 kop. hõbedat ja 15 vitsahoobiga.[51] Sellest aastast alates moodustavad metsavargused märkimisväärse osa kogukonnakohtus arutatud asjadest. Need massilised metsavarguseasjad kohtus tõendavad muide, et juba 1840 — 50-ndail aastail oli puutööndus kohapeal

---

[45] *Olevik* 1903, nr. 1, 4 (lk. 11—12, 85—86) (Avinurmest II. Kodune käsitöö — anumate tegemine).
[46] Adamson, lk. 191.
[47] Valdade rahvastik, tab. 6, lk. 70/71.
[48] Põllum. üleskirj., tab. 4.
[49] *Valgus* 1885, nr. 10, lk. 2. Vrd. analoogilisi teateid Tudulinnast: *Eesti Postimees* 1884, nr. 27, lk. 2; *Sakala* 1897, nr. 11, lk. 3.
[50] Kasesalu-Hint, lk. 207.
[51] AV, fond B, seeria I, nr. 1, lk. 35.

väga ulatuslik. 1849. a. alates on vitsakaristusmäära tõstetud ja see on tavaliselt 30 vitsahoopi. 1856. a. alates võis end vitsakaristusest lahti osta 3—6 rbl. maksmisega ja järgnevail aastakümneil minnaksegi lõplikult üle ainuüksi rahatrahvile. Metsavarguste suurt hulka illustreerib hästi kroonu metsavahi Peeter Reimani asi 1873. a., kelle majakraam kirjutati üles tema poolt metsast varastada lastud 1341 puu (210 rbl. 85 kop. väärtuses) katteks.[52] 1896. a. kuuleme, et avinurmikutel on kohtus aastas keskmiselt 300 metsavarguse asja. Mõne aasta eest makstud aastas kokku 800 rbl. metsatrahvi, viimasel ajal olevat see summa aga kahanenud 400 rublani, mida põhjustanud trahvi tõstmisest tingitud metsavarguste vähenemine.[53]

Kodanliku riigi päevil kasvasid metsavargused kõrgete metsahindade tõttu tugevasti. Ka nõudmise kahanemine puunõudele tõukas võimalikult «odavalt» toormaterjali hankima. Näiteks tehti 1930/31. a. omavolilise metsaraiumise protokolle Avinurme metskonnas 668 (1283,11 tm puude kohta) ja Torma metskonnas 330 (643,04 tm kohta).[54] Metsavarguse vastu võitlemiseks organiseeriti Avinurmes 1936. a. koguni seltskondlik kohus omavoliliste metsaraiujate üle.[55] 1930-ndate aastate lõpul kahanesid metsavargused jälle õige tunduvalt, eeskätt kõrgete karistusnormide tõttu.

Kogu vajalikku tarbepuud pole avinurmikud ammu enam saanud kohapealt, vaid seda on tulnud hankida ka lähema ümbruse metsadest, olgu ostu, olgu varguse teel. Vargusretked naabruskonna metsadesse kandsid juba 1860-ndail aastail nii mõnigi kord lausa organiseeritud iseloomu, nagu selgub 1865. a. Tartu Maakohtus arutatud suuremast kohtuasjast.[55a] Nimelt oli Laiuse metsavaht kauemat aega tähele pannud, et Avinurme talupojad käisid tervete vooride kaupa Venevere metsast puid varastamas. Ööl vastu 9. märtsi 1865. a. korraldati nende tabamiseks haarang. Põrgati kokku 18 mehest ja 8 reest (igaühel üks palk) koosneva vooriga, mis liikus päris ehtsas rännakukorras: ees astus 5 tugevate malakatega relvastatud meest, järgnes 3 rege palkide ja hobusemeestega, siis jälle 3 meest, siis 3 koormat juhtidega ning lõpuks 2 koormat ja 4 meest. Tekkis tõsine lööming. Metsavargad põgenesid koormaid maha visates. Üks mees ja neli rege hobustega peeti kinni. Seitsme varga isikud õnnestus kindlaks teha ja neid karistati 16-kuulise vangistusega. Ühtlasi mõisteti varastatud puude eest välja 65 rbl. $30^2/_3$ kop.

Väga kaugelt pidid endale toormaterjali hankima sarjameistrid. Selle kohta teatatakse lähemalt 1903. a.: «Sarjategijal on oma töömaterjali muretsemine palju «vigurim» kui pütivitsutajatel. Sarja-põhjad (tihked) tehakse vahtra pindudest ja vahtrapuid peab 100 versta tagant — Oudova, Luuga ja Jamburi maakondadest vedama, ja maksavad nad seal 7—10 rbl. koorem. Kodumaa metsadest ei müüda neid mitte. Ühe koorma toomiseks kulub läbistikku 5 päeva ära. Kui hobusemehe päevapalgaks 1 rbl. ja reisikuludeks ka 1 rbl. arvame, siis tuleb koorem umbes 15 rbl. maksma. Läbistikku saab koormast 50 sarjapõhja. Sellega maksab iga sarjapõhja materjal 30 kop.»[56] Kodanliku riigi päevil, kui Vene piir sulgus, hankisid sarjameistrid vahtrapuid peamiselt naabrusest Paasvere ja Kõnnu metsast. Kuna sarjade toodang nüüd oli tühine, jätkus siit saadud vähestestki vahtrapakkudest.

Töö organisatsioonist ja toodetest. Avinurmes toimus töö enamasti ainult oma perekonna töövõimeliste meessoost liikmete abil. Üksnes vähestes suuremates taludes rakendati mõnevõrra ka palgatööd. Näiteks kaevatakse 1913. a., et Avinurmes «Sulastel on teenistus raske, iseäranis talvedel, mil puutöö käsile võetakse. On peremehi, kes just sellepärast mitu sulast peavad, et neid puutööle panna. Tal peab iga sulane vähemalt viis toobrit päevas valmis tegema. See on liig, kui tervist silmas tahad pidada.»[57] Eriti tüüpiliseks sellist aastasulaste pidamist, kes suvel tegid põllutööd ja talvel puutööd, Avinurmes ei saa pidada. Küll aga peeti kohalikes keskmikutaludes üsna tihti suviti sulast «musta» põllutöö tegemiseks, et varuda endale vaba aega «puhta» puutöö jaoks.

Tavaliselt tegid maata ja vähese maaga kodutööndajad puutööd enam-vähem aasta ringi, teised peamiselt talveperioodil. Kevadel

---

[52] AV, fond B, seeria I, nr. 6, lk. 47.
[53] *Postimees* 1896, nr. 109.
[54] Kasesalu-Hint, lk. 207.
[55] Vt. Eesti Mets 1936, lk. 238—240.
[55a] RAKA, f. 914 (Tartu Maakohtu arhiiv), nim. 1, s.-ü. 1937.
[56] *Olevik* 1903, nr. 4, lk. 85.
[57] *Olevik* 1913, nr. 8, lk. 60.

lõhuti materjal suveks kuivama, sügisel oktoobris algas juba tegelik töö. Töökäigus näeme ka tööjaotuse algmeid. Nii ei tehta näiteks puunõusid mitte ükshaaval, vaid partiide kaupa. Juba üksiktöötaja jaotab töö eri töövõtete järgi osadeks. Mitme mehega töötamisel jaotatakse eri tööfaasid üksikute meeste vahel: üks vestab laudu, teine uurab, kolmas vitsutab, neljas silib ja viimistleb nõu jne. Ratsionaalsusetaotlusele osutab ka spetsialiseerumine eri tööharudele külade kaupa.

Seejuures ei ole täiendused ja muudatused töötehnikas mäletatava aja jooksul olnud kuigi olulised, nagu nägime eespool vastavaid töid käsitlevais peatükkides. Visa kinnipidamine vanast rutiinist on muide võrdlemisi tüüpiline nähtus kõikjal talupoja-kodutööndus es. Moodsas puutehnikas kasutatavad mitmesugused masinriistad on Avinurmes jäänud peaaegu täiesti võõraks.

Hoopis suuremaid muutusi kui töötehnikas näeme avinurmikute toodangus, sest siin nad on loomulikult sõltunud turu nõudmisest. Peamiseks tooteks on Avinurmes alati olnud *riistad,* s. o. p u u n õ u d. Seejuures on tehtud ainult lihtsaid igapäevaseid tarbenõusid, kuna kaunistatud esemete (õllekannude jm.) tegemine on siin üldiselt olnud võõras. Eriti käesoleva sajandi vältel on puunõude turg pidevalt kahanenud. Sajandi algul kadus vajadus piimapüttide, kirnude ja lüpsikute järele, samuti langes nõudmine lännikutele ja puupangedele. Kadusid ka lähkrid. 1930-ndail aastail toodeti peamiselt veel vanne ja toobreid, *astnaid* ja kolmjalgu, ka *jänne.*

Kahepõhjaliste puunõude valmistamine pole vallas kunagi olnud üldine. Lähkrite kõrval näib neist põliseim olevat tänini tähtsal kohal püsinud k a l a t ü n n i d e tegemine, peamise keskusega Vadil. Tavalisemad siin tehtud kalatünnid on *veerandik* ja *kaheksandik. Poolikust* ($^1/_2$ tündrit e. 4 puuda; kõrgus 24 tolli, põhja läbimõõt 16 tolli) suuremaid kalatünne enamasti ei tehtud. Kalatünnide kõrval on valmistatud veel kurgi- ja kapsatünne, võitünne jne. Õ l l e v a a t i d e tegemine algas kohalike meistrite mälestuse järgi ulatuslikumalt 1860—70-ndail aastail Adraku külas ning levis hiljem ka naabruses Tõnusaare ja Linnanõmme külas.

1870-ndail aastail tõi avinurmikuile rohkesti raha t s e m e n d i t ü n n i d e valmistamine K u n d a tsemendivabrikule (asut. 1870). Aastast toodangut sel alal — nagu nägime — arvestati 1877. a. 18 000 tünnile. 1885. a. oli töö juba vaibunud, sest vabrik hakkas tsemenditünne ise tegema.[58] Vabrik vajas aga edasigi t ü n n i v i t s u, mille valmistamine nüüdsest peale kuni 1930-ndate aastateni andis tähelepandavat lisateenistust mitte üksi avinurmikuile, vaid üldse Alutaguse rahvale (Lohusuus, Tudulinnas, Oonurmes, Tudus jm.). Kui 1899. a. asutati ka Aseri tsemendivabrik, tõusis nõudmine tünnivitste järele eriti suureks. Avinurmes oli tünnivitste valmistamise peakeskuseks Vadi küla, kuhu koondus varem ka tsemenditünnide tegemine, kuid vitsu tehti ka mujal üle kogu valla. Tsemenditünnivitsad tehti peamiselt koorimata kasepuust, painutati ära kummuli tünnipoolikul vms. ning pandi siis selleks valmistatud *vitsapaenikul* paraja läbimõõduga ringi moodustavate pulkade vahel viiekümne kaupa *võrudesse* (ka *kimbud, paraskid*; vt. joon. 229). Nii kinniseotud vitsavõrud veeti hobusekoormaga otse Kundasse. Kui 1926. a. valmis Sonda—Mustvee kitsarööpmeline raudtee, hakati neid saatma vagunitäite kaupa raudteel. Mehe keskmiseks päevanormiks loeti 6 võru, s. o. 300 vitsa. Vabrik maksis 1930. a. paiku võrust 50 senti. Viimaseil aastakümneil tuli tööndajail vitsapuid hakata hankima kaugemalt, sest nende kohapealne juurdekasv ei suutnud rahuldada vajadust. Töö ulatusest annavad kujutluse arvulised andmed Kunda tsemendivabriku poolt ostetud vitsade hulga kohta 1928.—30. a. 1928. a. osteti 815 300 tünnivitsa, 1929. a. 1 880 750 tk. ja 1930. a. 944 550 tk. 1930-ndail aastail aga mindi tsemendi pakkimisel üle paberkottidele, mistõttu lõppes ka vitsavalmistamine.

Käesoleva sajandi 20—30-ndail aastail valmistati Avinurmes suuremal hulgal ka kooritud ja eriti hoolikalt töödeldud v õ i t ü n n i v i t s u mitmetest pajuliikidest. Siingi pidurdas tööd toormaterjali puudus, mistõttu käidi isegi Viljandimaal pajuvitsu raiumas. Võitünnivitsad seoti 25 kaupa võrusse ja nende eest saadi 1930. a. paiku meiereides ja Tallinnas 3—4 senti tükist. 1930. a. kasutati Eestis kodumaisi võitünnivitsu umbes 663 000 tk.[59]

---

[58] *Valgus* 1885, nr. 10, lk. 2 (K. T., Laius-Tähkuvere rahva elu kroonu vallas).

[59] Avinurme vitsatööndus e kohta vt. pikemalt K a s e s a l u - H i n t, lk. 326—328, kust on pärit ka esitatud arvulised andmed vitsatoodangust a. 1928—1930.

Joon. 229. Tsemenditünnivitste painutamine. Avinurme, Adraku k. Foto E. Vittoff 1921. Fk. 439 : 262.

Põlistest töödest, mille algust ei mäletata, on puunõude valmistamise kõrval kuni viimase ajani püsinud silmapaistval kohal ree-, looga- ja korvitegemine. Tsaariajal lasti reed alati müügile ilma *kreslata* (veoraamita), mille ostja tegi ise peale. Hiljem hakati aga ostmisel nõudma valmis regesid kreslaga. Korve on kohapeal hulgaviisi tehtud ainult männipeergudest ning nende kõrval vähemal määral ka haavalaastust ilukorvikesi, mis oli naiste tööks.

Vanadest feodalismiaegseist töödest kadusid juba 1870—80-ndail aastail kausitreimine[60] ja kirstutegemine. Riidekirste veeti Avinurmest veel 1850—60-ndail aastail koormate kaupa (6 kirstu koormas) «Tallinnamaale». Peamiseks kirstutegemise keskuseks oli Maetsma küla. «*Kirstupuid varastatud kroonu metsast, nagu nüüdki* [1931] *veel anumate puid varastatakse. Siis keelatud see töötegemine ära. Siis aga tehtud kirstusid öösetel. Valvatud ka teedel kirstudega laatadele minejaid, sellepärast mindud kodust välja ka öösetel.*» [61] Kirste asendanud kohvrite ja kummutite valmistamisega kui puhtakujulise tisleritööga avinurmikud enam ei tegelnud.

Veel XIX saj. teisel poolel olid Avinurme toodangus tähtsal kohal painutatud kerega riistad (vrd. joon. 230). Neist või- ja silgukarpide tegemine lõppes oluliselt juba sajandi lõpuks. Ka sarjategemise osas kaevatakse 1903. a.: «Rehepeksu- ja tuulamismasinad... on mõisates ja ka hulga talunikkude juures eesõiguse omale saanud, sarjade hinnad sellepärast palju alanenud, materjal aga hoopis kallimaks läinud ja teenistus sellega umbes pool vähemaks jäänud.» [62] Juba I maailmasõja eel vähenes nõudmine sarjade järele sedavõrd, et töö senises sarjategemise peakeskuses Kiissa külas lõpetati ja siin puutöö üldse kõrvale jäeti. Laurisaare külas töötas üks sarjameister kuni 1920-ndate aastate keskpaigani ja Adrakul tehti sarju vähesel määral veel 1947. a. Nii on see kunagi üks kõige tulukamaid töid juba 40—50 aastat üsna soikus. Pisut kauem on vastu pidanud küli-

[60] EA 15, 115 jj., 127 Avinurme.
[61] EA 15, 99.

[62] *Olevik* 1903, nr. 4, lk. 86.

Joon. 230. Puutoodete müüjad Tartu mihklilaadal XX saj. algul. Foto K. E. Sööt. Fk. 449 : 114.

mittude tegemine, kuid seegi töö on nüüd lõplikult vaibunud.

Puutöö kõrval on Avinurme vanemas kodutööndus es teatav tähtsus olnud ka tohutöödel. Laadakaubaks punuti siin rohkesti kasetohust leivamärsse ja soolavakku. Nii võeti näiteks 1877. a. kohapeal kahelt metsavargalt ära ja müüdi oksjonil maha 55 «tohhomärsi».[63] Vanema, oluliselt juba XIX saj. keskpaigaks lõppenud tööna mäletab kohalik rahvas veel kasetohust saabaste punumist, mida kantud kalliste nahksaabaste asemel. Kuigi märsse valmistati veel käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel[64] (peamiselt Peipsi-äärsete alade tarvis), oli nendegi tähtsus kodutööndus es XIX saj. lõpul juba üsna tühine. Mõningal määral oli Avinurmes XIX sajandil levinud ka kasetohust tõkati ajamine.

Vanade tööde kadumist korvas osaliselt uute tööalade ilmumine. Neist puudutasime juba tünnivitste valmistamise suurt osatähtsust. Alles XIX saj. teisest poolest näib olevat kodunenud ka õllevaatide jms. tegemine. Muudest uuematest töödest on tähtsamad katusepilbaste kiskumine ja toolitegemine.[65] Juba 1896. a. kuuleme, et Avinurmes aasta jooksul kulutatud 160 kuupsüllast männipuudest läheb peamine osa katuselaastude tegemiseks.[66] Seega oli pilpakiskumine vallas sellal juba tähelepandava ulatusega ja sellel võis olla mitme aastakümne pikkune traditsioon seljataga. Töö suurenes käesoleval sajandil veel tunduvalt seoses pilpakatuste laialdase levimisega külades. 1930. a. paiku arvestati Avinurme katusepilpatööndusele kuluvat aastas keskmiselt 250 kuupsülda männipuud, kusjuures ühest kuupsüllast sai 70 000—100 000 pilbast.[67] Juba sellal andis end tunda toormaterjali puudus, mis hiljem tööd on järjest enam

[63] AV, fond B, seeria I, nr. 7, lk. 182.
[64] Vrd. Adamson, lk. 191.

[65] Võrdluseks märgitagu, et ka Vakkasuomi kodutööndus es levis puunõude turu vähenemisel eriti toolitegemine (Sahlberg, lk. 38 jj.). Vakkasuomis, mille toodang läks valdavas osas Läänemere Saksa, Taani ja Rootsi sadamalinnadesse, algas toolide massiline valmistamine juba XVIII saj. teisel poolel, kuna peamiselt vaid talurahvast teenindaval Avinurme kodutööndusel puudus sellal veel igasugune turg toolide jaoks.
[66] *Postimees* 1896, nr. 109.
[67] Kasesalu-Hint, lk. 353.

piiranud. Iseloomulik on Avinurmele, et ka pilpakiskumine on siin kuni viimase ajani jäänud valdavalt primitiivse käsitöö tasemele.

Toolitegemine algas Avinurmes väikest viisi juba XIX saj. lõpul (esmakordselt märgitakse toole sealsete toodete hulgas 1903. a. [68]), võttis aga suurema ulatuse alles 1920—30-ndail aastail, mil toolitegijaid võis leida juba üle valla paljudes külades. Toolide välimus on vastavalt aja nõuetele muutunud. Esialgu matkisid Avinurme toolitegijad tuntud läti toole, mis Eesti laatadel XIX saj. lõpul olid laialt müügil (vrd. joon. 235). Kodanliku riigi päevil tehti toolid valdavalt tavaliste vineerpõhjaga ja kõrge seljatoega «luteri» toolide tüüpi (nagu neid tol ajal saatis turule a/s. «A. M. Luther» Tallinnas). Toolitegemisega ühenduses tulid kasutusele ka tisleripink ning muud tisleri tööriistad ja töövõtted.

T o o d e t e t u r u s t a m i n e. Valdav osa Avinurme puutoodetest, eeskätt ühe põhjaga puunõud ja painutatud riistad, on alati levinud l a a d a k a u b a n a. Lähemas ümbruses, peamiselt Virumaal, Põhja-Tartumaal ja Ida-Järvamaal müüdi puunõusid ka m ö ö d a k ü l a s i d. Kaugemal mindi küladesse müüma siis, kui laadal jäi kaupa üle. Niipalju kui võib otsustada suuliste mälestusteadete järgi, on külades puunõude, sarjade ja külimittudega rändkaubitsemise osatähtsus olnud seda suurem, mida kaugema minevikuga on tegemist. Näiteks jutustab 1845. a. sündinud taat Järvamaalt Koerust: «*Avinurmikud käisid juba siis oma puunõusid müümas, kui mina olin alles poisike. Nad käisid siis külast külla ja käisid taludes sees pakkumas oma nõusi. Nii suured voorid, nagu nad nüüd käivad laatadel, neil ei olnud.*» [69] Teateid avinurmikute vanast vahetuskaubandusest külades on isegi nii kaugeist piirkondadest nagu Halliste ja Saarde.[70] 1920-ndaiks aastaiks oli rändkaubitsemine külades juba peaaegu täiesti vaibunud. Ajutiseks elustus see Saksa fašistliku okupatsiooni päevil 1941—1944, mil okupandid keelasid laatade ja turgude pidamise.

Külades müütamine toimus talveperioodil («siis, kui vili käes»), tavaliselt oktoobrist-novembrist kuni lumetee kestmiseni kevadel. Tähtsamail laatadel käidi aasta läbi. Puunõude veoks pandi reele või vankrile tänini kasutatav lattidest *riistaveo korv* heinakorvist hõredama raamistikuga (joon. 231). Müügiretkel käidi harilikult kahekesi: «*Kahekesi paaris nagu selts käia. Kui pere teest natuke edemal, siis teine on ooste juures, teine läheb kutsub ostjad*» (K. Koppel, sünd. 1869, Maetsma k.).

Üksikuil riistameistritel olid kujunenud külades oma kindlad müügiringid (*nukad*), mis iga aasta kord läbi käidi. «*Kaupmehed olid sobitanud küladega tutvust, nii et võõrastelt harilikult ei ostetud. Seega omas iga kaupmees teatud ostjaskonna ja ostjaskond tuttava kaupmehe, kes korraliku ja tugeva tööga ostjatele ikka enam ja enam püüdis meeldida.*» [71]

Kui müük laadal toimus raha vastu, siis külades harrastati sageli veel primitiivset v a h e t u s k a u b i t s u s t. Vahetati vilja, eeskätt rukki vastu. Väiksemate nõude (kappade, ämbrite, lüpsikute, külimittude jne.) eest anti põlise tava järgi sama n õ u t ä i s v i l j a, vahetusnorm, mis kaubanduse algelisil astmeil on olnud tavaline ka mujal, näiteks vene savinõudekaubitsuses.[72] Treitud kaussidest saadi suurte eest 2 täit, väikeste eest üks täis rukkeid. Suuremate riistade, tõrte, toobrite, sarjade jms. vahetamisel polnud nii kindlat normi, siin mõõdeti vilja külimituga, nii kuidas kaupa sai.

Nõude vahetamisega seoses on Avinurmes tuntud järgmine naljand, mille teisendeid kuuleb ka teistes kodutööndusekeskustes (näiteks Hiiumaal): «*Tallinnamaal üks mees teinud peremehega kauba, et toob talle igas suuruses riistu, iga riista eest täis rukist. Eks viis väikesest kapast alates suure tõrreni. Peremees kraamis vilja välja, ait sai kohe päris tühjaks. Lõpuks jäi üks vann üle, selle tahtis peremees saada pealekauba: «Sa viid muidu mu salve päris tühjaks!» Mees vastu: «Ma kaubast ei tagane! Kui ei anna, siis kahetsed. Küll sa pärast tooksid mulle selle rukki või tera haaval, aga siis olen ma kaugel!» Peremees kartis nõidust — Tallinnamaa rahvas oli ikka rumalam kui Tartumaal —, otsis oma viimase varu välja ja ütles: «Tee kotisuu lahti, ma annan sulle ikka selle viimase ka ära!*» (K. Koppel.)

---

[68] *Olevik* 1903, nr. 1, lk. 11.

[69] KM RO : ERA II 183, 623 (1938. a.).

[70] KM RO : ERA II 142, 424 Halliste; ERA II 183, 440 Saarde.

[71] KV 78, 128 Jõhvi.

[72] V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 276 (alamärkus); Труды I, lk. 61.

Joon. 231. Avinurme *riistaveo korviga* vanker Tartu laadal 1947. Autori foto. Fk. 1089 : 3.

Laadakaubanduse ring oli tunduvalt suurem kui külades müütamisel. See haaras kõigepealt kogu Ida-Eesti üldjoontes kuni Tallinna—Viljandi—Halliste jooneni. Suuremaiks keskusteks olid seejuures Tartu, Võru, Petseri, Valga, Viljandi, Tallinna, Paide, Rakvere, Jõhvi ja Narva laadad. Paljudel laatadel oli kodutööndusе tooteid müügil koormate kaupa (joon. 232). Puutööndusе hiilgeajal XIX saj. lõpul läks Avinurmest Tartu laadale tihti korraga sadakond koormat puukaupa. Valla lõunapoolsete külade tagamaaks oli eeskätt Tartu-, Viljandi- ja Võrumaa, põhjapoolsed külad (Kärasi—Kõrve—Adraku joonest põhja pool) kaubitsesid omakorda Viru-, Järva- ja Harjumaal, kuigi ka siit käidi küllalt tihti eriti Tartu laadal.

Tähendatud Ida-Eesti ala on vana põline müügirajoon, kus meistrid käisid ammust ajast ise oma tooteid müümas (vrd. joon. 233). Ka maata riistameistrid pidasid vahel müügireiside tegemiseks hobust. Toodangu pidev suurenemine ja teiselt poolt nõudmise kahanemine tervele reale toodetele XIX saj. teisel poolel tõi paratamatult kaasa turu laiendamise vajaduse, millega seoses ilmusid vaheltkauplejad-ülesostjad, sest kodutööndajail endil ei olnud töö kõrval küllalt aega kaugemate turustusvõimaluste otsimiseks. Nagu see üldse kodutööndusele on tüüpiline[73], kujunesid ka Avinurmes ülesostjad kodutööndajate endi ringist. Üksikuid ülesostjaid leidus Avinurmes mälestusteadete järgi juba XIX saj. 50—60-ndail aastail, kuid oluliseks teguriks puunõukaubanduses tõusid nad alles sajandi vahetusel. Kaasaegseist allikaist kuuleme neist esmakordselt 1898. a.: «Ühed meist Avinurmiklastest, nagu meid naabrivalla rahvas nimetab, on riistade

[73] Vt. lähemalt V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 298—306.

Joon. 232. Puutöönduse tooteid Põltsamaa laadal 1910. a. Foto Parikas. Fk. 205 : 5.

väljamüüjad ehk vahekaupmehed. Suurem jagu müüb omad riistad ise.»[74]

1903. aastast on vaheltkauplejate kohta juba lähemaid andmeid. Nimelt olevat turg juba nii ulatuslik, et «talupojad oma priiajaga selle tarvitusi enam täita ei suuda. Sellepärast on vahekaupmehed tõusnud, kes valmistehtud tööd ülesostavad, ehk ka oma palgalistel teha lasevad. Tallinnas kaupleb üks Avinurme mees nõudega, kellel niihästi Avinurmes, kui ka Tallinnas palgalised ametis on, kes seda teevad, mis kaupmehel just tarvis läheb... Selle kaupmehe ladust võib nii mõndagi lihtsat puu riista ja asja leida, mis linnarahva köökide tarvis on valmistatud. Kolga poolt meeste käest ostab ta peerust korvikesi, teiste käest jälle puu lusikaid, kirjuks tehtud kannukesi jne., nii et tema ladu kaunis rikkalik on.

Siin näeme kodukäsitöö vahemeest algkujus. Tema ei ole veel rikas vabrikant, vaid endine tööline, kes suvel Tallinna heinaturul lihtsaid asju oma naise ja lastega müib, kuna ta talvel koormaga laatadel käib. Suvel ta ei pruugi eemal käia, siis on võistlus väike, sest et Avinurme talupojad kibeda põllutöö pärast oma käsitööd linna ei või tuua. Talvel on aga lugu teine. Siis on sagedasti mitu talupoega oma ja teiste käest ostetud töödega turul ja meie vahekaupmehe teenistus vähem, sellepärast käib tema nagu teisedgi talupojad hobuse koormaga laatade peal ja vähemates linnades ning alevites kauplemas.»[75]

Teises samast aastast pärinevas ülevaates märgitakse, et enamik sarjameistreid on viimasel ajal loobunud oma kauba vahetust

[74] *Olevik* 1898, nr. 13, lk. 296.

[75] *Uudised* 1903, nr. 7 (M. Martna, Kodune käsitöö — põllutöö abi).

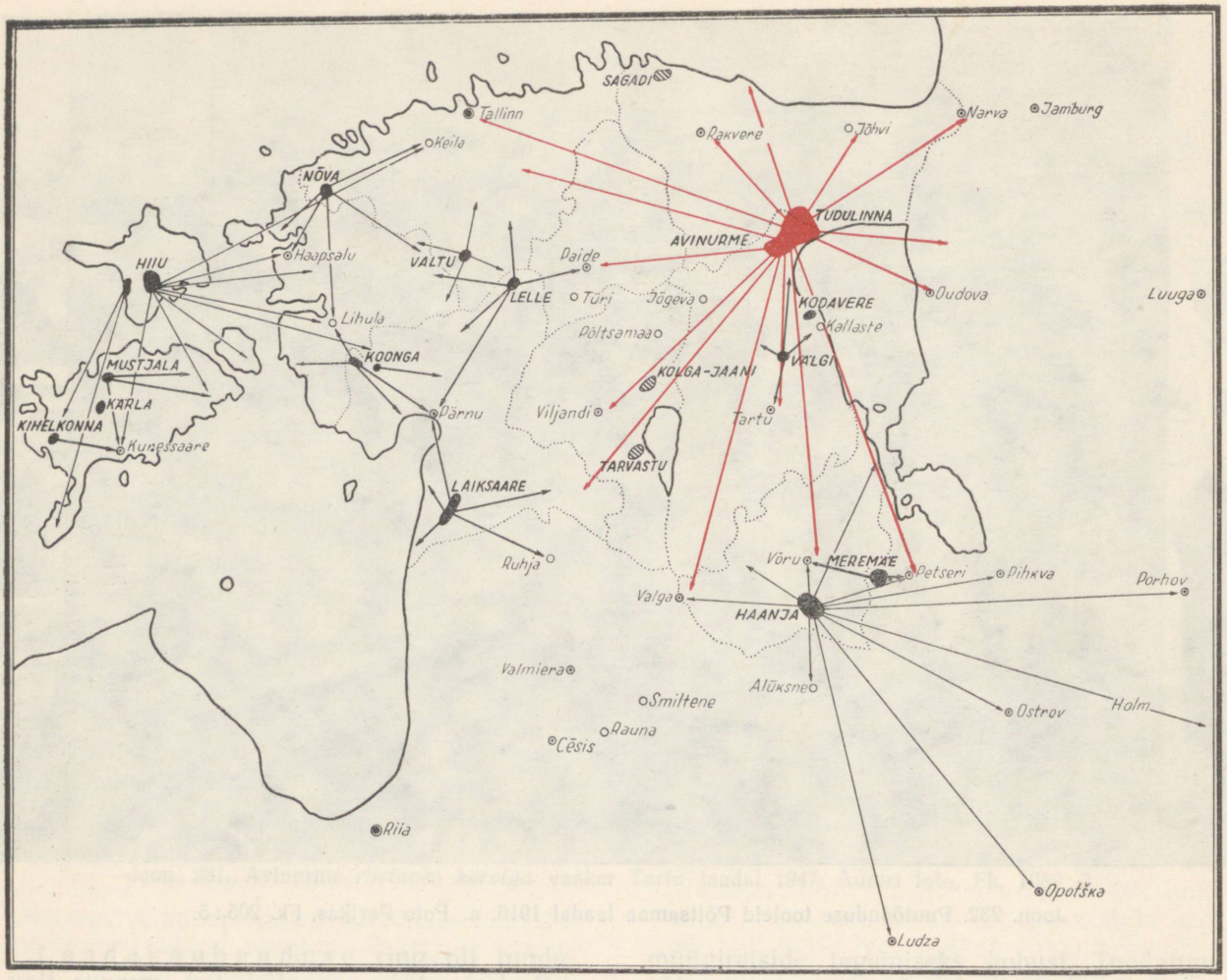

Joon. 233. Tähtsamad Eesti puutööndusekeskused ja nende turustusalad XIX saj. teisel poolel. Viirutatud on keskused, mille kohta on andmeid ainult XVIII sajandist või XIX saj. algult.

turustamisest: «Nüüd müüakse sarjad enamiste vahekauplejatele ära, sest ise laatadel müümas käia on kahjulik. Tervet sarja-koormat ei osteta enam kuskil laadal ära, ja ühe koormaga mitu laata läbi käia, ajaks kulu nii suureks, et ülejääv kasu palju vähem oleks, kui hind, mida vahekauplejad maksavad. Vahekauplejad — neid on umbes paarkümmend — ei lähe ilmaski ainult ühte sorti kaubaga laadale. Neil on ikka pea kõik ülemal-nimetatud anuma seltsid koormas, ja niisugusest segakoormast saavad nad ikka ennemine lahti.» [76]

Niisiis oli vaheltkauplemine XX saj. algul juba tugevasti arenenud. Edasistel aastatel jätkus see aina tõusvas joones. Lisaks oma valla toodete turustamisele haarasid Avinurme vaheltkauplejad enda kätte ka suure osa V ä l g i küla (praeg. Tartu raj.) sõelatoodangust, käies kohapeal sõelu üles ostmas ja ostes laatadel Välgi kodutööndajatelt järelejäänud kaupa odava hinnaga ära.

Ülesostjad koondusid Avinurmes peamiselt kahte külla — valla idapoolmikus V a d i l e, läänepoolmikus A d r a k u l e. K. Koppeli (sünd. 1869) mälestuste järgi olevat Vadil olnud kaupmehi juba tema isa tööajal (s. o. K. Koppeli lapsepõlves ja võibolla mõnevõrra varemgi). Tüüpiliselt olid ülesostjateks suuremate talude omanikud,

[76] *Olevik* 1903, nr. 4, lk. 86.

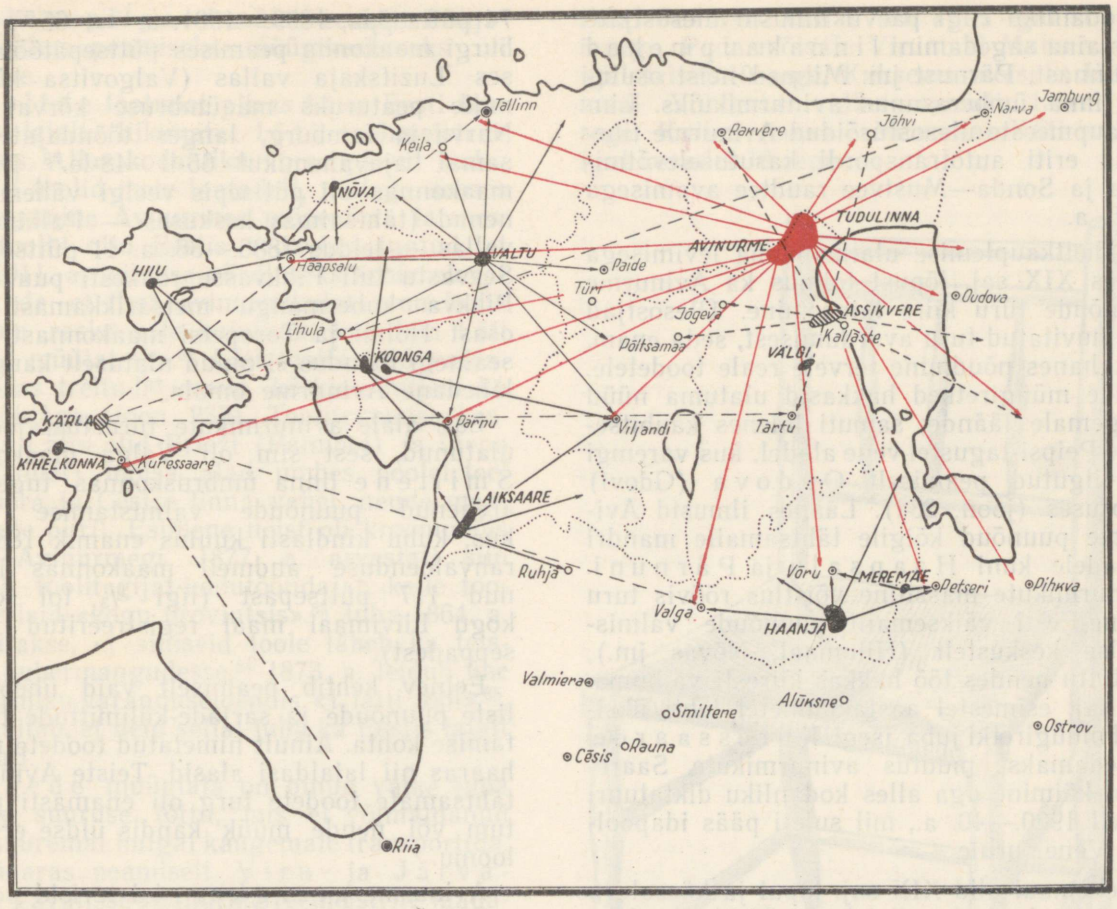

Joon. 234. Tähtsamad Eesti puutöönduskeskused ja nende turustusalad XX saj. algul. Viirutuse ja katkendjoonega on märgitud XIX saj. lõpul uutele toodetele spetsialiseerunud keskused.

kes ostsid tooteid kokku hobuseta väikekohapidajatelt ja maatameestelt. Näiteks koondusid Vadil ärimehed just küla keskel asuvatesse suurtesse üle 30-hektaristesse taludesse. Surudes kohapeal hindu alla, teenisid nad kehvikute kulul suuri summasid. Vadi ülesostjaid peeti üldiselt kõige rikkamaiks meesteks Avinurme vallas. Nad ei piirdunud mitte üksnes puunõukaubandusega, vaid ostsid väljastpoolt suuremal hulgal vilja kokku ning müüsid selle kohapeal tööndajaile vahekasuga maha. Nii näeme siin kodutöönduslikes tingimustes tüüpilist kaubanduskapitalile toetuva kulakluse kujunemise ja rikastumise protsessi. Peamise osa kasumist sai ülesostja töötegija töötasu arvel, sest ostjale müüs ta kauba ikka tavalise turuhinnaga. Ülesostjate kujunemine just jõukamaist suurtalunikest on täiesti loomulik ja kõikjal tavaline nähtus, sest neil on rohkem võimalusi hankida vaheltkauplemiseks vajalikku väikest algkapitali.

Ülesostjad koondasid tähtsamatesse keskustesse, eriti Tallinna ja Tartusse, suuremal arvul puunõusid, müües neid seal pidevalt ja saates edasi kaugematesse piirkondadesse. Sageli kestsid nende kaubareisid mitu kuud järjest. Kui varud otsa said, ostsid nad laatadel teistelt avinurmikutelt riistakoormaid üles. Nagu nägime, leidus juba käesoleva sajandi algul Tallinnas üks Avinurmest sinna pidevalt elama asunud ülesostja. Avinurmest kaugel asuv Tallinn kindlustas ülesostjale hoopis parema turu kui lähem Tartu, kus müüjaid Avinurmest liikus liiga sageli ja palju. Tartut kasutati peamiselt vaid varustusbaasina kaugemate müügiretkede jaoks.

Kodanliku riigi päevil ilmusid ülesostjate osas aina sagedamini linnakaupmehed Tallinnast, Pärnust jm. Mitmed neist osutusid linna ümberasunud avinurmikuiks. Linnakaupmeeste ülesostusõidud Avinurme tihenesid eriti autotranspordi kasutuselevõtmisega ja Sonda—Mustvee raudtee avamisega 1926. a.

Vaheltkauplemise ulatuslikuma levimisega alates XIX saj. lõpust toimus ka Avinurme puunõude turu kiire laienemine. Ülesostjad olid huvitatud turu avardumisest, seda enam, et kahanes nõudmine tervele reale toodetele. Nende müügiretked hakkasid ulatuma nüüd kaugemale läände; samuti laienes kaubitsemine Peipsi-tagustel vene aladel, kus varemgi oli liigutud peamiselt Oudova (Gdovi) ümbruses (joon. 234). Läänes ilmusid Avinurme puunõud kõigile tähtsamaile mandri laatadele kuni Haapsalu ja Pärnuni. Avinurmikute massiline võistlus röövis turu Lääne-Eesti väiksemailt puunõude valmistamise keskustelt (Hiiumaal, Nõvas jm.), mistõttu nendes töö hakkas kiiresti vaibuma. XX saj. esimestel aastakümnetel tehti üksikuid müügiretki juba isegi Kuressaarde. Sagedamaks muutus avinurmikute Saaremaal käimine aga alles kodanliku diktatuuri päevil 1920.—40. a., mil suleti pääs idapoolsele Vene turule.

Venemaal olid XIX saj. lõpul ja käesoleva sajandi algul tavalisteks müügikeskusteks Pihkva, Oudova ja Jamburg (Kingissepp). Mäletatakse veel ka suurt *Kapolje* (Kobõlje?) laata Piirissaare taga. Talvel ostsid muide ka vene vaheltkauplejad Avinurme puunõusid üles — peamiselt suurelt Kallaste «jäälaadalt» (laat peeti järve jääl) märtsikuus. Siit venisid alati pikad riistakoormate voorid otse üle Peipsi Venemaa poole. Jamburgi, Oudova ja Pihkva maakonnas leidus puunõude valmistamise alal ainult väiksemaid, küla või paariga piirduvaid keskusi, mis samuti nagu Lääne-Eesti kodutööndustkeskused ei suutnud ilmselt avinurmikutega sammu pidada. Seda kinnitab seal vastavate kodutööndajate arvu kahanemine XIX saj. viimaseil aastakümneil. Kõige rohkem leidus anumategijaid Oudova maakonnas. 1882/83. a. loendati neid sealses peamises töökeskuses Belskaja vallas (peamüügikoht Pihkvas) 99, 1899.—1901. a. aga 69. Vähem kahanes tööndajate arv Polnovskaja vallas, kus Peipsi idaranniku kalurikülade tehti kalatünne: 1882/83. a. oli siin 74 püttseppa, 1899.—1901. a. — 65.[77] Jamburgi maakonna peamises püttsepatöökeskuses Lužitskaja vallas (Valgovitsa külas), mille peaturuks maaümbruse kõrval olid Narva ja Jamburg, langes tööndajate arv samal ajavahemikul 65-lt 48-le.[78] Pihkva maakonnas oli püttsepis veelgi vähem arenenud (tähtsaimas keskuses — Palkinskaja vallas — leidus 1886.—88. a. 41 püttseppa). Seevastu tuli Pihkvasse rohkesti puunõusid Pihkva kubermangu metsarikkamast idaosast Holmi ja Toropetsi maakonnast, kuid sealnegi tööndus ei olnud ulatuselt kaugeltki lähedane Avinurme omale.[79]

Läti alale avinurmikute turustusrajoon ei ulatunud, sest siin oli Valga maakonnas Smiltene linna ümbruskonnas tugevasti arenenud puunõude valmistamise keskus, kuhu kindlasti kuulus enamik 1881. a. rahvaloenduse andmeil maakonnas leidunud 117 püttsepast (ligi $^1/_3$ tol korral kogu Liivimaal registreeritud püttseppadest).[80]

Eelnev kehtib peamiselt vaid ühepõhjaliste puunõude ja sarjade-külimittude turustamise kohta. Ainult nimetatud toodete müük haaras nii laialdasi alasid. Teiste Avinurme tähtsamate toodete turg oli enamasti piiratum või nende müük kandis üldse eri iseloomu.

Avinurme peergkorvid levisid peamiselt Peipsi-äärsetes vene külades (seepärast oli ka töökeskus valla rannapoolses servas), osalt ka Ida-Eesti linnades, eriti Tartus. Palju osteti suitsukalakorve Viru ranniku kalastuskeskustes — Aseris, Purtses, Valastes, Toilas jm. Eesti talurahva hulgas levis neid vaid lähemas ümbruskonnas. Ka Venemaal polnud Avinurme korvidele turgu, sest Oudova maakonnas oli tähelepandav peergkorvide valmistamise keskus, mis XIX saj. lõppkümnendeil tegi ilmseid edusamme (1900. a. paiku oli maakonnas üle 500 korvimeistri).[81]

---

[77] Дроздов, lk. 192, 394; Куст. пром. СПб. губ., lk. 8.

[78] Южаков, lk. 224, 227; Куст. пром. СПб. губ., lk. 8. 1957. a. oli Valgovitsas veel 6 tööndajat (enne Suurt Isamaasõda olnud neid 20 ümber).

[79] Промыслы Псковского уезда, lk. 49, 51; Промыслы Псковской губ., lk. 23.

[80] Schoenflies, lk. 11 jj.; Jung-Stilling, Ergebnisse, lk. 42.

[81] Дроздов, lk. 191 jj.; Куст. пром. СПб. губ., lk. 7.

Katusepilpaid müüdi eeskätt Põhja-Eestis, kus peamiseks müügikeskuseks oli Rakvere.

Toolide tootmist piiras kaua Eesti laatadel laialt liikuvate läti toolimeistrite võistlus. Alles kodanliku korra päevil kadusid läti toolid meie laatadelt, millega seoses toolitegemine Avinurmes mõnevõrra laienes. Läti toolid olid Eestis sedavõrd tuntud, et veel 1911. a. leitakse võrdluseks sobiv olevat kinnitada, et ilma avinurmikuteta «on laata niisama raske ette kujutada, kui ilma Läti toolide müüjateta».[82] Läti toolid olid valdavas osas treitud, varem kõrkja-, hiljem ka laudpõhjaga (joon. 235). Toolitegemise keskuseks Lätis olid Brieži (Palmhof) ja Liepa (Lindenhof) mõisa alad umbes poolel teel Valmiera ja Cēsise linna vahel, nende maakondade piiril. Esimene neist oli kroonumõis nagu Avinurmegi. 1877. a. arvestati siin 60—75 toolitegijat-kodutööndajat, kelle tooted levisid «kogu provintsis».[83] Juba 1864. a. märgitakse, et siinseid toole läheb ka teistesse kubermangudesse.[84] 1873. a. leidub ühe avinurmiku varanduseloendis «1 lätti tool»[85], mis näitab, et neid sellal juba ka Eestis laialt müütati.

Regede müügiala on olnud väike juba regede suuruse tõttu, mis ei võimaldanud neid suuremal hulgal kaugemale transportida. See haaras peamiselt Viru- ja Järvamaa. Tavalisse Avinurme reemeistrite laadaringi kuulusid Tapa, Koeru, Peetri, Jõgeva, Mustvee, Jõhvi, Rakvere. Kaugemale lõunasse kuni Tartuni suundusid Torma vallast Kõnnu reemeistrite müügiretked. Regede müügihooaeg algas juba sügisel veel vankriteega ja lõppes veebruaris. Saksa fašistliku okupatsiooni ajal 1941.—1944. a. käidi regesid müütamas talust tallu ja vahetati neid otseselt vilja vastu. Paremast reest sai 6 puuda rukkeid, viletsamast 4—5 puuda.

Tsaarivalitsuse ajal tehti palju regesid ka mõisate tellimisel. Näiteks oli reemeister Joosep Laurisson Tõnisma külast käesoleva sajandi algul lepinguvahekorras nelja mõisaga, keda ta iga aasta pidi varustama teatud arvu regedega: Venevere mõisale Virumaal Paasvere vallas tuli anda igal sügisel 6 rege, Pada mõisale Virumaal Mahu vallas igal talvel 10 rege, Kuksema mõisale Järvamaal Võhmuta vallas samuti talvel 10 rege, Kulina mõisale Virumaal Küti vallas igal kevadel 10 rege.

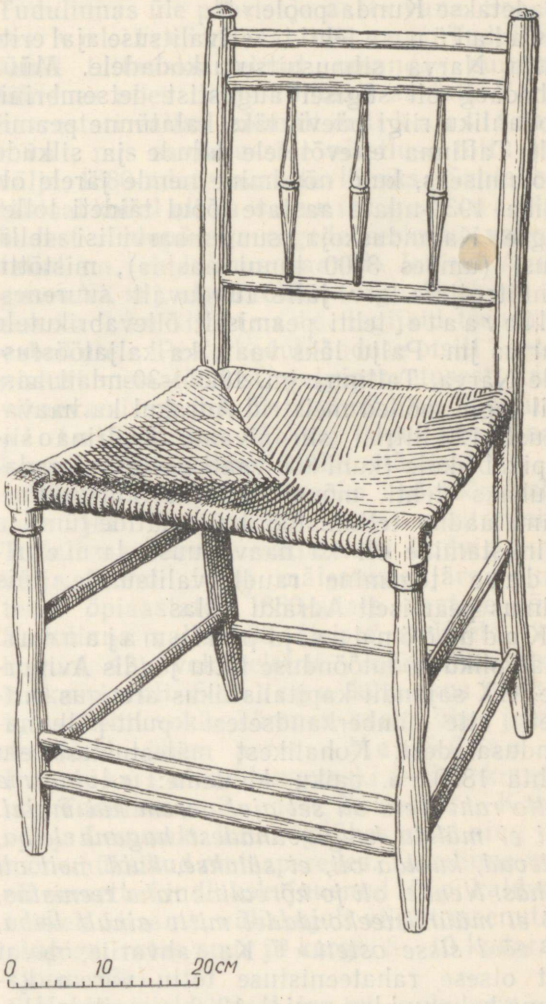

Joon. 235. Kõrkjapõhjaga läti tool. Vändra, Säästla k. EM vv.-akt 773 : 2.

Niisiis oli regede puhul osalt tegemist juba tellimistööga. Peaaegu sajaprotsendiliselt langesid laadakauba hulgast välja tünnid ja vaadid, mis läksid enamasti tellimistööna mitmesugustele tehastele ja ettevõtetele. Eespool juba käsitlesime samalaadsena tünnivitste massilist valmistamist tsemendivabrikuile, mis alal muide 1920-ndate aastate lõpul ülesostjad haarasid müügi,

[82] Eesti Kodu 1911, nr. 8, lk. 145 (Laier, Puutööstus Avinurmes).

[83] Schoenflies, lk. 10. Sajandi lõpul arvestatakse siinsete tööndajate aastatoodanguks 12 000 tooli (Фогель, lk. 15).

[84] Веймарн, lk. 437.

[85] AV, fond B, seeria I, nr. 6, lk. 47.

nagu puunõukaubanduseski, oma kätte. Nii kirjutatakse 1932. a.: «Viimasel ajal on tekkinud ka sellekohased kaupmehed, kes töötajailt vitsad ostavad üles teatud tähtajaks, harilikult kord kuus, lasevad vedada Avinurme jaama, kus nad laetakse vagunitesse ja niiviisi mitu vagunit korraga jaamast saadetakse Kunda poole.» [86]

Kalatünne tehti tsaarivalitsuse ajal eriti palju Narva silmusuitsutuskodadele. Müügihooaeg oli sügisel augustist detsembrini. Kodanliku riigi päevil läks kalatünne peamiselt Tallinna ettevõtetele kilude ja silkude soolamiseks, kuid nõudmine nende järele oli väike. 1930-ndate aastate lõpul täideti tolleaegse Kalanduskoja suuremaarvulisi tellimusi (umbes 3000 tünni aastas), mistõttu tünnitegijate arv jälle tunduvalt suurenes. Õllevaate tehti peamiselt õllevabrikutele Tartus jm. Palju läks vaate ka kaljatööstustele Narva, Tallinna jm. 1920—30-ndail aastail tegid mõned meistrid Adrakul ka haavapuust 120-liitrisi siirupivaate Kadrina siirupivabrikule (kuni 800 vaati aastas). Laadakaubaks tehti mõnel määral kurgitünne. Samalaadne tellimistöö kui vaatide-tünnide valmistamine oli ka haavapuust lumelabidate tegemine raudteevalitsusele, mis toimus peamiselt Adraku külas.

Kodutööndus ja põllumajandus. Ulatusliku kodutöönduse tõttu jõudis Avinurme XIX sajandil kapitalistlikus arengus mitmeti ette ümberkaudsetest puht-põllumajandusaladest. Kohalikest mälestustest elu kohta 1860. a. paiku kuuleme: *«Avinurme valla rahva elu oli sel ajal parem kui mujal. Nii ei mäleta keegi vanadest hagana leiba, ütlevad, kuulda oli, et süiakse, kuid meil oli puhas. Nendel oli jo kõrvaline raha teenistus, nii et müümisteekondadel mitte ainult leiba, ka võid sisse osteti.»* [87] Ka rahvariie olevat siit otsese rahateenistuse tõttu varem kaduma hakanud kui mujal. 1860. a. paiku valitsenud siiski veel vana riidemood.

Ometi kujunes siingi kehvikute olukord üsna raskeks, mida soodustas eriti ülesostmise arenemine. Sellega ühenduses levis ka Avinurmes väljarändamisliikumine. Juba 1885. a. lähetati Laius-Tähkvere ja Avinurme vallast kaks saadikut Suhhumi (Suhhum-Kalesse) ümberasumise tingimusi uurima. Soovi väljarändamiseks olevat avaldanud kahe valla peale üle 200 hinge.[88] Kas sel korral ümberasumine teoks sai, pole teada. Käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel aga toimub vallast juba pidev väljarändamine: «Veikemaa pidajatest rändab iga aasta kaunis osa mujale kohtade peale, iseäranis Venemaale Peterburi kubermangu.» [89] Teisale asunud avinurmikud jätkasid tihti ka uues asukohas omaseks saanud puutööd.[90]

Üldiselt valitses Avinurmes seisukoht, et kergem on leiba teenida käsitööga kui põlluharimisega. Põllutöö tagaplaanile jätmine puutöönduse kõrval oli vallas üsna tavaline nähtus ja sellisena täiesti analoogiline vene kodutöönduses üldiselt täheldatud samasuguse tendentsiga.[91] Seejuures olid jõukamail kodutööndajail Avinurmes maad hoopis enam korras kui kehvadel väikekohapidajatel, sest nad rakendasid põllutööle palgalist tööjõudu, tehes ise puutööd.

Juba 1896. a. kaevatakse, et Avinurmes «Põllu parandamise tööd ja kõik teised kasulikud ettevõtted majapidamises, kus kasu kohe puhta rahaga kätte ei tule, jäävad tegemata, nii puuduvad kraavid, heinamaad on täis võsu ja mättaid, teed talude vahel on kole halvad».[92] Käesoleva sajandi algul kuuldub ajakirjanduses sageli kaebusi põllutöö «madalast järjest» Avinurmes ja soovitusi põllutööle rohkem rõhku panna.[93] Edu on ses suhtes siiski olnud visa tulema ja veel 1939. a. andmeil [94] on Avinurme Tartumaa kõige rahvarikkama vallana ometi olnud põllutöömasinate arvult maakonnas mahajäänumaid. Temast tahapoole jäävad vaid Peipsi-äärsed kalurivallad Kasepää, Lohusuu ja Peipsiääre. 900 talundi kohta oli Avinurmes 1939. a. ainult 4 külvimasinat, 3 viljalõikajat, niidumasinaid siiski 126 (neist viljalõikamisaparaadiga 45), hoburehasid 75, kartulivõtumasinaid 4. Kogu maakonnas sellal veel kasutusel olnud iganenud hobu-viljapeksumasinaist kuulus Avinurme valda terve kolmandik (16). Samuti oli Avinurme sellal veel ainuke vald Tartumaal ja üks väheseid Eestis, kus puudusid täiesti viljakuivatid, kuna

---

[86] Kasesalu-Hint, lk. 327.
[87] EA 1, 557 Avinurme (1921).

[88] *Valgus* 1885, nr. 10, lk. 1 (K. T., Laius-Tähkuvere rahva elu kroonu vallas).
[89] *Olevik* 1913, nr. 8, lk. 60.
[90] Vt. näit. KV 78, 94 Ambla.
[91] Vene kodutöönduse kohta vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 306—313.
[92] *Postimees* 1896, nr. 109.
[93] Vt. näit. *Olevik* 1903, nr. 32, lk. 753; *Olevik* 1912, nr. 49, lk. 384.
[94] Eelkokkuvõtteid, tab. 5.

naabervaldadest oli viljakuivateid Tudulinnas 40, Lohusuus 2, Tormas 102 ja Sadalas 21.[95]

Esitatud andmed näitavad selgesti, kuivõrd kogu valla elu oli kuni viimase ajani orienteerunud kodutööndusele ja eemaldunud põllumajandusest. Ometi võidi kodanliku valitsuse lõpupäevil konstateerida, et «Avinurme väänleb praegu ümbersünni valudes... Kui varem riistadetöö oli peatööks ja põllutööd tuli teha vaid muu seas, kusjuures külv sageli jäi mitu nädalat hiljaks, siis nüüd on põld A ja O ning riistu tehakse siis, kui jatkub aega.» Põllupind olevat viimaseil aastail jõudsasti suurenenud. Kui seni väikestest kohalapikestest oli jäetud palju sööti ja heinamaa alla, siis nüüd need künti põlluks.[96]

Nii viis nõudmise pidev vähenemine turul koos metsamaterjalide kallinemisega ning ülesostjate järjest kasvava vahendusega avinurmikud lõpuks samale teele, millele teiste piirkondade kodutööndajad olid asunud juba varem — hakati aina enam kõrvale jätma traditsioonilist käsitööd ning rohkem tähelepanu pühendama seni kõrvalisel kohal olnud põllumajandusele.

Tudulinna kodutööndusest. Tudulinnas kandis kodutööndus areng mitmeti teist ilmet kui naabervallas Avinurmes. Kuna siinsed talud oma enamikus olid tunduvalt suuremad Avinurme omadest, oli kodutööndajate protsent vallas hoopis väiksem ning hoopis enam pandi rõhku põllumajandusele.

Tudulinna oli eramõis, kus osa kohti müüdi 1880-ndate aastate algul ostjatele võrdlemisi madalate hindadega. Teine osa kohti, millest paljud olid alles 1860—70-ndail aastail metsamaadele rajatud[97], lasti mõisaomaniku poolt müügile 1907. a. «kõrge hindadega, umbes 60—80 rbl. dess., ja raskete tingimistega, et üksgi osta ei suuda». Seejuures olid nimetatud kohad enamikus «madalad metsamaad, nii et üksgi koht oma töötegijat peret üleval ei pea, vaid selleks peab palju kõrvalt teenima».[98] Et kohad ise midagi sisse ei toonud, tuli varem rendiraha ja nüüd ka osturaha teenida kodutööndusega. Paljudele rentnikkudele käis see üle jõu, mistõttu hulk kohti läks üle võõraste ostjate kätte.

Oma arengus jõudis Tudulinna naabervaldadest kaugele ette juba XIX saj. lõppkümnendeil. Nii olid seal juba 1880-ndail aastail üsna üldised rehest lahku ehitatud elumajad, samuti oli silmapaistvalt arenenud ka haridus- ja seltsielu (mängu- ja laulukoorid jms).[99]

Nagu nägime, on kodutööndus traditsioon Tudulinnas üle paarisaja aasta vana. Seejuures vokitreimine, mis ongi Tudulinna laialt tuttavaks teinud, omandas suurema tähtsuse alles 1860—70-ndail aastail. Varem harrastati vallas laiemalt eriti kausitreimist, mis savikausside võistluse tõttu suri välja 1880-ndate aastate lõpuks. Suhteliselt tähtsal kohal oli ka saanitegemine. Varbadest sõidupäraga regede eeskujul valmistatud nn. «tudulinna saanid» leidsid Alutaguses XX saj. algul rohket turgu. Rohkesti leidus ka tünnivitsade tegijaid tsemendivabrikutele. Peale kodutööndusе otsiti lisateenistust metsatöödest, palgiparvetusest, kraavikaevamisest jne. Tuntud olid ka Tudulinna plotnikud, kes XIX saj. lõpul käisid naabervallas Avinurmeski ehitustöödel.[100]

Kõige tähelepandavamaks kodutööndusharuks jäi Tudulinnas ikkagi vokitreimine. Tudulinna viimase vokimeistri Ludvig Suurvälja (sünd. 1874) mälestuste järgi olnud tema õpiaastatel 1880-ndate aastate lõpul Tudulinna vallas 33 (teiste andmete järgi koguni 42) vokimeistrit. Vokitreimise peakeskuseks oli Sahargu küla, kus tosinast talust tehti vokke kümnes, saane ühes ja rätsepatööd ühes peres. Metskülas ja Pärnikul olnud kummaski 4—5 vokimeistrit, Tudulinnas 3, edasi Kellasaare, Kruusoja ja Lemmaku külas igaühes mõni ning veel mõned üksikud metsaperedes. Tudulinna vokk oli omaette kindlakskujunenud tüüp: kaldvokk keskelt kitsama, väliskujult viiulit meenutava pingiga, ratas suur ja kerge, 8—10 kodaraga (joon. 236).

Vokimeistrid tegid ise nii voki puu- kui raudosad. Mõned polevat aasta ringi teinud muud tööd kui vokke, jättes talutöö poegade või sulaste hooleks. Ainult heinaajal tuli vokid mõneks nädalaks kõrvale panna. Aasta läbi töötajad valmistasid aastas 150—160 vokki, talveperioodil töötajad 70—80. Palgatööjõudu ei kasutatud.

Vokke müüdi talvel laatadel. Kui laa-

---

[95] Eelkokkuvõtteid, tab. 6.

[96] O. Tooming, Jännimeistrite kuningriik — Avinurme Tartumaal. — Nädal Pildis 1939, nr. 21, lk. 576.

[97] *Õigus* 1907, nr. 26, lk. 2.

[98] *Õigus* 1907, nr. 36, lk. 2.

[99] *Eesti Postimees* 1884, nr. 27, lk. 2 (A. T., Elu igal pool!). Vrd. ka *Sakala* 1897, nr. 11, lk. 3.

[100] *Olevik* 1903, nr. 32, lk. 753.

dal kõigist lahti ei saadud, siis ülejääki müütati ka külades. Koormasse pandi harilikult 30—35 vokki. Vaheltkauplejad puudusid hoopis. Kõik meistrid olid hobusemehed ja eelistasid oma tooteid ise müüa: *«Noh, kui oleks nigu teisele tahtnud müüa, no mis sa siis oleksid saanud, teine tahab kah vahepäält saada. Siis ennemast käi ise ära see paar päeva rohkem, kui et teisele annad selle kasu»* (L. Suurväli).

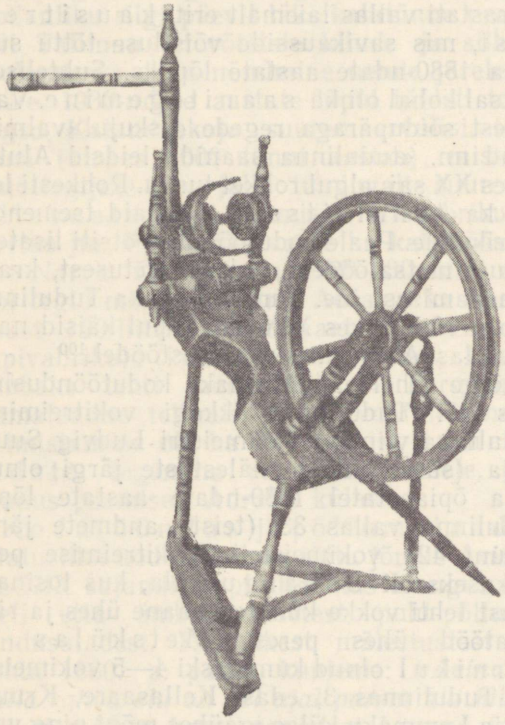

Joon. 236. Tudulinna tüüpi vokk. Teadmata päritolu. EM A 426 : 3172.

Vokkide peamiseks müügirajooniks Eestis olid Viru- ja Järvamaa, vähem Tartu- ja Harjumaa. Tähtsaks turuks oli ka Peipsi-tagune Vene ala. Kaubareisidest lähema ülevaate saamiseks anname sõna L. Suurväljale:

«Müügil käimine algas sügisel Laekvere, Rakvere ja Jõhvi laatadega pihta. Esimesteks käijateks olid alates septembrist väikekrundimehed, neil põlluga vähem tegemist. 20. septembril oli Narva laat, seal käisin pea iga sügise ära. Oktoobris-novembris läks käimine suuremaks. Tammikus, Rakkes, Simunas, Koerus, Paides — need laadad sai kõik läbi tõmmatud. Tegijaid oli palju, üks läks oma koormaga ühele poole, teine teisele, kolmas kolmandale poole. Mina käisin Tallinna pool Jõelähtmeni, üks või kaks meest käisid vahest ka taha Tallinna. Harva käisid, oli juba väga kauge käia. Tartu poole sai korra Võrtsjärve ääres ära käidud, aga ega sinna palju ei käinud, sääl olid jälle oma tegijad.

Suurem osa läks kõik raha eest, ega siis inimesed see aeg vilja suurt pakkunud. Vilja sai toodud Rakverest, Mustveest, Lohusuu poest ja mujalt. Mõisade aeg sai mõisadest osta, käänasid tee pääl mõisa sisse ja ostsid koorma peale. Sai ka taludest ostetud — ühest viis puuda, teisest viis puuda jne.

Peale jõulude sai vokke rohkem Venemaale viia. Hind oli pea üks igal pool, nii Eestis kui Venes. Muist vokitegijaid ei saanudki Venemaa sisse, aga paljud ikka käisid. Kui talve pani Naroova kaela kinni, siis lasksid Molnitsast [Smolnitsa] *otse üle kaela Podkustavi* [? Podobrutšje Oudova—Narva maanteel]. *Sealt siis ükskõik kuhupoole vajusid — kas Oudova või Pljüssa kanti. Suured laadad olid Venemaal Silenskis ja Träägovas* [? Rjabova Podobrutšje lähedal] *Oudova kandis. Träägova laat oli kuulus laat. Peeti seda 8. märtsil. See kuupäev oli ka viimane käimine. Vahel oli 5—6 vokikoormat seal korraga laadal. Mina käisin kord kuni Tomkinani* [Domkino] *(80 versta Vasknarvast) ära, paar versta enne seda said vokid otsa.»*

Vokitegemine taandus tugevasti juba Esimese maailmasõja eel. Rohkesti rajatavate ketrusvabrikute tõttu jäi kodune ketrustöö aina kõrvalisemaks. *«Naised naersid vokke, ei tahtnud.»* Paljud vokimeistrid katsusid veel õnne tünnivitsade tegemisega või loobusid käsitööst üldse. Esimese maailmasõja ajal tõusis vabrikute seismajäämise tõttu nõudmine vokkidele ja ühes sellega ka vokitööndus Tudulinnas uuesti, vaibudes aga seejärel veelgi kiiremini.[101] 1930-ndate aastate lõpul oli Tudulinnas vokitegijaid veel 4—5 maata või vähese maaga meest, kümmekond aastat hiljem (1949. a.) töötas sel alal veel üksainus meister (L. Suurväli). Ühtlasi langes tugevasti ka iga üksikmeistri toodang. Näiteks tegi L. Suurväli 1930-ndail aastail keskmiselt 30 vokki aastas (varem 70—80). Seega oli massilise vokitreimise õitseaeg Tudulin-

[101] *Päevaleht* 1923, nr. 68, lk. 6 (Sõber, Käsitöö Tudulinnas); 1937, nr. 59, lk. 3 (VER, Vokimeistrid ehitasid Alutagusele linna).

nas võrdlemisi lühike, kestes umbkaudu 1870.—1910. a., s. o. 30—40 aastat.

Ka teised kodutööndajad on vallast juba ammu kadunud. Üldjoontes võib ulatuslikuma kodutööndusе Tudulinnas lugeda lõppenuks käesoleva sajandi teise aastakümnega.

Ühenduses kohaliku kodutööndusе väljasuremisega toimus täielik pöördumine põllumajandusele, mida soodustasid suhteliselt suured talukohad. Tõsist tähelepanu pöörati vallas põllundusele juba üsna varakult. Kui Avinurmes veel 1930-ndail aastail oli põllutöömasinaid väga vähe, siis Tudulinnas kasutati juba 1906. a. rohkesti külvi-, lõikus- ja niidumasinaid, koorelahutajaid jne.[102] Seejuures pandi põllumajanduses pearõhk eriti loomakasvatusele ja piimandusele, milleks häid eeldusi pakkusid laialdased heina- ja karjamaad.[103] Kõige selle tõttu suri kodutööndus Tudulinnas suhteliselt kergemini kui mitmel pool mujal.

Avinurme kodutööndus nõukogude perioodil. Nõukogude korra lõplik kehtestamine Eestis tõi kaasa murrangu ka Avinurme kodutööndajate elus. Seni omaette töötanud ning suurelt osalt ülesostjate meelevalla all virelnud kodutööndajad koondati lepingutöölistena kahe ettevõtte ümber, mis tagas neile kindla ja pideva sissetuleku ning õiglase töötasu. Avinurme Tarbijate Kooperatiivi Abikäitisel (Tööstuskombinaadil) oli 1947. a. suvel 87 lepingu alusel töötavat *kodutöölist*, nagu neid lepingus nimetatakse. Tartumaa Tööstuskombinaadile töötas samal ajal 50 meest. Lepingu alusel töötajaid leidus peaaegu igas Avinurme külas, neist kõige arvukamalt Adrakul (14), Piilsis (14), Vadil (12), Sälliksaares (9), Avinurme alevikus (8), Linnanõmmes (8), Tõnismal (7) jne. Tööalade järgi leidus sellal puunõude tegijaid 59, tünni- ja vaaditegijaid 20, ree- ja loogategijaid 13, peergkorvitegijaid 13 jne.

Eesti talurahva massiline kolhoositeele asumine 1949. a. avaldas oma mõju ka Avinurme tööndusele. Mitmed senised kodutööndajad, kes kuulusid peamiselt väikemaapidajate hulka, valiti vastutavatele kohtadele kolhoosides ja nad loobusid käsitööst. Tööstuskombinaadid katkestasid lepingud ka üksikute kodutööndajatega, kes lepingut kasutasid ainult abinõuna oma ebaseadusliku äritsemise varjamiseks ega täitnud selles ettenähtud kohustusi. Kõige sellega ühenduses vähenes töötajate arv. 1954. a. oli neid kohapeal veel 73 (Mustvee Tarbijate Kooperatiivide Rajooniliidu Tööstuskombinaadil 40, Mustvee Rajooni TSN TK Tööstuskombinaadil 33). 1956. a. ühendati mõlema kombinaadi puidutöökojad ühiseks Mustvee Kohaliku Majanduse Kombinaadi Avinurme puunõudetsehhiks, mille ligi 130 töölisest 1958. a. oli kodutöölisi umbes 60, neist puunõude ja tünnitegijaid 40 ning krohvimattide ja peergkorvide tegijaid 11.

1956. a. üritas kohalik «Ühisjõu» kolhoos vana kodutööndusliku traditsiooni pinnal abikäitise rajamist. Valmistati katusepilpaid ja krohvimatte, mis tõid kolhoosile sissetulekut ligi 20 000 rbl. Ometi ei jõutud töö organiseerimisel kaugemale ja see jäi uuesti soiku.[104]

Tööstuskombinaadi töölistena on kodutööndajad vabanenud toormaterjali muretsemise raskustest. See hangitakse neile tööandja poolt. Ka varustatakse töötajaid vajaduse järgi uute tööriistadega, kuigi nad põhiliselt töötavad oma isiklike riistadega. Kodutööliste keskmine kuutasu kõigub 500—600 rbl. piirides, kuid real parematel töölistel (näiteks mitmetel krohvimati- ja tünnitegijatel) tõuseb kuu töötasu üle 1000 rbl. Et kodutööndajail on olemas ka oma väike kodune majapidamine ja nende perekonnaliikmed töötavad enamasti kolhoosides, siis on nende majanduslik olukord üsna hea. See ilmneb sellestki, et mitukümmend kohalikku kodutööndajat on viimastel aastatel omandanud isikliku sõiduauto.

Tähtsamate esemeliikide toodang 1953. a. oli Mustvee Rajooni Tööstuskombinaadis järgmine: mitmesuguseid majapidamisnõusid (peamiselt vannid, toobrid, pesupalid, kurgi-, kapsa- jms. nõud) 5 641 tk., kalatünne 3 554 tk., pesukorve 400 tk., katuselaaste 3 846 000 tk. Kooperatiivi tööstuskombinaadi toodangus olid esikohal kala- jm. tünnid, mis 1949. a. moodustasid kogu kombinaadi puidutoodete läbikäigust umbes 80%. Suur nõudmine on ka laastust kartulikorvide järele. Krohvimattidega varustab Avinurme praegu suurt osa vabariigist. Sel alal ratsionaliseerisid kodutööndajad 1950-ndate aastate alguses

[102] *Kaja* 1906, nr. 4, lk. 3.

[103] *Postimees* 1912, nr. 156, lk. 1/2 (Mati S., Mõnda Iisaku-Tudulinnast).

[104] Lähemalt vt. *Rahva Hääl* 1957, nr. 83, lk. 3 (E. Vajakas, Mida teevad Avinurme aamissepad).

Joon. 237. Krohvimattide kudumine Avinurme saeveski juures. Autori foto 1957.

tööd eriliste kangasjalgade (joon. 237) kasutuselevõtmisega.

Toodete turustamine tarbijatele toimub riikliku ja kooperatiivse kaubandusvõrgu vahendusel. Palju tehakse ka tellimistööd, eriti kolhoosidele ja sovhoosidele.

Hoolimata sellest, et Avinurme kodutööndajate olukord on varasemaga võrreldes tunduvalt paranenud — nad on kindlustatud pideva teenistusega, olles seejuures vabad materjali hankimise ja toodete turustamise muredest, ega pea kannatama ülesostjate saagiahnuse all —, elab kodutööndus Avinurmes kahtlemata oma viimaseid päevi. Eespool võisime konstateerida tema pidevat taandarengut kogu käesoleva sajandi vältel. Vanade iganenud ja rutiini tardunud töövõtetega käsitöö jäi juba kapitalistliku korra tingimustes üha enam ajast maha ja tõrjuti paljudel aladel välja vabrikutööstuse poolt. Sotsialistliku majanduse võimsa arengu raamides saab Avinurme kodutööndus näha vaid igandnähtust, mis on määratud kadumisele, eriti seetõttu, et see on alati tootnud ainult kõige igapäevasemaid tarbeesemeid, mis majapidamises aina enam asenduvad metallist, klaasist, savist jne. vabrikutoodetega. Eriti oluline on aga kogu rahva ja esmajoones talurahva elu-olu pöördeline muutumine. Vana talumajapidamine on asendunud sotsialistliku suurtootmisega, kus toimub tootmise pidev mehhaniseerimine ka loomakasvatuses, millisel alal taludes puunõud veel kõige laialdasemat kasutamist leidsid. Linnades piiravad Avinurme majapidamisnõude turgu järjest rohkem pesupesemismasinate rakendamine ning mehhaaniliste pesukodade ja ühistoitlustamis-ettevõtete võrgu pidev laienemine. Lõpuks puuduvad Avinurme kodutööndusel igasugused tarbekunstilise toodangu traditsioonid, mis võimaldaksid tal nüüd uuele õitsengule puhkeda. Kõige selle tõttu on puunõude toodang Avinurme puunõudetsehhis viimastel aastatel pidevalt kahanenud: 1956. a. toodeti puunõusid veel 9 100 tk., 1957. a. 8 400 tk., 1958. a. 7 600 tk. Kohaliku põlvest põlve kandunud töötraditsiooni lagunemisele osutab ilmekalt asjaolu, et enamik puunõudetsehhi kodutöölistest on vanemad mehed. Nooremaid käsitöö enam ei meelita. Valdav osa nendest omandab koolides nii- või teistsuguse erihariduse ja asub tööle kas põllumajanduses või tööstuses.

Kohapeal on juba tehtud esimesed sammud mahajäänud kodutööndusе likvideerimiseks. Nii toimub katuselaastude valmistamine peamiselt mehhaanilises töökojas senise primitiivse käsitsi kiskumise asemel. 1956. a. hakati valmistama ka saetud ja neljast küljest höövеldatud tünnilaudu-poolfabrikaate, mis kodutööndajatele tööks kätte antakse. Ainult väiksemaid nõusid tehakse veel lõhutud laudadest. 1961. a. aga alustab Avinurmes tööd Mustvee Kohaliku Majanduse Kombinaadi poolt rajatud suurem tünnitehas. Tehase käikulaskmisega lõpeb põhiliselt senine kodustöötamine. Viimastest kodutööndajatest saavad ajakohase tehnikaga varustatud sotsialistliku tööstusettevõtte töölised. Tünnitehase rajamine Avinurmes võis aga teoks saada just seetõttu, et sellele on pinda valmistanud kohalik sajanditepikkune «riistatöö» traditsioon.

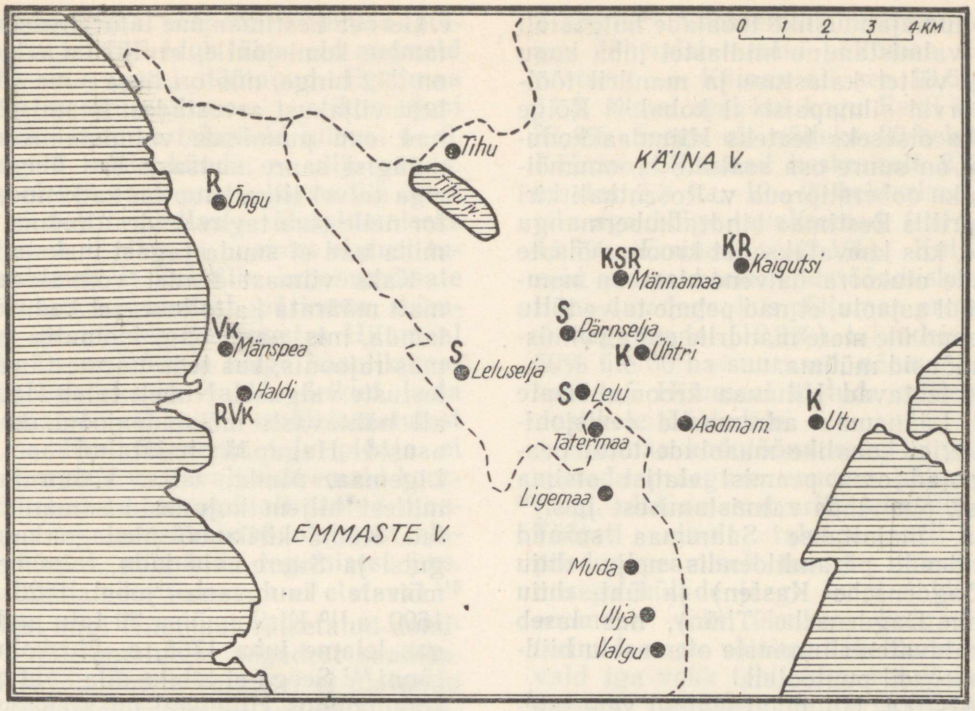

Joon. 238. Hiiumaa kodutööndusküla XIX sajandil. Tähtedega märgitud külade peamised tooted: K — kausid; R — *riistad* (puunõud); S — sarjad, sõelad ja vakad; Vk — vokid.

c) Hiiumaa

Hiiumaal suri puukodutööndus olulises osas välja juba XIX saj. lõpuks. Kohaliku traditsiooni kohaselt koondus siinne kodutööndus saare lõunapoolmikku Käina valla lääneosa metsaküladesse ja Emmaste valla loodeosa rannalähedastesse, samuti metsa sees asuvaisse küladesse (vt. joon. 238). Kodutööndus kujunemine just mainitud piirkonnas on seletatav ühelt poolt asjaoluga, et selle ala liivamaad on üldse viletsamaid Hiiumaa üldiselt kehvade põllumaade hulgas. Teiselt poolt on siin tegemist enamikus sisemaaküladega, kus elatise hankimisel oli raske toetuda ka kalastusele. Ümbritsev metsarikkus juhtis kohalikud talupojad loomulikult puutööle.

Hiiumaa kodutööndustoodetest olid tähtsaimad: sõelad, sarjad ja vakad, kausid (*puuvaanad*) ja laudnõud (*riistad*). Vähemal määral on tehtud ka vokke, kirste, peergkorve jm. puutooteid. Siingi võib täheldada küladevahelist spetsialiseerumist eri toodetele, mis on kodutööndus es tööiaotuse esimeseks astmeks. Töö pearaskuspunkt langes Käina metsaküladesse. Eriti tuntud käsitöökülad olid siin Lelu ja Männamaa, kus valmistati sõelu, sarju ja vakku. Vähemas ulatuses harrastati sama tööd ka naabruses Pärnselja ja Leluselja külas. Puuvaagnate treimine polnud nii tihedalt koondunud. Selle ala meistreid leidus Männamaa, Kaigutsi, Ühtri, Utu jt. külades. Puunõusid tehti mõningal määral samas rajoonis (Männamaa ja Kaigutsi külas), kuid selle töö peakeskusteks olid saare lääneranniku Emmaste vallas asuvad Haldi ja Õngu (*Õinu, Õniku*) küla. Haldi külas, samuti Mänspeal, leidus ka mitmeid vokitreialeid (näiteks olnud neid Haldis 1880. a. paiku kolm). Üksikuid kodutööndajaid oli peale mainitud ala mujalgi, eriti Emmaste valla sisemaaküladeS (Prassi, Valgu, Ulja, Muda, Ligemaa, Tatermaa jt.), osalt ka Kõpu poolsaarel, kus aga puutööndusest hoopis tähtsam oli tõrvapõletamine.

Mittepõllumajanduslike tööalade hulgas oli puunõude valmistamine hiidlastel juba kogu XVIII saj. vältel kalastuse ja mandril töölkäimise kõrval silmapaistval kohal.[105] Kõige varasemaks otseseks teateks Hiiumaa kodutööndusest on suure osa sealsete kroonumõisate rentniku ooberstiproua v. Rosenthali kiri 1735. a. aprillis Eestimaa kindralkubermangu valitsusele, kus kaevatakse, et kroonumõisate talupoegade olukorra halvenemises on muuhulgas süüdi asjaolu, et nad pehme talve tõttu pole pääsenud üle mere mandrile enda valmistatud puunõusid müüma.

1744. a. teatavad Hiiumaa kroonumõisate valitsejad Läänemaa adramaade revisjonikomisjonile, et kohalike maaolude tõttu peavad talupojad oma peamist elatist otsima kalastusest, puunõude valmistamisest jms.[106]

1749. a. mainitakse Saaremaa surnud superintendendi pärandiloendis nelja «hiiu kasti» (Dagdensche Kasten) ja üht «hiiu tünni» (ein Dagdensche Thün), mis laseb oletada teatavate eritunnuste olemasolu hiidlaste tolleaegseil puutooteil.

1751.—1766. a. Hiiumaal elanud vennastekoguduse tegelane Jakob Marrasch märgib oma aastaaruannetes, et hiidlased valmistavad talviti puunõusid, mida käivad paljudes maakondades müümas.

Hupeli andmeil (1774—82) Hiiumaal põld talupoegi elatada ei suuda. Peamise elatuse saavad nad loomakasvatusest, kalapüügist, igasuguste puunõude tegemisest ning mandril ja Saaremaal päevapalga eest kraavikaevamisest, käsitöö tegemisest jne. Üldse olevat hiidlased igasugustes käsitöödes väga osavad, mistõttu nende hulgas leiab kangruid, kingseppi, rätsepaid, tislereid, tõldseppi, puuseppi, müürseppi, isegi laevaehitusmeistreid, lukkseppi jne., millega nad «eelarvamuse eestlaste rumalusest ümber on lükanud».[107]

1810. a. rõhutab Kassari mõisa omanik parun Stackelberg oma avalduses Saarestiku-Läänemaa adrakohtunikule, et temale kuuluva H a g a p ä ä küla 19 talu elanikud saavad oma peamise elatuse mitmesuguste puunõude valmistamisest, mida nad iga aasta vilja vastu vahetavad. See elatusallikas olevat neil kindlam kui põllusaak.

1817. a. teatab Käina kiriku eestseisja v. Gernet Eestimaa uue talurahvaseaduse teostamise komisjonile, et K ä i n a kirikumõisal on 232 hinge, mis on liiga suur arv maa vähest viljakust arvestades. Peamiselt toidavad nad end puunõude valmistamisest ja puumüügist saare metsast. Kui ühendus mandriga talvel liiga kaua on katkenud, peab pastor neile oma tagavaradest andma viljalaenu, mida nad ei suuda tagasi maksta.[108]

Kaks viimast teadet võimaldavad täpsemalt määrata ka tolleaegset kodutööndusepiirkonda, mis, nagu ongi loomulik, paiknes samas rajoonis, kus teda näeme tänapäeva mälestuste valgusel. Nimelt tuleb Hagapää küla all nähtavasti mõista rajooni, kus 1744. a. asusid Hagapää hajatalud — Tatermaa, Ligemaa, Muda, Ulja, Valgu jt. talud[109], millest hiljem kujunesid samanimelised külad. Käina kirikumõisale aga kuulusid Kaigutsi ja Suure-Lelu küla, esimene märgitud mõisale kuuluvana juba 1620. a., teine 1690. a.[110] Kirikumõisa 29 talu andamite hulgas leiame juba 1761. a. ühiskohustusena 8 tünni.[111] Seega ei tohiks olla kahtlust, et puukodutööndus Hiiumaal on arenenud pidevalt samas piirkonnas.

Asjaolu, et puunõude müütamine oli hiidlaste elatuses juba XVIII saj. algupoolel silmapaistval kohal, lubab oletada siin kodutöönduse olemasolu ka XVII sajandil. Kuna kodutööndusepiirkonna laialdasem asustamine näib olevat toimunud alles XVII sajandi vältel, on tõenäoline, et samal sajandil saigi siinne kodutööndus oma alguse. 1620. a. on kõnesolevas rajoonis hilisemate külade asemel alles üksjalakohad — Õngu, Vähe-Lelu, Männamaa ja Aadma. Hilisemaist kodutööndusküladest oli sellal olemas ainult Kaigutsi küla.[112] 1687. a. aga esinevad juba Õngu, Haldi, Mänspea, Vähe-Lelu, Suure-Lelu, Männamaa ja Ühtri küla ning Tatermaa, Ligemaa, Muda, Ulja, Valgu, Utu jt. hajatalud, mis jagunesid Pühalepa, Putkaste ja Vaemla mõisa ning Käina kirikumõisa vahel.[113]

Kohaliku kodutöönduse tekkimise eeldus-

[105] K o i t, Käina, lk. 140 jj. Siit on pärit kõik järgnevad XVIII sajandist ja XIX saj. algult esitatud teated, millele pole eraldi viidatud.

[106] K o i t, Hiiumaa, lk. 50 jj.

[107] H u p e l, TN I, lk. 390; III, lk. 572.

[108] RAKA, f. 39 (Eestimaa uue talurahvaseaduse teostamise komisjoni arhiiv), nim. 1, s.-ü. 22, lk. 1/2.

[109] K o i t, Käina, lk. 104.

[110] Tsit. teos, lk. 18, 23.

[111] Tsit. teos, lk. 146 jj.

[112] Tsit. teos, lk. 18. Aadma hajatalu asendas XVIII sajandil samanimeline Putkaste mõisa kõrvalmõis, mis XIX saj. algul oli juba iseseisev mõis. Sellele kuulusid Jausa, Ühtri ja Männamaa küla (lk. 60).

[113] Tsit. teos, lk. 20—24.

tele osutasime juba eespool. Hiiumaa põldude kehvuse kohta leidub lähemaid andmeid juba 1744. a. saarel töötanud Eestimaa kindralkubermangu-valitsuse erikomisjoni materjalides. Hiiumaa talumaid tulevat 4—6, kohati isegi 7 korda künda, et vilja saada. Seejuures olevat saak ometi harva üle 3—4 seemne, mistõttu hiidlaste ülalpidamiseks maaharimisest ei piisa ja peamist elatust tuleb otsida merelt.[114] Kohalike kroonumõisate valitsejate samast aastast pärineva seisukoha järgi olevat neis tingimustes Hiiumaal parimateks (s. o. mõisale kõige kasulikumateks) talupoegadeks 1/8- ja 1/4-adrikud, keda olevatki saarel rohkesti «mäletamatutest aegadest saadik». Suurema talu pidaja ei suutvat enam oma vastavalt suuremaid koormisi kanda, sest ta olevat liialt seotud maaharimisega, mis teda takistab otsimast elatust kalapüügist, puunõude tegemisest jms. Üksnes talupidamine teda aga ei elatavat.[115]

Tõepoolest ongi Hiiumaal väiketalud domineerinud «mäletamatutest aegadest saadik». Juba XVI saj. andmete valgusel ei ulatunud siinsete adratalude keskmine suurus 3/4 adramaanigi, kuna see Läänemaa mandriosas oli üle 1 adramaa. Peale selle leidus Hiius suhteliselt palju üksjalakohti ja vabadikke — 329 adratalu kõrval oli 210 üksjalakohta ja 198 vabadikku.[116] XVII—XVIII sajandil on väikekohtade protsent pidevalt suurenenud. Kui 1688. a. Käina kihelkonnas leidus 1/8-adramaalisi ja pisemaid kohti 46,4%, siis 1755. a. oli neid juba 54,6%.[117] Alla 1/4-adramaalisi talusid oli Hiiumaa kroonumõisates 1688. a. 89,3%, 1744. a. 94,5%.[118] Need arvud näitavad selgesti, kuivõrd olulisel määral hiidlased elatuse hankimisel pidid toetuma mittepõllunduslikele tööaladele — rannakülades kalastusele, sisemaaküladesse kodutööndusele ja mandril töölkäimisele.

XX saj. andmete valgusel näib pilt olevat mõnevõrra erinev. 1929. a. oli Käina ja Emmaste (sulgudes) valla talundeist 1—10 ha suurusi 17,7 (23,5)%, 10—30 ha suurusi 66,1 (60,5)% ja üle 30 ha suurusi 16,2 (16,0)% (kogu Eesti vastavad keskmised olid samal ajal 33,8%, 44,4% ja 21,8%).[119] Varasemaile andmeile Hiiumaalt aga lähendab neidki põllumaa väga madal protsent — Käinas oli see 13,6, Emmastes 11,5, samal ajal kui kogu Eesti keskmine oli 33,4%. Seega oli näiteks 20-hektarisel talul Käinas põllumaad keskmiselt 2,72 ha, Emmastes 2,3 ha; 10—20-hektarised talud olid siin aga kõige tavalisemad (neid oli Käinas 44,5%, Emmastes 42,1%). Kui kõrvutame neid andmeid teise kodutööndusekeskuse Tudulinna omadega, kus põllumaa protsent samuti oli väga madal (12,9%), talundeist aga umbes 50% üle 30 ha suurused, näeme, kuivõrd rohkem tuli Hiiumaal toetuda mittepõllumajanduslikele tööaladele.

Hiiumaa kodutööndusele, kuivõrd võib otsustada praeguse vanema põlve mälestuste järgi, olid omased eriti primitiivsed jooned. Töötati ainult talveperioodil. Tööjaotus piirdus peamiselt toodete mõnetise jagunemisega külade järgi. Isegi vokitreialid pole enamasti voki üksikosi hulgaviisi valmis treinud, nagu võisime täheldada Tudulinnas, vaid iga vokk tehti algusest lõpuni korraga valmis. Vastavalt oli ka üksiktööndaja toodang märgatavalt väiksem kui Avinurmes ja Tudulinnas. Vaheltkauplejaid ei mäletata. Müümas käisid meistrid ise ja peaaegu kõik vahetati vilja vastu, sest «rohkem nälja amet ta oli». Seetõttu oli eriti levinud vahetuskaubandus mööda külasid, kuigi ei jäetud muidugi külastamata ka laatu. Müük toimus peaaegu ainult talveperioodil.

Müügialaks olid kõigepealt Muhu ja Ida-Saaremaa (Põide) metsavaesed alad.[120] Põidel *«kipud, kapad, raandad, vannid, kihad, tannid, toorid, lüpsikud, siis riide kerstud, painandid, söelad, sarjad ja piirukorvid köik osteti iilaste käest. Ikka vilja eest müüsid, vahetasid vilja vastu. Tann ja kerst olid ühe innaga, vakk rugisi. Raand maksis külimetu rugisi, kapp oli körvas veel. Teised asjad maksid nenda kudas kaupa sai.»*[121] Kuid ka kogu ülejäänud Saaremaa oli hiidlastele turuks. Isegi Jämajas mäletatakse: *«Hiiumaalt käisid siin vilja vastu vahetamas painandeid (külivakku), villakorve,*

[114] Koit, Hiiumaa, lk. 48. Viljasaagi osas on ka XX saj. andmed samasugused — 3—5 seemet.
[115] Tsit. teos, lk. 50 jj.
[116] Tsit. teos, lk. 57.
[117] Koit, Käina, lk. 25, 101.
[118] Koit, Hiiumaa, lk. 58.
[119] Põllum. üleskirj., tab. 4.
[120] Juba XVIII saj. teisel poolel oli Põide kihelkonnas niivõrd suur puupuudus, et suur osa põletispuudest osteti Hiiumaalt (Hupel, TN III, lk. 363).
[121] KV 34, 532. Kirstude suhtes vrd. KV 81, 56—59 Põide: *«Kerstusi sii koha pääl tehtud äi ole. Iilased käisid neid sii müümas. Suur riide kerst maksis vaka rugi, vilja kerst oli natuke odavam... Kerstu müüjad kadusid siit äe aasta viiekümne eest* [= 1900].»

rihikurne (sõelad), vilja- ja õlletõrsi, puukooste ja õllekannusid. Kannud maksid 35 kopikat ja rohkem, nii kuidas suurus oli. Painandid ja sõelad müüdi täis rukist vastu. Suurematel nõudel oli kindel hind. Käisid suurte koormatega külades ringi.» [122]

Teine tähtis turustusala oli mandril Lääne maa (Lihula, Haapsalu, Lähtru laadad), osalt ka Lääne-Harjumaa (Keila) ja Põhja-Pärnumaa (Jõõpre). Harva olevat Hiiumaa puutoodetega jõutud ka Tallinna taha ja Viljandi kanti. Lõpuks olid Hiiu kodutööndajaile mõningaks turuks ka oma saare kaluri- ja põllunduskülad, kus peamiselt läksid sõelad ja sarjad ning treitud esemed, kuna muu puutöö tehti enamasti ise kodus.

Üldse levisid hiidlaste tooteist kõige laiemalt painutatud kerega riistad [123] ja treitud puuvaagnad ning -taldrikud. Laudnõude, kirstude jne. müük piirdus peamiselt Saare- ja Muhumaaga, kuigi ka neid vähemal määral mandrile ulatus.

Vilja vastu vahetamisel sai hiidlaste mälestuste järgi suuremaist puuvaagnaist vaagnatäie, vähemaist kaks täit vilja. Täie vilja vastu läksid ka väiksemad laudnõud. Sõela eest sai 1—2 täit vilja, kuna külimit, mille põhi oli kerge teha, käis alati täie vastu. Sarja eest antud 2—3 külimittu e. puud vilja. Vakk vilja saadud vokist, kirstust, tõrrest.

Puunõude vilja vastu vahetamise kohta on Hiiu- ja Saaremaal tuntud meile juba Avinurmest tuttav naljand (vt. lk. 239) mõneti teistsugusel kujul. Esitame siinkohal loo sellisena, nagu see on üles tähendatud Kaarmalt:

«Ühe korra Iilased keind Pöidil törsi müümas. Nad keind sääl ikka. Ühes peres mees läind kodunt äe ja ütlend naisele: «Kui Iilased jälle tördega tulevad, siis võta ka üks äe, maksku mis maksab!»

Iilased tulnd ka, törre eest küsitud täis vilja. Naine pidanud küll kalliks, aga siiski ta võttand ühe äe. Korjand keik oma vilja kogu, natuke jäänd siiski veel peelt puudu. Müüa leppind sellega, pannund vilja kottide sisse ja läind.

Mees tulnd koju ja kuulnd, et naine keik vilja törre eest äe annund, olnd naise peele pahane, aga kust Iilast viljaga veel kinni võtta.

Teise talve mees olnd ühe kuu valge öhtaga öues, ta kuulnd, ühed tulavad ja on Iilased. Teine rääkind teisele. «Vade eige, sii peres oli mool mullu ee kaup, ma sai törte eest tääve rukkid!» Mees oort meistele järge, saand käde ja toond tagasi. Iilane siis maksnd üle korra vöötud vilja mehele välja.» [124]

Hiiumaa aspektist esitatuna kuulsin seda lugu Käinas Kaigutsi külas Juhan Akslilt (sünd. 1865): *«Krimmi juurest Metsa Mihkel oli teind suure 3-tündrise tõrre. Läind talve Muhusse müüma. Ühes kohas olnd mehed talust metsas, naine andnud täie vilja tõrre eest ära. Mees ruttu kotid reele, hobusele piitsa ja kihutas Hiiumaa poole. Naaberküla mehed hakkasid taga ajama, ei saand enam kätte. Mees ise tuli siia, ütles, et ei nüüd enam julge Muhusse kaubale minna. See oli enne esimest ilmasõda.»*

Ulatuslikum kodutööndus lõppes Hiiumaal, nagu öeldud, juba XIX saj. viimastel kümnenditel. Tänapäeva vanem põlvkond mäletab enamikus kodutööndajatena oma vanaisasid, kelle surmaga 1880—90-ndail aastail ka töö on lõppenud. Eriti kehtib see vaagnatreialite kohta. Puunõude turustamist oli juba varem mandri osas piiranud Nõva kodutööndajate võistlus. Nüüd Lääne- ja Saaremaale ilmuvad avinurmikud aitasid omalt poolt töö taandumisele kaasa. Sajandi vahetusel hakkas vähenema ka nõudmine sarjadele ja vakkadele ning sellegi töö meistrid kadusid kiiresti.

Uutele puutööharudele ümberorienteerumist, nagu see leidis aset Avinurmes, Hiiumaal ei toimunud. Turu kadumisega põlistele toodetele kadus ka kodutööndus ise. Seda soodustasid siinse kodutööonduse primitiivne arengutase ja asjaolu, et hiidlastel oli juba ammust ajast teisi ning tulukamaidki teenistusvõimalusi. Osalt mindi ka sisemaakülades üle kalapüügile, osalt hakati meremeesteks või ise laevu ehitama. Laevaehitus arenes näiteks Haldi külas. Männamaa küla mehed läksid XIX saj. lõppkümnendeil laevameesteks, osalt hakkasid ka suurte meremõrdadega kalastama. *«Sealtpeale Männamaal jõukus tõusis. Varem Männamaa oli nii vaene*

---

[122] EA 30, 454.

[123] Hiiumaal valmistatud külimitud olid enamasti ovaalsed (vt. joon. 122), kuna Avinurmes tehti need ülekaalukalt ümmargused. Mõlema ala turustusrajoone on vastavate külimituliikide leviku jälgimise abil püüdnud valgustada R. Viidalepp, kelle tulemused üldjoontes vastavad eelesitatuile (Viidalepp, joon. 3—4, lk. 87 jj.).

[124] KV 79, 125 Kaarma, Tõrise k.

küla, et katused lagunesid kõik pealt ära, ei jõudnud parandada» (A. Veel, sünd. 1888, Lelu k.). Kodutööndus jäi veel XX saj. alguskümnendeilgi tähtsale kohale mitmes Lelu küla peres. Üksikuid kodutööndajaid, peamiselt maata või vähese maaga kehvikuid, leidus siin-seal edaspidigi, kuid need olid ikkagi vaid üksikud ega andnud enam ümbruskonnale ilmet. Turg kahanes peamiselt Hiiu- ja Muhumaale ning Ida-Saaremaale, kuna mandril jäi ainsaks müügikohaks Haapsalu laat (vrd. joon. 234).

Nendegi väheste kodutööndajate arv on pidevalt kahanenud. 1948. a. suvel õnnestus autoril leida veel vaid paar-kolm vana kodutööndajat — sõelameister Lelu külas, vokimeister Valgu külas (vt. joon. 212) ja peergkorvitegija Tihu üksikus metsatalus Tihu järve lähedal. Neistki tegeles veel müügitööga ainult viimane, kuna teised olid selle juba ammu maha jätnud.

d) Haanja

Kagu-Eesti tähtsaima kodutööndusekeskuse Haanja valla (praegu põhiliselt Haanja külanõukogu Võru rajoonis) looduslikud eeldused on mõneti erinevad meie teiste puutööndusalade omadest, millest on tingitud ka siinse tööndus eri ilme.

Lisateenistuse hankimisele on siingi tõukeandjaks olnud kehv põllupinnas ja kohtade väiksus. Seoses 1902/1903. a. talvel Haanjas ikalduse tõttu levinud näljahädaga iseloomustatakse sealseid olusid järgmiselt: «Haanja on kõige mägisem ja kõhnem koht tervel Võrumaal, kus heal suvel ja hea põllu peal vili 5—6 seemet annab, harilik saak on ikka 3—4 seemet. Talukohad on liiga väikesed, enamiste kõigest 15—40 vakamaad põldu, on ka veel suuremaid ja vähemaid kohte, aga vähe. Paremate aastatel annab põld ainult nii palju välja, et vaevalt aasta läbi võib elada. Paljudel tuleb ka siis puudus . . .» [125] Samal talvel märgitakse Haanja talukohtade suuruse kohta: «On kohti 1 tessatinist pääle hakates olemas, mida kroonu poolt välja teeninud Nikolai I. ajalistele soldatitele on pidada antud. Suuremad talukohad on jälle ära tükeldatud, nii et pea terves vallas kõik pobulid on. Ainult valla lõunaservas on suuremaid talukohti olemas ja nende peremeestel polegi häda nõnda suur.» [126]

1929. a. andmeil [127] näemegi, et valla 549 talundist oli 1—5 ha suurusi 25% (137), 5—10-hektarisi 12,2% (67), 10—20-hektarisi 38,8% (213), 20—30-hektarisi 20% (110) ja 30—50-hektarisi ainult 4% (22). Seejuures oli talumaade põllumaa protsent silmatorkavalt suur — 49,1% (kogu Eesti keskmine 33,4%), mis näitab selgesti, et vilja puudus kohapeal on sõltunud eeskätt kehvast pinnasest ja kohtade väiksusest ning sellega seotud ülerahvastusest. Keskmine elanike tihedus Haanjas oli 1922. a. rahvaloenduse andmeil 32,5 inimest 1 km^2-l, sel ajal kui vastav arv näiteks Avinurmes oli 15,0 ja Tudulinnas 7,5.[128]

Eripära siinsele kodutööndusele on andnud eeskätt metsapuudus vallas ja selle lähemas ümbruses, mistõttu paljud on pidanud oma küttepuugi kaugemalt muretsema. Metsa vähesus laskis Haanjas puu-kodutööndusel areneda ainult piiratud ulatuses. Just seetõttu on mõistetav, et siin õitses selline suhteliselt vähe puumaterjali vajav kodutööndusharu nagu piibutegemine, kuigi leidus ka mitmeid reemeistreid, ratasseppi, vokitreialeid, kirstutegijaid jne. Loodusliku toormaterjali puudus sundis Haanja mehi veel mitmesuguseid teisi töö- ja teenimisvõimalusi otsima: «Nii leiad Haani vallas linaja räbalatekaupmehi, uurmaakrid ja kullaseppi, iga laadi tiislerisid, isegi oreli ja jalgrataste meistrid — rätseppasid ja kingseppasid arvamata.» [129] Valla kodutööndusest olid XIX sajandil piibutegemise kõrval eriti kuulsad veel kübarategemine ja osalt ka kangakudumine. *«Haanjas tetti kõike piibust hõrrilani* [= orelini],» ütlevad vanad Haanja mehed. Teenistust otsiti ka rändtööl käimisega. Kuni XIX saj. 70-ndate aastateni rändas Võrumaal talviti ringi Haanja villavakkujaid [130] ning hiljemgi käidi suvel müüritöödel, kraavi kaevamas, teeniti veotööga, hangeldamisega jne. jne. Nii oli puu-kodu-

[125] *Olevik* 1903, nr. 6, lk. 132.

[126] *Postimees* 1903, nr. 27 (X. Y., Näljahäda Haanja vallas).

[127] Põllum. üleskirj., tab. 4.

[128] 1922. a. üldrahvalugemise andmed: IV. Viru maakond. Tallinn 1924, tab. 1; X. Tartu ja Valga maakonnad. Tallinn 1924, tab. 1; XI Võru ja Petseri maakonnad. Tallinn 1927, tab. 1.

[129] *Postimees* 1898, nr. 157 (Rõuge kihelkonnast).

[130] Vt. lähemalt P. Ariste, Lõuna-Eesti *villavakmine.* — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XIV, Tartu 1939, lk. 57—68.

tööndus ainult üks eriharusid siinsete mittepõllunduslike teenistusallikate kirevuses. Et saada õiget pilti Haanja kodutööndusе arengust, peatume edasises puu-kodutööndusе kõrval mõnevõrra ka teistel kodutöödusharudel.

Haanja kodutööndusest enne XIX sajandit puuduvad andmed. Et aga mittepõllundusliku elatise hankimisel on siin juba vana traditsioon, sellele osutab märkus 1638. a. revisjonis Haanja otseses naabruses asuva Saaluse mõisa piirkonna kohta, kus öeldakse, et maa mägise ja kõlbmatu nõmmeiseloomu ning piiri läheduse tõttu ei elatavat talupojad, kes enamikus on vaesed, end mitte üksnes maast, vaid ka venelaste kombel talviti kaubitsemisest.[131] Haanja ala kohta samast ajast mingeid viiteid lisateenistusele ei ole. Haanja ala oli sellal Verstna kubjaskonnana Vastseliina lossi valduses [132], jagunedes viie küla vahel, mis haarasid endasse peamiselt hajatalusid — tänapäeva Haanja enamasti 3—4-taluliste pisikülade eelkäijaid: *Arrokülla* (tänapäeva Koke, Vorobi, Rasva, Tootsi küla piirkond), *Keüly* (Villa küla ümbrus), *Werstna* (Purka, Saagri, Holdi, Mallika, Saika k.), *Sigast* (Kaloga k. rajoon) ja *Hanikülla* (Tilga, Tseamäe, Kallase k. ja nähtavasti hilisema Haanja mõisa ala). Kokku oli Haanjas sellal asustatud 14 adramaad, kuna tühje adramaid oli $4^1/_2$.

XVII saj. lõpul (1684. a.) on sel alal juba eraldi Haanja mõis *(Hano Hâff)*, mille juurde kuuluvad kõik tänapäeva suuremad külad.[133] Järgnevail sajandeil esineb Haanja mõis omaette riigimõisana, kusjuures see adramaade arvult on suurimaid Rõuge kihelkonnas (1688. a. — $16^1/_2$ adram., 1725. a. — 11 adram., 1757. a. — $17^5/_8$ adram. ja 1832. a. — $34^1/_2$ adram.)[134], mis näitab siin juba siis suhteliselt tihedat asustust.

On niisiis võimalik, et mõnesugust kodutööndust võis Haanjas esineda juba XVII sajandil. Piibutegemine, Haanja tuntumaid kodutööndusharusid, võis alguse saada tõenäoliselt kõige varem XVIII sajandil, mil suitsetamine rahva hulgas juba üldiseks muutus. Vana kohaliku meistri Jakob Kriisa (sünd. 1861) mälestuste kohaselt olevat tema lapsepõlves vanemad mehed rääkinud, et nad juba karjapoistena on piipe hakanud tegema. Kas nende isad ka piipe tegid, seda ta ei teadnud. Igal juhul harrastati Haanjas piibutegemist juba XIX saj. esimestel aastakümnetel. Võrdluseks märgitagu, et näiteks Vjatka piibumeistrid pidasid oma rajoonis piibutegemise algusajaks just 1810—20-ndaid aastaid.[135]

Haanja kodutööndusе õitsenguperioodiks oli nähtavasti XIX saj. esimene pool. Siinse kodutööndusе esmakordsel nimetamisel trükisõnas XIX saj. keskel märgitakse see juba langusseisundis olevat. Nimelt kirjutatakse 1849. a. Haanja kohta: «Kogu ümbruskonna ilme reedab sulle peagi, et inimene siin kõigest vaevast ja pingutustest hoolimata kunagi rikkalikku lõikuseõnnistust ei või loota... Sa võid kergesti mõelda, et sellise maaomandi puhul omaniku orjus äärmiselt tähtsusetu on, et vilets maatükk teda ega tema perekonda toita ei suuda ja et ta seetõttu oma olemasolu kui ka andamite õiendamise kindlustamiseks muud tööd harrastab; — ja nii see ka on. Peaaegu iga talunik on ühtlasi käsitööline. Kõige sagedamini leidub siin kübarategijaid ja piibupeade nikerdajaid viirulisest kunstliku merevahuga vooderdatud kasepuust (kiripuust), mida nad ise messingiga pealistavad, edasi kangruid, rätsepaid, puuseppi, müürseppi jne.; kuid mõlemad esimesed tööndused lähevad tagurpidi, sestsaadik kui 1844. a. üldise lambataudi tõttu kübarateks kasutatava villa hind liiga kõrgele tõusis ja sestsaadik kui kogu maailm sigaretti (? Glühstengel) imeb ja piibupäid halvaks peetakse.» [136]

Ligi kolm aastakümmet hiljem (1877) täheldatakse Haanja kodutöönduses juba üsna suurt taandarengut. Loosi mõisaomanik Rosenpflanzen teatab, et kodutööndus Haanjas, Vastseliinas jm. osutavat kõikjal ühesugust laostumise tendentsi. Kübarategijaid, treialeid, piibunikerdajaid, ratasseppi, kangruid küll veel leiduvat, kuid mitte enam tervete külade kaupa, nagu varem. Nüüd asu-

---

[131] Liivimaa revisjon, lk. 175 jj.

[132] Seals., lk. 170—175.

[133] RAKA, fond 2072, Kaardikogu, nim. A 1 (Liivimaa Joonistuskoja arhiiv, Vastseliina ringkonna kirjeldusraamat 1684, lk. 67 jj.; samas, s.-ü. 18 — Vastseliina kaart 1684).

[134] Stryk, lk. 265, 284.

[135] Промыслы Вятской губ. II, lk. 8 jj.

[136] Das Inland 1849, nr. 52, vg. 869 (Reiseerinnerungen). 1864. a. tõstab Weimarn oma Liivimaa ülevaates kubermangu kodutööndusе hulgast puunõude ja Cēsise toolitegemise kõrval tähtsamana esile just Haanja kübara- ja piibuvalmistuse (Веймарн, lk. 437).

vat samast tööndusharust veel 3—4 meistrit koos, ja ometi olevat talupojad sellises olukorras (omavat enamasti 3—4 taalrit maad), et nad ilma lisateenistuseta ei saavat ära elada. Heaks näiteks kodutööndusе laostumisest ja abitusest olevat kübarategemine. Valmistatavat ainult raskeid musti kübaraid, millel ei olevat enam minekut, sest Võrus oma ettevõtte rajanud kübarategija ostvat kohapeal villa hea hinnaga ära ja tegevat kergemate hallide kübaratega head äri.[137]

Ka sama aasta detsembris kohapeal kodutööndusega tutvumas käinud dr. M. Schoenfliesi aruande järgi on kübarate valmistamine, millega tegelevat umbes 20 talupoega (osa neist nähtavasti Vastseliina khk-s), välja suremas. Talurahvas pidavat neid kübaraid liiga raskeks ja eelistavat osta endale linnapoest kergemaid.[138] Samas aruandes peatutakse ka Tallima küla kangrutel, kes kuduvat peamiselt tähekujuliste kirjadega vaipu.[139] Kohalik piibutööndus on aruande järgi veel võrdlemisi heas seisundis. Puust talupojapiipude valmistamisega tegelevat Haanjas 30—40 talupoega üsna ulatuslikult, mis nähtuvat sellest, et üksainus talu valmistanud möödunud talvel 300 piipu, mis Pihkvas 150 rbl. eest ära müüdud. Talupojad nikerdavat piibupäid üksnes noa ja viili abil, mis osutab suurele käeosavusele. Ka piipude metallpealised valmistavat nad ise.[140]

Sajandi lõpu statistiliste andmete järgi oli nii kübara- kui piibutegemine Tartu- ja Võrumaal (millega mõeldakse kindlasti eeskätt Haanja töökeskust) juba enam-vähem välja surnud. Piibuvalmistamise kadumisele andnud tõuke piibutööstuse avamine 1894. a. Umbes samast ajast olevat lõppenud ka kübarategemine.[141]

1860—70-ndail aastail sündinud kohaliku vanema põlve mälestuste järgi lõppes suur piibutegemine Haanjas siiski juba varem, 1880-ndate aastate keskpaiku, mil *«Võrol nakseva* [= hakkasid] *piipsepa vammtuusiga mahoonipuust piipa tegemä»*. Võru piipseppade võistlusest olulisem oli nähtavasti siiski uue tubakamääruse kehtestamine Venemaal 1882. a., millega lehttubakas asendati peenendatud mahorkaga. Viimast eelistati suitsetada paberisse käänatud «plotskites», sest piibus läks see vanast lehttubakast tunduvalt kallimaks. Sama määrus andis hävitava löögi näiteks ka Vjatka kubermangu piibutööndusele, kus selle kehtestamise järel töö tulukus kiiresti enam kui viiekordselt vähenes.[142]

Piipseppi mäletatakse paljudes külades üle kogu valla. Eriti palju on neid olnud suures Tautsa külas (14 talu), kus peaaegu igas peres tehtud piipe. Valla tavalistes pisikülades mäletatakse enamasti ühte või kahtekolme piipseppa. Nii on piibumeistreid olnud Tootsi, Vorobi, Vadsa, Lutika, Vänni, Tilga, Soomäe, Horoski, Meelaku, Leoski, Tsolli, Pressi, Kahrumäe ja Piipsemäe külas (joon. 239). See loend pole arvatavasti täielik, kuid kui arvestame Tautsal 10 piipseppa ja teistes külades igas keskmiselt kaks, saame selgi alusel veel 1880-ndail aastail töötanud piibumeistrite koguarvuks 30—40, mis sobib hästi eespool esitatud arvestusega aastast 1877. Üksikud piipsepad töötasid veel käesoleval sajandil Vorobi, Soomäe ja Tilga külas. Eriti kuulus olnud XIX saj. lõpul ja käesoleva algul *«Sụụ soldan»*, vana väljateeninud soldat Soomäel Kriiva popsikohal, kes nikerdanud tellimise peale uhkeid piipe. 1948. a. elas Haanjas veel üks tuntud piibumeister — Kusta Jänes (sünd. 1872) Tilga k. Holli väiketalus.

Haanja piipsepad valmistasid vanasti ainult *piibupäid,* kuna *hanna* pidi ostja ise taha tegema. Piipude valmistamine, nagu muugi kodutööndus, oli ikka talvine töö. Haanja piip «oli kerge hambah kanda, küttis vähe tubakat — kaas pääl oli kindel, kas või mine õlgkatust katma, tuli vällä es pääse»[143] (vrd. joon. 196).

Piipude peaturuks olid lähedased Vene linnad, kus neid müüdi kaupmeestele 300—500-liste partiide kaupa. Tükist saadud 15—20 kop. Eriti kuulsaks müügikohaks oli Ostrov, kuid rohkesti läks piipe ka Pihkvasse ja kaugemale — Porhovisse, Opotškasse ja Lutsi (Ludza) (vt. joon. 233).[144] Lähemal — Võrus, Petseris, Alūksnes — müüdi piipe enamasti ise laadal, kuid hoopis väiksemal hulgal. Voorimistel võeti neid müügiks kaasa ka Riiga. 1880-ndail aastail lõpe-

[137] Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbfleiss und Handel 1877, vg. 772 (Eine Versammlung von Landwirthen in Werro).
[138] Schoenflies, lk. 41.
[139] Tsit. teos, lk. 38.
[140] Tsit. teos, lk. 11.
[141] Фогель, lk. 15.
[142] Промыслы Вятской губ. II, lk. 8 jj.
[143] Assor, lk. 242.
[144] *Postimees* 1903, nr. 27 andmeil isegi Holmi.

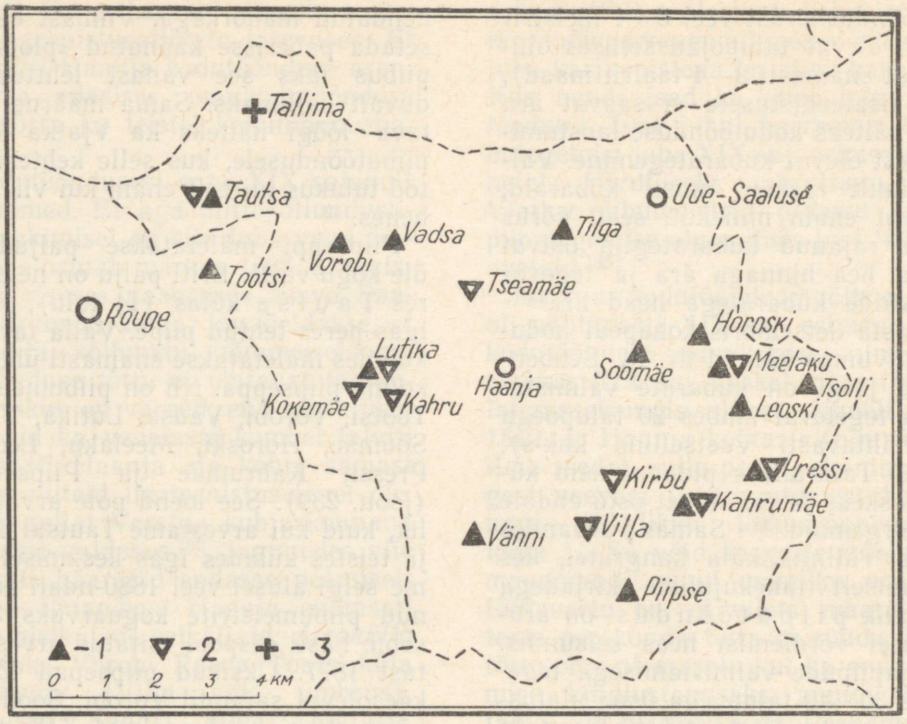

Joon. 239. Kodutööndajate paiknemine Haanjas XIX saj. teisel poolel. 1 — piibutegijad; 2 —kübarategijad; 3 — kangrud.

tasid vene kaupmehed piipude ülesostmise ja piipe müüdi nüüd veel ainult lähemas ümbruses.

Piibud müüdi seega peamiselt ülesostjale, kaupmehele. Üksikuid ülesostjaid tekkis ka kohapeal, millega vahendus tootja ja tarbija vahel muutus juba kahekordseks. Siingi olid kannatajaiks just külakehvikud. Nii teinud näiteks Pressi küla popsid enamikus piipusid, pole aga hobuse puudumisel saanud neid ise müügile toimetada. Seetõttu viinud nad oma piibud naaberkülla Tsollile kuulsa piipsepa Peeter Saare (elas umb. 1815—1897, lõpetas piibutegemise 1885. a. paiku) kätte, kes need edasi Ostrovisse toimetas. Peeter Saarel olnud 1870-ndail aastail isegi mitu õpilast. Mäletatakse ka, et ülesostjad käinud tihti piipe kodust ostmas.

Haanja piibukaubandusega seoses olgu siin esitatud veel naljand, mis omamoodi «motiveerib» siinse piibutööndust lõppu: «Nende piipudest räägitakse otse muinasjuttusid. Nii olla üks Haani mees kord vaka osa piipusid Venemaale ühele kaupmehele viinud. Pärast leidnud kaupmees, et piibud kõik ilma pitsiaukudeta olnud, ja pidanud selle kauba kahju kandma. Otsitud küll seda Haani meest taga, kuid võta teda enam kinni ja tunne ära teiste «ahasärgüliste» seast. Selle ebakaubaga olla ka Haani piipude auu kukkunud, nii et neid keegi ei julgevat osta.» [145]

Mõni sõna ka Haanja teisest tähtsamast kodutööndusharust — kübarategemisest. Kübarategijaid mäletati 1948. a. veel Tautsa, Tseamäe, Lutika, Kokemäe, Kahru, Villa, Kirbu, Kahrumäe, Pressi ja Meelaku külas (vrd. joon. 239). Kübarate jaoks ostetud peamiselt odavat vene villa. See olnud pikk ja kare vill, mistõttu sellest sai hästi kõva kübar. Kaabud maksnud rubla ümber tükk.[146] Kübaraid müüdud kõige enam Petseri laadal, kus neid ostnud eriti venelased. Ka olnud neil Räpina pool rohkem minekut, Võrus aga vähem (nagu nägime, hakati siin varakult ostma linnakübaraid).

[145] *Postimees* 1898, nr. 157 (Rõuge kihelkonnast); vrd. ka *Postimees* 1903, nr. 27 (X. Y., Näljahäda Haanja vallas).

[146] 1877. a. andmete järgi maksis poolenaelane kübar 50 kop. ja naelane 1 rbl. (Schoenflies, lk. 41).

Mäletatakse ka veel kaabude mõningat viimist kaugemale Venemaale (Ostrov, Pihkva) ja Lätti (Lutsi). Ulatuslikum kübarategemine lõppes juba mõned aastad enne piibutegemise lõppu, nagu kinnitavad ka esitatud teated Haanja kodutööndusest 1870-ndaist aastaist. Samasse aega jääb ka Tallima küla kangrutöö lõpp, kuna seevastu mitmed Haanja naised kangastega on laatadel käinud veel kodanliku riigi päevil.

Piibuvalmistamise kõrval tehti Haanjas juba põlisest ajast mitmeid muidki puutöid. Võõras on siin olnud puunõude müügiks valmistamine. Neid tehti vaid oma tarbeks. Sarju ja sõelu ei tehtud üldse. Esimesi osteti Võru laadal avinurmikuilt, teisi külasid mööda rändavailt vene ja setu kaubitsejailt. Vene puukaubast müütati kohapeal ka lusikaid ja värvitud puukausse.

Vana puutööndusharu vallas oli riidekirstude valmistamine. Kirstud tehtud kõik katuskaanega ja neid müüdud peamiselt Petseris. 1880-ndail aastail hääbus seegi töö ja vanad kirstumeistrid hakkasid tegema kohvreid — pealt kergelt laienevaid kummitud kaanega, värvitud ja pealemaalitud lilledega kaste. Umbes samal ajal algas ka kappide tegemine müügiks. Selle töö harrastajaid olnud vallas üsna palju. Üks esimesi peenemaid tislereid ja kapimeistreid Haanjas olnud Võrus tööd õppinud tisler Raat Kokejüri külas.

Väga levinud põline kodutööndusharu, mis mõningal määral on säilinud viimase ajani, oli ree-, ratta- ja loogategemine.[147] Seda tööd tunti mõnevõrra ka naabruses Kasaritsa vallas. Ühe vana meistri sõnade järgi oli Haanjas ree- ja vankritegijaid «kolmas jagu valda». Töö oli levinud võrdlemisi ühtlaselt üle kogu valla. Haanja ree- ja rattameistrite tavalisse müügirajooni kuulusid Võru, Valga, Antsla, Petseri, Põlva, Räpina ja Võõpsu laadad. Lätimaa suunas neid tooteid polevat turustatud. Tehti ainult põidrattaid. Sõltuvalt metsa vähesusest valmistati sageli üksnes rattakodaraid, mida samuti müüdi nimetatud laatadel.

Kapitalismi tingimustes tärganud töödest väärivad kohvri- ja kapitegemise kõrval märkimist eeskätt linamasinate ja vokkide tootmine. Linamasinate valmistamisele läksid piibutegemise lõppedes üle mitmed vanad piibumeistrid. Töö alanud Haanjas 1880. a. paiku, kõige esmalt Tseamäe ja Tallima külas. Taanduma hakkas see aga juba käesoleva sajandi algul seoses linavabrikute rajamisega, mis muide tugevasti pidurdas ka Haanja meestele suurt tulu andnud linadega hangeldamist (peamüügikohaga Pihkvas).

Umbes ühel ajal linamasinate valmistamisega algas Haanjas ka ulatuslikum vokkide tootmine, mis aga massilist iseloomu ei omandanud. Vallas mäletatakse üldse nelja *vokkseppa*. Esimesi vokitegijaid olnud 1870-ndail aastail surnud Peeter Tumm Kahru külas, kelle peatööks olnud siiski kaabutegemine. Tumm kasutanud veel vibutreipinki. Haanja kuulsaim vokksepp oli aga Jakob Rebane (1863—1941) Leoski külas, kes alustas tööd 1880. a. paiku. J. Rebane töötas tihtipeale õpilaste abiga. Käsitööga tegeles ta aasta ringi ja pidas põllutöö tegemiseks sulaseid. Sellisena esindab ta Haanja kodutööonduse kõige arenenumat astet, kus kodutööndaja ise on loobunud põllutööst.

Vokkide peaturuks oli Venemaa, peamise müügikohaga Petseri laadal. Võrus läinud vokke vähem. Vene ülesostjad on käinud Haanjas tihti koduntki vokke ära viimas.

Tähtsamate vanade kodutööndusharude väljasuremisega tõusis Haanjas tõsiselt päevakorda uute elatusvõimaluste otsimine, millega ühenduses on toimunud mitmesuguseid katsetusi nõudlikumagi käsitöö suunas. Nii kirjutatakse «Haanist» 1895. a.: «*Tettäs kah hõrilid* [= oreleid], *klabõrid, jala'ka tallata rattid, puust ja ravvast. Vijolid tege üts karätsüra niggu paijupille.*»[148]

Orelitegemise alal on Haanja meistrid iseõppijatena saavutanud häid tulemusi. See töö ei kuulu muidugi enam kodutööonduse valdkonda, vaid siin on tegemist käsitööga tellimise peale. Ka on siin puutöö kõrvalisel kohal. Et aga orelitegemine kasvas välja Haanja kodutööonduslikust miljööst, peatume siin lühidalt ka selle juures, toetudes peamiselt orelimeister Jakob Kriisa mälestustele.

Orelitööga katsetas esimesena eespool nimetatud Peeter Tummi poeg Jakob Kahru külas, kes 1880-ndail aastail seadnud korda ühe kohaliku koolimaja «harmoonium-hõrila-

[147] Ilmselt Haanja ja ümbruse reemeistritele viitab Räpina taluperemehe Jakob Jagomanni teade 1870-ndate aastate keskelt: «*Suremp ossa Räppina peremehest ostava hendele regesid Wõrro linnast, kos neid väega paljo tetas Verro ümbre kautsel maal*» (KM RO : EKS 8[05], lk. 245).

[148] *Olevik* 1895, nr. 18, lk. 418.

Joon. 240. Haanja orelimeistrid Tannil, Jakob ja Juhan Kriisa (vasakult paremale). Pildistatud 1914. a.

kese». Tööga tutvusid naaberkülast Kokemäelt pärit vennad Jakob (1861—1949) ja Tannil Kriisa (1866—1940), kes otsustasid ise ühe väikese koolioreli teha. Tannili soldatiks mineku tõttu lõpetanud töö Jakob üksinda. Orel valminud 1888. a. ja on tänini alles Misso koolimajas. Töö polevat saanud suurem asi. Juba hoopis parem olnud Pindi kiriku oreli eeskujul tehtud 4 registriga orel, mis 1894. a. seati üles Pressi koolimajas.[149] Nüüd tõmmati tööle kaasa ka vanem vend Juhan Kriisa (1859—1942), kes jõuka talu koduväina andis ettevõttele rahalise aluse. Töö jaotati vendade vahel nii, et Juhan tegi «lõõtsavärgi», teised vennad tegid «pillivärgi» ja seadsid oreli häälde. Tulud jagati vastavalt päevadele, mis keegi oli tööks kulutanud. Seejuures töötasid vennad igaüks valla eri servas: Tannil kodutalus Kokemäel, teised koduväidena — Juhan Tautsal, Jakob Meelakul. Orelite osad tehti kodus valmis (vrd. joon. 241) ja veeti hobustega ülesseadmiskohale (kaugemale raudteega).

Oma teadmiste täiendamiseks telliti nüüd

[149] Vrd. *Olevik* 1894, nr. 25, lk. 552.

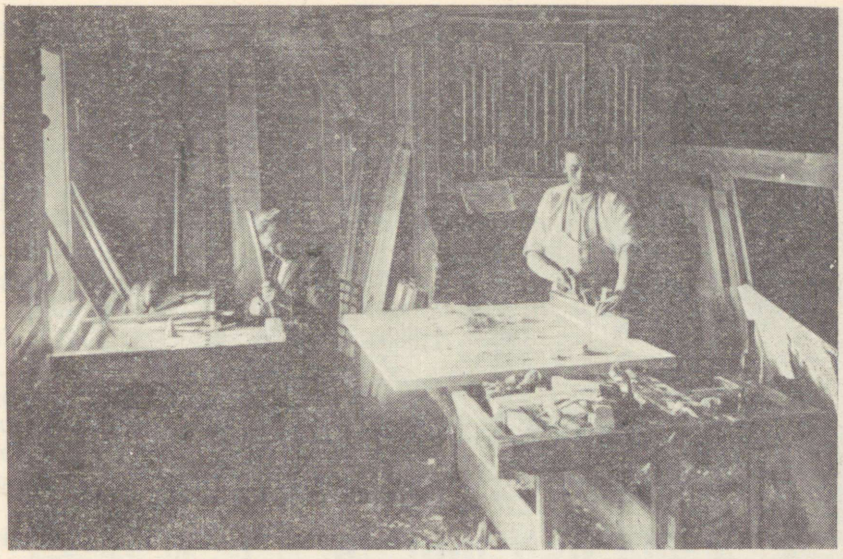

Joon. 241. Orelimeister Jakob Kriisa töötuba. Rõuge, Haanja v., Meelaku k.

ka juba vastavat erialakirjandust. Järgnevail aastail tehti ümbruskonda veel rida väikesi koolioreleid — *«väiksembit võis teta, suurega es saa veel kaubale»*. Lõpuks oli üks kooliorel Pindi valla meestele nõnda meeldinud, et need otsustasid Kriisadelt oma kirikule oreli tellida. See Pindi kiriku orel tehti Kanepi kiriku oreli eeskujul, sai 12 registriga ja valmis 1903. a. Orelit tuli vastu võtma helilooja Rudolf Tobias, kes leidis selle olevat suurepärase riista ja avaldas ajalehes kirjutise, milles ta Haanja orelimeistreid soojalt soovitas.[150] Sellega oli tee suurematele tellimustele avatud ja järgnevate aastakümnete jooksul valmistasid Kriisad terve hulga suuri oreleid, neist neli Peterburi kubermangu eesti asundustele (Molossovitsa, Masnekovo, Zadorje). Eestis on Kriisad teinud orelid paljudele kirikutele — Rannu (12 reg.), Kaarma (12 reg.), Järva-Peetri (16 reg.), Vastseliina (24 reg.), Võru (30 reg.), Sangaste (24 reg.), Rakvere (30 reg.), Põltsamaa (32 reg.), Petseri (24 reg.), Rõuge (32 reg.), Märjamaa (16 reg.), Türi (24 reg.), Narva (38 reg.), Suure-Jaani (26 reg.), Urvaste (26 reg.) ja Rapla (28 reg.) kirikule. Neist suurim ning ühtlasi parim ja täiuslikem oli 1936. a. valminud Narva Peetri kiriku orel pneumaatilise mehhanismiga, 3 manuaali, 38 registri ja 2506 vilega (joon. 242). Vendade viimaseks tööks jäi Rapla kiriku oreli tegemine 1939. a. Suuremate orelite valmistamisele kulus kuni aasta aega. Orelitegemise kõrval ei loobunud vennad ka talupidamisest, kasutades siin peamiselt palgalist tööjõudu. Väikesed talukohad (alla 20 ha) seati orelirahadega eeskujulikku korda.

Eelnevast nägime, et kohalikest oludest tingituna oli puukodutööndus Haanjas mittepõllundusliku elatise hankimise kirevuses ainult üheks sektoriks. Kohalikus kodutöönduses oli selle kõrval tugevasti arenenud ka tekstiilitöö. Kodutööndus turg orienteerus peamiselt itta, Pihkva kubermangu, kus XIX sajandil eriti laialt levisid Haanja piibud. Eesti alal piirdus Haanja müügiring peamiselt Võrumaaga, eriti selle idaosaga. Haanja kodutööndus õitseaeg langeb XIX saj. algupoolde, kuna hiljem võib täheldada selle pidevat langust, mida tingis asjaolu, et siinsed peamised tööalad — kaabu- ja piibutegemine ning kudumine — sattusid varakult linna- ja vabrikutööstuse konkurentsi alla, kusjuures piibutegemist halvas lisaks muule veel 1882. a. tubakamäärus. Osalt suudeti vanade tööndusalade vaibumist korvata mitmesuguste uute tööaladega, mille otsimisel Haanjas XIX saj. lõppkümnendeil on tehtud rohkeid katsetusi. Suurimaks tulemuseks oli siin lihtsaist külakooli-

[150] *Postimees* 1903, nr. 253 (R. Tobias, Omamaa orelitegijad).

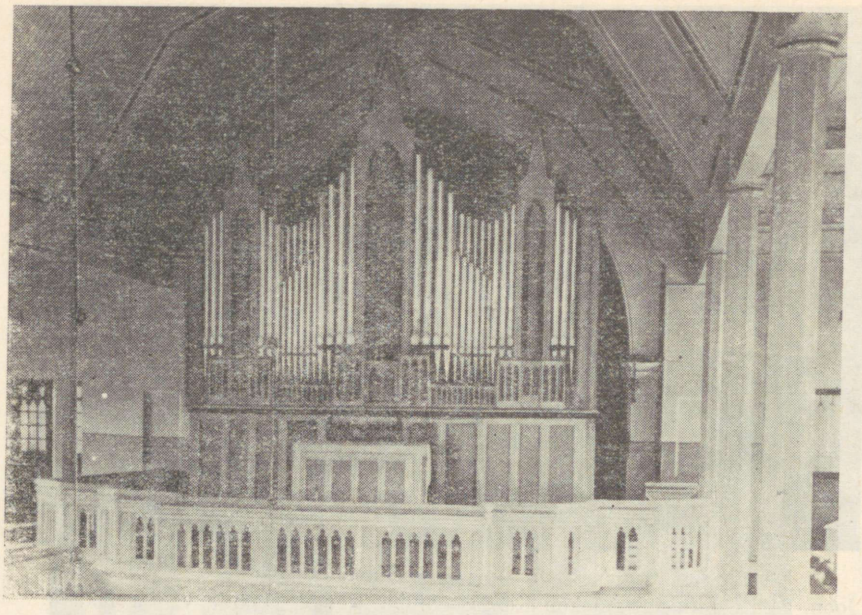

Joon. 242. Kriisade valmistatud orel Narva Peetri kirikus. Pildistatud ülesseadmise järel 1936. a.

haridusega meestest tunnustatud orelimeistrite kasvamine. Enamik uusi tööalasid (linamasinate ja vokkide tegemine) aga kaotas oma tähtsuse suurelt osalt juba XX saj. algul. Kaduva kodutööonduse tulusid püüti siingi asendada suurema rõhuasetusega põllumajandusele. Ühtlasi tõusis ka vallast väljarändajate arv.

e) Muud kodutööonduskeskused

Kolme vaadeldud kodutööonduskeskuse kõrval leidub Eestis veel rida teisi, väiksemaid puutöökeskusi, mis enamikus piirduvad ühe kuni kolme-nelja külaga. Mitmetes neist ulatub töö traditsioon üsna kaugele minevikku, vähemalt XVIII sajandisse.

Teatud kodutööonduslikku ilmet kandis 1732. a. adramaade revisjoni andmeil Haljala khk. S a g a d i mõisa vabadikkude töö. 12 vabadiku hulgast oli üks rätsep, üks mõisa kütt, üks puruvaene. Ülejäänute kohta on revisjoniraamatus märgitud: «Alle diese Lostreiber haben ein jeder ihre eigene Wohnung im Busch, woselbst Sie auch ein wenig Aussaat und Heuschläge haben, wovon Sie sich nicht ernähren können, sondern dadurch, dass Sie allerhand Holtz geräthschaft vor denen auf der Fläche wohnenden machen, erwerben Sie das Brod, können also nichts, als die 2 Tage praestiren.» [151]

Eespool (lk. 227) juba esitasime Jannau teate T a r v a s t u ree- või saanimeistritest, mis toetub nähtavasti tema noorpõlve-mälestustele XVIII saj. keskelt (sündis 1753. a. Holstre mõisas). Ka Hupeli materjalides osutatakse sellele, et Tarvastu ümbruses valmistatavat tihti müügiks ilusaid kergeid «saksa» saane; samuti tegevat V i l j a n d i kihelkonna talupojad «eriti kergeid ja nägusaid saksa saane», mida nad laialt mööda maad müütavat.[152] Hupelil leidub veel teade puutööndusest K o d a v e r e s, kus «talupojad, kelle hulgas ka palju venelasi on, endale vahetevahel metsadest teenistust otsivad, valmistades müügiks saane, vaate ja muid taolisi puuesemeid».[153]

XIX saj. algult pärineb K o l g a - J a a n i talupoegade kohta märkus, mille järgi nad põllu vähesuse tõttu panevad pearõhu karjandusele ja «otsivad endale mõningat teenis-

[151] Virumaa revisjon, lk. 307.

[152] H u p e l, Verfassung, lk. 525, 502. Vrd. ka J. Chr. P e t r i, Ehstland und die Ehsten II, Gotha 1802, lk. 235.

[153] H u p e l, Verfassung, lk. 469.

tust puumüügist ning puunõude valmistamisest».[154]

Kõigis nimetatud piirkondades ei omandanud tärkav kodutööndus nähtavasti kuigi suuri mõõtmeid ja jäi edaspidi kohaliku talurahva elus üsna kõrvaliseks või vaibus hoopis, sest hiljem XIX sajandil ei kuule me neist enam midagi. Kodavere, Sagadi ja Kolga-Jaani puunõutööndust võis varakult lämmatada mitte väga kaugel asuva ja jõudsalt areneva Avinurme võistlus. Kodaveres Assikvere külas ja selle lähemas ümbruses näeme küll XX sajandil üsna arenenud rattatööndust, kuid see näib olevat tekkinud alles XIX saj. lõpul. Selle kujunemisel võis muidugi aluseks olla mõningane varasem kõrvaltöö traditsioon.

XVIII saj. lõpul on Hupel nimetanud veel kolme rajooni, kus sellal valmistati müügiks «allerlei hölzerne Geräthe». Need olid Vändra ja Saarde kihelkond Pärnumaal ning Nõva mõisa ala Risti kihelkonnas Harjumaal. Puutööga tegelemise põhjused ja eeldused kõigis neis kolmes metsanurgas, kus tööharrastus püsis ka veel kapitalismi perioodil, olid samalaadsed.

Vändra kihelkond «asub sügaval suures metsas ja soodes... Talupojad asuvad siin enamasti üksikult, n. ö. soosaartel, kaugel eemal üksteisest. Nende põllud on väikesed ning annavad mõnikord väga viletsat saaki. Et neil on rikkalikult heina- ja karjamaid, püüavad nad end elatada loomakasvatuse ja metsa abil; palju puid ja palke veavad nad Pärnusse, ka valmistavad nad müügiks igasuguseid puuriistu.» [155] Ka Huhni topograafilis-statistilistes materjalides 1822. a. märgitakse, et Vändra talupojad müüvad Pärnus puid ja puust valmistatud tarbeesemeid.[156] XIX saj. teisel poolel tegi põllumajandus Vändras jõudsaid edusamme, millega ühenduses siinne puutööndus hakkas kiiresti taanduma. ENSV TA Etnograafia Muuseumi peakataloogi andmeil on Vändras L e l l e, vähem Käru ja Vana-Vändra vallas tehtud puuesemeid, eriti v e i m e v a k k u, levinud naabruses Pärnu-Jaagupi, Juuru ja Türi khk-s.[157] Ka Märjamaal mäletatakse, et seal veel XIX—XX sajandi vahetusel käinud Lelle mehed puunõusid, sarju, sõelu, külimitte, regesid jms. müümas.[158] Põhiliselt aga oli Lelle puutööndus selleks ajaks juba vaibunud. Muuseumikogudes leiduvad sealt müüdud esemed on kõik dateeritud kaugele XIX sajandisse (ca 1820—1880).

Saarde kihelkonna kohta märgib Hupel a. 1782: «Selles väikeses, kuid oma ulatuselt erakordselt laialdases kihelkonnas, milles peaaegu kõik talupojad elavad üksikult ja vahel üksteisest väga kaugel, on suuri metsi, palju ja sealhulgas täiesti läbipääsmatuid soid ning väheseid viletsaid kehvi maavaldusi. Talupojad veavad Pärnusse puid ja palke, maad mööda aga igasuguseid puuriistu, et sel teel endale elatust leida.» [159] Mõned aastad hiljem, kui 1783. a. instruktsiooniga oli kitsendatud riigimetsade kasutamist, kuuleme samast: «Kroonutalupoegadele ei meeldi mitte sugugi, et neid nüüd keset hiiglasuuri ja ammutamatuid metsi, millest nad leivapuudusel teenistust leidsid, ametisse seatud metsnikkude poolt nii väga tõkestatakse. Nad arvavad, et kuna iga aasta määratu hulk tarbepuud, mida üldse ei saa kasutada, tulutult ära mädaneb, siis tuleks neil õiguse poolest nagu varemgi lubada seal igasuguseid puunõusid valmistada, et sellest natukene raha saada.» [160] Ka 1822. a. Huhni materjalides rõhutatakse, et Saardes valmistatakse p u u n õ u s i d, mis aga hoolimata suurest metsarikkusest nüüd kroonutalupoegadele on keelatud.[161]

Saarde talupoegadel oli metsast saadav elatus, sealhulgas võib-olla ka mõningane kodutööndusliku tarbeesemete valmistamine, juba mitu sajandit varem tähtsal kohal. Nii märgitakse 1599. a. Poola revisjonis, et siit parvetatakse jõgesid mööda Pärnusse ehitus- ja mastipuid ning muud mitmesugust tarbepuud. Talupojad tööl ei käi, rikuvad ainult metsa ja maksavad andamit. Nähtavasti sellega seoses rõhutatakse juba ka metsnikkude ametisse seadmise vajadust. Saarde peamises puutööpiirkonnas, hilisema L a i k s a a r e valla alal, olid XVI saj. lõpul olemas Laiksaare (*Laygisar*), Urissaare (*Urissara*) ja Tauste (*Theusta*) küla.[162]

---

[154] H u h n, PFK, l. 175.
[155] H u p e l, TN III, lk. 352—354.
[156] H u h n, PK, l. 163.
[157] Veimevakad — EM : A 119 : 90 P.-Jaagupi, A 119 : 128 P.-Jaagupi, A 426 : 2771 Türi, A 426 : 2774 Juuru; õllekann — EM A 120 : 53 P.-Jaagupi; taldrik — EM A 447 : 102 Juuru; puukauss — EM 15206 Juuru.
[158] KV 78, 141, 142; vrd. KV 79, 182.
[159] H u p e l, TN III, lk. 339.
[160] H u p e l, Verfassung, lk. 539.
[161] H u h n, PK, l. 231.
[162] Inflanty I, lk. 209—212. Vrd. ka L. L e e s m e n t, Märkmeid Saarde ajaloost. — Ajalooline Ajakiri 1940, lk. 89 jj.

Laiksaare vald (praegu Massiaru külanõukogu Abja rajoonis), oli oma liivamaadega ümbruskonna metsaaladel üks kehvemaid ja põllumajanduslikult mahajäänumaid. Naabruses hüüti Laiksaare valda *Loogavallaks* ja sealseid mehi *loogakoolutajateks*. Vallas harrastatigi eriti painutustöid, lookade, rattavitste ja reejalaste koolutamist. Nagu eespool (lk. 161) nägime, ulatub vitsrataste valmistamise traditsioon siin vähemalt XVIII sajandisse. Kaugemas minevikus tehti Laiksaares ka vakkasid. Seevastu laudnõude ulatuslikum tootmine oli siin võõras. XX saj. algupoolel ostsid kohalikudki inimesed need enamasti Pärnu laadalt. Nagu nägime, nimetati aga XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul Saarde talupoegade tootena just puunõusid. On võimalik, et sellal alanud kroonumetsade kasutamise reglementeerimine sundis kohalikke talupoegi oma toodangut mõnel määral ümber organiseerima ja loobuma rohkesti suure metsa puid nõudvast puunõude valmistamisest.

Kodutööndajaid leidus Laiksaares XX saj. algupoolel laialipillatult üle kogu valla. Rohkem koondus neid Urissaare ja Mõisaküla ümbrusse, kus 1930-ndail aastail töötas veel kümmekond rattavitsategijat. Üks meister valmistas aastas keskmiselt 200—300 *jooksu* (vankritäit) rattavitsu ja kuni 300 looka (nii *laiu* kui *vibulooki*). Hoopis vähene oli nõudmine reejalastele. Nii rattavitsad kui reejalased läksid valdavalt pooltoodetena kaugema ümbruse vankri- ja reetegijate kätte. Rattavitsu kasutasid rohkesti Valtu vankrimeistrid Raplas, kes käisid neid Pärnu laadalt ostmas. Peamiseks müügikohaks oligi Pärnu laat, käidi aga ka Viljandi, Ruhja, Kilingi-Nõmme, Abja jt. laatadel. Tsaariaja lõpul maksnud *jooks* rattavitsu umbes 3 rbl., 1930-ndail aastail 10 kr.

Laiksaare kodutööndus oli juba kodanlikul ajal üsna väheulatuslik. 1945/46. a. üritati seda korraks elustada lepingutööna Pärnu Tööstuskombinaadile. Tööst võttis osa vaid 4—5 meest ja see vaibus peagi. Sellest ajast on töö kohapeal täiesti soikus.

Nõva mõisa kohta märgib Hupel: «Kuna halb ja aher põllumaa siinseid talupoegi ei toida, püüavad nad end elatada mitmesuguste puunõude valmistamisega. Seeläbi on mõnel määral kannatanud varemaaegne suur kuuse-, männi- ja tammemets ...» [163] Nõva ala (nüüd Haapsalu rajooni Nõva külanõukogu) peamiseks tooteks ongi alati olnud puunõud. Nende kõrval on vähesel määral tehtud ka vakku ja sarju.

Töö peakeskuseks vallas oli nn. Tagavald ehk Sealepa ots — üksildane rannast eemal soosaartel asuv metsanurk, kus Variku ja Kürema külas varem peaaegu igas peres tehti puunõusid. Samuti oli meistreid Hindastes jm. 1732. a. adramaade-revisjoni andmeil [164] asus siin ainult neli peret — 3 veerandadrikut (Warriko Ewert, Sealep Andres ja Kerbenem [Kürema?] Hans) ning üks (Hindaste Caspar), kes vaesuse tõttu midagi ei maksnud. Tühi oli 3/4 adramaad Sealepas, mis osutab varasemale suuremale asustusele. Väärib märkimist, et Sealep Andres sama revisjoni andmeil mõisatööl ei käinud ega andnud ka andameid, vaid maksis rahas 8 rbl., mis võib-olla osutab tööonduse harrastamisele.

Valla muus osas on veel Tusari külas olnud paar-kolm meistrit, kes enamasti käisid laatadel koos Tagavalla meestega. Nõvalgi valmistati puunõusid vilja hankimiseks, sest Tagavalla puht-liivamaadel ei kasvanud kuival suvel üldse midagi, madalamad kohad aga jäid vihmaga vee alla.

Et kohapeal valitseb männimets, on kuusepuud nõude jaoks ostetud kaugemalt, eriti naabrusest Piirsalu metsast. Siiski olnud puu halva kvaliteediga, oksi täis. Avinurmikute nõud olnud palju paremast puust, mistõttu nende toodetega oli raske võistelda. Juba XIX saj. lõpul olnud avinurmikud igal ümbruskonna laadal palju suuremate nõukoormatega kui Nõva mehed. Viimased pidanud oma nõud müüma avinurmikuist hoopis odavamini. Nii suruti Nõva kodutööndajad XX saj. alguseks oma turult välja. Viimastel aastakümnetel on siin töötanud veel ainult mõned üksikud meistrid, peamiselt Kürema külas.

Töö toimus peamiselt talveperioodil, müük kevadtalvel. Lähemas naabruses (Noarootsis, Martnas, Ridalas, Kullamaal) vahetati puunõusid külades vilja vastu, seda veel Esimese maailmasõja päevil. Ämbri vastu saadud rukkeid 2 täit, kaeru 3 täit, toobri vastu 1 täis rukkeid. Tõrs maksnud 3 puuda rukkeid või 4 puuda otri.

Laadaturuks oli suur osa Läänemaad ja Harjumaa loodeosa. Peamisteks müügikoh-

[163] Hupel, TN III, lk. 459.

[164] Harjumaa revisjon, lk. 596—598.

tadeks olid Lihula küünlalaat ja Keila laat märtsis. Vähema tähtsusega olid laadad Haapsalus, Lähtrus (Martna v.) ja Koluveres (Kullamaa v.), viimased kaks tekkinud alles XX saj. algul. Tallinna pole Nõva mehed oma puunõudega jõudnud, sealne turg olnud avinurmikute poolt liialt üleujutatud. Kõige tähtsam oli Lihula laat, mis olnudki eeskätt suur *puulaat* — siin olnud peale Nõva meeste ka Avinurme riistamüüjaid, Hiiust sõela- ja sarjakoormaid, Koongast ja Tõstamaa kandist regesid, saane, kirste ja vokke, Valtust vankreid, Lähtrust saane jne.

Teistest kodutööndusekeskustest on andmeid alles XIX sajandist, kuid võib arvata, et neistki mitmetes ulatuvad kodutööndus algmed kaugemale minevikku.

Välgi metsaküla Vara vallas Tartumaal (praegu Välgi külanõukogus Tartu rajoonis) on kogu Eestis ainulaadne sõelte valmistamise keskus. Küla rohkearvulise elanikkonna moodustab peamiselt kaks sugukonda osalt eestistunud venelasi — Somelarid ja Persidskid —, kelle esivanemad kohaliku pärimuse järgi asunud siia Põhjasõja aegu. Välgi sõelatööndust mainitakse esmakordselt 1899. a.[165], kuid töö traditsioon ulatub siin kindlasti kaugemale ja on võib-olla saanud alguse juba esimesilt asunikelt. Siinne primitiivne igale sõelale põhja eraldi allapunumine, erinevalt Venes üldisest sõelakanga kasutamisest, lubab igatahes arvata, et see isoleeritult säilinud tööviis pärineb ajast, mil sõelapõhjade kangana kudumine polnud Vene kodutööndustes veel üldlevinud. Pealegi asub Välgi küla viletsail liivaküngastel, mistõttu mittepõllunduslik elatuse hankimine pidi siin algusest peale olema tähtsal kohal. Käesoleva sajandi andmete järgi oli külas väga palju väikesi (1—2 ha) kohti, mille omanikud said oma peaelatuse sõelavalmistusest. Ka kümmekond suuremat talu harrastas kõrvaltööna sõelategemist. Töös oli kujunenud kindel tööjaotus meeste ja naiste vahel: mehed tegid sõelakered, naised punusid põhjad.

Lähemail laatadel — Tartus, Mustvees, Kallastel, Maarja-Magdaleenas jm. — käisid meistrid sõelu ise müümas, kaugemale aga toimetati Välgi sõelad Avinurme ülesostjate poolt, kes käisid sõeltel kohapeal järel ja ostsid ka laatadel Välgi meestelt ülejäänud sõelad odava hinnaga ära. Kohapealsed ülesostjad puudusid täiesti. Avinurme ülesostjate vahendusel levisid Välgi sõelad kogu Eestis.

Kodanliku riigi ajal oli sõelte minek eriti suur, sest siis ei saadud odavamaid kangaspõhiaga sõelu Venemaalt sisse tuua. Veel 1937. a. loendati 65-st Eestis maal asuvast sõelategijast Tartumaal tervelt 63 (33 meest ja 30 naist) [166], kes kindlasti kuulusid Välgi tööndusekeskusse. Kodanliku võimu kukutamise järel uuesti avanenud Vene piir võimaldas muide ka odavate vene sõelte uue rohkearvulise müügile ilmumise, mistõttu sõelavalmistamine Välgis on üsna soiku jäänud.

Setude mittepõllunduslikest tööaladest on kodutööndusel ja eriti puutööndusel olnud rändtöö ja -kaubitsemise kõrval hoopis kõrvaline tähtsus.[167] Mõnevõrra oli siin, peamiselt **Meremäe** vallas (praegu Obinitsa külanõukogu Võru rajoonis) Obinitsa, Kõõru ja Miku külas arenenud männipeergudest korvide punumine. Töö oli aga juba käesoleva sajandi alguseks palju oma tähtsusest kaotanud, nagu selgub alljärgnevast ülevaatest aastast 1903: «Sugu teenistust annab setudele ka korvipunumine. Endisel ajal, kui metsasid igalpool küllalt käepärast oli, oli korvipunumine setude keskel kaunis laialt tuntud. Väga paljudes külades tehti seda tööd. Aja jooksul aga, kus metsasid ikka enam maha raiuma hakati ja piirupuuks kõlbavaid palkisid enam nii hõlpsasti saada ei olnud, hakkas ka korvipunumine kahanema ja ära kaduma. Praegu leiame teda ainult veel mõnes üksikus külas. Peakoht, kust piirupuud saadi, oli Vastseliina kihelkond. Siin oli palju metsa olemas. Viimasel ajal on siin aga metsad ära laastatud ja puu saak läheb aast aastaga ikka raskemaks. Korvisid valmistatakse väga mitmesuguses suuruses: seljakorvisid, poolselja korvisid, mõedulisi, kolmveerand mõedulisi, poolemõedulisi korvisid ja veel vähemaid. Korvisid punutakse harilikult talvel, tuleb aga ka suvel töö vaheajal korvipunumist ette. Korvid müüakse Petseris kuu laatadel ja Võrul ära. Mis korvide hinnasse puutub, siis on see sügisel suurem kui kevadel. See asjalugu on korvipunujate keskel vahekauplejad elusse kutsunud. Korvipunumist toimetavad enamalt vaesed setud. Et talvel punutud korvisid raha puudusel võimalik ei ole sügiseni alles hoida, kus nad paremat hinda maksavad, siis

[165] Фогель, lk. 15.

[166] Vt. tab. 2, lk. 221.

[167] Vt. lähemalt E. Dolf, Setude kõrvalisest teenistusest. — *Uudised* 1903, nr. 7—9; 1904, nr. 11—12.

müüvad nad korvid juba kevadel ülesostjatele ära, kes harilikult jõukamad setud on. Viimased hoiavad korvid sügiseni alles, kus nad siis nende eest märksa kõrgemat hinda saavad, kui nad ise kevadel korvipunujatele maksid. Korvide punumise kasu ei ole mitte suur ja sellepärast ei või ta setude majandamisele kuigi suureks toeks olla.» [168]

Puunõude tegemisega pole setud tegelnud. Nagu mäletame, ulatusid Petseri laadale Avinurme puunõud. Ka oli lähemas naabruses — juba venelaste asustusalal Laura vallas — olemas väiksem puunõude valmistamise keskus, kust setud tihtipeale said endale anumaid.[169]

Saaremaal on kodutööndusliik käsitöö olnud mõneti arenenud läänepoolsemail metsarikkail aladel Mustjalas, Kihelkonnal ja Kärlal. Mitmesuguste kõrvaltööde, sealhulgas ka puutöö harrastusele Mustjalas ja Kärlal on osutatud juba XIX saj. algul Huhni poolt kogutud materjalides.[170]

Mustjalas tegelesid peamiselt kehvikud mõningal määral puunõude ja peergkorvide valmistamisega. Neid käidi vilja vastu vahetamas viljakamal ja metsavaesel Ida-Saaremaal ning müüdi ka Kuressaare laadal. Ka olevat siin XIX saj. teisel poolel pastor Masingi algatusel valmistatud aiatoole [171], milline töö hiljem omandas hoopis ulatuslikumad mõõtmed naabruses Kärlal. Suuremal arvul leidus Mustjalas tööndajaid Tuiu ja Paatsa, vähem Silla metsakülas. Töö on vallas olnud üsna kõrvalisel kohal tunduvalt tähtsama tõrva- ja lubjapõletamise ning rändtöö kõrval. Ida-Saaremaal mäletatakse siiski Mustjala mehi kõikjal hiidlaste kõrval tavaliste külasid mööda kaubitsejatena. Kaarmalt teatatakse: *«Mustjala mehed olid ja on meil keige suuremad puuriistade tegijad. Nendel on eed kuuse metsad, ja põld on vilets, sellega teenivad siis jälle vilja. Sügise poolt talvet nad teevad neid. Ja siis kui päevad pitkemaks lähevad, siis pandi koorm peele ja mindi Pöide poole müüma, tühjad vilja kotid ka vilja taaris peele. Meni müüs talve sihes mitu koormad äe. Oli oort seiksi ilma maata mehi, kes neid tegid aasta ümber ja müüsid, keisid laatade peel neid müümas, müüsid ka raha eest.»* [172] Puutöö suhteliselt vähesele arenemisele Mustjalas osutab ka see, et hiidlased on sealgi müütanud (vilja vastu!) oma sarju ja vakku, puutaldrikuid jne.[173] Puunõude valmistamine Mustjalas vaibus XIX ja XX saj. vahetuse paiku, nii et 1913. a. sellest juba räägitakse kui enam-vähem minevikunähtusest.[174] Ilmselt pidurdas seda siin varem hiidlaste, hiljem ka avinurmikute võistlus. Hiidlaste Saaremaa-retkede lõppemine on siinset puutööd viimastel aastakümnetel siiski mõningal määral taaselustanud. Nii teatatakse 1948. a. Pöidelt: *«Korvisi käisid sii vilja vastu vahetamas iilased. Nüid on iilased siit oma korvidega üks paarkümmend aastad kadund olnd. Paergus käivad sii vilja vastu korvisi vahetamas Mustjala mehed.»* [175]

Kihelkonnal oli kodutööndus samuti kõrvaline ja sellest oli hoopis tähtsam rändtöö, peamiselt töötamine ehituspuuseppadena mandril linnades jm. Puutööndus oli siin koondunud Lümanda valla Varpe küla lähemasse ümbrusse. Nii on väikeses Pälli külas (praegu Varpe küla osa) peaaegu igas peres tehtud vankreid, saane või vokke. Vankri- ja saanitegijaid oli ka Leedri külas, mitmeid vokimeistreid Uusi (Varpe küla osa) ja Kärdu külas. Tooteid müüdud peamiselt Kuressaare ja Kellamäe (Kaarma v.) laadal, suur osa aga läks tellimistööna otse kodunt. Kihelkonna vankritööndusele on tähelepanu juhitud juba 1880-ndail aastail.[176] Üldiselt tuleb vankrite ja vokkide kodutööndusliikku tootmist siin pidada nooreks, alles kapitalismi tingimustes tekkinud nähtuseks, nagu näitavad vastavad tähelepanekud teistest kodutööndusspiirkondadest. Mõnevõrra vanem võib olla saanitegemine.

Kärla on Saaremaa kodutööndus olnud vaieldamatult esikohal, seda eeskätt siin arenenud vikativalmistamise tõttu. Kuid ka puutöö alal on siin kodutööndus

---

[168] *Uudised* 1904, nr. 12 (E. Dolf).

[169] Vt. näit. KM RO : ERA II 163, 61 Järvesuu v.; ERA II 175, 627 Satseri v.

[170] Huhn, AK, 1. 244 (Kärla — kõrvaltöid oskavat kihelkonnas kõik, olgu see siis sepa, puusepa, tisleri, vankritegija, veskikivide tegija, müürsepa, püttsepa vm. töö), 1. 268 (Mustjala — kõrvaltöödeks puutööd ja puuvedu).

[171] M. K[örber], Oesel einst und jetzt. Zweiter Band, Arensburg 1899, lk. 26. K. Masing oli Mustjala kirikuõpetajaks a. 1835—1860 (seals., lk. 29).

[172] KV 79, 125 jj.

[173] Vrd. näit. vastavaid teateid Mustjalast — EA 30, 523; KM RO : ERA II 201, 369.

[174] *Hääl* 1913, nr. 34 (Mõnda Mustjala kihelkonnast).

[175] KV 81, 61.

[176] *Saarlane* 1886, nr. 8 (Kuidas võiksime oma rahva käsitööd edendada?).

areng jõudnud kõige kaugemale. Kärlalgi on mõnel määral harrastatud vankri- ja saanivalmistamist (eriti Sõmera külas valla keskosas). Omaette silmapaistvaks tööharuks kujunes aga painutatud korjudega a i a t o o l i d e tegemine, mis oli levinud valla põhjaosas Mustjala metsade lõunaserval asuvais külades (peakeskus J õ e m p a k., edasi Sauvere, Nõmpa, Kandla, Kaarmise k.). Samas oli ka vikatiseppade keskus Paiküla.

seljatoega tugitoole, mille eest saavad 35—40 kop. tükist.[178]

Aiatoolid tehti kogu aeg sama tüüpi. Need olid treitud jalgadega ning pulkseljatoe ja painutatud korjupuuga laudistmega toolid, mille kõrval valmistati ka samasuguseid pikemaid sohvasid 2—3 inimese jaoks (joon. 243). Toolide korjupuud painutati saarest, harvemini sarapuust, kuna muud osad tehti männist, kasest jne. Harilikult võeti korraga käsile

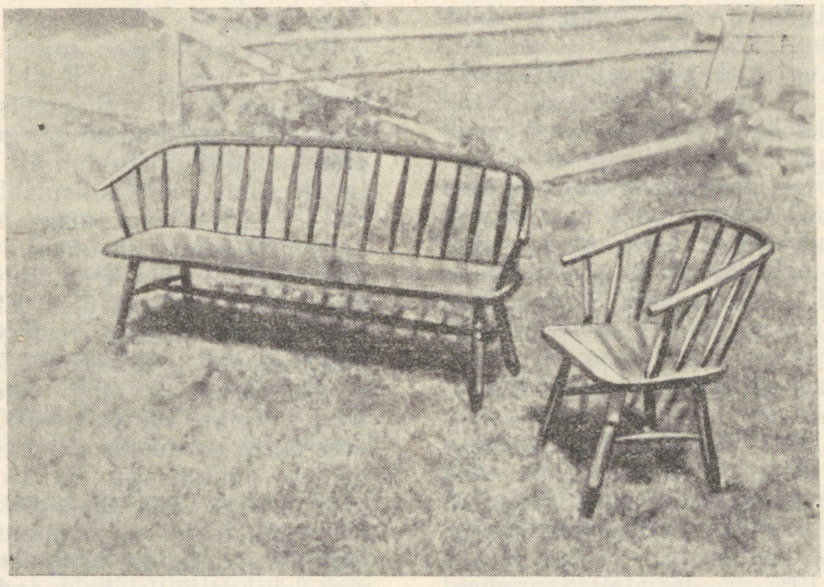

Joon. 243. Aiatool ja *sohva*. Kärla, Kandla II k. Autori foto 1955.

Töö, mis rahuldas peamiselt linna vajadusi, tekkis alles XIX saj. lõpul. Kandla II küla toolimeistri Sander Lepiku (sünd. 1879) mälestuste järgi algas aiatoolide tegemine Jõempa külas 1890. a. paiku. Töö algatajaks olnud Mustjala poolt Ohtja külast pärit talusulane. Varsti tehti aiatoole kõigis kuues Jõempa küla talus, kuna naaberkülas oli ainult üksikuid tegijaid. Eelesitatuga on kooskõlas ka trükisõnalised teated. 1881. a. statistika andmeil puuduvad Saaremaal veel toolitegijad (vt. tab. 1, lk. 221). Ka ei mainita Kärla toolitööndust 1886. a. saarlaste käsitöö ülevaates.[177] Käesoleva sajandi algul (1902. a.) aga juba kuuleme, et kohalikud puusepad valmistavad kindlaid, läti kõrkjapõhjaga toolidest hoopis vastupidavamaid hea pool tosinat tooli, mis detailide kaupa valmis tehti. Sellisel viisil kulus 6 tooli valmistamiseks umbes kaks tööpäeva. Peaaegu kõik valmis toolid viidi värvimata Kuressaarde ülesostjatele, kes neid turustasid kohapeal Kuressaares, edasi Riias, Pärnus, Tallinnas, Tartus, Valgas, Narvas jm., isegi Peterburis.[179] Toole kasutati peamiselt linnaparkides, suvituskohtade aedades jne. Levinud on nad ka töökeskuse ümbruskonnas asuvais külades.

Lähemalt kirjutatakse Kärla toolitegemisest 1910. a. Kuressaare ajalehes «Hääl»

[177] *Saarlane* 1886, nr. 8.

[178] *Saarlane* 1902, nr. 28 (J. T., Koduse käsitöö sõpradele Saaremaal). Vrd. ka *Olevik* 1902, nr. 128, lk. 689.

[179] Vrd. *Hääl* 1907, nr. 24 (Kärla kihelkond); *Postimees* 1910, nr. 274, lk. 6 (Kärlalt).

nr. 90 (Kärlalt): «Meie kihelkonnas leidub rohkesti virkasi käsa, kes talvel mõnesugust käsitööd tehes endale lisateenistust otsivad. Üks sarnastest käsitööharudest on aiatoolide tegemine. Kes usinasti asjast kinni hakkab ning materjali juba varemalt valmis kogub, võib talve sees sadat kaks aiatooli valmis teha. Tean isegi mehe, kes neid koduste tööde kõrval õige tähtsuseta kaasabi juures kolm sada talve sees valmis virutas, ja töö oli tubli.

Müügile ei toimeta toolitegijad toolisi mitte otse teel, vaid vaheltkauplejate läbi, mis läbi muidugi töötajate tulu väikseks kipub jääma. Kuid meie pisikesi palkasi silmas pidades teenivad toolitegijad talvel ikkagi võrdlemisi hästi. Praegu saavad nad ülesostjatelt — Kuressaare kaupmeestelt — 50 kuni 55 kop. tooli eest. Seda loetakse juba hääks hinnaks. Varemalt on aiatoolid veel odavamad olnud.» Mõni üksik mees olevat katsunud oma toole ka ise Riiga, Pärnusse või Tallinna viia, kus saavat 80 kop. kuni 1 rbl. toolist, kuid suurte veokulude tõttu ei tasuvat üksi müük end ära. Ülesostjaist vabanemiseks soovitab ajaleht toolitegijail korraldada oma toolide ühismüüki.

See viimane soovitus jäigi vaid soovituseks ja edasigi töötasid Kärla toolimeistrid peamiselt Kuressaare ülesostjatele. Töö püsis võrdlemisi stabiilsel tasemel kuni kodanliku riigi lõpuni, mil tööndaja tooli eest sai umbes 1 kr. 40 senti. 1937. a. loendati Saaremaal ametliku statistika järgi 11 aiatoolitegijat (vt. tab. 2, lk. 221). Nimetamisväärselt suurem pole nende arv nähtavasti kunagi olnud.

Eesti mandriosas leidub veel kolm tähelepandavamat keskust, kus kodutööndus omandas ulatuslikumad mõõtmed samuti alles kapitalismi perioodil.

Koonga (hiljem Soontaga) vald Pärnumaal (nüüd Lõpe ja Koonga külanõukogu Lihula rajoonis) on olnud viimase ajani Lääne-Eesti silmapaistvamaid kodutööndus-keskusi. Osalt ulatub töö siin kaugemasse minevikku — nimelt P e a n t s e külas, kus kuni umbes 1850-ndate aastateni tehti pärnakoorest kerega s a a n e.[180] XIX saj. teisel poolel kujunesid siinseiks peatoodeteks aga r e e d, v o k i d ja v a a d i v i t s a d; ka kudusid naised rohkesti kangaid müügiks. Tugevasti oli vallas arenenud veel lubjapõletamine.

Kodutööndusliku töö eelduseks on ka Koongas olnud kehvad põllumaad, mis on kas madalad ja vesised või jälle õhukese mullakihiga paepealsed, ja väikekohtade suur arv üksikuis külades. Pealegi tõkestas Koongas põllunduse arengut kaua püsinud põllumaade üleribasus. Maad krunditi alles 1905.—1910. a. Kuhu ja Peantse külas, mis olid ühtlasi valla tähtsamaid kodutööndusküläsid, jäid ribapõllud kasutusele veel kodanliku riigi ajalgi.

R e e t e g e m i n e sai kohapeal alguse XIX saj. keskpaiku K a l l i külas, mis sel ajal rajati Kalli kroonumõisa jaotamise teel vene usku siirdunud talupoegade vahel. Siinne põllumaa oli küll suhteliselt hea, aga et mõis jagati enamikus 9-vakamaalisteks pisikohtadeks, igaühel 3 vakamaad põldu, pidid küla umbes 30 peret paratamatult otsima lisateenistust. Kalli mõisale kuulunud Peantse külas mindi nüüd samuti üle reetegemisele. Eriti laialdaseks muutus reetegemine XIX saj. lõppkümnendeil, mil see töö levis veel R a b a v e r e (Rabara) ning vähesel määral ka L õ p e külas. Suures, 50—60-perelises Rabavere külas soodustas töö arengut jälle rohke vähese põllumaaga (9 vakamaad) talude ning hoopis väikeste popsikohtade arv. Nii üsna ulatuslikuks paisunud töö jätkus ka käesoleval sajandil, osutades paaril viimasel aastakümnel küll juba taandumise tendentsi. Arvukamalt leidus 1948. a. reemeistreid veel Kalli külas. 1921. a. hinnati Koonga meistrite aastast kogutoodangut 500—800 reele, kusjuures enne Esimest maailmasõda olnud nimetatud külades üldse 23 reemeistrit. Iga meister teinud nädalas keskmiselt kaks rege.[181] Regesid valmistati tsaariajal eriti palju ümbruskonna mõisate tellimisel. Väiksem osa läks müügile Pärnu, Lihula, Audru, Mihkli ja Vatla laatadel. Pärnust olevat ülesostjad Koonga regesid viinud vagunitäite viisi Viljandimaale, kus olnud vähe reemeistreid. Lisaks reetegijatele leidus Koongas ka üksikuid vankrimeistreid, kuid see töö vaibus Valtu kodutööndajate võistluse tõttu juba XIX saj. lõpul.

Reetegemise kõrval oli samas neljas külas XIX saj. teisel poolel tähtsaks teenistusallikaks v a a d i v i t s t e (*pütavitsad*) tegemine Pärnu püttseppade poolt valmistatavate lina-

[180] Pärnakoort käidud saanide jaoks toomas talvel salaja üle Pärnu lahe Tahkuranna kandist, sest kohapeal kasvab pärni vähe.

[181] M a r t s o n, lk. 94.

seemnevaatide jaoks. See töö oli levinud laiemaltki, näiteks naabruses asuvas Paimre külas. Tööharu seostub tihedasti Viljandimaal jm. alates eriti 1860-ndaist aastaist arenenud massilise linakasvatusega, mille saaduste peamiseks väljaveosadamaks oli Pärnu. Linaseemnete väljavedamisel purjekatega tuli need pakkida vaatidesse, sest lahtised linaseemned «lainetusel hakkavad liikuma nagu vesi ja uputavad laeva ära». Kui käesoleva sajandi algul linaseemneid järjest rohkem hakkasid vedama suured aurikud, vaibus kiiresti ka vaatide ja vaadivitste tegemine, mis kadus lõplikult 1920-ndail aastail.

Linakasvatuse kiiret tõusu XIX saj. keskel kajastab muide hästi püttseppade arvu kasv Pärnus. 1857. a. oli siin 10 püttseppa 5 selli ja 7 õpipoisiga.[182] Viis aastat hiljem (1862) oli püttseppi aga juba 12, 10 selli ja 20 õpipoisiga, kusjuures Pärnu oli Riia kõrval Liivimaa linnadest suurimaks püttseppade koondumiskohaks (64-st püttsepast asus neis kahes linnas 60).[183] 1881. a. loendati Pärnus 33 püttseppa, samal ajal kui neid kaheksas ülejäänud Liivimaa provintsilinnas kokku oli 30.[184] On siis ka mõistetav, kuidas samal ajal pidi Koonga külades arenema pütavitste tegemine.

Pütavitsad tehti kõik sarapuust, mida ümbruskonna paepealsetel kasvas rohkesti. Ometi tekkis suure tarviduse tõttu kohapeal varsti sarapuudest puudus, mistõttu vitsapuid tuli hakata ostma üsna kaugelt, näiteks Haapsalu ümbrusest. Ka on Pärnu püttsepad Koonga mehi isegi Lätimaale saatnud vitsu tegema. Pütavitsad olid 6—7 jalga pikad ja umbes tollise läbimõõduga (lõhestatud rehavarre jämedused). Vitsavestmine toimus nagu Avinurmeski liimeistriga *vitsapengil*. Edasi koolutati vitsad läbi tünnikujulisel *koolutamise painel* ja painutati siis erilisel *painutamise painel* neljakaupa korraga rõngasse. Painutamise paine kujutas endast neljal umbes $^3/_4$ m kõrgusel jalal seisvat puurõngast, mille ühes servas oli vahe, kust painutaja sai paine sisse minna. Rõnga peale oli löödud 4 pulka, mille taga toimuski vitste võrusse käänamine. Vitsavõrud seoti paine lahtise ääre kohalt pajuvitsast *nidega* kinni. Neli niisugust neljakaupa seotud võru moodustasid ühe *kimbu* e. vaaditäie (16 vitsa). Päevas olevat saanud valmis umbes 20 kimpu, seega 320 vitsa. Vitsakimbust makstud varem 25 kop., käesoleva sajandi algul aga juba ainult 15 kop.

Vokitreimine koondus Koongas valla idaossa keskusega Kuhu külas. Töö on saanud alguse 1860. a. paiku, mil kohaliku rahva mälestuse järgi Kuhus hakkas vokke tegema Aadutoa popsikoha puujalaga peremees. See Aadutoa «Puujalg» olnud üldse suur meistrimees, teinud endale isegi puust treitud osadega tunnikella valmis. Vokitööst haarasid peagi kinni ka teised vähese maaga mehed, kellele töö tulukust nähes hiljem mõned suuremate talude pidajad järele tulid. 1880-ndail aastail tegi Kuhus vokke juba iga mees — 6 talu ja 2 saunikut. Töö levis ka naaberküladesse, kus sajandi vahetusel oli vokitreialeid Saleveres 3 (neist esimene õppinud töö ära Kuhus sulaseks olles), Joonusel 3 ja Pikaveres (Pikara) üks, seega üldse kokku 15 meistrit. Nagu eespool osutatud, kasutati siin treipinkide ringivedamiseks rohkesti väikesi katuseveskeid (vt. joon. 208), mis mõnevõrra tõstis tööjõudlust. Töö muutus vähem tulukaks juba Esimese maailmasõja eel, kui ilmusid ketrusvabrikud. 1921. a. arvestati siin siiski veel 13 vokimeistrit kogutoodanguga aastas umbes 400 vokki.[184a] Vokke turustati kõige enam Pärnu ja Lihula laadal, samuti Mihkli, Vigala, Märjamaa jt. laatadel. Palju viidi vokke ära ka kodunt, peamiselt ülesostjate poolt. 1948. a. leidus kohapeal veel 5 vokimeistrit, neist vanas töökeskuses Kuhus ainult üks, Saleveres 2 ja Joonusel 2. Enamikus piirdus nende töö aga üksnes kõige lähema ümbruse vokkide parandamisega.

Assikvere külas ja selle lähemas ümbruses Pala (end. Halliku ja Ranna) vallas Kodavere kihelkonnas Tartumaal (nüüd Pala külanõukogu Tartu rajoonis) oli üsna tähelepandav vankrirataste valmistamise keskus. Kuigi siinsest paikkonnast on andmeid mõninga puutööharrastuse kohta juba XVIII saj. lõpul (vt. lk. 262), sai rattategemine siin alguse alles XIX saj. lõpul, mil ühenduses talude päriseksostmisega paljud talud jaotati väiksemateks, umbes 20- ja

[182] Jung-Stilling, Material III, lk. 118.

[183] Tsit. teos, I, lk. 38 jj. Eestimaa suurimas keskuses Tallinnas oli 1863. a. püttseppi üksnes 6 meistrit 3 selli ja 5 õpilasega (Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbfleiss und Handel 1863, vg. 330).

[184] Jung-Stilling, Ergebnisse II, Tab. 7.

[184a] Martson, lk. 96.

10-hektaristeks kohtadeks (pool ja veerand kohta). Väikekohapidajad hakkasidki lisaelatust hankima käsitööga — mehed rattategemisega, naised kangakudumisega.

Tehti peamiselt v i t s r a t t a i d. Töö algatajaks oli Jakob Jürgenson (1856—1937) Assikvere küla alaosast Palu külast Nässi talust. J. Jürgenson oli viis aastat Venemaal sõjaväeteenistuses, kust ta 1880-ndate aastate algul tagasi pöördus ning asus elama majulisena oma venna Matsi juurde, elatades end vitsrataste tegemisest, millega oli nähtavasti Venemaal tutvunud. Sajandi vahetusel oli Assikveres rattategijaid veel vähe, paar-kolm meest samas Palu külas. Käesoleva sajandi alguskümnendeil aga levis töö kiiresti ja 1920—30-ndail aastail arvestati Assikveres juba 24 rattameistrit, neist 9 Palu külas, kus rattaid tehti igas peres. Mitmeid kodutööndajaid leidus veel popsikohtadel naabruses Rüütli küla heinamaadel ning Piibumäe e. Piibumetsa külas (siin tehti ülekaalukalt pöidrattaid). Töö levis ka endise Ranna valla alale, kus leidus palju vabadikke ja kus Ranna mõis tükeldati kodanliku maaseaduse alusel pisikohtadeks. Käsitöö tegemine muutuski viimati nimetatud piirkonnas üldisemaks alles kodanliku riigi päevil, kusjuures siin rattategemisest tähtsamaks kujunes regede tegemine. Eriti rohkesti oli kodutööndajaid R a n n a asunduses, vähem leidus neid Sookülas, Äteniidi ja Sassukvere külas.

Töö toimus oma pere jõududega, palgalisi ei kasutatud. Esialgu saadi puid rattavitsade jaoks lähema ümbruse metsadest, kus kasvas rohkesti saari. Kuid juba XX saj. algkümnendeil tuli saarepuid hakata hankima kaugemalt. Kõige enam saadi neid Kavastu ja Luua (Palamuse lähedal) mõisa metsast. Rattavitsad painutati kevadel, muu töö toimus talvel. Aastas tegi üks meister keskmiselt 30—50 vankritäit rattaid. Müügi peahooaeg oli kevadtalv ja kevad, alates Tartu küünlalaadast ning lõpetades jaanilaadaga. Rataste peamine müük toimus laatadel Tartus, Kallastel, Mustvees ja Jõgeval, kuid müügireise tehti ka Põltsamaale, Rakveresse ja Jõhvi.

Töö ulatuslikumaks muutumisega ilmusid käesoleva sajandi algul ü l e s o s t j a d. Nende hulgas oli ka paar kohapealset meistrit, kuid enamik tuli väljastpoolt. Avinurme hangeldajad ei jätnud siiagi oma katsesarvi ulatamata. Kohapeal oli üldtuntud Avinurme vahekaupmees «Puujalg Joosep». Eriti suureks aga kujunes v e n e vaheltkauplejate osa. J. Jürgenson lõi juba oma töö algul suhted Peipsi-taguste vene kaubitsejatega, kes olid iga-aastased külalised Kallaste jäälaadal märtsikuus, ja tegi suurema osa tööst just neile. Hiljem läks ka teiste rattameistrite toodangust oluline osa Venemaale. Kallaste laadalt viidi tavaliselt ikka kümneid koormaid rattaid Peipsi taha. Ka Tartu laatadel ostsid vene kaupmehed rattaid üles ja saatsid neid raudteel Venemaale. Klassisõja tulemusena sulgunud piir lõikas selle ulatusliku turu ära. Seda püüti korvata kaugemate müügiretkedega Eesti alal, mis suundusid eriti Virumaale. Varsti hakkasid Virumaa ülesostjad käima kohapealt rattaid ära viimas. Ülesostja teenis vankritäielt keskmiselt 2 kr. (vankritäie müügihind 1930-ndail aastail oli 10—20 kr.).

1948. a. jätkus töö Assikveres, ehkki mõnevõrra vähenenult, edasi veel vanas joones. Üksnes ülesostjad olid nõukogude võimu poolt minema pühitud. Veel vana üksiktalupidamise kammitsas olevad kodutööndajad suhtusid kaunis jahedalt artelli asutamise küsimusse, leides «omal käel» töötamise olevat mõnusama. Hiljem on rattategemine seal hoopis vaibunud.

Valtu (hiljem Rapla) vallas Harjumaal (praegu Rapla külanõukogu Rapla rajoonis) harrastatav kodutööndusliк v a n k r i t e tootmine on seni trükisõnas vähe tähelepanu leidnud. Ometi on siin tegemist viimastel aastakümnetel Avinurme kõrval ühe kõige elujõulisema kodutööndusкeskusega.

Vankrivalmistamine Valtus on koondunud kõrvutistesse K u m m a, K a e r e p e r e ja S a u n a külla, kus selle tööga elatusid paljud vähese maaga vabadikud. Kõrvalteenistust andis see aga ka reale suurematele taludele. Sauna külas, mis koosneski viletsa maaga väikekohtadest, tegeldi 1920—30-ndail aastail vankritööga kõigis 20 peres. Ka Kumma ligi 40 talundist oli tööndajaid umbes 30, Kaereperes 12. Üsna arvukalt leidus tööndajaid veel Põrsaka külas (11), vähem Nurme külas (6). Kokku tegeles tol ajal vankritööndusega umbes 80 tööndajat. Vankrivalmistuse kõrval on tehtud ka saane ja regesid, kuna muud puutööd kohapeal laiemalt pole harrastatud.[185]

---

[185] Vrd. siiski KV 78, 104 Kose ja KV 81, vast. 32 Keila, mille järgi Rapla kandi mehed olevat laatadel müütanud viljasarju ja mitmesuguseid puunõusid.

Kohalike elanike mälestuse järgi ulatub vankritegemise algus Valtus XIX saj. keskpaika, mil laiemalt hakati kasutama rautatud vankreid. Näiteks mäletas Kumma küla vana vankrirautaja Mart Kõrtsini (sünd. 1875), et tema vanaisa teinud vankreid kuni pimedaksjäämiseni umbes 1865. a., kusjuures ta teeninud selle tööga rohkem kui talukoha pidamisega. Massiliseks muutus töö siiski alles sajandi lõpul, mil Valtu vankrimeistrid ilmusid hulgaliselt kaugema ümbruse laatadele. Tehti peamiselt *töövankreid*, vähesel määral (kogutoodangust umbes 5%) ka lihtsõiduvankreid.

Tööd tehti peamiselt talveperioodil. Vähese maaga saunikud võtsid appi ka osa suvest. Et kohapeal metsa ei jätkunud, siis osteti puumaterjal peamiselt Käru ja Lelle metsast. Eriti XX saj. algkümnendeil tehti rohkesti *vitsvankreid* (s. o. vitsratastega vankreid), mille jaoks painutatud rattavitsad osteti Pärnu laadalt Laiksaare meestelt. Kohapeal jagunes töö puu- ja raudseppade vahel — ühed tegid puuosi, teised rautasid vankri. Raudseppi oli igas külas, kokku 14. Tavaliselt muretses puusepp ka rauavärgi ja sepp ainult rautas vankri, mille eest sai 1930-ndail aastail tasu 5—6 kr., pealelööja 2 kr. Viimane oli enamasti puusepa poolt, kuid leidus ka seppi, kes töötasid kahe selliga — üks lõõtsatõmbajaks ja pealelööjaks, teine valmis osade kohalepanijaks. Mõned puuosade tegijad pidasid samuti abilisi-õpilasi, kes algul tegid lihtsamat tööd, vilumuse suurenedes aga valmistasid juba kõiki vajalikke osi. Keskmine aastatoodang vankrimeistril, kes suurema osa aastast sel alal töötas, oli umbes 20 vankrit. Kogutoodanguks hinnati 1920—30-ndail aastail umbes 1000 vankrit aastas. Teenistus vankri pealt oli tavaliselt kuni 10 kr.

Vankrid müüdi enamasti laatadel. Tellimistööd tehti vähe, peamiselt ümbruskonna taludele, tsaariajal ka mõisatele. Peamüügikohaks oli varem Paide, pärast Lelle—Pärnu raudtee avamist 1928. a. aga Pärnu. Laialt liiguti laatadel veel Läänemaal (Lihula, Haapsalu, Märjamaa), Harjumaal (Rapla, Nissi, Hageri, Keila, Jüri, Anija jt.), Põhja-Viljandimaal (Viljandi, Võhma) ja Põhja-Pärnumaal (Vändra). Vankrid müüs tavaliselt iga meister ise. Ülesostjatele kohapeal ei müüdud, küll aga vahel laadal järelejäänud kaupa.

Kodutööndajate olukorrast 1929.—1934. a. majanduskriisi ajal andis kohalik Sauna küla tööndaja Villem Sulu (sünd. 1901) tol ajal ajalehes järgmise trööstitu pildi:

«Rapla valla Valtu asundus, kus perekondi arvult 44, on kuulus vankritegemise poolest. Aga kuidas siin elatakse, see on kõigil teadmata. Siin tehakse tööd 16—18 tundi päevas — väikeses sumbunud toakeses, mis muidugi tervishoiule ei vasta. Ja selle pika tööpäeva tasuks jääb 80—100 senti...

Valtus on väikseid mõnevakamaalisi saunamehi palju, keda ähvardab tõsine viletsus. Kuidagi ei jõua selle väikese tööpalgaga perekonda üleval pidada isegi mitte silguleivaga, muust rääkimata.

Kulusid tõi juurde ka raudtee sõiduhinna tõstmine. Laadale sõit on hulga kallim kui ennem. Ka malmitöösturite ühinemine tõstis vankripusside hinda 130 sendi võrra. Aga nälja sunnil pead vankrit endisest odavamini müüma. Paljud on sunnitud poest rauda võlgu ostma, kuigi võimata nii kiirelt tasuda. Peab alati hirmul olema — ei tea kuna oksjon koputab ja viimse varanduse riisub.

Palju raskusi tekitavad suurtalunikud, kellel 60—70 tiinu, kuid ikkagi sealjuures veel vankreid teevad — kas või jäägu põld sööti, kui aga saavad vaese saunamehe eest selle viimse leivaraasukese ära võtta. Laadal võivad nemad vankreid veelgi odavamini müüa — neil ju hobune laadale minemiseks ja leib oma põllu pealt. Vaene saunamees peab kõik ostma, mis küll praegusel rahakehval ajal varsti võimata. Saunamehed, kellel 6—7-liikmeline perekond, ei jõua niimoodi kaua vastu panna: abi pole kuskilt loota, nad nälgivad.»[186]

Olukorra parandamiseks üritati sel ajal kohapealsete kehvikute poolt töö ja turustamise ühist organiseerimist, kuid tööndajate varanduslike vahede tõttu ei tulnud sellest midagi välja.

Pidevalt ähvardavast majanduslikust viletsusest võis kehvikut-kodutööndajat päästa ainult nõukogude kord, mis tegi lõpu majanduslikele kriisidele ja majanduselu plaanitule kõikumisele ning likvideeris kulakluse võimutsemise külas. Nõukogude võimu ajal ühines enamik Valtu kodutööndajaid vankritegijate artelliks, lõpetades nõnda aegunud omaette nokitsemise ning asudes ühistöö

---

[186] *Rahva Sõna* 1930, nr. 271, lk. 5 (Saunamees, Vankritegijad suures kitsikuses).

ratsionaalsele teele, mis tähendas suurt edusammu siinse vankritööndu arengus.

1950. a. ühines nimetatud artell puidutööliste artelliga «Rapla», mille 62 tootevtööliisest 1954. a. oli vankritegijaid 19. Enamik neist olid ühtlasi ka kolhoosi liikmed. Töö artellis oli mehhaniseeritud ja koondatud töökodadesse. Rattarehvi pealepanekuks kasutati hüdraulilist pressi. Ainult ühes Sauna küla sepikojas toimus vankrite rautamine 1954. a. veel põhiliselt käsitsi. 1953. a. tootis artell 456 ühehobusevankrit. 1956. a. läks artell «Rapla» üle Rapla Rajooni Kohaliku Majanduse Kombinaadi koosseisu, kus veokite valmistamine endiselt jätkub. 1959. a. toodeti siin 440 vankrit, 1081 komplekti vankrirattaid ja 650 rege.

Nii on Valtu Avinurme kõrval teine piirkond Eestis, kus kodutööndu baasil on organiseeritud vastav sotsialistlik tootmisettevõte.

f) Kokkuvõte

Eelnevas nägime, et puu-kodutööndu mõningast arengust Eestis on seni otseseid teateid alles alates XVIII saj. algupoolest (Tudulinna, Hiiumaa, Sagadi). Ometi lubavad kaudsed andmed eesti talupoegade kodutööndu esimesi algmeid pidada ulatuvaks tõenäoliselt juba XVI—XVII sajandisse (Avinurme, Hiiumaa, Saarde), s. o. aega, millal see juba kõigis naabermaades oli suuremal või vähemal määral arenenud. XVIII saj. teisel poolel loetletakse nimetatutele lisaks juba terve rida puutööndusspiirkondi (Tarvastu, Vändra, Nõva jt.). Ei tohiks olla kahtlust, et hiljemalt sellel sajandil hakkas kujunema ka Haanja kodutööndus.

XVIII saj. allikate valgusel olid vanimateks tööndusharudeks puunõude valmistamine ja saanide-regede tegemine, mis kahtlemata tuginesid otseselt talurahva kodukäsitööle. Põnilistes puutööndusharudes lähtubki kodutööndus kõikjal tüüpiliselt kodukäsitööst.[187] Arvatavasti omandasid varakult kodutöönduslikku ilme ka painutatud kerega esemete (vakkade, sarjade, sõelte) valmistamine ja kausitreimine.

Kapitalistlike suhete arenemine XIX sajandil tõi juurde mitmeid uusi tööndusharusid, kuigi kõige juhtivamaks jäi edasigi põline puunõude valmistamine peakeskusega Avinurmes. Sajandi algul arenes jõudsalt Haanja piibutegemine, mille õitseaeg sajandi keskpaigaks juba lõppes. XIX sajandi teisel poolel muutusid eriti tähtsaks vokitreimine ja vankri- ning rattavalmistus, millisel alal sel ajal tekkis mitmeid uusi töökeskusi (vokitööndus Koongas, vankritööndus Valtus, rattategemine Assikveres jne.). Need uued tööndusharud ei lähtunud tavaliselt enam kodukäsitööst, vaid algatajaks oli siin mõni käsitööline, keda veel näiteks Koongas ja Assikveres otseselt mäletatakse.

Kõik need tööndused teenindasid esmajoones järjest enam kaubamajandusele tuginevat küla. Puunõudest läks siiski küllalt suur protsent ka linnadesse. Põhiliselt linnaturule orienteerus XIX sajandi lõpul tekkinud Kärla aiatoolide tööndus.

Kodutööndu tekkimise eeldused on töökeskustes üldiselt samalaadsed — viletsad põllumaad ja väikesed talu- või popsikohad, mis talupoegi ei suutnud ära elatada. Paiknemine metsanurkades pakkus juba iseenesest rohkesti toorainet, mis talupojad suunaski puutööndusele. Haanjas, kus metsa oli vähe, arenesid ka mitmed tekstiilitööndusharud, kuna puutööndus es oli kesksel kohal vähe materjali nõudev piibutegemine. On tähelepandav ka, et hilistekkelised kapitalismiaegsed töökeskused pole enam nii tihedasti seotud metsaga (s. o. kohapealse toorainega) kui põlisemad.

Igal juhul asuvad peaaegu kõik Eesti kodutööndus keskused kõrval põhilistest põllumajandusrajoonidest ning eemal ranniku kaluriasustusest. Selles kajastub ilmekalt ühiskondliku tööjaotuse arenemine talurahva hulgas sõltuvalt kohalikest majanduslikest ja looduslikest eeldustest.

Töö tehnika ja organisatsioon jäid eesti kodutööndus es üldiselt madalale tasemele. Tehnika oli rutiini tardunud nagu kõikjal talupoja-väiketööndus es. Tööjaotus avaldus peamiselt tööndajate spetsialiseerumises teatud tooteliigile, sageli tervete külade kaupa. Ka võib täheldada töö üksikoperatsioonide jaotamist perekonnaliikmete vahel (näiteks meeste ja naiste vahel Välgi sõelategijail) või ajaliselt, kui kodutööndaja töötas üksi (näiteks Tudulinna vokitreialeil, Avinurme puunõude tegijail jne.). Kaugemale ulatuva tööjaotuse osas väärivad märkimist painutustööde mõningane spetsialiseerumine pooltoodetele (rattavitsad ja reejalased Laik-

[187] Лященко II, lk. 94.

saares), millega varustati teisi kodutööndajaid, ning puu- ja rautustöö jaotamine Valtu vankritööndustes.

Palgatööliste kasutamist on eesti kodutööndustes esinenud vähe. Küll aga on jõukamad kodutööndajad, kel oli suurem talu, pidanud palgatöölisi põllumajanduses ja ise tegelnud peamiselt tööndusega (Avinurmes, Valtus jm.). Kehvemail kodutööndajail avaldus tööndusele pühendumise tendents teisiti — siin oli võrdlemisi tüüpiline põllutööde kõrvale jätmine, mis väga selgesti ilmnes Avinurmes. Üldiselt jäi kogu eesti kodutööndustes, nagu see ongi iseloomulik talurahvatööndusele, püsima tihe seos põllumajandusega, mis pidurdas tema tehnilis-organisatsioonilist arenemist.

Toodete turustamise varaseimaks astmeks, mis kodutööndustes arenemise esimestel sajanditel nähtavasti täiesti domineeris, oli nende vahetamine lähema ümbruskonna külades otseselt vilja vastu. Veel XIX saj. teisel poolel on seda üsna ulatuslikult harrastanud eriti väiksemate keskuste tööndajad. Niisugune vahetuskaubitsus oli eesti külas tol ajal veel muudelgi aladel laialt levinud (näiteks kalade, sibulate jms. vahetamine vilja vastu).

Esikohal oli aga XIX ja XX sajandil laadakaubandus. Enamasti eelistasid kodutööndajad ise oma tooteid laadale viia, kuid mida ulatuslikumaks läks tootmine, seda rohkem ilmus tööndaja ja tarbija vahele ülesostjaid. Turu ja tootmise laienemise protsessis oli see paratamatu nähtus ning ühtlasi oluline samm kapitalistlike suhete arenemisel talurahva kodutööndustes.[188] Tüüpiliselt kujunesid ülesostjad kodutööndajate endi jõukamast kihist, kel oli selleks olemas rahalisi ressursse (Avinurmes näiteks Vadi ja Adraku küla suurtalunikud). Nii ilmus XIX saj. teisel poolel eesti kodutööndusse kaubanduskapital ja hakkas kiiresti arenema kodutööndajate kihistumine — ühel pool jõukas kulaklik ladvik, teisel pool aina suuremate majanduslike raskustega võitlev väiketööndajate hulk. Eriti iseloomulik oli see areng Eestis Avinurmele, kus ülesostjad XIX saj. lõpul ja XX saj. algupoolel laiendasid puunõude turu ülemaaliseks, lämmatades oma võistlusega rea kohalikke puunõude valmistamise keskusi (Hiiu, Nõva, Lelle, Mustjala) (vrd. joon 233, 234). Avinurme ülesostjad haarasid enda kätte ka suure osa lähikonnas asuvate Välgi sõela- ja Assikvere rattameistrite toodangu turustamisest.

Orgaaniliselt kodutööndajate keskkonnast võrsunud kaubanduskapitalist oli hoopis kõrvalisem linna kaubanduskapitali osa. Viimane valitses küll nähtavasti juba XIX saj. algupoolel Haanja piibutööndust (lähedaste Vene linnade kaupmehed). Ka Kärla toolitööndus vahendajaiks olid eeskätt Kuressaare kaupmehed.

Kaubanduskapitali arenemine eesti kodutööndustes ei jõudnud kaugemale Lenini poolt[189] eristatud kolmest kaubanduskapitali lihtsamast vormist väiketööndustes (toodete kohapeal ülesostmine ja — harvemini, peamiselt Avinurmes — sellele lisanduv liigkasuvõtmine laenude näol ning tarbeainete, eriti vilja müük tööndajaile). Järelikult ei arenenud Eestis kodutööndusest edasi ka kapitalistlikku kodutööd.

Kõik see räägib eesti kodutööndustes suhteliselt madalast arengutasemest. Põhiliselt jäi see peatuma faasi, kus patriarhaalne põllumajandus liitub tööstusliku väikekaubatootmisega turule või töötamisega ülesostjale.[190] Viimane oli õieti ainus olulisem samm kapitalistlike suhete arenemises meie kodutööndustes, kui mitte arvestada vähest palgatöö kasutamist Avinurmes ja Valtus, mis kujutas endast lihtsa kapitalistliku kooperatsiooni algidu.

XIX saj. teisel poolel on Baltimaade avalikkuses olnud mitu korda kõne all käsitöö ja kodutööndustes arendamine maal, millele reformijärgsel Venemaal pühendati peamiselt narodniklike majandusteadlaste eestvõttel suurt tähelepanu. Juba 1855. a. tõstis Liivimaa Riigivaranduste Valitsus üles riigimõisates käsitöökoolide rajamise küsimuse, mida aga kohalikud maakonnavalitsused ei pidanud otstarbekaks, sest talurahva hulgas olevat käsitöölisi küllaldaselt.[191]

Tõsisemalt kerkis kodutööndustes küsimus päevakorda 1870-ndate aastate keskel Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi liinis, millega ühenduses prof. M. Schoenflies Riiast 1877. a. suvel tegi reisi Liivimaa kodutööndustes olukorraga tutvumiseks kohtadel.

---

[188] Vrd. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 298—299.

[189] Seals., lk. 305; vrd. ka V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 193.

[190] Nimetatud arenguastmeid vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 314 jj.

[191] RAKA, fond 554, Errichtung von Handwerkerschulen auf den publ. Gütern (1855—56).

Reis oli mõeldud ettevalmistuseks kogu provintsi käsitööd ja kodutööndust suunava ja abistava tööndusekeskuse rajamisele Riias. See üritus jäi tegelikult teostamata. Küll aga asutati Tartus 1878. a. käsitöö edendamise selts, kelle eestvõttel 1878. a. ja 1881. a. korraldati kursused käsitööõpetajate ettevalmistamiseks maakoolidele. Käsitööõpetuse tegelikul sisseviimisel koolidesse saavutati ainult vähest edu ja mõne aasta pärast vaibusid vastavad katsed hoopis.[192]

Ka eesti ajakirjanduses on kodutööndust ja käsitöö edasiarendamise küsimus XIX saj. lõppkümnendeil ja XX saj. algul sageli kõne all. M. Veske soovitab 1886. a. avinurmikutel uute avaramate turgude leidmiseks käia kohapeal tutvumas Peterburi ja isegi «Õhtu-Euroopa» turu nõuetega puunõude alal.[193] Tartu «Postimehe» veergudelt kostab tihti patriarhaalsete suhete ja vana kodukäsitöö taganutmist, soovi rinnutsi tagasi tõrjuda mitmeid areneva kapitalismi nähtusi küla majanduselus, millega seoses soovitatakse talumajapidamises taaselustada kodukäsitööd. Näiteks kaevatakse siin 1901. a., et veel aastat 30 tagasi oli olukord hoopis parem — siis «tehti reed, rattad, äkked, ja raudpuud, pangid ja muud puunõud vabail talve-õhtuil tares oma väel ära, nüüd ei mõista poiss enam äkepulkagi ära tahuda — kõik tuleb laadalt osta ehk meistri juures tellida?!»[194]

1903.—04. a. areneb «Uudiste» veergudel ulatuslikum poleemika kodutööndusе küsimustes [195], mille käigus antakse tolle aja tingimustes põhiliselt juba õige hinnang tema edasiarendamise tegelikule väärtusele väiketalupoegade majandusliku olukorra parandamise seisukohalt: «See on võimalik, et siin ja seal mõni küla aastat viis mõne uue ettevõtte juures paremini võib teenida, nimelt nõndakaua, kui mõni osav sahkerdaja vahemees ilmub, kes asja ja kasu enese kätte võtab. Et niisugune mees pea ilmub, see on kindel. Ja mida suurem saadav kasu on, seda rutemini ta ilmub.»[196]

Niisiis oli kodutööndusе ja maakäsitöö küsimus Baltimaade ja otseselt Eesti avalikkuses mitme aastakümne jooksul elavalt päevakorras, kuid positiivseid saavutusi selle ala teadlikus suunamises ei olnud ega saanudki olla. Kodutööndus oli ikkagi üleminekunähtus feodaalselt ühiskonnalt kapitalistlikule ja pidi paratamatult taanduma areneva vabrikutööstuse ees. Oma rutiinse, iganenud tootmisviisiga puudusid tal ka kaubanduskapitalile allutatuna ulatuslikuma arengu eeldused.

K. Marx iseloomustab kaubanduskapitali kodutööndusse ilmumise olemust järgmiselt: «Kui suur ka ei ole viimase tee kui üleminekuastme ajalooline tähtsus ..., ei vii ta iseenesest siiski murrangule vanas tootmisviisis, mis pigemini konserveerub ja püsib seejuures kui talle endale vajalik eeltingimus ... Niisugused suhted on kõikjal tõelisel kapitalistlikul tootmisviisil teel ees ja hävivad vastavalt selle arenemisele.»[197]

Hoolimata sellest, et reas tööndusharudes kodutööndus Eestis XIX saj. teisel poolel külas jõudsalt areneva kaubamajanduse toimel saavutas tähelepandava ulatuse, võis tema teistes osades kogu rahvamajanduse ja eluolu kiire muutumise tõttu täheldada laostumist. Sellega ühenduses vaibus kodutööndus mitmel pool (Hiiumaal, Haanjas, Lelles jm.) juba XIX saj. lõpuks. XX sajandil toimus taandareng üha suuremas ulatuses.

Nõukogude korra kehtestamisel Eestis 1940. a. olid veel elujõulised esmajoones kaks kodutööndusala — puunõudetööndus Avinurmes ja vankritööndus Raplas (Valtus). Sotsialistliku tööstuse ja põllumajanduse arenemine on veelgi tugevasti piiranud nende vanade toodete turgu. Ometi on nende baasil organiseeritud nõukogude tööstusettevõtted lülitunud kindlalt meie vabariigi kohaliku tööstuse süsteemi tänu sellele, et neile on tagatud kõik võimalused ajakohastada tootmisviisi ja ümber korraldada oma toodangut vastavalt ühiskonna uutele nõuetele. Endistest alatises majanduslikus ebakindluses elanud kodutööndajaist on saanud nõukogude töölised, kellele on kindlustatud pidev töö, õiglane töötasu ja ühiskonna tähelepanu ning hoolitsus.

---

[192] Tolleaegsete vastavate ürituste kohta Liivimaal vt. lähemalt Голицын, lk. 335—371. Vt. ka Denkschrift; Schoenflies; samuti rida ülevaateid ajakirjas «Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbfleiss und Handel» 1876—1878; *Olevik* 1887, nr. 11, 21, 22 (x., Käsitöö rahvakoolides).

[193] Veske, Kuidas võib edeneda, *Valgus* 1886, nr. 8.

[194] *Postimees* 1901, nr. 255—256 (Talvised õhtud ja kodukäsitöö). Vrd. ka *Postimees* 1896, nr. 268 (-n., Kodusest käsitööst).

[195] Vt. *Uudised* 1903, nr. 2—6, 6—9; 1904, nr. 15, 26.

[196] *Uudised* 1903, nr. 8 (M. Martna, Kodune käsitöö — põllutöö abi).

[197] К. Маркс, Капитал III, lk. 346 jj.

LÕPPTULEMUSI

Oleme jõudnud oma vaatlusega lõpule. Jääb teha veel mõningaid kõige üldisemaid kokkuvõtteid puutööonduse arenemise kohta eesti külas.

Feodaalsuhete kujunemise perioodil X—XII saj. valitses Eestis puutööonduse alal kodukäsitöö. Ometi tuleb arvata, et leidus juba ka suhteliselt laialdase tööoskusega puuseppi, kes tegelesid keerukamate puutöödega (laevaehitus, painutustööd jne.). Selleaegsele eesti puutööndusele olid tuttavad põhiliselt kõik need tehnilised oskused, mis on aluseks eesti XIX saj. kodukäsitööle puutöö alal (õõnestus- ja painutustööd, ühepõhjaliste laudnõude tegemine jne.). Eralduvas käsitöös tunti arvatavasti ka treimist. Tööriistade hulk oli üsna ulatuslik, tänapäeva põhitööriistadest puudusid vaid saed ja höövlid.

Etnograafiline, arheoloogiline ja keeleline aines näitavad, et peaaegu kogu Eesti mandril oli puutöötehnika sellal võrdlemisi lähedane vastavale tehnikale põhjapoolseil idaslaavi aladel, idapoolses Soomes ja suures osas Lätist.[1] Saartel ja Läänemaa alal omakorda oli mitmeid ühisjooni Edela-Soome ja Skandinaaviaga. Nii nagu see kultuurnähtuste puhul on tavaline, ei saa siin tõmmata kõigile nähtustele kindlaid ühiseid piirjooni, vaid mõned neist võisid ulatuda osutatud piirist kaugemale itta (näiteks laudnõude uuramistehnika) või läände (näiteks veovahendite painutatud osad). Järgnevate sajandite jooksul nihkusid üksiknähtuste piirid veelgi ühes või teises suunas, millega ühenduses Eesti XIX saj. rahvapärase puutöötehnika alal ulatuslikumaid erinevusi võib täheldada vaid äärmise ida ja lääne vahel. Iseloomulik on siiski idapoolsete joonte tugevam levimine lääne suunas, millele aitas kaasa vene rändtööliste ja kaubitsejate kauaaegne laialdane liikumine meie maal.

Maa vallutamine sakslaste poolt XIII sajandil ja sellele järgnenud saksa käsitööliste sajandeid kestnud sisserändamine Baltimaade linnadesse on jätnud hämmastavalt vähe jälgi talurahva puutöötehnikasse, eriti kodukäsitöö osas. Osalt on seda põhjustanud tsunftikord linnakäsitöös ja saksa käsitööliste tugev eraldatus kohalikust talurahvast, kõige enam aga arvatavasti see, et sisserännanud käsitöölistel ei olnudki pakkuda midagi oluliselt uut talurahva tarbeesemete valmistamise alal. Mõned linnakäsitöö tehnilised võtted ja tööriistad (väikesaed, höövlid) levisid maal peamiselt käsitööliste hulgas, kelle arv feodalismisajandeil aegamööda järjest suurenes. Käsitöötehnikas suuremat murrangut põhjustanud suur- ja lauasaed võttis talurahvas üldkasutusele alles XIX saj. keskel, s. o. juba kujuneva kapitalismi tingimustes.

Kodukäsitöö püsis valitseval kohal enamiku lihtsate tarbeesemete valmistamises kogu feodalismiaja jooksul. XIX saj. teisel poolel taandus ta kaubamajanduse jõudsalt arenedes väga kiiresti. Kaubamajandus haaras kõigepealt talurahva jõukama osa ning osa kehvikutest (seda teenindavate tootjatena), tõmbas aga aegamööda kaasa ka keskmikkude ja kehvikute suure massi. XX saj. algul oli kodukäsitööl juba kogu talumajanduses üsna kõrvaline tähtsus. Suuremal määral säilis see veel vaid saartel.

Mõningate keerukamate tööprotsesside osas jätkus maal feodalismi perioodil käsi-

[1] Lätis näib vanu ühisjooni Eestiga olevat kõige rohkem muistsel liivi-eesti asustusalal Kuramaal ja Vidzemes. Materjali hõredus ei luba aga esialgu teha veel üldisemaid järeldusi kultuurivaldkondade suhtes Läti NSV territooriumil.

töö järkjärguline eristumine. Võimalik, et juba feodaalse killustumuse ajal (XIII—XV saj.) ilmus külla puusepa kõrval ka kitsama tööalaga ratas- ja püttseppi, kellele XVIII sajandil lisandusid arvukamalt veel treialid ja tislerid. Viimased omandasid suure tähtsuse aga alles XIX saj. teisel poolel, seoses küla kapitalistliku arenguga. Üldse elavnes käsitöö maal kapitalismi algperioodil esialgu märgatavalt. Kapitalistliku tööstuse ja kaubanduse järjest ulatuslikuma arengu olukorras suutsid XX sajandi algupoolel oma kohta enam-vähem säilitada üksnes tislerid ja tõldsepad, kuna teiste puukäsitööliste osa küla majanduselus muutus tühiseks. Rida käsitöölisi töötas nüüd paikkondlike kodutööndajate taoliselt esmajoones väikekaubatootjatena.

Talurahva kodukäsitööst lähtuv puu-kodutööndus hakkas Eestis märgatavamalt arenema arvatavasti XVII sajandil, omandamata aga veel kaua olulist tähtsust ühiskondlikus tootmises. Kodutööndajad turustasid oma tooteid peamiselt lähema ümbruskonna külades, vahetades neid vilja vastu. Alles XIX sajandil muutus kodutööndus areneva kapitalismi tingimustes ulatuslikumaks. Igapäevaste puust tarbeesemete osas tõrjus ta sajandi lõpuks vana kodukäsitöö peaaegu täiesti kõrvale ja piiras tunduvalt ka kutsekäsitöö tarbijate ringi. Mõnes osas ulatus kodutööndusе turg väljapoole Eestit piirilähedastele Vene aladele Peterburi ja Pihkva kubermangus.

Nii tehniliselt kui organisatsiooniliselt jäi Eesti kodutööndus aga kaugele maha Vene suurematest kodutööndusрiirkondadest, kus kapitalistlik areng oli hoopis hoogsam. Veel XX sajandil püsis meie kodutööndusеs visalt ja laialdaselt lihtne kaubatootmine, mis oli peaaegu täiesti valitsev kogu eelnenud feodalismi perioodil. Loomulikult toimus ka siin väikekaubatootjate kihistumine ja sel pinnal ülesostjate ilmumine, eriti alates XIX saj. keskpaigast. Ometi ei tekkinud siin väljakujunenud kapitalistlikku kodutööd ega lihtsat kooperatsiooni, esmajoones nähtavasti seetõttu, et töö tugines kohalikule toorainele, mille hankimine enamikule kodutööndajaist ei valmistanud nimetamisväärseid raskusi. Ka tuli eesti kodutööndus kapitalismi perioodi veel väga vähe arenenuna, mis jõudsalt kasvava tööstustoodangu tingimustes omalt poolt pidurdas temas kapitalistlike suhete ulatuslikumat kujunemist.

Võime seega öelda, et kodutööndusе osa kapitalismi arenemise algetapil Eestis seisnes peamiselt kaasaaitamises kaubamajanduse laienemisele maal ning naturaalmajandusliku kodukäsitöö kõrvaletõrjumises. Hoopis vähene oli tema tähtsus kapitalistliku tootmisviisi otseses arenemises, kus ta peagi muutus üheks kõige mahajäänumaks sektoriks oma iganenud tehnika ja organisatsiooniga.

Üldiselt vajutas XIX—XX saj. küla puutööndusele oma pitseri kapitalismile iseloomulik tootlike jõudude segakonsistents, kus kõrvuti esinevad suur- ja väiketööstus, mahajäänud käsitöö ja koguni naturaalse ilmega kodukäsitöö. Selle mõju avaldus selgesti ka talurahva puutöötehnikas, eeskätt tööstusliku lauasaagimise toodete, vabrikutööriistade (saed, höövlid, puurid jne.) ja metallkinnitusvahendite (naelad, kruvid, klambrid) järjest laialdasema kasutamise näol. Sellega ühenduses hakkas enamikul tööaladel kiiresti kaduma vana, sajandeid püsinud tehniline kompleks, millesse üha enam tungis uusi töövõtteid ja -vahendeid. Seoses koduse käsitöö taandumisega unus tavalisel põlduharival talupojal suur osa seniseid tehnilisi oskusi. Peaaegu täiesti kadus kodukäsitöö ringi kuulunud õõnespuuriistade valmistamine. Kõige visamalt püsis vananenud tehnika rutiinses kodutööndusеs (eriti puunõude ja painutatud esemete valmistamise alal), mille najal tänapäeva etnograafiline uurimine saabki teda kõige konkreetsemalt jälgida.

Sotsialistliku majandussüsteemi kehtestamine Eestis on toonud kaasa uusi suuri muudatusi küla puutööndusеs. On kadunud enamik üksikkäsitöölisi. Käsitöö säilitab mõningat tähtsust peamiselt vaid kolhoosi mitmesugustes jooksvates remonttöödes, kus jällegi tõuseb esikohale suhteliselt universaalsete oskustega puusepp, kuna kitsama spetsiaalsusega käsitööliste järele pole enam vajadust. Endiste maakäsitööliste ja kodutööndajate oskused kasutatakse ära moodsa tehnikaga sisustatud puidutööstustes, mis on organiseeritud peaaegu igas Eesti NSV rajoonis. Need kohalikud väiketööstused toodavad vastavalt tänapäeva nõuetele peamiselt mööblit elanikkonnale, ehitusdetaile ja veovahendeid kolhoosidele ja sovhoosidele jms. Nii annab aegunud käsitöö ka põlise puutöö alal järjest rohkem aset eesrindlikule tööstustoodangule.

TÄHTSAM ALLIKAINESTIK JA KIRJANDUS KOOS LÜHENDITEGA

1. Trükitud teosed

Engels, F., Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn 1958.

Lenin, V. I., Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu? — Teosed, I. kd., Tallinn 1948, lk. 109—299.

Lenin, V. I., Kapitalismi arenemine Venemaal. — Teosed, 3. kd., Tallinn 1950.

Marx, K., Kapital. I kd. Tallinn 1953.

Маркс, К., Капитал. III т. 1953.

Aben = Aben, K., Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. — Emakeele Seltsi Aastaraamat III, 1957, Tallinn 1957, lk. 199—215.

Adamson = Adamson, H., Avinurme puuanumate tööstus. — M. Kampmann, Eesti kodumaa II: Lõuna-Eesti. Tallinn 1921, lk. 188—191.

Amman = Das Ständebuch. 114 Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs. Leipzig [i. a.]. (Teose järgi «Eygentliche Beschreibung aller Stände», Nürnberg 1568.)

Ariste, Asks laensõnu = Ariste, P., Mõningaid alamsaksa laensõnu. — Eesti Keel 1937, lk. 132—139.

Ariste, Eesti-rts. = Ariste, P., Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX. 3.) Tartu 1933.

Ariste, Etüm. märkm. = Ariste, P., Etümoloogilisi märkmeid. I. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetused B XLIX. 1.) Tartu 1941.

Ariste, Hiiu = Ariste, P., Hiiu murrete häälikud. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVII. 1.) Tartu 1939.

Arkisto III = Kansatieteellisiä muistiinpanoja Ilomantsin itäkylistä. (Kansatieteellinen Arkisto III.) Forssa 1939.

Assor = Assor, A., Haanja mees. — M. Kampmann, Eesti kodumaa II: Lõuna-Eesti. Tallinn 1921, lk. 240—244.

Ayrmann = Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666—1670. Aus seinen eigenhändigen Aufzeichnungen zum erstenmal veröffentlicht und eingeleitet von Kurt Schreinert. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XL. 5.) Tartu 1937.

Bandaroy = Bandaroy, F. V., Die Böttgerkunst. — Schauplatz der Künste und Handwerke. Vierter Band. Leipzig, Königsberg und Mitau 1765, lk. 1—84.

Bátky = Bátky, Zs., Mesterkedés. — A magyarság néprajza I. A magyarság tárgyi néprajza. Budapest [i. a.], lk. 304—380.

Beiträge = Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. I—XX. Pernau 1813—1832.

Berg = Berg, G., Sledges and Wheeled Vehicles. (Nordiska Museets Handlingar : 4.) Stockholm 1935.

Bertram = Bertram, Dr., [= G. J. Schultz], Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen. Dorpat 1868.

Bibl. verz. = Setälä, E. N., Bibliographisches verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germanischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen. — Finnisch-ugrische Forschungen XIII, Helsingfors 1913, lk. 345—475.

Bielenstein = Bielenstein, A., Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. St.-Petersburg — Petrograd 1907—1918.

Bogoras = Bogoras, W., The Chukchee. (The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History. Volume VII.) Leiden — New-York 1904—1909.

Bomann = Bomann, W., Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen. Weimar 1927.

Buchholtz = Buchholtz, A., Ueber die im Dommuseum aufbewahrten, der Stadt Riga gehörigen Lof- und Külmetmaasse. — Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1899, Riga 1900, lk. 66—100.

Childe = Childe, V. G., The Diffusion of Wheeled Vehicles. — Ethnographisch-archäologische Forschungen. 2. Berlin 1954, lk. 1—17.

Cleve = Cleve, N., Skelettgravfälten på Kjuloholm i Kjulo. I. Den yngre folkvandringstiden. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XLIV.) Helsingfors 1943.

Denkschrift = Denkschrift zur Gründung einer Livländischen gewerblichen Centralstelle. (Mittheilungen der Kaiserlichen Livländischen Gemeinnützigen und Oekonomischen Societät. Nr. 8.) Dorpat 1877.

Eelkokkuvõtteid = Eelkokkuvõtteid 1939. a. põllumajandusloenduse andmeist. Tallinn 1939.

Eesti Keel = Eesti Keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu 1922—1940.

Eesti Mets = Eesti Mets. Metsa- ja jahiasjanduse kuukiri. Tallinn 1921—1940.

Endis-eesti = Loorits, O., Endis-eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest. (Riiklik Kirjandusmuuseum. Folkloristiku Osakonna Toimetused 15.) Tartu 1941.

Engelhardt = Engelhardt, C., Nydam mosefund. Kjöbenhavn 1865.

ENSV ajalugu I = Eesti NSV ajalugu. I köide. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimetanud A. Vassar. Tallinn 1955.

Erixon, Möbelkultur = Erixon, S., Folklig möbelkultur i svenska bygder. Stockholm 1938.

Erixon, Skultuna = Erixon, S., Skultuna bruks historia. Del II. Bruksområdet och socknen II. Stockholm 1935.

Erman-Ranke = Erman, A., Ranke, H., Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum. Tübingen 1923.

Feldhaus = Feldhaus, F. M., Die Technik der Vorzeit der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker. Leipzig und Berlin 1914.

Forst-Instruction = Forst-Instruction für sämtliche publique Wald-Förster des Herzogthums Liefland und der Province Oesel. Riga 1783.

Friebe = Friebe, W. Chr., Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland. Riga 1794.

Gimtasai Kraštas = Gimtasai Kraštas. Kraštotyros organas. Šiauliai 1934—1940.

Gładysz, Zdobnictwo drzewne = Gładysz, M., Góralskie zdobnictwo drzewne na śląsku. Kraków 1935.

Gładysz, Zdobnictwo metalowe = Gładysz, M., Zdobnictwo metalowe na śląsku. Kraków 1938.

Granlund = Granlund, J., Träkärl i sveptekník. (Nordiska Museets Handlingar : 12.) Stockholm 1940.

Gubert = Salomonis Guberti Stratagema oeconomicum, Oder Akker-Student. [4. tr.] Riga 1688.

Gutslaff = Gutslaff, J.. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpat 1648.

Göseken = Göseken, H., Manuductio ad linguam Oesthonicam. Reval 1660.

Haberlandt = Haberlandt, A., Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung. — G. Buschan, Illustrierte Völkerkunde II, 2.: Europa und seine Randgebiete. Stuttgart 1926, lk. 305—658.

Hagemeister = Hagemeister, H. v., Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. II Theil. Riga 1837.

Helle = [Helle, A. Thor,] Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, herausgegeben von Eberhard Gutsleff. Halle 1732.

Hellwag = Hellwag, F., Die Geschichte des Deutschen Tischlerhandwerks. Berlin 1924. — Sama raamatu lisana: Die stilistische Entwicklung der Möbelformen (tsit. Hellwag, Anhang).

Hensel = Hensel, W., Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. Wydane II. Warszawa 1956.

Holmberg = Holmberg, M. Å., Studien zu den niederdeutschen Handwerkerbezeichnungen des Mittelalters. Leder- und Holzhandwerker. Lund — Kopenhagen 1950.

Hołubowicz = Hołubowicz, W., Opole w wiekach X—XIII. Katowice 1956.

Hornung = Hornung, J., Grammatica Esthonica. Riga 1693.

Hough = Hough, W., Synoptic series of objects in the United States National Museum illustrating the history of inventions. Washington 1922.

Hupel, Handbuch = Hupel, A. W., Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren I. Riga 1796.

Hupel, Sprachlehre = Hupel, A. W., Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. [1. tr.] Riga und Leipzig 1780. [2. tr.] Mitau 1818.

Hupel TN = Hupel, A. W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I—III. Riga 1774, 1777, 1782.

Hupel, Verfassung = Hupel, A. W., Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft, zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga 1789.

Inflanty I = Inflanty. Część I. Wydali Jan Jakubowski i Józef Kordzikowski. (Polska XVI wieku. Tom XIII.) Warszawa 1915.

Jannau = [Jannau, H. J. v.,] Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. 1786.

Jaunzems = Jaunzems, J., Kuršu koka trauki. — Senatne un māksla II, Riga 1937, lk. 110—124.

Johansen = Johansen, P., Bruchstücke des Landbuches der Ordensmeister für Rujen und Helmet. — Beiträge zur Kunde Estlands. 21. Band, 1. Heft, Tallinn 1937, lk. 43—61.

Jordan = Jordan, P., Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. III. Band: Die Zählung auf dem flachen Lande. Lief. I. Reval 1884.

Jung-Stilling, Ergebnisse = Jung-Stilling, Fr. v., und Anders, W., Ergebnisse der livländischen Volkszählung. II.—III. Band. Riga 1883—1885.

Jung-Stilling, Material = Jung-Stilling, Fr. v., Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesel's. I—III. Riga 1863—1866.

Kalima, Balttil. lainasanat = Kalima, J., Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki 1936.

Kalima, Ostseefinn. lehnwörter = Kalima, J., Die ostseefinnischen lehnwörter im russischen. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne XLIV.) Helsinki 1919.

Kalima, Slaavil. san. = Kalima, J., Slaavilaisperäinen sanastomme. Helsinki 1952.

Karlson = Karlson, W., Studier i Sveriges medeltida möbelkonst. Lund 1928.

Karrakoski = Karrakoski, F. M., Vakkasuomalaisten puuastiateollisuuden tekniikka. — Kotiseutu 1936, Helsinki, lk. 129—152.

Kasesalu-Hint = Kasesalu-Hint, E., Avinurme puutööstus. — Eesti Mets 1932, lk. 205—209, 289—291, 326—328, 350—354.

Katalog der Ausstellung in Riga = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga 1896.

Kents = Kents, J., Eesti «kõrve»-nimelised kohad — ürgse maastiku ja asustusloo ilmendajad. (Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Geoloogia ja geograafia 2.) Tartu 1947.

Kettunen = Kettunen, L., Livisches Wörterbuch. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki 1938.

Kiparsky = Kiparsky, V., Fremdes im Baltendeutsch. — Mémoires de la Société Néo-Philologique de Helsingfors XI. Helsinki 1936, lk. 1—224.

Kivikoski = Kivikoski, E., Die Eisenzeit Finnlands. Bilderatlas und Text I—II. Porvoo—Helsinki 1947—1951.

Klein = Klein, E., Runö. Folklivet i ett gammalsvenskt samhälle. Uppsala 1924.

Kobolt = Kobolt, E., Eesti käsitööliskeele etümoloogilisest struktuurist. — Eesti Keel 1935, lk. 165—179.

Kodanikkuderaamat 1409—1624 = Tallinna kodanikkuderaamat 1409—1624. Toimetanud O. Greiffenhagen. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded. Nr. 6.) Tallinn 1932.

Kodanikkuderaamat 1624—1690 = Tallinna kodanikkuderaamat 1624—1690 ühes jätkuga kuni 1710-ni. Toimetanud G. Adelheim. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded. Nr. 7.) Tallinn 1933.

Koit, Hiiumaa = Koit, J., Hiiumaa kroonumõisade ülerahvastuse probleemist 1740-ndail aastail. — Ajaloo Ajakiri 1941, nr. 1, lk. 35—60.

Krünitz = Krünitz, J. G., Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-, Haus- und Staatswirtschaft, in alphabetischer Ordnung. I — CCXLII. Berlin 1773—1858.

Käsitööstus = Käsitööstus. 1937. a. majandusloenduse andmed II. Tallinn 1939.

Kyytinen = Kyytinen, P., Kurkijokelaisesta vempeleen valmistuksesta. — Kotiseutu 1939, Helsinki, lk. 119—129.

Legros = Legros, E., Le tonnelier: I. La tonnellerie à la main à Huy. — Enquêtes du Musée de la Vie Wallonne, Tome V — 26e année, 1949, lk. 155—192.

Leinbock = Leinbock, F., Die materielle Kultur der Esten. Tartu 1932.

Leppäaho = Leppäaho, J., Räisälän Hovinsaaren Tontinmäen paja, sen langanvetovälineet ja langanvedosta (vanutuksesta) yleensäkin. — Suomen Museo LVI, 1949, Helsinki 1949, lk. 44—92.

Leppäaho-Valonen = Leppäaho, J., ja Valonen, N., Napakaira. — Kalevalaseuran Vuosikirja 31, Porvoo — Helsinki 1951, lk. 225—263.

Levander = Levander, L., Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft. 3. Hem och hemarbete. (Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning. 11 : 3.) Lund 1947.

Liiv, Maakaubandusest = Liiv, O., Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. — Ajalooline Ajakiri 1934, lk. 1—16.

Liiv, Wirtsch. Lage = Liiv, O., Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. I. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXVII.) Tartu 1935.

Liivimaa revisjon = Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. (ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused nr. 1 (7).) Tartu 1941.

Linnus = Linnus, F., Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus. (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XII—XIII.) Tartu 1939.

Linnused = Muistse Eesti linnused. 1936.—1938. a. uurimiste tulemused. Toimetanud H. Moora. Tartu 1939.

Luce = Luce, J. W. L. v., Topographische Nachrichten von der Insel Oesel, in medicinischer und ökonomischer Hinsicht. Riga 1823.

Lundqvist = Lundqvist, G., Svenska slidknivar. — Fataburen, Nordiska Museets och Skansens årsbok 1940, Stockholm, lk. 41—58.

Manninen = Manninen, I., Esineellinen kansatiede. (Suomen suku III.) Helsinki 1934.

Martna = Martna, M., Külast. Tallinn 1914.

Martson = Martson, J., Kodune käsitöö Koongas. — M. Kampmann, Eesti kodumaa II: Lõuna-Eesti. Tallinn 1921, lk. 94—97.

Matthäi = Matthäi, Fr., Die Industrie Russlands in ihrer bisherigen Entwicklung und in ihrem gegenwärtigen Zustande. I Band. Leipzig 1872.

Metsanurk = Metsanurk, Mait, Tee algul. Mälestused I. Tallinn 1946.

Mikkola = Mikkola, J. J., Die älteren Berührungen zwischen ostseefinnisch und russisch. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne LXXXV.) Helsinki 1938.

Moora, Eesti rahva kujunemisest = Moora, H., Eesti rahva kujunemisest arheoloogia andmeil. — Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Tallinn 1956, lk. 41—119.

Moora, Eisenzeit = Moora, H., Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. I. Teil: Die Funde. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXV.) Tartu 1929. II. Teil: Analyse. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIX.) Tartu 1938.

Moora, Linnuste uurimise tulemustest = Moora, H., Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. — Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn 1955, lk. 46—87.

Moszyński = Moszyński, K., Kultura ludowa Słowian. I. Kraków 1929.

Mummenhoff = Mummenhoff, E., Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit. 2. Aufl. Jena 1924.

Märkmeteraamatud = Tallinna märkmeteraamatud 1333—1374. Toimetanud P. Johansen. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded. Nr. 8.) Tallinn 1935.

Neuburger = Neuburger, A., Die Technik des Altertums. Dritte Auflage. Leipzig [i. a.].

Neugebauer = Neugebauer, W., Typen mittelalterlichen Holzgeschirrs aus Lübeck. — Frühe Burgen und Städte. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte, Band 2.) Berlin 1954, lk. 174—190.

Osebergfundet II = Osebergfundet. Bind II. [S. Grieg, Kongsgaarden.] Oslo 1928.

Palmeos = Palmeos, P., Eesti keele sõnavara põhifondi soome-ugrilisest osast, mis on ühine ungari keelega. — Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tallinn 1952, lk. 125—153.

Petrie = Petrie, W. M. F., Tools and weapons. London 1917.

Plankehugging = Om bord og plankehugging før vannsagens tid. — De Sandvigske Samlinger, Årsberetning 1928.—1929.—1930. Lillehammer 1931, lk. 3—27.

Põldmäe = Põldmäe, R., Eesti rahvaomastest majariistadest. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat V, Tartu 1929, lk. 39—71.

Põllum. üleskirj. = 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed I. Tallinn 1930.

Pälsi, Puukko = Pälsi, S., Puukko. Helsinki 1955.

Pälsi, Puutekniikasta = Pälsi, S., Kivikauden puutekniikasta. — Kalevalaseuran Vuosikirja 18, Porvoo—Helsinki 1938, lk. 92—101.

Ruoppila = Ruoppila, V., Kourukirveen (telson) nimitykset suomen murteissa. — Virittäjä 1951, lk. 325—333.

Russwurm = Russwurm, C., Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö I—II. Reval 1855.

Ränk, Bootfunde = Ränk, G., Zwei seltene Bootfunde aus Estland. — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, Tartu 1935, lk. 304—315.

Ränk, Vanha Viro = Ränk, G., Vanha Viro. Kansa ja kulttuuri. Helsinki 1955.

Rytkönen = Rytkönen, A., Savupirttien kansaa. Porvoo 1931.

Saareste = Saareste, A., Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI. 1.) Tartu 1924.

Sahlberg = Sahlberg, I., Reflexioner kring vackafinnarnas träslöid. — Finskt Museum LXI, 1954, Helsingfors 1954, lk. 28—44.

Salmo = Salmo, H., Ein neuentdecktes römerzeitliches Gräberfeld in Südwestfinnland. — Finskt Museum LXIV, 1957, Helsingfors 1957, lk. 14—32.

SbGEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. 1861—1938. Tartu (Dorpat) 1861—1940.

Schiller-Lübben = Schiller, K., und Lübben, A., Mittelniederdeutsches Wörterbuch I—IV. Bremen 1875—1881.

Schlüter = Schlüter, W., Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche, mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen. — SbGEG 1909, Jurjew—Dorpat 1910, lk. 1—45.

Schoenflies = Schoenflies, M., Bericht über eine Reise zur Untersuchung der gewerblichen Verhältnisse Livlands. Riga 1878.

Schoultz = Schoultz, G. v., Kistor. Stockholm 1949.

Seeberg-Elverfeldt = Seeberg-Elverfeldt, R., Die Einwohnerschaft von Tartu (Dorpat) zur II. Schwedenzeit (1625—1656) vornehmlich in ihren estnischen Bestandteilen. — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, Tartu 1935, lk. 86—147.

Sehwers = Sehwers, J., Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Leipzig 1936.

Senatne un māksla = Senatne un māksla. Riga 1936—1940.

Sirelius, Handarbeiten = Sirelius, U. T., Die Handarbeiten der Ostjaken und Wogulen. Helsingfors 1903.

Sirelius, SKK = Sirelius, U. T., Suomen kansanomaista kultuuria I—II. Helsinki 1919—1921.

Soom, Herrenhof = Soom, A., Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954.

Soom, Landhandwerker = Soom, A., Der Landhandwerker in Estland im 17. Jahrhundert. (Commentationes Balticae III, 5.) Bonn 1957.

Stackelberg = Stackelberg, F. Baron, Das älteste Wackenbuch der Wiek. (1518—1544.) — SbGEG 1927, Tartu 1928, lk. 78—254.

Stahl = Stahl, H., Anführung zu der Esthnischen Sprach. Revall 1637.

Stieda = Stieda, W., Litteratur, heutige Zustände und Entstehung der deutschen Hausindustrie. (Schriften des Vereins für Socialpolitik XXXIX.) Leipzig 1889.

Stryk = Stryk, L. von, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Theil. Der ehstnische District. Dorpat 1877.

Svensson = Svensson, S., Vikingatidstraditioner i nordiska bondemöbler. — Fataburen, Nordiska Museets och Skansens årsbok 1937, Stockholm, lk. 27—62.

Söderbäck = Söderbäck, P., Rågöborna. (Nordiska Museets Handlingar : 13.) Stockholm 1940.

Snore = Snore, R., Koka senlietu atradumi Rīgā. Rīgā 1938. (Ãratrükk kogumikust «Tautas vēsture».)

Zelenin = Zelenin, D., Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig 1927.

Tallgren = Tallgren, A. M., Zur Archäologie Eestis. II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII. 1.) Dorpat 1925.

Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV = Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV. Kanuti Gildi arhiiv. Koostanud Aleksander Margus. Tallinn 1938.

Tarakanova-Saadre = Tarakanova, S., Saadre, O., Tallinnas 1952.—1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. — Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn 1955, lk. 11—30.

Toivonen = Toivonen, Y. H., Suomen kielen etymologinen sanakirja I. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1.) Helsinki 1955.

Trotzig = Trotzig, D., Laggningen på Sollerön. — Gruddbo på Sollerön. En byundersökning. Stockholm 1938, lk. 342—362.

Turberaamatud = Katkendid Tallinna esimestest turberaamatutest. 1365—1458. Toimetanud P. Johansen. (Tallinna linna arhiivi väljaanded. Nr. 4.) Tallinn 1929.

Urkundenbuch = Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. I—XII. Reval, Riga, Moskau 1853—1910. II Abteilung, I—III. Riga—Moskau 1900—1914.

Valdade rahvastik = Valdade rahvastik. 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. I. Tallinn 1934.

Vallinheimo = Vallinheimo, V., Das Spinnen in Finnland. (Kansatieteellinen Arkisto 11.) Helsinki 1956.

Valonen = Valonen, N., Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindenstreifen unter besonderer Berücksichtigung finnischer Tradition. (Kansatieteellinen Arkisto IX.) Vammala 1952.

Veske, Culturfortschritt = Veske, M., Der Culturfortschritt im Leben der Esten. — SbGEG 1874, lk. 139—149.

Veske, Kuidas võib edeneda = Veske, M., Kuidas võib Eesti rahvas edeneda ja jõuukamaks saada. — *Valgus* 1886, nr. 2, 4, 7, 8, 11.

Veski = Veski, A., Puidutehnoloogia laudseppadele ja mööbelseppadele II. Tartu 1947.

Wiedemann = Wiedemann, F. J., Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. [1. tr.] St. Petersburg 1869. 3. tr. [= 2. tr., 1893], Tartu 1923.

Viidalepp = Viidalepp, R., Eesti külviabinõud ja külvisamm. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. Uus sari I (XV). Tartu 1947, lk. 81—117.

Viires, Ratsutamine = Viires, A., Ratsutamine — vana rahvapärane liiklusviis. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. Uus sari I (XV). Tartu 1947, lk. 36—80.

Viires, Tööree ajaloost = Viires, A., Eesti tööree ajaloost. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, VII kd., Tallinn 1958, lk. 58—71.

Viires, Veske tegevusest = Viires, A., Mihkel Veske etnograafia-alasest tegevusest. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, V kd., Tallinn 1956, lk. 297—305.

Vilberg = Vilberg, G., Kodumaal rännates I. Tallinn 1923.

Vilkuna, Krummholz = Vilkuna, K., Das Krummholz im Kumtgeschirr. — Studia Fennica III, Helsinki 1938, lk. 65—82.

Vilkuna, Träkärlsindustri = Vilkuna, K., Om vackafinnarnas forna träkärlsindustri. Helsingfors 1932. (Särtryck ur Pappers- och Trävarutidskrift för Finland N:o 10 och 11, 1932.)

Vilkuna, Vakkatutkimus = Vilkuna, K., Ruotsalainen vakkatutkimus. — Virittäjä 1940, lk. 256—259.

Vilkuna, Vars-suom. = Vilkuna, K., Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja kulkuneuvoista. (Varsinais-Suomen historia III, 2.) Porvoo—Helsinki 1935.

Vilkuna-Mäkinen = Vilkuna, K., Mäkinen, E., Isien työ. (2. tr.) Helsinki 1953.

Vilppula = Vilppula, H., Den finska puukkon. — Finskt Museum LI, 1944, Helsingfors 1946, lk. 68—74.

Virittäjä = Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsinki 1897—.

Vitauskas = Vitauskas, A., Liaudies technika. — Gimtasai Kraštas 1938, lk. 376—397.

Арциховский, Изучение Новгорода = Арциховский, А. В., Археологическое изучение Новгорода. — Труды Новгородской археологической экспедиции I. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 55.) М. 1956, lk. 7—43.

Арциховский, Курганы = Арциховский, А. В., Царицынские курганы. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 7, М.—Л. 1947, lk. 77—81.

Арциховский, Миниатюры = Арциховский, А. В., Древне-русские миниатюры как исторический источник. М. 1944.

Арциховский, Находки = Арциховский, А. В., Находки в колодцах на Моховой. — По трассе первой очереди Московского метрополитена имени Л. М. Кагановича. Л. 1936, lk. 133—138.

Арциховский, Новгород = Арциховский, А. В., Новгород Великий по археологическим данным. — Вестник Академии наук СССР 1948, № 3, lk. 49—55.

Арциховский, Раскопки = Арциховский, А. В., Раскопки на Славне в Новгороде. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 11, М.—Л. 1949, lk. 119—151.

Арциховский, Ремесла = Арциховский, А. В., Новгородские ремесла. — Новгородский исторический сборник, вып. 6, Новгород 1939, lk. 3—15.

Бломквист = Бломквист, Е. Э., Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. — Восточнославянский этнографический сборник. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Новая серия, т. XXXI.) М. 1956, lk. 3—458.

Бломквист-Гринкова = Бломквист, Е. Э., и Гринкова, Н. П., Хозяйственный быт бухтарминских старообрядцев. — Бухтарминские старообрядцы, Л. 1930, lk. 49—191.

Василев = Василев, И. И., Опыт географическо-статистического словаря Псковской губернии. (Вып. второй.) Великолуцкий уезд. Псков 1884.

Веймарн = Веймарн, Ф., Лифляндская губерния. (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба.) СПб. 1864.

Веселовский = Веселовский, С. Б., Село и деревня в северо-восточной Руси XIV—XVI вв. М.—Л. 1936.

Волков = Волков, Ф., Этнографические особенности украинского народа. — Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том II, Петроград 1916, lk. 455—647.

Воронин = Воронин, Н. Н., Древнее Гродно. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 41.) М. 1954.

Гневушев = Гневушев, А. М., Очерки экономической и социальной жизни сельского населения Новгородской области после присоединения Новгорода к Москве. Т. I, ч. I. Киев 1915.

Голицын = Голицын, Ф. С., Кустарное дело в России. Том I, ч. I — СПб. 1904, ч. II — СПб. 1904—1913.

Гронав = [Гронав, И.,] Полученные из Эзельской провинции ответы на заданные от Вольного экономического Общества вопросы, касающиеся до хлебопашества и сельского домостроительства. — Труды Вольного Экономического Общества. СПб. 1769, часть XIII, lk. 65—99.

Даль = Даль, Вл., Толковый словарь живого великорусского языка. I—IV. М. 1956 [= 2. tr., 1880—1882].

Дроздов = [Дроздов, Н.,] Крестьянское хозяйство в Гдовском уезде. (Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии, вып. IV.) СПб. 1886.

Желиговский = Желиговский, В. А., Эволюция топора и находки на Метрострое. — По трассе первой очереди Московского метрополитена имени Л. М. Кагановича. Л. 1936, lk. 138—148.

История культуры I = История культуры древней Руси. Домонгольский период. I. Материальная культура. М.—Л. 1948.

История Латвийской ССР I = История Латвийской ССР. Том I. С древнейших времен до 1860 года. Рига 1952.

Казаринов = Казаринов, Л., Изделия из копани в Чухломском уезде. — Четвертый этнографический сборник (Труды Костромского научного общества по изучению местного края. Вып. XLI.) Кострома 1927, lk. 133—137.

Каргер = Каргер, М. К., Землянка-мастерская киевского художника XIII века. — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры XI, М.—Л. 1945, lk. 5—15.

Кашин = Кашин, В. Н., Предисловие. — Материалы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в. I. (Труды

Историко-Археографического Института XV.) М.—Л. 1935, lk. IX—LXXXVI.

Кларк = Кларк, Дж. Г. Д., Доисторическая Европа. Экономический очерк. М. 1953.

Колчин, Ремесло Новгорода = Колчин, Б. А., Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. (Продукция, технология.) — Труды Новгородской археологической экспедиции, т. II. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 65.) М. 1959, lk. 7—120.

Колчин, Топография = Колчин, Б. А., Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа. — Труды Новгородской археологической экспедиции, т. I. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 55.) М. 1956, lk. 44—137.

Колчин, Черная металлургия = Колчин, Б. А., Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (домонгольский период). (Материалы и исследования по археологии СССР, № 32.) М. 1953.

Корсак = Корсак, А., О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в западной Европе и России. М. 1861.

Косвен = Косвен, М. О., Очерки истории первобытной культуры. 2-е исправленное и дополненное издание. М. 1957.

Косич = Косич, М., О постройках крестьянина Черниговской губ. Мглинского у. — Живая Старина 1906, № 1, lk. 74—93.

Крашенинников = Крашенинников, С. П., Описание земли Камчатки. М.—Л. 1949.

Крюкова = Крюкова, Т. А., Материальная культура марийцев XIX века. Йошкар-Ола 1956.

Куст. пром. СПб. губ. = Кустарные промыслы С.-Петербургской губернии. СПб. 1902.

Лебедева, Жилище = Лебедева, Н. И., Жилище и хозяйственные постройки Белорусской ССР. М. 1929.

Лебедева, Прядение = Лебедева, Н. И., Прядение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в. — Восточнославянский этнографический сборник. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. XXXI.) М. 1956, lk. 459—540.

Левашева = Левашева, В. П., Сельское хозяйство. — Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. (Труды Государственного исторического музея, вып. 32.) М. 1956, lk. 19—105.

Любомиров = Любомиров, П. Г., Из истории лесопильного производства в России в XVII, XVIII и начале XIX вв. — Исторические записки 10, 1941, lk. 222—249.

Лященко = Лященко, П. И., История народного хозяйства СССР. Издание четвертое. Т. I — II. М. 1956.

Макаренко = Макаренко, А., Сибирский народный календарь в этнографическом отношении. Восточная Сибирь. Енисейская губерния. (Записки имп. Русского Географического Общества по отделению этнографии. Том XXXVI.) СПб. 1913.

Мещерский-Модзалевский = Свод материалов по кустарной промышленности в России. Составлен... А. А. Мещерским и К. Н. Модзалевским. СПб. 1874.

Монгайт = Монгайт, А. Л., Старая Рязань. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 49.) М. 1955.

Народы Сибири = Народы Сибири. Под редакцией М. Г. Левина, Л. П. Потапова. (Народы мира. Этнографические очерки.) М.—Л. 1956.

Нидерле = Нидерле, Л., Славянские древности. М. 1956.

Никифоровский = Никифоровский, Н. Я., Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности. Витебск 1895.

Никольский = Никольский, Н. В., Краткий курс этнографии чуваш. Вып. I-ый. Чебоксары 1928.

Орбели-Тревер = Орбели, И., и Тревер, К., Шатранг. Книга о шахматах. Л. 1936.

Очерки истории техники = Очерки истории техники докапиталистических формаций. Под общей редакцией акад. В. Ф. Миткевича. М.—Л. 1936.

Попов, Нганасаны = Попов, А. А., Нганасаны. Вып. I. Материальная культура. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. III.) М.—Л. 1948.

Попов, Техника = Попов, А. А., Техника у долган. — Советская этнография 1937, № 1, lk. 91—135.

Потапов = Потапов, Л. П., Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни. — Сборник Музея антропологии и этнографии XII, М.—Л. 1949, lk. 43—70.

Прокофьева = Прокофьева, Е. Д., Костюм селькупского (остяко-самоедского) шамана. — Сборник Музея антропологии и этнографии XI, М.—Л. 1949, lk. 335—375.

Промыслы Вятской губ. = Материалы по описанию промыслов Вятской губернии, вып. I—V. Вятка 1889—1893.

Промыслы Псковского уезда = Промыслы сельского населения Псковского уезда. Псков 1888.

Промыслы Псковской губ. = Промыслы крестьянского населения Псковской губернии и положение их в 1895—97 гг. Псков 1898.

Просвиркина = Просвиркина, С. К., Русская деревянная посуда. Изд. 2-е. (Памятники культуры, вып. XXII.) М. 1957.

Рабинович, Из истории быта = Рабинович, М. Г., Из истории быта городского населения Руси в XI—XVII вв. — Советская этнография 1955, № 4, lk. 33—55.

Рабинович, Из истории оружия = Рабинович, М. Г., Из истории русского оружия IX—XV вв. — Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. I, М.—Л. 1947, lk. 65—97.

Равдоникас = Равдоникас, В. И., Старая Ладога. — Советская археология XI, 1949, lk. 5—54.

Ржига = Ржига, В. Ф., Очерки из истории быта до-монгольской Руси. М. 1929.

Руденко, Башкиры = Руденко, С. И., Башкиры. Историко-этнографические очерки. М.—Л. 1955.

Руденко, Горный Алтай = Руденко, С. И., Культура населения горного Алтая в скифское время. М.—Л. 1953.

Рыбаков = Рыбаков, Б. А., Ремесло древней Руси. Изд. Академии наук СССР, 1948.

Рыков = Рыков, П., Культура древних финнов в районе р. Узы. Саратов 1930.

Семенов = Семенов, С. А., Обработка дерева на древнем Алтае. — Советская археология XXVI, М. 1956, lk. 204—226.

Сержпутовский = Сержпутовский, А. К., Бортничество в Белоруссии. Материалы по этнографии России II, СПб. 1914, lk. 13—34.

Серошевский = Серошевский, В. Л., Якуты. Том I. СПб. 1896.

Соболев = Соболев, Н. Н., Русская народная резьба по дереву. М.—Л. 1934.

Стасов = Стасов, В. В., Дуга и пряничный конек. — Русская Старина, т. XVIII, 1877, lk. 723—732.

Тан-Богораз = Тан-Богораз, В. Г., Предисловие к работе А. А. Попова «Техника у долган». — Советская этнография 1937, № 1, lk. 88—90.

Тихомиров = Тихомиров, Б. Н., Ремесло в Московском государстве в XVI веке. — Известия Академии наук СССР, Отд. Общественных наук 1933, № 2, lk. 97—122.

Третьяков, Верхнее Поволжье = Третьяков, П. Н., К истории племен верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 5.) М.—Л. 1941.

Третьяков, Восточно-славянские племена = = Третьяков, П. Н., Восточно-славянские племена. Изд. второе. М. 1953.

Труды = Труды коммисии по исследованию кустарной промышленности в России. I—XV. СПб. 1879—1886.

Филиппов = Филиппов, Н. А., Промыслы по обработке дерева. (Кустарная промышленность России.) СПб. 1913.

Фогель = Фогель, В., (ред.), Материалы для статистики Лифляндской губернии. Дополнительный выпуск. Рига 1899.

Хакулинен = Хакулинен, Л., Развитие и структура финского языка. I—II. М. 1953—1955.

Шмидехельм = Шмидехельм, М. Х., Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин 1955.

Эллинистическая техника = Эллинистическая техника. Сборник статей под редакцией академика И. И. Толстого. М.—Л. 1948.

Южаков = [Южаков, С.,] Крестьянское хозяйство в Ямбургском уезде. (Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии, вып. III.) СПб. 1885.

2. Ainekogud ja käsikirjad

AI = ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogilised kogud, Tallinn.

«Aušra» = Šiaulių etnografinis muziejus «Aušra» (Šiauliai etnograafia muuseum «Aušra»). Šiauliai.

AV = Avinurme valla arhiiv. — RAKA, fond 1134. (Kasutatud 1947. a. end. Avinurme valla täitevkomitees.)

Brotze = Brotze, J. Chr., Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospecte, Münzen, Wapen. I—X. — Käsikiri XVIII saj. lõpult ja XIX saj. algult Läti NSV Teaduste Akadeemia Fundamentaalraamatukogus, Riia.

Clare = [Clare, J. Chr.,] Cellarius Esthonico-Germanicus oder Wörter-Buch der Esthnischen Sprache und zuvor Dörptischer Mund-Art. 1730. — Käsikiri ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, Tartu.

DM = Kauno Valstybinis M. K. Čiurlionio v. Dailes Muziejus (Kaunase Riikliku M. K. Čiurlionise nim. Kunstimuuseumi etnograafilised kogud), Kaunas.

EA = Etnograafiline Arhiiv ENSV TA Etnograafia Muuseumis, Tartu.

EJ = Etnograafilised joonised ENSV TA Etnograafia Muuseumis, Tartu.

EM = ENSV TA Etnograafia Muuseumi esemekogud, Tartu.

ES = Emakeele Seltsi keelekogud, Tallinn.

Fk. = Fotokogu ENSV TA Etnograafia Muuseumis, Tartu.

Harjumaa revisjon = Harjumaa adramaade revisjon 1732. — RAKA, fond 3, nim. 1, s.-ü. 467.

HM = Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum, Haapsalu.

Huhn, AK = Huhn, O. v., Topographisch-statistische Beitraege des Arensburgschen Kreises. — LPSR CVA, fond 214, s.-ü. 190 (a. 1823).

Huhn, PFK = Huhn, O. v., Topographisch-statistische Beitraege des Pernau-Fellinschen Kreises. — LPSR CVA, fond 214, s.-ü. 189 (a. 1821).

Huhn, PK = Huhn, O. v., Topographisch-statistische Beitraege des Pernauschen Kreises. — LPSR CVA, fond 214, s.-ü. 188 (a. 1822).

IEM = Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorinis-Etnografinis Muziejus (Leedu NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo ja Etnograafia Muuseumi etnograafilised kogud), Vilnius.

Ist. In. = Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos Institutus (Leedu NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut), Vilnius.

KKI = ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnavarakogud, Tallinn.

KM RO = ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Osakonna kogud, Tartu.

Koern = Koern, E., Lõngavalmistamisest Eestis. Tartu 1942. — Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus, Tartu.

Koit, Käina = Koit, J., Käina kihelkonna ajalugu Vene ajal kuni pärisorjuse kaotamiseni (1710—1816). Tartu 1942. — Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus, Tartu.

KT = Korrespondentide tööd Emakeele Seltsis, Tallinn.

KV = Korrespondentide Vastused ENSV TA Etnograafia Muuseumis, Tartu.

LE = Leinbock (Linnus), F., Liivi etnograafia. 1927—1928. — Käsikiri J. Linnuse valduses, Tartu.

LPSR CVA = Latvijas PSR Centralais Valsts Arhivs (Läti NSV Riiklik Keskarhiiv), Riia.

LVM = Latvijas PSR Vēstures Muzejs (Läti NSV Ajaloo Muuseumi etnograafilised kogud), Riia.

Läänemaa revisjon = Läänemaa adramaade revisjon 1732. — RAKA, fond 3, nim. 1, s.-ü. 468.

MT = Murdetekstid ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis, Tallinn.

Must = Must, M., Vene-eesti suhete kajastamine Lõuna-Eesti murrete sõnavaras. Tallinn 1954. — Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus, Tartu.

RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Tartu.

SM = Sagadi mõisa arhiiv. — RAKA, fond 1324.

Svenske = Svenske, J. Chr., Dictionarium Germanico-Esthonicum Esthonicoque Germanicum ad Dorpatensium dialectum. — Käsikiri XVIII saj. algult ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, Tartu.

Vestring = Vestring, S. H., Lexicon Esthonico Germanicum. — Käsikiri XVIII saj. algupoolelt ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, Tartu.

Virumaa revisjon = Virumaa adramaade revisjon 1732. — RAKA, fond 3, nim. 1, s.-ü. 469.

ГМЭ = Государственный Музей этнографии народов СССР (Riiklik NSVL Rahvaste Etnograafia Muuseum), Leningrad.

SÕNALÜHENDEID

asks — alamsaksa keel
bsks — balti-saksa keel
dat. — dateeritud
e — eesti keel
erts — eesti-rootsi murre
id. — idem (seesama)
is — isuri keel
jj. — ja järgmised; ja järgmine
kasks — keskalamsaksa keel
khk. — kihelkond
ld — leedu keel
lt — läti keel
lv — liivi keel
mk. — maakond
mvn — muinasvene keel
rts — rootsi keel
seals. — sealsamas
sks — saksa keel
sm — soome keel
v. — vald
vdj — vadja keel
vg. — veerg
vn — vene keel
vps — vepsa keel
vv.-akt — vastuvõtuakt

ЭСТОНСКОЕ НАРОДНОЕ ДЕРЕВООБДЕЛОЧНОЕ РЕМЕСЛО

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Резюме

ВВЕДЕНИЕ

1. Литература, источники, методические установки

Настоящее исследование является первой попыткой проследить развитие деревообделочного ремесла в эстонской деревне, начиная с периода возникновения феодальных отношений в X—XII вв., до настоящего времени. Главное внимание в исследовании направлено на выяснение развития техники деревообделочных работ, а также процесса общественного разделения труда в деревообделочном ремесле.

Как известно, уже в древние времена происходил широкий обмен техническим опытом, поэтому техника у разных народов на обширных территориях имеет сравнительно сходный характер. И все-таки, при исследовании технических деталей можно уяснить себе ряд местных особенностей и проследить культурные связи между населением разных территорий. Результаты исследований советских археологов, в особенности Б. А. Рыбакова и Б. А. Колчина ярко показали, что углубление в вопросы техники позволяет подчас сделать весьма существенные выводы исторического характера.

Хотя простейшие отрасли деревообделочного производства очень долго сохраняли характер домашней промышленности, тем не менее уже в ранний период феодализма из среды эстонского крестьянства стали выделяться по отдельным специальностям ремесленники. Впоследствии мелкое товарное производство (кустарные промыслы) по обработке дерева приняло гораздо более широкие размеры, чем в любой другой отрасли ремесла. Ввиду этого изучение развития деревообделочных промыслов имеет немаловажное значение для исследования истории хозяйства и социальных отношений в эстонской деревне.

В эстонской этнографической литературе прошлого не уделялось сколько-нибудь значительного внимания ремеслу в эстонской деревне. Некоторый свет проливает на этот вопрос труд А. Биленштейна «Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten» (1907—1918), где в общих чертах рассматривается также и техника обработки дерева у латышских крестьян, которая во многом очень близка соответствующей технике эстонцев. Начиная с последней четверти XIX в. встречаются и краткие, опубликованные, главным образом, в периодической печати, обзоры эстонских кустарных промыслов, в которых, однако, этот вопрос обычно не освещается в историческом аспекте.

В основу большей части данного исследования легли фонды Этнографического музея Академии наук ЭССР в Тарту. Наряду с этим значительная часть этнографического материала собрана автором в важнейших центрах кустарных промыслов

Эстонии в ходе экспедиций 1946—1949 и 1954—1955 годов. По соседним народам, кроме литературных источников, привлечены также соответствующие материалы из музейных коллекций Ленинграда, Риги, Вильнюса, Каунаса и Шяуляя. Некоторые материалы собраны также в 1956—1958 годах во время поездок по Карельской АССР, Псковской области и западной части Ленинградской области в составе Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции Академии наук СССР.

В части исследования истории кустарных промыслов важную роль сыграли архивные материалы, в первую очередь материалы XVII—XIX веков, хранящиеся в Центральном государственном историческом архиве ЭССР. Освещение ремесленной техники периода зарождающегося феодализма и более ранних этапов основывается, главным образом, на археологических фондах Института истории АН ЭССР в Таллине. Во многих случаях существенные выводы позволил сделать этимологический анализ связанной с обработкой дерева терминологии.

2. Роль деревообделочного ремесла в жизни крестьянства

Обработка дерева в эстонской деревне вплоть до XIX века носила, по преимуществу, характер домашнего ремесла, являясь зимой основным занятием мужчин. Почти весь хозяйственный инвентарь и деревянную утварь каждый крестьянин изготовлял в своем хозяйстве сам. Зачатки отделения ремесла в части деревообделочных работ, по всей вероятности, имели место уже в X—XII веках, в условиях зарождающегося феодализма. Это органическое развитие у народов Прибалтики было заторможено покорением страны немецкими феодалами в начале XIII века. Большинство ремесел в городах на много столетий захватили в свои руки немецкие ремесленники, ревностно следившие за тем, чтобы их мастерство не попало бы, чего доброго, в руки «не-немцев», стоявших вне цеховых организаций. Тем не менее и в период феодализма в эстонской деревне ремесло все-таки развивалось, хотя и медленно. В период позднего феодализма начинает распространяться местное крестьянское товарное производство, так называемая кустарная промышленность. В последней местами до XX века особенно устойчиво сохранялись старинные инструменты и технические навыки, отличавшиеся во многих отношениях от тех, которые были присущи городским ремесленникам. Обильная немецкая ремесленная терминология, распространенная в эстонском и латышском языках, означает, главным образом, преобладающую роль немцев в городском ремесле и в значительно меньшей степени прямое влияние немцев на развитие ремесла в эстонской деревне.

I. ТЕХНИКА ОБРАБОТКИ ДЕРЕВА

1. Поделочный лес

В качестве поделочного леса использовались широко распространенные в эстонских лесах породы: из хвойных — сосна и ель, которые в целом составляют 70% лесов Эстонии, из лиственных — береза (15%) и осина (10%). В Эстонии довольно редко встречаются более ценные породы деревьев — дуб, ясень, клен, вяз и др., ввиду чего эти породы шли главным образом на изготовление деталей, требовавших особой прочности (спицы и копылья, деревянные тележные оси, втулки, зубья для граблей и т. д.). Выбор деревянных пород для той или иной цели и приемы их обработки в крестьянском ремесле свидетельствуют о превосходном знании свойств каждой породы.

Лес для поделок, а также на дрова рубили главным образом зимой, в декабре-январе, частью еще и в феврале месяце. При рубке леса феодальная деревня придерживалась целого ряда правил магического характера. Так, на материковой части Эстонии «предписывалось» хвойные деревья

рубить при новом, а лиственные при старом месяце. На островах практиковался обратный порядок. Считалось благоприятным рубить дерево, предназначаемое для поделок, при «жестком», т. е. северном или восточном ветре. Соблюдением этих и других подобных примет надеялись обеспечить хорошую сохранность дерева и повлиять на качество изготовленных из него предметов.

Заготовка поделочного леса долгое время не составляла никаких затруднений для крестьян. Впервые серьезные попытки регулирования рубки леса в Прибалтике предпринимались в XVII веке, но постоянный характер охрана лесов приобретает лишь с конца XVIII в. Ограничения в заготовке леса шли в разрез с нормами обычного права, по которым лес находился в общинном пользовании крестьян. В связи с этим начинает развиваться порубка леса, которую крестьяне, так же как и кражу различного помещичьего имущества, не считали воровством в обычном смысле этого слова. Несмотря на все более и более усиливающиеся репрессии, кража леса, особенно в районах кустарного производства, в XIX веке становится массовым явлением.

2. Важнейшие орудия для обработки дерева

a) Топоры

Топор (*kirves* < балт.) был основным универсальным инструментом по обработке дерева на протяжении всего феодального периода. Еще в первой половине XIX века лесоразработки производились только топором. Топором, с помощью клиньев, раскалывались бревна на доски. Топор был обычным инструментом и для обтесывания поверхностей.

В начале II тысячелетия н. э. среди населения Эстонии и соседних территорий получают распространение более эффективные широкие топоры (рис. 2—3), вытеснившие употреблявшиеся до этого топоры с узким лезвием. По-видимому в то же время появилось и тесло (рис. 11—12). Очевидно в распространении этих инструментов известную роль сыграли связи с древнерусскими центрами и балтийскими народами. На это, кроме типа топора, указывает заимствованное из русского языка слово *tapper* (< рус. *топор*), которым называли топорики для рубки хвороста и пр., а ранее и боевые топоры, а также южноэстонское название тесла *kõblas*, *kabli* (< балт.).

В Эстонии до XVII века преобладал топор с выемкой и опущенным лезвием (рис. 4). Начиная с XVIII века стал преобладать русский топор с широким симметричным лезвием (рис. 7), который в Эстонии распространился частично через русских торговцев. К этому же типу принадлежат и современные эстонские рабочие топоры.

Заслуживает внимания то, что типы топоров, распространенные в Западной Европе, остались для эстонского народа чуждыми, несмотря на непрекращающийся прилив в Эстонию немецких ремесленников, в то время как в старой шведской провинции Финляндии западные типы топоров стали общеупотребительными. Оттуда они частично распространились и на северное побережье Эстонии (рис. 6). Некоторые специальные топоры западного происхождения в эстонской деревне использовались главным образом ремесленниками (рис. 10, 14). В связи с железнодорожным строительством, во второй половине XIX века среди эстонцев распространяется топор западного типа для тёски шпал, проникший сюда от латышей (так назыв. *lutt* < лат. *šļute*) (рис. 9).

b) Ножи и производные от них инструменты

Вторым древним универсальным инструментом по обработке дерева, наряду с топором, был нож и его различные специальные варианты. Соответственно и названия ножа в эстонском языке (*nuga*, *puss*, *kurask*, южноэст. *väits*) являются древними, часть которых распространена и в других финно-угорских языках. Типы ножей, использовавшихся в Эстонии в XIX—XX столетиях, были известны уже в I тысячелетии н. э. (рис. 15—16). Эти ножи очень сходны по своей форме с ножами других народов Восточной Европы. Не позже периода раннего феодализма в Эстонии, преимущественно в западной ее части, распространился тип

ножа (рис. 15 : 3, 17), параллели которому имеются в Скандинавии и Средней Европе.

Наряду с кожаными ножнами в XIX веке в Эстонии, по крайней мере на материке, бытовали и берестяные ножны, изготовляемые по-разному в восточной и западной Эстонии. Типичные восточноэстонские берестяные ножны (обычные также и в Финляндии) представлены на рис. 19 : 1, западноэстонский тип на рис. 15 : 1. Кожаные ножны были в употреблении в основном у крестьян островов и морского побережья. На западных островах крестьяне пользовались также ножнами двух особых типов, которые были заимствованы, по-видимому, с противоположного берега Балтийского моря. Это были ножны с «шапочкой», прикрепляемой для того, чтобы не потерялся нож (рис. 15 : 3) и ножны для двух ножей (рис. 20 : 2). В последних носили отдельно хлебный нож и нож для обработки дерева.

Нож был исходной формой для ряда специальных инструментов.

Общераспространенная в Восточной Европе ложкарка с кривым лезвием (*lusikanuga*, дословно «ложкарный нож», *kõverdi*, *kõmmeld* и т. д. ~ фин. *koveli*) была известна в Эстонии уже в начале I тысячелетия, сохранившись в такой же форме в общем употреблении до конца XIX века (рис. 22).

Древним является также второй долбежный инструмент с кривым лезвием — скобель (*voolmed* от глагола *voolima* 'скоблить, строгать'), который использовали при строгании бóльших вогнутых поверхностей. На его близкое родство с ложкаркой указывает смешение их названий местами в Эстонии (см. рис. 23). Несколько скобелей первой половины I тысячелетия найдено в Латвийской ССР. Следовательно, и скобель и ложкарка появились у населения Прибалтики более или менее одновременно. В восточной Эстонии преобладали скобели с двумя ручками (рис. 26 : 2), являвшиеся типичными для латышей, литовцев и русских. На этой же территории был распространен скобель меньших размеров с круглым лезвием и одной рукояткой (рис. 26 : 1). В большей части Эстонии в XIX веке применялись скобели с раздвоенной вилообразной рукояткой (рис. 25), особенно характерные в Скандинавии и западной Финляндии. Подобным скобелем пользуются местами и на западном побережье Латвии и Литвы. Карту распространения типов скобелей см. на рис. 27. Некоторые обстоятельства позволяют предполагать, что вилообразные рукоятки являются древними лишь на островах и в северо-западной Эстонии. На основной же части материка скобели подобного типа вероятно распространились позднее и заменили более древние скобели с двумя рукоятками. Начиная со второй половины XIX века скобели заменяются шерхебелем с полукруглой железкой.

Близким скобелю инструментом является двуручный струг с прямым острием (рис. 28), которым работали обычно на специальном станке (рис. 100). Название прямого струга заимствовано из нижненемецкого языка (эст. *liimeister*, *niimeister* < нижненем. *snidemest*) и как деревообрабатывающий инструмент он распространился в Прибалтике, по-видимому, не раньше XIII века.

Для вырубки хвороста и щепания лучины в XIX веке по всей Эстонии пользовались большим косарем (рис. 29), не представленный до сих пор в эстонских археологических находках железного века. Названия его — *kiin* (< латв. *šķinis*), *lets*, *piirunuga* — являются поздними.

c) Сверла

Уже в начале II тысячелетия в Эстонии, по всей вероятности, было в употреблении несколько видов сверл. Наиболее примитивным из них можно считать шило (древнее название *ora*), которое могли использовать и в качестве острия лучкового сверла и, накаливая, при выжигании в дереве отверстий. В XIX веке лучковым сверлом пользовались еще лишь трубочные мастера при изготовлении чубуков (рис. 30). Правдоподобно и то, что употребление перовидного сверла восходит уже к периоду раннего феодализма. С ним связано и древнее прибалтийско-финское название сверла *oherdi*. Наиболее типичные для Эстонии головки перовидных сверл изображены на рис. 31—34. Их распространение в XIX—XX веках к востоку от Балтийского моря ограничено главным образом древней территорией прибалтийско-финских народов, балтийским же и русскому народам они остались чуждыми (см. рис. 35). К разряду древних перовидных сверл принадлежит и большой ступичный бурав (*möll* или

käämer), используемый для высверливания колесной ступицы (рис. 39 : 1, 40). По-видимому, в период феодализма распространился небольшой коловорот с изогнутой рукояткой (рис. 36, 38), который имеет целый ряд поздних различных локальных названий (рис. 37). Коловорот, очевидно, вытеснил со временем древнее лучковое сверло.

В XIX веке почти в каждой крестьянской семье можно было найти по меньшей мере два сверла (большее — колесное и меньшее — санное) и коловорот. В середине прошлого столетия получили распространение новые, фабричные (спиральные и центровые) сверла, в связи с чем вошло повсюду в обиход и новое название их *puur* (< нем.) с соответствующим глаголом *puurima* 'сверлить'. К первым десятилетиям XX века старинные сверла и коловороты в большинстве случаев стали уже достоянием музеев. Только на островах, в северо-западной Эстонии и в Алутагузе еще в наши дни изредка применяются старые сверла.

d) Пилы

Пила, по-видимому, была чужда эстонской технике обработки дерева в период раннего феодализма. В последующие столетия феодального периода от городских ремесленников были восприняты отдельные виды небольших пилок (рис. 41—42). В связи с этим в эстонский язык вошло название пилы *saag* (< средне-нижненем. *sage*). Однако роль пил в крестьянском ремесле оставалась незначительной. На протяжении всего периода феодализма по-прежнему основными деревообделочными инструментами являлись различные виды топоров и ножей, хотя письменные источники свидетельствуют о лесопильнях и продольных пильщиках в Прибалтике с XV века. Выпуск пиленого леса был настолько мал, что в крестьянском ремесле он не имел никакого значения. Во второй половине XIX века это положение меняется кардинальным образом. Как на строительных работах, так и на лесоразработках значительную роль начинают играть большие поперечные пилы фабричного производства, которые распространялись так быстро, что в конце столетия имелись уже почти в каждой крестьянской семье. Это способствовало значительному увеличению продуктивности труда по сравнению с прежней работой только топором. Примерно с 1870 по 1910 год для распиловки досок в строительном деле широко применялась продольная пила (рис. 46—47). Распространению в Эстонии как продольных, так и поперечных пил способствовали русские отходники — которые были первыми продольными пильщиками, точильщиками и правщиками поперечных пил, иногда и продавали пилы. В инвентаре профессиональных деревенских ремесленников отныне важное место также занимают пилы (в первую очередь различные виды столярных пил).

С начала XX века, с расширением сети механизированных лесопилен, продольная пила стала исчезать. Поперечная же пила и впредь продолжала оставаться основным инструментом на лесоразработках. И лишь теперь, в советский период, когда происходит механизация всех работ на лесоразработках, поперечная пила быстро отступает перед механической пилой.

e) Струги и строгальные верстаки

Струг был типичным инструментом столяров средневекового города. Долгое время струг являлся привилегией только столяров и в деревне он приживался чрезвычайно медленно. Очевидно и название струга в эстонском языке (*höövel* < нижненем.) представляет собой заимствование из языка городских ремесленников. В XVII—XVIII веках в эстонской деревне, по-видимому, в бондарной технике, уже весьма часто пользовались фуганком (рис. 49 : 1), для которого в западной Эстонии имелось и эстонское название *lüke* (от глагола *lükkama* 'толкать, строгать'). Другой вид струга, который мог быть в употреблении до XIX века в эстонской деревне — простой рубанок (рис. 49 : 3). Деревенские плотники пользовались в XVIII веке кроме того шерхебелем (рис. 49 : 4), медвёдком (рис. 49 : 5), при изготовлении деревянных сундуков калевкой и простейшей шпунтовкой (рис. 51).

Остальные виды рубанков (рис. 52—55) появились в деревне лишь во второй половине XIX века в связи с развитием и увеличением объема столярных работ. Ими пользовались при изготовлении досок для полов

и потолков, наличников, мебели, льномяльных машин и т. д.

Еще в XIX веке строгали доски главным образом на простых низких верстаках (рис. 56—58). Подобные верстаки бытовали вплоть до рубежа XIX—XX вв. также у русских кустарей. В средние века они применялись и городскими ремесленниками. Современный же столярный верстак, который в городском ремесле был общераспространенным уже в XVIII веке, в эстонской деревне получил более широкое применение лишь в конце XIX в. Ему предшествовали некоторые более примитивные формы верстаков (рис. 59, 60).

f) Долота. Измерительные, маркировочные и прочие подсобные инструменты. Рабочее помещение

Нельзя считать окончательно решенным вопрос об истории долота в Эстонии. Древнее финно-угорское название долота *purask* в прибалтийско-финских языках было вытеснено более поздними заимствованиями. В Эстонии вместо него бытует слово *peitel* (< средне-нижненем. *beitel*). Весьма возможно, что металлические сверла на некоторое время оттеснили этот древний инструмент. В период феодализма долото получило широкое распространение в столярном деле, где оно для многочисленных шиповых соединений является весьма необходимым инструментом. Близкие к долоту по способу применения большие долотообразные долбежные инструменты, пешни (рис. 62) были широко известны в Восточной Европе уже в начале II тысячелетия. Их использовали при долблении бортей, кублов и т. д. Из употребления они вышли в Эстонии в течение XIX века вместе с исчезновением бортей и долбленой посуды.

Линейной мерой с древних времен служили части руки (пядь, ладонь, большой палец и т. д.). Ремесленники также пользовались особыми деревянными палочками с зарубками, которые означали общепринятые размеры отдельных деталей. Наугольник и рейсмус употребляли главным образом столяры. Более широко был распространен циркуль (*sirkel* < нем., рис. 66—67), особенно необходимый инструмент для бондарей. Для изготовления колес, хомутных клешней и бондарных изделий пользовались соответствующими деревянными шаблонами.

В XIX веке в Эстонии широко распространенное выжигание узоров по дереву производилось различными металлическими штампами (рис. 68). Мелкие деревянные изделия зачищали высушенным столярным хвощом (*Equisetum hiemale*). Инструменты точили на точильных камнях, изготовленных из местных пород. Наиболее подходящим для этого был крепкий песчаник, добываемый местами на морском побережье. Эффективнее простых точильных камней были круглые вращаемые точила, которые повсеместно распространились лишь в XIX веке. Однако крестьяне острова Сааремаа уже в XVIII веке привозили их с Готланда.

Деревообделочными работами эстонские крестьяне обычно занимались в риге, т. е. единственном в старину зимнем жилом помещении. Лишь с исчезновением жилой риги и появлением отдельной кухни, со второй половины XIX века в качестве рабочего помещения все больше и больше использовалась просторная кухня. Специально построенные помещения, отводимые под мастерскую, известны, в первую очередь, на Сааремаа.

3. Использование цельного дерева. Долбежные работы и долбленая посуда

Изготовление предметов обихода из цельного дерева уходит в глубокую древность и оно просуществовало в крестьянском домашнем производстве до второй половины XIX века. Общеупотребительны были изделия из дерева с натуральным разветвлением: вилы для сена, навоза, мотовила, стойки воробов, светцы и т. д. (рис. 71). Широко использовалась копань березы и ели, которая шла на полозья, загнутые обжи сохи, ребра лодок, курицы крыш, льномялки и т. д.

Среди крестьянской утвари феодального периода встречается множество деревянной долбленой утвари. В известной степени по технике изготовления изделия, выдолбленные с боку колоды, отличаются от долбленых с торца ее.

Сбоку выдалбливались ложки, ковши,

совки, чашки, а также корыта, лодки и гробы (рис. 73—76). Наиболее важными инструментами, которыми пользовались при этом, были тесло, ложкарка и скобель. Имеются некоторые данные о выжигании середины дерева с помощью углей (например при изготовлении чашек). Весьма вероятно, что уже в раннефеодальное время часть чашек вытачивалась. В XIX веке вытачивалось уже подавляющее большинство чашек. В старину корыта (*küna, ruhi*) использовались для самых разнообразных хозяйственных нужд. Тесло в крестьянском хозяйстве чаще всего применяли именно для долбления корыт, почему его обычно и называют по-эстонски *künakirves* (дословно «корытный топор»). Еще в XIX веке в качестве средства передвижения в мелких водоемах употребляли долбленые челны (колоды). На больших реках передвигались в осиновых лодках-однодеревках с бортами на распорках. Эстония расположена на западной границе распространения этого типичного для Восточной Европы и Северной Азии древнего средства передвижения по воде. Долбленые же корытообразные гробы в Эстонии в XIX веке уже являлись редкостью.

Выдолбленные с торца колоды хозяйственные сосуды состояли из отдельных частей — цилиндрического корпуса и вставного днища. Корпус обычно выдалбливали пешней или долотом, а затем сглаживали скобелем. В самых больших долбленых сосудах, в которых хранили зерно, днища укрепляли с помощью деревянных гвоздей. Такое устройство было у стоячих долбленых кадок (*tõrs*, рис. 79) и у двухдонных кублов (*kumm*, ср. прилагательное *kumer* 'выпуклый'), используемых в лежачем виде (рис. 78). Такие же огромные кублы были в употреблении у балтийских народов, белоруссов и великоруссов. В Эстонии они, по-видимому, не выходят за пределы юго-восточной ее части.

В долбленые сосуды, предназначенные для хранения жидкости (бочки, боченки, маслобойки и др.), дно вставлялось в утор (рис. 77). Утор вырезали с помощью пилки-уторника (рис. 80—81), обычного инструмента и при изготовлении бондарной двухтонной посуды. Выдолбленную колоду замачивали или кипятили в воде, чтобы она разбухла. Затем в утор вставляли дно из сухого дерева. Ссыхаясь, колода крепко схватывала дно. В Эстонии в XIX веке изредка применялся и более примитивный метод вставления дна в утор: раскалывали готовую дуплянку, которую затем скрепляли обручами. Этот прием, возможно, представляет переходную ступень от изготовления долбленой посуды к бондарной.

Наивысшего расцвета техника долбления достигла в период феодализма. Ныне эта техника в эстонской деревне почти совсем забыта. Основным фактором исчезновения ее явился переход от натурального хозяйства к товарному и отмирание домашнего ремесла, к сфере которого, в основном, и относились долбежные работы.

4. Бондарные изделия

В последние столетия в эстонском крестьянском хозяйстве широко применялись различные виды бондарной посуды (рис. 83, 86—88). В основном названия этой посуды можно объединить в три группы. Первую составляют древние названия, широко известные в прибалтийско-финских языках, которые обозначают главным образом небольшие сосуды: ведро (*pang, raand, sang*), шайку (*kapp, kipp, kibu*) и кадочку (*lännik*). Вторая группа состоит из ряда чисто эстонских названий частью сравнительно позднего происхождения, а частью — восходящие возможно ко времени до XIII века. Характерной особенностью многих таких названий является суффикс *-ik: käsik* 'шайка', *lüpsik* 'подойник', *tsõõrik* ~ *ummik* 'бочонок для молока', *nurmik* ~ *vitsik* 'кадочка' и т. д. Сюда же относятся общие названия посуды *anum, riist, nõu* и др. В третью группу входят многочисленные поздние заимствования (большей частью вошедшие и в латышский язык) из нижненемецкого языка (*kann* 'кружка', *piipkann* 'жбан', *kirn* 'маслобойка', *pütt* 'бочонок', *toober* 'ушат', *vann* 'лохань', *ämber* 'ведро', *pali* 'лохань' и др.), в гораздо меньшем количестве из русского языка (*vedru* 'ведро', *lahanka* 'лоханка' и др.). К этой группе принадлежат также названия почти всех сосудов с двумя днищами (из нижненемецкого *lähker* 'фляга', *vaat, aam, tünn, tonn* 'бочка',

ankur 'бочонок' и т. д., из русского *potska* 'бочка').

Анализ приведенных названий свидетельствует о том, что большинство бондарных изделий, в том числе все сосуды с двумя днищами в Эстонии (и в Латвии) были освоены лишь в период феодализма, начиная с XIII века. Более древними являются некоторые небольшие сосуды, в первую очередь ведра, шайки и кадочки.

Среди археологических находок на территории всей Северной Европы одними из самых древних бондарных изделий являются небольшие ведра. В Эстонии также найдены несколько железных дужек ведер, и в Таллине клепки небольших сосудов (рис. 91), которые восходят к раннефеодальному периоду. Кроме того, в археологическом материале городов Прибалтики (Таллин, Тарту, Рига) содержатся многочисленные остатки датируемых тем же периодом небольших чашек на клепках (рис. 90), аналогии которым не встречаются в позднем этнографическом материале. Подобные чашки широко использовались в быту населения Средней и Северной Европы в первые века нашего тысячелетия. Вышли они из употребления, по данным В. Нейгебауэра, примерно в 1500 году.

Учитывая вышесказанное, можно с уверенностью сказать, что различные виды однодонной бондарной посуды были известны в Эстонии уже в X—XII веках. Соответственно следует отнести к далекому прошлому и технику изготовления клепочной посуды.

Изготовление однодонной и двухдонной бондарной посуды в Эстонии происходит различными способами. Изготовление однодонной посуды еще в XIX веке было общераспространенным. Эта древняя техника сохранилась до наших дней в основных чертах в главном центре кустарных промыслов Авинурме. До последнего времени для клепок использовались расколотые дощечки, которые подсыхали в течение лета на дворе (рис. 92, 93). Работа над посудой начиналась прежде всего с изготовления дна. Затем, на специальном маленьком станке, с помощью ножа-уторника (*uurdenuga*), на конце каждой клепки вырезался прямоугольный уторный паз (*uure*) (рис. 96). Клепки поодиночке прибивали к дну (рис. 99) и вокруг накладывали временный, рабочий обруч (*valevits*). После этого двуручным стругом ровняли внешнюю поверхность посуды и накладывали обручи. Для обручей (*vits*) использовались разные породы деревьев: для большой посуды — ель, для меньшей — можжевельник и орешник. Железные обручи стали обычными лишь в XX веке. Деревянные обручи сглаживали стругом на соответствующем станке (рис. 100), гнули и сгибали в круг. Для гнутья больших обручей эстонские кустари применяли особую мялку (*vitsapainik*) (рис. 98 : 5, 101). В качестве обручей для больших кадок в Эстонии использовали молоденькие, специально выращенные изогнутыми елки (*lülivits*), которые особенно крепки. Набивали обручи особой деревянной набойкой (*kostipulk*) (рис. 102). Для натяжки верхнего обруча служил специальный натяг (*vitsahammas*) (рис. 103—105). Старинные натяги, особенно в западной Эстонии, имели деревянный крючок.

Двухдонные сосуды (бочки, бочонки и др.) изготовлялись главным образом профессиональными бондарями (бочарами). Выгнутая форма бочек требовала соответствующих клепок, для изготовления которых имелся целый ряд различных приемов (см. рис. 111, 112, 119). Очень редко деревенские бондари в Эстонии применяли ворот для сжимания краев бочек (рис. 120), который был обыкновенным инструментом в городском ремесле. В двухдонных сосудах уторные пазы в клепках поодиночке не вырезались. Когда корпус был составлен из отдельных клепок, пилкой-уторником вырезали утор (рис. 115), точно так же как и у долбленой посуды. Дно изготовляли лишь после того, как по вырезанному утору была снята мерка. Края дна заостряли ручным стругом (рис. 117) и дно вставляли в посуду. Вырезание утора в каждой клепке поодиночке специальным ножом-уторником общераспространено в Скандинавии и Финляндии, а в Прибалтике оно, кроме Эстонии, известно только в северной Латвии, в Видземе. Этот метод работы распространен еще у води и ижор Ленинградской области. На указанной территории он представляет древнюю традицию, о чем свидетельствуют археологические материалы. Так, найдены — в юго-западной Финляндии нож-уторник, датируемый VII веком, в Скандинавии долото для изготовления утора, относящееся к периоду викингов, а ве-

дерные клепки с широким прямоугольным утором в Дании восходят даже к IV веку.

На остальной территории Прибалтики, в России и в других европейских странах изготовление посуды с одним дном происходило тем же способом, как и двухдонной посуды, т. е. с помощью пилки-уторника.

Представляется достоверным, что оба эти метода возникли параллельно, в связи с попытками изготовлять цилиндрическую долбленую посуду с водонепроницаемым дном. В Эстонии, очевидно, древним и местным является вырезание утора с помощью ножа-уторника, восходящее здесь по меньшей мере к периоду зарождения феодализма в X—XII веках. Другой метод в Эстонии распространился, по-видимому, не раньше XIII века из городского ремесла. Широкого применения в народе он не получил, не смотря на то, что вставка дна с помощью пилки-уторника в долбленую посуду практиковалась повсюду.

В связи с изменением экономики и быта особенно с конца XIX в. значительно уменьшился спрос на деревянную посуду. В то же время соответствующее мастерство утеряло свой общенародный характер и бондарные работы почти полностью сосредоточились в руках кустарей.

5. Изделия из обечаек

Изготовление различных сосудов и других предметов из обечаек, т. е. цилиндрических стенок из тонких согнутых планок, известно во всей Европе и восходит к весьма отдаленному прошлому. Своим началом оно связано, по-видимому, с изготовлением посуды из древесной коры, которое было распространено еще шире. В Эстонии на это указывает еще сохранившееся для обечайки название *keri*, первоначальное значение которого 'кора дерева'.

Среди предметов обихода эстонских крестьян в период феодализма весьма обычными были гнутые лукошки и короба различной величины. Древние эстонские названия их — *vakk* и *karp* — перешли и в язык прибалтийских немцев. Повсюду употреблялись севалки (*külimit*) (рис. 122) и короба для свадебных подарков (*veimevakk*) (рис. 123). Коробки поменьше служили для хранения женских украшений и разных безделушек (рис. 124). Короба для подарков и коробки в восточной Эстонии были обычно простыми, без украшений, в западной же Эстонии их украшали выжженным орнаментом (рис. 123 : 2), который богатым и разнообразным стал, по-видимому, не ранее XIX века. В западной части острова Сааремаа (Сырве, Кихельконна, Кярла) господствует резной орнамент, сочетающийся с окраской (рис. 123 : 1), прямые аналогии чему встречаются на Готланде и западном побережье Курляндии.

В западной Эстонии до некоторой степени бытовали и гнутые дорожные окованные сундуки (рис. 125), запирающиеся на замок, которые особенно типичны для Скандинавии и западной Финляндии. Повсеместно были распространены также маленькие овальные пищевые коробочки (рис. 126), в которых брали с собой салаку и масло на барщину или в поездку. Гнутый обод, наконец, имели также решета и грохоты.

В условиях капитализма перечисленные изделия довольно быстро исчезли и забылись способы их изготовления. В первой половине XX века до некоторой степени сохранились в употреблении лишь севалки и решета.

В XIX веке изготовление гнутых изделий в Эстонии сосредоточилось, главным образом, в руках кустарей и ремесленников. Обечайки изготовлялись обыкновенно из тонких расколотых осиновых планок. Расщепление их с помощью топора и клиньев изображено на рис. 127—129. С внешней стороны планки отстрагивались двуручным стругом, с внутренней выравнивались скобелем (рис. 130, 132). Планку размачивали и распаривали в печи или кипятили в корыте с помощью горячих камней. Затем планку гнули на соответствующем гибале (рис. 133) и сворачивали в круг (рис. 134), при этом концы скрепляли деревянными тисками (рис. 130).

После обсушки концы обечайки сшивались (рис. 139), материалом для чего служили — для больших изделий кленовая тонкая драть, для решет и коробок липовое лыко, для пищевых коробочек гусиные перья, реже — полоски рога. Лыком и тонкой дранью обычно сшивали обечайки в России и Латвии, перьями — в Скандинавии

и Финляндии, реже в Латвии и Литве. Наиболее распространенное в Скандинавии сшивание корнем в Эстонии было неизвестно. Швы, которыми скреплялись концы обечайки в Эстонии, были самые простые (рис. 141 : 1,2). Очень редко встречались в Эстонии более сложные швы (рис. 141 : 3—7; 142), которые доминируют в Латвии и Литве (см. рис. 144). Преимущественно на островах и в северо-западе материковой части Эстонии обечайки овальных коробочек не сшивались, а скреплялись оловянными или медными клепками, иногда же деревянными штифтиками (рис. 126 : 2,3). Крепление оловянными клепками распространилось, по-видимому, в средние века, главным образом на северном побережье Балтийского моря. Для Латвии и Литвы оно по имеющимся данным осталось неизвестным.

В край дна севалок и коробок в Эстонии обычно вырезали фальц *(uure)* для обечайки и прикрепляли дно к обечайке с помощью косо вбитых деревянных гвоздиков (рис. 143 : 1). В западной части Сааремаа дно коробов для свадебных подарков и коробок, обечайки которых сделаны из тонких дубовых планок, как правило, не имеет фальца (рис. 143 : 2). За пределами Эстонии дно коробов с фальцем является обычным на севере Скандинавии и в Финляндии. В Латвии оно чаще всего встречается на севере Курляндии и местами в Видземе (см. рис. 144). В Средней Европе, Латвии и Литве, а также в южной Швеции господствующим является дно без фальца. Иной способ прикрепления дна к обечке был распространен у русских (рис. 145).

Грохотную решетку плетут обычно из тонкой кленовой драни (см. рис. 146—148), рогожку для решета из липового лыка. В Эстонии изготовление решет было сосредоточено главным образом в руках русских кустарей дер. Вяльги (Тартуского района). Техника этого производства в XIX веке значительно отставала от производства решет в России — русские кустари ткали решетки из лыка на особых станках, в Эстонии же плели решетку отдельно для каждого решета.

По характеру изделий из обечаек Эстония представляет явно своеобразную промежуточную полосу, где сосуществуют как древние общие восточные черты (например, обечайки из осинового дерева, пропарка в печи до сгибания, швы из тонкой драни и лыка), так и черты, распространенные в соответствующей технике западных соседних народов (например, кипячение планок до сгибания, сшивание концов обечайки коробочек гусиными перьями, дно с фальцем). Вообще, можно констатировать, что на материке Эстонии техника изготовления этих предметов имеет известную близость с техникой русских соседей, на островах же и северо-западной Эстонии она тяготеет к Скандинавии, западной Финляндии и частично к Курземе. В Прибалтике эстонские изделия из обечайки четко выделяются своими особенностями. С одной стороны, к ним не привились многие технические приемы, обычные в Латвии и Литве (дно без фальца, сложные швы), с другой стороны, в обиходе у эстонских крестьян гнутые изделия были распространены значительно шире и украшены гораздо богаче, чем у их южных соседей.

6. Прочие работы, связанные с гнутьем дерева. Изготовление средств передвижения

Гнутьё дерева вообще было весьма широко распространено в деревообделочной технике эстонских крестьян. Этим методом пользовались и пользуются до настоящего времени особенно при изготовлении средств передвижения, дуг, дровней, частью и тележных колес. Перед гнутьем дерево обычно распаривали в печи или кипятили в воде, но наряду с этим в некоторых местах применяли способ парить дерево в конском навозе. Последний прием был весьма обычен в России. Начиная с середины XIX века пропарка дерева производилась в длинных дощатых парильных ящиках, устанавливаемых над паровыми котлами (рис. 150). Названия гибал в эстонском языке (*painepakk, paine, painik* и т. д.) происходят так же, как и в других прибалтийско-финских языках от древнего корня *pain*.

Территория, на которой при запряжке лошади употребляется дуга, простирается в Восточной Европе до Балтийского моря.

Упряжка с дугой характерна для всей Эстонии, в то время как в южном направлении, в Литве и Латвии, граница распространения дуги удаляется от побережья Балтийского моря. Типичные эстонские дуги гнули из круглых комлей молодых деревьев на специальных гибалах, которые раньше имелись на стене почти в каждой усадьбе (рис. 153—154). Во второй половине XIX века, когда изготовление дуг перешло в руки деревенских ремесленников, в Эстонии стали обычными лежащие на земле гибала с воротом (рис. 156—157). В это же время на эстонских ярмарках появились широкие, так называемые «русские дуги» с типичным орнаментом (рис. 152), изготовленные русскими кустарями.

Предшествующие исследователи (В. Стасов, К. Вилкуна) полагали, что дуга изобретена в среде финно-угорских народов, через посредство которых она якобы широко распространилась по Восточной Европе. Наличный материал фактически не дает достаточной возможности для установления того, какой народ впервые стал употреблять дугу. Исторические источники свидетельствуют о том, что дуга была в употреблении и у русского и у прибалтийско-финских народов не позже XV века. Названия дуги как в финно-угорских языках, так и в русском языке по происхождению являются относительно поздними. При этом в отдельных языках слова, имеющие более широкое значение любой дуги или луки, по аналогичным ассоциациям самостоятельно получили более узкое значение части упряжи (так, например, и эстонское название *look*, общее для западной группы прибалтийско-финских и латышского языков). Для более подробного выяснения истории дуги следует уделить значительно больше внимания изучению комплекса упряжки в целом, чем это делали до сих пор.

Для материковой части Эстонской ССР характерны сани восточноевропейского типа с гнутыми полозьями. На островах и в северо-западной Эстонии распространен другой тип саней, у которого еще в XIX веке доминировали полозья из копани. Гнутые полозья и на территории распространения восточноевропейских саней явно принадлежат к более позднему слою, при этом центром распространения их представляется современная территория великоруссов. Хотя сани изготовляли для себя крестьяне сами, гнули полозья по большей части соответствующие мастера. Полозное гибало, изготовленное из комля с естественной развилкой, обычно находилось в крестьянском дворе на земле и гнули полозья на нем с помощью ворота (рис. 159). Гибала подобного типа были в употреблении почти на всей территории Восточной Европы. Местами в Эстонии еще сохраняются воспоминания о более примитивном способе гнутья, при котором полозья гнули в ригах вокруг переводины для колосников (рис. 162). Когда полоз был согнут, на него набивали шест, который препятствовал выпрямлению полоза при высыхании (рис. 160, 161).

При сборке дровней в полозья вдалбливали 3—4 пары копыльев, которые скреплялись поперек между собой в восточноевропейских санях вязками (*painardid*) в западноэстонских же перекладинами на шипах (*pakud*). Вдоль саней восточноевропейского типа на копыльях насажена на шипы грядка, доходящая до первой пары копыльев. Первые копылья соединены с головками полозьев посредством скрученных прутяных виц, стуженей (*sebavits*). В санях западной Эстонии стужени отсутствуют и грядки доходят до головок полозьев. Грядки в них свободно опираются на перекладины и соединены с полозьями посредством особых скрепов в форме большого деревянного гвоздя.

Древние восточноевропейские сани в течение последних двух столетий в Эстонии пополнились различными конструктивными и техническими нововведениями (кресла для перевозки грузов, решетчатые спинки), распространившимися также с востока, из России. В результате указанных новшеств эти сани стали гораздо более совершенными и начали постепенно вытеснять древние сани западноэстонского типа, которые были весьма близкими по типу саням Скандинавии и юго-западной Финляндии. Сильное русское влияние проявилось и в развитии ездовых саней, о чем свидетельствует и их название *saan* (< рус. *сани*).

Тележные колеса в Эстонии в подавляющем большинстве имели косящатый обод, состоящий из пяти косяков (*pöidratas*). Колеса с гнутым из ясеня ободом (*vitsratas*) распространены до некоторой степени в восточной и юго-западной Эстонии, где их изготовляли местные кустари по русскому и латышскому образцам.

Как всю телегу, так и колесо с косящатым ободом часто изготовляли дома. Косяки для обода и спицы делали из дерева, которое сохло до этого несколько лет. Ступица же могла быть из полусырого дерева. Такая ступица при высыхании особенно крепко схватывала спицы. Вытачивание ступиц распространилось в Эстонии в общем лишь в XIX веке, когда изготовление колес полностью перешло в руки ремесленников. Готовую ступицу слегка обжигали в печи или кипятили в котле, а затем на специальном станке, так называемой колесне (*rattapink*) в нее вбивали спицы (рис. 169). Косяки старинных деревянных колес были обычно шириною в 3—5 дюймов (рис. 165). Их вырубали по соответствующему шаблону (рис. 168) по возможности из естественно изогнутого дерева. Накладывали косяки на спицы также на станке (рис. 172). Концы спиц при этом прижимали друг к другу деревянными тисками (рис. 173). Косяки скрепляли между собою тайными шипами (*suuvarnapulk*, рис. 165 a). Для предохранения неокованных колес от быстрого износа, на внешнюю сторону обода накалачивались дополнительные шипы (рис. 165 b). В течение XIX века в Эстонии начали повсеместно оковывать колеса железом. В связи с этим ступица делается меньшей по размерам, а обод уже. Ободья отныне выпиливали и строгали. Исчезли тайные шипы, соединяющие косяки обода.

Гнутый обод изготовлялся с помощью соответствующего гибала, которое в восточной Эстонии укреплено на крестообразном основании (рис. 175—176), в юго-западной Эстонии на дощатом основании (рис. 179). Гнули ободья обычно три человека (рис. 177). Подсобные приспособления для этого процесса были различными в восточной и юго-западной Эстонии (см. рис. 177 и 180, 181). Концы гнутого обода связывали вместе прутяной вицой. Прежде чем продолжить дальнейшую работу, обод по меньшей мере на неделю оставляли сохнуть. Сборка колеса производилась на той же колесне, которой пользовались при изготовлении колеса с косящатым ободом.

Гнутый полоз, обод и дуга явно являются результатом развития технической мысли, шедшей в одном и том же направлении. Использование одного гнутого предмета послужило примером для изготовления других. Территория распространения всех этих трех предметов в Восточной Европе более или менее совпадает. То, что в Прибалтике они не получили одинакового распространения (дуга не известна в западной Курземе и в западной Литве, гнутый обод — в большей части Эстонии, гнутый полоз же еще в конце XIX века был редким явлением на северо-западе Эстонии), свидетельствует о том, что способ их изготовления первоначально здесь был неизвестен и проник сюда с востока.

7. Изделия из щепы и другие мелкие поделки из дерева

Разнообразные мелкие деревянные поделки в Эстонии изготовлялись в основном соответствующими ремесленниками или кустарями. Из них повсеместно там, где встречались большие сосновые леса, было распространено плетение корзин из сосновой лучины. Самые обычные эстонские корзины из лучины изображены на рис. 182. Особенное распространение подобные корзины имеют в восточной Эстонии, в бывших Вирумаа, Алутагузе и причудских русских деревнях. Техника изготовления корзин из лучины проста (см. рис. 185—190). Она явно генетически связана с техникой плетения подобных же предметов из бересты и лыка, которая широко известна на севере Восточной Европы. Особенно массовый характер кустарное производство корзин из лучины приняло в северо-западной России, в бывших Петербургской и Новгородской губерниях. Восточная Эстония представляет собою в этом отношении естественное продолжение территории северо-западной России, в то время как в западной части Эстонии доминируют корзины, плетенные из корней и прутьев.

Во второй половине XIX века в Эстонии в качестве кровельного материала вместо соломы распространяется сосновая щепа (дранка). В связи с этим развивается и кустарное производство щепы. До середины XX века процесс выделки дранки местами производился весьма примитивным способом — драночник с помощью двуручного струга на соответствующем станке щепал дранки (рис. 192). Однако уже во второй по-

ловине XIX века появились щеподральные станки с конской тягой (рис. 194).

С распространением курения табака в Эстонии, с XVII века началось изготовление трубок. Выделка курительных трубок в XIX в. образовала значительную отрасль кустарных промыслов. Основным центром изготовления трубок была волость Хаанья в юго-восточной Эстонии. Трубки из Хаанья имели свою традиционную форму (рис. 196).

Изготовление бёрд для ткацкого стана (рис. 197) было делом странствующих по своей округе стариков-бобылей. Вплоть до появления заводских бёрд в конце XIX в. эта работа оставалась на примитивном техническом уровне. Она полностью производилась вручную и здесь не получили никакого распространения те отдельные приемы механизации работы, которые широко применялись в русском кустарном производстве бёрд.

8. Токарные работы

Токарное дело в Эстонии было известно по меньшей мере уже в раннефеодальный период. Об этом свидетельствуют остатки выточенных из дерева чашек, найденные при раскопках в Таллине в древнейшем культурном слое (X—XIII вв.). Токарное дело с самого начала было связано с выделяющимся ремеслом. Вытачиванию чашек эстонцы, по-видимому, научились у русских (и балтийских) соседей, на что указывает заимствование из русского и латышского языков их названий (*liud* < р. *блюдо, vaagen* < р. *ваганки, kauss* < лат. *kauss*). Чашки до XVII века являлись важнейшими токарными изделиями и занимали в продукции деревенских токарей важное место еще и в XIX веке (рис. 198), когда на эстонских ярмарках с ними начинали конкурировать русские лакированные ставцы и чашки (рис. 203).

Сильным толчком для развития токарного дела послужило распространение в Эстонии самопрялок, начиная с середины XVI века. В быт эстонских крестьян самопрялки вошли в течение XVIII века. В связи с этим изготовление самопрялок стало основной работой токарей, число которых в деревне быстро увеличилось. Старинные эстонские самопрялки были снабжены небольшим тяжелым колесом (рис. 210, 211 : 1). По-видимому, лишь в XIX веке происходит замена такого колеса современным, большим и легким колесом (рис. 211 : 2, 212). Наряду с изготовлением самопрялок токари в XIX веке вытачивали безмены, подсвечники, люстры и пр. (рис. 199—202).

Старые токарные станки в Эстонии были так же, как и повсюду, с очепом и приводились в движение ногой (рис. 204); обтачиваемая деталь вращалась при этом в одном и другом направлении. Станки этого типа в Эстонии просуществовали местами до последней четверти XIX века. По-видимому, в связи с вытачиванием самопрялок, не позднее XVIII века стал распространяться токарный станок большей производительности, в начале с большим колесом, вращаемым рукой (рис. 205, 206), а позже с массивным маховым колесом под станком, приводимым в движение ногой (рис. 207). В XX веке появляются токарные станки с ветряными, паровыми и другими двигателями. Токарные стамески и резцы, которыми пользовались деревенские токари, были, в основном, трех типов (рис. 209). В связи с вытачиванием самопрялок получило распространение изготовление деревянных винтов вместе с необходимыми для этого инструментами (рис. 217, 218).

В начале XX в., с развитием текстильной промышленности, спрос на самопрялки стал быстро падать. Да и большая часть других токарных изделий не находила больше сбыта в изменившемся быте. Ввиду этого токарные работы заглохли уже в начале XX века и сохранили некоторое значение до наших дней лишь в тележном промысле (изготовление колесных ступиц), в котором работа производится обычно на механических токарных станках.

9. Изготовление домашней утвари и другие столярные работы. Соединение отдельных деталей

Простейшие приемы столярной техники, состоящие в соединении отдельных деревянных деталей, в Эстонии несомненно восходят ко времени первобытно-общинного строя. Сюда могут быть отнесены сшивание и соединение на деревянных гвоздях, с помощью клиньев, простых шипов и поперечин. Соединение в паз очевидно было известно не позже X—XIII вв. Сращивание посредством швов в XIX в. уже не было особенно распространено и применялось еще только в изготовлении изделий из обечаек. Остальные же древние способы соединения изделий из древесины в народной технике по-прежнему были еще весьма распространенными.

Простую домашнюю утварь в каждой семье изготовлял сам хозяин. Некоторые более сложные работы, в первую очередь сундучный промысел, несомненно, уже в период феодализма были делом плотников. В изготовлении сундуков до XIX века сохранилась архаичная столбовая конструкция (рис. 221), восходящая к древним саркофагам. В сундуках, распространенных в Эстонии, обращают на себя внимание некоторые локальные варианты, границы распространения которых еще точно не установлены. На рис. 222 и 224 изображены сундуки, типичные для восточной Эстонии, на рисунках 223 и 225 сундуки из западной Эстонии. У прибалтийско-финских народов сундук был древним хранилищем одежды и зерна. Название его из прибалтийско-финских языков перешло и в древнерусский и в латышский язык (эст. *kirst* ~ древнерусск. *кърста*, лат. *šķirsts*).

Профессиональное столярное ремесло, характеризуемое разнообразным инструментарием, огромным количеством разных деревянных соединений и употреблением клея, нашло себе почву в эстонской деревне только в условиях капитализма, начиная с середины XIX века. Оно стало развиваться по мере того, как стала появляться новая, городского склада мебель в зажиточных слоях крестьянства. В обязанности столяров на селе входило также изготовление дверей и окон для жилых домов нового типа, изготовление ткацких станков, льномяльных машин (рис. 226), гробов и т. п. В XX в. столярные работы в деревне снова сокращаются в связи с дальнейшим развитием промышленности и транспорта, что давало крестьянам возможность доставать из города более дешевую столярную продукцию.

10. Итоги

Уже в период зарождения феодализма (X—XII вв.) деревообделочная техника в Эстонии достигла значительного уровня развития. Преобладающая часть инструментов того времени продержалась в крестьянском домашнем ремесле и в кустарных промыслах до XIX в., хотя многие из них в течение столетий до некоторой степени и модифицировались.

Древняя эстонская деревообделочная техника имела много общих черт с соответствующей техникой народов лесной полосы Восточной Европы (восточных славян, финно-угорских и балтийских народов). Общими были основные орудия труда, техника долбления, широкое использование гнутых конструкций и т. д. С другой стороны, могут быть отмечены древние общие черты с юго-западной Финляндией, Швецией и другими странами побережья Балтийского моря (головка перовидного сверла, колесо с косящатым ободом, столбовая конструкция сундуков, приемы изготовления бондарной посуды, ряд особенностей в технике изготовления гнутых коробов и др.). Большинство этих особенностей в Прибалтике распространено только в пределах первоначальной территории прибалтийско-финских племен и осталось чуждым балтийским народам. Ряд же различий в технике, сохранившихся вплоть до XIX в. между большей частью материка Эстонии, с одной стороны, и островами и северо-западной Эстонией, с другой стороны, по-видимому, является реминисценциями коренных племенных особенностей (различные типы рукояток скобелей, саней и т. д.).

Вторжение немецких феодалов в начале

XIII в. затормозило развитие местного ремесла. В течение всего периода феодализма деревенское ремесло развивалось исключительно медленно. К крестьянам проникали только единичные технические приемы и инструменты городских ремесленников. Некоторые виды стругов появились в употреблении у деревенских древоделов не позже XVII в. Примерно в то же время начинает успешно развиваться токарное дело, особенно в связи с изготовлением самопрялок. После присоединения Эстонии к России в распространении технических новшеств в эстонской деревне существенную роль сыграли многочисленные странствующие русские мастера-отходники, которые имели значительно более тесную связь с крестьянством нежели немецкие цеховые ремесленники.

С быстрым развитием капитализма во второй половине XIX в. произошел перелом и в деревообделочной технике в деревне. Важнейшую роль в этом сыграли использование больших пил на лесоразработках и строительных работах и распространение пиломатериалов. Перед быстрым развитием денежно-товарного хозяйства отступила домашняя промышленность натурального хозяйства с ее примитивной техникой, стали употребляться фабричные орудия и т. д. В связи с развитием профессионального ремесла в деревне стали распространяться орудия и технические приемы городского ремесла. Упорнее всего старинная техника сохранялась в крестьянских кустарных промыслах.

Переход к социализму принес с собой новые коренные изменения. В связи с реорганизацией крестьянской жизни на коллективных началах и стремительным развитием социалистической промышленности быстро исчезает большая часть сохранившихся до этого отсталых технических навыков и орудий. Работа отныне все больше и больше концентрируется в механизированных мастерских. В колхозах сохраняется в употреблении лишь комплект основных орудий, узкоспециальные же инструменты исчезают.

II. РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ТРУДА В ОБЛАСТИ КРЕСТЬЯНСКОГО ДЕРЕВООБДЕЛОЧНОГО РЕМЕСЛА

1. Деревенские ремесленники

Первые сведения письменных источников о ремесленниках-древоделах в эстонской деревне восходят к XIV—XV вв. Плотник (*puusepp* 'древодел') — ремесленник с универсальными навыками — выделился, по всей вероятности, до захватнического вторжения немцев в начале XIII в. В отличие от русского плотника в круг его обязанностей в период феодализма не входило строительство. Эстонские крестьяне (в первую очередь их зажиточная верхушка) стали использовать помощь плотников на строительных работах, в основном, со второй половины XIX в. На мызах, по крайней мере с начала XVIII в. работали преимущественно русские плотники-отходники. В связи с этим в эстонский язык вошло и русское слово *plotnik*.

Эстонский плотник, изготовляющий предметы обихода и утварь, работал как на крестьян, так и на помещика. Никаких четких границ между деревенским и мызным столяром не сложилось. Часто плотник, работающий на помещика, владел большим или меньшим хутором и нес, хотя бы частично, те же оброчные и барщинные обязанности перед мызой, как и рядовой крестьянин. Только во второй половине XIX века в мызе начали пользоваться трудом наемных плотников.

Наряду с плотником в эстонской феодальной деревне с постепенной специализацией ремесла появился ряд более узко специализированных ремесленников. Обособление сельского ремесла сделало известный шаг вперед, по-видимому, не позже XVI в. В источниках конца XVI и начала XVII в. в деревне упоминается значительное количество колесников и бондарей. В XVIII в. нередко встречаются также токари и столяры. Последние обслуживали в то время главным образом мызу. Лишь во второй половине XIX века столяры стали находить достаточно работы в деревне. В связи с этим они быст-

ро стали одной из самых многочисленных групп сельских древоделов.

Плотничное, колесное, а частью и бондарное ремесло исходили из технической базы домашнего ремесла эстонских крестьян. Распространению же токарного и столярного ремесла в деревне способствовало городское ремесло. Об этом свидетельствуют и названия соответствующих ремесленников, заимствованные из словаря городских ремесленников — *treial* 'токарь' (< средне-нижненем. *dreyer*) и *tisler* 'столяр' (< нем. *Tischler*). При этом столярное и токарное дело из всех деревообделочных работ являются самыми поздними. В городах Прибалтики столяры основали свои самостоятельные цехи в начале XVI в., а токари лишь в середине XVII в.

В общем эстонское деревенское ремесло периода феодализма было мало дифференцировано и стояло на низком уровне. Развитие его задерживалось, в первую очередь, господствовавшим рутинным натуральным хозяйством и общей нищетой жестоко эксплуатируемого крестьянского населения. Так как деревня одна не могла в достаточной степени обеспечить заработком ремесленников, то большинство из них работало в большей мере на мызу.

Развитие в деревне капиталистических отношений в XIX в. обусловило ликвидацию замкнутости натурального хозяйства и существенный перелом в истории деревенского ремесла. Наряду с другими ремесленниками в деревне, особенно во второй половине XIX в., все больше и больше появляется ремесленников-деревообделочников. Стремительное развитие ремесла на селе, однако, в результате быстрого распространения промышленной продукции, расширения торговли и транспорта уступает вскоре место новому спаду. Начиная с конца XIX в. значение ремесла беспрерывно убывает. В период между 1881—1937 годами общее число ремесленников, занимавшихся в деревне обработкой дерева, сократилось на 42,5%. Этот большой количественный спад ярко отражает сокращение спроса на соответствующие ремесленные изделия. Особенно сильно сократилось токарное производство. Число токарей за это время уменьшилось на 84%. Число бондарей упало на 70%. В исчезновении этого ремесла важную роль сыграло все более развивающееся кустарное производство в Авинурме.

Ремесло в деревне и при капитализме осталось тесно связанным с земледелием. Еще в 1937 г. 64% всех ремесленников, занятых обработкой дерева, занимались, как подсобным делом, земледелием. В связи с этим основным сезоном ремесленной работы являлись зимние месяцы. Вследствие слабой обособленности в ремесленных предприятиях почти полностью отсутствовали наемные рабочие. В 1937 г. имелось лишь 38 деревенских деревообделочных мастерских (2,2% из всех соответствующих мастерских), где использовался наемный труд (в большинстве случаев 1 рабочий, в некоторых 2—3).

В условиях феодализма в деревне труд ремесленников оплачивался в основном зерном. Натуральная оплата, наряду с денежной, упорно сохранялась и позже, особенно оживая в тяжелые годы войн. Многие деревенские ремесленники и в дальнейшем насчитывали денежную оплату на основании старых натуральных норм.

Хотя большинство деревенских ремесленников жило как полупролетарии, все же и в их среде происходило расслоение, выделение немногочисленной зажиточной верхушки. Положение же большей массы ремесленников год от года ухудшалось, особенно в XX в., когда рост капиталистических предприятий и мелких городских мастерских ускорял процесс вытеснения одиночных ремесленников.

Отмеченный выше рост ремесла по обработке дерева в ранний период развития капитализма был известным показателем и прямым результатом процесса преобразования экономики эстонской деревни. При развитии же капиталистических отношений в деревне эти ремесла сыграли весьма побочную и незначительную роль. Это объясняется тем, что «ремесло характеризуется такой же рутинностью, раздробленностью и узостью, как и мелкое патриархальное земледелие» (В. И. Ленин, Соч., т. 3, стр. 287).

Вступление крестьянства Советской Эстонии на путь коллективного хозяйства отняло всякую почву у отжившего мелкого ремесла. Навыки бывших деревенских ремесленников используются сейчас на социалистических деревообделочных предприятиях, оснащенных современной техникой. Подобные предприятия созданы почти в каждом районе Эстонской ССР для обслу-

живания населения и колхозов по изготовлению мебели, строительных деталей, средств перевозок и т. д. Окончательно исчезли узко специализированные мелкие ремесленники (токари, бондари, колесники). Единственным более или менее распространенным ремесленником в колхозах и совхозах опять-таки выступает универсальный плотник, который наряду с кузнецом выполняет главным образом текущий ремонт сельскохозяйственного инвентаря.

2. Кустарные промыслы

Древнейшими отраслями кустарной промышленности повсюду в Европе являлись деревообрабатывающие и текстильные ремесла (бондарное, изготовление средств передвижения, ткачество и др.). Это те сферы деятельности, в которых навык крестьян в домашнем ремесле является весьма древним. Не составляет для крестьян в них особых трудностей и заготовка сырья. Соответственно эти отрасли ремесла и в кустарных промыслах эстонских крестьян стояли на первом месте.

По статистическим данным XIX и начала XX веков Прибалтика по развитию крестьянских кустарных промыслов была одной из наиболее отстающих областей России. В результате этого многие изделия русских кустарей находили сбыт в Эстонии. Из деревянных изделий сюда ввозились сита и решета, дуги, лакированные чашки и ложки. Тем не менее в Эстонии, уже в условиях феодализма, возникло несколько значительных центров кустарных промыслов, именно по обработке дерева. Их изделия (деревянная посуда, самопрялки, колеса, курительные трубки) распространялись в XIX в. также в соседних Псковской и Петербургской губерниях.

Первые документальные данные о кустарных деревообделочных ремеслах в Эстонии имеются с начала XVIII в. Судя по косвенным данным (материалы крестьянских ревизий и др.) зачатки этих промыслов в некоторых районах (волость Авинурме, на южном краю Алутагузеского лесного массива в нынешнем Йыгеваском районе, а также богатый лесом остров Хийумаа) восходят, по-видимому, к XVI—XVII векам. Во второй половине XVIII в. в печатных источниках перечисляются уже и несколько других центров деревообделочных промыслов (Тарвасту, Лайксааре, Лелле, Нывa и др.; см. рис. 233).

Из изделий кустарных промыслов источники XVIII в. упоминают деревянную посуду и сани. Вытачивание деревянных чашек, изготовление обечаек коробов, сит и решет издавна также носило кустарно-промысловый характер.

В условиях капитализма в XIX в. возник ряд новых отраслей промыслов. Самым обширным и в дальнейшем оставалось все же изготовление деревянной посуды с главным центром в Авинурме (рис. 228). Здесь в 1860 годах насчитывалось круглым числом 1000 и еще в 1934 году около 700 кустарей. В Авинурме изготовлялась, в основном, простейшая хозяйственная посуда без всяких украшений. Здесь же были распространены и другие важнейшие деревообделочные работы, за исключением изготовления колес и телег. Под влиянием требований рынка изменился и характер продукции. В конце XIX в. полностью исчезло вытачивание чашек и изготовление сундуков, в начале XX в. заглохло также производство грохотов и лукошек. Как важнейшие из новых видов продукции распространяются изготовление кровельной щепы и стульев, а также бочек (позднее — бочечных обручей) для открытого в 1870 г. цементного завода в Кунда. Авинурме был в Эстонии крупнейшим центром кустарных промыслов, далеко превосходившим по количеству кустарей все остальные.

Древним и довольно широко известным районом кустарных промыслов был также и остров Хийумаа, где работа сосредотачивалась, главным образом, в лесных деревнях внутри острова (рис. 238). Основными изделиями здесь были решета, грохоты и лукошки, точеные чашки и деревянная посуда. Рынком сбыта являлись Сааремаа и северо-западная Эстония. Приспособления к новым требованиям здесь не произошло и в конце XIX в. местные промыслы в основном уже заглохли. Бывшие кустари стали заниматься в дальнейшем мореплаванием и рыболовством.

Не позже начала XIX века в волости

Хаанья, на юго-востоке Эстонии широко распространилась выделка курительных трубок с главным рынком в близлежащих русских городах (Псков, Остров, Порхов, Опочка и др.). Расцвет этого промысла, однако, завершился уже в середине столетия. В 1870-х годах в Хаанья работало лишь 30—40 кустарей. В последующие десятилетия производство трубок в Хаанья окончательно исчезло, по-видимому, в связи с введением нового табачного устава в России в 1882 году, который нанес удар, например, и соответствующему промыслу в Вятской губернии. Важнейшими отраслями промыслов в Хаанья в XIX в. были также изготовление валеных мужских шляп и тканье ковров. Усердно занимались и такими деревообделочными промыслами, как изготовление саней, колес, сундуков для одежды, льномяльных машин и др. Особенной известности среди крестьян Хаанья достигли братья Крийза, которые в начале XX в. без специальной подготовки изготовили несколько десятков органов (рис. 241, 242), получивших полное признание со стороны знатоков.

Во второй половине XIX в. значительные размеры приняло изготовление самопрялок. Крупнейшими центрами этого производства становятся соседняя с Авинурме волость Тудулинна и волость Коонга в западной Эстонии. Одновременно разрослись тележный, колесный и санный промыслы (важнейшие центры в волости Вальту, ныне Раплаский район, в волости Лайксааре в юго-западной Эстонии и в деревне Ассиквере на Чудском побережье). В Кярла на Сааремаа начиная с конца XIX в. развилось производство садовых стульев для городов и дачных местностей. Размещение центров эстонского ремесла в XIX и XX вв. и их рынки сбыта см. на рис. 233, 234.

Почти все центры кустарных промыслов в Эстонии характеризуются скудостью почвы и преобладанием мелких земельных наделов — условия, в которых невозможно было прожить одним только земледелием. При этом кустарное производство возникло, прежде всего, в богатых лесом районах на базе местного сырья. В Хаанья, где леса было мало, возникло производство курительных трубок, требующее мало материала, а также ряд отраслей текстильных промыслов.

Техника и организация работы в эстонских кустарных промыслах оставалась на низком уровне и застыла в рутине, сохраняя еще в XX веке, в основном, тот же характер, что и при феодализме. Разделение труда выражалось, главным образом, в специализации кустарей по изготовлению известных видов изделий, зачастую целыми деревнями. Встречалось и разделение труда по отдельным операциям между членами семьи или по времени. Работа по найму почти не практиковалась. Наиболее зажиточные кустари в крупнейших центрах Авинурме и Вальту пользовались, особенно в XX в., наемной рабочей силой в своем сельском хозяйстве, занимаясь сами, в основном, промыслом. Беднейшие же кустари нередко совершенно запускали свое сельское хозяйство, что очень характерно, например, для Авинурме. В период буржуазной республики (1920—1940) Авинурме в сельскохозяйственном отношении представляло собой один из самых отсталых уголков Эстонии.

Наиболее ранней формой сбыта изделий являлся их обмен в окрестных деревнях на хлеб. Обмен на хлеб очень широко практиковался еще и во второй половине XIX в., особенно в мелких центрах. Однако первое место уже в XIX в. заняла ярмарочная торговля. С расширением рынка и производства во второй половине XIX в. между кустарем и потребителем стал все чаще появляться скупщик. Как правило, скупщики выходили из наиболее зажиточного слоя самих кустарей, из владельцев крупных крестьянских хозяйств, которые располагали необходимыми для дела средствами. Особенно характерно это развитие было для Авинурме. Авинурмеские скупщики, начиная с конца XIX века, распространили свою торговлю на всю Эстонию и заглушили своей конкуренцией ряд более мелких промысловых центров (Хийумаа, Нывa, Лелле, Мустъяла). Они захватили в свои руки даже сбыт изделий близлежащих мелких центров (Ассиквере, Вяльги). Так из среды самих кустарей вырос торговый капитал. Параллельно с указанным процессом происходило расслоение кустарей, с одной стороны, на зажиточную кулацкую верхушку, с другой же, — на массу все более бедневших мелких производителей.

Дальше этого развитие капиталистических отношений в эстонских кустарных про-

мыслах не успело пойти. Не получили здесь развития ни сложившаяся капиталистическая работа на дому, ни простая кооперация. Таким образом, эстонские кустарные промыслы как в техническом, так и в организационном отношении сильно отставали от соответствующих промыслов в крупнейших ремесленных областях России, где капиталистическое развитие пошло значительно дальше. Большему развитию русских кустарных промыслов способствовало раннее введение оброчной системы в России.

Кустарный промысел, будучи переходным явлением от феодального способа производства к капиталистическому, должен был неизбежно отступить перед развивавшейся фабричной продукцией. Во второй половине XIX в., в связи с быстрым развитием товарного хозяйства, наблюдается оживление некоторых кустарных промыслов в Эстонии. Вскоре, однако, во многих их отраслях в результате быстрого изменения народного хозяйства и быта, наступил упадок. Этого не могли также задержать возникшие в 1870-х годах в общественности Прибалтики стремления планомерно направлять развитие крестьянских кустарных промыслов. Уже к концу XIX в. в некоторых весьма крупных в прошлом центрах (Хийумаа, Хаанья) промыслы затухают. В XX веке процесс сокращения принимает все большие размеры.

Роль кустарной промышленности на первоначальных этапах развития капитализма в Эстонии состояла, главным образом, в том, что она способствовала развитию товарного хозяйства в деревне и вытеснению натурально-хозяйственного домашнего ремесла. Гораздо меньше было ее значение в развитии самого капиталистического способа производства, в котором она скоро превратилась в один из самых отсталых секторов со своей устаревшей техникой и организацией.

Ко времени восстановления в 1940 году в Эстонии советской власти были до некоторой степени жизнеспособными лишь две отрасли кустарных промыслов — бондарное производство в Авинурме и тележное — в Рапла (Вальту). Развитие социалистической промышленности и сельского хозяйства резко сузило потребность в изделиях старинного ремесла. На базе прежних промыслов в указанных центрах были созданы промысловые организации, входящие в систему районных промкомбинатов местного хозяйства республики. Новым предприятиям предоставлены все возможности для усовершенствования методов производства и выпуска новых видов продукции, отвечающих запросам населения. Коренным образом улучшилось материальное положение бывших кустарей, культурная революция оказала огромное положительное влияние на их быт.

Так отжили свой век последние остатки устаревшей техники и формы производства в нашем стремительно развивающемся социалистическом обществе. Старое ремесло все больше вытесняется машинной работой, а характерные для феодализма ремесленники-одиночки, которые упорно удерживались еще и в условиях капитализма, не играют уже никакой роли.

DIE VOLKSTÜMLICHE HOLZARBEIT DER ESTEN

GESCHICHTLICHE ÜBERSICHT

Zusammenfassung

EINLEITUNG

1. Schrifttum, Quellen, methodische Gesichtspunkte

Die vorliegende Untersuchung darf als ein erster Versuch betrachtet werden, die Entwicklung der Holzbearbeitung im estnischen Dorf von der Anfangsperiode des Feudalismus im 10.—12. Jh. bis in die Gegenwart zu verfolgen. Besonderes Gewicht wird dabei einerseits auf die Entwicklung der Holzbearbeitungstechnik, andererseits auch auf die Herausbildung der gesellschaftlichen Arbeitsteilung auf dem erwähnten Gebiet gelegt.

Bekanntlich hat es schon von alters her einen weiten Austausch von technischen Erfahrungen gegeben, wodurch die Technik bei den verschiedenen Völkern auf weitem Gebiet ein recht einheitliches Gepräge erhielt. Trotzdem ist es möglich, durch die Erforschung technischer Einzelheiten verschiedene örtliche Besonderheiten und kulturelle Beziehungen zwischen den Bewohnern verschiedener Gebiete festzustellen. Die Forschungsergebnisse der sowjetischen Archäologen B. A. Rybakow und B. A. Koltschin sind ein deutlicher Beweis dafür, dass ein vertieftes Studium in Fragen der Technik mitunter bedeutsame historische Schlüsse zu ziehen ermöglicht.

Obwohl die einfacheren Zweige des Holzgewerbes sehr lange den Charakter des Hauswerks wahrten, begannen sich schon in der Feudalperiode unter den estnischen Bauern Handwerker abzusondern. Später nahm die bäuerliche Warenproduktion (Heimindustrie) auf dem Gebiete der Holzarbeit grössere Ausmasse an als auf irgendeinem anderen Gebiete. In Anbetracht dessen ist die Erforschung der Entwicklung der Holzbearbeitung für die Kenntnis der Geschichte der Wirtschaft sowie der gesellschaftlichen Beziehungen des estnischen Dorfes von wesentlicher Bedeutung.

Im älteren estnischen ethnographischen Schrifttum erfuhr das bäuerliche Hauswerk nur wenig Beachtung. Etwas Licht in diese Frage bringt das umfangreiche Werk A. Bielensteins «Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten» (1907—1918), worin auch die Holzbearbeitungstechnik der lettischen Bauern, die mit der entsprechenden Technik der Esten vieles gemeinsam hat, einer allgemeinen Betrachtung unterzogen wird. Seit dem letzten Viertel des 19. Jahrhunderts sind verschiedene kürzere Arbeiten über die Heimindustrie der Esten erschienen. Sie behandeln aber in der Regel die Frage nicht vom geschichtlichen Gesichtspunkt aus.

Der Untersuchung liegt ein ethnographisches Material zugrunde, das zum grössten Teil aus den Beständen des Ethnographischen Museums der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR in Tartu stammt. Ein anderer Teil wurde vom Verfasser in den Jahren 1946—49 und 1954—55 auf seinen

Forschungsreisen, die ihn hauptsächlich in die wichtigsten Heimarbeitszentren Estlands führten, zusammengetragen. Wichtige, die Nachbarvölker betreffende ethnographische Daten wurden sowohl der Fachliteratur entnommen, als auch von den Museen in Leningrad, Riga, Vilnius, Kaunas und Šiauliai geliefert. Durch seine Teilnahme an der Baltischen vereinigten Komplexexpedition der Akademie der Wissenschaften der UdSSR in die Karelische Autonome Sozialistische Sowjetrepublik, in das Pskower Gebiet und in den westlichen Teil des Leningrader Gebietes konnte der Verfasser ebenfalls einiges Material sammeln.

Einen wertvollen Beitrag besonders zur Geschichte der estnischen Heimindustrie lieferten die Archive, unter denen in erster Linie das Zentrale Staatliche Historische Archiv der Estnischen SSR mit seinem reichhaltigen Urkundenmaterial aus dem 17.—19. Jahrhundert zu nennen ist. Die Darstellung der in der frühen Feudalperiode gebrauchlichen Arbeitsverfahren fusst hauptsächlich auf den archäologischen Sammlungen des Instituts für Geschichtsforschung der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR. In vielen Fällen hat auch eine etymologische Analyse der Fachausdrücke der Holzarbeit zu bedeutsamen Schlussfolgerungen geführt.

2. Die Rolle der Holzarbeit im bäuerlichen Leben

Bis in das 19. Jh. hinein besass die Holzarbeit im estnischen Dorf vorwiegend den Charakter des Hauswerks, das während des Winters im Tagewerk der Männer eine wichtige Rolle spielte. Jeder Bauer stellte fast alle in seiner Wirtschaft benötigten Werkzeuge und Gebrauchsgegenstände selbst her. In der Entstehungsperiode des Feudalismus im 10.—12. Jh. zeigten sich wahrscheinlich auch auf dem Gebiete der Holzarbeit die ersten Ansätze zur Absonderung des Handwerks. Durch die Unterwerfung des Landes durch deutsche Feudalherren zu Anfang des 13. Jahrhunderts wurde jedoch die organische Entwicklung des Handwerks bei der einheimischen Bevölkerung des Baltikums gehemmt. Deutsche Handwerker bemächtigten sich in den Städten mehrere Jahrhunderte hindurch einer Reihe von Handwerkszweigen und wachten eifersüchtig darüber, dass ihre Kunstfertigkeit nicht ausserhalb der Zünfte in die Hände von «Undeutschen» geriet. Trotz alledem ist auch während der Feudalperiode eine langsame Entwicklung des Handwerks im Dorf zu verzeichnen. In die Spätzeit des Feudalismus fallen die ersten Ansätze zur bäuerlichen Warenproduktion, der sog. Heimindustrie, die dann stellenweise bis ins 20. Jahrhundert hinein mit besonderer Zähigkeit an alten, volkstümlichen Handwerksgeräten und altüberlieferten technischen Verfahren, die sich mitunter von denen des städtischen Handwerks unterschieden, festhielt. Die im Estnischen und Lettischen zahlreich verbreiteten, aus dem Deutschen entlehnten Fachausdrücke spiegeln in erster Linie die dominierende Rolle der Deutschen im städtischen Handwerk, sowie die «Verdeutschung» vieler städtischer Handwerker estnischer Nationalität wider, weniger aber ist daraus ein direkter deutscher Einfluss auf die Entwicklung des estnischen ländlichen Handwerks anzunehmen.

I. DIE TECHNIK DER HOLZBEARBEITUNG

1. Das Nutzholz

Das am meisten verwendete Nutzholz lieferten natürlich die verbreitetsten Baumarten der estnischen Wälder. Unter den Nadelbäumen sind es Kiefer und Fichte, die zusammen ungefähr 70% des Baumbestandes der estnischen Wälder ausmachen, und unter den Laubbäumen Birke (15%) und Espe (10%). In Estland nur spärlich vorkommende wertvollere Holzarten, wie Eiche, Esche, Ahorn, Ulme u. a., fanden vorwiegend zur Anfertigung von Einzelteilen, bei denen auf Härte und Dauer-

haftigkeit Wert gelegt wurde, Verwendung (z. B. zu Radspeichen und Schlittenständern, Wagenachsen, Dübeln, Rechenzinken usw.). Die Wahl der geeignetsten Holzart für diesen oder jenen Zweck wie auch einer bestimmten Verarbeitungsweise bezeugen die einwandfreie Kenntnis der Beschaffenheit einer jeden Holzart.

Die Aufbereitung sowohl von Nutz- als auch von Brennholz geschah meistens im Winter, vom Dezember bis zum Januar, z. T. auch noch im Februar. In der Feudalperiode hielten sich die Bauern beim Holzfällen an verschiedene magische Vorschriften. In der Regel fällte man Nadelbäume auf dem estnischen Festland bei zunehmendem, Laubbäume bei abnehmendem Monde; auf den Inseln dagegen wählte man die Mondphasen umgekehrt aus. Auch galt das Fällen von Nutzholz bei «hartem» Wind, d. h. bei Nord- oder Ostwind, als ratsam. Mit diesen und ähnlichen Vorschriften hoffte man, dem Holze eine gute Dauerhaftigkeit zu verleihen bezw. auf die Qualität der daraus verfertigten Gegenstände einzuwirken.

Die Beschaffung von Nutzholz bereitete den Bauern lange Zeit keine nennenswerten Schwierigkeiten. Aus dem 17. Jh. stammen die ersten ernstlichen Versuche, die Nutzung des Waldes zu regeln und einzuschränken, doch von einem eigentlichen Forstschutz kann man erst seit dem Ende des 18. Jahrhunderts reden. Da diese Einschränkungen im Widerspruch standen zu den herkömmlichen Rechtsgewohnheiten der Bauern, nach denen der Wald Gemeinbesitz war, kam es zu Holzdiebstählen, die aber von den Bauern, analog den Gutsdiebstählen, nicht als Diebstähle im eigentlichen Sinn des Wortes angesehen wurden. Trotz des sich ständig steigernden Strafmasses nahm der Waldfrevel im 19. Jahrhundert besonders in den Gebieten der Heimindustrie bedeutende Ausmasse an.

2. Die wichtigsten Werkzeuge

a) Die Beile

Das Beil (*kirves* < balt. Spr.) war während der gesamten Feudalperiode das herrschende, universal gebrauchte Holzbearbeitungswerkzeug. Noch bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts wurden alle Waldarbeiten mit der Axt durchgeführt. Auch zum Spalten der Stämme in einzelne Bretter benutzte man Axt und Keil. Ebenso bildete zum Glätten von Flächen das Beil das übliche Werkzeug.

Zu Anfang des 2. Jahrtausends u. Z. kam in Estland und in den Nachbarländern statt der bis dahin üblichen Axt mit schmaler Schneide das leistungsfähigere Breitbeil (Abb. 2—3) in Gebrauch. Ungefähr um die gleiche Zeit trat auch das spezielle Querbeil (Dechsel) mit Hohlschneide (Abb. 11—12) auf. Offensichtlich haben Beziehungen zu altrussischen Zentren und zu baltischen Völkern bei der Verbreitung der erwähnten Werkzeuge eine gewisse Rolle gespielt. Einen Hinweis darauf können wir sowohl in der Einheitlichkeit des Beiltyps sehen als auch in dem aus dem Russischen entlehnten Wort *tapper* (< russ. *топор*), das noch heute als Benennung für das kleine Beil gebräuchlich ist und früher die Streitaxt bezeichnete. Auch die südestnische Bezeichnung für die Dechsel *kõblas*, *kabli* (< balt. Spr.) stimmt mit dem ebengesagten überein.

Bis ins 17. Jahrhundert hinein dominierte in Estland eine Beilform mit nach hinten verlängerter Schneide (Abb. 4). Seit dem 18. Jahrhundert wurde das russische Beil mit breiter, symmetrischer Schneide üblich (Abb. 7), dessen Verbreitung in Estland zum Teil der direkten Vermittlung russischer Händler zuzuschreiben ist. Auch die heute üblichen estnischen Arbeitsbeile besitzen die gleiche Form.

Es ist beachtenswert, dass die in Westeuropa gebräuchlichen Beiltypen den Esten fremd geblieben sind, obwohl Estland ständig Zuzug von deutschen Handwerkern erhielt. Dagegen aber wurden die westlichen Beiltypen in der einstigen schwedischen Provinz Finnland heimisch, von wo einige bis zur Nordküste Estlands vordrangen (Abb. 6). Einige Spezialbeile westlichen Typs wurden auf dem Lande vornehmlich von Handwerkern benutzt (Abb. 10, 14). In Verbindung mit dem Eisenbahnbau verbreitete sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts durch Vermittlung der Letten ein weiteres Spezialbeil westlichen Typs, das beim Behauen von Bahnschwellen Verwendung fand (sog. *lutt* < lett. *šļute*) (Abb. 9).

b) Die Messer und ihre Sonderformen

Neben dem Beil stellte auch das Messer mit seinen verschiedenen Sonderformen ein altes Universalwerkzeug dar. Dementsprechend sind auch seine Bezeichnungen in Estland (*nuga*, *puss*, *kurask*, süd-est. *väits*) alt und z. T. in anderen finnisch-ugrischen Sprachen belegt. Die im 19.—20. Jh. in Estland üblichen Messertypen lassen sich bis ins 1. Jahrtausend u. Z. zurückverfolgen (Abb. 15—16). Der Form nach stehen sie den Messertypen der übrigen osteuropäischen Völker nahe. Spätestens in der Frühzeit des Feudalismus kam ein vornehmlich in Westestland verbreiteter Messertyp (Abb. 15 : 3, 17) auf, zu dem sich in Skandinavien und Mitteleuropa Parallelen finden.

Neben ledernen Messerscheiden waren im 19. Jh. zumindest auf dem estnischen Festland Scheiden aus Birkenrinde im Gebrauch, deren Herstellungsweise im Osten und Westen Estlands unterschiedlich war. Eine typische ostestnische (auch in Finnland übliche) Messerscheide ist auf Abb. 19 : 1 dargestellt, eine westestnische auf Abb. 15 : 1. Lederne Messerscheiden waren besonders bei den Insel- und Küstenbewohnern in allgemeinem Gebrauch. Auf den westlichen Inseln gab es einige Scheidentypen, die ihre Vorbilder offensichtlich jenseits der Ostsee hatten. Ein Teil dieser Scheiden waren mit «Mützen» versehen, die ein Herausfallen des Messers verhindern sollten (Abb. 15 : 3). Auch gab es Doppelscheiden (Abb. 20 : 2), in denen Brot- und Holzbearbeitungsmesser getrennt getragen wurden.

Aus dem Messer entwickelten sich mehrere spezielle Werkzeuge.

Das in Osteuropa allgemein bekannte krummschneidige Löffelschnitzmesser (*lusikanuga*, *kõverdi*, *kõmmeld* usw. ~ fi. *koveli*) wurde in Estland schon zu Anfang des 1. Jahrtausends benutzt und hat sich in derselben Form bis Ende des 19. Jahrhunderts in allgemeinem Gebrauch erhalten (Abb. 22).

Alt ist auch das zweite krummschneidige Aushöhlungswerkzeug, das Schabeisen (*voolmed* vom Verb *voolima* 'schaben, schnitzen'), das zum Glätten von grösseren Hohlflächen benutzt wurde. Auf seine nahe Verwandtschaft mit dem Löffelschnitzmesser weist die Vermischung der entsprechenden Bezeichnungen hin, wie wir sie an einigen Stellen des estnischen Territoriums finden (s. Abb. 23). Auf lettischem Gebiet sind verschiedene Schabeisen aus dem Anfang des 1. Jahrtausends nach der Zeitenwende gefunden worden. Daraus geht hervor, dass Schabeisen und Löffelschnitzmesser im Baltikum annähernd gleichzeitig aufkamen. In den östlichen Teilen Estlands war vor allem ein zweigriffiges Schabeisen in Gebrauch (Abb. 26 : 2), d. h. ein Typ, wie er auch in Lettland, Litauen und auf russischem Gebiet üblich war. Eine Kleinform des genannten Typs stellt das auf dem gleichen Gebiet verbreitete Schabeisen mit kreisförmiger Schneide und nur einem einzigen Griff (Abb. 26 : 1) dar. Im grössten Teil Estlands dominierte im 19. Jh. ein Schabeisen mit einem auch für Skandinavien und Westfinnland typischen gabelförmigen Griff (Abb. 25). Stellenweise sind solche Schabeisen auch an der Westküste von Lettland und Litauen in Gebrauch gewesen. Zur Verbreitung der Schabeisentypen siehe Abb. 27. Gewisse Umstände scheinen darauf hinzuweisen, dass der gabelförmige Griff sich ursprünglich nur auf den Inseln und in Nordwestestland fand und sich auf dem estnischen Festland erst später auf Kosten des zweigriffigen Schabeisens verbreitete. Seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde das Schabeisen mehr und mehr durch den Schrupphobel mit krummer Schneide ersetzt.

Dem zweigriffigen Schabeisen ähnlich ist das Schneidmesser mit gerader Schneide (Abb. 28), das zum Bearbeiten des Holzes meist auf einer speziellen Schneidebank verwendet wird (Abb. 100). Die Bezeichnung dieses Geräts ist aus dem Niederdeutschen entlehnt (est. *liimeister*, *niimeister* < nd. *snidemest*). Als Holzbearbeitungswerkzeug scheint es im Baltikum frühestens seit dem 13. Jh. bekannt zu sein.

Die zum Reisigmachen und Abspalten von Kienspänen im 19. Jh. in ganz Estland benutzten grossen Haumesser (Abb. 29) sind bisher durch Funde aus der Eisenzeit nicht belegt. Auch gehören ihre Bezeichnungen *kiin* (< lett. *šķinis*), *lets* und *piirunuga* einer späteren Zeit an.

c) Die Bohrer

Anfang des 2. Jahrtausends nach der Zeitenwende fanden in Estland aller Wahrscheinlichkeit nach schon mehrere Arten von Bohrern Verwendung. Die primi-

tivste Art war der Pfriem (die uralte finnisch-ugrische Bezeichnung lautet *ora*), der auch als Einsatz für den Bogenbohrer und in heissglühendem Zustand zum Brennen von Löchern benutzt werden konnte. Im 19. Jh. bedienten sich des Bogenbohrers nur noch Pfeifenmeister bei der Herstellung von Tabakspfeifen (Abb. 30). Auch sind Löffelbohrer wahrscheinlich spätestens schon in der Frühzeit des Feudalismus im Gebrauch gewesen, worauf die ursprüngliche ostseefinnische Bezeichnung des Bohrers, *oherdi,* hinweist. Die für Estland typischen Vorrichtungen zum Drehen des Löffelbohrers sind auf den Abbildungen 31—34 dargestellt. Ihre Verbreitung östlich der Ostsee beschränkte sich im 19.—20. Jh. vor allem auf die alten Siedlungsgebiete der ostseefinnischen Völker, während sie den baltischen Völkern und auch den Russen unbekannt waren (s. Abb. 35). Zu den alten Löffelbohrern gehört auch der grosse Nabenbohrer (*möll* od. *käämer*), mit dessen Hilfe das Innere der Radnabe ausgebohrt werden konnte (Abb. 39 : 1, 40). Wohl erst in den Jahrhunderten des späteren Feudalismus hat die kurbelförmige Bohrwinde (Abb. 36, 38) Verbreitung gefunden, für die eine ganze Reihe von lokal unterschiedlichen späteren Bezeichnungen (Abb. 37) belegt sind. Die Bohrwinde hat wahrscheinlich den alten Bogenbohrer verdrängt.

Im 19. Jh. waren in fast jedem bäuerlichen Hauswesen wenigstens zwei Löffelbohrer (ein grösserer Radbohrer und ein kleinerer Schlittenbohrer) sowie eine Bohrwinde vorhanden. Um die Mitte des Jahrhunderts kamen die neuen industriell hergestellten Bohrer (Zentrumbohrer, Schlangenbohrer usw.) auf, wobei die neue Benennung *puur* (< niederdeutsch) und das entsprechende Verb *puurima* allgemein gebräuchlich wurden. In den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts fand man die alten Löffelbohrer und Bohrwinden im grössten Teil Estlands nur noch in Museen. Lediglich auf den Inseln und im Nordwesten und Nordosten des Landes werden sie gegenwärtig mitunter noch verwendet. Die alte allgemeine Bezeichnung für den Bohrer, *oherdi*, lebt noch heute fort und ist auf die neuen Bohrertypen übertragen worden.

d) Die Sägen

Aller Wahrscheinlichkeit nach war die Säge in der Frühzeit des Feudalismus der estnischen Holzbearbeitungstechnik fremd. In den darauffolgenden Jahrhunderten der Feudalperiode bürgerten sich auf dem Lande, wahrscheinlich durch die Vermittlung städtischer Handwerker, einige kleinere Arten der Säge ein, wie z. B. die Stichsäge u. a. (Abb. 41—42). Dabei wurde auch die dem Deutschen entlehnte Benennung *saag* (< mnd. *sage*) allgemein üblich. Die Bedeutung dieser Sägen für die bäuerliche Holzbearbeitung war jedoch nur gering, da während der gesamten Feudalperiode verschiedene Beile und Messer vorherrschten. Wenn sich auch im Baltikum schon seit dem 15. Jh. Angaben über Sägemühlen und Säger finden, so war ihre Produktion vom Standpunkt der bäuerlichen Holzarbeit doch ganz belanglos. Während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts jedoch vollzog sich ein radikaler Umschwung. Die entscheidende Rolle sowohl bei Bau- als auch bei Holzfällerarbeiten spielte jetzt die industriell hergestellte und sich schnell verbreitende grosse Zugsäge, die dann zu Ende des Jahrhunderts in fast allen Bauernwirtschaften zu finden war. Im Vergleich zur bisherigen Beilarbeit bedeutete das eine grosse Leistungssteigerung. Bei Bauarbeiten hatte beim Zerschneiden von Balken zu Brettern vorübergehend (etwa 1870—1910) die Brettsäge (Abb. 46—47) die führende Stellung inne. Den Weg für die Anwendung der Zug- und auch der Brettsäge ebneten russische Wanderarbeiter, welche die ersten Handhaber der Brettsäge waren, die Zugsäge schärften und instand setzten, und dabei in manchen Fällen auch als Verkäufer von Sägen auftraten. Von nun an nahm auch unter den Werkzeugen der Dorfhandwerker die Säge (vor allem verschiedene Arten der Gestellsäge) eine wichtige Stellung ein.

Im 20. Jahrhundert wurde die Brettsäge durch die mechanisierte Brettsägerei verdrängt. Die grosse Zugsäge blieb aber bei Holzungsarbeiten weiterhin in ausschliesslichem Gebrauch bis zur Sowjetperiode, wo sie dann im Zuge der sich rasch entwickelnden Mechanisierung der Arbeit mehr und mehr durch die Motorsäge ersetzt wurde und wird.

e) Die Hobel und Hobelbänke

Der Hobel ist das typische Werkzeug des mittelalterlichen städtischen Tischlerhandwerks. Sehr lange wurde der Gebrauch des Hobels als alleiniges Vorrecht des Tischlers angesehen, so dass seine Einbürgerung auf dem Lande nur sehr langsam vor sich ging. Wie zu erwarten, ist auch die estnische Bezeichnung für den Hobel der städtischen Handwerkersprache entlehnt (*höövel* < niederdeutsch). Im 17.—18. Jh. scheint im estnischen Dorf bei Böttcherarbeiten der Langhobel (Abb. 49 : 1) recht gebräuchlich gewesen zu sein, für den Westestland den besonderen Ausdrück *lüke* (abgeleitet vom Verb *lükkama* 'stossen, hobeln') besitzt. Ein anderer Hobel, der wohl schon vor dem 19. Jh. im Dorf verwendet wurde, war der einfache Schlichthobel (Abb. 49 : 3). Dorfzimmerleute benutzten ferner im 18. Jh. noch den Schrupphobel (Abb. 49 : 4), den grossen, von zwei Männern bedienten Hobel (Abb. 49 : 5), bei der Anfertigung von Truhen auch den Fassonhobel und den einfacheren Nuthobel (Abb. 51).

Die Anwendung der übrigen Hobelarten (Abb. 52—55) ist auf dem Lande erst in Verbindung mit der weiten Verbreitung des Tischlerhandwerks in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bezeugt. Sie fanden bei der Herstellung der nun aufkommenden Bretterfussböden und -decken, Türen und Fenster nach städtischem Vorbild, der neumodischen Möbeln, Flachsbrechmaschinen u. a. Verwendung.

Noch im 19. Jh. benutzte man auf dem Lande zum Hobeln einfache, niedrige Werkbänke (Abb. 56—58). Ähnliche Werkbänke gebrauchten noch um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert auch die russischen Heimarbeiter. Im Mittelalter waren solche Werkbänke auch im städtischen Tischlerhandwerk üblich. Die Hobelbank vom modernen Typ, die die städtischen Handwerker schon im 18. Jh. allgemein verwendeten, fand im estnischen Dorf erst Ende des 19. Jahrhunderts weitere Verbreitung. Ihr gingen einige einfachere Formen voraus (Abb. 59, 60).

f) Die Beitel. Mess- und Anreisswerkzeuge sowie sonstige Hilfsgeräte. Der Arbeitsraum

Die Geschichte des Beitels in Estland ist noch nicht endgültig geklärt. Die ursprüngliche finnisch-ugrische Bezeichnung für den Beitel, *purask*, ist in den ostseefinnischen Sprachen späteren Lehnwörtern gewichen. Im Estnischen findet sich das Wort *peitel* (< mnd. *beitel*). Es ist möglich, dass Metallbohrer vorübergehend dieses alte Werkzeug aus seiner Stellung verdrängten. Während der Feudalperiode nahm die Bedeutung des Beitels, da er ein notwendiges Werkzeug bei der Herstellung der nun immer zahlreicher auftretenden Zapfenverbindungen war, im Tischlerhandwerk rasch zu. Dem Beitel in der Anwendungsweise analoge grosse beitelähnliche Aushöhlungswerkzeuge (Abb. 62) waren in Osteuropa schon zu Anfang des 2. Jahrtausends u. Z. bekannt. Sie wurden zur Aushöhlung von Klotzbeuten und hölzernen Gefässen verwendet. In Estland gerieten sie zusammen mit den erwähnten Gegenständen im Laufe des 19. Jahrhunderts ausser Gebrauch.

Das älteste Messgerät bei der Arbeit bildeten Hand und Handteile (Spanne, Mittelhand, Daumen). Von Handwerkern wurden auch Messstäbe benutzt, in die man überlieferte Masse bestimmter Einzelteile eingekerbt hatte. Winkel und Streichmass fanden vor allem bei Tischlerarbeiten Verwendung. Eine grössere Verbreitung besass der Zirkel (*sirkel* < deutsch, Abb. 66—67), der besonders in der Böttcherei notwendig war. Bei der Anfertigung von Wagenrädern, Kummethölzern und Daubengefässen benutzte man auch entsprechende hölzerne Schablonen.

Die in Estland im 19. Jh. sehr beliebte Brandmalerei wurde auf die zu verzierenden Gegenstände mit Hilfe besonderer Eisenstempel (Abb. 68) aufgetragen. Kleinere Gegenstände glättete man mit getrocknetem Winterschachtelhalm (*Equisetum hiemale*). Zum Schärfen von Schneidewerkzeugen benutzte man aus örtlichen Gesteinsarten angefertigte Schleifsteine. Der harte Sandstein, der sich dazu als besonders geeignet erwies, wurde hauptsächlich an mehreren Stellen der Meeresküste gewonnen. Mit der Hand drehbare Schleifräder, die leistungsfähiger waren als Schleifsteine, kamen erst im 19. Jh. allgemein in Gebrauch, doch wur-

den bekanntlich auch schon im 18. Jh. Schleifsteine aus Gotland eingeführt.

Die Holzarbeiten führte man in der Regel in der Riegenstube, die lange Zeit hindurch während des Winters als einziger Wohnraum diente. Als die Wohnriegen immer mehr verschwanden und besondere Küchen aufkamen, wurde die Holzarbeit seit der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts in die geräumige Küche verlegt. Besondere Werkstätten für die Bearbeitung des Holzes gab es vor allem in den Bauernhöfen auf der Insel Saaremaa.

3. Die Anfertigung von Geräten aus einem einzigen Stück Holz. Aushöhlungsarbeiten und gehöhlte Behältnisse

Die Herstellung von Gebrauchsgegenständen aus einem einzigen Stück Holz, die im bäuerlichen Hauswerk bis zur zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts weit verbreitet war, stellt ein Verfahren dar, dessen Wurzeln tief in die Zeit der Urgemeinschaft hineinreichen. Im 19. Jh. waren aus verästelten Hölzern angefertigte Heugabeln, Mistgabeln, Weifen, Garnwinden, Kienspanständer usw. (Abb. 71) allgemein im Gebrauch. Weit verbreitet war die Verwendung von Wurzelholz der Fichte und Birke zu Schlittenkufen, Gabelpflugsterzen, Bootspanten, Dachsparren, Flachsbrechen usw.

Unter den bäuerlichen Bedarfsgegenständen der Feudalperiode fanden sich auch viele aus Baumstümpfen ausgehöhlte Gefässe. Die Gegenstände unterscheiden sich dabei durch Herstellungstechnik. Es kommt vor allem darauf an, ob der Klotz von der Seite ausgehöhlt wurde oder ob das Aushöhlen von einem Ende aus geschah. Von der Seite wurden Löffel, Kochlöffel, Schaufeln, Schalen, Tröge, Einbäume und Särge ausgehöhlt (Abb. 73—76). Als wichtigste Werkzeuge dienten dabei der Hohldechsel, das Löffelschnitzmesser und das Schabeisen. Es finden sich auch einige Angaben über das Ausbrennen der inneren Holzschichten mit Hilfe glühender Kohlen (z. B. bei der Anfertigung von Schalen). Wohl schon in der Frühzeit des Feudalismus gab es auch gedrechselte Schalen. Im 19. Jh. waren die meisten Holzschalen gedrechselt. Zu den alten Wirtschaftsgefässen gehörten die verschiedensten Tröge *(küna, ruhi)*. Der Hohldechsel fand im bäuerlichen Hauswesen hauptsächlich bei der Aushöhlung von Trögen Verwendung, woher auch seine im Estnischen gebräuchlichste Bezeichnung *künakirves* (Mollenhaue) stammt. Aus einem Baumstamm ausgehauene Trogkähne waren noch im 19. Jh. die üblichen Verkehrsmittel auf kleineren Binnengewässern. Auf grösseren Flüssen benutzte man aus einem Espenstamm gehöhlte Einbäume mit ausgeweiteten Seitenwänden. Estland bildet somit die westliche Grenze im Anwendungsgebiet dieses für das östliche Europa und nördliche Asien typischen Wasserfahrzeugs. Ausgehöhlte hölzerne Särge waren in Estland im 19. Jh. schon selten.

Bei der Verfertigung von Wirtschaftsgefässen, die vom Ende des Klotzes her ausgehöhlt wurden, ist es schon zur Verbindung von besonderen Holzteilen, des zilindrischen Rumpfes und des Bodens, gekommen. Der Rumpf wurde meist mit einem grossen Hohlmeisel oder Beitel aus einem Baumstumpf ausgehöhlt und mit dem Schabeisen geglättet. Bei grösseren Hohlgefässen, die besonders zur Aufbewahrung von Getreide dienten, wurde der Boden mit Holzpflöcken befestigt, wie es z. B. beim aufrecht stehenden Bottich *(tõrs,* Abb. 79) und dem auf der Seite liegenden, mit zwei Böden versehenen Behälter *(kumm,* vgl. das Adjektiv *kumer* 'gewölbt') (Abb. 78) der Fall war. Alle diese Behältnisse waren bei den baltischen Völkern, bei den Belo- und Grossrussen sehr gebräuchlich. In Estland scheinen sie nur auf den südöstlichen Teil beschränkt gewesen zu sein.

Bei gehöhlten Flüssigkeitsbehältern, Tonnen, Ankern, Butterkirnen usw. wurde der Boden in eine Kimme eingefügt (Abb. 77). Das Einschneiden der Kimme geschah mit Hilfe der Kimmsäge (Abb. 80—81), die auch bei der Anfertigung von Daubenfässern das übliche Werkzeug bildete. Man legte den ausgehöhlten Rumpf zunächst zum Quellen ins Wasser oder kochte ihn. Danach drückte man den aus trockenem Holz bestehenden Boden in den Zylinder bis in die Kimme ein. Durch das Trocknen spannte sich der Rumpf fest um den Boden herum. In Einzelfällen wurde in Estland im 19. Jahrhundert beim Einsetzen des Bodens in die Kimme ein noch primitiveres Verfahren angewandt, welches darin bestand,

dass der ausgehöhlte Rumpf gespalten und später dann mit Fassbändern zusammengehalten wurde. Dieses Verfahren ist anscheinend als Übergang von ausgehöhlten Gefässen zu Daubengefässen zu betrachten.

Ihre höchste Entwicklungsstufe erreichte die Technik der Aushöhlung während der Feudalperiode. Heute ist sie im estnischen Dorf völlig in Vergessenheit geraten. Der wichtigste Faktor für das Aussterben dieser alten Technik ist im Übergang der Naturalwirtschaft zur Warenwirtschaft zu suchen sowie im Schwinden des Hauswerks, in dessen Bereich die Aushöhlungstechnik vor allem gehörte.

4. Daubengefässe

In den letzten Jahrhunderten sind in der bäuerlichen Wirtschaft in Estland eine ganze Reihe verschiedener Daubengefässe im Gebrauch gewesen (Abb. 83, 86—88). Ihre Bezeichnungen lassen sich im Wesentlichen in drei Gruppen einordnen. Zur ersten gehören die in den ostseefinnischen Sprachen allgemein bekannten alten Bezeichnungen, die hauptsächlich aus der Zeit vor dem 13. Jh. stammen und überwiegend für kleinere Gefässe gebraucht werden, z. B. Eimer *(pang, raand, sang)*, Kippe *(kapp, kipp, kibu)* und Bütte *(lännik)*. Der zweiten Gruppe gehören eine Reihe ursprünglicher estnischer Benennungen an, die z. T. relativ spät entstanden sind, z. T. aber auch in die Zeit vor dem 13. Jh. zurückreichen können. In dieser Gruppe nehmen Ableitungen auf *-ik* die erste Stelle ein: *käsik* 'Kippe', *lüpsik* 'Melkkübel', *tsõõrik ~ ummik* 'Milchbütte', *nurmik ~ vitsik* 'Bütte' usw., ferner allgemeine Bezeichnungen für 'Gefäss', wie *anum, riist, nõu* u. a. In der dritten Gruppe finden sich zahlreiche spätere (meist mit dem Lettischen parallele) Lehnwörter vorwiegend aus dem Niederdeutschen (*kann* 'Bierkrug', *piipkann* 'Ausschankkanne', *kirn* 'Kirne', *pütt* 'Bütte', *toober* 'Zuber', *vann* 'Wanne', *ämber* 'Eimer', *pali* 'Balge' u. a.), weniger aus dem Russischen (*vedru* 'Eimer', *lahanka* 'Balge'). Zum Niederdeutschen gehören auch fast alle Bezeichnungen von Gefässen mit zwei Böden (*lähker* 'Lägel', *vaat* 'Fass', *ankur* 'Anker', *aam* 'Ahm', *tünn, tonn* 'Tonne' usw.; russischen Ursprungs ist *potska* 'Fass').

Aus einer Analyse der Benennungen geht hervor, dass sich viele Gefässarten, darunter alle Gefässe mit zwei Böden, in Estland (und Lettland) erst unter den Verhältnissen des entwickelten Feudalismus, also erst seit dem 13. Jh., eingebürgert haben. Älter sind einige kleinere Gefässe, in erster Linie Eimer, Kippen und Bütten.

Durch archäologische Funde ist bewiesen, dass überall im nördlichen Europa der kleine Eimer eines der ersten Daubengefässe gewesen ist. Auch in Estland sind einige aus der Frühzeit des Feudalismus stammende eiserne Eimerbügel bekannt, und in Tallinn sind Dauben von einigen Kleingefässen (Abb. 91) gefunden worden. Ferner konnte man in den Städten des Baltikums (Tallinn, Tartu, Riga) Überreste von kleinen Daubenschalen (Abb. 90) entdecken, die wahrscheinlich derselben Periode entstammen und im späteren ethnographischen Material nicht mehr vorkommen. Ähnliche Schälchen waren zu Anfang unseres Jahrtausends in Mittel- und Nordeuropa weit verbreitet. Nach W. Neugebauer sind sie um etwa 1500 ausser Gebrauch gekommen.

Daraus darf geschlossen werden, dass Daubengefässe mit einem Boden schon im 10.—12. Jh. in Estland durch mehrere Gattungen vertreten waren. Folglich muss auch die Technik ihrer Herstellung hier in eine ferne Vergangenheit zurückreichen.

In Estland sind Daubengefässe mit einem und mit zwei Böden auf verschiedene Arten hergestellt worden. Noch im 19. Jh. war die Fertigkeit der Herstellung von Gefässen mit einem Boden unter dem Volke allgemein verbreitet. Heutzutage ist diese alte Technik noch im Hauptzentrum der Heimindustrie, in Avinurme, bekannt. Die Dauben fertigt man bis in die letzte Zeit hinein aus lufttrockenem Spaltholz an (Abb. 92, 93). Nach dem Arbeiten des Bodens wird auf einer besonderen kleinen Werkbank mit Hilfe eines langgriffigen Kimm-Messers (*uurdenuga*) in jede einzelne Daube eine der Dicke des Bodens entsprechende rechtwinklige Kimme (*uure*) einigeschnitten (Abb. 96). Danach schlägt man die Dauben einzeln an den Boden an (Abb. 99) und umspannt das Gefäss mit einem provisorischen Fassband (*valevits*).

Nachdem man dann die Aussenseite des Gefässes mit dem Schneidmesser geglättet hat, folgt das Bereifen. Als Fassbänder dienten bei grösseren Gefässen Fichten-, bei kleineren Wacholder- und Nussbaumzweige. Erst im 20. Jh. wurden eiserne Reifen üblich. Die hölzernen Fassbänder werden auf einer besonderen Werkbank mit dem Schneidmesser abgeputzt (Abb. 100), gekrümmt und zu Reifen zusammengebogen. Um grösseren Fassbändern die nötige Krümmung geben zu können, benützten die estnischen Heimarbeiter ein besonderes hölzernes Gerät mit entsprechendem Einschnitt (*vitsapainik*) (Abb. 98 : 5, 101). Für grosse Kübel wurden die Fassbänder aus krummgezogenen jungen und besonders starken Fichten hergestellt (*lülivits*). Den Holzreifen treibt man mit einem speziellen stumpfen Holzkeil, dem Treibholz (*kostipulk*) auf (Abb. 102). Zum Aufziehen des äusseren Bandes dient ein besonderer beweglicher Haken, der Bandhaken (*vitsahammas*) (Abb. 103—105). Die älteren Bandhaken besassen besonders in Westestland hölzerne Haken.

Die Gefässe mit zwei Böden (Tonnen, Fässer, Anker usw.) wurden meist handwerksmässig von Böttchern hergestellt. Da Tonnen und Fässer gebogene Seitenwände besitzen, mussten die Dauben gebogen werden, wozu es mehrere Verfahren gab (s. Abb. 111, 112, 119). Im ländlichen Böttcherhandwerk wenig bekannt war das in der städtischen Böttcherei übliche Verfahren, die Enden des Fassrumpfes mit einer Winde (Abb. 120) zusammenzupressen. Bei Gefässen mit doppeltem Boden war es nicht üblich, die Kimme mit dem Messer in die einzelnen Dauben einzukerben. Zuerst wurden die Dauben zum Rumpf zusammengestellt und danach die Kimme, ebenso wie bei den ausgehöhlten Gefässen, mit der Kimmsäge eingeschnitten (Abb. 115). Erst daran anschliessend fertigte man einen den Massen der Kimme entsprechenden Boden an. Nachdem dann der Rand des Bodens mit dem Schneidmesser dünn abgefast war (Abb. 117), setzte man den Boden in den Rumpf ein.

Das Einkerben der Kimme in die einzelnen Dauben mit Hilfe eines besonderen Messers ist nach vorhandenen Angaben ein in Skandinavien und Finnland übliches Verfahren. Im Baltikum ist es ausser in Estland noch im Norden Lettlands, in Vidzeme bekannt. Dasselbe Verfahren wird im Leningrader Gebiet auf wotischem und ižorischem Territorium angewandt. Wie aus archäologischen Funden hervorgeht, handelt es sich hierbei um eine altüberlieferte Herstellungsweise. Im südwestlichen Teil Finnlands hat man ein aus dem 7. Jh. stammendes Kimm-Messer gefunden, in Skandinavien Kimm-Meissel aus der Wikingerzeit und in Dänemark sogar eine in das 4. Jh. datierbare Eimerdaube mit einer breiten, rechtwinkligen Kimme.

In den übrigen baltischen Ländern, auf russischem Gebiet und auch in anderen europäischen Ländern werden sowohl Gefässe mit einem Boden als auch mit doppeltem Boden mit Hilfe der Kimmsäge angefertigt.

Es ist anzunehmen, dass beide Verfahren parallel entstanden sind, wobei ihnen der Versuch zu Grunde liegt, ein aus einem Baumstumpf ausgehöhltes zylindrisches Gefäss mit einem wasserdichten Boden zu versehen. Für Estland haben wir augenscheinlich im Einkerben der Kimme mit dem Messer das ursprüngliche und volkstümliche Verfahren vor uns, das spätestens in die Entstehungsperiode des Feudalismus (10.—12. Jh.) zurückreichen müsste. Das zweite Verfahren hat sich in Estland wohl erst durch Vermittlung des städtischen Handwerks seit dem 13. Jh. verbreitet und unter dem Volke wenig Anklang gefunden, obgleich die Kimmsäge bei der Einfügung des Bodens in ausgehöhlte Gefässe allgemein im Gebrauch war.

Bedingt durch Veränderungen im Wirtschaftsleben und in der Lebensart des estnischen Volkes, ging besonders Ende des 19. Jahrhunderts der Bedarf an hölzernen Gefässen stark zurück. Um dieselbe Zeit büsste auch die entsprechende Fertigkeit ihren allgemeinen volkstümlichen Charakter ein, und die Böttcherei ging fast vollständig in die Hände von Handwerkern, vornehmlich Heimarbeitern, über.

5. Hölzerne Behälter und Geräte in Biegetechnik

Die Herstellung verschiedener Gefässe und Geräte mit Seitenwänden, die aus einem Holzspan gebogen sind, ist in ganz Europa bekannt und reicht in ferne Vergangenheit zurück. Ursprünglich wurde dieses Verfahren wohl bei der Anfertigung ähnlicher Gefässe aus Baumrinde angewandt, — ein Verfahren, das noch weiter verbreitet war. In Estland weist auf diesen Zusammenhang noch die estnische Bezeichnung für das Biegestück, d. h. für die aus einem Holzspan gebogene Seitenwand, *keri*, hin, die ursprünglich 'Baumrinde' bedeutete.

Biegeschachteln in verschiedenen Grössen gehörten während der Feudalperiode zu den gebräuchlichsten Bedarfsgegenständen des estnischen Bauern. Die estnischen Bezeichnungen dafür *vakk* und *karp* sind recht alt und aus dem Estnischen auch ins Baltisch-Deutsche gedrungen. In allgemeinem Gebrauch waren grössere Schachteln als Säegefässe (*külimit*) (Abb. 122) und als Brautschachteln (*veimevakk*) (Abb. 123), aus denen während der Hochzeit Geschenke verteilt wurden. In kleineren verzierten Schachteln (Abb. 124) bewahrten die Frauen ihren Schmuck u. a. auf. In Ostestland waren die Braut- und anderen Schachteln gewöhnlich ohne Verzierung, in Westestland dagegen meist mit Brandmalerei verziert (Abb. 123 : 2). Die letztere ist eine Verzierungsart, die offensichtlich erst im 19. Jh. häufiger und figurenreicher geworden ist. Im westlichen Teil der Insel Saaremaa (Sõrve, Kihelkonna, Kärla) herrscht die meist mit Färbung verbundene Schnitzornamentik vor (Abb. 123 : 1), wofür sich Entsprechungen auf Gotland und an der Westküste von Kurland finden.

In Westestland gibt es auch eisenbeschlagene und verschliessbare Biegetruhen (Abb. 125), wie sie in Skandinavien und Westfinnland üblich waren. Allgemeiner Beliebtheit erfreuten sich kleine ovale Speiseschachteln (Abb. 126), worin hauptsächlich Strömlinge oder Butter zur Fronarbeit oder auf die Reise mitgenommen wurden. In Biegearbeit wurden endlich auch Siebe und Windsiebe angefertigt.

In der kapitalistischen Zeit verschwanden die erwähnten alten Gefässe verhältnismässig schnell aus dem Gebrauch und ihre Herstellungsweise fiel der Vergessenheit anheim. In der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts benutzte man von gebogenen Geräten nur noch Säeschachteln und Siebe.

Im 19. Jh. lag die Herstellung von gebogenen Geräten in Estland hauptsächlich in den Händen von Heimarbeitern und Handwerkern. Das Biegestück wurde aus einem dünnen, gespaltenen Brett (Span), meist Espenholz, angefertigt. Vom Spalten des Holzes, was mit Beil und Keil geschah, geben die Abb. 127—129 eine Vorstellung. Der Span wurde auf der Aussenseite mit dem Schneidmesser, auf der Innenseite mit dem Schabeisen geglättet (Abb. 130, 132). Vor dem Biegen wurde er entweder im Wasser eingeweicht und dann im Ofen erhitzt oder aber in einem Troge gekocht, wozu man glühende Steine verwendete. Darauf wurde der Span auf einem besonderen Klotz gekrümmt (Abb. 133) und zu einem Reifen zusammengebogen (Abb. 134), wobei man die Enden mit einer hölzernen Klammer (Abb. 130) zusammenhielt.

Nach dem Trocknen erfolgte das Verbinden der Enden des Biegestückes durch eine Naht (Abb. 139). Als Nähmaterial gebrauchte man dazu, wenn es sich um grosse Geräte handelte, Ahornspleisse, bei Sieben und Schachteln Lindenbast, bei Speiseschachteln einen Gänsekiel, seltener ein Hornstreifen. Bast und Holzspleisse finden auch bei den Russen und in Lettland als Nähmaterial Verwendung, Federkiele in Skandinavien und Finnland, weniger in Lettland und Litauen. Dagegen ist der in Skandinavien und Finnland überwiegende Gebrauch von Wurzeln zum Nähen in Estland unbekannt. Beim Nähen wandten die Esten den Vorderstich an (Abb. 141 : 1, 2), während kompliziertere Stiche (Abb. 141 : 3—7; 142), die in Lettland und Litauen dominieren, in Estland selten vorkommen (siehe Abb. 144). Vor allem auf den Inseln und im nordwestlichen Teil des estnischen Festlandes finden wir bei Speiseschachteln statt der Naht Zinn- oder Kupfernieten, manchmal auch Holzstifte (Abb. 126 : 2, 3). Die Befestigungsweise durch Zinn-Nieten ist seit dem Mittelalter wohl hauptsächlich in den nördlichen Küstengebieten der Ostsee verbreitet gewesen. Lettland und Litauen scheinen sie nicht gekannt zu haben.

Die Böden der Biegeschachteln sind in

Estland gewöhnlich mit einem in den Rand eingeschnittenen Falz (*uure*) versehen und an das Biegestück von unten mit schräg eingeschlagenen Stiften angefügt (Abb. 143 : 1). Der Boden der auf dem westlichen Saaremaa verbreiteten, aus einem dünnen Eichenspan verfertigten Brautschachteln und Dosen ist meist ohne Falz (Abb. 143 : 2). Ausserhalb Estlands finden wir den gefalzten Boden im nördlichen Skandinavien und in Finnland. In Lettland kommt er häufiger im nördlichen Kurland und stellenweise auch in Vidzeme vor (s. Abb. 144). In Mitteleuropa, in Lettland und Litauen sowie im südlichen Schweden überwiegt der ungefalzte Boden. Eine andere Art der Bodenbefestigung kennen die Russen (Abb. 145).

Die Böden der Windsiebe waren meist aus Ahornspleissen geflochten (s. Abb. 146—148), die Siebböden dagegen aus Lindenbast. Mit der Herstellung von Sieben beschäftigten sich vor allem russische Heimarbeiter im Dorfe Välgi (Rayon Tartu), doch blieb ihr Gewerbe im 19. Jh. vom technischen Standpunkt aus weit hinter der bäuerlichen Siebindustrie im inneren Russland zurück. Die Heimarbeiter in Russland webten ihre Siebböden als fortlaufendes Gewebe auf besonderen Webstühlen, während in Estland der Boden für jedes Sieb gesondert geflochten wurde.

Hinsichtlich der gebogenen Gefässe bildet Estland offensichtlich ein eigenartiges Zwischengebiet, das uralte gemeinsame Züge sowohl mit den östlichen (z. B. Biegestück aus Espenholz, Erhitzen des Spans im Ofen vor dem Biegen, Holzspleisse- und Lindenbastnähte) als auch mit den westlichen Nachbargebieten (z. B. Kochen des Spans vor dem Biegen, Federkielnaht an den kleineren Schachteln, Boden mit Falz) aufweist. Im allgemeinen steht das Festland hinsichtlich seiner Technik den russischen Nachbarn näher, während die Inseln und der nordwestliche Teil Estlands zur entsprechenden Technik Skandinaviens, Westfinnlands wie auch Kurlands hinneigen. Im Baltikum besitzen die estnischen gebogenen Gefässe ein eigenes Gepräge. Einerseits sind hier mehrere in Lettland und Litauen üblichen technischen Verfahren fremd geblieben (ungefalzter Boden, komplizierte Nähte), andererseits sind die estnischen Gefässe häufiger und reicher verziert als die der südlichen Nachbarn.

6. Sonstige Biegearbeiten. Die Herstellung von Fuhrwerken

Das Biegen ist in der volkstümlichen Holzbearbeitungstechnik Estlands eines der beliebtesten Verfahren. Besonders üblich war es und ist es noch heute bei der Anfertigung von Fahrzeugen, Krummhölzern, Bauernschlitten, z. T. auch von Wagenrädern. Die Vorbereitung zum Biegen bestand in der Regel im Kochen des Materials oder im Erhitzen desselben im Ofen; daneben wurde das Holz stellenweise auch in Pferdemist gebäht, ein Verfahren, das in Russland sehr gebräuchlich gewesen ist. Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts ist das Dämpfen in langen, aus Brettern zusammengefügten Dämpfkästen üblich geworden, die auf Wasserkessel aufmontiert werden (Abb. 150). Die Bezeichnungen für die Klötze zum Biegen der Hölzer sind im Estnischen wie auch in den übrigen ostseefinnischen Sprachen vom alten Stamm *pain* abgeleitet *(painepakk, paine, painik* usw.).

Das ursprüngliche Verbreitungsgebiet des Krummholzes im Anspann reicht in Osteuropa bis zur Ostsee. Das Krummholz ist in ganz Estland üblich, in Lettland und Litauen verläuft die Grenze seiner Verwendung jedoch in einiger Entfernung östlich der Ostsee. Die typischen estnischen Krummhölzer wurden aus jungen, runden Baumstämmen auf besonderen Biegeklötzen gebogen, die früher fast in jedem Hauswesen an der Hauswand befestigt waren (Abb. 153—154). Als die Arbeit in die Hände von Handwerkern überging, wurden in Estland in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts auf dem Boden liegende, mit einer Winde versehene Biegevorrichtungen gebräuchlicher (Abb. 156—157). Um die gleiche Zeit erschienen auf den estnischen Jahrmärkten von russischen Heimarbeitern gefertigte und mit typischem Ornament verzierte Krummhölzer (Abb. 152).

Die älteren Forscher (W. Stassow, K. Vilkuna) haben das Krummholz für eine Erfindung der finnisch-ugrischen Völker gehalten und seine Verbreitung in Osteuropa durch Vermittlung der Finno-Ugrier angenommen,

doch lässt uns das vorhandene Material im Zweifel darüber, welche Völker das Krummholz zuerst angewandt haben. In schriftlichen Quellen wird es sowohl bei den Russen als auch bei den Ostseefinnen zum ersten Mal im 15. Jh. erwähnt. Die Bezeichnungen dafür scheinen sowohl in den finnisch-ugrischen Sprachen als auch im Russischen relativ späten Ursprungs zu sein. Allen diesen Benennungen liegt ein Wort mit der allgemeinen Bedeutung 'Bogen' zu Grunde, das, gestützt durch analoge Assoziationen, die Bedeutung 'Krummholz' angenommen hat (so auch das estnische Wort *look*, das dem Estnischen mit den westlichen ostseefinnischen Sprachen sowie dem Lettischen gemeinsam ist). Zur eingehenden Klärung der Geschichte des Krummholzes ist es notwendig, dem Pferdegeschirr als Ganzem mehr Beachtung zu schenken.

Für das estnische Festland ist der osteuropäische Arbeitsschlitten mit gebogenen Kufen charakteristisch. Auf den Inseln und im nordwestlichen Teil Estlands dominiert ein anderer Schlittentyp, bei dem die Kufen noch im 19. Jh. überwiegend aus naturkrummen Hölzern angefertigt wurden. Auch beim osteuropäischen Schlitten gehören die gebogenen Kufen offensichtlich einer jüngeren Schicht an, wobei als Zentrum ihrer Verbreitung das jetzige grossrussische Gebiet in Frage kommt. Obwohl jeder Bauernhof sich seine Schlitten selbst verfertigte, gehörte das Biegen der Kufen meist zu den Obliegenheiten eines besonderen Meisters. Auf dem Boden des Hofes befand sich zu diesem Zwecke eine aus einem gegabelten Klotz bestehende Vorrichtung. Das Biegen der Kufen über diesem Gerät geschah mit Hilfe einer Winde (Abb. 159). Ähnliche Biegevorrichtungen sind fast in ganz Osteuropa bekannt. Stellenweise haben sich in Estland Angaben über eine primitivere Art des Biegens erhalten, wobei die Schlittenkufen in der Riegenstube um den Tragbalken gebogen wurden (Abb. 162). An die gebogene Kufe wird mit Holzpflöcken eine Latte befestigt, die das Zurückbiegen der Kufe beim Trocknen verhindern soll (Abb. 160, 161).

Beim Zusammenfügen der Schlittenteile werden in die Kufen 3—4 Paar Ständer eingezapft, die bei dem osteuropäischen Schlitten untereinander paarweise durch um die Enden der Ständer geschlungene Verbindungsruten (*painardid*), beim westestnischen Schlitten dagegen durch eingezapfte Klötze (*pakud*) verbunden sind. In der Längsrichtung werden beim osteuropäischen Schlitten die oberen Enden der Ständer durch eingezapfte Seitenstänge (*kaustad*) verbunden, die bis zu den ersten Ständern reichen. Die letzteren sind mit den Kufenenden durch Ruten (*sebavits*) verbunden. In Westestland fehlen diese Gebinde. Die Seitenstäge reichen hier bis zu den Vorderenden der Kufen. Sie sind auch nicht auf den Ständern eingezapft, sondern durch lange Holznägel (Bindeständer) mit den Kufen verbunden.

Der alte osteuropäische Bauernschlitten in Estland hat in den letzten Jahrhunderten, wiederum aus dem Osten vom russischem Gebiet aus, mehrere konstruktive und technische Vervollständigungen erfahren (breiter Rahmen, Rückenlehne aus Stäben). Dieser zweckmässige Schlittentyp ist im Begriff, den ursprünglichen westestnischen Typ zu verdrängen, der Anklänge an skandinavische und südwestfinnische Bauernschlitten zeigt. Auch in der Entwicklung des estnischen Fahrschlittens machen sich starke russische Einflüsse geltend, wie schon der Name *saan* (< russ. *сани*) bezeugt.

Die Wagenräder sind in Estland meist aus fünf Felgen zusammengefügt (*pöidratas* 'Felgenrad'). Aus Eschenholz gebogene Räder (*vitsratas* 'Bügelrad') finden sich in geringer Zahl in Ost- und Südwestestland, wo sie nach russischen und lettischen Vorbildern von ortsansässigen Heimarbeitern angefertigt wurden.

Ebenso wie der ganze Wagen wurde auch das Felgenrad meist zu Hause hergestellt. Die Felgen und Speichen wurden aus Holz, das man mehrere Jahre hatte trocknen lassen, verfertigt. Für die Nabe nahm man halbrohes Holz, weil dadurch beim Eintrocknen die Speichen besonders fest hineingedrückt wurden. Das Drechseln von Radnaben wurde in Estland erst im 19. Jh., als die Anfertigung von Rädern vollständig in die Hände von Handwerkern überging, allgemein gebräuchlich. Vor dem Eintreiben der Speichen auf einer besonderen Werkbank, dem Radstock (*rattapink*) (Abb. 169) brannte man die fertige Nabe entweder im Ofen leicht schwarz oder kochte sie im Kessel. Die Felgen des alten Holzrades waren in der Regel 3—5 Zoll breit (Abb. 165) und wurden nach Möglichkeit aus naturkrummen Holz nach einer besonderen Schablone (Abb. 168) ausgehauen. Auch das

Befelgen der Räder geschah auf dem Radstock (Abb. 172). Dabei wurden die Enden der Speichen mit einer hölzernen Zwinge (Abb. 173) zusammengepresst. Untereinander waren die Felgen durch Dübel (*suuvarnapulk*, Abb. 165, a) verbunden. In die Aussenseiten solcher unbeschlagener Wagenräder schlug man manchmal kleine Pflöckchen (Abb. 165, b), die ein schnelles Abnutzen verhindern sollten. Das Bereifen der Wagenräder kam in Estland im Laufe des 19. Jahrhunderts auf. Infolgedessen wurden die Nabe kleiner und die Felgen schmäler. Man ging nun auch dazu über, die letzteren aus Planken auszusägen und abzuhobeln. Die Verdübelung der Felgen kam ausser Gebrauch.

Das Biegen des Radbügels geschah auf einem speziellen Klotz, der in Ostestland auf einer kreuzförmigen (Abb. 175—176), in Südwestestland auf einer aus Planken gefertigten Unterlage stand (Abb. 179). Am Biegen sind drei Männer beteiligt (Abb. 177). Die bei der Arbeit benötigten Hilfsgeräte sind in Ost- und Südwestestland nicht ganz dieselben (vgl. Abb. 177 und 180, 181). Die Enden des Radbügels werden mit einer Rute zusammengebunden. In diesem Zustande lässt man den Bügel mindestens eine Woche trocknen, ehe man seine Bearbeitung endgültig abschliesst. Das Anfügen des Radbügels an die Speichen geschieht auf dem gleichen Radstock, auf dem auch das Zusammenfügen des Felgenrades vor sich ging.

Bei der gebogenen Schlittenkufe, dem Bügelrad und dem Krummholz handelt es sich offensichtlich um das Resultat eines sich in gleicher Richtung entwickelnden technischen Gedankens. Die Verwendung eines gebogenen Geräts gab Anlass zur Anwendung des Biegeverfahrens auch bei der Anfertigung von anderen Geräten. Das Verbreitungsgebiet der genannten drei Geräte in Europa ist mehr oder weniger das gleiche. Der Umstand, dass sie im Baltikum nicht gleichmässig verbreitet sind (das Krummholz ist im westlichen Kurland und in Westlitauen unbekannt, das Bügelrad im überwiegenden Teil von Estland, die gebogene Schlittenkufe war noch Ende des 19. Jahrhunderts im Nordwesten Estlands eine Seltenheit), weist eindeutig darauf hin, dass das Biegeverfahren hier ursprünglich fremd war und sich aus dem Osten hierher verbreitet hat.

7. Spanarbeiten und sonstige kleinere Arbeiten

Verschiedene kleinere Holzarbeiten gehörten in Estland hauptsächlich zu den Obliegenheiten besonderer Handwerker oder Heimarbeiter. Unter solchen Arbeiten stellte die Anfertigung von Körben aus Kiefernholzstreifen eine Tätigkeit dar, die überall dort betrieben wurde, wo grössere Kiefernwaldungen vorhanden waren. Die in Estland üblichsten Spankörbe sind auf Abb. 182 dargestellt. Besonderer Beliebtheit erfreuten sich Spankörbe im östlichen Teil Estlands, im vormaligen Landkreis Võrumaa, in Alutaguse und in den russischen Dörfern am Peipsisee. Die Technik ihrer Herstellung ist einfach (s. Abb. 185—190). Sie steht offensichtlich in genetischem Zusammenhang mit dem Flechten von Geräten aus Streifen von Birkenrinde oder Lindenbast, einer Herstellungsweise, die im Norden Osteuropas allgemein bekannt ist. Besonders grosse Ausmasse erreichte die Herstellung von Spankörben in den Heimindustriegebieten im Nordwesten Russlands in den ehemaligen Gouvernements St.-Petersburg und Nowgorod. Ostestland bildet somit die natürliche Fortsetzung dieses nordwestrussischen Spankorbgebietes, während im westlichen Teil Estlands der aus Wurzeln und Weidenruten geflochtene Korb vorherrscht.

Vor allem in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts begann sich als Material zum Dachdecken statt des bis daher üblichen Strohes die Dachschindel zu verbreiten. In Verbindung damit entwickelte sich das Schindelziehen als besonderer Zweig der Heimindustrie. Die Technik des Schindelziehens war stellenweise noch bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts verhältnismässig primitiv. Das Reissen von Schindeln geschah mit der Hand auf einer entsprechenden Ziehbank mit Hilfe des Schneidmessers (Abb. 192). Schon in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts wurden zum Schindelziehen auch Maschinen mit Pferdeantrieb benutzt (Abb. 194).

Die Herstellung von Tabakspfeifen nahm in Estland im 17. Jh. mit der Verbreitung des Tabakrauchens ihren Anfang. Die Pfeifenindustrie bildete im 19. Jh. einen bedeutenden Zweig der estnischen Heimindustrie. Das Hauptzentrum dieses Gewerbezweiges war

die Gemeinde Haanja im Südosten Estlands, wo Tabakspfeifen von einer traditionellen Form (Abb. 196) hergestellt wurden.

Weberkämme (Abb. 197) wurden hauptsächlich von älteren, in der Umgebung ihres Wohnortes umherwandernden Häuslern angefertigt. Bis Ende des 19. Jahrhunderts, wo fabrikmässig hergestellte Kämme aufkamen, verharrte die Arbeit technisch auf einer recht niedrigen Stufe. Die Arbeit geschah mit der Hand, und die z. B. in der russischen Heimindustrie üblichen Mechanisierungsverfahren blieben ihr fremd.

8. Das Drechseln

Das Drechseln von hölzernen Geräten muss in Estland spätestens in der Frühzeit des Feudalismus bekannt geworden sein, wie dies aus der ältesten Kulturschicht Tallinns (10.—13. Jh.) stammende Überreste gedrechselter Schalen beweisen. Die Drechslerei gehörte von Anfang an zu den sich absondernden Handwerken. Das Drechseln von Schalen wurde wahrscheinlich von den russischen (und baltischen) Nachbarn übernommen, wie aus den dem Russischen und Lettischen entlehnten Bezeichnungen für Schale (*liud* < russ. *блюдо*, *vaagen* < russ. *ваганки*, *kauss* < lett. *kauss*) hervorgeht. Diese Schalen blieben bis ins 17. Jahrhundert die wichtigsten Drechselerzeugnisse und bildeten einen wesentlichen Bestandteil der Produktion der ländlichen Drechsler noch im 19. Jh. (Abb. 198), wo russische lackierte Schalen (Abb. 203) auf den Jahrmärkten mit den einheimischen Erzeugnissen in Wettbewerb traten.

Einen grossen Aufschwung in der Entwicklung der Drechslerei brachte die Verbreitung des Spinnrades in Estland seit der Mitte des 16. Jahrhunderts. Unter der bäuerlichen Bevölkerung bürgerte sich das Spinnrad im Laufe des 18. Jh. ein, wobei es unter den gedrechselten Geräten die erste Stelle einnahm und die Zahl der Drechsler sich auf dem Lande vermehrte. Die älteren Spinnräder in Estland hatten ein kleines, schweres Rad (Abb. 210, 211 : 1). Wohl erst im 19. Jh. ist das Rad grösser und leichter geworden (Abb. 211 : 2; 212). Neben Spinnrädern und Schalen gehörten im 19. Jh. Besemer und Leuchter (Abb. 200—201) zu den üblichsten gedrechselten Geräten.

Die älteste Drechselvorrichtung war in Estland wie anderswo überall eine primitive Drehbank mit einer darüber befestigten Wippstange, wo der zu bearbeitende Gegenstand durch Treten mit dem Fuss hin und her bewegt wurde (Abb. 204). Solche primitiven Drehbänke waren in Estland stellenweise noch im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts im Gebrauch. Wahrscheinlich kam in Verbindung mit dem Drechseln von Spinnrädern spätestens im 18. Jh. ein neuer, leistungsfähigerer Drehbanktyp auf, bei dem der Antrieb durch ein Rad bewerkstelligt wurde. Die älteren Bänke besassen ein grosses, mit der Hand drehbares Rad (Abb. 205, 206), bei späteren Typen befand sich unter der Bank ein massives Schwungrad, das durch Fussantrieb bewegt wurde (Abb. 207). Im 20. Jh. fehlt es auch nicht an Versuchen, die Drehbänke durch Windkraft oder durch Dampf in Bewegung zu setzen. Von Drehstählen benutzte der Dorfdrechsler gewöhnlich 3 Arten (Abb. 209). In Verbindung mit dem Drechseln von Spinnrädern verbreitete sich die Herstellung von hölzernen Schrauben mitsamt den dazu erforderlichen Werkzeugen (Abb. 217, 218).

Als die Textilindustrie zu Anfang des 20. Jahrhunderts einen Aufschwung nahm, sank rasch die Nachfrage nach Spinnrädern. Auch die Mehrzahl der übrigen Drechselerzeugnisse fand bei den neuen Lebensbedingungen keinen Absatz mehr. Daher flaute die Drechslerei zu Anfang des 20. Jh. sehr schnell ab und besitzt heute nur noch eine beschränkte Bedeutung hauptsächlich bei der Anfertigung von Radnaben für die Wagenindustrie, wo die Arbeit meist auf mechanischen Drehbänken ausgefürht wird.

9. Herstellung des Hausgeräts und andere Tischlerarbeiten. Holzverbindungen

Die einfachsten Verfahren bei der für die Tischlerei charakteristischen Verbindung von Holzteilen reichen in Estland zweifelsohne in die Zeit der Urgemeinschaft zurück. Hierher gehören Naht- und Dübelverbindungen, Befestigungskeile, Querleisten und die einfache Zapfung. Auch die Gratverbindung war wahrscheinlich spätestens im 10.—13. Jh. bekannt. Die Nahtverbindung hatte im 19. Jh. schon an Bedeutung eingebüsst und wurde im allgemeinen nur noch bei der Herstellung von aus Spänen gebogenen Gefässen angewandt. Die übrigen alten Holzverbindungen waren in der volkstümlichen Technik des 19. Jh. noch sehr gebräuchlich.

Seinen schlichten Hausrat fertigte sich jeder Bauer selbst an. Einige kompliziertere Stücke, vor allem Kleidertruhen, wurden meist wohl schon in der Feudalperiode handwerksmässig von Zimmerleuten hergestellt. Bei den Truhen kann man bis ins 19. Jh. die sehr alte Säulenkonstruktion (Abb. 221) verfolgen, deren Wurzeln zu den Sarkophagen der Antike zurückreichen. Bei den estnischen Kleidertruhen lassen sich mehrere, örtlich abweichende Varianten unterscheiden, deren Verbreitungsgrenzen noch nicht ganz feststehen. Die auf Abb. 222 und 224 dargestellten Truhen sind für Ostestland charakteristisch, die auf Abb. 223 und 225 gezeigten für Westestland. Die Truhe gehörte von jeher zum Hausrat der ostseefinnischen Völker und diente zur Aufbewahrung von Kleidern wie auch von Getreide. Die ostseefinnische Bezeichnung dafür ist auch ins Altrussische und Lettische gedrungen (est. *kirst* ~ altruss. *кърста*, lett. *šķirsts*).

Das Tischlerhandwerk, das durch eine Vielzahl von Spezialwerkzeugen, eine Menge verschiedener Holzverbindungen sowie durch die Anwendung von Tischlerleim gekennzeichnet ist, fand im estnischen Dorf erst unter kapitalistischen Verhältnissen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts einen günstigen Boden. Die Entwicklung der Tischlerei ging Hand in Hand mit den wachsenden Bedürfnissen der wohlhabenderen Schichten der Bauern nach Möbeln von städtischem Gepräge. Zu den Obliegenheiten des Dorftischlers gehörte auch die Anfertigung von Fenstern und Türen für Bauernhäuser vom neuen Typ, die Herstellung von Webstühlen, Särgen, Flachsbrechmaschinen (Abb. 226) u. a. Im 20. Jh. machte sich im Dorf ein neuer Rückgang der Tischlerei bemerkbar, der mit der weiteren Entwicklung der Industrie und des Transportwesens im Zusammenhang stand, wodurch den Bauern die Möglichkeit gegeben war, sich Tischlereierzeugnisse billiger und in immer grösserer Menge aus der Stadt zu besorgen.

10. Ergebnisse

Schon während der Entstehungsperiode der Feudalordnung, im 10.—12. Jh. hatte die Technik der Holzbearbeitung in Estland ein beachtenswertes Niveau erreicht. Die meisten der damals üblichen Werkzeuge spielten auch noch im 19. Jh. im bäuerlichen Hauswerk und in der Heimindustrie eine wichtige Rolle, obwohl mehrere von ihnen im Laufe der Jahrhunderte gewisse Veränderungen durchgemacht hatten.

Die alte estnische Holzbearbeitungstechnik weist mit der entsprechenden Technik der übrigen Völker der osteuropäischen Waldzone (der Ostslaven, Finno-Ugrier und baltischen Völker) viele gemeinsame Züge auf. Gemeinsam waren ihnen vor allem die wichtigsten Werkzeuge, die Technik der Aushöhlung und die Vorliebe für die Verwendung der Biegekonstruktion. Andererseits lassen sich auch alte gemeinsame Züge mit Südwest-Finnland, Schweden und den anderen Ostseeländern nachweisen (wie z. B. die alte Vorrichtung zum Drehen des Löffelbohrers, das Felgenrad, die Säulentruhe, die Herstellungsweise von Daubengefässen, eine Reihe von besonderen Verfahren bei der Anfertigung gebogener Schachteln u. a.). Viele dieser gemeinsamen Züge scheinen im Baltikum ursprünglich auf die Wohngebiete der ostseefinnischen Völker beschränkt und den baltischen Völkern fremd gewesen zu sein. Einige Abweichungen in der Technik, die sich noch bis ins 19. Jh. zwischen dem überwiegenden Teil des estnischen Festlandes einerseits und den Inseln sowie Nordwestestland andererseits erhalten hatten, sind möglicherweise

Reminiszenzen uralter Stammeseigenheiten (unterschiedliche Schabeisengriffe, verschiedene Schlittentypen usw.).

Die Eroberung des Landes durch die deutschen Feudalherren zu Anfang des 13. Jahrhunderts bildete ein Hemmnis für die Entwicklung des lokalen Handwerks. Während der gesamten Feudalperiode ist eine äusserst langsame Entwicklung des dörflichen Handwerks zu verzeichnen. Die technischen Verfahren und Werkzeuge der städtischen Handwerker fanden nur schwer Eingang bei der bäuerlichen Bevölkerung. Einige Hobelarten waren spätestens im 17. Jh. bei den Dorfzimmerleuten in Gebrauch. Um dieselbe Zeit nahm die Drechslerei einen Aufschwung, was besonders durch die wachsende Nachfrage nach Spinnrädern bedingt war. Nach der Vereinigung Estlands mit Russland spielten die zahlreichen russischen Hausierer und Wanderhandwerker eine bedeutende Rolle in der Verbreitung technischer Neuerungen, da sie zu den Bauern engere Beziehungen unterhielten als die städtischen Handwerker.

Die schnelle Entwicklung des Kapitalismus in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts führte auch in der volkstümlichen Holzbearbeitungstechnik einen Umschwung herbei. Eine wichtige Rolle spielte dabei das Aufkommen grosser Sägen bei Wald- und Bauarbeiten. Mit der zunehmenden Entfaltung der Warenwirtschaft trat das Hauswerk mit seiner primitiven Technik, wie sie für die Naturalwirtschaft charakteristisch war, seinen Rückzug an, es kamen fabrikmässig hergestellte Werkzeuge auf usw. In Verbindung mit der Entwicklung des Handwerks als Beruf, fanden auch die Werkzeuge und technischen Verfahren des städtischen Handwerks im Dorf Verbreitung. Am längsten hielt sich die altertümliche Technik in der örtlichen bäuerlichen Heimindustrie.

Der Übergang zum Sozialismus hat neue und tiefe Veränderungen bewirkt. Der Umgestaltung der bäuerlichen Lebensform auf kollektiver Grundlage und der rasch zunehmenden Entfaltung der sozialistischen Industrie ist es zu verdanken, dass ein grosser Teil der bisher erhalten gebliebenen, aber veralteten Arbeitsverfahren und Handwerksgeräte zu einem baldigen, unweigerlichen Verschwinden verurteilt sind. Die Arbeit wird mehr und mehr in mechanisierten Werkstätten konzentriert. Die Kollektivbauern brauchen nur noch eine Sammlung der wichtigsten Werkzeuge, während Spezialinstrumente aus dem allgemeinen Gebrauch verschwinden.

II. DIE ENTWICKLUNG DER GESELLSCHAFTLICHEN ARBEITSTEILUNG IN DER BÄUERLICHEN HOLZARBEIT

1. Landhandwerker

Nach literarischen Quellen reichen die ältesten Daten über die holzbearbeitenden Handwerker im estnischen Dorf ins 14.—15. Jh. zurück. Der Zimmermann, ein Handwerker mit universalem Können, sonderte sich aller Wahrscheinlichkeit nach schon vor der Eroberung des Landes durch die Deutschen im 13. Jh. ab. Zum Unterschiede vom russischen «Plotnik» gehörten Bauarbeiten während der Feudalperiode nicht zu den Obliegenheiten des estnischen Zimmermannes. Die estnischen Bauern (vor allem die aufkommende Dorfbourgeosie) benötigten bei der Ausführung ihrer Bauten die Hilfe des Zimmermannes eigentlich erst im 19. Jh. Auf den Gütern arbeiteten spätestens seit dem Anfang des 18. Jahrhunderts hauptsächlich russische wandernde «Plotniki», so dass die Bezeichnung *plotnik* auch ins Estnische übernommen wurde.

Der Gebrauchsgegenstände anfertigende Zimmermann arbeitete in Estland sowohl für das Gut als auch für das Dorf. Eine feste Grenze zwischen Dorf- und Gutszimmermann hat sich nicht herausgebildet. Oft hatte der in Gutsdiensten stehende Zimmermann einen grösseren oder kleineren Hof in Pacht, und von ihm wurden, wenigstens zum Teil, Pachtzins und Frontage ebenso verlangt, wie von den übrigen Bauern. Erst seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gab es auf den Gütern Zimmerleute, die Geldlohn erhielten.

Neben dem Zimmermann tauchten im estnischen Dorf auf Grund der allmählichen Spezialisierung des Handwerks nach und nach Handwerker mit enger begrenzten Be-

rufen auf. Beachtliche Fortschritte machte die Absonderung des ländlichen Handwerks anscheinend schon im 16. Jh. Quellen aus der Zeit Anfang des 17. Jahrhunderts berichten über eine beträchtliche Zahl von Radmachern und Böttchern auf dem Lande. Im 18. Jh. werden auch Drechsler und Tischler häufig erwähnt. Die letzteren standen damals vorzugsweise in gutsherrlichen Diensten. Erst seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts eröffnete sich den Tischlern ein ausgedehntes Betätigungsfeld auch im Dorf, wo sie bald eine der zahlreichsten Gruppen der Holzarbeiter bildeten.

Die Arbeit der Zimmerleute, Radmacher und z. T. auch der Böttcher fusste auf der technischen Grundlage des bäuerlichen Hauswerks. Das Drechsler- und das Tischlerhandwerk aber verbreiteten sich im Dorf auf Anregung des städtischen Handwerks, worauf auch die der städtischen Handwerkersprache entstammenden Bezeichnungen *treial* (< mnd. *dreyer*) und *tisler* (< deutsch *Tischler*) hinweisen. Dabei sind das Tischler- und Drechslerhandwerk auch in den Städten von allen Zweigen der Holzverarbeitung die jüngsten. In den Städten des Baltikums gründeten die Tischler ein selbständiges Handwerksamt zu Anfang des 16. Jh. und die Drechsler erst in der Mitte des 17. Jh.

Im allgemeinen war das dörfliche Handwerk der Feudalperiode in Estland wenig differenziert und verharrte auf einem niedrigen Niveau. Seine Entwicklung wurde vor allem von der auf Routine beruhenden Naturalwirtschaft und der Armut der unter schwerer Ausbeutung leidenden bäuerlichen Bevölkerung gehemmt. Da das Dorf den Handwerkern kein sicheres Auskommen gewährleisten konnte, sahen sich die meisten gezwungen, in Gutsdienste zu treten.

Durch das Eindringen der kapitalistischen Verhältnisse in die Dorfgesellschaft des 19. Jahrhunderts wurde ihre naturalwirtschaftliche Abgeschlossenheit aufgehoben und ein gründlicher Umschwung in der Entwicklung des dörflichen Handwerks herbeigeführt. Die Zahl der Handwerker im Dorf, darunter auch der Holzarbeiter, stieg besonders in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts beträchtlich an. Dieser Aufschwung des Handwerks auf dem Lande schlug aber infolge der Ausbreitung der Industrieproduktion und der Ausdehnung des Handels und des Transportwesens bald in sein Gegenteil um. Seit dem Ende des 19. Jahrhunderts hat die Bedeutung des Handwerks ständig abgenommen. Von 1881—1937 verringerte sich die Zahl der holzverarbeitenden Handwerker auf dem Lande um etwa 42,5%, worin sich die gesunkene Nachfrage nach den entsprechenden Handwerkserzeugnissen deutlich widerspiegelt. Am meisten hatte darunter das Drechslerhandwerk zu leiden. Die Zahl der Drechsler verringerte sich im eben genannten Zeitabschnitt um 84%, die der Böttcher um 70%. Die wichtigste Ursache für den Niedergang des zuletzt genannten Handwerkszweiges ist darin zu suchen, dass sich das lokale Heimindustriezentrum in Avinurme immer stärker entfaltete.

Auch unter den kapitalistischen Verhältnissen blieb das dörfliche Handwerk eng mit der Landwirtschaft verbunden. Noch 1937 beschäftigten sich 64% aller holzbearbeitenden Handwerker auf dem Lande zugleich mit der Landwirtschaft, so dass die Ausübung des Handwerks hauptsächlich auf die Wintermonate fiel. Auf Grund der mangelhaften Differenzierung fehlte in den holzbearbeitenden Betrieben die Anwendung der Lohnarbeit fast völlig. 1937 waren in nur 38 einschlägigen Handwerksbetrieben auf dem Lande (2,2% aller Betriebe dieser Art) Lohnarbeiter eingestellt (in den meisten nur 1 Arbeiter, in einigen 2—3).

Unter feudalistischen Verhältnissen erhielten die Arbeiter auf dem Lande ihren Lohn hauptsächlich in Getreide. Der Naturallohn blieb neben dem Geldlohn auch noch in späteren Zeiten bestehen und erfuhr besonders in schweren Kriegsjahren immer wieder eine Belebung. Viele Dorfhandwerker berechneten auch den Geldlohn auf Grund der alten Naturalnormen.

Obwohl die Mehrzahl der ländlichen Handwerker zum Halbproletariat gehörte, fand doch unter ihnen eine Differenzierung und die Absonderung einer kleinen wohlhabenden Oberschicht statt. Der Zustand der grossen Masse der Handwerker verschlechterte sich von Jahr zu Jahr, besonders im 20. Jh., wo die sich entfaltende kapitalistische Industrie und die städtischen Kleinbetriebe die Einzelhandwerker mehr und mehr verdrängten.

Der eben erwähnte Aufschwung des holzbearbeitenden Handwerks im Anfangsstadium des Kapitalismus war in gewisser Beziehung ein Merkmal für den Umgestaltungsprozess im Wirtschaftsleben des estnischen Dorfes,

zugleich aber auch dessen direktes Ergebnis. Für die Entwicklung der kapitalistischen Verhältnisse im Dorf jedoch war das eine verhältnismässig belanglose Erscheinung, was darauf zurückzuführen ist, dass «das Handwerk durch das gleiche herkömmliche Verfahren, die gleiche Zerstückelung und Enge charakterisiert ist, wie die kleine patriarchalische Landwirtschaft» (W. I. Lenin, Sämtliche Werke, Band III, S. 296).

Als die werktätigen Bauern des sowjetischen Estlands den Weg der Kollektivierung beschritten, verlor auch das veraltete Handwerk im Dorf jeglichen Boden. Die ehemaligen dörflichen Handwerker können ihre Kunstfertigkeit jetzt in sozialistischen Holzbearbeitungsbetrieben anwenden, die den Anforderungen der modernen Technik entsprechen. Solche Betriebe finden sich zur Zeit in fast allen Rayons der Estnischen SSR. Ihre Aufgabe besteht in der Versorgung der Bevölkerung und der Kolchosen mit Möbeln, Baudetails, Fuhrwerken usw. Endgültig verschwunden sind die eng spezialisierten Holzhandwerker (Drechsler, Böttcher, Radmacher). Der einzige Handwerker in den Kolchosen und Sowchosen ist neben dem Schmied wieder der alte, universale Zimmermann, dem hauptsächlich die laufende Instandhaltung des landwirtschaftlichen Gerätebestandes obliegt.

2. Die Heimindustrie

Als älteste Zweige der Heimindustrie gelten in Europa die Bearbeitung von Holz- und Faserstoffen (Böttcherei, Herstellung von Fuhrwerken, Weberei u. a.). Es handelt sich dabei um Arbeitsgebiete, die auf eine uralte Tradition im bäuerlichen Hauswerk zurückblicken können. Die Beschaffung des nötigen Rohmaterials bereitete dem Bauern keine nennenswerten Schwierigkeiten. So kam es, dass diese Arbeitszweige auch in der estnischen bäuerlichen Heimindustrie eine wichtige Rolle spielten.

Laut statistischer Angaben aus der Zeit Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts war das Baltikum hinsichtlich der Entwicklung seiner bäuerlichen Heimindustrie eines der rückständigsten Gebiete in Russland. Daher fanden viele Erzeugnisse russischer Heimarbeiter hier einen guten Absatzmarkt. Von Holzerzeugnissen wurden aus Zentralrussland Siebe, Krummhölzer, lackierte Schalen und Löffel eingeführt. Trotzdem entstanden schon während der Feudalperiode in Estland mehrere bedeutende Heimindustriegebiete für Holzbearbeitung. Ihre Erzeugnisse (Daubengefässe, Spinnräder, Wagenräder, Tabakspfeifen) fanden im 19. Jh. Absatz auch in den benachbarten Gouvernements Pskow und St.-Petersburg.

Die ersten urkundlich beglaubigten Angaben über die holzbearbeitende Heimindustrie in Estland stammen aus der Zeit Anfang des 18. Jahrhunderts. Nach indirekten Angaben (Bauernzählungslisten u. a.) reichen die ersten Ansätze der Heimindustrie in einigen Gegenden (in der Gemeinde Avinurme an der Südgrenze des Alutaguseschen Waldmassivs im jetzigen Rayon Jõgeva, auf der waldreichen Insel Hiiumaa) wahrscheinlich schon in das 16.—17. Jh. zurück. In der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts werden ausser den bereits genannten noch andere Holzindustriegebiete aufgezählt (Tarvastu, Laiksaare, Lelle, Nõva u. a.; s. Abb. 233).

In den Quellen des 18. Jahrhunderts sind unter den Erzeugnissen der Heimindustrie hölzerne Gefässe und Schlitten angeführt. Auch das Drechseln von Schalen und die Herstellung von Biegeschachteln, Sieben und Windsieben hatte schon früh einen heimarbeitsmässigen Charakter angenommen.

In den kapitalistischen Verhältnissen entstanden im 19. Jh. mehrere neue Heimindustriezweige. Der ausgedehnteste blieb nach wie vor die Herstellung von hölzernen Gefässen. Sein Hauptzentrum war Avinurme (Abb. 228). Hier wurden 1860 rund 1000 und noch im Jahre 1934 ungefähr 700 Heimarbeiter gezählt. In Avinurme wurden hauptsächlich alltägliche Wirtschaftsgefässe ohne jegliche Verzierung hergestellt. Auch alle anderen wichtigen Zweige des Holzgewerbes waren, mit Ausnahme der Radmacherei und der Wagnerei, hier vertreten. Entsprechend den veränderten Forderungen des Marktes veränderte sich auch der Bestand der Erzeugnisse. Ende des 19. Jh. wurden das Drechseln von Schalen und die Herstellung von Truhen aufgegeben, zu Anfang des 20. Jahrhunderts auch die Anfertigung von Biegeschachteln und Windsieben. Als neue wichtige Arbeitszweige kamen das Schindelziehen und die

Stuhlmacherei hinzu, wie auch die Anfertigung von Tonnen, später von Tonnenbändern für die 1870 gegründete Zementfabrik Kunda. Avinurme war das grösste Heimindustriegebiet in Estland, das in der Zahl der Heimarbeiter alle übrigen Gebieten bei weitem übertraf.

Ein altes Gebiet der Heimindustrie war auch die Insel Hiiumaa, wo die Holzarbeit hauptsächlich in den Walddörfern im Inneren der Insel ausgeübt wurde (Abb. 238). Die dort hergestellten Siebe, Windsiebe, Biegeschachteln, gedrechselten Schalen und Daubengefässe gelangten in Nordwestestland und auf der Insel Saaremaa zum Verkauf. Doch da hier die Anpassung an die neuen Forderungen des Marktes ausblieb, kam die Arbeit eingentlich schon Ende des 19. Jahrhunderts zum Stillstand. Aus früheren Heimarbeitern wurden nun Seeleute und Fischer.

Spätestens zu Anfang des 19. Jahrhunderts setzte im südöstlichen Teil Estlands in der Gemeinde Haanja eine ausgedehnte Tabakspfeifenindustrie ein, die ihre Erzeugnisse in den benachbarten russischen Städten (Pskow, Ostrow, Porchow, Opotschka u. a.) absetzte. Die Blütezeit dieses Gewerbezweiges war aber schon um die Mitte des 19. Jahrhunderts vorüber. 1870 waren in der Haanjaer Tabakspfeifenindustrie nur noch 30—40 Heimarbeiter beschäftigt. Im darauffolgenden Jahrzehnt kam die Herstellung von Tabakspfeifen in Haanja völlig zum Stillstand, was wahrscheinlich mit der Einführung des neuen Tabaksreglements in Russland im Jahre 1882 zusammenhing. Wichtige Gewerbezweige in Haanja waren im. 19. Jh. noch die Herstellung von Filzhüten und die Teppichweberei. Von Holzarbeiten wäre die Herstellung von Bauernschlitten, Wagenrädern, Truhen, Flachsbrechmaschinen u. a. zu nennen. Unter den Haanjaer Bauern haben Anfang des 20. Jh. die Brüder Kriisa als Orgelbauer ohne fachliche Ausbildung gewisse Berühmtheit erlangt. Die von ihnen gebauten Orgeln (Abb. 241, 242) geniessen die volle Anerkennung von Sachverständigen.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts nahm die Herstellung von Spinnrädern bedeutende Ausmasse an. Die wichtigsten Zentren dieses Arbeitszweiges waren die Gemeinden Tudulinna (die Nachbargemeinde von Avinurme) und Koonga (Westestland). Gleichzeitig entfaltete sich auch die Wagen-, Rad- und Schlittenindustrie. Hauptzentren bildeten dazu die Gemeinde Valtu im jetzigen Rayon Rapla, die Gemeinde Laiksaare in Südwestestland und das Dorf Assikvere an der Peipsiküste. In Kärla auf der Insel Saaremaa entstand Ende des 19. Jh. ein Zentrum zur Herstellung von Gartenstühlen für Städte und Kurorte. (Zu der Lokalisierung der estnischen Heimindustriezentren im 19. und 20. Jahrhundert und zu ihren Absatzgebieten s. Abb. 233, 234.)

Fast alle Zentren der estnischen Heimindustrie sind durch mageren Boden und eine Vielzahl von Kleinbauern- und Häuslerhöfen gekennzeichnet, d. h. durch Bedingungen, unter denen die Landwirtschaft allein ihren Bewohnern kein sicheres Auskommen gewährleisten konnte. Meist entwickelte sich die Heimindustrie in waldreichen Gebieten auf der Grundlage örtlicher Rohstoffe. In der waldarmen Gegend von Haanja entwickelten sich die wenig Material benötigende Tabakspfeifenindustrie und etliche Zweige der Textilindustrie.

Die Technik und die Organisation der Arbeit blieben in der estnischen Heimindustrie auf einem niedrigen Niveau und erstarrten in der Routine, so dass sie noch im 20. Jh. im wesentlichen dasselbe Gepräge aufwiesen wie in der Feudalperiode. Die Arbeitsteilung bestand hauptsächlich in der Spezialisierung der Heimarbeiter auf eine bestimmte Gattung von Erzeugnissen, die sich oft auf ganze Dörfer erstreckte. Auch die Verteilung der einzelnen Arbeitsgänge unter Familienmitgliedern oder in zeitlicher Reihenfolge kam vor. Lohnarbeiter wurden so gut wie gar nicht eingestellt. Wohlhabendere Heimarbeiter in den grösseren Zentren wie Avinurme und Valtu beschäftigten wohl besonders im 20. Jahrhundert Lohnarbeiter in der Landwirtschaft, um sich selbst ausschliesslich der Heimarbeit widmen zu können. Die ärmeren Heimarbeiter vernachlässigten aber häufig die Landwirtschaft vollständig, was besonders für Avinurme zutrifft. Während des Bestehens der bürgerlichen estnischen Republik (1920—1940) war Avinurme landwirtschaftlich eines der rückständigsten Gebiete in ganz Estland.

Die früheste Form des Vertriebs der Erzeugnisse war ihr Eintauschen gegen Brotgetreide in den umliegenden Dörfern. Ein derartiger Tauschhandel war noch in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, besonders in kleineren Heimindustriezentren, durchaus

üblich. An erster Stelle stand aber im 19. Jh. schon der Jahrmarkthandel. Mit der Erweiterung des Marktes und der Produktion traten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts als Vermittler zwischen Erzeuger und Verbraucher Aufkäufer auf. Es ist typisch, dass die Aufkäufer meist den wohlhabenderen Schichten der Heimarbeiter enstammten. Es waren zumeist Grossbauern, die über die nötigen Mittel verfügten. Besonders bezeichnend war diese Entwicklung für Avinurme, wo die ortseingesessenen Aufkäufer seit dem Ende des 19. Jahrhunderts ihr Absatzgebiet auf ganz Estland erweiterten und durch ihre Konkurrenz eine Reihe von kleineren Zentren (Hiiumaa, Nõva, Lelle, Mustjala) unterdrückten. Die Avinurmeschen Aufkäufer bemächtigten sich auch zu einem grossen Teil des Vertriebes der Erzeugnisse aus den benachbarten kleineren Zentren (Assikvere, Välgi). So erwuchs das Handelskapital direkt aus der Mitte der Heimarbeiter. Parallel dazu vollzog sich die Differenzierung der Heimarbeiter in eine wohlhabende Grossbauernschicht einerseits und eine von ständigen materiellen Nöten bedrängte Masse der Kleinproduzenten andererseits.

Weiter ging die Entwicklung der kapitalistischen Verhältnisse in der estnischen Heimarbeit nicht. Daher blieb die estnische Heimindustrie sowohl technisch als auch organisatorisch beträchtlich hinter den wichtigsten russischen Heimindustriegebieten zurück, wo die kapitalistische Entwicklung eine viel höhere Stufe erreicht hatte. Die stärkere Entwicklung der Heimarbeit wurde dort durch die frühe Einführung des Obroksystems begünstigt.

Die Heimindustrie, die eine Übergangserscheinung von der feudalistischen Produktionsweise zur kapitalistischen darstellt, musste unweigerlich der sich entfaltenden Industrieproduktion weichen. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts war im Zusammenhang mit der raschen Entwicklung der Warenwirtschaft eine gewisse Belebung in der estnischen Heimindustrie festzustellen. Alsbald aber machte sich als Ergebnis von Veränderungen im Wirtschaftsleben und in der Lebensart des Volkes in mehreren Zweigen der Heimindustrie ein Niedergang bemerkbar. Dieser Niedergang war auch durch die seit 1870 in der baltischen Öffentlichkeit auf der Tagesordung stehenden Bestrebungen nach einer bewussten Steuerung der bäuerlichen Heimindustrie nicht aufzuhalten. Schon Ende des 19. Jahrhunderts kam die Heimarbeit in mehreren einst bedeutenden Zentren (Hiiumaa, Haanja) zum Stillstand. Im 20. Jh. vollzog sich dieser Rückgang in noch grösserem Ausmass.

Die Rolle der Heimindustrie in den Anfangsetappen der kapitalistischen Entwicklung bestand in Estland hauptsächlich in der Förderung der Warenwirtschaft auf dem Lande und in der Verdrängung des naturalwirtschaftlichen Hauswerks. Für die Entwicklung der kapitalistischen Produktionsweise selbst besass sie nur eine geringe Bedeutung. Mit ihrer veralteten Technik und Organisation bildete sie hier bald den rückständigsten Sektor.

Zur Zeit der Wiederherstellung der Sowjetordnung in Estland im Jahre 1940 waren nur noch zwei Heimindustriezweige lebensfähig — die Holzgeschirrindustrie in Avinurme und die Wagenindustrie in Rapla (Valtu). Die Entwicklung der sozialistischen Industrie und Landwirtschaft hat den Absatzmarkt ihrer alten Erzeugnisse noch stark eingeschränkt. Trotz alledem sind die auf der Grundlage der bisherigen Heimindustrie in den genannten Ortschaften gegründeten sowjetischen Industriebetriebe fest in das Netz der republikanischen Industrie einbezogen. Die neuen Betriebe haben die Möglichkeit, ihre Produktionsmethoden zu vervollkommnen und ihre Produktion nach den neuen Bedürfnissen der Gesellschaft umzugestalten. Tiefgreifende Wandlungen haben sich auch in der Lebensweise der ehemaligen Heimarbeiter vollzogen. Die Heimarbeiter, die unter beständiger wirtschaftlicher Ungewissheit zu leiden hatten, sind nun sowjetische Arbeiter geworden, denen nicht nur ständige Arbeit und gerechter Lohn, sondern auch die Fürsorge der Gesellschaft garantiert sind.

So haben die letzten Überreste einer veralteten Technik und Produktionsweise in unserer mit grossen Schritten voraneilenden sozialistischen Gesellschaft ihre Zeit überlebt. Das alte Handwerk wird mehr und mehr durch Maschinenarbeit verdrängt, und es verschwinden die für die Feudalperiode so charakteristischen Einzelhandwerker, die sich noch in den kapitalistischen Verhältnissen hartnäckig behaupteten.

REGISTRID

Poolrasvaselt on trükitud leheküljenumbrid, kus vastavat küsimust on lähemalt käsitletud. Tärniga tähistatud leheküljel leidub ainult asjassepuutuv joonis.

1. AINEREGISTER

aiahirred 17
aiapostid 17
aiateibad 18, 19
aiatoolid 266, **267—268**
aiatoolitegijad 221
aiatoolitegemine 150, 151*, **267—268**
aisad 18, 19
ankrud 90*
anumapuu 21
artellid 272
astjad **101,** 104*
aurutorud 113, 135, **146—147,** 169, 170

ehituspuu 17, 18
ehituspuusepad 209—210, 219, 220, 222, 266, vt. ka plotnikud
ehitustööd 62, 209—210
elamusisustus 197

haab **18,** 86, 88, 90, 91, 131, 177, 179
haamrid 25, **80**
hammashöövel 72
hammaspuu **80,** 122, 137, 159, 171, 200
hangud 83, 84*
harkadrad 83
hõbepaju 19
härghöövel 69*, 70
härjaikked 18, 22
höövlid 25, **67—73**
höövlipakud 19, **72**
höövlipingid **73—75**

jalakas **19,** 148
jalasepainikud 156, 157*, 161*, 169*
jugapuu **19**
juurkorvid vt. korvid
juurpuu **83,** 85*, 155
järid 83

kadakas **19,** 85, 106, 112
kahapuur **50—51,** 56
kalatünnid 228, 236, 244, 246
kaldpeitel **191**
kaldvokk 192—193, 194*, 247, 248*
kangakudumine 255, 257, 268, 270
kangasoad 19, 20, **182—183**
kangaspuud 17, 18, 23, 203—205
kangrud 211, 227, 257
kannud 14, 20, **97—98, 214—216** vt. ka õllekannud
kannumeistrid **214—216**
kapad 19, **97,** 101*, 104
kapid 197, 259
karbid 14, 18, **127—130,** 140—142, 237
karbipõhjad **141—143**
kasepahk 18, 86, 181
kask **18,** 83, 85, 86, 113, 131, 155, 162, 192
katuselaastud vt. katusepilpad
katuselatid 17
katusepilpad 17, 18, **178—180,** 229, 238, 245, **249**
katuseroikad 17
kausid 18, 19, **86—87,** 96, 183, 184, **185—187,** 192, 251
kausitreimine 18, 19, 86, **192,** 237, 247
kepid 19, 20
keripuud 83
kiilud 18, 25, **80, 199**
kiinid **47—48,** 101*, 175
kingsepad 210
kirjahöövel **70,** 73, 202
kirjarauad **80**
kirnud 77*, 98*, **99—100**
kirstud 14, 17, 70, 197, **200—203,** 204*, 205*, 237, 251, 253, 259
kirved **25—35**
kirvevarred 19, **32**
kisklauad 25, 64, 131—133
kodarahöövel 164, 165*
kodarapink **164**
kodarapuur **166,** 167*, 168*
kodukäsitöö **12—15,** 197, 206, 208, 224, 226, 272, 274
kodutöödajad 220, 221, 222
kodutööndus 7—9, 15, 144, 186—187, 213, 214, 218, 224, **225—275**
kodutööndusekeskused
Assikvere 9, 161, 164*, 166*, 167*, 168*, 169—171, 190, 263, **269—270,** 272, 273
Avinurme 7, 9, 10, 14, 24, 38, 41, 42, 43*, 62, 68, 70, 71*, 73, 74*, 75, 77, 78, 82*, 86, 90, 93, 94, 97, 101, **106—123,** 126, 127, 130, 132—139, 143, 144*, 145*, 147, 149*, 151, 153*, 156, 157, 158*, 173—177, 179, 180, 183, 186, 214, 218, 220, 222, **227—250,** 253, 254, 255, 263, 265, 269, 270, 272, 273, 274
Haanja 7, 9, 80, 157*, **181—182,** 227, **255—262,** 272, 273, 274
Hiiumaa 9, 14, 132, 135, 214, 227, 244, **251—255,** 272, 273, 274
Kihelkonna **266**
Kodavere 262, 263
Kolga-Jaani 262, 263
Koonga 9, 156, 191, 216, **268—269,** 272
Kärla 9, 150, 151*, **266—268,** 272, 273
Laiksaare 9, 161, 171, **263—264,** 273
Laius-Tähkvere 227, 229
Laura 266
Lelle **263,** 273, 274
Lohusuu 229, 230
Maidla 229
Meremäe **265—266**
Mustjala **266,** 273

Nõva 9, 107, 132, 244, 263, **264—265**, 272, 273
Obinitsa 173, **265—266**
Roela 229
Saarde 263, 272
Sadala 229
Sagadi 262, 263, 272
Tarvastu 227, 262, 272
Torma 229
Tudulinna 189*, 190*, 194, 195*, 196, 216, 227, 229, 230, **232, 247—249,** 253, 255, 272, 273
Valtu 9, 164, 165 *, **270—272,** 273
Viljandi 262
Välgi, 9, 136, 137, 144, 242, **265,** 272, 273
Vändra **263,** 272

kohvrid 197, 259
kolhoosid 208, 224—225, 249
koodid 18
korvid, juur- 173, 178
„ , peerg- **173—178,** 229, 237, 244, 249, 251, 265—266
„ , vits- 173, 178
korvipaju 19
korvipeerud **174—175**
korvipunujad 218, 221, 222, 255
korvipunumine 17, 18, **175—177**
korvitegijad vt. korvipunujad
korvivitsad 19
korvivõrud 19
kostipulk 115
kraadseotis **199—200**
krapid 18
kriipsutõmbamisvahendid **78—79**
krohvimatid 249—250
kruupolt **195,** 196*
kruusõrg **195,** 196*
kruvid 199
kukerpuu 88
kulbid 18, 85, **86**
kummid vt. viljakummid
kummutid 197
kuslapuu **20,** 183
kuuritsad 83
kuusk **17,** 83, 87, 90, 106, 113, 131, 155, 200
käiad **81—82**
käsitöö (kutseline) vt. käsitöölised, linnakäsitöö (lised), maakäsitöö- (lised)
käsitöölised 8, 11, 14, 15, 35, 59, 67, **131**
käsitööterminoloogia 10, 207
käämrid 52, **57—59**
kübarategemine 255, 256, 257, **258—259**
külakarjased 14
külakäsitöölised vt. käsitöölised, maakäsitöö (lised)
külapuusepad 211—212
külimitud **127—128,** 130, 229, 237—238, 254, 263
künad 17, 18, **87**
künakirved 25, **33—35,** 41*, 85
künnapuu **19,** 148, 159
küünlajalad 185, 187*, 196
küünlalühtrid 185, 187*
küütkannud 18, 19

laadad 131, 183, 216, 238*, 239, 240, 241*, 244, 245, 247—248, 254, 259, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 273
laastvitsad (puunõudel) 98*, 116, 124*
laevaehitus 14, 17, 254
laevameistrid 218, 252
lasipuud 83
lassid 95*
lauad 17, 200
lauasaag 25, 61, **63—66,** 67
lauasaagijad **64—66,** 218
laudkausid 104, **105—106**
laudnõud 9, 17, 95, **96—126,** 251
vt. ka puunõud
laudnõude vitsutamine **112—116**
leivaastjad 99
leivakünad vt. künad
leivamärsid 238
lepp **19**
lihthöövel **68,** 69*
liigendnuga **40**
liim 200
liimeistrid 25, 41*, **44—47,** 112, 113, 117, 118, 119, 120*, 122*, 123*, 133, 134*, 179
liimimisklamber 80, 200
linalõugutid 18, 83
linamasinad 71, **205—206,** 259
linnakäsitöö (lised) 10, 11, 61, 67, 114, 121, 123, 207, 212, 213, 216, 217
lintsaag 67
lodjapuu **20**
loogad 19, 22, **148—154,** 172, 229, 237, 259, 264
loogapainikud **149—151,** 153*, 169*
loogapaju 19
loogategemine **148—151**
loogategijad 221, 249
lubjapõletamine 268
luda 139, 143
lumelabidad 229, 246
lusikad 18, 19, **85—86**
lusikanuga **40—41,** 85
lusikategijad 220
lusikpuur vt. kahapuur
lutt **31—32,** 35
lõhkumisraud 106—107
lõikkiri 56*, 69*, 76, 80, 86*, 128*, 129, 149, 197*, 204*, 205*
lähkrid 19, 98*, **102,** 104*, 122, 124
lähkritegija 213
lännikud 98*, **100—101,** 104
lülivitsad (puunõudel) **114**
lüpsikud 83, 98*, **99**

maakäsitöö (lised) 8, 11, 14, 61, 67, 73, 122, 207, 208, **209—225**
madisepäev 23
margapuud 185, 186*
matsipäev 23
meenõud 19, 91
metsakaitse 23
metsatööd 61, 62, 67
metsatööstus 62, 64
metsavargus **23—24, 234—235**
muusikariistad 17
muusikariistade tegijad 221
mõisapuusepad 210, **211—212**
mööduriistad **77—78**
mänd **17,** 83, 87, 91, 106, 131, 173, 179, 200
märkeriistad **78—79**
möldrid 210
möll 57 *, **58—59**

naasklid 48
naelad 199
nahaliimeistrid 42, 46, 47
naturaaltasu 223
noad 25, **35—41,** 48
noapakk 67
noatuped 36*, **38—40**
nooled 67
nurgikud **77—78**
nuuthöövel **70—71**
nõohöövel 72
nõulauad 17—19, **106—107**
nõuvitsad 17, 19, **112—116**
nöörikonksud 83

oherdid **49—54,** 83
orasaag **60**
orelitegemine **259—262**
osjad **80—81,** 181

paadiehitus 17
paadikaared 83, 88
paadimeistrid 218, 221
paakspuu **19**
painepuud vt. painikud
painikud 18, 114, 134*, **136—138, 148—151,** 153*, **156—157,** 158, **169—171**
painutustööd vt. puu painutamine
paju **19,** 113, 148, 159
pakktarud 17, 18, **90**
palgatöölised 235, 271, 273
palgikelgud 83
panged **98—99,** 104, 105
peensepad 196
peergkorvid **173—178**
vt. ka korvid
peerud 17, 173
peerukiskumine **175**
peerunuga 175
peitlid 25, 48, **75—77**
pesukünad 88*, 99
pihid 134*, 135*, 136, 139, 166, 168*
pihlakas **19,** 162
piibualasi 182
piibud 18, 49, **180—182**
piibumeistrid 48, 49, 181, 182, 218, 256, 257
piibupead 20
piibupitsid 20
piibupuur **49,** 59, 181
piibutegemine **181—182,** 255, 256—258, 272
piimapütid 19, 95*, 98*, **99,** 104, 105 *, 126
piipkannud 83, 98, 99*
pikkhöövel **68,** 69*, 108, 109*
pilpahöövel 180
pilpakiskumine **178—180**
pilpategijad 221, 222
pingid 17, 83

plotnikud 30, 209—210
profiilhöövlid **70**
pudrumännad 83
puiduseotised **198—200**
pukkveskid 17
puss-saag **60**
puu hautamine 113, 114, 135, **146—148,** 156, 169, 174
puu keetmine 85, 94, 135, 146, 164
puu leotamine 94, 135, 146, 174, 179
puu lõhestamine 25, 61, **106—107,** 113, **131—133,** 138, **175**
puu painutamine 18, 19, 22, 23, **88,** 89*, **114, 118, 119—122,** 124*, **133—138, 146—151, 155—159, 169—172,** 264
puu põletamine (tehnilise võttena) **86—87,** 90, **164**
puu sidumine 198
puu õmblemine **138—141,** 198
puu õõnestamine 18, 33, 41, 42, **83—96**
puuaiad 23
puukausid vt. kausid
puukoor 94, 126—127, 177—178, 238
puukruvid **195—196**
puulusikad vt. lusikad
puulõhkumine 23
puulõhkumiskirves 30
puunakid 130*, 140—141, 142*
puunikerdajad 221
puunui 80
puunõud 10, **86—87, 90—92,** 226, 228, 229, 233, 236, 239, 249, 252, 253, 254, 263, 264, 266, 272, 274 vt. ka laudnõud
puunõude vitsutamine **112—116**
puupulgad **198—199**
puurid 25, **48—59**
puurivändad 57, 59
puusepad 28, 67, 73, 197, **209—212,** 218, 219, 220, 221, 222, 224—225
puusepakirves 25, 27, 28, 30
puutelied (vankril) 18, 19
puutöökuur 82
põhjahöövel **71,** 72*
põletuskiri 80, 90*, 128*, 129, 130*, 141*, 203, 204*, 215*, 216
põletusora 48
põllutööriistade tegijad 221
põõnad 199, 200*
põõnasaag **60—61**
pärn **19,** 86, 91, 131
põiahöövel 72
põidrattad **160—168**
pügalpakk vt. hammaspuu
püstvokk 192—193
püttsepad 117, 211, **213—216,** 219, 221, 222, 226, 227, 269

raamsaag **61,** 109
rangipuud 14, 18, 22, 83, 229
ratassepad **212—213,** 219, 220, 221, 255, 264, 269—270
ratastreipink **189—191**
rattad 19, **160—172**
rattakodarad 18, 19, 162, 164, 259
rattapainikud 161*, **169—171**
rattapainutamine **168—172**
rattapink **165,** 166*, 167*, 168*
rattapõiad 18, 22, **164—165**
rattarummud 18, 22, **163—164**
rattategemine **162—172,** 259, 264, 269—270, 272
rattavitsad 170*, 264
raudpaju 19
raudvitsad (puunõudel) 116
reed 18, **154—160,** 228, 229, 245, 249, 263, 268
reejalased 19, 83, **154—159,** 264
reekodarad 19, 83, **159**
reemeistrid 212—213, 227, 255
reepainardid 19, **159—160**
reetegemine **154—160,** 237, 259, 268, 270, 272
rehapulgad 18, 20
rehavarred 17
rehetuba 82
reisivakad **129—130**
riidekirstud vt. kirstud
riiulid 197
ristkirved **32—35**
ruhed 87
rupphöövel 41, **68,** 69*, 134*
rändkaubitsemine 63, 85—86, 96, 131, 144, 186, 207, **239—245,** 252, **253—254,** 263, 264, 265, 266, 273
rändkäsitöölised 11, 63, 179, 183, 207, 209 vt. ka rändtöö(lised)
rändtöö(lised) **66,** 67, **218—219,** 252, 255, 265, 266
räsamine 66
rätsepad 13, 210
rööbitsad **78**

saanid 160, 247
saanimeistrid 213, 219, 262
saanitegemine 229, 247, 262, 266, 268, 272
saar **18—19,** 72, 131, 148, 155, 162, 168, 192
saed **59—67**
saehambalööjad 66—67, 218
saekaatrid 65
saeteritajad 63
saeveskid 63—64
saeviilid 66
salapulgad 18, 20, 107, 112, 163*, 165, 194, 198—199, 200*, 201
sanglepp **19,** 86, 91, 106, 192
sarapuu 19, 112, 269
sarikad 83
sarjad 18, **130—131,** 145*, 228, 229, 237, 251, 254, 263, 264, 272
sarjapõhjad 19, **143—145,** 235
sarjategijad 218, 221, 235, 237
seinakonksud 83
senterpuurid **56,** 59
sepad 11, 210, 211, 212, 224, 271
sindlitegijad 179, 218, 221, 222
sirbilõed 19
sirel 20
sirklid 78—**79,** 92, 107, 119, 123*
soategijad 182—183, 218, 221
soolavakad 238
soonehöövel **70—71,** 72*
spiraalpuurid **58**
sulundihöövel 148
surnukirstud **89, 205**
suurpered 230
suursaag 25, **61—63**
sõelad 18, 130, 145*, 229, 251, 263, 265, 272
sõelategijad 218, 219, 221, 222, 255, 263
sõelapõhjad **143—145**
sõnnikuhargid 84*
sängid 17, 197, 203
süstikud 19
süvishöövel 72
šabloonid vt. vormlauad

tahud **81**
tahumiskirves 64
taldrikud **185—186**
tamm **18,** 72, 87, 106, 131, 162
tangid 25, 80
tappseotised 76, **199**
tarbepuu **17—24**
tarbepuude langetamine **20—23**
tarjad 19
tarutuur 34, **76—77,** 85
tessel **34,** 35*
tikksaag **60**
tinaneedid 130*, 140—141, 142*, 145
tislerid 67, 72, 73—74, 197, 211, **217—218,** 219, 220, 221, 222, 259
tisleritööd 9, 18, 61, 67, 185, **197—206,** 239, 259
tohtsaapad 238
tohutööd 238
toidukarbid **130,** 138—139, 140
tollipulgad 77
toobrid **99,** 115*
toolid 84*, 197, 239, 245
toolitegemine 238, 239, 245
toolitegijad 221, 229
toomingas **19,** 131, 148
treialid 86, **183—184, 216—217,** 219, 220, 221, 222
treimine 18, 163, **183—197**
treipeitlid **191—192**
treipingid **188—191,** 269
treitooted 18, **184—187,** 188*
trillpuur 59
tsemenditünnid 233, 236
tsunftid 11
tulbakirves **31,** 48
tulejalad 83, 84*
tuulikud 17, 18, 19
tõldsepad 212, 221, 222
tõrred 91, 92, **101—102**
tõrrejalad 84*
tõrresepp 214
tõrvapõletamine 251
tökatiajamine 238
tööjaotus 196, 236, 251, 253, 265, 271, 272—273
tööpingid **73—75**
tööruum **82**
töötasu **223**
tünnid **102—103,** 104*, **117—122,** 245, 249
tünnivitsad **236,** 237*, 245, 247

uhmrid 87
uksed 70, 83
ummikud 19, **90—94,** 125
ummikuraud 77, 85
uuramine **92—94, 108—112,** 119, 122, **123—125**
uurdehöövel 93
uurdenuga 40, **108—112, 123—125**
uurdepeitel 108, 111*, 124
uurdesaag 60, **92—93,** 109, 111*, 119, 122*, 123—125
uure 92—93, 94, 108—112, 123, 141—143
uurijärg **108,** 110*

vaadid **102,** 104, **117—122,** 245, 249 vt. ka õllevaadid
vaadivitsad **268—269**
vaagnad vt. kausid
vaagnapuu 22—23
vabadikud 222—223
vaher **19,** 72, 138, 143, 183, 235
vahetuskaubandus 239, 253—254, 264, 266, 273
vakad 18, **127—130,** 143*, 251, 254, 264, 272
vakameistrid 218
vakapõhjad **141—143**
vallakäsitöölised **212**
valtshöövel **72**
vankrid 18, 160*, 271
vankrimeistrid 212—213
vankritegemine 266, **270—272,** 274
vannid **99, 118***
varbsirkel 79
vardad (ains. vart) 18
varnad 82
vaskneedid 140, 141, 142*, 145
veimevakad 14, 18, **128—129,** 263
vened 18, 87—**89**
venemeistrid 88
verev kontpuu **20**
vesipaju 19
vibupuur **48—49**
vibutreipink **188—189**
viipsikud 83
vikatilöed 19
vikativalmistamine 266, 267
vikerpuur 25, **58—59**
viljakummid 17, **91—92**
viljavaadid 18, 103
vindlad 49, 54—57, 58, 59
vitsahambad **115—116**
vitsajärg vt. vitsavestmispink
vitsapainik 111*, **114**
vitsavestmispink 110*, **113,** 120*
vitskorvid vt. korvid
vitspaju 19
vitspõiad 19, 161, **168—172**
vt. ka rattavitsad
vitsrattad **160—162, 168—172,** 264, 270
vokid 18, **184—185, 192—196,** 216, 229, 248*, 251
vokimeistrid 184, 185, 189, 191, 194*, 216, 221, 222, 223, 247, 248, 251, 255, 259
vokipoolid 360
vokiratas 192*, **193—195**
vokitreialid vt. vokimeistrid
vokitreimine **193—196,** 247, 248, 253, 259, 266, 269, 272
voolmed 25, **41—44,** 45*, 46, 85, 116, 117*, 133, 135*
vormlauad **79,** 107, 111*, 164—165, 194
vukssaag **61,** 109
vurrpuur 48
võrguhargid 83
väikekaubatootmine 15, 212, **214,** 216, 222
vt. ka kodutööndus
väravad 83

õllekannud 14, 18, 19, **97—98, 214—216**
vt. ka kannud
õllepruulid 211
õllevaadid 18, 228, 236, 246
vt. ka vaadid
õmbluspisted **139—140,** 142*
õunapuu **19,** 72
õõnespeitel 76, 191, 192*
õõnestusriistad 33, 34
õõnestustööd vt. puu õõnestamine

äkkepakud 18
äkkepulgad 18, 19
ämbrid vt. panged

ülesostjad **240—244,** 245—246, 257—258, 265, 266, 267—268, 269, 270, 273, 274

2. SÕNAREGISTER

a) Eesti keel

aagluut 182
aagruut 182
aam 102, 103
aamissepp 213
abio 23
aepulk 115, 124
aepuu 115, 116
aevits 112
aiskodar 154
ajama 115
— , *kerele* 118
— , *kokku* 118
— , *püsti* 118, 121*
— , *raami* 118
alekere 231
aluspuu 190*
ambapuu 171
ammaspuu 116, 137
ankur 91, 102, 103
annivakk 128
annom 97
antvärk 224
anum 97, 103
anumalauad 107
anumategija 213
ase 197
asten 97, 236
asti 97
astja(s) 97, 101, 103, 104
aurukast 146
aurupainutus 146, 157
aurutoru 113, 146
ausleendri 32

eerung 199
eerungivinkel 78
eeslahkja 32

haabju 23
haamer 80
haań 102, 124
hambalööja 66
hammas 80
hammashöövel 71
hammaspuu 80, 122, 124, 157, 159
hand 182, 257
hapupiima pütt 98*
hark 194
haul 147
haula-kast 147
hautama 135
hoolmas 41*
hoolmed 43*
hõngamänd 17
hõre sari 130
hädavits 112
härghöövel 69*
Härg-höwel 70
höfel 67
höfli 67
höhwlima 68
höwel 67
höövel 67, 68
hööveldama 68
höövlima 68

iba 50
ige 50
igenukaoherdi 50, 56
iva 50

jagama 66
jalasepainik 169*
jalaserong 158*
jalpu 190*

jeerungivinkel 78
jooks 264
joosetama 138
jugu 83
jugujalas 83, 155
juuritud jalas 83, 155
jänn 77, 101, 103, 236

kaal 28
kaarilaud 164
kaba 32, 50, 56, 88
kabi 51
kabli 33, 34, 35, 41*
kadsa 26
kael 166, 199
kaevama 83, 89
kaivma 83
kaha 50
kaheksandik 102, 236
kahemehesaag 62
kahe noa tupp 39*
kahv 50
kalaastja 101
kalapütt 101
kaldepakk 148
kallama 148, 158
kalle 148
kalun 30
kambakas 83
kand 26
kanga piird 182
kann 97, 103
kapp (gen. *kapa*) 197, 103
kard 182
karits 86
karja napp 130
kark 157
karniis(i)höövel 70
karnits 128
karp 127, 128
kartulikorv 173*
katepääväline 130
katuselaast 178
katusepilbas 178
kasu 138, 139
kasvanud jalas 155
kausitreimise hark 192
kauss 87, 185*
kaust 154
kederpulk 154
keel 26
keha 102, 103, 128
kehik 128
kehrpulk 154
keilima 70
kere 124, 138
keri 138
kern 100
kesama 107
kesanema 107, 108*, 121*, 157, 158*
kesapuu 107
kesavits 107
kessäümä 107
kibu 97, 103
kided 80
kidiosjad 80
kiil 80, 170, 199
kiiluma 199
kiilupoiss 169
kiim 48
kiin 48
kilimit 128
kimm 107, 179
kimmes 107
kimp 236, 269
kipp 97, 100*, 101, 103
kirihöövel 70
kirjahöövel 70
kirjaraud 80
kirn 91, 98*, 99, 100, 103
kirves 26
kirvevarn 82
kirveäks 31
kisa 26
kiskuma 138
klahvpeitel 192
klapphöövel 72
kletka 160
kloppsaag 61
kluppsaag 61
kodar 162
kodara kael 159, 199
kodarapink 164*, 165
kodarapuur 166, 167*, 168*
kodarüövel 164
kodutööline 249
koheraud 77
kohver 197
koerõisnuu 20
koigas 197
koli 36
koliu 36
kolmandik 127
kolmepääväline 130
kolmjalg 99
kolon 30
koluhöövel 73
konks 116, 171
koogud 194
koolutama 135, 148
koolutamise paine 269
koolutamise saplon 121, 124*
koorekirn 90*, 99
koost 86
koostanuga 40
kopka 107
kopp 86
koppelaak 116
korets 86, 97
korup 160
korvijupp 174
korvipakk 174
korvipeerg 174
kostima 115
kostipulk 115, 124
kostitama 115
kostma 115
kraad 199
kraadhöövel 71
kraadsaag 61
krebi 40
kresla 160, 236
kriipsmaaker 78
kriipsmaat 78
kriipsmõõt 78
kriipspark 78*
kriipsuhöövel 70
krohvhöövel 68, 191
krohvpeitel 191
kropphöövel 68
krubi 191
krubihöövel 68, 191
krupphöövel 68, 134*
kruu 195
kruuleht 196
kruuoherdi 58
kruupang 68
kruuphöövel 68
kruupink 74
kruupolt 195
kruusõrg 195
kruuv 195
kruuvhöövel 68
kruvi 195
kuduma 175
kukepuu 20
kukerkuusk 20
kukküövel 164
kula 86
kulgu 114
kulp 86
kumer 91
kumm 91
kummardama 91
kupp 186
kupuliud 185*, 186
kupuvaagen 186
kurask 35
kurn 130
kutsikas 164, 165*
kuuendik 127
kuurits 83
kuuselüdi 114
kuuselüli 114
kuusman 20
kuvvas 26
kõblas 33—35, 40, 41*
kõbli 33, 34, 40, 41*
kõbu 41*
kõmeldama 40, 83
kõmmeld 40, 41*, 192
kõmmeldama 40, 83, 107
kõrepuu 17
kõrv 190
kõvasi 81
kõva tuul 20—22
kõveldi 40, 41*
kõver 40
kõverdama 83, 148
kõverdi 40, 41
kõverdisnuga 41*
kõver niimeister 119*
käba 90*, 94
käbi 50
käi 81
käigutõrs 102*
käpid 144
kärk 26
kärn 100
kärpsaag 62
käsi 97
käsihöövel 68, 73
käsik 97, 103
käsikruu 200
käsisaag 62
käsisüld 130
käsivarred 51

käsk 97
kässik 97
Käämbre 58
käämbri 58
käämer 55*, 58, 167
käänama 58, 66
köömlid 41
kööveldama 40, 83
kööveldi 40, 41
köövelt 41*
külimit 127, 128
külipainand 128
külivakk 127
külmit 128
küna 87
künakerves 33*
künakirst 89, 205
künakirves 33, 34
küüneraud 116
küünlakirn 100
küünlavutk 95
küüriküna 87
küürmold 87
küüs 114
küütkann 19

labane (korv) 176
laduma 143
lahanka 99, 103
lahvpeitel 192
lai look 264
laedus 30
laidukirves 30
laotamine 89*
lappe süüd 107
lappläkker 124
laskma 167
— , *auku* 49
— , *maha* 194—195
lass 91, 102, 103
lauasaag 64
laud 124
laudu 197
Laueseppe 64
lautima 175
leedungihöövel 70
lehelaskmise aeg 138
lehmasilmaoherd 50
lehtpeitel 192
leivaastja 99
leivalõime 87, 99
leivamõhk 99
lets 48
lihaastja 101
lihthöövel 68
lihtima 68, 108
lihtimise soag 61
liidused 119
liidusraud 116
liimeister 47
liitma 108
lina käsimasina höövel 72*
linamasina höövel 71
lingid 195
lingpakk 196*
lingraud 196
lipet 139
lips 182
liud 86*, 87, 183
loogakoolutaja 264
loogapaine 150*
loogapainik 169*
Loogavald 264
look 148, 152
loopsaag 61
luda 139
luhhan 99
luhits 86
luits 86
luitsaväits 40, 41
lukk 36
lusikanuga 40
lusikas 86
lutipoiss 32
lutt 31, 32
lõhandik 106
lõhk 106
lõhkuma 132, 133*
lõhkumisraud 106
lõks 171
lõmm 132, 138, 174, 175*
lähker 91, 102, 103
län(n)ik 98*, 100, 101, 103
lässiko 102
lätse 48
lääga 102
lückama, höhwli kaas 68
lühter 187*
lüke 68. 73, 124
lüki 68. 73
lükiraud 111*
lükkama 68
— , *höövliga* 68
— , *siledaks* 68
lükkepakk 68
lükki 68
lükkipak 68
lüli 114
lülipuu 17
lülivits 124
lüpsik 98*, 99, 103
lüpsma 99

maarjakask 18
maarjakõiv 181
maaväits 40
malspiik 39
maltsmänd 17
maltspuu 17
marjakorv 173*
margapuu 186*
matt 128
meetünn 91
mercke raud 80
mesipuu raud 77*
meskitõrre jalg 84*
metsik 100*, 101, 103
mii 78
miigu 78
miius 78
miivvinkel 78
mokk 50
mold 87
moll 87
molli 58
mollikirves 34, 77
muljuma 135, 148
mundiga oherd 191
mundiga pöikel 191
munt 50
murdma 66, 148
muts 103
mõhk 87
mõtsik 101
mõõdupuu 77
mõõtpulk 77
männik 127
märgiraud 80
möli 58
mölima 58
möll 55*, 58, 167
möllima 49, 58

naga 198
naelaoherd 56
nahkratas 163
nakk 88, 107, 198
napaga kauss 186
napaliud 186
napp 100*, 101, 130, 185, 186
nekipulk 163*, 166
neljandik 106, 127
nellandik 132
nelläpääväline 130
nibu 182
nide 269
niids 139
niidsu 76*
niimeister 46*, 47, 72
niin 138, 139*, 144*
niinmeister 46*, 47
niirmeister 47
niker 217
nikerdama 217
Nikker 217
nipilised 144, 145*
nipp 26
nokk 26
noothöövel 71
nucka saag 62
nudipütt 99
nuga 35
nukk 239
nukka saag 62
nurgasaag 62, 63
nurik 101
nurk 25, 26, 62
nurmik 100*, 101, 103
nuut 199
nuuthöövel 71
nõder 189
nõeluma 139
nõrgutama 135, 137*
nõõlik 139
nõu 97, 103
nõulaud 107, 124
nõupuu 17
nädälinapp 130
näks 31
näpet 119
näpits 116
näsa 26
nöör 65
nükk 77
nüsmä 99
nüssik 99, 103

obapuu 157
oherd 49, 55
oherdama 49
oherde vänt 50*
oherdi 49, 50, 55, 58, 59
oherdi pea 49
oherdi pära 49
oherdipää 56*
oherdi rood 50
oherdi säär 50
oherdi vänt 56
ohert 52*, 56*
oolkeel 70
oolkeilhöövel 70
oolmad 41*
oolmed 41
oonäs 70
ora 48
orasaag 60
ors 189

paanik 148
paelakarp 128
pahl 138
pain 148, 157*, 159
painama 128, 148
painand 128, 253, 254
painap 148
painapakk 148
painapuu 148
painard 154, 159
paine 148
painep 148, 171
painepakk 136, 148
painepuu 148
painesammas 137
painik 148
painupakk 148
painutama 128, 135, 148
painutamise paine 269
pakk 154, 160, 190
paks sari 130
palgisaag 63
pali 99, 103
palo-osjad 181
pandlook 149
pang 98, 100*, 101, 103
pannal 38
parask 236
pardapuu 157, 159*
pasmas 183
pasu 147
pea 113
peele(d) 183, 205
peerg 173, 178
peergkorv 173
peeruhark 84*
pehme-tina 140
pehme tuul 20, 22
peikel 76
peitel 76
peks 128
perilä 160
perä 107
pesupali 99
Peud rattas 161
phuzep 210
pihid 136
pii 183
piibualasi 182
piibulakk 181
piibulipsu puur 49
piibuora 49
piibupuur 49, 181
piibupää 257
piibuvased 181
piigert 55
piigerti pää 56
piilukirves 28
piimakirn 100
piimapütt 91, 98*, 99
piip 83, 98, 180
piipkann 98, 103
piipsepp 181
piir 132
piiralpuur 58
piirasepp 182
piird 182, 183
piirekann 98
piirg 173
piirgkorv 173
piirilaud 79, 164
piirkann 98
piirunuga 48
pikkhöövel 68
pikkpakk 68
pilpajärg 179
pilpa-liimeister 179
pilpalõmm 179
pilpapink 179
pind 138, 183
pink 73, 197
pird 173
pirrukorv 173
Pithysep 214
Pithy Sep 214
pitsid 65
pitskruu 200
Pitzep 214
plettima 144, 176
plokksaag 62, 64
plokksae 63
plotnik 209, 210
plotniku kirves 30
plotnikupeitel 76
plutt 31
plāts 48
poel 190*
polt 195
pondama 214
pondar 117, 214
ponder 117, 214
poolepäävä napp 130
poolik 102, 103, 236
pooliraud 195
pooli tellraud 190*
pootsik 102
post 190
postipulk 115
potisetu 96
potska 102, 103
press 169, 171
pressipulk 169
pressipoiss 169
priipassi hobune 152
pruutkirst 205*
pruutvakk 128
Pucepp 210
pudel 91
puhipeitel 108
puhiraud 77, 108, 124
Puhzep 211
puhtima 108
pukssaag 61
puksvants 61
pulk 51, 195
pullisilm 186
pundar 214
punn 71, 199
punnhöövel 71
punnima 200
punnsaag 60
Pu-nou 97
punsu 102
puntrik 102
punts 102, 103
pura 182
purask 76, 77
Pusep 210
Pusepp 210
Puseppe 210
Pusieb 212
puss 35
pussa 139, 140*
pussak 35
pussnuga 35
Puszep 210
puszeph 210
pusu 35
pu taldrek 186
putk 99, 100, 103
puukoost 254
puulaat 265
puunuga 35
puunõu 97
puur 49, 59
puuriist 97
puurima 49, 59
puusepapeitel 76
puusepa pink 74
puusepp 209, 210, 217
puuvaanas v. 188, 251
põhi 26, 107
põigus 159
põik 159
põikpool 159
põikpuu 157
põikpuusaag 62
põiksaag 63
põimima 143
põke 157
põkk 157
põpped 130
põppesari 130
põletusora 48
põrk 157
põsk 26
põõn 82, 199
põõnasaag 60, 61*
põõnhöövel 71
päss 116
pääsuhöövel 72
pääsukene 72
päävänapp 130
pöiahöövel 72, 165
pöialaud 194
pöialõuad 165

pöiapink 165
pöid 194
pöikel 76
pöör 81, 150
pügal 80
pügalpakk 80, 200
pütasepp 213
pütavits 268
pütik 100*, 101, 102, 104*
pütsk 182
Pützep 214
pütt 87, 99, 100*, 101, 102, 103, 104*
püttsepp 103, 117, 213

raadsaag 61
raam 159
raamsaag 61
raand 98, 103
raavakülimet 127
rahakarp 141*
raiepakk 197
raiuma 60
rakk 98, 103
rank 87
rappęd 130
rappesari 130
rasi 130, 141*
ratas 162, 190*
Ratasep 212, 213
rataste oherd(i) 50, 165
rattad 162
ratta kaarilaud 165*
ratta obu 165
rattapainik 169
ratta piirelaud 79, 164
rattapink 165, 166*, 168*
rattapõia höövel 72*
ratta rummu käämer 57*
Rattasep 213
rattategemise pink 167, 168*
rattavits 161
Rattenseppe 212
Rattezep 213
Ratusep 213
raud 106, 107*, 175, 179
reepea 154
regede oherdi 50
regiuherd 50
rehaoherdi 50, 56
rehapiioherdi 50
reiratas 190*
reisikast 129
reismaaker 78
reismaat 78
reismeiser 78
reismõõt 78*
rihikurn 254
riia külimit 127
riist 97, 103, 228, 236, 251
riistalaual 107, 108*
riistameister 213
riistapuu 17
riistaveo korv 239, 240*
rindealune 51
rindpuu 190
rindraud 190
rist 194
ristnurk 63
ristsaag 62, 63
rohukorv 173*, 174
rohvhöövel 68
rohvpeitel 191
rong 117, 130, 157
rootsi pütt 99
roupakk 68
rubihöövel 68
ruhi 87
ruhvekirves 34
rummupink 165, 171
rupphöövel 68
ruupakk 68
ruuphöövel 68
räsas (ratas) 165
rätikukarp 128

saag 60, 62
saagima 60
saagipraavitaja 66
saanhöövel 72
sablon 79, 107, 194
sae 60, 63
saehambalööja 66
saevenelane 66
sadul 190
salapulk 107, 198
sai 60
saiakorv 173*, 174
saksaväits 40
salapulk 107
sammas 80, 148, 157, 190
sang 98, 99, 103
sangus 98
ßanicep 213
saplon 79, 121, 124*
sari 130, 131
sarjanaaskel 140*
sarja ora 139
sarv 68
saunik 222
saÿ 60
saÿema 60
Say Sepp 60
Sea wiggel 55
sebavits 154
seek 128
selge-tina 140
seinakass 78
seljakorv 174
senderpuur 56
senterpuur 56
servi süüd 107
setelpuur 56
seterpuur 56
setverik 128
sidilaud 179
siin 156
silgupütt 101
silm 26
silmapesuvann 99
silmivann 99
simpshöövel 70, 71*
simsshöövel 72
sindel 179
sirgeldama 78, 107
sirkel 78, 124
sirklis (nõud) 117
slutt 32
sohva 267*
soik 157
soon 199
soon(e)höövel 71, 72*, 199—200
sortsik 195
staaphöövel 70
suga 138, 139, 182
sugar 159, 175
sugardama 175
sugarik 175
Suia 213
suija 213
suima 213
suudama 199
suue 199
suumama 199, 213
suume(s) 199
suursaag 62
suur saag 62
suur-uure 108
suuvarnapulk 163*, 165, 199
sveihvsaag 61
sõel 130, 131
sõgel 130
sõnnikuhark 84*
sõrapakk 195
sõrg 195, 196*
sõrmusekarp 128
särjesapikauss 187
särje-sapp 187
särme 175
särmestama 175
särmestusraud 175
särmima 175
säärad 78
söömarend 197
söötvasser 181

taaphöövel 70
taargas 101, 103
taariastja 101
taarikann 97
taaritõrdu 101
taaritõrike 101
taavits 186
tagumine nina 26
tahk 81
tahuma 60
tahundama 169
tahurand 81
taivutama 148
takispuu 20
talb 80, 199
taldrik 185
talrick 185
tangid 80
tann 101, 103
tanukarp 128, 141*
taper 26
tapp 102, 124, 190, 195, 199
tapper 26, 27, 30, 35
tapp-uure 108
taprik 26, 30
taruvesim 77
tarvispuu 17
taster 195
teekarp 129
teekast 129
tegema, tera 123*
tera 94
Teresep 214

*teratege*mise *pakk* 119
teritama 94, 119
tessel 34
tesseldama 34
tihke sari 130
tiidevinkel 78
tiin 101, 103
tiisler 217
tiivased 51
tikk 140
tikksaag 60
tisk 87
tisker 217
tiski 87
tisler 217
tisleripink 74
tits 157
toasoe 107
toimne (korv) 176
tokipost 190
tonn 92, 103
toober 99, 103
toorespuu-painutus 156, 157
toori 99
toover 99
topelthöövel 72
trehmas 78
treial 183
treiama 183
treier 183
treima 183
treiman 183
treinuga 192
treipeitel 192
treipink 183
treipöikel 192*
treisirkel 195
triiphöövel 70
trits 164
troupakk 68
tröövphöövel 70
tröövpraud 191
tsaanhöövel 72
tseitvassar 181
tseitvasser 181
tsenderpuur 56
tsirkel 78, 79
tsomboga liud 186
tsopaliud 186
tsusaš 139
tsuskama 139
tsõõr 99, 162, 181
tsõõrik 87, 99, 103
tugi 157, 190*
tulbakirves 31
tuliork 48
tunts 35
tuubri 99
tuulihang 84*
tuuts 35
tõhvits 186
tõrdsepp 213
tõrdu 92, 101, 103
tõrikene 92
tõrs 91, 92, 101, 103, 104
tõstma 176
tõstma, üles 176
täis kilimit 127
tässel 34, 35*

tönn 103
tööjärg 73, 107
tööpink 73
tünder 102, 103
tündrisepp 117, 213
tünn 91, 92, 102, 103

uhe'rd 49, 52*
uherdi käsivarred 49
uherdi tiiva(se)d 49
uhtimise saag 61
uisk 210
umb 90, 99
umbpuine riist 90
umbpuu nõu 90
umbse puu nõu 90
umbse puu raud 77
umku 90
umku raud 77
ummik 77, 90, 92, 99, 103
ummikuraud 77
umpu 90
umpu raud 77
uuldeväits 108
uumiku raud 77
uurama 49, 108, 124
uurama, kokku 108
uuramise klopp 108
uuranuga 111*
uuratud riistad 106, 117
uurdenuga 108, 124
uurderaud 92, 93, 108, 124
uurdesaag 92, 93, 109, 111*, 124
uurdeväits 108
uure 93, 108, 124, 141, 200
uurekannikas 93, 122*
uurijärg 108, 110*, 124
uurikannik 93*
uurilaud 92
uurima 108
uurinuga 108
uuripeitel 108
uurisaag 92
uuristama 49

vaadisepp 213
vaage(n) 87, 183
vaaks 77
vaanas 87, 185*
vaanatreinuga 192
vaas 31, 94
vaasima 70
vaat 102, 103
vagi 199
vahepulk 159
vahepuu 190
vai 80, 199
vakk 127, 173
vakkene 100*, 101
valevits 112, 118, 124
valge vask 182
valts 199
valtshöövel 72
vanaseaduse vokk 192
vangipuu 157
vangispuu 166
vangivits 112
vann 99, 103
vanutama 184

vara 78
vargasaag 60
varn 82, 197
varped 23
varreauk 26
varu 112
vasar 80
vased 181
vase(v)ussid 81
vašna 99, 103
vedajapoiss 169
vedama 116, 148
vedemed 116
vedru 99, 103
veer 176
veerandik 102, 236
veerendel 102
veeretama 176
veerik 128
veihvsaag 61
veimed 128
veimevakk 128
vemmal 148
vene 23
vene kirves 30, 35
vene look 149
Werandik 102
vessim 34, 77
vest(a)ma 34, 35, 48, 107
vestu 48
vibu 165, 169, 171, 189
vibulook 149, 264
vigel 55
wiggal 55
vigla 55
vigla vänt 54*, 56
viilmeister 47, 170
viilung 70
viilungihöövel 70
viina mõet 188*
viinal 55*
viips 157
vikerpuur 59
vikk 102, 124
vikl 55
vilja-aam 103
viljakumm 91
viljavaat 103
villakorv 253
viltupeergudega (korvid) 176
vilung 70
vilä kumm 91*
vindel 55*
windel 55
vindla vänt 56
vingeld 55
vingeldi pää 56
wingelt 55
vingerd 55, 59
vingerpuur 55*, 59
wingert 55
vinkel 55*, 77
vinku 102, 103
vinn 171
vinnal 55, 56
vinnald 55*
vinnutama 135
vinnutamise-kast 147
vintlik 119

vintpuur 58
vintrik 119, 122*
vits 112, 124, 182
vitsaak 116
vitsa(h)ammas 115, 116, 124
vitsajärg 113, 120*
vitsaküüs 124
vitsapaenik 114*, 236
vitsapainik 114
vitsapenk 269
vitsapoiss 169
vitsavestmispink 113
vitsik 100*, 101, 103, 115*
vitspöid 161
vitsratas 161
Wits rattas 161
vitsvanker 271
vitsutama 124
voki kondid 193
vokimeister 185
voki pulgad 193
vokitreial 185
vokk 184
vokksepp 185, 259
voolhöövel 69*
voolim 41*
voolima 116
vooliraud 41*, 46
vooliväits 41*, 46
voolkeel 70
voolkiil 70
voolmed 41, 43*, 44*, 124
voska 160
vugaöövli 68
vuglar 68
vuhkima 61
vuhtima 61
vuhtimise saag 61
vuhtsaag 61
vukssaag 61
vukssae 63
vunkratas 191
vuulme(d) 41, 44*, 46
vuulmeistri 41*, 46
võikirn 99
võinapp 186*
võipütt 101
või rasi 130*
võivaat 91, 102
võlv 71, 194
võlvihöövel 71
võru 114, 176, 236
võrutama 176, 177*
võssai 48
väits 35
vänt 190*
väntrik 119
värkstuba 190
väänama 148, 157
völv 190*
völvipuu 190*

õiget peergu (korvid) 176
õispuu 20
õlandus 159
õlg 159, 166
õllekann 97, 254
õra 195
õrretama 157
õõnestama 83
õõnitsema 83

äks 31
ällikorv 173*, 174
ämber 99, 103
ämmalõug 116
äärepeerg 176

üa 50
üdi(me)pulk 107, 165, 198
ükspuine nõu 90

b) Muud soome-ugri keeled

bard (ungari) 30
bǭla (lv) 99
buko (udmurdi) 148
duńtš (lv) 35
ēvil' (lv) 67
hammaspuu (sm) 122
kaksipäinen koveli (sm) 42
kaʌun (is) 30
kaʌuna (vdj) 30
kannikka (sm) 93
kannu (sm) 97
kava (sm) 47
kēr (lv) 162
kesä (sm) 107
kesähalot (sm) 107
kimpi (sm) 107
kīr (lv) 162
kirnu (sm) 100
kirsto (krj) 202
kirstu (sm, vdj) 202
kiŕšt (lv) 202
kiršt̆u (is) 202
koiraleug (krj) 116
koiranleuka (sm) 116
kǭna (lv) 97
koveli (sm) 40
kovertaa (sm) 83
kārna (lv) 100
līda (lv) 186
lõkka (vdj) 148
lùoǩ (lv) 148
luokka (sm) 148
luokki (sm) 148
lusikkavuolin (sm) 41
lyly (sm) 114
lännikko (vdj) 101
läntü (vdj) 101
megiŗ (komi) 148
nabag (lv) 54
napakaira (sm) 54
nīn-meist (lv) 47
painapuu (is) 148
paində̂ks (lv) 148
painim (krj) 148
painimpu (vps) 148
painimpuu (krj) 148
painin (sm) 148
paininpuu (sm) 148
paā̆ń (lv) 101
pantaveitsi (sm) 47
pasa (sm) 147
pę̄n (lv) 199
piena (sm) 199
piilu (sm) 28
pīp-kǭna (lv) 98
pitška (krj, is) 162
pugö (mari) 148
puola (sm) 162
puras (sm, is) 76
purasin (sm) 76
puràz (lv) 76
puuri (is, vdj) 49
pyörä (sm) 162
päre (is) 175
päre (sm) 178
päreveits (is) 175
pöörä (vdj, is) 162
rasia (sm) 130
rōbank (lv) 68
sarja (sm) 131
slī-meist (lv) 47
sorvata (sm) 184
sova (lv) 162
spitška (krj, is) 162
taivuttaa (sm) 148
taltta (sm) 76
telso (sm) 34
tessil (lv) 34
tiinu (sm) 101
tīń (lv) 101
tiski (sm) 87
topor (ungari) 30
tšiŕke (mordva) 148
tynnyri (sm) 102
uhari (sm) 49
uheri (is) 49
uhersin (sm) 49
uhõrti (vdj) 49
uurdinveitsi (is) 110
uurrõkuraz (vdj) 110
vanuttaa (sm) 184
varo (vdj) 112
veero (vdj) 162
vemmel (krj) 148
vemmalsauna (krj) 146
vesu (sm) 34
vesun (sm) 34
vezü (vdj) 34
vi'ggə̂l (lv) 55
viñdə̂l (lv) 55
vintele (sm) 55

vokki (sm) 184
vugeź (udmurdi) 148
vuolin (sm) 41
võt (lv) 102
värttinä (sm) 162
värttinä hevonen (krj) 188
värttänä (vdj) 162
vözü (vdj) 34
ämmänleuka (sm) 116
ārga-ēvil' (lv) 70

c) Germaani keeled

ame (kasks) 102
anker (asks) 102
balge (kasks) 99
bandhake (rts) 116
bandkniv (rts) 47
basa (rts) 147
beitel (kasks) 76
Blocksäge (sks) 62
Bohr (sks) 49
bōr (asks) 49
bulle (asks) 70
butte (kasks) 99
dessel (asks) 34
disk (erts) 87
dreybank (kasks) 183
dreyen (kasks) 183
dreyer (kasks) 183
ember (kasks) 99
exe (kasks) 31
Falz (sks) 199
Falzhobel (sks) 72
Flasche (sks) 102
Fuchsschwanz (sks) 61
fuchteln (sks) 61
Füllung (sks) 70
Gehrung (sks) 78, 199
Gerät (sks) 97
Grat (sks) 199
Grathobel (sks) 71
Gratsäge (sks) 61
hamer (kasks) 80
Handwerker (sks) 224
Hohlkehlhobel (sks) 70
hovel (kasks) 68
kanne (kasks) 97
Kap (bsks) 97, 104
Karnies-Hobel (sks) 70
Karp (bsks) 127
Karpe (bsks) 127
Kerbsäge (sks) 62
kerne (kasks) 100
kil (kasks) 80
Kleidung (sks) 70
Klobsäge (sks) 61
koppe (kasks) 86
kritsjani (erts) 93*
Külmet (bsks) 128
Külmit (bsks) 128
kystenmeker (bsks) 217
Lecchermeker (bsks) 102, 213
Lecher (asks) 102
Lehker (bsks) 102
Leker (bsks) 102
loke (bsks) 152
malspik (rts) 39
matte (kasks) 128
molde (kasks) 87
molle (kasks) 87
Norke (bsks) 25, 62
Norkensäge (bsks) 25, 62
Nut (sks) 199
Nuthobel (sks) 71
Pergelmacher (bsks) 221
pīpe (asks) 180
pipkanne (kasks) 98
Rademacher (bsks) 213
Rahmsäge (sks) 61
Rauhbank (sks) 68
Reissmass (sks) 78
rubank (rts) 68
sage (kasks) 60
Schablone (sks) 79
Scheidewasser (sks) 181
schlichten (sks) 68
Schlichthobel (sks) 68
Schmiege (sks) 78
Schneidemesser (sks) 47
Schnicker (sks) 217
schnickern (sks) 217
schoteldreyer (bsks) 184
schötteler (kasks) 184
Schrofhobel (sks) 68
Schropphobel (sks) 68
schrubbehövel (asks) 68
schruphüwel (asks) 68
Schrupphobel (sks) 68
schrūve (kasks) 195
Schweifsäge (sks) 61
serkel (asks) 78
Simshobel (sks) 70
smyg (rts) 78
sniddeker (bsks) 217
snid(e)mest (asks) 47
snitker (bsks) 217
span (kasks) 101
Spund (sks) 199
Spundhobel (sks) 71
Spundsäge (sks) 60
Stabhobel (sks) 70
stande (kasks) 102
sticksage (kasks) 60
Streichmass (sks) 78
strîkmate (kasks) 78
ströpen (asks) 70
tallorken (kasks) 185
tallrik (rts) 185
tange (kasks) 80
tappe (kasks) 199
Tischler (sks) 217
timberman (bsks) 210
timmermann (bsks) 210
tina (rts) 101
tine (kasks) 101
tonne (asks) 102, 103
tōver (kasks) 99
tunne (kasks) 103
tymmerman (bsks) 210
vat (kasks) 102
vindelborr (rts) 55
Wacke (bsks) 127
wanne (kasks) 99
Windelbohrer (sks) 55
Witsik (bsks) 101, 104
wocke (kasks) 184
Wocke (sks) 184
Wringelbohr (sks) 59
ämbar (erts) 99
zagemöller (kasks) 63
Zahnhobel (sks) 72
Zentrumbohrer (sks) 56
Ziehmesser (sks) 47
Zimmerleute (sks) 220
Zimmermann (sks) 210
Zirkel (sks) 78
Zwickelbohrer (sks) 59

d) Balti keeled

āma (lt) 102
āms (lt) 102
ankurs (lt) 102
baļļa (lt) 99
bļoda (lt) 87
boris (lt) 49
buca (lt) 103, 105
cirķelis (lt) 78
cirvis (lt) 26
dišlēris (lt) 217
dreibenķis (lt) 183
dreijāt (lt) 183
dreijeris (lt) 183
dūcis (lt) 35
duncis (lt) 35
ēvele (lt) 67
grebis (lt) 40
kanna (lt) 97
kaplis (lt) 33
kaplȳs (ld) 33
kauss (lt) 87
ķemeris (lt) 58
kernà (ld) 100
ķērne (lt) 100
ķilmis (lt) 128
ķilis (lt) 80
kirvis (ld) 26
kubuls (lt) 105
kulmis (lt) 128
lizenis (lt) 25
loks (lt) 148
mats (lt) 128
muca (lt) 103

pīpe (lt) 180
pīpkanna (lt) 98
sarve (lt) 131
sēks (lt) 128
serkele (lt) 78
skaplis (ld) 33
skliutas (ld) 32
skrūve (lt) 195
slaucene (lt) 99
slimests (lt) 47
sniķeris (lt) 217
spannis (lt) 101
standa (lt) 102
šķinis (lt) 48
šļute (lt) 32
šmiga (lt) 78
talerkis (lt) 185
tapa (lt) 199
tina (lt) 101
tīne (lt) 101
toveris (lt) 99
týne (ld) 101
vaka (lt) 127
vaķis (lt) 184
vanna (lt) 99
vāte (lt) 102
vinda (ld) 55
vinde (ld) 55
vindelis (lt) 55
viņķelis (lt) 77
zāģis (lt) 60
zērknis (lt) 25
zērtnis (lt) 25
zuleksts (lt) 25

e) Vene keel

бёрдо 183
блюдо 87
бондарь 117, 214
бочешник 219
бочка 102, 105
бура 184
бъся (muinaspihkva) 105
ваганки 87
ведерник 219
ведро 99, 105
веретель 54
вигла 55
гарнец 128
гибало 137
долото 76
дуга 152
жбан 98
кад 105
кадка 105
квашня 99
колун 30
корец 86
коробья 130
курица 83
къбълъ (mvn) 105
кърста (mvn) 202
лагун 106
ложка 86
лоханка 99
лохань 99
лузик 86
лук 148
лука 148
лукно 143*
ляник 101
лъжька (mvn) 86
нож-утворник 110
парник 146
парня 146
перебирка 144
пила 59
пилить 59
пиловать 59
пичейка 144
плотник 209, 219
править 66
припряжь 152
пярнакович 144
резак 110
решетник 219
рубить 59
сани 160
сверетель 54
секира 26
сечь 59
ситник 219
скобель 46, 47
скобка 107
ставец 186
сундук 202
тереть 60
тесать 59
тесли 217
тесло 34
тесляри 217
топор 26
фляга 102
фляжка 102
фуганок 68
четверик 128
шило 144
шина 156
шклюд (valgevene) 32

SISUKORD

Eessõna 5

Sissejuhatus

1. Kirjandus, allikad, metoodilised lähtekohad 7
2. Puutööndus osa talurahva elus . . . 11

I. Puutöötehnika

1. Tarbepuu 17
2. Tähtsamad tööriistad 24
   a) Kirved 25
   b) Noad ja nende erivormid 35
   Lusikanoad (40). Voolmed (41). Liimeistrid (44). Kiinid (47).
   c) Puurid 48
   Oherdid (49). Vindlad (54). Käämrid (57).
   d) Saed 59
   e) Höövlid ja höövlipingid 67
   f) Peitlid. Mõõdu- ja märkeriistad ning muud abivahendid. Tööruum . . . 75
3. Tervikpuu kasutamine. Õõnestustööd ja ummiknõud 83
   Küljelt õõnestatud riistad (85). Otsast õõnestatud riistad (90).
4. Laudnõud 96
   a) Nõuliigid 96
   Ühe põhjaga nõud (97). Kahe põhjaga nõud (102).
   b) Laudnõude valmistamine 106
   Materjal (106). Ühe põhjaga nõud (106). Kahe põhjaga nõud (117). Kokkuvõte (123).
5. Painutatud kerega esemed 126
   a) Ülevaade esemeliikidest 127
   b) Valmistamine 131
   Materjal (131). Lõhestamine (131). Painutamine (133). Ömblemine (138). Karbi- ja vakapõhjad (141). Sarja- ja sõelapõhjad (143). Kokkuvõte (145).
6. Muud painutustööd. Veovahendite valmistamine 146
   a) Loogad 148
   b) Reed 154
   c) Rattad 160
   Põidrattad (162). Vitsrattad (168).
   d) Kokkuvõte 172
7. Laastutööd ja muud väiksemad tööd . 172
   Peergkorvid (173). Katusepilpad (178). Piibud (180). Kangasoad (182).
8. Treimine 183
9. Mööblivalmistamine ja muud tisleritööd. Puiduseotised 197
10. Tulemusi 206

II. Ühiskondliku tööjaotuse arenemine talurahva puutööndu ses

1. Maakäsitöölised 209
   Puusepad (209). Ratassepad. Ree- ja vankrimeistrid (212). Püttsepad (213). Treialid (216). Tislerid (217). Muud käsitöölised (218). Üldine ülevaade puukäsitöö arengust feodalismi ja kapitalismi ajajärgul (219). Puukäsitöö tänapäeva kolhoosikülas (224).
2. Kodutööndus 225
   a) Sissejuhatus 225
   b) Avinurme-Tudulinna 227
   Üldiseloomustus (227). Kodutööndu se kohalikud eeldused (229). Avinurme ajaloost enne XIX sajandit (231). Avinurme kodutööndus XIX—XX sajandil (233). Tudulinna kodutööndusest (247). Avinurme kodutööndus nõukogude perioodil (249).
   c) Hiiumaa 251
   d) Haanja 255
   e) Muud kodutööndu skeskused . . . 262
   Vändra (Lelle) (263). Saarde (Laiksaare) (263). Nõva (264). Välgi (265). Meremäe (265). Mustjala (266). Kihelkonna (266). Kärla (266). Koonga (268). Assikvere (269). Valtu (270).
   f) Kokkuvõte 272

Lõpptulemusi 275

Tähtsam allikainestik ja kirjandus koos lühenditega 277
1. Trükitud teosed 277
2. Ainekogud ja käsikirjad 283

Sõnalühendeid 284

Эстонское народное деревообделочное ремесло. *Резюме* 285

Die volkstümliche Holzarbeit der Esten. *Zusammenfassung* 304

Registrid 324
1. Aineregister 324
2. Sõnaregister 327

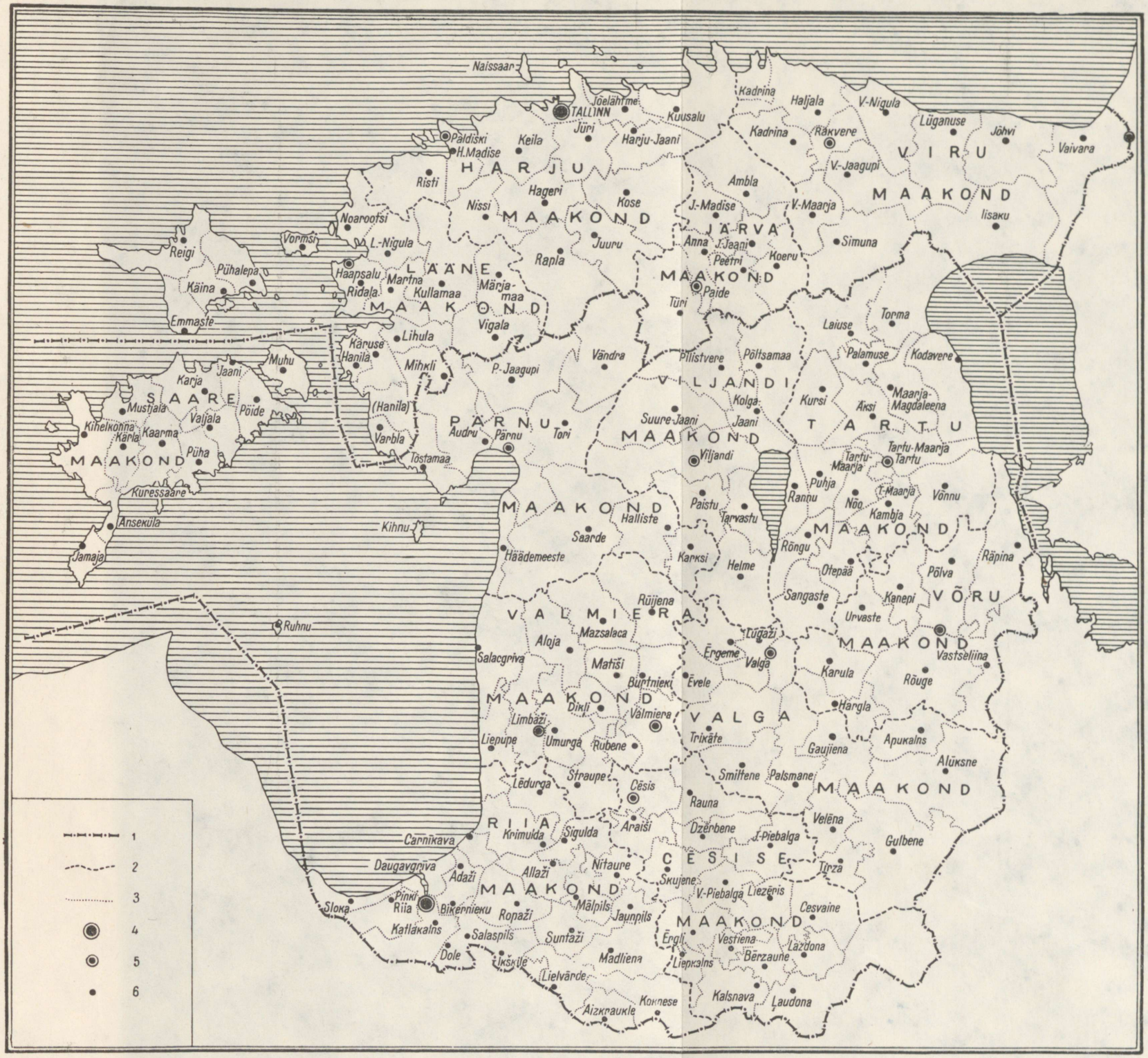

Eesti- ja Liivimaa XIX sajandi keskel.

1 — kubermangude piirid, 2 — maakondade piirid, 3 — kihelkondade piirid, 4 — kubermangulinn, 5 — maakonnalinn, 6 — kihelkonna keskus.

Rbl. 22.30
1961. a. — rbl. 2.23

APH
B-1952